

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1969 XII. ÉVFOLYAM 1—2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTEŚÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), **HANÁK PÉTER**, **KATUS LÁSZLÓ**, **KEREKES LAJOS**,
KISS ALADÁR, **KOROM MIHÁLY**, **LAOKÓ MIKLÓS** (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, **PUSKÁS JÚLIA**, **RÁNKI GYÖRGY**, **M. SOMLYAI MAGDA**,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

<i>Bellér Béla</i> : A Magyar Népköztársaság és a Tanácsköztársaság nemzetiségi kultúrpolitikája	1
<i>Gergely Jenő</i> : Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban	26

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Pamlényi Ervin</i> : A Magyarország története szerkesztésének módszereiről	66
Az újkori magyar történet kritikai-historiográfiai áttekintése	
<i>Niederhauser Emil</i> : Magyarország története 1790—1890	83
<i>Kolossa Tibor</i> : Az 1880—1900 közötti időszak fő történeti problémáiról az összefoglaló munkák kritikai áttekintése alapján	95
<i>Márkus László</i> : Az 1890—1918 közötti magyar történet „fehér foltjai”	109

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Bakay Kornél</i> : Vitalozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez	117
<i>Vastagh Gábor</i> : A Börzsöny-hegység egykori nemesfém-kohászatáról	122
<i>Maksay Ferenc</i> : István „koppányi püspök”	129
<i>Szilágyi Zoltán</i> : A gyarmati probléma a Népszövetség fórumain	131

SZEMLE

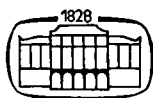
<i>Zsak Natan</i> : A bolgár fasizmus jellege, lényege és fő fejlődési szakaszai	141
<i>Ch. Hill</i> : Újabb eredmények és problémák a XVI—XVII. századi angol történet kutatásában	155

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-től csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTEŚÍTŐJE

1968 XI. ÉVFOLYAM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A Történelmi Szemle XI. (1968-as) évfolyamának tartalomjegyzéke

50 ÉVES A MAGYAR KOMMUNISTA PÁRT

A Vörös Újság első számáról (*Vágó Béla*) 205

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

L. N. Gumilov: A kazárok utódai 11

Jemnitz János: Háborúellenes erőfeszítések a nemzetközi munkásmozgalomban Zimmerwald után (1915—1916) 373

Kovács Endre: Ismeretelméleti problémák a mai polgári történetírásban..... 349

Litván György: A forradalmi kormány és a budapesti tudományegyetem erőpróbája 1918—1919 fordulóján..... 401

Pach Zsigmond Pál: A nemzetközi ideológiai harc és viszonyunk a polgári társadalomtudományokhoz..... 1

Sándor Pál: Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Győr megyében 226

Sarlós Béla: Csemegi Károly és a kiegyezés 28

Szász Zoltán: A román kérdés Tisza István első kormányának politikájában (1904)..... 254

Teke Zsuzsanna: A velencei külpolitika főbb vonásai a XV. században..... 209

Tilkovszky Loránd: A Volksbund szerepe Magyarország második világháborús történetében 294

Történeti földrajz és történelem (Megjegyzések *L. N. Gumilov* cikkéhez (*Bartha Antal*).... 19

Turóczi Károly: Az Imrédy-kormány kísérletei 1938 nyarán a reakciós nemzeti egység megteremtésére 46

Vigh Károly: Bajesy-Zsilinszky Endre és a „hideg napok” 81

A MAGYAR TÖRTÉNET ÚJ SZINTÉZISÉNEK MUNKÁLATAI

Előszó 104

A magyar történelem problémái 1526-ig (*Bartha Antal*) 105

A kései feudalizmus korának története a magyar történelem egyetemi tankönyvében és „rövid összefoglalásában” (*Malckai László*) 125

Az 1610—1630-as évek problémái (*Zimányi Vera*) 133

Hozzászólások 141

VITA

Ausch Sándor: „Önálló gazdasági fejlődés vagy tőkés függés” (Megjegyzések egy vitához) 313

SZEMLE

Nemzetközi történészkongresszus Bécsben (*Gábor Sándorné*) 442

B. F. Porsnyev: A nemzeti történet és a világtörténet kapcsolatának néhány kérdése.... 157

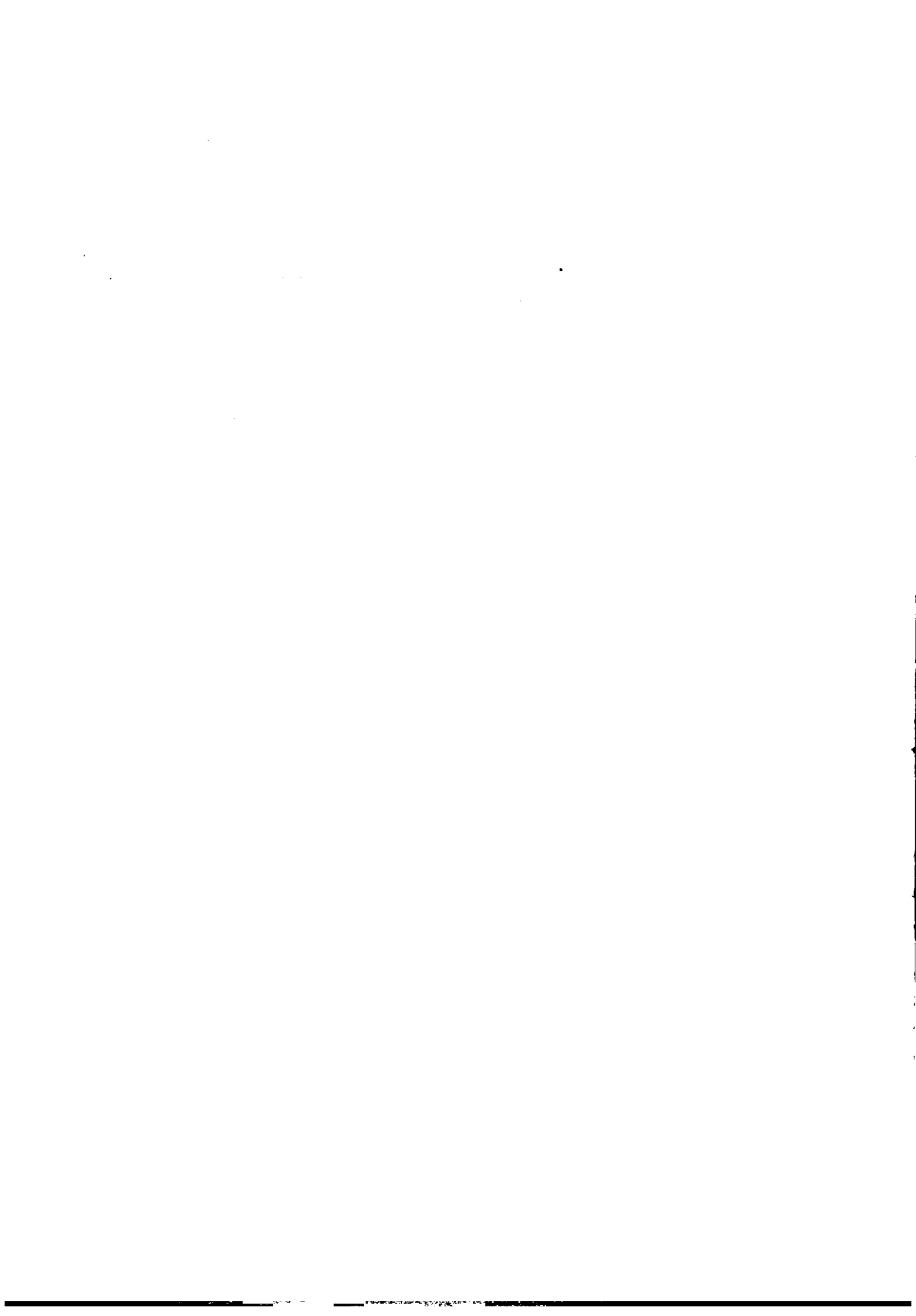
Ünnepi ülésszak a kommunista mozgalom megalakulásának 50. évfordulójára (*Ságvári Ágnes*) 428

Hírek 167, 446

A Történelmi Szemle I—X. (1958—1967) évfolyamainak tartalommutatója (Összeállította *Varga István*) 452

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA 174, 323

**A Történelmi Szemle XII. (1969-es) évfolyamának
tartalomjegyzéke**

<i>Ránki György</i> : 20 éves a Történettudományi Intézet	165
Történettudomány és történeti tudatformálás (A Történelmi Szemle ankétja).....	170

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Bánkuti Imre</i> : A németi görögök Tokajba telepítése 1705-ben	208
<i>Bellér Béla</i> : A Magyar Népköztársaság és a Tanácsköztársaság nemzetiségi kultúrpolitikája	1
<i>Gergely Jenő</i> : Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban	26
<i>H. Haraszi Éva</i> : Békéltetők	231
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A fasizmus — ahogyan a magyar liberális ellenzék látta	213

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Hanák Péter—Lackó Miklós—Ránki György</i> : Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában	283
<i>Pamlényi Ervin</i> : A Magyarország története szerkesztésének módszereiről	66
Az újkori magyar történet kritikai-historiográfiai áttekintése	
<i>Niederhauser Emil</i> : Magyarország története 1790—1890	83
<i>Kolossa Tibor</i> : Az 1880—1900 közötti időszak fő történeti problémáiról az összefoglaló munkák kritikai áttekintése alapján	95
<i>Márkus László</i> : Az 1890—1918 közötti magyar történet „fehér foltjai”	109

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

<i>Baksay Kornél</i> : Vitahozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez	117
<i>Vastagh Gábor</i> : A Börzsöny-hegység egykori nemesfém-kohászatáról	123
<i>Maksay Ferenc</i> : István „koppányi püspök”	129
<i>Szilágyi Zoltán</i> : A gyarmati probléma a Népszövetség fórumain	131

VITA

Szabadságharc és kiegyezés között. Reflexiók egy témához (<i>Kosáry Domokos</i>).....	337
Nicolae Titulescu történelmi ábrázolásához (<i>Ránki György</i>)	345
Válasz egy tiltakozó kritikára (<i>Tilkovszky Lóránt</i>)	350

SZEMLE

<i>Ch. Hill</i> : Újabb eredmények és problémák a XVI—XVII. századi angol történet kutatásában	155
A mai nyugat-német történetírás főbb irányzatai (<i>Stier Miklós</i>)	357
<i>Zsak Natan</i> : A bolgár fasizmus jellege és fő fejlődési szakaszai	141
Hírek.....	364

IGEN TISZTELT ELŐFIZETŐNK!

Az árviszonyok módosulása számunkra is szükségessé tette az előfizetési árak realisabb összhangba hozatalát a tényleges előállítási költségekkel. Ennek megfelelően

az 1970/I. számtól kezdődően a TÖRTÉNELMI SZEMLE c. folyóiratunk évi előfizetési díját az eddig érvényben volt 40,— Ft helyett évi 44,— Ft-ban, az egyes füzetek árát az eddigi 12,— Ft helyett 14,— Ft-ban állapítottuk meg.

Elnézésüket kell kérnünk, hogy az árváltozásról — rajtunk kívül álló okból — csak utólag értesíthetjük Önöket, amikor a Posta Központi Hírlap Iroda 1970 évi előfizetési számláját már kézhez kapták és reméljük, hogy a Hírlap Iroda által számlázott régi és a tényleges új ár közötti nagyon indokolt különbözet elfogadása nem ütközik nehézségbe és Önöket továbbra is változatlanul a TÖRTÉNELMI SZEMLE előfizetőinek táborában üdvözölhetjük.

A díjkülönbözet beszedése iránt a Posta Központi Hírlap Iroda a szokásos módon intézkedik: egyéni előfizetőknek díjnyugtát küld, a közületek folyószámláját a díjkülönbözettel megterheli.

Tisztelettel
AKADÉMIAI KIADÓ
Budapest V.,
Alkotmány utca 21.

BELLÉR BÉLA

A Magyar Népköztársaság és a Tanácsköztársaság nemzetiségi kultúrpolitikája

A nemzetiségi kérdés a feudalizmus alkonyától kezdve nagy szerepet játszott Magyarország népeinek történetében. A magyar nemzet függetlenségi törekvéseire és demokratikus fejlődésére egyaránt ólomsúllyal nehezedett a nemzetiségi kérdés megoldatlansága. Különösen döntő súllyal esett latba a nemzetiségi kérdés a magyar történelem sorsfordulóin, így 1848—49-ben és utóbb 1918—19-ben. Míg azonban a nemzetiségi kérdés szerepe 1848—49 polgári forradalmának és szadadságharcának bukásában közismert, 1918—1919 pozitív és negatív tapasztalatai csak az utóbbi évek feldolgozásai révén¹ kez-

¹ A régebbi irodalomban egyedül Rákos Ferenc foglalkozott a Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségpolitikájával (*Rákos Ferenc: Állam és alkotmány a Magyar Tanácsköztársaságban.* Bpest, Jogi Kiadó, 1953. 104—108., 132—146. l.). *Pecz Ferenc* A Tanácsok Országos Gyűlésének munkájáról c. tanulmánya (Tanulmányok a Magyar Tanácsköztársaság államáról és jogáról. Szerk. Halász Pál. Bpest, Közgazdasági Könyvkiadó, 1955. 5—56. l.) éppencsak érinti ezt a kérdést (i. m. 50—51. l.). A Szlovák Tanácsköztársasággal kapcsolatban foglalkozik a kérdéssel *Oldner Vladimír* A Szlovák Tanácsköztársaság c. részletes tanulmánya (A Magyar Tanácsköztársaság hősi küzdelméről. Bpest, Szikra, 169—241. l.). A Tanácsköztársaság 40. évfordulóján mutatkoznak először a nemzetiségtörténeti és -politikai érdeklődés nyomai. Viszonylag részletesen foglalkozik a kérdéssel *Nemes Dezső* alapvető tanulmánya: A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége. Századok, 1959. 1. sz. 31—33. l. Mind a Magyar Népköztársaság nemzetiségi politikáját elemzi röviden — bár másodlagos források alapján — *Kassai Géza*: Magyar történelmi sorsfordulók és a nemzetiségi kérdés. Bpest, Kossuth, 1919. 98—115. l. Elsősorban állam- és jogtudományi szempontból, de a történeti vonatkozásokat is érintve tárgyalja témánkat *Gergely Ernő*: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája. Jogtudományi Közlöny, 1959. febr.—márc. 84—85. l., A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája a Tanácsköztársaság alkotmányának tükrében. Állam és Igazgatás, 1963. 3—4. sz. 250—262. l. és végül: A proletárforradalom és a tanáshatalom Kárpátalján és Nyugat-Magyarországon. Jogtudományi Közlöny, 1963. 10—11. sz. 544—552. l. c. tanulmány- és cikksorozatában. A mi szempontunkból különösen jelentős utóbbi cikke, bár történeti felhasználását némileg megnehezíti a jogi szempontból — különösen német vonatkozásban — pontatlan terminológia, a történeti és jogi kérdéseknek nem eléggé összehangzott tárgyalása. Mind elvi, mind konkrét történeti szempontból mintaszerűen tárgyalja a kérdés délszláv vonatkozásait *Kövágó László*: A magyarországi délszlávok 1918—1919-ben. Bpest, Akadémiai Kiadó, 1964. c. monográfiája. Legújabbban tekintélyes új anyag bevonásával, nemzetközi összefüggésekbe ágyazva és több fontos elvi kérdést, így pl. az ún. baloldali, „buharínista” álláspontnak a Tanácsköztársaság nemzetiségpolitikájára gyakorolt tényleges hatását tisztázva Hajdu Tibor foglalkozott két tanulmányban és legutóbb megjelent két nagy monográfiájában a Népköztársaság nemzetiségpolitikájával. *Ld. Hajdu Tibor*: A nemzeti kérdés és az 1918—1919-es forradalmak. A dualizmus nemzeti politikájának esődjé és a Monarchia felbomlása. — A magyar nacionalizmus kialakulása és története. Szerk. *Andics Erzsébet*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1964. 232—279. l. *Uő.*: A polgári demokrácia külpolitikája 1918—1919-ben. Századok 1967. 5. sz. 869—914. l. *Uő.*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1968. 156—170. l. *Uő.*: A Magyarországi Tanácsköztársaság. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1969. 60—73. l. Ezen értékes művek ellenére is változatlanul fennáll 1918/19 nemzetiségtörténetével

denek bekerülni a történeti köztudatba. Úgy gondoljuk, csak erősítheti ezt az üdvös folyamatot a Magyar Népköztársaság és Tanácsköztársaság — az eddigi feldolgozásokból többnyire hiányzó — nemzetiségi, különösen német kultúrpolitikájának, a vele összefüggő történeti kérdéseket is érintő, részletesebb tárgyalása.

Az első világháborút lezáró háborús katasztrófa mint ahogy a nagybirtokos-nagytőkés uralkodó osztályok *egész* politikájának, úgy *nemzetiség*-politikájának végére is kérlelhetetlenül pontot tett. Magyarországon senki sem volt már — a kapitalista reakció vezéralakját, Tisza Istvánt sem véve ki — ,aki komolyan hitte volna, hogy továbbra is fenn lehet tartani a nemzetiségi elnyomásnak a Monarchiát és a történeti Magyarországot jellemző régi, durva, primitív módszerét. Az 1918-as októberi polgári demokratikus forradalom győzelme előtérbe állította a nemzetiségi kérdés megoldásának polgári demokratikus módszereit. Ezt a politikát képviselte a Károlyi-kormány nemzetiségi minisztere, a polgári radikális Jászi Oszkár. Jászi Kossuth konföderációs terve nyomán helyesen ismerte fel, hogy Magyarország függetlenségének garanciája nem a német szövetségben, hanem a saját nemzetiségeivel való kiegyezésben rejlik. Ennek alapfeltétele viszont a nemzetiségek anyaországai nemzeti törekvéseinek támogatása és a velük való államszövetség.

Jászi nemzetiségpolitikájának ugyanakkor ezen helyes felismerések mellett súlyos hibái is voltak. Jászi konföderációs terveiben a Monarchia fenntartásának s a magyar állami integritásnak² talajára helyezkedett. Mint az októbristák közül senki, úgy ő sem volt hajlandó elismerni Magyarország népeinek teljes, az elszakadást és az új államalapítást vagy egy más államhoz való csatlakozást is magában foglaló önrendelkezési jogát.³ A legszélsőbb pont, ameddig a polgári demokratikus kormány nemzetiségi politikájában el tudott menni, a kulturális és a területi autonómiák rendszere volt. A kormány még 1918. dec. 5-i kiáltványában is Magyarország területi egységének sérthetetlenségéből indult ki, s Magyarország nemzetiségeinek csupán közigazgatási és kulturális autonómiát ígért. „A régi Magyarországból — hangoztatta a kiáltvány — szabad, demokratikus keleti Svájcot akarunk teremteni.”⁴ Ez a politika Csehszlovákia, a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (a későbbi Jugoszlávia) megalakulása, Románia megerősödése után ha őszinte politika volt is, mindenesetre nélkülözte a realitást. 1918 őszén a nemzetiségeket egyébként már politikai

szemben egy nagy adósságunk: a Nép- és Tanácsköztársaság legnagyobb és legjelentősebb, túlnyomó többségében meg is maradt nemzetisége, a német történetének részletes feldolgozása. Ennek hiányában mindmáig *Ludmilla Schlereth*: Die politische Entwicklung des Ungarländischen Deutschlands während der Revolution 1918/19. München, Verlag Max Schick. 1939 c. művére vagyunk utalva, amely nagy anyagbázison s burzsoá nacionalista szempontból pozitív értékeléssel tárgyalja a hazai németiség polgári demokratikus forradalom alatti fejlődését, viszont a Tanácsköztársaság alatti fejlődést világnézeti okokból szkeptikusan ítéli meg.

² Jászi Oszkár ugyan emlékirataiban azt állítja, hogy alapjában véve ők maguk sem hitték a „geográfiai integritás”-ban (*Jászi Oszkár*: Magyar kálvária, magyar feltámadás. Második, bőv. kiad. Bécs, Bécsi M. Kiadó. 1921. 45—46. l., *Oskar Jászi*: Revolution and Counter-Revolution in Hungary. London, P. S. King. 1924. 37—38. l.), de ez csupán annyit jelent, hogy nem a régi értelemben vett integritást kívánták.

³ *Jászi Oszkár*: A Monarchia jövője. A dualizmus bukása és a dunai egyesült államok. Bpest, Új Magyarország Rt. 1918. 46. l. *Uő.*: Magyarország jövője és a dunai egyesült államok. Harmadik kiadás. Bpest, Új Magyarország Rt. 58—70. l. Jászi koncepciójának történetpolitikai alapjaira von. ld. *Oscar Jászi*: The dissolution of the Habsburg Monarchy. Chicago. The University of Chicago Press. 1929.

⁴ *Kassai*: i. m. 105. l.

autonómiával sem lehetett volna Magyarország kebelében megtartani. Jászi és a Károlyi-kormány terve, valamint a politikai realitások között történelmi fáziseltolódás volt. A területi kérdések alakulásába a magyar kormánynak, így Jászi nemzetiségpolitikájának, semmiféle beleszólása nem volt.

A Károlyi-kormány nemzetiségpolitikájának első szerény, de elengedhetetlen lépése a nemzetiségek anyanyelvi oktatását biztosító közoktatásügyi rendelet volt. „E rendelet — a közoktatásügyi államtitkár nyilatkozata szerint — az összes hazai nemzetek körében nagy megnyugvást keltett, főleg a ruténeknél és a németeknél.”^{4a} Ami pedig a Károlyi-kormány autonomisztikus terveit illeti, ezek konkrét formát a szlovák, kárpát-ukrán és német nemzetiségek irányában öltöttek. A szlovák autonómia beharangozásaképp és egyben a buzgó katolikus szlovákok megnyerésére a kormány egyházügyi kormánybiztosa, Persián Ádám útján 1918. december 11-én lemondásra bírta Battyhány Vilmos gróf nyitrai püspököt, hogy helyére majd szlovákul tudó püspököt nevezzen ki.⁵ Az autonómia-gondolat jegyében született meg 1918. november 24-én a Keleti Tót Nemzeti Tanács, majd az ún. Keleti Tót (Szlovák) Népköztársaság, amelyet 1918. december 11-én kiáltottak ki Kassán. A Szlovák Népköztársaság Eperjes székhellyel a szlováklakta keleti megyékben kívánta átvenni a kormányzatot. Elnöke Dvorcák Győző, egy szlovák származású, de teljesen elmagyarosodott vármegyei főlevéltáros, később a magyarbarát szlovák szeparista mozgalomnak a magyar kormány által pénzelt ügynöke lett. Autonóm kormányának hatásköre a belügyekre, a szociális népjóléti ügyekre és a *közoktatásügyre* terjedt ki. A kormány magyarbarát polgári és szociáldemokrata politikusokból állott, akiknek igazi politikai tömegbázisa a szlovákoknál nem volt. Belügyminiszter Ruman János dr. lipótszentmiklósi ügyvéd volt két államtitkárral, közoktatásügyi miniszter a keresztényszocialista Jehlicska Ferenc dr. pozsonyi egyetemi tanár, később rövid ideig Hlinka helyettese, majd egy életen át Horthy ágenseként a magyarbarát szlovák szeparatista mozgalom vezére, aki mellett egy államtitkár a nyugati, egy pedig a keleti szlovákok kulturális ügyeit intézte; szociális népjóléti miniszter a szociáldemokrata Varecha János lett szintén két államtitkárral.⁶

A szlovák népköztársaság csenevész gondolata nem bizonyult életképesnek. A szlovák autonóm kormány nem tudott megerősödni, s nem tudta útját állni a csehszlovák állameszme viharos térhódításának, amelyet fegyverek is támogattak. Csakhamar egész Szlovákia csehszlovák fennhatóság alá került, a szlovák autonóm kormány észrevétlenül kimúlt. A magyar polgári demokratikus kormány azonban még mindig nem adta fel Szlovákia megtartásába vetett balgatag reményét. A *fait accompli*-t semmibe véve, teljesen értelmetlen provokációként 1919. március 12-én kihirdette a Tótország (Slovenska Krajina) önkormányzatát kimondó 1919. XXX. néptörvényt. A három kormányzóságra osztott autonóm szlovák területnek külön kormánya és nemzetgyűlése lett volna. A szlovák nemzetet a magyar kormányban külön szlovák miniszter, a magyar országgyűlésben a népesség számarányának megfelelően szlovák képviselők képviselték volna. Az autonóm kormány hatásköre a belügyre, igazságügyre, *vallás- és közoktatásügyre* terjedt volna ki. A szlovák önkormány-

^{4a} Világ, 1918. dec. 8, 8. l.

⁵ Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban: PI Arch.) Fond: 24/19.

⁶ PI Arch. A XXVII/16/1. Vö. *Juhász Nagy Sándor*: A magyar októberi forradalom története. Bpest, Cserépfalvi. 1945. 371. l.

zat tervéből azonban semmi sem valósult meg, még a szlovák miniszter ki-nevezésére sem került sor. Az egészet papírlapként elfújta a történelem szele.⁷

A szlovák önkormányzatnál jóval korábban született meg, és nagyobb fejlettségi fokot ért el az ún. ruszin (kárpat-ukrán) autonómia. A kormány — a szlovákokhoz hasonlóan — itt is először egyházpolitikai oldalról közelítette meg a kérdést, számítva a nagyrészt görög-katolikus vallású kárpat-ukrán nép körében nagy befolyással bíró magyarbarát papság támogatására. A Vallás-és Közoktatásügyi Minisztérium kebelében megalakult latin és görög szertartású kormánybiztosság megbízásából a kárpat-ukrán származású Kutkafalvy Miklós fővárosi ügyvéd, volt főispán, később az ellenforradalmi nemzetiségi minisztérium államtitkára folytatott ily irányú tárgyalásokat a munkási és az eperjesi görög-katolikus püspökség területén.^{7a} Ezután fogtak hozzá a ruszin autonómia előkészítéséhez.

A Károlyi-kormány a „gens fidelissimá”-nak, a kárpat-ukránoknak az autonómiát az 1918. évi X. néptörvénnyel adta meg, amelyet éppen karácsony napján hirdettek ki. Ennek oka kézenfekvő. Bár — mint Krúdy Gyula írta önmarcangoló őszinteséggel — „... százszor megérdemelte volna a régi Magyarország, hogy a pusztulásra, szinte éhenhalásra ítélt ruszinok elszakadjanak az anyaországtól, amely rosszabbul bánt velük a mostohánál”⁸, az elszakadási mozgalom a kapitalista viszonyok fejletlensége és a politikai elmaradottság folytán itt volt a leggyöngébb. Kezdetben a politikai vezetés a magyarbarát ungvári rada kezében volt, amely hűségnyilatkozatot tett a magyar kormánynak, s a történeti Magyarország integritásának talajára helyezkedett.⁹ Így a kárpat-ukránoknak adott autonómia önáluk pillanatnyilag semmi kockázattal nem járt, az autonómiában még nem részesült nemzetiségekre pedig esetleg vonzólag hatott.

Az 1918. évi X. néptörvény egyelőre Máramaros, Ugocsa, Bereg és Ung megyék ukránlakta területeit nyilvánította autonóm jogterületnek, kormányzóságnak. A kormányzóságnak a törvény szerint külön kormányzója, kormánya, nemzetgyűlése van. Hatáskörük a belügy, igazságügy, közoktatási, közművelődési, vallási ügyekre és a nyelvhasználatra terjed ki. A magyar kormányban az ukrán nemzetet a ruszka-krajnai miniszter, a magyar országgyűlésben pedig ukrán képviselők képviselik. A kinestári földek, bányák és erdőségek átmennek az ukrán politikai nemzet birtokába.¹⁰

Az ukrán autonómia kiépítése — szemben a szlovákokkal — megkezdődött, de nem jutott túl az első lépéseken. Ruszka-krajnai miniszterré dr. Szabó Orest volt belügyminiszteri osztálytanácsost, Ung megye főispánját, kormányzóvá dr. Stéfán Ágoston ügyvédet, egy kétkulaesos magyarországi kárpat-ukrán politikust, később a magyarbarát kárpat-ukrán szeparatista mozgalom — végül mégis zsoldba szegődő — vezérét nevezték ki. A minisztérium általános kormányzati tevékenysége még feltáratlan; kulturális tevékenységéről is csupán annyit tudunk mondani, hogy Bonkáló Sándor budapesti gimnáziumi ta-

⁷ 1919. évi XXX. néptörvény. Budapesti Közlöny, 1919. márc. 12. sz. 1. l. Vö. *Juhász-Nagy*: i. m. 371. l.

^{7a} *Világ*, 1918. nov. 15. 6. l.

⁸ *Krúdy Gyula*: Havasi kürt. Bpest, Ruszka-Krajna Népbiztossága kiad. 1919. 17. l.

⁹ *Darás Gábor*: A rutén kérdés tegnap és ma. Bpest, M. Nemzeti Szöv. kiad. 1938. 20—21. l.

¹⁰ 1918. évi X. néptörvény. Budapesti Közlöny, 1918. dec. 25. sz. 1. l. — 1918. évi törvénycikkek és néptörvények. Bpest, Franklin Társ. 1919. 214—215. l.

nárt, az ukrán nyelv és irodalom kiváló ismerőjét a minisztériumba osztották be szolgálattételre.¹¹ Érdemleges tevékenységet azonban itt aligha fejtett ki, mert csakhamar a budapesti tudományegyetemen újonnan szervezett ukrán nyelv és irodalom tanszékére nevezték ki nyilv. r. tanárnak.¹²

A kárpát-ukránok autonómiáját kimondó törvény nagy hatással volt a német nemzetiségi mozgalomra is. A magyarországi németek legfőbb képviselői szerve, a Magyarországi Német Néptanács (Deutscher Volksrat für Ungarn) eddigi szerényebb, a kultúrautonómiaira irányuló követelését most már szintén a területi autonómia követelésével cserélte fel. A néptanács egyik tagja, dr. Otto Herzog elkészítette, s a kormány elé terjesztette a német autonómia-törvény tervezetét. A tervezetet Jászi Oszkár nemzetiségi miniszter, a szociáldemokrata miniszterek s néhány más miniszter is támogatta, mert különben — mint Kalmár Henrik német államtitkár, később népbiztos a népbiztosperben elmondta — annak a gyanúnak tették volna ki magukat, hogy „... íme a magyarok csak azoknak a nemzetiségeknek adnak autonómiát, amelyek már elszakadtak Magyarországtól, vagy félig-meddig csatlakoztak az idegen államokhoz”.¹³ Károlyi miniszterelnök 1919. január 1. fogadásán már a törvényjavaslat közeli jóváhagyásáról beszélt. „Az én óhajom az — mondotta —, hogy a Magyarországon élő összes nemzetiségek a wilsoni elvek alapján önkormányzatot kapjanak, s (így) egy keleti Svájc jöjjön létre. A nyugat-magyarországi németeken kívül az erdélyi (1919. január 1. — B.B.), a dél-magyarországi és a felső-magyarországi németek is önkormányzatot nyernek. Az önkormányzat kiterjed a beligazgatásra, a művelődés- és iskolaügyekre. A kormányzat erre vonatkozó határozata a legközelebbi napokban meg fog jelenni.”¹⁴

A megígért törvény némileg késett, mert Károlyit teljesen lekötötte a polgári-szociáldemokrata kormányzat első válsága, ill. ennek megoldása. Emiatt a nyugat-magyarországi németiség körében az elégedetlenség jelei mutatkoztak. Egy soproni népgyűlés azzal fenyegette meg a kormányt, hogyha 1919. január 29-ig nem hozza tető alá az autonómia-törvényt, a nyugat-magyarországi németek önálló köztársasággá alakulnak, vagy pedig csatlakoznak Ausztriához. Az elszakadási mozgalmat a nyugat-magyarországi népbiztossá kinevezett Zsombor Géza, soproni radikális demokrata lapszerkesztő igyekezett ellensúlyozni.¹⁵

Ilyen előzmények után tette közzé már Jászi lemondása után, de teljesen az ő szellemében Berinkegy Dénes dr., az újonnan kinevezett miniszterelnök 1919. január 29-én a német autonómiáról szóló VI. néptörvényt. Erről egy német szerző állapította meg, hogy a magyarországi németek sem azelőtt, sem azután nem kaptak egyetlenegy magyar kormánytól sem ilyen messzemenő jogokat.¹⁶ Az 1919. évi VI. néptörvény a kárpát-ukrán autonómia elveit igyekszik a magyarországi németiségre is alkalmazni. Ezt a törekvést azonban rend-

¹¹ Bp. 1. sz. Áll. Levéltár. A budapesti X. ker. tisztviselőtelepi áll. főimn. 1919. febr. 21-i tantest. értek. jkv.

¹² 22462/1919. IV. KM sz. r. (Főtvis Loránd Tudományegyetem Rektori Hiv. Lvt. [a továbbiakban: RH] 1208/1918—19. D. sz.). A kinevezés a Budapesti Közlöny 1919. márc. 12-i száma 1. lapján jelent meg. Bonkáló kinevezését egyébként még Lovászky miniszter kezdeményezte az egyetemi autonómia „sérelmével”. (RH 1881/1919—20).

¹³ PI Arch. Népbiztospör 1920. júl. 19. 2420. l.

¹⁴ Landbote, 1919. jan. 12. Ld. Schlereth: i. m. 65—66. l.

¹⁵ Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) BM Eln. 1919—33—207.

¹⁶ Schlereth: i. m. 66. l.

kívül megnehezítette az a körülmény, hogy a hazai németek nem éltek a kárpát-ukránokhoz hasonlóan összefüggő területen. Így a néptörvény névszerint nem is jelölte meg a német autonóm jogterületet, ill. kormányzóságokat, még Burgenlandot sem.¹⁷ A német kormányzóságoknak egyébként ugyanaz lett volna a hatáskörük, mint a kárpát-ukrának. Az autonóm és közös ügyek, az autonóm és közös szervek is megegyeztek.¹⁸

A német autonómia-törvény végrehajtását az 1919 február közepén megalakult Országos Német Kormányzótanács (Landesregierungsausschuss) vette kézbe. A kormányzótanács a VI. néptörvény 10. §-ának megfelelően a Magyarországi Német Nemzeti Tanács és a Hazai Németek Néptanácsának 4—4, valamint a németlakta vidékek 2—2 kiküldöttéből alakult. A kormányzótanácsot nem elégitette ki az autonómia-törvény, de mégis hasznosabbnak látta annak végrehajtását. A tanács éjszakai ülésén titkos szavazással Johann Junkert, egy bánági svábot, volt szegedi ítéletáblai bírót választotta meg német miniszternek, államtitkároknak pedig a szociáldemokrata Kalmár Henrik v. nyomdászt, pozsonyi szociáldemokrata párttitkárt és a szász dr. Jekel Pétert. Német-nyugatmagyarországi kormányzóvá, ill. gau elnökké (Gaupräsident) a kormány a bizottság előterjesztésére Zsombor Gézát nevezte ki.¹⁹

A német autonómia s vele együtt a Német Minisztérium hatásköre a művelődésügyre, a közigazgatásra és igazságszolgáltatásra terjedt ki. Ennek megfelelően a minisztérium az elnöki osztály mellett két osztályra oszlott: 1. az oktatási, egyház- és művelődésügyi osztályra (Abteilung für Unterricht, Kirchen- und Kulturwesen) és 2. a közigazgatási és igazságszolgáltatási osztályra (Abteilung für Verwaltung und Rechtspflege).

A Német Minisztérium és az Országos Kormányzótanács mindent elkövetett az autonómia mielőbbi kiépítésére. Junker miniszter 1919. március 10-én a belügyminiszterhez intézett átiratában a terjedő elszakadási mozgalom megállítására érdekében javasolja az autonóm területnek előterjesztése alapján való sürgős megállapítását, s egyben bejelenti, hogy a német autonóm jogterületen esedékes választásokat 1919. március 30-ára tűzte ki, és azt Zsombor Géza kormányzó fogja irányítani, akit Moson megye megüresedett kormánybiztosi állására is javaslatba hoz. Ezekre az intézkedésekre azonban a megváltozott helyzetre való tekintettel már nem került sor.²⁰ A német közigazgatás bevezetése így függőben maradt. Többet sikerült megvalósítani a művelődésügyi célokból. Zsombor kormányzó három nyugat-magyarországi német megye, Moson, Sopron és Vas tanfelügyelőit és tanítóit Kismartonba tanácskozássra hívta össze. Ezen elhatározták, hogy a tanerőhiányra való tekintettel egyelőre a hatosztályos népiskola alsó három, és a nyolcosztályos népiskola alsó négy osztályába vezetik be a németnyelvű oktatást. Elhatározták egy német szőlészeti és borászati iskola felállítását is Sopronban Nyugat-Magyarország német szőlőtermelői számára.²¹

Míg az akkori Magyarország legnagyobb nemzetiségének, a németnek nemzetiségi jogait az autonómia-törvény főképp oktatási téren többé-kevésbé biztosította, nem sikerült megfelelő megoldást találni a többi kisebb nemzeti-

¹⁷ Juhász-Nagy tévesen állítja, hogy az idézett néptörvény megjelöli Burgenlandot (I m. 370—371. l.).

¹⁸ 1919. évi VI. néptörvény. Budapesti Közlöny, 1919. jan. 29. sz. 1. l.

¹⁹ Schlereth: i. m. 71—73. l.

²⁰ OL BM Elm. 1919—33—207, 3066.

²¹ Schlereth: i. m. 73—75. l.

ség, kisebbség ügyében. A nyugat-magyarországi horvát kisebbség a mesterkelt autonómia-szerv révén a magyar polgárság és kispolgárság német nemzetiség-, ill. cseh- és jugoszlávellenes terveinek eszköze lett; így nemzeti fejlődése kiugrott természetes pályájáról, s magyar nacionalista vágányra futott. Ezért nem tudta megfelelőképp kihasználni az anyanyelvi iskoláztatásra a polgári demokratikus kormány által biztosított lehetőségeket. A Szlovén Vidék és Muraköz számára viszont már kevés volt a felajánlott autonómia, mert nemzeti érzésük a polgári Magyarországtól a szintén polgári Jugoszlávia felé vonzotta őket. A szlovén anyanyelvű tanítást az elemi iskolák I. osztályában 1919. szeptemberétől akarták bevezetni.²²

A polgári demokratikus kormány nemzetiségi politikája s ezen belül nemzetiségi kultúrpolitikája egészében véve nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Ennek okát nem a polgári politikusok egyéni hibáiban kell keresnünk, hanem a politikai koncepció hibájában s főképp a politikai helyzetben. A kapitalista rendszer által végzetesen összekuszált nemzetiségi kérdést aligha lehetett a polgári demokrácia elvi alapján, módszerei szerint kibogozni. A problémát csupán a szocialista nemzetiségi politika elvi alapján s gyakorlati módszereivel lehetett megoldani. Ezt az új, az adott helyzetben optimális megoldást hozta meg a Tanácsköztársaság.

A Tanácsköztársaság a nemzetiségi kérdés megoldásánál Marx, Engels, Lenin tanításából és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi tapasztalataiból indult ki. Ennek lényege az, hogy a különböző nemzetiségek együttélése egy állam keretében csakis a teljes önrendelkezési jog elismerése alapján, az illető népek szabad elhatározása révén lehetséges. Az önrendelkezési jog értelmében minden nemzet saját belátása szerint rendezi be életét. Joga van ahhoz, hogy autonómiát követeljen, hogy föderatív (szövetséges) viszonyba lépjen más nemzetekkel, sőt hogy elszakadjon attól az államtól, amelynek kötelékébe eddig tartozott. A lenini nemzetiségi politika szerint csak a teljes önrendelkezési jog teremtheti meg az elnyomott nemzetiségekben az elnyomó nemzet iránt azt a bizalmat, amely szükséges ahhoz, hogy ne akarjanak tőle elszakadni. Ennek a politikának köszönhetette létrejöttét a Szövetségi Szocialista Szovjet Kéztársaság.²³

A Tanácsköztársaság nemzetiségpolitikájának alapja a világforradalom koncepciója volt, az a feltételezés, hogy végső fokon az egész világot behálózó proletárdiktatúrák szövetsége fogja megoldani a nemzetiségi kérdést. Ez a felfogás, mint más területen, úgy a nemzetiségpolitikában is kedvezett a nehézségek alábecsülésére, leegyszerűsítésére irányuló hajlamnak, a legegyszerűbb, de nem mindig legcélszerűbb megoldások előtérbe állításának, de alapjában véve mégis a nemzeti önrendelkezés, a teljes nemzeti egyenjogúság irányába hatott.

A Tanácsköztársaság elismerte valamennyi magyarországi nemzetiség teljes, az elszakadást is magában foglaló önrendelkezési jogát, s félreérthetetlenül leszögezte, hogy *nem* áll a területi integritás alapján.²⁴ A tanács hatalom

²² *Kővágó*: i. m. 111—114., 139—143. l. — A Károlyi-kormány ígését a magyarországi szlovén, ún. vend autonómiára és az elodázás következményeként a délszláv propaganda térhódítását ld. *PI Arch.* A XVI. 7/67 48—49. l.

²³ *Kassai*: i. m. 107—109. l. *Hajdu*: A nemzeti kérdés . . . 262—263. l. *Kővágó*: i. m. 168—174. l.

²⁴ *Kun Béla*: Nyilatkozat a Hamburger Fremdenblatt budapesti tudósítójának. *Népszava*, 1919. ápr. 5. *Kun Béla*: A Magyar Tanácsköztársaságról. Bpest, Kossuth. 1958. 168. l.

fel akarta szabadítani Magyarország valamennyi elnyomott népét, hogy valamennyit megnyerje a szocializmus eszméje számára. A Forradalmi Kormányzótanács még 1919. április 7-én megjelent XLI. sz. rendeletével biztosította az ország területén beszélt összes nyelvek hivatali használatát.^{24a} 1919. április 29-én megjelent LXXVII. sz. rendeletének 1. §-a pedig világosan leszögezte ezt az alapelvet: „A Magyarországi Tanácsköztársaság meg akarja szüntetni a proletároknak mindennemű elnyomását a kapitalista termelési és társadalmi rend részéről. Az elnyomás egyik fajtája a nem magyar anyanyelvűeknek nemzetiségi elnyomása is. Ezt az állapotot megszünteti a Magyarországi Tanácsköztársaság, amely különböző nyelvet beszélő, de egyenjogú népek proletariátusának szövetségén alapszik, és nemzeti kérdést — az eddigi értelemben — nem ismer.”²⁵ (Hagyjuk itt most figyelmen kívül a „népek szövetsége” helyett a „népek proletariátusának szövetségére” utaló megfogalmazást,²⁶ és a hangsúlyt a lényegre, a magyarországi népek egyenjogúságának teljes és fenntartás nélküli kinyilvánítására tegyük.) Az 1919. június 23-án elfogadott alkotmány még ennél is tovább ment, és föderatív (szövetséges) állammá nyilvánította a Tanácsköztársaságot (3. §), deklarálta a faji vagy nemzeti kisebbségek nyelvi, kulturális stb. egyenjogúságát (14, 84. §), s lehetőséget nyújtott a felszabaduló nemzeteknek külön szövetséges tanácsköztársaságok formájában a Magyar Tanácsköztársasággal való egyesülésre (88. §).²⁷

A Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája ezen belül kultúrpolitikája elvileg minden magyarországi nemzetiségre kiterjedt, gyakorlatilag azonban nem tudott mindegyiknél egyaránt kibontakozni. A népköztársasággal ellentétben nem tekintette magyarországi nemzetiségnek, hanem önálló, független nemzetnek a szlovákságot, s ezért sem általános nemzetiségpolitikai, sem kultúrpolitikai szempontból nem foglalkozott vele. A történelmi események, a csehszlovák és a román burzsoáziától vezetett imperialista támadás azonban 1919 májusának második felében a magyar Vörös Hadsereg ellentámadását váltotta ki, s a diadalmas északi hadjárat során a Magyar Tanácsköztársaság közvetlen kapcsolatba került a szlovák nemzettel. A felszabadított felvidéki területeken is létrejött a tanáshatalom, melynek keretében a szlovákok élvezhették és gyakorolhatták közigazgatási, művelődési stb. jogaikat. Megvalósultak a Magyar Tanácsköztársaság intézkedései, rendeletei, többek közt a közoktatáspolitikaiak is. Államosították az iskolákat; a megyei és egyes városi tanácsokon belül a művelődés és oktatás ügyeit intéző művelődési osztályokba, ill. intézőbizottságaikba a közoktatásügyi népbiztos kinevezte művelődésügyi megbízottait; megalakultak a pedagógus szakszervezet, a Magyarországi Tanítók Szakszervezete, valamint az Ifjúnunkások Országos Szövetsége diák-szervezetének helyi csoportjai.

Kun Béla és Garbai Sándor ezt a Smuts tábornokkal 1919 április elején történt jegyzékváltás során is kijelentették. (*Szabó László: A bolsevizmus Magyarországon.* Bpest, Athenaeum, 1919, 65. l.) Kun előtt is ismerünk határozott szembefordulást az integritás-eszmével: *Rs. (= Rudas Zoltán): Revanche! Szabadgondolat*, 1918. dec., 256. l. *Csészy Imre: Területi integritás.* Szabadgondolat, 1919. jan. 1. 13—14. l.

^{24a} Tanácsköztársaság (a továbbiakban: T.), 1919. ápr. 7. (12.) sz.

²⁵ LXXVII. FK sz. r. 1. §. T 1919. ápr. 29. (30.) sz.

²⁶ *Buzás József: A nemzetiségi kérdés jogi szabályozása a Magyar Tanácsköztársaságban.* Szeged, Khny. 1959. 89. l.

²⁷ Tanácsköztársasági Törvénytar. Szerk. Pongrácz Jenő. V. Bpest, A Szoc.-Komm. Munkások Magyarországi Pártjának kiad. 1919. 7, 9, 20, 21. l.

A szlovák politikában új helyzet állt elő 1919. június 16-án, amikor Eperjesen a magyar Vörös Hadsereg felszabadító harcainak eredményeképp kikiáltották az önálló, független, a Magyar Tanácsköztársasággal szövetséges Szlovák Tanácsköztársaságot. Rá négy napra megalakult a Szlovák Forradalmi Kormányzótanács, amely átvette a hatalmat a szlovák területeken. Elnöke Antonin Janoušek lett, a Magyarországi Szocialista Párt részét képező, a Tanácsköztársaság területén különböző nemzetiségű kommunista csoportok szövetségeseiként megalakult Nemzetközi Szocialista Szövetség (Föderáció) cseh és szlovák frakcióinak²⁸ vezetője. A kormányzótanács tevékenységének zsinórmértékéül is az e frakciók által kibocsájtott program szolgált. A program közoktatási része — a marxi—lenini közoktatási program alapján — követelte a szekularizációt, az egyház és az állam elválasztását, a vallásnak — állami vonatkozásban — magánüggé nyilvánítását, az uralkodó osztályok műveltségi monopóliumának megszüntetését, az általános és a felsőfokú műveltség hozzáférhetővé, sőt ingyenessé tételét mindenki számára, az általános tankötelezettség 16. életévig való kiterjesztését, a három utolsó évfolyamban a tanulók szakmai és gyakorlati oktatásának bevezetését. Ezek a követelések összhangban voltak a magyar Forradalmi Kormányzótanács, ill. Közoktatásügyi Népbiztoság politikájával.

Ennek a közoktatásügyi programnak megvalósítása várt a Szlovák Forradalmi Kormányzótanács közoktatásügyi népbiztosaira, Vincent Sukra és Eduard Krompaškyra. A szlovák népbiztosok a Magyar Tanácsköztársaság korábbi közoktatási politikáját folytatták a szlovák államterületen. A tanácsok keretében létrehozták a művelődés-, ill. közoktatásügyi helyi irányító szerveit, a művelődési osztályokat s ezek intéző bizottságait. Az iskolák belső életének átalakításához ugyan a tanév korábbi, június 7-i befejezése miatt még csak hozzá sem kezdhettek, de ennek ellenére számos helytálló intézkedést hoztak, így pl. a tanoncok munkaidejének, munkakörülményeinek, a magyar tanácsköztársasággal egybevágo szabályozásáról, a pedagógusok nyári átképzéséről. Ezenkívül Kassán munkásszabaddiskolát állítottak fel, júniálist rendeztek a proletárgyermekeknek, amihez a cukrot Budapestről kapták. A két testvéri tanácsköztársaság között egyébként is szoros volt a kapcsolat. A magyar ifjúkommunisták lapját, Az Ifjú Proletárt pl. a Szlovák Tanácsköztársaság területén is terjesztették. — Magyar részről viszont a budapesti tudományegyetemen szlovák tanszék felállítását tervezték. Vezetőjeként Skultéty József, dr. Gerő János, ill. dr. Ilavaty István neve került szóba.

A Magyar Tanácsköztársasággal szövetséges Szlovák Tanácsköztársaság idejét, sajnos, nagyon rövidre szabták a párkák. A cseh-szlovák burzsoá hadsereg már 1919 július elsején, közvetlenül a magyar Vörös Hadsereg kivonulása után, megdöntötte, gátat szabva ezzel a szocialista forradalom közép-európai továbbterjedésének. A Szlovák Tanácsköztársaság vezetői ideiglenesen Magyarországon találtak menedéket.²⁹ Egyideig a Tanácsköztársaság megdöntése után is itt maradtak. Az ún. népbiztos-pörben nem helyezték őket vád alá,

²⁸ *Kövágó*: i. m. 175—178., 196. l.

²⁹ *Vág Ottó*: A Magyar Tanácsköztársaság közoktatáspolitikája és a Szlovák Tanácsköztársaság. Pedagógiai Szemle, 1965. 3. sz. 262—264. l. A Szlovák Tanácsköztársaság kultúrpolitikájáról is nyújt rövid áttekintést *Viator M.*: A szlovák Tanácsköztársaság harmincötödik évfordulójára. A M. Munkásmozgalmi Intézet Értesítője, 1955. 1. sz. 111—116. l. és *Oldner*: i. m.

amit kollégájuk, Kalmár Henrik volt német népbiztos denunciáns szándékkal kifogásolt is.³⁰

A szlováknál nem sokkal volt hosszabb életű a Magyar Tanácsköztársaság kárpát-ukrán politikája. Kárpátalja Ruszka-Krajna néven — mint már láttuk — az 1918. X. tc. értelmében még a Károlyi-kormány idején autonómiát kapott kulturális, nemzeti és igazságügyi téren, s 1919 elején Budapesten külön minisztériumot, Munkácson pedig kormányzóhivatalt is felállítottak számára. Területi autonómiájának³¹ teljes és következetes kiépítése azonban csak a Tanácsköztársaság alatt következett be. Az 1919. március 21-én megalakult magyar Forradalmi Kormányzótanácsnak Ruszka-Krajna népbiztosaként tagja volt előbb dr. Szabó Oreszt v. miniszter, majd az ő visszalépése után a volt kormányzó, dr. Stéfán Ágoston. A Ruszin Kormányzótanács 1919. március 28-i ülésén örömeinek adott kifejezést a proletárdiktatúra kikiáltása és a ruszin nép teljes önrendelkezési jogának elismerése felett, s késznek nyilatkozott a magyarországi szovjetköztársaságba a munkás-, katona- és paraszttanácsok községenként, járásokként és kerületekként történő megalkotásával intézményesen is bekapcsolódni. Az 1919 április elején lezajlott országos tanács-választások során a kárpát-ukrán területen is megválasztották a községi és városi tanácsokat. Ezt követték volna — a Ruszka Pravda c. kárpát-ukrán lap április 12-i számában közzétett alkotmánytervezet szerint — a megyei, ill. kárpát-ukrán viszonylatban a kerületi tanácsválasztások Máramaros, Bereg, Ung, Zemplén és Sáros megyék területén. Az így megválasztott kerületi tanácsok választották volna meg a ruszin autonóm jogterület, az ún. ruszin nemzeti kerület 50 tagú központi tanácsát, amelyben minden kerületet 10—10 küldött képviselt volna. A központi tanács számított a kárpát-ukrán terület legfőbb hatalmának; feladata volt a kárpát-ukrán nép közös ügyeit képviselni a föderatív Magyar Tanácsköztársaságban, amelynek kongresszusába 20 tagot volt joga küldeni. Ennek a nagyvonalú tanácsrendszernek kiépítését azonban megakasztotta a csehszlovák burzsoá hadsereg 1919. április 29-én meginduló s május 5-ére az egész kárpát-ukrán területet hatalmába kerítő intervenciója. A tanácsrendszer így községi és városi szinten megrekedt; a kerületi tanácsi választásokat csak Bereg megyében lehetett zavartalanul megtartani. Emiatt nem kerülhetett sor a Ruszin Nemzeti Tanács megválasztására és részletes jogszabályi rendezésére sem.³²

A csonka tanácsszervezet miatt a kárpát-ukrán autonómia kiépítésének oroszlanrészre a Ruszin Kormányzótanácsra, ill. a Ruszin Népbiztosságra maradt, holott a népbiztosság apparátusa, sem a magát szocialistának álcázó,³³ valójában előbb magyar-, majd cseh-barát burzsoá nacionalista Stéfán népbiztos, sem a vezetése alatt álló, nagyrészt ügyvédekből, papokból és más reakciós, kalandorelemekből álló hivatalnokcsoport személyileg aligha volt alkalmas e feladat végrehajtására. A döntő kérdésekben azonban a népbiztosság a kormányzótanács és a nép ellenőrzése folytán kénytelen volt a proletárállam politikáját érvényesíteni, bár helyi, személyi ügyekben továbbra is sok kárt

³⁰ Népbiztospör 2509. l.

³¹ *Kövágó* véleménye szerint a törvény csak közigazgatási és kulturális autonómiát tartalmaz, nem pedig területi önkormányzatot (i. m. 152. l.).

³² Mindez nem derül ki eléggé *Hajdu* előadásából (i. m. 266—267. l.).

³³ Kalmárnak nyilván befeketítő szándékú, de alapjában helytálló kijelentése szerint az opportunist Stéfán „nyakig bent volt a kommunizmusban”, s mint népbiztos rendkívül aktívan dolgozott (Népbiztospör 2031—2032. l.).

okozott. Tevékenysége — legalábbis szervezési szempontból — még intenzívebbnek is látszott a társ Német Népbiztosságénál, amely mögött valójában elmaradt. Kiadásai a magyar központi állampénztárnál 7,8 millió koronára rúgtak, amelyből — a ruszin Vörös Gárdával együtt — nagyon eredményesen szervezett Vörös Őrség szervezési költségei 1,2 milliót tettek ki.

Lényegében eredményesnek tekinthető a Ruszin Népbiztosság kulturális tevékenysége is. A hivatalos nyelv — a ruszin Vörös Gárdánál és Vörös Őrségnél a szolgálati nyelv — ukrán lett. Ukrán és magyar nyelvű irodalmi és nyelvű könyveket, brosrát adtak ki. Budapesten megjelent az ukrán nyelvű Ruzska Pravda, Beregszászon a Beregi Munkás, Munkácson a Munkácsi Népszava, Nagyszőlősen az Ugoesai Munkás. Az államosított iskolákba bevezették az ukrán anyanyelvi oktatást. Lépéseket tettek ukrán nyelvű főiskola felállítására. A budapesti tudományegyetemen — Bonkáló Sándor vezetésével — felállították a ruszin (kárpat-ukrán) nyelv tanszékét. Felszólították a Magyarország területén dolgozó kárpat-ukrán értelmiségieket, az orvosokat, orvosszigorlókat külön is,³⁴ hazai munkára. Tény az — amit egyébként pörében Kalmár is állít —, hogy a Ruzska-Krajna-i Népbiztosság és személy szerint Stéfán is, az utolsó pillanatig tevékenykedett.³⁵

A Tanácsköztársaság nemzetiségi kultúrpolitikája a kisebb, elsősorban délszláv nemzetiségek, kisebbségek irányában is érvényesült a területi autonómia keretében, ill. azon kívül. A Tanácsköztársaság a Nemzetközi Szocialista Szövetség (Föderáció) Délszláv Frakciójának segítségével igyekezett biztosítani a délszláv területeken is az anyanyelvi oktatást. Szentendrén két szerb tannyelvű osztályt, Csobánkán pedig szerb iskolát nyitottak meg. Bár a továbbhaladást ezen a téren lehetetlenné tette egyrészt a rövid idő, másrészt a tanerőhiány, ennek az iskolaszervezésnek nagy jelentőséget ad az a tény, hogy „ez volt az első eset, amikor a magyar állam nyitott olyan szerb-horvát nyelvű iskolát, amelyben tényleg anyanyelvi műveltség nyújtása, nem pedig magyarosítás volt a cél”. A Délszláv Frakció a nyugat-magyarországi horvát falvakban is előkészítette az anyanyelvi oktatás bevezetését az iskolákba. A közigazgatásba is utat tört a horvát nyelv, legalábbis Sopron megyében. A Szlovén Vidéken helyet kaptak a szlovén szegényparasztok a művelődés- és oktatásügy intézésére a tanácsok kebelében megalakult művelődési osztályokban. A Novine nevű szlovén hetilap a magyar betűk használatáról, az ún. Baj-féle helyesírásról áttért a horvát és szlovén irodalmi nyelvben használatos ún. Gaj-féle helyesírára. Ez gyakorlatilag megszüntette a szlovén nemzeti irodalomtól való különállást, habár a vend dialektust nem számolta fel. A további fejlődést megzavarta a szlovén autonómia-mozgalmat kihasználó magyarországi ellenforradalom által az önrendelkezés jelszava alatt 1919. május 29-én kirobbantott lázadás, amely kikiáltotta a Tanácsköztársaságtól független Mura Köztársaságot. A rövidéletű köztársaságot azonban a magyar Vörös Hadsereg heves harcok után már június 5-én felszámolta.³⁶

A Tanácsköztársaság nemzetiségpolitikája és ezen belül nemzetiségi kultúrpolitikája a legteljesebben a háború utáni Magyarország legnagyobb nem-

³⁴ Népszava. 1919. júl. 29., 4. l.

³⁵ A Tanácsköztársaság kárpat-ukrán nemzetiségi kultúrpolitikájának előadásánál *Gergely* utolsónak idézett tanulmányára támaszkodtunk (i. m. 541–546. l.).

³⁶ *Kövágó*: i. m. 201, 209, 213, 221, 233–234. l. — A Vas és Zala megyék vendeklakta községeiben uralkodó, inkább gazdasági és politikai, mint kulturális nehézségektől motivált aggasztó helyzetre von. ld. *PI Arch. Fond 24/15, 24/21.*

zetiségénél, a németsegnél bontakozott ki, és itt termette legszebb gyümölcseit. A Tanácsköztársaság autonómián nem egyszerűen polgári közigazgatási formát, hanem a dolgozó tömegek *valóságos* önkormányzatát értette. Ezért a Forradalmi Kormányzótanács az eddigi Német Minisztériumot Német Népbiztossággá (Deutsches Volksamt) szervezte át, s élére a német miniszter eddigi helyettesét, Kalmár Henriket állította. Az igazi népi önkormányzatot azonban itt is a tanácsrendszerre való áttérés biztosította. A XXVI. FK. sz. rendelet a federalizmus elvi alapjára helyezkedve lehetővé tette minden összefüggő, nagyobb területen élő nemzet számára külön nemzeti tanácsok és intézőbizottságok,³⁷ a már említett LXXVII. FK. sz. kormányzótanácsi rendelet pedig járási és kerületi német (és kárpát-ukrán) tanácsok választását.³⁸ A Tanácsköztársaság alkotmánya szerint a járási, kerületi és a több kerületnyi összefüggő területen alakult ún. nemzeti kerületi tanácsok önállóan intézték az illető terület beligazgatását, igazságszolgáltatását, közoktatását és közművelődését (86. §). Az alkotmány kifejezetten elismerte a német és a ruszin nemzeti kerületeket, a megfelelő népbiztosságoknak pedig lehetővé tette nemzeti érdekeik védelmére közvetítő osztályok létesítését az egyes népbiztóságoknál, valamint a Népgazdasági Tanácsnál (87. §).³⁹

A német autonómia gyakorlati megvalósításának érdekében a Forradalmi Kormányzótanács a német nyelvterületet három kerületre osztotta: 1. nyugat-magyarországi német kerületre — székhelye Sopron; 2. a budapesti középső német kerületre — székhelye Budapest (Rózsa u. 61.) és 3. a Tolna, Baranya, Somogy vármegyék németlakta vidékeiből, a német irodalom *Schwäbische Türkei*éből alakított déli német kerületre — székhelye Bonyhád.⁴⁰ Ez a három kerület magában foglalta mindazokat a városokat és községeket, amelyekben a németek abszolút többséget alkottak. Ezeket a területeken a német népbiztos rendelte el, és bonyolította le a választásokat. Április 7-éig kellett megtartani a községi és városi, április 10-éig a járási, április 12-éig pedig — a kerület területén lévő városi és járási tanácsok útján — a kerületi választásokat. A kerületi tanács legfeljebb 300, végrehajtó bizottsága legfeljebb 40 tagból állhatott. A három kerület együttesen egységes nemzeti kerületi szövetséget alkotott, amelynek legfőbb szerve a kerületi és városi tanácsok küldötteiből alakult Országos Német Tanács lett, Budapest székhellyel. Összehívása a német népbiztos feladata volt.

A német autonómia teljesen csak Nyugat-Magyarországon épült ki, ezen a népességileg és területileg leginkább összefüggő s emellett Ausztriával szomszédos területen. Kiterjedését az 1919. július 16-án kiadott CXXIX. sz. FK rendelet szabta meg.⁴¹ A másik két területen nem jött létre autonóm szervezet. Azonban e két utóbbi kerület német lakói is részt vehettek a tanácsrendszer keretében lakókerületük közigazgatásában, művelődési és közoktatásügyeinek intézésében, aminthogy anyanyelvük hivatali használata is biztosítva volt.⁴² A nyugat-magyarországi német kerület direktóriuma, a *Gaurat für*

³⁷ Tanácsköztársasági Törvénytár I. 43—44. l.

³⁸ LXXVII. FK sz. r. 1—4. §. Tanácsköztársasági Törvénytár II. 52. l.

³⁹ Tanácsköztársasági Törvénytár V. 20. l.

⁴⁰ OL PN Ált. iratok I. cs. III/4.

⁴¹ T 1919. júl. 17. (94.) sz. 1. l.

⁴² A Tanácsköztársaság azonban e két német területen is meg akarta valósítani az autonómiát. Az Országos Német Tanács 1919. júl. 29-i ülésén Rónai Zoltán belügyi népbiztos-helyettes Leicht határozati javaslatára válaszképpen kijelentette, hogy a német közigazgatás

Deutsch-Westungarn 1919 április végén alakult meg négy megye, Moson, Sopron, Vas és Pozsony küldötteiből, Sopron székhellyel. Nyugat-magyarországi német népbiztossá Kellner Sándort választották. A nyugat-magyarországi némettség önkormányzati szerve, a kerületi tanácsülés (Gaurat-Versammlung) május 20-án ült össze ugyancsak Sopronban. Itt alakították meg a kerületi tanácsot, a Gauratot s ennek intézőbizottságát. Az alakuló ülésen elhatározták a német Vörös Őrség felállítását, Kőszegnek német iskolavárossá fejlesztését, s megállapították a kerületi tanács ügybeosztását is. A kerületi tanács a következő osztályokra oszlott: igazgatási, művelődési, pénzügyi, hadi és rendőri osztályokra, ill. ügycsoportokra. A magyarországi némettség legfőbb hatalmi szerve, az Országos Német Tanács 1919. július 28—29-én ülésezett Budapesten. Az alkotmány 84. §-a értelmében megválasztotta a német népbiztost ezúttal is Kalmár Henrik személyében; helyettese a szintén szociáldemokrata Knaller Viktor lett. Megválasztották a szűkebb intézőbizottság tagjait is.⁴³

A Tanácsköztársaság teljes német nemzetiségpolitikájának ismertetése nem feladatunk; be kell érünk a kultúrpolitika ismertetésével. Ennek leg-hatékonyabb szerve kétségkívül a Német Népbiztosság volt. Bár ennek apparátusa sem vezetőjét, a jobboldali szociáldemokrata Kalmárt, sem a hozzá beosztott, jelentős számban evangélikus papokból, katonatisztekéből, régi bürokratákból álló, eléggé megbízhatatlan hivatalnoksereget tekintve⁴⁴ semmivel sem volt jobb a ruszinénál, tevékenysége, ha általános politikai téren nem is érte utól amazt, kultúrpolitikai téren kétségkívül felülmulta. Ez ugyan pénzügyi gazdálkodásában különös módon nem tükröződik. A rendelkezésére bocsájtott kereken 12 millió koronából ugyanis a népbiztosság mindössze 1 655 903, 17 koronát vett igénybe, s ebből is a legnagyobb összeg, 1,1 millió, a nyugat-magyarországi direktóriumnak jutott előlegképpen; kimondottan kulturális kiadások a mérlegben nem is szerepelnek.⁴⁵

Ennek ellenére a német lakosság önrendelkezési joga legteltesebben a művelődésügy területén bontakozott ki. A művelődésügyi rendeleteket az autonóm terület számára a Német Népbiztosság az Országos Német Tanácsnak (Deutscher Landesrat), a német területek legfőbb államhatalmi szervének nevében közvetlenül adta ki. A Német Népbiztosság rendeletei azonban nemcsak hogy összhangban voltak a Tanácsköztársaság alkotmányával, hanem legtöbbször szóról-szóra, ill. csekély változtatással megismételték a Forradalmi Kormányzótanács, ill. a Közoktatásügyi Népbiztosság ide vonatkozó rendeleteit. A Német Népbiztosság kulturális téren kifejtett működése tehát nem törte meg a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának egységét.

Ezt bizonyítja mindjárt a művelődés- és oktatásügy ideiglenes szervezetről 1919. április 23-án kiadott 2/1919. DV. sz. német népbiztosi rendelet.⁴⁶

tervezetére vonatkozó munkálatok már a legközelebbi napokban befejeződnek, és véglegesen meg fogják állapítani Nyugat-Magyarország, Közép-Magyarország és a „Schwäbische Türkei” határait. (A magyarországi németek alkotmánya. A német szovjet ülése. Népszava, 1919. júl. 30., 5. l.).

⁴³ *Gergely*: i. m. 546—549. l. A magyarországi németek Nyugat-Magyarország elszakítása ellen. A német országos tanács ülése. Népszava, 1919. júl. 31., 4. l.

⁴⁴ OL PN Ált. iratok 1. cs. III/4.

⁴⁵ Uo. — *Gergely* tanulmányában — nyilván sajtóhiba folytán — csupán 2,8 millió korona szerepel a Német Népbiztosság költségvetésében (i. m. 542. l.).

⁴⁶ Volksblatt (a továbbiakban: Vb), 1919. ápr. 27., 134—135. l.

A rendelet lényegében megismétli a hasonló tárgyú LIV. sz. kormányzótanácsi rendeletet,⁴⁷ s a művelődés- és oktatásügy igazgatását a tanácsok kebelében alakult falusi, városi, járási és megyei (gau) művelődési osztályok, ill. ezek intéző-bizottságai kezébe teszi le. Új és demokratikus vonása a rendeletnek a kormányzótanácshoz képest, hogy a művelődési osztályokat választás útján állítják fel. A választás listák szerint, titkosan történik (1. §). A művelődési osztályok taglétszámával kapcsolatban a rendelet utal a nem németnyelvű lakosság megfelelő képviselőinek szükségességére is. A továbbiakban a kormányzótanácsi rendelettel egybehangozóan szól a művelődési osztályok intéző-bizottságainak,⁴⁸ az iskolabizottságoknak, a művelődésügyi megbízottaknak, a járási, megyei tanácsok művelődési osztályainak és a Német Népbizottságnak feladatairól, működéséről (1—10. §).

Teljesen új viszont a rendelet életbelépéséről s bizonyos átmeneti eljárásokról intézkedő 11. §. Eszerint a rendelet Német Nyugat-Magyarországon azonnal egész terjedelmében életbelép. A déli és a középső német kerület részére azonban a következő átmeneti intézkedések irányadók 1. A falusi, városi és járási tanácsok az általános rendelkezések szerint megválasztják művelődési osztályaikat; 2. a kerület művelődésügyeit átmenetileg a művelődési végrehajtó bizottság intézi. Ebbe a járási tanácsok művelődésügyi osztályai 2—2 tagot küldenek. A kerületi végrehajtóbizottságban a Német Népbizottságot 2 művelődésügyi megbízott és egy adminisztratív hivatalnok képviseli.

A művelődés- és oktatásügy új szervezetéről szóló népbiztosi rendelet végrehajtása azonnal megkezdődött. Először a felsőbb szervek épültek ki. A Német Népbizottság 3/1919. DV. sz. rendeletével Német Nyugat-Magyarország területén két népművelési osztályt állított fel: egyet a volt Sopron, Moson megyék, egyet pedig a volt Vas megye német területei számára.⁴⁹ Nem vártott sokáig magára a községi (helyi) tanácsok művelődési osztályainak szervezetét, működését pontosan körülíró 1042/1919. DV. sz. rendelet sem.⁵⁰ A rendelet előírja, hogy minden helyi tanács válasszon művelődési osztályt falvakban 8—10, városokban 12—16 taggal. Az osztály egyharmada iskolaköteles gyermekek szüleiből, másik harmada községi tanítókból és orvosokból, harmadik harmada kulturális és tudományos kérdésekben jártas községi polgárokból álljon. A nem németnyelvű lakosság százalékarányának megfelelő képviselőket nyer mind a három részlegben. A művelődési osztálynak megalakulása után végrehajtóbizottságot kell választania falvakban 3, városokban 7 taggal. A végrehajtóbizottságokba elsősorban tanítókat kell beválasztani.⁵¹ Ezenkívül vallásügyi likvidáló bizottságot, iskolabizottságot és könyvtár-bizottságot kell alakítani.

A művelődési osztálynak ügyelnie kell arra, hogy a végrehajtóbizottság hajtsa végre a Német Néptanács és a felsőbb tanácsok rendeleteit. Gazdasági és szellemi téren az osztály ellenőrzi a művelődésügyi intézményeket, engedélyezi és utalványozza a szükséges kiadásokat. A végrehajtóbizottság javasla-

⁴⁷ T 1919. ápr. 13. (17.) sz.

⁴⁸ Nyilvánvalóan semmi jelentősége nincs annak a különbségnek, hogy a kormányzótanácsi rendelet a megyei intézőbizottságok taglétszámát 12-ben, a Német Népbizottság pedig a kerületek intézőbizottságainak számát 11-ben maximalta.

⁴⁹ Vb, 1919. ápr. 27., 134. l.

⁵⁰ Vb, 1919. máj. 18., 173—174. l.

⁵¹ „In die Vollzugskommission sollen in erster Reihe Lehrer gewählt werden.” (I. h.)

tára a művelődési osztály jelöli ki az iskolavezetőket, kéri a tanerők áthelyezését, ill. alkalmazását.

A község összes művelődési ügyeit ténylegesen a végrehajtóbizottság vezeti. A bizottság végrehajtja a helyi, a járási és a kerületi tanács rendelkezéseit, valamint a Német Néptanács rendeleteit. A végrehajtóbizottság intézi a helyi művelődési intézmények gazdasági ügyeit, ellenőrzi az iskolákban folyó oktatást, és javaslatokat tesz a helyi művelődési osztálynak, ill. a felettes tanácsoknak a helyi műveltség fejlesztésére.

A német területeken lassanként megalakult művelődési osztályokra igen fontos, országos és helyi jelentőségű kérdések megoldása várt. Ezek közül a legelső a polgári demokratikus egyházpolitika legfőbb követelményének, az egyház és az állam szétválasztásának, a szekularizációnak végrehajtása volt. Az erre vonatkozó rendeletet a német területeken a Német Népbizottság adta ki 1919. április 28-án 7/1919. DV. sz. alatt.⁵² A 12 §-ból álló rendelet szóról-szóra megegyezik a Közoktatásügyi Népbizottság hasonló tárgyú 13. KN. sz. rendeletével.⁵³ Az egyházi vagyon köztulajdonba vételét a német területeken is a művelődési osztályok által választott egyházügyi likvidáló bizottságok végezték, elég sok incidenstől, sőt a német népbiztos szabotálásától is zavarva.⁵⁴

Ugyancsak régi polgári demokratikus követelést váltott valóra a nevelési és oktatási intézetek köztulajdonba vételéről szóló 4/1919. DV. sz. rendelet.⁵⁵ Ez a rendelet sem egyéb, mint megismétlése a 7. KN sz. rendeletnek.⁵⁶ Maga is mint jogforrásra a Forradalmi Kormányzótanács XXIV. sz. rendeletére hivatkozik. A Tanácsköztársaság legfőbb szuverénitásának érvényesülése szempontjából fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy a német területeken államosított nevelési és oktatási intézmények is a Tanácsköztársaság (és nem az Országos Német Tanács) kezelésébe mentek át (1. §). Az iskolaállamosítás, mint az ország egyéb részein, úgy a német települési területen sem váltott ki nagyobb izgalmat vagy megrázkódtatást. Az oktatás laicizálása azonban Kalmár ellenállása miatt, úgy látszik, nem valósult meg teljesen.⁵⁷

Az iskolák államosítását egyéb kultúrintézmények államosítása követte. Ezen a téren a Német Népbizottság nem tett egyebet, mint hűségesen követte a Közoktatásügyi Népbizottság példáját. Így államosították a német települési területeken is a könyvtárakat,⁵⁸ levéltárakat.⁵⁹ A műkincsek köztulajdonba vételét azonban a német települési területeken is, úgylátszik, a Közoktatásügyi Népbizottság intézte. A Közoktatásügyi Népbizottság utóbb a Német Népbizottság kérésére hozzájárult ahhoz, hogy a német területeken a szocializálás csak a műtárgyak zár alá vételére szorítkozzék, s a műkincsek elszállítását függőben kell hagyni.⁶⁰ Kalmár a túlnyomóan intenzív mezőgazdasággal foglalkozó német lakosság gazdasági érdekeire, valamint tudományos érdekekre

⁵² Vb, 1919. máj. 4., 145—146. l.

⁵³ T 1919. ápr. 27. (29.) sz.

⁵⁴ Több ilyen zavarjáról számolniak be a Vallásügyi Likvidáló Országos Bizottság iratai (PI Arch. A II. 7/93). Az egész kérdésre von. ld. *Beller Béla: A Tanácsköztársaság egyházpolitikájáról.* Világosság, 1962. 7—8. sz. 97—101. l.

⁵⁵ Vb, 1919. máj. 4., 142—144. l.

⁵⁶ T 1919. ápr. 13. (17.) sz.

⁵⁷ Népbiztospör 2430—2431, 2635, 2662. l.

⁵⁸ 8/1919. DV sz. r. Vb, 1919. máj. 18., 174—175. l. — A rendelet szövege szerint a 22, 23, 24/1919 KN sz. r. egyes §-aiból és bekezdéseiből van összeállítva.

⁵⁹ 9/1919. DV sz. r. Vb, 1919. jún. 1., 206—207. l.

⁶⁰ PI Arch. A II. 7/1. Népbiztospör 2586—2587. l.

hivatkozva, megakadályozta a magyaróvári mezőgazdasági akadémia tejkísérleti és mezőgazdasági vegykísérleti állomásainak Budapestre helyezését is,⁶¹ ami nagyon is ésszerű eljárásnak tűnik.

A nevelési és oktatási intézmények államosítása a művelődési osztályokat tette német területen is a kulturális ügyek gazdáivá. Különösen a köznevelés terén vártak rájuk nagy feladatok. Mindenekelőtt a lehető leggyorsabban be kellett vezetni a német iskolákba az anyanyelvi oktatást, s új szocialista szellemmel kellett megtölteni a tananyagot és az iskolákat.

A német művelődési osztályok előtt álló nagy feladatokat a 6/1919. DV. sz. német népbiztosi rendelet körvonalazta.⁶² A német települési terület falusi, városi művelődési osztályainak két héten belül jelentenők kellett községenként: 1. az iskolák számát és jellegét, 2. az osztályok számát az egyes iskolákban, 3. a németül tudó tanítók nevét, 4. a németül nem tudó tanítók nevét, 5. a német gyermekek számát osztályonként és végül 6. a másnyelvű gyermekek számát osztályok és anyanyelv szerint. A Német Népbiztosság másodsorban arra szólította fel a helyi művelődési osztályokat, hozzanak döntést arra vonatkozólag, hogy az iskolákban azonnal vagy pedig csak 1919. szeptember 1-től vezetik-e be a német nyelvű oktatást.

A Német Népbiztosság gondoskodni kívánt a nem német nyelvű lakosság kultúrájának fejlesztéséről is. A másnyelvűek részére nagyobb községekben külön iskolákat vagy legalábbis külön osztályokat kívánt nyitni. Az egy osztálynál is kisebb létszámú másnyelvű gyermekeket délután kívánta anyanyelvükön fakultatív nyelvoktatásban részesíteni. A magyar nyelvet az összes nemzetiségi népiskolák magasabb osztályaiban taníttatni kívánta a népbiztosság. Végezetül elrendelte az egyes helységekben működő osztatlan iskolák összevonását, ha csak a különállást a más nyelvűek oktatása nem indokolta.

Bár a fentebb kért jelentések, javaslatok sorsáról s velük kapcsolatban a Német Népbiztosság intézkedéseiről nincsen konkrét tudomásunk, a német terület közoktatásügyének fejlődését ezek nélkül is határozottan megállapíthatjuk. A Német Népbiztosság hivatalos lapja, a Volksblatt éppen a fenti rendeletet közlő számában nyújt áttekintést a német iskolaszervezet fejlődéséről.⁶³ A szerkesztőségi cikk úgy méltatja a Német Népbiztosság és a Közoktatásügyi Népbiztosság közt e tárgyban létrejött megállapodást, hogy az teljes mértékben biztosítja Magyarországon német lakosságának kulturális fejlődését.

Az egyezmény értelmében a Német Népbiztosság a német többségű községekben az egész iskolaügyet saját kezelésébe veszi azzal a kötelezettséggel, hogy a községi tanácsokat a másnyelvűek kulturális érdekeinek ápolása céljából messzemenő jogokkal ruházza fel. Természetesen hasonló elbánást követel a nem német területeken lakó német kisebbség számára is. A két népbiztosság megegyezett abban is, hogy a másnyelvű területeken levő német művelődési intézmények a Német Népbiztosság, a magyar művelődési intézmények pedig a Közoktatásügyi Népbiztosság hatáskörébe fognak tartozni. A német tanítóképzés és a német iskolákba való tanítókinevezés a német népbiztost illeti meg.

A megegyezés értelmében — folytatja tovább a cikk — erélyesen folytatják és végrehajtják az iskolák „elnémetesítését”, vagyis a német tanítási nyelv bevezetését a német iskolákba. A csak magyarul tudó tanítókat el fog-

⁶¹ OL FN 1919-IX-1438.

⁶² Vb, 1919. máj. 4., 145. l.

⁶³ Das deutsche Schulwesen. Vb, 1919. máj. 4., 156. l.

ják helyezni a német községekből. A Német Népbiztosságon külön osztály foglalkozik a német iskolák tantervének kidolgozásával s a tankönyv-kérdéssel.

Az ismertetett rendeleteknek és egyezményeknek megfelelően az egész német iskolaszervezet gyökeresen átalakult. A német települési terület összes iskoláiban fokozatosan bevezették a német tanítási nyelvet. A magyar nyelvet külön tantárgyként tanították. 1919 május elejéig hivatalos adatok szerint mintegy 500 iskolát „németesítettek” el.⁶⁴ (Más adatok szerint Budapest számára a német lakosság számarányának megfelelően 47 és Német Nyugat-Magyarország számára 400 iskolát terveztek.⁶⁵) Ez az egy adat önmagában is a német iskolaügy páratlan fellendülését tanúsítja. Míg a dualista Magyarországon 2,037.435 németnek összesen 471 iskolája (457 elemi, 7 polgári, 9 középiskola és 2 tanító-, ill. tanítónőképző volt), addig Tanács-Magyarországon a majdnem egyharmadára apadt, 772 396 lelket számláló németiség mintegy 500 iskolát mondhatott magáénak.⁶⁶ Ezeknek túlnyomó többsége természetesen népiskola volt. A Német Népbiztosság azonban célul tűzte ki újabb németnyelvű középiskolák megszervezését is. Ezért 1919. március 30-án a Budapesten működő birodalmi német iskolát (Reichsdeutsche Schule, VII. Damjanich u. 4.) a fenntartóval kötött megegyezés alapján ideiglenesen saját kezelésébe vette. A Közoktatásügyi Népbiztostól fizeteskiegészítést kért a tanszemélyzet részére, az eltávozott tanerők pótlására pedig állami tanerők kinevezését.⁶⁷ Így akarta megoldani a pesti német proletárgyermekek középiskolai oktatását. A budai németek azonban még így is iskola nélkül szűkölködtek volna. Ezért a Német Népbiztosság néhány fővárosi óvoda, népiskola és polgári iskola, továbbá a II. ker. r. katolikus főgimnázium és internátus átengedését kérte a Közoktatásügyi Népbiztosságtól.⁶⁸

A Német Népbiztosság messzemenően felkarolta az iskolán kívüli népművelést is. Mint az analfabéta-tanfolyamok szervezéséről kiadott 5/1919. DV. sz. rendeletében írta: a lehető legjobb fegyverekkel akarja felszerelni minden néptársát a létért való küzdelemben, és lehetővé kívánja tenni számukra az összes kultúrkinccsek megszerzését.⁶⁹ Ezért a népbiztosság minden helységben, ahol iskola van, analfabéta-tanfolyamok felállítását rendeli el. A tanfolyam a nagyobb helységekből azonnal, a kisebbekben legkésőbb az őszi mezőgazdasági munkák befejezése után kezdődik. Egy tanfolyamra legfőljebb 20 személyt lehet felvenni, de több párhuzamos tanfolyam is nyitható. A tanfolyamot a legkiválóbb nevelők vezetik. A népbiztosság tanfolyamonként 300 koronát biztosít részükre. A tanfolyamok időtartama az írás-olvasás elsajátításától függ. A szerzett ismeretekről vizsgán győződnek meg.

⁶⁴ Schule und Unterricht. Vb, 1919. máj. 11., 157. l.

⁶⁵ Schlereth: i. m. 86—87. l.

⁶⁶ A dualista Magyarországra von. adatokat *Geőcze Sarolta*: Az ezeréves ország. Néptanítók Lapja, 1920. júl. 8, 7. l., júl. 29, 7. l. c. cikkéből vesszük. Megjegyezzük, hogy Geőcze adatai némileg eltérnek a hivatalos adatoktól. Utóbbiakat ld. A Magyar Szentkorona országainak 1910. évi népszámlálása. I. rész. Bp., M. Kir. Közp. Statisztikai Hiv. 5. l. Magyar Statisztikai Évkönyv XVIII. Bp., M. Kir. Közp. Statisztikai Hiv. 1911. 331. l. — A Magyar Népköztársaságra és Tanácsköztársaságra vonatkozó, 1925-ben kiadott statisztika csak 281 német iskolát tüntet fel (Magyar Statisztikai Évkönyv XXVII—XXX. köt. 1919/22. Bp., M. Kir. Közp. Statisztikai Hiv. 1925. 162. l.), minthogy a burgenlandi iskolákat már nem veszi tekintetbe.

⁶⁷ VKM III. 1919-27-31928. Ez ügyben éles átirat-váltásra került sor a két népbiztosság között, amelynek során kölcsönösen nacionalizmussal vádolták egymást.

⁶⁸ Das deutsche Schulwesen. Vb, 1919. máj. 4., 156. l.

⁶⁹ Vb, 1919. máj. 4., 144. l.

A népművelési munka más területen is igen gazdagon bontakozott ki. A Német Néptanács külön felhívást intézett a német lakossághoz az egyesületi élet továbbfejlesztése érdekében. „Minden egyesületet — hangzik a felhívás — egy szellemi köteléknek kell összekötni, és a hasonló gondolkodásúakat és törekvűeket egyesíteni kell a közös munkára.”⁷⁰ Külön felhívta a figyelmet a néptanács német ének- és zenekarok szervezésére, anyagi és erkölcsi támogatást ígérve nekik.

Az énnékkultúra mellett a színházkultúra is fellendült. Budapesten német színpadot nyitottak meg, és német színház felállítását tervezték. Sopronban állami támogatással német színtársulat játszott, amely „... olyan műsort szolgáltatott, amilyenre kevés példa van a színház történetében”.⁷¹ Német színművészeti iskolát akartak nyitni, és külön paraszti színtársulatot terveztek a vidék számára. A fővárosban előkészületek folytak egy magyarországi német kultúrtörténeti múzeum létesítésére. A Magyarországi Német Néptanács helyébe lépő Magyarországi Német Kultúrszövetség (Deutscher Kulturbund für Ungarn) számtalan ismeretterjesztő előadást tervezett a legkülönbözőbb tudományágak köréből. A Német Népbiztosság külön propaganda-osztályt állított fel, és agitátorképző tanfolyamot indított. Ezen szónokokat képeztek ki tudományos és politikai előadások tartására.⁷² Egymást érték a különböző rendezvények: munkás hangversenyek, a német színpad előadásai, dalegyleti estek, kultúrszövetségi estek, népgyűlések stb.

A népbiztosság nagy figyelmet fordított a kultúr munka vezetőgárdájának, a tanítósnak képzésére és továbbképzésére. A német iskolák nevelői is a Közoktatásügyi Népbiztóságtól kapták fizetésüket,⁷³ de a német tanítóképzés, a tanerők kinevezése és áthelyezése a német területen a Német Népbiztosság hatáskörébe tartozott. A német tanítóképzés megvalósulásának útján döntő lépést jelentett egy külön Német Tanítóvizsgáló Bizottság felállítása az Országos Német Tanács IV. sz. törvényével. A bizottság dr. Weber Arthur volt min. osztálytanácsos, egyetemi docens elnöklete alatt összesen 9 tagból, egyetemi és főiskolai, közép-, valamint népiskolai tanárokból, tanítókból állt. Feladata volt a magyarországi német tanítójelölteknek, továbbá azoknak a külföldi tanerőknek vizsgáztatása, akiket magyarországi német iskolákban akartak elhelyezni.⁷⁴

A népbiztosság a nyári szünetben két átképző tanfolyam megindítását is tervezte: egyet a hazai német, egy másikat pedig a külföldi tanerők részére. Külön vizsgáló bizottságnak kellett volna döntenie külföldi tanerők alkalmazásáról magyarországi német iskolákban.⁷⁵ Emellett vándortanító tanfolyamokat, német szaktanító tanfolyamokat és német nyelvű tanítási tanfolyamokat is szervezett a népbiztosság.

A Német Népbiztosság közoktatási működésével kapcsolatban magyar részről elhangzott a nacionalizmus és sovinizmus vádja. Ezzel vádolta a Német Népbiztóságot a Közoktatásügyi Népbiztosság középiskolai ügyosztálya.⁷⁶ Nagy port vert fel az ügy Porczió Istvánnak a Pest megyei tanács 1919. július

⁷⁰ Vb, 1919. máj. 25., 198. l.

⁷¹ Cs. E. (=Csatka Endre): Soproni színházterv 1919-ből. Soproni Szemle, 1962. 1. sz. 37. l.

⁷² Schlereth: i. m. 86–87. l. Vb, 1919. máj. 4., 156. l.

⁷³ OL VKM III. 1919-27-81928, VKM Iparisk. 1919—4—162333.

⁷⁴ Vb, 1919. jún. 29., 268. l.

⁷⁵ Vb, 1919. máj. 4., 156. l.

⁷⁶ OL VKM III 1919-27-98762. Vö. Schlereth: i. m. 87—88. l.

12-i ülésén elmondott beszéde kapcsán. Porció a művelődés- és propaganda osztály működéséről beterjesztett jelentésében „erőszakos németesítéssel” vádolta a Német Népbiztosságot.⁷⁷ Álláspontját a Német Népbiztosságnak a különböző lapokban megjelent élehangú cáfoló nyilatkozatai⁷⁸ ellenére is fenn tartotta.⁷⁹

Mielőtt e nagy horderejű kérdésben állást foglalhatnánk, konkretizálnunk kell a vádakát. A Népszava említett tudósításából és a Német Népbiztosság idézett cáfolatából kiderült, hogy Porció azzal vádolta a Német Népbiztosságot, hogy a német iskolákban idegen állampolgárságú tanerőket alkalmaz, s velük germanizációs politikát folytat. A népbiztosság — Porció további vádja szerint — a Forradalmi Kormányzótanács rendeletére eltávolított keresztek újából visszaviteli az iskolákba, és visszaállítja az iskolákban a vallás-oktatást. Porció szerint a népbiztosság még a tanítóság magánéletébe is beavatkozik, amennyiben megköveteli a tanítótól, hogy odahaza a feleségével is csak németül beszéljen.⁸⁰

A Német Népbiztosság az ügyre vonatkozó nyilatkozataiban ismételtelen légből kapott koholmányoknak minősítette Porció állításait. Porció pedig — bár kijelentéseit változatlanul fenn tartotta — bizonyítékait nem tárta a nyilvánosság elé. Így Porció vádjai tekintetében meglehetősen nehéz állást foglalni. Az azonban kétségtelen, hogy a Német Népbiztosság a németül tudó tanerőkben mutatkozó hiányra hivatkozva kisegítő eszközként igen is szándékozott idegen honosságú tanerőket alkalmazni. Erről kifejezetten szó van a Volksblatt egyik szerkesztőségi cikkében,⁸¹ a Német Tanítóvizsgáló Bizottság felállításáról szóló törvényben⁸² s feltételes formában a Német Népbiztosságnak a Közoktatásügyi Népbiztossághoz intézett átiratában.⁸³ L. Schlereth mint közismert tényről számol be arról, hogy birodalmi német és osztrák-német nevelőnők és óvoda-vezetőnők érkeztek egyes német községekbe.⁸⁴ Nincs okunk kétségbevonni Porció másik állítását sem, hogy ti. a német területen egyes iskolákba visszavitték (vagy esetleg el sem távolították? — *B. B.*) a keresztek, vagy hogy visszaállították (ill. meg sem szüntették) a hitoktatást, elsősorban nem is Kálmárnak a népbiztosperben elhangzott vallomása alapján⁸⁵ (hiszen ezt egyszerűen a maga mentésére is kifundálhatta Kálmár), hanem azért, mert az ország más részein is fordultak elő hasonló jelenségek.⁸⁶ Bár a fenti eseteket

⁷⁷ *Schlereth*: i. m. 90. l. A Pest megyei tanács ülése. Népszava, 1919. júl. 13., 3. l.

⁷⁸ Vb, 1919. júl. 20., 308. l. Népszava, 1919. júl. 15., 6. l.

⁷⁹ Népszava, 1919. júl. 15., 6. l.

⁸⁰ Vb, 1919. júl. 20., 308. l. Népszava, 1919. júl. 13., 3. l.

⁸¹ A cikk arról tudósít, hogy a népbiztosság programjában két nyári tanfolyam szerepel, egy a hazai tanerők részére, „... ein anderer (Ferialkurs — *B. B.*) für ausländische Lehrkräfte zur Erlangung hinreichender Kenntnisse über die Lebensinteressen des ungarländischen Deutsch-tums sind in Vorbereitung. Eine einige Prüfungskommission für deutshe Lehrer soll ernannt werden, die auch Ausländern die Verwendung an den deutsch-ungarischen Schulen ermöglichen wird.” (Das deutsche Schulwesen. Vb, 1919. máj. 4., 156. l.)

⁸² Az Országos Német Tanács 1919. évi IV. tc.-e. Vb, 1919. jún. 29., 268. l.

⁸³ Mindamellet a Német Népbiztosság megjegyzi: „Jómagam is csak abban az esetben szándékozom ezen kisegítő eszközhöz (vagyis külföldi honosságú tanerők alkalmazásához — *B. B.*) nyúlni, ha magyar képzésű tanítók nem állanak rendelkezéseimre.” (OL VKM 1919-27-98762.)

⁸⁴ *Schlereth*: i. m. 86—87. l.

⁸⁵ Népbiztospör 2635. l.

⁸⁶ Erre von. ld. OL VKM Polg. 1920-16-7329, 1922-10-32349 (134347/1920). 1920-16-34607 (130751), 1921-8-57288/87912). PI Arch. Fond. 24/21.

nem helyeselhetjük, szórványos jellegük, különböző motívumaik s a nemzeti-ségi kérdés fentebb kifejtendő speciális jellege miatt még sem találhatjuk őket elegendőknek a Német Népbiztosság nacionalista vagy különösen germanizációs politikájának bizonyítására.

Konkrétabb jellegűek és súlyosabb természetűek a Közoktatásügyi Népbiztosság középiskolai ügyosztályának a Német Népbiztosság ellen hangoztatott vádjai. A középiskolai ügyosztály a Német Népbiztosság nacionalizmusának egyik forrását abban jelöli meg, hogy a népbiztosság előadójának egyrésze erdélyi szász, akik kezdettől fogva a legerősebb nacionalista politikát űzték és űzik. Az ügyosztály ennek bizonyítására hivatkozik a német autonóm terület határainak a Német Népbiztos által történt, a Volksblatt április 20-i számában közölt megállapítására. Ez a határmegállapítás az ügyosztály véleménye szerint a „leghatározottabb hódító nacionalista szellemben” történt, még pedig azért, mert belevették a német megyébe nemesak a német többségű, hanem a horvát községeket is, azonkívül olyan helységeket, amelyek valamikor németek voltak ugyan, de ma már magyar többségűek, és magyar nyelvterületen fekszenek, mint pl. Magyaróvár, Moson, Kőszeg, Szentgotthárd, sőt olyan községeket is, melyek a német nyelvhatár közelében vannak ugyan, de mindig magyarok voltak (pl. Kisbodak, Mosondarnó, Feketeerdő, Zselic, Lébény Moson megyében). A középiskolai ügyosztály azt is szemére veti a Német Népbiztosságnak, hogy irányító pozíciókba művelődésügyi megbízottakként régi reakciós pedagógusokat akar alkalmazni, akik az utóbbi időben sem adták semmi jelét régi meggyőződésük megváltozásának. A középiskolai ügyosztály a Német Népbiztosság nacionalizmusának bizonyítására hivatkozik a Német Népbiztosság egyik ügyosztályvezetőjének, dr. Weber Arthurnak önbeismerésére is.⁸⁷

Tárgyilagosan el kell ismernünk, hogy a német területi autonómiával összefüggő kérdések a Tanácsköztársaság legbonyolultabb kérdései közé tartoztak, s ezen a teljesen ismeretlen területen bizony még jó szándékkal is éppen eleget lehetett tévedni. Éppen ezért nem lehet állítani, hogy a középiskolai ügyosztály vádjai teljesen alaptalanok, különösen ami a Német Népbiztosság nem eléggé szerencés személyi összetételét (bár a szász hegemoniára nincs közvetlen bizonyítékunk!), az autonóm terület határainak megállapításánál valóban elkövetett hibákat illeti. Még azt sem lehet kizárni, hogy a Német Népbiztosság politikáján valóban voltak nacionalista kinövéssek, amelyek ellen a Közoktatásügyi Népbiztosságnak (ha nem is éppen egy alárendelt szervének, a középiskolai ügyosztálynak) nemesak joga, hanem kötelessége is volt harcolni, feltéve — és ez nagyon lényeges! — ha ezen harc közben sem téveszti szemelől, hogy ezek a nacionalista kinövéssek természetszerűleg következnek a német nemzetiség korábbi sérelmeiből, nemzeti öntudatra ébredése viharos folyamatából, és semmiképp sem változtatják meg a nemzetiségi törekvések *alapotlan* demokratikus, perspektívában pedig szocialista irányát.

Sajnos, a középiskolai ügyosztály nemesak a németiségnek erre a legalább félszázad óta felhalmozódott „sérelemi többletére” nem volt tekintettel, hanem a német nacionalizmus ellen küzdve maga is némileg a magyar nacionalizmus hatása alá került, Belzebubbkal akarván kiűzni az ördögöt. Nem is magyar többségűvé lett volt német vagy kezdettől fogva magyar települések problémájának eltúlzása bizonyítja ezt, hiszen az egész később Ausztriának jutott terüle-

⁸⁷ OL VKM III. 1919-27-98762. Webert egyébként az ellenforradalom — német nacionalizmusa vagy szocializmusa miatt? — állásvesztésre ítélte. (Hivatalos Közlöny, 1921. 26. 1.)

ten, az ún. Burgenlandban mindössze 24 867 magyar, az összlakosság 8,4 0/0-a élt, s ezek nemzeti jogait az autonómia kifejezetten garantálta, hanem elsősorban a valamivel számosabb, 44 753 lelket, az összlakosság 15,2 0/0-át számláló horvát kisebbség vehemens védelme a német asszimiláció ellen. A kérdés korábbi, népköztársasági és későbbi, ellenforradalmi összefüggéseit⁸⁸ ismerve, nehéz védekezni az ellen a gyanú ellen, hogy a horvát nemzetiségi, ill. kisebbségi jogok önmagában véve kétségtelenül jogos védelméhez német autonómia-, ill. esetleg Anschluss-ellenes, Német Nyugat-Magyarország Ausztriához való csatlakozását ellenző szándékok is tapadtak, amelyek a horvátságnak az ék szerepét szánták mind a német autonómia kiépítése, mind az Ausztriához való csatlakozás ellenében.⁸⁹ Egyébként — legalábbis a Sopron megyei horvát kisebbség — korántsem volt olyan elnyomott helyzetben, mint bizonyos magyar körök állították. A horvát falvakban horvát nyelven folyt a tanítás. Szó volt egy külön horvát tankerület és művelődési osztály felállításáról is.⁹⁰

A Német Népbiztosság burzsoá nacionalizmusának bizonyosságaként lehetne említeni azt a kétségtelen tény, hogy a Német Népbiztosság kultúrpolitikai célkitűzései között — ellentétben pl. a Közoktatásügyi Népbiztosság célkitűzéseivel — még csak fel sem merül a *szocialista* kultúra eszméje, hanem a hangsúly mindig a német *nemzeti* kultúrán van. A Német Népbiztosság hivatalos lapja, a Volksblatt írta egyik szerkesztőségi cikkében az iskolák „elnémetesítésével” kapcsolatban: „A Német Népbiztosságnak nem csupán az elnémetesítés a feladata, neki *egy új iskolát is kell teremtenie német szellemmel*, erőteljes kultúrával, mély alapossággal. A »német« szót itt nem inkább és nem kevésbé kell hangsúlyozni, mint a »kultúra« szót.”⁹¹ A magyar és német kultúrtörékvések közt mutatkozó eme szembeötlő különbségnek véleményünk szerint az a magyarázata, hogy a magyar és német kultúra 1919-ig különbözőképpen fejlődött, és így még 1919-ben is eltérő helyzetben volt. A magyar nemzeti kultúra Magyarországon nem volt elnyomott helyzetben, szabadon kibontakozhatott. Így a nagy fordulat után természetesen pattant ki belőle a szocialista kultúra eszméje, bár így is helytelen volt a kultúra nemzeti és demokratikus elemeinek bizonyos fokú háttérbe szorítása,⁹² méginkább ennek a hibás gyakorlatnak elméleti rangra emelése az efféle megfogalmazásokkal: „a magyar szempont mint különösen hangsúlyozandó egyáltalán nem jöhet figyelembe, s a helyes célkitűzés pusztán „a magyar nyelvű irodalomnak is nemzetközi nivóra és tiszta nemzetközi szempontok közé” való emelése lehet. Ezzel a felfogással szemben szükségtelen hangoztatnunk, hogy az irodalom csupán úgy hordozhat nemzetközi szempontokat, ha ugyanakkor kifejezésre juttatja a nemzeti vonásokat is; a kettő szintézise nélkül egyszerűen nincs szocialista

⁸⁸ OL ME 1921. XXII. 2240.

⁸⁹ A statisztikai adatok *Horváth Róbert*: A nyugat-magyarországi magyarság helyzetének alakulása a két világháború között c. tanulmánya 6. lapjáról (OL Küm. Bc. O. XVII-1 [1080]).

⁹⁰ A Sopron megyei horvátajkú tanítók gyűlése. Soproni Vörös Újság, 1919. júl. 9.

⁹¹ „Das Deutsche Volksamt hat nicht bloss die Aufgabe der Verdeutschung, es muss auch eine neue Schule mit deutschem Geiste, mit intensiver Kultur, mit tiefer Gründlichkeit schaffen. Das Wort Deutsch soll dabei nicht mehr und nicht weniger betont werden, als das Wort Kultur.” (Schule und Unterricht. Vb. 1919. máj. 11., 157. l.) Kiemelés az eredetiben — B. B.

⁹² *Fogarasi Béla*: A Tanácsköztársaság kultúrpolitikája. Társadalmi Szemle, 1949. 212—213. l.

irodalom és művészet.⁹³ Az uralkodó helyzetben levő magyar irodalommal ellentétben a mindeddig elnyomott német kultúrájánál természetesen esett a hangsúly e kultúra nemzeti és demokratikus elemeinek kifejtésére, s csak ez után, bár ezzel összefüggésben merülhetett fel a szocialista kultúra eszméje. Ez utóbbinak tartalmi elemei azonban a Tanácsköztársaság idején még csíraformában sem igen látszottak.

A Német Népbiztosság általános és kultúrpolitikájában felbukkanó nacionalista jelenségekre, amelyeket az egykorúak — erős túlzással — germanizációs politikának neveztek, főképpen a magyar uralkodó osztályok korábbi s máról-holnapra feledésbe nem merülő elnyomó nemzetiségpolitikája adja meg a választ. A tanácskormányoknak számolnia kellett azzal, hogy a régi magyar kormányok nemzetiségi politikája gyűlöletet és bizalmatlanságot keltett az uralkodó magyar nemzet iránt is, s ezt csak a nemzetiségek következetes, céltudatos és állandó támogatásával lehet megszüntetni. Kun Béla a nemzeti kérdés ezen területén⁹⁴ teljesen világosan látott. A pártprogram vitájában az országos pártgyűlésen elmondotta, hogy „... minthogy a magyar nyelven beszélő proletárok — az ország lakosságának többsége — nem voltak nemzetileg elnyomva, ennél fogva ránk (magyar proletárookra — B. B.) hárul az a feladat, hogy elfeledtessük a más nyelvet beszélő elvtársainkkal az eddigi nemzeti elnyomást. A föderatív köztársaság — hangsúlyozta Kun Béla — a legteljesebb mértékben biztosítani akarja a nemzetiségi és kulturális autonómiát minden itt lakó nemzet számára.”⁹⁵

A fentiekből világos, hogy a Magyar Népköztársaság jószándékú, de végeredményben meddő kísérletei után a Tanácsköztársaság hozta meg történelmünk során először a nemzeti és nemzetiségi kérdésnek és a vele szorosan összefüggő kultúrpolitikának kielégítő megoldását. A nemzeti és kulturális felszabadulást a társadalmi felszabadulással együtt nyerték el Magyarországnak a múltban az uralkodó osztályok népellenes politikájától oly sokat szenvedett népei. Joggal emelhetne ki büszkén a pártprogram vitájában Kun Béla: „Ez az ország, amely klasszikus hazája volt a nemzetiségi elnyomásnak, most föderatív, proletár köztársasággá alakult.”⁹⁶ Magyarország népeinek ez az öt évtizeddel ezelőtt létrejött testvéri közössége lelkesítő történelmi példája és előképe népeink mostani, a szocializmus építésén sarkalló nagy barátságának.

⁹³ *Osváth Béla*: A Tanácsköztársaság színházpolitikája. — Tanulmányok a magyar szocialista irodalom történetéből. Bpest, Akadémiai Kiadó, 1962. 106—107. l.

⁹⁴ *Kun Béla* nemzetiségpolitikájára von. ld. következő cikkét, ill. beszédét: *Burzsoá vagy proletár önrendelkezés?* Vörös Újság, 1918. dec. 25., 2. l. Beszéd Kassa felszabadulási ünnepségén. 1919. jún. 10. Vörös Újság, 1919. jún. 11. — *Kun Béla*: A Magyar Tanácsköztársaságról. 227—228. l. — Kun nemzetiségpolitikájának értékelését megkísérli *Rákos*: i. m. 105—106. l. és *Gergely Ernő*: A Magyar Tanácsköztársaság nemzetiségi politikája. Jogtudományi Közlöny, 1959. febr.—márc., 84—85. l. Mindkét munkával, de különösen Rákossal kapcsolatban meg kell jegyeznünk, hogy Kunnak a nemzeti önrendelkezési elv tekintetében elfoglalt „buharinista” álláspontja nem Kun *egyéni* felfogása volt. Ebben teljes mértékben osztozott Kunnal pl. Kalmár (PI Arch. Föld 24/32), sőt a Vörös Újság szerkesztősége is. (Erre von. ld. a köv. cikkeket: *Sovinizmus és proletárdiktatúra*. Vörös Újság, 1919. máj. 22., 1. l. A nyugat-magyarországi német tanács első ülése. Vörös Újság, 1919. máj. 21, 5. l.) Kun és a „buharini” nézetek túlságosan bonyolult és messzeágazó problémájának érdemi vizsgálatára itt nincsen módunk. Csak éppen utalunk arra, hogy a legújabb irodalom és történelmi felfogás már jóval differenciáltabban és történetiben itéli meg e kérdést, mint a korábbi. Elég itt Hajdu Tibor nagy 19-es monográfiájára utalnom (i. m. 69. l.).

⁹⁵ *Kun Béla*: A pártprogram vitája az országos pártgyűlésen. 1919. jún. 12—13. Vörös Újság, 1919. jún. 13. — *Kun*: i. m. 239—240. l.

⁹⁶ *Kun*: i. m. 239—240. l.

Б. БЕЛЛЕП

НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНАЯ ПОЛИТИКА ВЕНГЕРСКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ И ВЕНГЕРСКОЙ СОВЕТСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Резюме

Катастрофа, последовавшая с окончанием первой мировой войны, положила неминуемый конец как всей политике венгерских крупно-помещичьих и капиталистических классов, так и их политике по национальному вопросу. Победа буржуазно-демократической революции в октябре 1918 г. поставила на первый план буржуазно-демократические методы разрешения национального вопроса, разработанные радикалом Оскаром Яси. Суть этого метода заключается в осознании того, что гарантия независимости Венгрии кроется не в союзе с Германией, а в разрешении мирного сожительства национальностей, проживающих в Венгрии. Условием же этого является поддержка национальных стремлений соседних национальных государств, тождественных по национальному составу с национальными меньшинствами старой Венгрии и создание с ними федеративного устройства. В своих планах создания конфедерации Яси, однако, не смог отступить от идеи интегритета венгерской государственной территории, и не хотел признать права наций старой Венгрии на самоопределение, включая сюда и права государственной самостоятельности то ли в форме создания новых, самостоятельных государств, то ли в форме присоединения к уже существующим национальным государствам. Самой крайней точкой, до чего правительство буржуазно-демократической революции была намерено пойти в своей национальной политике, была система культурных и территориальных автономий. Созданию этой системы служили законы X. 1918 г. и VI, XXX 1919 г., создавшие автономию для украинцев Закарпатья, для немцев и словаков. Компетенция органов автономии распространились в основном на внутренние дела, правосудие и культурные дела. В последней области наиболее значительных результатов достигла немецкая автономия, которая под руководством Геца Жомбори, правителя немецкой-западной Венгрии разработала введение обучения на родном языке в трех западных комитатах Венгрии, населенных немцами.

После доброжелательных, но безуспешных экспериментов со стороны Венгерской Народной Республики, впервые в нашей истории Венгерская Советская Республика достигла удовлетворительного разрешения национального вопроса и связанной с ней очень тесно культурной политики по национальному вопросу. Она признала право всех наций, проживающих на территории Венгрии на полное самоопределение, включая и право на отделение и вполне определенно заявила о том, что отказывается от территориальной неприкосновенности Венгрии Советская власть хотела освободить всех народов, угнетенных в старой Венгрии, чтобы завоевать их на сторону идей социализма. Национальная политика Советской Республики, основанная на полном равноправии наций и внутри нее культурная политика в принципе распространялась на все нации и национальные меньшинства Венгрии — в действительности не у всех смогла она проводиться. В противовес Народной Республики, она считала словаков не национальным меньшинством, а самостоятельной, независимой нацией, поэтому она не занималась со словаками ни с точки зрения национальной политики, ни культурной политики. В рамках же украинской автономии был введен украинский язык в качестве официального языка в администрацию, в армию, в школы; были изданы книги и газеты на украинском языке. Венгерская Советская Республика стремилась и к тому, чтобы обеспечить обучение и администрацию также на родном языке среди южнославянского населения страны. Социалистическая национальная политика и внутри нее культурная политика развилась наиболее широко среди наиболее многочисленного национального меньшинства послевоенной Венгрии — среди немцев. С целью наиболее эффективного проведение национальной политики, немецкой автономии страна была поделена с этой точки зрения на три округа — западный, центральный и южный. Автономия полностью была проведена лишь в западном округе, — в этой немцами наиболее сплошно населенной территории страны, граничащей с Австрией. Культурные и прочие распоряжения для автономной территории были изданы Немецким Народным Комиссариатом, руководимым Хенриком Калмаром от имени Общегосударственного Немецкого Совета — главного органа власти на немецких территориях. Эти распоряжения были в полном согласии с конституцией Советской Республики, как на это указывают распоряжения народного комиссариата по вопросам проходящего разрешения организационных вопросов дел культуры и образования, отделения церкви от государства, национализации учреждений по культуре, воспитанию, обучению и пр. Вследствие распоряжений вся школьная система немецкого населения

в корне была изменена. До 1 мая работало по официальным данным свыше 500 школ на немецком языке. Развивалась и внешкольная работа по просвещению. Проходило множество культурных мероприятий, спектакли, концерты, народные хоры, собрания и т. д. Изучение культурной политики Венгерской Советской Республики наглядно показывает, что национальное и культурное освобождение может реализоваться только на основе общественного освобождения.

B. BELLÉR

LA POLITIQUE CULTURELLE PRATIQUÉE PAR LA RÉPUBLIQUE DE HONGRIE ET LA RÉPUBLIQUE HONGROISE DES CONSEILS À L'ÉGARD DES NATIONALITÉS

Résumé

La catastrophe ayant terminé la première guerre mondiale mit inéluctablement le point final à l'ensemble de la politique des classes grandes-propriétaires et grandes-capitalistes, et ainsi à leur politique nationalitaire. La victoire en Hongrie de la révolution bourgeoise-démocratique de 1918 avança au premier plan les méthodes de caractère bourgeois-démocratiques, qu'avait élaborées Oszkár Jászi d'esprit bourgeois radical. L'essence de ces méthodes consistait en ce que la garantie de l'indépendance de la Hongrie ne résidait pas dans l'alliance avec les Allemands, mais bien dans un compris à conclure avec les nationalités vivant dans les territoires du pays. La condition *sine qua non* en était le soutien des aspirations nationales des patries mères de ces nationalités et une confédération à créer avec elles. Cependant quant à ses projets de confédération Jászi ne sut rompre avec l'idée de l'intégrité de la Hongrie et refusa de reconnaître le droit de disposer d'eux-mêmes des peuples non-hongrois du pays, droit comprenant la sécession, voire le fondement d'un nouvel État, ou le ralliement à un autre État de ces peuples. Le point extrême que la politique nationalitaire du gouvernement bourgeois-démocratique considérait pouvoir atteindre sous ce rapport s'incarna dans un régime d'autonomies culturelle et territoriale. L'article X de la loi de 1918 et les articles VI et XXX de la loi de 1919 se trouvaient au service de la réalisation de l'autonomie des peuples subcarpathique, allemand et slovaque. La sphère d'attributions des organes des autonomies s'étendit, en général, aux affaires intérieures, à la juridiction et à l'éducation nationale. Quant à cette dernière les résultats les plus notables furent acquis par l'autonomie de la nationalité allemande, laquelle dirigée par Géza Zsombor, gouverneur de la région allemande de la Hongrie occidentale, se mit à introduire l'enseignement en langue maternelle dans le territoire de trois comitats de la Hongrie occidentale habités par les Allemands.

Après des tentatives bienveillantes, mais en fin de compte restées avortées, qu'avait fait la République de Hongrie, la République Hongroise des Conseils fut la première, dans l'histoire de la Hongrie, à porter une solution satisfaisante à la question des nationalités et au problème lui étroitement lié: à la politique culturelle suivie à l'égard des nationalités. Elle reconnut le droit à l'autodétermination, la sécession comprise, de tous les peuples non-hongrois du pays et affirma catégoriquement qu'elle n'agit pas à partir de l'intégrité territoriale. Le pouvoir des conseils désirait libérer tous les peuples opprimés de la Hongrie, afin qu'il les gagne pour l'idée du socialisme. La politique nationalitaire de la République des Conseils, fondée sur l'égalité complète, et sa politique culturelle s'étendirent, en principe, sur toutes les nationalités de la Hongrie; cependant dans la pratique cette politique ne sut se développer au cas de chacune des nations. A l'encontre de la conception de la République de Hongrie elle ne considérait pas le peuple slovaque comme une nationalité du pays, mais le traitait en nation autonome et indépendante; dès lors elle ne s'en occupait ni sur le plan de la politique nationalitaire, ni dans le domaine de la politique culturelle. Par contre, dans la cadre de l'autonomie du peuple subcarpathique on introduisit dans l'administration, dans l'armée et dans les écoles la langue officielle ukrainienne: on éditait des livres et journaux en langues ukrainienne et hongroises. Quant aux territoires habités par les Sud-Slaves la République des Conseils s'efforçait aussi à assurer l'usage de la langue maternelle dans l'enseignement et dans l'administration. La politique nationalitaire socialiste et celle culturelle accusèrent dans la Hongrie d'après-guerre un développement fort notable chez les Allemands constituant la plus grande nationalité du pays. En vue de la réalisation pratique de l'autonomie des Allemands le Conseil Gouvernemental Révolutionnaire répartit les territoires allemands en trois districts: district allemand de la Hongrie occidentale, district de Budapest (central) et district de sud. L'autonomie ne se développa entièrement que dans la Hongrie occidentale, région limitrophe de l'Autriche et la plus homogène du point de vue de sa population et de son territoire. Les décrets relatifs aux affaires culturelles et ceux

d'autre nature furent promulgués à l'intention du territoire autonome directement par le Commissariat du peuple allemand dirigé par Henrik Kalmár et cela au nom du Conseil Allemand National, organe suprême d'État des territoires allemands. Ceux-ci pourtant, comme le prouvent les arrêts des commissaires du peuple portant sur l'organisation provisoire de l'éducation nationale, sur la séparation de l'Église et de l'État, sur la nationalisation des institutions d'éducation, d'enseignement et culturelles etc., se trouvèrent en accord avec la Constitution de la République des Conseils. Grâce à ces décrets l'ensemble du système scolaire allemand connut une modification radicale. Jusqu'au 1er mai de 1919, selon les données officielles, le nombre des écoles, où l'on enseignait en allemand, monta à 500. L'enseignement des adultes accusa, lui aussi, un essor. De différentes manifestations se suivirent: telles que des concerts d'ouvriers, des représentations du théâtre allemand, des soirées orphéoniques, des meetings etc. L'analyse de la politique culturelle que la République des Conseils avait pratiquée à l'égard des nationalités est convaincante pour démontrer que la libération nationale et culturelle plonge dans le sol de la libération sociale.

GERGELY JENŐ

Keresztényszocialisták az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalomban

„A csőd után revideáljuk kultúrcéljainkat, s
új cégér után nézünk.”

(Prohászka Ottokár)¹

A magyarországi keresztényszocialista mozgalom a katolicizmus társadalmi-politikai szervezkedéséből fejlődött ki, s köldökzsinórja később sem szakadt el az egyháztól, illetve az 1895-ben létrehozott Katolikus Néppárttól. Módszertanát és ideológiai alapjait elsősorban XIII. Leo pápa 1891-ben kibocsátotta *Rerum novarum* kezdetű enciklikájából, a szocialista munkásmozgalom visszaszorítására vonatkozó tétélekből merítette.²

A hagyományos katolicizmust a századforduló és a huszadik század radikális és szocialista mozgalmaival szemben Magyarországon is új, modern fegyverekkel igyekeztek ellátni. A behemót feudális egyház mindinkább a „harcos egyház” jellegét vette fel. Elég a Szent István Társulat megújuló tevékenységére, a Szent István Akadémia létrehozására, az évenkénti katolikus nagygyűlések tartására utalni. 1910-ben már 14 napilap, 30 hetilap és 40 folyóirat állt a politikai katolicizmus szolgálatában.³ A számtalan egyesület, társulat, kongregáció s az új „ellenreformáció” főpapi-főúri gárdája mellett olyan egyéniségei is jelentkeztek a megújuló katolikus mozgalmaknak, mint Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor. Ez az offenzíva a „század első évtizedeiben még távolról sem volt egyoldalú, hanem ellenkezőleg: az élet, a tudomány, a művészet, a politika minden ízű és formájú megnyilvánulásába belekapcsolódott, és le nem becsülhető szellemi erőket tudott a maga oldalán közvetve és közvetlenül megmozgatni”.⁴

Prohászka Ottokár, a keresztényszocialisták későbbi patrónusa, az „ecclesia militans” szokatlanul rugalmas, nagy szónerővel rendelkező, sokoldalúan művelt, de az egyházi hierarchiában háttérbe szorított harcosa jellemző egyénisége ennek a „neokatolicizmusnak”. A Társadalomtudományi Társaságban vitatkozó Prohászka és Giesswein a liberalizmus kedvencének tűnt, szemben a katolikus tábor elaggott, reakciós és konzervatív, feudális képviselőivel. Prohászka a természettudományok eredményeit felhasználva, helyesebben „összeegyeztetve” a hittel, a tarthatatlanná vált tétéleket elvetette, s új alapra új tétéleket állított fel.⁵ Még olyan „tévelygéseket” is megengedett magának, mint a demokratizálódás, a népakarat érvényesítésének követelése, amelyekért a pápa indexre tette a fehérvári püspök egyes írásait.

¹ Prohászka Ottokár *Összegyűjtött Munkái*, XI. köt. 233. l. „Kultúra és terror”. 1918. Szerk.: Schütz Antal. Bpest, Szent István Társulat.

² „Szezséges Atyánknak, XIII. Leo pápának beszédei és levelei”. Ford.: Prohászka Ottokár. Bpest. 1891.

³ Lásd *Horváth Zoltán: A magyar századforduló*. Bpest, Gondolat. 1961. *Galántai József: Egyház és politika*. Bpest. Kossuth. 1960.

⁴ *Horváth Zoltán: i. m.*, 265. l.

⁵ Uo.

A magyar püspöki kar, félve minden tömegszervezkedéstől, tartózkodóan viseltetett a katolikus politikai mozgalom iránt. Így nálunk a keresztényszocialista jelleg háttérbe szorult, s a hangsúly kimondottan a keresztény jellegen volt. „Ez a szervezkedés megindulásakor tehát nem elsősorban a munkások, proletárok reakciós célú megszervezésére irányult, amitől a püspöki kar nagy része »jobb a tűzzel nem játszani« meggondolásból húzódozott. A szervezkedést mindenek előtt a szocializmus eszméitől nem érintett vallásos parasztok és középrétegek között kezdték meg.”⁶

1895-ben került sor a Katholikus Néppárt létrehozására. Vezetői arisztokraták (Zichy Nándor, Rakovszky István stb.), egyházi politikusok (Ernszt Sándor, Molnár János stb.) és a háttérben maradó főpapok voltak. A néppárt az osztályfölöttiség látszatával akarta egyesíteni a „középosztályt”, a kispolgárságot és parasztságot a klerikális célok érdekében.⁷ A párt első programja 1895. január 31-én látott napvilágot. „A párt célul tűzte ki — hangzik a program —, hogy társadalmunk keresztény jellegét megóvja, s hazánkban a katolikus egyházon s általában a kereszténységen ejtett sérelmeket orvosolja.”⁸ Követelték a polgári házasságról és anyakönyvezésről szóló törvények revízióját, a katolikus egyház nagyobb befolyását az oktatásra, az agrárius érdekek előtérbe helyezését. A párt a „hagyományos” parlamenti, közjogi alapon álló pártokhoz képest új alakulatként indult: az imperializmus időszakában az új viszonyoknak megfelelően a közjogi vitáktól „függetlenül”, az általános „keresztényi” érdekek, a konzervatív, agrárius uralkodó osztály és az egyház érdekeit akarta a vallásos tömegek megmozgatásával a liberális, — vagy akár „zsidó” — tőkéssekkel, a kapitalizmussal szemben is megvédeni. Az első olyan választásokon, ahol a Néppárt is indult, 1895-ben Prohászka is jelöltette magát Vágvecsén, de megbukott, s ezután visszavonult az aktív néppárti politikától. A párt az egyes választásokon elsősorban a Dunántúlon, valamint a Felvidéken szerzett viszonylag széles befolyást.⁹ A néppárti kísérlet azonban nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Bár indulásakor Széchenyit és a reform-konzervativizmust vallotta eszmei alapjának, a századfordulóra egyre jobban a 67-es alapra helyezkedett és az ellenzék oldalán belebonyolódott a végnélküli és terméketlen közjogi vitákba. Ezért az egyház sem támogatta egyértelműen a néppártot, sőt főleg Csernoch Jánosnak a primási székbe kerülése után a klérus a munkáspárt mögött sorakozott föl.

A radikális és szociális mozgalmak ellen azonban csak a tömegek között, a szocialista mozgalom terepén lehetett a siker reményében felvenni a harcot. Már 1902-ben a néppárt egyik politikusa, Ernszt Sándor kijelentette, hogy „szükség van a proletariátust szervező keresztény munkásegyletekre”.¹⁰ A szocialista eszmék gyors térhódítása s egyeduralmuk a munkások és agrárproletárok között megérlelték a közvetlen cselekvés szükségességét: az „önálló” keresztényszocialista mozgalom megindítását. Az osztrák keresztényszocialista mozgalom közvetlen példájára, 1903 májusában indult meg nálunk is Győrben

⁶ *Galántai József*: A keresztényszocialista szervezkedés Magyarországon. Párttörténeti Közlemények, 1959. 1. sz. 77. l.

⁷ A Néppárt politikáját részletesen tárgyalja *Galántai József*: Egyház és politika.

⁸ *Mérei Gyula*: Magyar politikai pártprogramok 1867—1914. Bpest. Magyar Állam, 1895. jan. 31. 315—316. l.

⁹ *Rudai Rezső*: A politika, az ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok összetételében 1861—1935. Államtani dolgozatok. Bpest, 1936. 13. l.

¹⁰ *Galántai József*: A keresztényszocialista szervezkedés Magyarországon, 80. l.

a szervezkedés Giesswein Sándor prelátus vezetésével. 1905 márciusában Budapesten tartotta alakuló kongresszusát a Keresztény Szociális Egyesületek Országos Szövetsége. A szövetség élére Giesswein került, de Prohászka is közreműködött a mozgalom megindításában. Az 1905-ös kongresszus elfogadta az első hazai programot, sőt, beindította a szakszervezeti mozgalmat is. A szakszervezeteket a szövetségnek alárendelt titkárság fogta össze.¹¹ A keresztényszocialista mozgalom célja a „golgotai fakereszt jegyében egyesíteni a társadalom jószándékú embereit, s a szeretet, türelem, munka fegyverével szállani harcra a társadalmi rend alapjait, Istent, hazát, családot, tulajdont támadó szociáldemokráciával: az a nagy cél, amely áthatja, élteti a keresztényszocialista mozgalmat.”¹² A keresztényszocialista program széleskörű közgazdasági reformokat követelt, s „a kereszt jegyében való társadalomerkölési megújodást”. Fellépésük elvi indoklása szerint a „templomokból ki kell vinnünk a krisztusi elveket a mindennapi élet ezer viszonyaiba, a politikába, a gazdasági életbe, családba és társadalomba...” Nincs szükség a kapitalista társadalmi rend felforgatására, a munkásosztály harcára a kizsákmányolás ellen, a véres forradalomra. „Nincs szükség a forradalom vértengeréből születő jövő államra, csak a maít kell Krisztus szellemében újjáépíteni... Nincs szükség a magántulajdon elközösítésére... A tőkét nem megsemmisíteni kell, hanem visszaéléseit megszüntetni. Ha pogány volt a tőke, meg kell keresztelni.”¹³

1907-ben már a keresztényszocialistáknak 80 egyesületük volt mintegy 20.000 taggal, és 4 országos szakszervezetük működött 47 helyi csoporttal.¹⁴ Ilyen erővel az 1907-es kongresszuson önálló politikai pártot alakítottak Országos Keresztény-Szocialista Párt néven, amely saját programmal lépett fel.¹⁵ A politikai mozgalom megindítása a néppárttól való elkülönülés irányába mutatott, de a néppárti és keresztényszocialista szervezkedés továbbra is ugyanannak a mozgalomnak két irányzatát jelentette. A néppárttól való távolodás és látszatfüggetlenség agitációs-propaganda szerepe sem lebecsülhető: a Néppárt exponált reakciós arisztokratái és főpapjai nem voltak possibilities a keresztényszocialista demagógia számára. A névtelen, „népből jött” „munkásokaderek” előtérbe állítása és látszólagos vezető szerepe megtevésztőbb volt a tömegek előtt. Az egyház sem akadályozta ezt a törekvést, mivel a katolikus érdekek védelme tartalécsapatának tekintette a Giesswein-féle keresztényszocialista mozgalmat. Hogyan értékelhetjük az önálló keresztényszocialista politikai mozgalom megindítását? A demokratikus reformokat, a társadalmi haladást, a nemzeti függetlenséget is magáénak valló, de sajátosan Széchenyi Istvánhoz „visszanyúló”, reform-konzervativizmust követő, és 48-at, 67-et egyaránt elvető, a közjogi alapot negligáló, vallásos köntösben jelentkező keresztényszocialista párt, miután elkülönült az ellenzéki és közjogi alpra csú-

¹¹ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1907. évben. Bpest, 1908. 697—698. I. Rendőrfőkapitányi jelentés a belügyminiszternek és Harminc év. A magyar keresztényszocialista mozgalom 30 éves évfordulójára. Szerk. Riesz Lajos. Bpest, Stephaneum ny. rt. 1933.

¹² A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1908. évben. Bpest. 1909. 679. I.

¹³ *Mérei Gyula*: i. m. 327—338. I.

¹⁴ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1907. évben. 734—736. I. és *Galántai József*: A keresztényszocialista szervezkedés Magyarországon. 84. I.

¹⁵ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1907. évben. 706—728. I. és Az Országos Keresztény-Szocialista Párt Programja és Szervezeti Szabályai. H. n., é. n. (Szabadka. 1908).

szott néppárttól, két tekintetben jutott előbbre: 1. bizonyos fokig megszabadult a klerikális reakció nyomásától és a néppárti ellenőrzéstől, s így bátrabban nyúlhatott szociális és demokratikus jelszavaihoz, a giessweini elképzelések politikai realizálásához; 2. ugyanakkor rokonszenvesebb formában léphetett a nyilvánosság elé, mint a „kísember”, a kizsákmányolt munkás, kisiparos, értelmiségi, sőt, a kisgazda védelmezője!

Az 1905—07-es forradalmi fellendülés megszűnésével a klérus és a néppárti vezetők 1908-ban létrehozták a Katholikus Népszövetséget¹⁶ a konzervatív-keresztény erők, elsősorban a vallásos parasztság és városi „középrétegek” társadalmi megszervezésére, s részben a keresztényszocialista mozgalom ellensúlyozására is. Egyesek sikertelennek és feleslegesnek tartják a keresztényszocialista mozgalmat. Kiderült, hogy az erős szociális demagógiával dolgozó keresztényszocializmus nem fér meg tartósan egy keretben a konzervatív-agrárius néppárttal. 1910-ben nyílt szakításra került sor a két párt között, s először gr. Szapáry Pál, 1913-tól pedig Giesswein Sándor vezetésével¹⁷ a keresztényszocialista párt is harcot hirdetett az osztályegyütműködés talajáról az általános választójogért, a nemzeti függetlenségért, a szervezkedési szabadságért. A mozgalom tehát három, egymással szorosan összefonódó irányban indult meg: a társadalmi mozgalom az egyesületek keretében az agitációt és propagandát jelentette a társadalom minden rétege felé; a „gazdasági harc”, a tőkés-munkás együttműködés előmozdítása, az osztályharc megakadályozása a szakszervezetek feladata volt, amelyek a keresztényszocializmusnak „munkásmozgalom”-jellegét adták; a mozgalom betetőzését a politikai párt jelentette, de ennek még nem építették ki külön szervezeteit.

A szervezkedés kezdeti fellendülés után, a háborút megelőzően mély válságba került. 1913-ban még csak 7 országos szakszervezet működött 48 helyi csoportban 5.909 taggal.¹⁸ A mozgalom a háború alatt megbénult, s az újraindulást az 1917-es pünködsdi katolikus nagygyűléstől számíthatjuk. Az újjáéledt keresztényszocialista mozgalom fő feladata a progresszió erői elleni harc volt. A háború végén jelentkező forradalmi fellendülés idején az egyház is a keresztényszocialista demagógia fokozását sürgette, és a néppárti „ellenzékiséget” nem tartotta célravezetőnek. Ezért arra törekedett, hogy látszólag az egész katolikus politikai mozgalomnak keresztényszocialista jelleget adjon. Ennek jegyében hozták létre 1917 júliusában a Központi Budapesti Keresztényszocialista Egyesületet.¹⁹ A hercegprímás már 1917-ben szorgalmazni kezdte a Katholikus Néppárt és az Országos Keresztény-Szocialista Párt egyesítését.²⁰

A Néppárthoz való közeledés és egyéb taktikai nézeteltérések miatt szakadás következett be a Giesswein vezette mozgalomban. Katona Imre és Vermes Gyula 1917 nyarán a radikális szociális, antiszemita és nacionalista demagógiát, a keresztényszocialista „intranszigienciát” és a mozgalom önállóságát féltették a konzervatív-feudális néppártiaktól, de nem voltak elégedettek Giessweinnel sem, aki elvetette a fajelméletet s nem nézte jó szemmel antiszemita uszításukat sem. Ezért Katona szerkesztésében 1917. június 3-án „Keresztény

¹⁶ Galántai József: A keresztényszocialista szervezkedés Magyarországon, 89. l.

¹⁷ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1910. évben Bpest, 1911 és A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1913. évben Bpest, 1914.

¹⁸ A magyarországi szocialisztikus munkásmozgalmak az 1913. évben.

¹⁹ Igaz Szó, 1917. júl. 1.

²⁰ Galántai József: Egyház és politika, 164—166. l.

Szocializmus” címmel frakciós lapot indítottak. Szélsőséges hang jellemzi őket, a jezsuitákhoz, Bangha Bélához közeledtek. Ezért Giessweinék 1917 őszén kizárták őket a Szövetségből.²¹

1918. február 3-án egyesítették a Katolikus Néppártot az Országos Keresztény-Szocialista Párttal. Az új párt, a Keresztény Szociális Néppárt új programot is adott.²² A Keresztény Szociális Néppárt a keresztény világnézet talaján állva, a *pragmatica sanctio* szemmel tartása mellett, az osztályok együttműködésének megvalósításával kívánta a társadalmi-gazdasági élet „keresztényszociális” reformját. Az új program lényege az, hogy a néppárt már-már diszkvalifikáló követeléseit elhagyva, az új helyzetnek megfelelően, a keresztényszocialista demokratikus és szociális jelszavak egy részét átveszi. Az egyházpolitikai revízió helyett — a forradalmi fellendülés ellensúlyozásának megfelelő *taktika* szerint — a Keresztény Szociális Néppárt az általános választói jogot, nemzeti véderőt, polgári szabadságjogokat, a közigazgatás demokratikus reformját, a nagytőke elleni védekezést, a mezőgazdaság felemelését és állami támogatását, a birtokmegosztás arányosítását, a munkásság védelmét, szervezkedésének szabadságát, progresszív adózást és végül tartós békét követelt. A programban már megjelennek azok a szövegek, amelyek a néppárt agrárius, antiszemita-antikapitalista agitációját szolgálják a forradalom időszakában. A pártegyesülés végső soron a keresztényszocialista alap, a benne levő potenciális demokratikus lehetőségek feladását és a reakciós, konzervatív-agrárius érdekeket jelentő néppártba való feloldódást jelentette.

Ez a lépés az uralkodó osztályok erőinek összefogása idején a klerikális politikai egység megteremtése volt. Mégis, a forradalom előestéjén, a készülődések és szervezkedések közepette az Egyházi Közlöny megdőbbenve konstataulta: „Az igazi baj majd csak akkor kezdődik, amikor . . . a tomboló népszenevedélyt le kell vezetni, el kell csillapítani: a tömeg nem áll mögöttünk . . . A tömeget nem sikerült megszerveznünk.”²³

I. „Beilleszkedés” a polgári demokráciába (1918 október—1918 december)

Az 1918. október 31-i forradalom nemcsak a félféudális, katonai-bürokratikus Osztrák-Magyar Monarchia végét, a magyar imperializmus teljes vereségét jelentette, hanem, amint azt Prohászka püspök bevallotta, a keresztényszocialista mozgalom esődjét is. De mint ahogy a polgári demokratikus forradalom felemássága, következetlensége miatt fennmaradt a nagybirtokrendszer, a bürokrácia (államapparátus), a nagytőke gazdasági és politikai pozíciói, épp úgy lehetőséget adott arra, hogy a régi rendszer maradványaira támaszkodó, most már ellenforradalmi keresztényszocialista mozgalom — új cégek alatt — a vihar elülte után újult erővel lásson a régiek biztosítása mellett új pozíciók szerzéséhez. S mivel a tömegek megnyerése a keresztényszocialistáknak eddig nem sikerült, most az új helyzethez igazodó jelszavakkal próbáltak tömegebá-

²¹ Keresztény Szocializmus, 1917. jún. 3. Még 1917 őszén létrehozták a „szabadszervezeteket”, 1918 januárjában pedig az „Újjászervezett Keresztény Szocialisták Országos Szövetsége”-ét.

²² Alkotmány, 1918. febr. 5. „Keresztény Szociális Néppárt”. Igaz Szó, 1918. febr. 10. Az ország népéhez. Népújság, 1918. febr. 10. A magyar néphez.

²³ Egyházi Közlöny, 1918. okt. 25. *Mario*: A papság történelmi missziója. 15. l.

zist teremteni először a polgári rend konszolidálásához, majd pedig demokratikus átalakulást a szociális forradalom megakadályozására, helyesebben, egy ellenforradalmi fordulat véghezviteléhez.

a) Forradalom felé

A keresztényszocialisták az első világháború végén az uralkodó osztályokkal összefogva, teljes erejükkel arra törekedtek, hogy mindenáron megakadályozzák a radikális társadalmi-gazdasági átalakulást, a forradalmat. Soraik rendezésének és az új társadalmi harcokra való készülődésnek két kiemelkedő mozzanata érdemel említést. Az egyik a már ismertetett Keresztény Szociális Néppárt megteremtése és ennek programjában az új demagóg jelszavak meghirdetése; a másik az eszközök tekintetében: a harcos katolikus sajtó létrehozása volt.

A katolikus politikai mozgalom keresztényszocialista jellegének kidomborítását jelezte a püspöki kar 1918 derekán hozott határozata. Az elvek változása, a jelszavak „demokratizálódása” mellett a keresztényszocialista mozgalom fokozott egyházi támogatása került napirendre; intő jel volt a reakció számára az oroszországi forradalom és a hazai januári és júniusi sztrájkhullám. A püspöki kar 1918. április 26-i értekezletén „Érnszt Sándor prelátnak, a Katolikus Népszövetség igazgatója, memorandumban bizonyítja a munkásság keresztény alapon való szervezésének szükségességét és rámutat a mostani kedvező körülményekre. Támogatást kér e célból a püspököktől. A püspöki kar örömmel látja a munkásság keresztény alapon való szervezkedését és a kért támogatás megadását ajánlja.”²⁴

Melyek voltak azok a kérdések, amelyekben a keresztényszocialistáknak állást kellett foglalni a forradalom előestéjén? Elsősorban is a tömegek elemmentáris erővel feltörő békevágya. A katolikus egyház és a néppárt egyértelműen támogatta a Monarchia imperialista céljait és háborúját. Csernoch hercegprímás még 1918 áprilisában is szükségesnek tartotta a háborút.²⁵ A katolikus sajtó augusztusban—szeptemberben is a háború folytatásáról, a végső győzelemről cikkezett.

A nemrég létrejött egységes „keresztényszocialista” pártban talán a legnagyobb eltérés a néppártiak és a keresztényszocialisták egy része között éppen a háború és béke kérdésében volt. Különös módon, Prohászka Ottokár és Giesswein Sándor ebben a kérdésben találkoztak: ha más céllal és beállítással is, 1916—17-től egyaránt a háború gyors befejezését sürgették. Prohászka 1914-ben még a szószékről arra buzdítja híveit, hogy „ha a nemzet sorsa igazságos háborúba szólít, . . . teljesíteni akarjuk kötelességünket . . . álljunk bele a nehéz időkbe hittel . . .”²⁶ 1915-ben, a Monarchia súlyos háborús veszteségei, nagy véráldozatot követelő csaták idején a háború erkölcsnemesítő hatásáról, az osztályharc elhomályosodásáról beszél s nemzeti hősiességre buzdít. A háború „ . . . majd feléleszti bennünk az önzéstől s a gazdasági haretől elhomályosított

²⁴ Országos Levéltár. Püspökkari értekezletek jegyzőkönyvei (a továbbiakban OL. Ppki jkv.). 1918. okt. 26. 10. l.

²⁵ Katolikus Szemle, 1918/4 ápr., 289. l. Csernoch János hercegprímás megnyitó beszéde a Szent István Társulat évi közgyűlésén. Csernoch a fajok létért való harcának tekintette a háborút.

²⁶ Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái. XXII. köt. 117—118. l. A világháború kitörésekor. 1914-es pásztorlevél.

tudatot, hogy mi mindnyájan testvérek vagyunk, kiknek egymásért meg is kell halniok . . . A háború tehát közelebb hoz egymáshoz s egybeolvasztja a szenvedés s áldozatok tüzeiben az erkölcsileg megtisztult nemzetet.”²⁷ Prohászka a háború borzalmaait arra akarta kihasználni, hogy közelebb vigye az embert az istenhez, azaz a vallást, a belenyugvást, a másvilágot!²⁸

1916—17-ben Prohászka már sejti a háborúnak az uralkodó osztályok számára semmiképpen sem kedvező kimenetelét, ezért kénytelen tudomásul venni a háború alapvető okait is. „Háború azért van, — írja, — mert a gazdasági hatalom utáni vágy tüzei az államokat . . . Az egyes országok nagytőkéi, s akik a tőkék tulajdonosai, új gazdasági területeket akarnak szerezni, hogy termékeiknek új piacokat s nyereségüknek új forrásokat nyissanak. A pénzhatalomtól függenek a kormányok . . . s ezeknek az ellentétes érdekeknek az ütközése hozta ránk a háborút. Míg a nemzetek ily gazdasági harcban állnak, addig lesz háború is. Aki tehát a háborút meg akarja szüntetni. . . az működ-jék közre abban, hogy a gazdasági harc megszűnjék.”²⁹ Bár Prohászka leszögezi, hogy a népfajok harca is a gazdasági létért való harc, fenti gondolatmenete rejtett antiszemita-nagytőkeellenes beállítottságú. Általában a gazdasági harc, a munkásosztály, a szociáldemokrácia „gazdasági önzése” is az oka szerinte a háborúnak, tehát ezt is negligálni kell a béke érdekében.

Prohászkanak a háborúról alkotott véleményét messzemenően befolyásolta az 1917-es oroszországi szocialista forradalom. 1918 januárban már a háború okozta „lelki romok” eltakarításáról, a megrendült hit és a meglazult erkölcsök megerősítéséről beszél! „A háború után bizonyára egy új, jobb világ vágya szállja majd meg az emberiséget . . . s mindent meg akarnak majd reformálni — írja. — Az ilyen újítási vágy gyakran veszedelmes túlzásokra ragadja az embereket . . . Lesznek a világmegújítók között olyanok, akik a családot, a házasságot is eltörölni akarják, s kik egyház és állam körül is mindent megújítani, vagyis felforgatni kívánnak.”³⁰ E radikális irányzattal, azaz a szocialista-bolsevista forradalommal szemben, e „világrombolás ellen akarunk frontot csinálni” — írta Prohászka már 1918. január 6-án.³¹

A párt zömével szemben Giesswein Sándor szinte egyedül volt és maradt következetes híve a pacifizmusnak. A jelenkori háborúk okait kutatva világosan látta, hogy „a mostani háború nem volna, ha a mostani társadalmi, gazdasági és nemzetközi viszonylatok nem készítették volna elő . . . annak bekövetkezését mintegy szükségessé tették.”³² Tudta, hogy a háború „minden körülmények között az érdekellentéteknek erőszakos, hatalmi úton való kiegyenlítése. És ez az erőszakos kiegyenlítés mindaddig elkerülhetetlenné válik, míg . . . a társadalmi szervezkedés folyamata meg nem adja a módját annak, hogy megfelelő intézmények által az érdekellentéteket békés úton ki lehessen egyenlíteni. A háború tehát, mint Szabó Ervin helyesen megállapítja, nem abszolút örök társadalmi tény, hanem a társadalom változásaitól függő relatív jelenség.”³³

²⁷ Prohászka Ottokár *Összegyűjtött Munkái*. IX. köt. 196. l. Az ember a viharban. 1915 febr. 15.

²⁸ Uo. 226—227. l. Háború és béke. 1917. jan. 14.

²⁹ Uo. 236. l.

³⁰ Uo. 244. l. A világháború romjain. 1918. jan. 6.

³¹ Uo. 247. l.

³² *Giesswein Sándor: A háború és a társadalomtudomány*. Bpest. A Magyar Szent Korona Országainak Békégyesülete. 1915. 34—35. l.

³³ Uo. 36. l.

Giesswein élesen elítélte a porosz militarizmust, a sovinizmust, és közte a keresztény egyházak sovinizmusát is. A háborút — igazi utópistaként — a nemzetközi jogi szankciókkal és nemzetközi intézményekkel akarta kiküszöbölni az emberiség életéből. Bár Giesswein a wilsonizmusban és általa a szocializmusban megtalálta keresztény etika elvei alapján szállt szembe a háborúval, mégis meglátta, hogy az imperializmus, a kapitalista társadalmi rend megszüntetése, s „egy új, tökéletesebb társadalmi rend” eljövetele, „mely az emberiséget közelebb hozza a hegyi beszéd magasztos eszméihez,”³⁴ küszöbölheti ki végérvényesen a háborút.

Egyházát és paptársait bírálta, hogy azok távol tartották magukat a békemozgalomtól, s a szocialista mozgalom balszárnyát állította eléjük az igazi emberszeretet példájaként: „Sokfelé jártam békekongresszusokon — írja —, de katolikus pappal azokon alig találkoztam... én tényleg mindig tisztelettel adozom a szocialisták ama kisdéd csoportjának (a zimmerwaldiak csoportját értem), kik elveiktől a háború folyamán sem tértek el, mert azt látom, hogy a testvériségnek keresztény eszméjét ők az ő materializmusuk dacára hűbben tudták megőrizni, mint akárhányan miközülünk.”³⁵

A háborús összeomlásokor a keresztényszocialista mozgalom Giesswein Sándor pozitív álláspontját előtérbe tolva, követelte a béke mielőbbi megteremtését. De a keresztényszociális néppártnak 1918 októberében Huszár Károly szerint „a béke azért sürgős, mert az egész világ erjed és a forradalom szele érkezik. Mindent ki akarunk vívni a dolgozó népnek, de egytől meg akarjuk kímélni országunkat, a forradalomtól, mert az a háborúnál is rosszabb.”³⁶

Az a „minden”, amit a keresztényszocialista mozgalom most követelt, már vagy megvalósult, vagy pedig a demokratikus pártok eddigi legnépszerűbb követeléseinek kényszerű átvétele volt. A nemzeti önállóság kérdésében Giessweinék álláspontja a teljes nemzeti függetlenség. Október 20-i budapesti gyűlésükön a nemzeti önállóságot, az igazságos és tartós békét, az ország történelmi határainak védelmét és biztosítását, leszerelést, nemzetközi döntőbíráskodást, a diplomácia parlamenti ellenőrzését és a népek békeszövetségét követelték.³⁷ A néppártiak viszont a perszonális unió mellett álltak ki. A párt október 24-i választmányi ülésén még Giesswein alávetette magát a többségi határozatnak, amely szerint a „keresztényszociális néppárt sürgősen követeli a perszonális unió megvalósítását”, a fegyverszünet és a béke mielőbbi megkötését, és „addig is az ország határainak megvédését”.³⁸

Az események azonban gyorsan túlléptek a párton. Ha megkésve is, október 31-én híveihez intézett szózatában már az állami örendelkezés alapján követeli a „magyar nemzet tökéletes függetlenségét és szabadságát”, és ismételten síkraszáll a történelmi Magyarország megvédéséért, a területi integritás biztosításáért.³⁹ Így állt elő az a furesa helyzet, hogy Huszár Károly, aki 1918 elején még a „mi szeretett” Habsburgjainkról írt biedermeyer hangulatú szí-

³⁴ Katholikus Szemle, 1918/10. dec., 837. l. *Giesswein Sándor*: Új idők küszöbén.

³⁵ Uo. 871—873. l.

³⁶ Népjátság, 1918. okt. 27. A keresztényszocialista néppárt követelése. Huszár Károly beszéde a budapesti nagygyűlésen.

³⁷ Dohánygyári Munkásnők Lapja, 1918. nov. 1. A keresztényszociális néppárt szervezett munkásainak és polgárainak nagygyűlése Budapesten. (1918. okt. 20.) A gyűlésen főleg újpesti, kőbányai, angyalföldi, óbudai keresztényszocialisták és az egyetemi ker. szoc. hallgatók voltak jelen.

³⁸ Alkotmány, 1918. okt. 25. A keresztényszociális néppárt határozata (okt. 24-i ülés).

³⁹ Uo., 1918. okt. 31. Párthíveinkhez! (vezércikk).

nes családregeányt,⁴⁰ 1918. november 1-én már „örömmel” konstatálta: „A mi magyar hazánk is nagy lépést tett a haladás útján. Több százéves rabság után újra szabad leget szívünk, nemzeti önállóságunk és függetlenségünk megszületett a harcéri tömegsírokban.”⁴¹

A keresztényszocialisták számára a „külső béke” megteremtése mellett sokkal fontosabb volt a „belső béke” biztosítása: a robbanásig feszült társadalmi ellentétek levezetése demokratikus reformokkal, az általános választójog és a földreform követelésével. Ezen a téren is pár hét alatt évtizedes fejlődést tett meg a katolikus mozgalom. A keresztényszocialisták már korábban felismerték az általános választójog agitatív jelentőségét, és 1907 óta mindig is követelték. Most Prohászka Ottokár a főrendiházban szintén kijelentette: „Én, a magam személyét tekintve, mindenesetre híve vagyok az általános, egyenlő, titkos választójognak.”⁴²

A keresztényszocialistáknak a választójoggal való visszaélését leleplezte a szociáldemokrata párt, — főleg Somogyi Béla esipős nyelvű broszúráiban, — rámutatott, hogy a keresztényszocialisták a választójog kiterjesztését azért szorgalmazzák, mert az átmenetileg a klerikalizmus malmára hajtaná a vizet, legalább is addig, míg a tömegek rá nem jönnek, hogy az isten és a vallás nevével csapták be őket.⁴³ De a Keresztényszociális Néppárt „demokratikus” jelzavait még Somogyinál is alaposabban leleplezi maga a hercegprímás: „Minél inkább függ az államok biztonsága és boldogsága a választók akaratától, azaz minél demokratikusabb egy államszervezet — írja —, annál inkább szükséges, hogy a választók lelkiismeretes, vallásos emberek legyenek . . . A jogkiterjesztés veszélyeinek elhárítására nincs alkalmasabb eszköz, mint a polgárok lelkiismereti érzékenységének fokozása”, ami azt jelenti, hogy „az emberek békeségben éljenek az államban, a hatalmat tiszteljék, egymás szerzett jogait ne sértsék, a fennálló igazságtalanságok megszüntetését és a jogos igények kielégítését, a szociális igazságot ne osztálygyűlölettel, hanem testvéri jóakarattal munkálják.”⁴⁴ Egy ilyen demokratikus irány érvényrejutását, ilyen belső békét akart a Keresztényszociális Néppárt 1918 októberében.

A majdani ellenforradalmi szerepre való felkészülés korai jele volt egy pártok és szervezetek feletti harcok katolikus propaganda- és sajtóközpont tervezése, amely a modern tömegkommunikációs eszközökkel dolgozik a reakció védelmében. A Központi Sajtó Vállalat (KSV) terve még 1917—18 fordulóján merült fel, a jezsuita Bangha Béla kezdeményezésére. Prohászka is hangoztatta, hogy „a katolikus sajtóra úgy van szükségünk, ahogy szüksége van a harcban álló katonának fegyverre”.⁴⁵ A néppárti és keresztényszocialista sajtó nehézkessé vált, belebonyolódott a végnélküli felekezeti vitákba és pártpolitikai küzdelmekbe. Bangha egy friss, fiatal újságíró gárdára támaszkodó, jezsuita ala-

⁴⁰ *Huszár Károly*: A mi királyi családunk. Bpest. Újságüzem könyvkiadó és ny. rt. 1918. 190. l.

⁴¹ Dohánygyári Munkásnők Lapja, 1918. nov. 1. *Huszár Károly*: A magyar munkásnőkhöz.

⁴² Prohászka Ottokár *Összegyűjtött Munkái*, XIII. köt. 310. l. Az általános választójogról (1918. júl. 31).

⁴³ *Somogyi Béla*: A Keresztény Szociális Néppárt programja az igazság megvilágításában. Bpest, Népszava kiad. 1918. 49. l. és *Suhogó (Somogyi Béla)*: Keresztény szociális népcsalás. Bpest. Népszava kiad. 1919. 15. l.

⁴⁴ Csernoch János bíboros hercegprímás beszédei a Szent István Társulat közgyűlésein. 1911—1924 Bpest, Szt. István Társ. 1924. 77—78. l. Apostol ny. rt., Hamis eszmények (1918).

⁴⁵ Prohászka Ottokár *Összegyűjtött Munkái*. XXI. köt. 286. l. Sajtóvasárnapra (1913).

posszággal szervezett propaganda-központot kezdett kiépíteni. Főleg az Alkotmány és az Új Lap (a Néppárt és a Katolikus Népszövetség orgánumai) ellenállása miatt, csak 1918 szeptemberében kezdték meg a részvények jegyzését.⁴⁶ A „nemzeti, katolikus élő emlékmű” felállítására (azaz a KSV-lapok megjelenésére) már csak a forradalmak után kerülhetett sor.⁴⁷

*

Az utolsó napok eseményeit vizsgálva, szembeszökő a keresztényszocialisták politikai magatartásában bekövetkezett taktikai fordulat. Október elején még a forradalmi erők szervezkedésével szemben sürgetik, hogy „végre a nemzetfenntartó, keresztény erők és értékek is tömörüljenek, hogy ők is megnyilatkozzanak, szóljanak a tömegekhez, adjanak programot . . . Várjuk a mi táborunk zászlóbontását is, amíg nem késő” — írta a Magyar Kultúra.⁴⁸ Az október 20-i budapesti keresztényszocialista nagygyűlés határozatban szólítja fel „az egész ország keresztény népét, hogy . . . haladéktalanul lásson hozzá a politikai szervezkedéshez, és teremtsen meg ezzel annak lehetőségét, hogy a keresztény nép teljesen önálló politikát csinálhasson a közéletben, a történelmi átalakulás által szükségessé vált demokratikus elvek alapján.”⁴⁹

Végül a párt vezetősége is elszánta magát a cselekvésre. Wekerle bukása után a Keresztényszociális Néppárt kilépett az addig kormányzó 48-as Alkotmánypártból. A párt október 24-i értekezletének határozata szerint a „beállott politikai események folytán szükségesnek látja, hogy mint önálló párt a maga teljes függetlenségével lépjen akcióba és önállóan foglaljon állást minden fontos kérdésben . . . Követeli a beállott kormányválságban a demokratikus irány érvényrejutását és a belső rend biztosítását.”⁵⁰ Ugyanakkor a párt élére három tagú, Giesswein Sándorból, Huszár Károlyból és Haller Istvánból álló bizottságot állítottak, amelynek az volt a feladata, hogy a politikai érintkezést megtartsa, illetve megteremtse a többi pártokkal és egyéb politikai szervezetekkel.⁵¹ Tehát a pártpolitikában is a kevésbé POSSZIBILIS néppárti vezérek, az „öregek” (Zichy, Szemere, stb.) háttérbe húzódtak, s a „keresztényszociális” néppárti Huszár, a radikális hírben álló keresztényszocialista demagóg Haller és a demokratikus gondolkodású Giesswein kerültek előtérbe.

1918. október 25-én szintén egy katolikus pap, Hock János vezetésével megalakult a polgári forradalom vezérkara, a Magyar Nemzeti Tanács. Október 28-án lezajlott a „láncsídi csata”⁵², 29-én megalakult a Budapesti Munkástanács, 31-én kitört a forradalom. És november 1-én már a keresztényszocialisták, Zboray Miklóssal az élen, csatlakoztak a Nemzeti Tanácshoz.⁵³ De a Nem-

⁴⁶ A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza. Dokumentumok I. Szerk: Balázs Béla. Bpest. Művelt Nép. 1955. 12. 1.

⁴⁷ 1919. szept. 28-án léptek a KSV-lapok a néppártiak nyomába!

⁴⁸ Magyar Kultúra, 1918. okt. 5. Új korszak.

⁴⁹ Dohánygyári Munkásnők Lapja, 1918. nov. 1. A keresztényszociális néppárt szervezett munkásainak és polgárainak nagygyűlése Budapesten.

⁵⁰ Alkotmány, 1918. okt. 25. A keresztényszociális néppárt határozata. Huszár, Haller és Zboray szálltak síkra a különválásért.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo., 1918. okt. 29. Véres tüntetés a Ferenc József téren.

⁵³ Juhász Nagy Sándor: A magyar októberi forradalom története., Bpest. Cserépfalvy ny. 1945. 528. 1.

zeti Tanácshoz való csatlakozás előtti órákban Huszárek még egyszer megpróbálták visszaforgatni a történelem kerekét. Az egyik eleve kudarcra ítélt manőver a 29—30-i kormányalakítási kísérletekben való részvétel volt: a Hadik-kormányban a kultuszminiszteri tárcát Huszár Károlynak ajánlották fel, ezzel kívánták megszerezni a katolikus tömegek támogatását.⁵⁴ A másik, sokkal veszélyesebb akció a születésétől ellenforradalmi „Nemzetvédelmi Szövetség” létrehozása volt október 29-én. A Szövetség a „keresztény” polgárságot akarta tömöríteni ellenforradalmi jelszavakkal a Nemzeti Tanáccsal szemben. A szervezkedés „spiritus rectora” Bangha Béla volt, aki a közelgő forradalmat egy „előrevetett ellenforradalommal” akarta elhárítani.⁵⁵ A Nemzetvédelmi Szövetség vezetőségében a legismertebb keresztényszocialista vezérek közül helyt kapott Anka János, Huszár Károly, Katona Imre, Prohászka Ottokár és Vermees Gyula.⁵⁶ A forradalom kitörését közvetlenül megelőző napokban Károlyi Mihály is tárgyalásokat folytatott a keresztényszocialisták közül Huszár Károlyval és Turi Bélával. Egy olyan „balpárti koncentráció” tervét vázolta fel előttük, amelynél a keresztényszocialista párt támogatására is számít. A keresztényszocialistáknak, vagy legalább is egy részüknek a részvétele nem volt kizárt a Károlyi-vezette polgári kabinetben sem!⁵⁷

A munkás- és katonatömegek forradalma azonban a Nemzeti Tanács javára döntötte el a küzdelmet. És november 1-én, a forradalom másnapján a keresztényszocialisták már így nyilatkoztak: „A mohácsi csata előtti szomorú állapotok zúdultak szegény hazánkra” — mondja a Népűjság vezércikke. „Új eszmék vihara száguld végig a vén Európán” — ütött meg találóbb hangot Huszár Károly. „Nekünk is az új idők nyelvén és mentalitásán át kell a szívekhez férköznünk, s azokat a hegyi beszéd örök igazságai szerint orientálni” — fogalmazta meg a teendőket a forradalmi események kellős közepén Giesswein Sándor.⁵⁸

b) Forradalomban

A forradalom első napjaiban a katolikus társadalmi szervezetek jelentős része csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz. Az Országos Katolikus Szövetség nevében Hivatal József, az akkor 310.000 (?) tagot számláló Katolikus Népszövetség nevében Zboray Miklós, Ernszt Sándor és Haller István, a Keresztény Szociális Szövetség nevében Giesswein Sándor és Kocsán Károly, az „újjászere-

⁵⁴ U.o., 202. l. Ennek előzményeként, 1918. okt. 25-én az Andrássy-palotában Windischgrätz és Huszár tárgyaltak Bárczyval kormányalakításról. A listát — állítólag — Huszár állította össze. Huszáron kívül Szmracsányi szerepelt rajta. Lásd: *Harrer Ferenc*: Egy polgár élete I. Bpest. Gondolat. 1968. 329. l.

⁵⁵ Lásd: *Weis István*: A magyar girondisták. Új Élet. 1926. nov. 6—13. l.; A Nép, 1924. máj. 28.—jún. 4. *Weis István*: A magyar girondisták (folytatásokban). Újabbán: *Kende János—Sipos Péter*: Pártok és programok a magyar polgári demokratikus forradalom előestéjén. Tájékoztató. 1968 5. sz., 28—33. l.

⁵⁶ Pl. Arch. Röplapgyűjtemény. II/13. 1918. X. 29. A Nemzethez; Alkotmány 1918. okt. 30. Nemzetvédelmi Szövetség; Wolff Károly élete, politikája, alkotásai. Szerk.: Ligethy Endre. Bpest 1943. Bangha a háttérből irányított, neve ezért nem szerepel a 47 aláíró között. (A Nép; 1924. jún. 4., *Weis István*: i. m.)

⁵⁷ Új Magyar Szemle, 1920. okt., 300. l. *Turi Béla*: A forradalmi felelősségről.

⁵⁸ Népűjság, 1918. nov. 3. Vészkiáltás; Dohánygyári Munkásnők Lapja, 1918. nov. 1. *Huszár Károly*: A magyar munkásnőkhöz; Katolikus Szemle, 1918. dec., 874. l. *Giesswein Sándor*: Új idők küszöbén.

vezettek” nevében pedig Katona Imre.⁵⁹ A Bangha, Turi, Prohászka, Huszár és Haller-féle néppárti-keresztényszocialista politikusok, a reakció eddig háttérbe szorult, „második vonala” részben az október végi ellenforradalmi szervezkedés csődje és a forradalom győzelme miatti megriadtságból, részben taktikából, de nem utolsó sorban gyáva opportunistusból, érvényesülési céllal, a konjunkturális lehetőség kihasználására is csatlakoztak a forradalomhoz.⁶⁰ 1918. november 2-án a Nemzetvédelmi Szövetség „működését, mint fölöslegesét” formálisan is megszüntette.⁶¹ Csernoch János hercegprímás is üzenetet intézett a Nemzeti Tanácshoz, hogy „akciójához csatlakozik, azt tettel is kész támogatni. Pásztorlevelet intézett papjaihoz, amelyben felhívta őket, hogy vegyenek részt a helyi Nemzeti Tanácsokban”.⁶² Példáját az összes püspökök és a protestáns egyházak is követték. A párt politikai tevékenysége a forradalom első napjaiban teljesen megbénult. Később a keresztényszocialista párt hivatalosan is csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz, elsősorban taktikai megfontolásból és nem ellenforradalmi platformjának feladásával; azért, hogy a forradalom előestéjéről meglévő ellenforradalmi jellegét leplezze, illetve, hogy kedvezőbb feltételeket teremtsen a demokratikus forradalom kiteljesítésének megakadályozására irányuló politikája számára. Bizonyára az egész keresztényszocialista párt hangulatát fejezte ki Turi Béla november 1-i vezércikke az Alkotmányban, az október 31-i forradalomról szólva: „A mai nap kérdése az volt, hogy meg tud-e maradni a forradalom hulláma a politikai mederben, vagy társadalmi forradalomra fajul a maga összes borzalmaival.”⁶³

November 6-án Prohászka a püspöki székéből konkrétan megfogalmazta a feladatokat is: „A népnek lelkészei és tanítói szolgálják a közrendet, álljanak be a nemzetörségbe”, hogy „a tulzók maszlagaitól meg nem kábulva, a belső rend és nyugalom alapjait föl ne borítsuk.”⁶⁴ A Katolikus Népszövetség is, Haller Istvánnal az élén, felszólította tagjait, hogy lépjenek be a helyi nemzetörségbe, azaz a polgári rendet őrző fegyveres alakulatokba, és akadályozzák meg a „bolsevik anarchiát”.⁶⁵ A demokratikus kormány nem tudta — és jobbszárnya nem is akarta — megakadályozni azt, hogy „igen sok vidéki nemzeti tanácsban a legkonzervatívabb pártok, vagyis a Tisza, Andrassy és a Néppárt hívei” vigyék a vezető szerepet.⁶⁶ November 10-én Huszár már megkondítja a vészharangot, hogy „minden magyar összefogjon,” mert a „nemzeti újjászületés munkáját gonosz és lelkiismeretlen egyének be akarják szennyezni . . . most minden becsületes ember összefog az országban a rend helyreállítására. A vagyon- és személybiztonság fenntartása a legfőbb érdek . . . A kormány kormányozzon,

⁵⁹ Új Lap, 1918. nov. 3.: Népújtság, 1918. nov. 10. A Katolikus Népszövetség csatlakozása. Zboray a Nemzeti Tanács Intéző Bizottságának is tagja lett. A választmányba bekerültek Ernszt, Giesswein, Haller, Huszár, Turi és Vass József. Az 1918. nov. 5-én alakult Papi Tanács is csatlakozott. Lásd: Alkotmány, 1918. nov. 6. A Papi Tanács programja.

⁶⁰ *Göndör Ferenc*: Vallomások könyve. Wien. Szerző kiad. 1922. 56. l.

⁶¹ Népszava, 1918. nov. 2. A Nemzetvédelmi Szövetség megszünt. A Szövetség nyilatkozata.

⁶² *Juhász Nagy Sándor*: i. m., 281. l. Alkotmány, 1918. nov. 1., Új Lap, 1918. nov. 5.

⁶³ Alkotmány, 1918. nov. 1. t. b. (*Turi Béla*): Független Magyarország.

⁶⁴ Uo., 1918. nov. 6. Prohászka püspök szövege; Egyházi Közlöny, 1918. nov. 5. *Vass József*: A papság a rend őre legyen.

⁶⁵ *Hajdu Tibor*: Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Bpest, Kossuth. 1968. 146. l. Szerinte a Katolikus Népszövetségnek 1918-ban csak 100 000 tagja volt. Úgy véljük, hogy a 310 000 tag bizonyára túlzás, de a 100 000-nél több volt.

⁶⁶ *Bathjány Tivadar*: Beszámoló II. Bpest., é. n. 251. l.

erélyesen, öröködjék a rend felett, és mi támogassuk őt ebben minden erővel.”⁶¹ A keresztényszocialista mozgalom és a polgári demokratikus kormány érdekei tehát a vagyonbiztonság, a kapitalista társadalmi rend biztosítása, illetve konszolidálása és a társadalmi (szociális) forradalom megakadályozása tekintetében, egy időre találkoztak, de továbbra is eltért a demokratikus forradalom valóra váltásának mértéke tekintetében.

Giesswein Sándor, aki már a forradalom előtt is bírálta a feudálisztikus Magyarországot, most elérkezettnek látta az időt, hogy a társadalom demokratizálódjék, „és pedig az egész vonalon”, értve ezalatt a katolikus mozgalmakat és magát az egyházat is.⁶⁸ Természetes, hogy Giesswein ezt a demokráciát csak „keresztény erkölcsi alapon” képzelhette el. A püspöki kar az új rendszerrel szemben a lojalitás látszatát igyekezett kelteni. A köztársaság kikiáltásába, mint az adott kényszerhelyzetbe kénytelen volt megnyugodni, és 1918. november 20-i értekezletén felajánlotta, hogy „erkölcsi erejével támogatja a kormányt”,⁶⁹ s ezzel kapcsolatban levelet intézett Károlyi Mihályhoz, amelyben támogatásáról biztosította a népköztársaságot. A támogatás hangoztatásában közrejátszott az egyház félelme is, a radikális társadalmi-gazdasági átalakulástól való rettegés, mivel „az új korszak . . . az egyházat teljes erejében találja ugyan, de sok veszélyt rejt magában, mert a katolikus egyház az új viszonyokhoz nincs hozzáiskolázva”.⁷⁰

Ugyanekkor a Magyar Kultúra vezércikke megvonja a katolikus politikai mozgalomak mérlegét a forradalom első húsz napjában, s az első kábultságból felocsudva, irányt is ad a további, most már szervezett tevékenységnek. „Lojális elismeréssel állapíthatjuk meg, — mondja a névtelen cikkíró, — hogy aggodalmaink eddigelé nem váltak valóra, s akik az új alakulást kivívták, . . . a forradalom hullámain nem engedik túlesapni a medrekben. Amíg ebben a törekvésben becsületesen megmaradnak, . . . addig nemcsak hogy ellenük nem vagyunk, de tiszteletünket sem tagadhatjuk meg azoktól, akik a reformokat gyors, ügyes és erélyes gesztusokkal kivívták . . . Nincs okunk, hogy a múltakat visszasírjuk, de természetesen őrt kell állnunk az új Magyarország megépítésénél . . . Sőt, nemcsak őrt kell állnunk, hanem aktív részt is kell vennünk az újjáépítés és megszilárdítás munkájában. Barátainkat is arra kérjük, ne álljanak most félre, ne legyenek az események tétlen szemlélői . . . a rend és a nyugalom érdekében minden észre és tiszta akaratra szükség van. Az átalakulás ezeryi pontján lesz szükség bátor és erős emberekre, akik a fejlődés mikéntjében a mi világnézetünk és erkölcsanunk szempontjait érvényre juttatják. Nem szabad hiányoznunk ott, ahol az új Magyarország pilléreit rakják, nem szabad támogatásunkat megvonni azoktól, akik a rend helyreállítását szorgalmazzák.”⁷¹

Ezért a kormányt „fenntartások nélkül” támogatják, amíg nem nyúl az egyház kulturális előjogaihoz az iskolákban (vallásoktatáshoz), az egyház vagyónához és intézményeihez, s a demokráciát nem használják fel az egyház elleni küzdelemhez; mert a vallásra szüksége van az országnak, a népnek, a demokrácia mellett ez nyújtja szerintük az erkölcsi támaszt, a lelki erőt. A múlt bűneire fátylat kell borítani, s egymás jogának tiszteletével össze kell fogni, és a „most

⁶⁷ Népújság, 1918. nov. 10. *Huszar Károly*: Komoly szó a Tisztelt Olvasóhoz! (vezércikk).

⁶⁸ Egyházi Közlöny, 1918. nov. 5. *Giesswein Sándor*: Az új vilárendszer és a mi teendőink, és uo., 1918. nov. 24.-i *Giesswein Sándor*-vezércikk!

⁶⁹ OL. Ppki jkv., 1918. nov. 20., 2. lap, és *Juhász Nagy Sándor*: i. m. 393. l.

⁷⁰ OL. Ppki jkv., 1918. nov. 20., 1. l.

⁷¹ Magyar Kultúra, 1918. nov. 20., 353—355. l. A demokrácia győzelme.

már törvényes új alapra bátran ráhelyezkedve, szervezkedjünk eszméink, jogaink s intézményeink védelmére is” — vonja le a végső következtetést a helyzetelemzésből a Magyar Kultúra.⁷²

Ebben a szellemben ülésezett és ebben az irányban határozott a keresztényszocialista párt november 20-án, a forradalom utáni első pártértekezletén, kihasználva a polgári demokrácia által biztosított széleskörű szabadságjogokat. Az értekezlet ismételten támogatásáról biztosította a Károlyi-kormányt, és üdvözölte a demokratikus átalakulást. Kimondta, hogy „a keresztényszocialista néppárt nem fog feloszlani, hanem továbbra is a keresztény demokráciának lesz zászlóvivője, . . . és ezt a politikát a legteljesebb összhangban kívánja folytatni a mostani kormány elveivel. A demokratikus haladást össze kell egyeztetni a történelmi hagyományokkal,”⁷³ amelyeket most a Keresztényszociális Néppárt képvisel. Az értekezleten Huszár Károly már ennél messzebb ment. Szerinte a néppártot azért kell feltétlen megszervezni, hogy útját tudja állni a proletárdiktatúrara törekvőknek. Hangoztatta, hogy „ki kell tágítani a néppárt programjának kereteit, hogy mindazok elhelyezkedhessenek benne, akik új Magyarországot akarnak,”⁷⁴ magyarán, akik a proletariátus hatalmának, tehát az új Magyarországnak ellenségei, azaz felekezetre való tekintet nélkül minden ellenforradalmi erő. Huszár már ekkor az ellenforradalmi erők gyülekező helyének tekintette a pártot és egyes régi, kimondottan felekezeti és monarchikus programpontok elhagyásával is ezt kívánta elősegíteni. Az értekezleten Giesswein is azt sürgette, hogy „részletesen kidolgozott programmal” álljanak az ország népe elé, s egy „ilyen irányú tervezetet maga is előterjeszt, amelyet a kiküldött 26 tagú szervező bizottság elé utalnak gyors megvitatás és esetleges kiegészítések céljából.”⁷⁵ Giessweinnek a régi pártprogramot demokratikusabbá és konkrétabbá tevő javaslatát — Ernszt Sándor kezei közt megszelidítve, — végül is Huszár Károly állította össze programmá. Az így „átkozmetikázott” 1918 februári programot a bizottság elfogadta, mint a párt új programját.⁷⁶ A dolog sürgősségét és a gyors munkát jelzi, hogy a 41 pontos programot az Alkotmány 1918. november 24-i számában már közzétették.⁷⁷

A leginkább szembetűnő változások a februári programhoz képest a következők: februárban még a katolikus vallási, politikai, gazdasági és kulturális érdekek megvédése állt a program középpontjában; most ez látszólag háttérbe szorult, taktikusan csak áttételekben érvényesült. Míg akkor a pragmatica sanctio alapján (67-es alapon) álltak, most sikraszállnak a független Magyarország, az önálló külpolitika, a nemzetek szövetsége, az általános, ellenőrzött leszerelés, nemzetközi döntőbírótság, a nemzeti autonómia és a tengerhez való

⁷² Uo., 354. l.

⁷³ Alkotmány, 1918. nov. 21. A keresztényszociális néppárt értekezlete. Szmracsányi pártelnök felszólalása.

⁷⁴ Uo., Huszár Károly felszólalása.

⁷⁵ Uo., Giesswein Sándor felszólalása. A 26 tagú bizottság fontosabb tagjai: Ernszt, Giesswein, Huszár, Haller, Kocsán Károly, Miklós Ferenc, Rakovszky István, Simonyi-Semadám Sándor, Székely János, Szmracsányi György, Turi Béla, Vass József, Zboray Miklós és gr. Zichy Aladár.

⁷⁶ A Keresztény Szociális Néppárt 1918. febr. 3-i programját ld. Alkotmány, 1918. febr. 5., Népújság, 1918. febr., 10. Igaz Szó, 1918. febr. 5.

⁷⁷ Alkotmány, 1918. nov. 24. A keresztényszociális néppárt programja. Fővárosi Levéltár (FL), Gázművek Ig. 36/1919. Keresztényszociális program, 4. l. Bpest, é. n., Stephaneum ny. rt., kiad.: Országos Keresztényszociális Néppárt (idézés innen!); ld.: Igaz Szó, 1918. dec. 1. Mit akarunk?

jog (giessweini) követelése mellett. Az általános választójog harmad-negyedrangú helyről a program élére (I. pont) került, s azt követi a népszavazás intézménye bevezetésének, a vallás- és lelkiismereti szabadságnak, sajtó, egyesülési, gyülekezési jognak, a hadikárosultaktól való gondoskodásnak a követelése.

Már a program elvi bevezetője leszögezi, hogy a párt „az egyéni tulajdon alapján áll. A gazdasági szocializálódás elvét vallva, a szociális igazság érvényesülése érdekében olyan törvényhozási intézkedéseket kívánunk, amelyek megvédik a dolgozó társadalmat a nagytőke minden visszaélésével szemben. A társadalmi béke és az osztályok harmóniája érdekében a nemzeti jövedelemből mindenki igazságos részt kapjon, mely célból mindenki számára követeljük a munkára való jogot és annak megvédését”⁷⁸ (9—10. pont).

A 11—41. pontok — szemben a februári program homályos és általános „szociális” követeléseiivel, — részletes programot adnak a különböző osztályok, rétegek és foglalkozások számára: a középrétegek, szellemi alkalmazottak, kereskedők, az ipar, a mezőgazdaság, az oktatás, az egészségügy vonatkozásában. S hogy a nagytőke-ellenes követelések „a nép javára mielőbb megvalósuljanak, kívánjuk a népakaratot kifejező és a népuralmat biztosító nemzetgyűlés mielőbbi megválasztását és az alkotmányos élet újra való felvételét”⁷⁹ — mondta ki a 41. pont.

A nemzetgyűlési választásokra való készülődés jegyében született program mellett a keresztényszocialista mozgalom szervezeti kiépítése és fellendítése került előtérbe. A „keresztény demokrácia” jelszavával meginduló pártszervezkedéssel az 1918. december 5-i pártvezetőségi értekezlet foglalkozott. Bár az értekezlet ismételtlen leszögezte, hogy teljes erővel részt kívánunk venni a demokratikus Magyarország felépítésében és ebben segédkezet nyújtanak a kormánynak, észrevehetően áttolódott a hangsúly a kapitalista társadalmi rend és a területi integritás biztosítására, a keresztényszocialisták szervezkedési és egyesülési szabadságának a megvédésére. Erélyesen sürgették — az általuk ellenforradalminak remélt — alkotmányozó nemzetgyűlés összehívását. Haller István határozati javaslata alapján az értekezlet hivatalosan is kimondta „az országos pártszervezkedés megindítását”.⁸⁰

A keresztényszocialista párt nagy lendülettel látott a szervezkedés megindításához, illetve kiszélesítéséhez. Amellett, hogy kisajátították a demokratikus pártok és az SzDP legnépszerűbb programpontjait, a keresztényszocialisták a szervezkedés tekintetében is sokat tanultak a szociáldemokratáktól.⁸¹ Pártszervező gyűléseik tömegéről adnak hírt a klerikális lapok. A legnagyobb intenzitással a katolikus centrumokban és Budapesten léptek fel, de nagy súlyt helyeztek a falusi szervezetek kiépítésére is.⁸² A szervezkedés főként a régi állami, városi és községi közigazgatás és végrehajtás apparátusára, valamint a széles egyházi szervezetre támaszkodott. A gyűlések szónokai legtöbb esetben plébánosok, segédlelkészek, jegyzők, a helyi reakció vezetői voltak. Ugyanakkor a szociáldemokraták ellenakciói, — a Népszava gyakori híradásai szerint, — sok esetben meghiúsították a keresztényszocialista szervezkedő gyűléseket, el-

⁷⁸ FL. Gázművek Ig. 36/1919 Keresztényszociális program.

⁷⁹ Uo., 4. l. (Részletes programot lásd később!).

⁸⁰ Alkotmány, 1918. dec. 6. A keresztényszocialista néppárt értekezlete, ld. még Új Lap, 1918. dec. 7., Népújság, 1918. dec. 15.

⁸¹ Egyházi Közlöny, 1918. nov. 24. Giesswein nyilatkozata.

⁸² Alkotmány, 1918. nov. 27. és a következő számok 1919. márc. 21-ig A szakszervezetek központi lapja, az Igaz Szó is felsorolja az új szervezeteket és gyűléseket.

kergették a szónokokat, vagy pedig a hallgatóság hangulatát megfordítva, a tömegek faképnél hagyták a keresztényszocialista vezéreket és a szociáldemokraták mellé álltak.⁸³

2. Ellenforradalom felé (1918 dec.—1919. márc. 21.)

December második felében, — egyenlőre a nemzetgyűlési választásokra való készülődés leple alatt, — a keresztényszocialista politikai mozgalom ellenforradalmi jellege kezdett kibontakozni. A választásokat a kormány is sürgősnek tartotta,⁸⁴ de míg attól a kormányban képviselt demokratikus pártok a polgári demokrácia konszolidálását várták, a régi reakciós pártok közül egyedül továbbélő Keresztény Szociális Néppárt az elmaradott kispolgári tömegek (paraszság és katolikus városi kispolgárság) voksára számítva, ellenforradalmi fordulatot remélt.⁸⁵ Ugyanakkor a miniszterelnök a Károlyi-párt december 15-i értekezletén felvetette azt a gondolatot, hogy „nem volna-e lehetséges a tömörülés, nem volna-e helyes egy egységes polgári párt létesítése, mely egyesíti magába a várost és a falut,”⁸⁶ azaz magába foglalja a Keresztényszocialista és Kisgazda pártot is.

A Károlyi-párt december 22-i értekezletén Haller István a keresztényszocialisták, Nagyatádi Szabó István a kispagdák, Patacsi Dénes pedig a Földművespárt részéről egyetértettek a polgári egység gondolatával, de nem a radikalizálódó Károlyi, hanem a konzervatív Lovászy vezetése alatt!⁸⁷ A keresztényszocialista párt többi vezetője is december végén úgy nyilatkozott, hogy a választásokon csatlakoznak egy esetleges polgári tömörüléshez, mivel nem látták biztosítottnak, hogy a keresztényszocialista párt egyedül is felveheti a harcot a siker reményében a demokratikus és szocialista erők nyomasztó fölényével szemben.⁸⁸

A forradalom melletti „hűségnyilatkozatok” után ismét megszólaltak a keresztényszocializmus prominens képviselői, de most már az ellenforradalom erőinek tömörülését követelték. Prohászka a terror és a belső béke megbontása miatt panaszkodott, s szabadságot követelt, hogy meggyőződését mindenki szabadon hirdethesse.⁸⁹ Vass József egy közös programon alapuló azonnali „keresztény koncentrációt” sürgetett.⁹⁰ Krüger Aladár pedig az új idők követelményeivel számolva hangoztatta, hogy „tisztá keresztényszocialista alapra kell helyezkedni, és megértetni mindenkiel ebben az országban, hogy most nem

⁸³ Népszava, 1919 jan. 2. és végig a jan.—márc. számok. Pl. a sárospataki, kassai, szentendrei és csepeli gyűlésekről!

⁸⁴ Ol. Filmtár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (a továbbiakban: MT. jkv.), 11 594 doboz. 1919. jan. 2.

⁸⁵ Népújtság, 1918. dec. 15. Választások előtt.

⁸⁶ Népszava, 1918. dec. 17. A polgárság és eo., 1918. dec. 18. Mindenféle hírek és lásd *Hajdu Tibor*: i. m. 241. l. Nagyatádinak a kormányba való bevétele is ezt a koncepciót jelentette.

⁸⁷ *Hajdu Tibor*: i. m., 242. l. Károlyi Mihály 1919. jan. 1-én saját pártja üdvözlésekor elmondott beszédében ismét kijelentette, hogy egy konzervatív pártalakulásra „talán szükség is van”. Lásd *Károlyi Mihály*: Az új Magyarországért. Bpest, Magvető Kiad. 1968. 279. l.

⁸⁸ Alkotmány, 1918 dec. 18. Szarvasi György és Simonyi-Semadam Sándor nyilatkozata.

⁸⁹ Katolikus Szemle, 1919. /I. jan., 9. l. *Prohászka Ottokár*: Amire a forradalomnak is szüksége van.

⁹⁰ Magyar Kultúra, 1918. dec. 20. *Vass József*: Helyzet és cselekvés, 417—419. l.

kicsinyes pártérdekek, hanem világnézetek ütköznek össze.”⁹¹ Legpregnansabban Bangha Béla fogalmazta meg a keresztényszocialista mozgalom taktikáját a polgári demokratikus forradalom második szakaszára vonatkozóan: „Az a keresztényszocialista programot, amelyet az Alkotmány közölt,⁹² mindenki elfogadhatja, még aki nem is áll a néppárt talaján. A gyors csatlakozás ehhez a programhoz, legjobb út volna az annyira szükséges maradandó keresztény koncentráció felé . . . arra kérjük azokat, akik zászlónkat tartják, tegyenek félre most ők is mindent, ami elvált, . . . A katolikusok és protestánsok közt most az ellentétzésnek semmi helye. Mindkét nagy keresztény tábornak létérdeke, hogy a felfogatás és atheizmus táborával szemben együtt lépjen fel. Egyesületeink . . . készítsék fel a keresztény és keresztényen táborát a jövő sorsdöntő küzdelmeire. Gyors és erélyes cselekvéssel még mindent megnyerhetünk, anélkül mindent elveszíthetünk.”⁹³

Tulajdonképpen ezt a felhívást tekinthetjük a keresztényszocialista ellenforradalom első nyílt kihívásának! A keresztényszocialista párt (a néppárt elnevezés egyre inkább elmarad) a nyílt ellenforradalomra, lényegében az 1918 október végi Nemzetvédelmi Szövetségben testet öltött, de akkor elvetélt ellenforradalmi platformra való nyílt visszatéréssel, 1918 végétől fokozott erővel folytatta a szervezkedést.⁹⁴ Még ott is külön keresztényszocialista szervezet létesítését szorgalmazták, ahol már működött más jobboldali szervezet. A több százra tehető új keresztényszocialista szervezet összetételét egy kiragadott, de feltehetően jellemző példán jól szemlélhetjük. Az Alkotmány 1919. január 23-án — szokás szerint — felsorolja a keresztényszocialista párt új tagjait. A leggyakrabban a következők „foglalkozások” fordulnak elő: tisztviselő, gyógyszerész, író, lelkész, gróf, tanító, ügyvéd, igazgató, kereskedő, földbirtokos, kamarás, rendőr, állatorvos, fogalmazó, tanácsos, jegyző stb.⁹⁵ Munkás, agrárproletár még véletlenül sincs, kisgazdával és kisiparossal is csak elvétve találkozunk a hosszú névsorokban. Még a polgári pártokat is meglepte a Keresztény Szocialis Néppárt aktivitása. Főleg a Dunántúlon folytattak nagyarányú akciókat a választási agitáció idején, elsősorban a nemzetiségi vidékeken.⁹⁶ A parasztság és a munkásság egy része megnyerésének igényével indult szervezkedés súlypontja a falura, a vidéki kisvárosokra, a régi rendszer adminisztrációjának tagjaira, az úgynevezett „középosztályokra” helyeződött át.

A pártszervezéshez és a választási agitációhoz azonban sok pénz kellett; az egyház egyedül nem akarta vagy nem tudta fedezni a kiadásokat. Ezért a párt 1919. február 9-én felhívással fordult híveihez, hogy létesítsenek egy propaganda-alapot, s a szakszervezeti és pártbizalmi férfiak fektessenek súlyt arra, hogy ehhez az összes „elvbarát” adakozzék.⁹⁷ A választásokat közvetlenül megelőző időben, az SzDP-hez hasonlóan, a „Keresztény Szocialis Párt azzal a

⁹¹ Uo., 423. l. *Krüger Aladár*: Nincs még veszve Magyarország.

⁹² Alkotmány, 1918. nov. 24-i számában közölt programról van szó!

⁹³ Magyar Kultúra, 1918. nov. 20., 454—455. l. b. b. (*Bangha Béla*): Viharban.

⁹⁴ Alkotmány, 1918. dec. 25.-1919. márc. 15-ig terjedő számai! Ld. még Új Lap és Igaz Szó ugyanakkor!

⁹⁵ Alkotmány, 1919. jan. 23. A keresztényszocialista párt új tagjai.

⁹⁶ Magyarország, 1919. márc. 13. A Munkástanács határozata. A néppárt hagyományaira támaszkodva, a nemzetiségi autonómia követelésével elsősorban a svábok között ért el sikereket a keresztényszocialista párt.

⁹⁷ Alkotmány, 1919. febr. 9. Gyűjtsünk propagandaalapot!

kéréssel fordul pártlíveikhez, . . . fizesse be mindenki a központi pénztárba, ha nem is egy napra kerestetét, de legalább egy minimális összeget.⁹⁸

Bár a párt ellenforradalmi akcióit elsősorban a választások köré csoportosította, nem korlátozódott csak erre a területre. 1918 december második felétől már az ellenforradalom irányába dolgozó erők között találjuk a keresztényszocialista pártot is.⁹⁹ A párt minden áron meg akarta akadályozni az egyház és az állam teljes szétválasztását, az iskolai vallásoktatás megszüntetését. S ha ez gyakorlatilag sikerült is neki, az erről szóló 1919: V. néptörvény kiadását nem tudta megakadályozni.¹⁰⁰

Főként Szmracsányinak, a volt néppártiak exponensének a pártból való kiválása után¹⁰¹ került előtérbe a felkezesi kérdések félretételével a protestánsokkal való szoros összefogás megteremtése. A Magyar Kultúra hosszú vezércikkben fejtegeti, hogy a szervezett szocialista tömegmozgalommal szembe kell szögezni a szervezett polgári „tömeg” erejét. Az ellentéteket félretéve, a közös keresztény világnézet alapjára való helyezkedés most elsőrangú gazdasági-politikai érdek, mivel a vagyontulajdonvesztés veszélyben forog. Felszólítja a protestánsokat, hogy mint ahogy a katolikusok egy része is feladta az önálló néppártot, hozzanak ők is áldozatot: lépjenek be a keresztényszocialista pártba.¹⁰² 1919. január 20-án a keresztényszocialista párt protestáns tagjai külön szervezkedő gyűlést tartottak, ahol szintén meghírdették az egységes keresztény frontot a forradalom ellen.¹⁰³ A protestánsokkal való összefogásra, a katolikus jelleg kitérésére az általános keresztény jelszó felé azért volt szükség, hogy a zömmel protestánsok vezette többi ellenforradalmi szervezettel zavartalanabb legyen a kapcsolat felvétele és az együttműködés. Másrészt így próbálták némi befolyást szerezni a protestáns vidékeken is.

Festetich gr. hadügyminiszter 1919. január 7-i ellenforradalmi próbálkozását még Pogány József vezetésével a Katonatanács csúfos kudarca juttatta,¹⁰⁴ de január 19-e már az „első ellenforradalmi vasárnap” néven szerepel a polgári demokratikus köztársaság történetében.¹⁰⁵ Az ellenforradalom, amely eddig csak a felszín alatt lappangott, most nyíltan felszínre tört. 1919. január 19-e az ellenforradalom jegyében zajlott le Budapesten. Egész nap gyűlések, tüntetések követték egymást: délelőtt a székelyek, délután a MOVE aktív tisztjeinek gyűlése, este az Ébredő Magyarok tüntetése a Gólyavárban. „Megjelent a haza nevével visszaélő sovinizmus, az emberek butaságára támaszkodó antiszemitizmus,

⁹⁸ Uo., 1919. márc. 14. Pártügyek.

⁹⁹ *Kozma Miklós*: Az összeomlás, Bpest, Athenaeum ny. 1933. 69. l.

¹⁰⁰ Népszava, 1919. jan. 17. Az 1919: V. néptörvényt a vallás és a közoktatás szétválasztásáról 1919. jan. 21-én adták ki.

¹⁰¹ Alkotmány, 1919. jan. 7. Az érsekújvári határozat a keresztényszocialista pártban. Szmracsányi György, a párt eddigi elnöke, egyben pozsonyi főispán, az Észak-Nyugat-Magyarországi Honvédelmi Bizottmány nevű ellenforradalmi, sovinszta szervezet elnöke lett, s ezért kérte felmentését az elnöki tisztség alól, illetve lépett ki a pártból.

¹⁰² Magyar Kultúra, 1919. jan. 20., 4–6. l. *íj. Gondai Béla*: A keresztény szociális párt és a protestánsok.

¹⁰³ Alkotmány, 1919. jan. 21. Protestánsok a keresztényszocialista pártban.

¹⁰⁴ Népszava, 1919. jan. 11. A Munkástanács ülése, Pogány felszólalása. Festetich ellenforradalmár tisztekre támaszkodva, 7-én puccsal le akarta fegyverezni a forradalmi egységeket, és szét akarta kergetni a Katonatanácsot. Pogány, Landler és az SzDP-baloldal erőyes fellépést követelt a kormánytól az ellenforradalom ellen.

¹⁰⁵ Uo., 1919. jan. 21. Ellenforradalom. Az Ébredő Magyarok Egyesülete 1919. jan 11-én, a Magyar Országos Véderő Egylet 1919. jan. 31-én alakult meg.

a Krisztus nevével visszaélő klerikalizmus” — írta a Népszava.¹⁰⁶ Leghangosabbak az Ébredők voltak. Az egyesület megszervezésében vezető szerepe volt Bangha Bélának s az egyetemi diákok keresztényszocialista „szabadszervezetének,” amely tulajdonképpen a Katona-Vermes frakcióhoz tartozott.¹⁰⁷ Januárban megjelent Prohászka Ottokár „Kultúra és terror” című írása,¹⁰⁸ amely az ellenforradalmi szervezkedések ideológiai kézikönyvéül szolgált.

A szocialista-kommunista tömegek azonban a kormány mozdulatlansága ellenére sem nézték tétlenül az ellenforradalom erősödését. Az ÉME január 26-i gyűlését a Gólyavárban a 32-ik gyalogezred forradalmi katonái szétkergették, s hitet tettek a forradalom mellett, amelyet tisztjeikkel szemben is készek voltak megvédeni.¹⁰⁹

Az ellenforradalom következő nevezetes állomása a február 3-i székesfehérvári megyegyűlés volt. A gyűlésen többek között 22 gróf, — élükön Károlyi József főispánnal, több vezető keresztényszocialista politikus, mint Prohászka Ottokár és Grieger Miklós sóskuti plébános (Fejér m.) — vett részt, és bizalmatlanságot szavazott a kormánynak. A nyílt ellenforradalmi megmozdulás előkészítésében nagy szerepe volt a Prohászka által inspirált fejérmegyei Papi Tanácsnak, amely a valláserkölsi alap, a hitoktatás és a felekezeti iskolák megvédésének jelszavával folytatta agitációját.¹¹⁰ A válságot a kormány három tagú direktórium kinevezésével oldotta meg. A papság és a keresztényszocialisták aktív közreműködése ellenére Vass János vallásügyi miniszter kijelentette, hogy az esetből kifolyólag nem tart „semmi néven nevezhető lépést szükségesnek” Prohászkaék ellen, bár azok kihívóan támadták a kormány valláspolitikáját.¹¹¹

A közigazgatási apparátus ellenforradalmi mozgalmának következő láncszeme a február 6-i gyöngyösi városi közgyűlés volt, amely Bozsik Pál keresztényszocialista plébános vezetésével szintén bizalmatlansági indítványt tett a fennálló kormány ellen, s nyíltan hangoztatta ellenforradalmi szándékait.¹¹² A gyöngyösi ellenforradalmárok felbujtója Szmrecsányi Lajos egri érsek volt, aki a Heves megyében különösen erős katolikus papságot ellenforradalmi irányba befolyásolta.¹¹³ A Minisztertanács az esetből kifolyólag — a gyöngyösi forradalmi tömegek tüntetésének hatására — eljárást indított a plébános ellen, de az ellenforradalom elleni akciókat a baloldal, azaz a kommunista mozgalom elleni fellépéssel kötötte össze.¹¹⁴ Az ellenforradalom lehangosabb képviselői

¹⁰⁶ Uo.

¹⁰⁷ Uo., 1919. jan. 14. Ébredő Magyarok Egyesülete. A lap szerintünk eltúlozza a ker. szoc. szerepét az ébredők között. Bangha szerepéről lásd A klerikális reakció a Horthy-fasizmus támasza, 16. l.

¹⁰⁸ Prohászka Ottokár: Kultúra és terror. Bpest, 1919. (Recenzálja a Népszava, 1919. jan. 24-i száma!)

¹⁰⁹ Juhász Nagy Sándor: i. m., 432. l.

¹¹⁰ Népszava, 1919. febr. 4. Letörni... és Juhász Nagy Sándor: i. m., 433. l.

¹¹¹ Magyarország, 1919. febr. 5. Elvásztják az egyházat az államtól.

¹¹² Juhász Nagy Sándor: i. m., 433. l.

¹¹³ Magyarország, 1919. febr. 8. A néphadsereg szembeszáll az ellenforradalommal. Eger és Gyöngyös vidéke 1918—19 fődolóján már erős klerikális, egyházi befolyás alatt állt.

¹¹⁴ ÖL. Filmtár MT. jkv., 11 595. doboz, 1919. febr. 18. Ez az ülés tárgyalta az ellenforradalom elleni fellépés problémáját. Bozsik ellen izgatás címén vizsgálatot indítottak. Az igazságügyi miniszter kijelentette, hogy a polgári pártok nem mernek egy időben akciót indítani a kommunisták ellen is. „Ha a szociáldemokrata párt elérkezettnek látja az időt a kommunisták letörésére, a kezdeményezésnek tőle kell kiindulnia... azonban bal felé csak úgy lehet eljárni, ha az egyidejűleg jobb felé is megtörténik.”

elleni vizsgálat, bár többnyire semmiféle szankció sem követte őket,¹¹⁵ nagy felhárdulást váltott ki a keresztényszocialista sajtóban. A párt február 12-én gr. Zichy Aladár elnökletével tartott értekezletén foglalkozott az eseményekkel, és határozottan tiltakozott a házkutatások és korlátozások ellen, s elismételve a már ismert demagóg szólásokat, visszautasította az ellenforradalmiság „vadját”.¹¹⁶

A tömegek azonban másként vélekedtek. A népharag spontán kitörését jelezte az Apostol nyomda feldúlása, ahol a klerikális sajtótermékek készültek.¹¹⁷ Ugyanakkor a másik „keresztény” nyomda, a Stephaneum dolgozói és alkalmazottai felszólították az itt készülő sajtótermékek íróit és szerkesztőit, hogy tartózkodjanak az ellenforradalmi propagandától, a szocialista munkások elleni rágalmaktól és kirohanásoktól, mert ellenkező esetben az ilyen írások kinyomását megakadályozzák.¹¹⁸

1919 február derekán az ellenforradalmi szervezkedés új állomását jelentette a „Nemzeti Egyesülés” néven, Bethlen István gróf vezetésével létrejött pártalakulás.¹¹⁹ Bethlen pártalakítási kísérlete azt célozta, hogy az 1918 novemberében megszűnt munkapárti, alkotmánypárti és Apponyi-féle konzervatív függetlenségi politikusokat, tehát az uralkodó osztályokat tömörítse egységes, ellenforradalmi pártba. A kormány eddig eredménytelenül próbálkozott az ellenforradalom elleni fellépésekkel. A február 20-i minisztertanácson Nagy Vince belügyminiszter megállapította, hogy „a kormány tétlenül nézi a jobb- és baloldali ellenforradalmat. (Baloldali ellenforradalom a polgári pártok és az SzDP-jobboldal szóhasználatában a kommunista mozgalmat jelentette! — G. J.) Belügyminiszter úr indítványozza, hogy a jobboldali ellenforradalom letörésével egyidőben, szigorúan lépjenek fel a kommunista vezérek ellen is.”¹²⁰ A kormánynak kapóra jött a Népszava elleni kommunista tüntetés, illetve az ott történt fegyveres provokáció. Ennek ürügyén azonnal letartóztatták a KMP elérhető vezetőit. A keresztényszocialisták különösen örültek a szocialista munkásmozgalom belső harcának, s most még inkább a kormány erőyes fellépésének. De az is világossá vált előttük, hogy ellenforradalmi céljaik eléréséhez nem a szociáldemokraták, hanem a kommunisták ellen kell az ösztüzet irányítani.¹²¹ A jobbfelől csapást a MOVE február 22-i feloszlata, valamint gr. Mikes János szombathelyi püspök, Szurnay és Szerényi volt munkapárti politikusok, — az ellenforradalom prominens képviselőinek — az internálása jelentette.¹²²

¹¹⁵ Uo., 1919. febr. 14-i ülés. Népszava, 1919. febr. 9. „Leleplezett ellenforradalmi akció”, Magyarország. 1919. febr. 8. „Házkutatás . . .”, *Juhász Nagy Sándor*: i. m., 434. l. Házkutatást tartottak többek között a Keresztényszocialista Párt központjában, a „Keresztény Szocializmus” (Katona—Vermes csoport lapja) szerkesztőségében, 1919. febr. 7-én. A Minisztertanács megtagadta 1919. febr. 14-én Ernszt Sándor prelátus Rómába szóló útlevelekérelmét is.

¹¹⁶ Alkotmány, 1919. febr. 13. „A Keresztény Szocialista Párt határozata” a 12-i ülésen!

¹¹⁷ Új Lap, 1919. febr. 19. Feldúlták az Apostol nyomdát.

¹¹⁸ Népszava, 1919. febr. 26. Az oktalan rombolás és az ellenforradalmi sajtó ellen. Ismerteti a Stephaneum dolgozóinak febr. 21-i határozatát.

¹¹⁹ A „Nemzeti Egyesülés” pártja megalakulásáról az Alkotmány a Magyar Kurirra hivatkozva már 1919. febr. 15-én hírt adott. („Új politikai párt”) Lásd: Népszava, 1919. febr. 20., *Juhász Nagy Sándor*: i. m., 434-435 l., *Lábay Gyula*: Az ellenforradalom története. Az októberi forradalomtól a kommün bukásáig, 99. l. Bpest. 1922, *Kozma Miklós*: i. m., 128. l. A párt fő programpontja a Károlyi-rendszer megdöntése volt.

¹²⁰ OL. Filmtár MT. jkv., 11. 595 doboz, 1919. febr. 20.

¹²¹ Alkotmány, 1919. febr. 22. A mai nap jelentősége, Új Lap, 1919. febr. 22. Levették a kommunista ellenforradalmat.

¹²² Népszava, 1919. febr. 22. Hírek, Magyarország. 1919. febr. 15. Házkutatás a MOVE helyiségében, *Juhász Nagy Sándor*: i. m. 434. l. A MOVE helyiségeit lepecsételték, a vagyonukat zár alá vették.

1919 február derekán különösen veszélyes ellenforradalmi szervezkedés indult a Dunántúlon. Tanárok, tisztek vezetésével Sopronban megalakították a „Dunántúli Polgárszövetséget”, amely „a kettős kereszt nevében”, „keresztény nemzeti alapon” álló programmal fordult a Dunántúl katolikus polgári-kispolgári lakosságához. Gyűléseket tartottak Csornán, Kapuváron, Csurgón és Csepregen. A Belügyminisztérium szervei a mozgalom néhány vezetőjét letartóztatták.¹²³

Az egyoldalúság elkerülése végett meg kell jegyeznünk, hogy a klérus és a papság nagy részének egyértelműen ellenforradalmi magatartása nem jelentette azt, hogy az egész papság az ellenforradalom szolgálatában állt. A Papi Tanács szembefordult a főpapság ellenforradalmi tevékenységével és támogatta a forradalmat, de kereste az együttműködést a keresztényszocialista párt „radikális” elemeivel, mint például Giessweinnel és Hallerral is.¹²⁴ Egyes papok haladó állásfoglalása és a Papi Tanács működése a klérus élehangú és erélyes fellépését váltotta ki. A püspökkari konferencia, Rott Nándor veszprémi püspök javaslatára, szigorúan utasította az egyes püspököket, hogy saját papjaikat fegyelmezzék meg, s egyben el is határolta magát a Tanács radikális vezetőitől.¹²⁵

A keresztényszocialista politika súlypontja márciusban ismét a választásokra helyeződött. A kormány 1919. április 13-ára tűzte ki a nemzetgyűlési választásokat.¹²⁶ A keresztényszocialista párt azonnal erélyes választási harcra szólította fel tagjait: „A mai naptól fogva, amelyen megtudtuk, hogy a nemzet választani fog, minden más gondot félre kell tenni, azt az egyetlen tartani szem előtt, hogy mindenki a szavazatával szolgálja Istenét, hazáját, házat. Szervezkedni, . . . és nem félni semmitől és senkitől.”¹²⁷ Tehát a keresztényszocialisták az „Isten-haza-ház” jelszavával indultak a választási küzdelembe, s a vagyonsbiztonság, a magántulajdon megvédeése volt az a közös pont, amelyen találkoztak a többi jobboldali polgári párttal. Március 9-én már közzé is tették az ellenforradalmi választási blokk megalakulását: „a függetlenségi és negyvennyolcas párt, a keresztényszocialista párt, a földműves párt, a polgári párt közös lajstromon együttesen fognak jelölteket állítani az egyes kerületekben.”¹²⁸ Az 1919. április 13-ra kiírt nemzetgyűlési választásokra való készülődés közepette Károlyiék kísérletet tettek a keresztényszocialista párt egységének megbontására, illetve egy részének megnyerésére is. „Vass János, mint vallásügyi miniszter tárgyalásokat folytatott a papi tanáccsal, . . . továbbá a keresztényszociálisok demokratikus és szociálisan gondolkodó szárnyával: Giesswein Sándorral, Turi Bélával, Vass Józseffel, Ernst Sándorral . . . és Zboray Miklóssal. Ezek valamennyien kifejezték azt a készségüket, hogy a kisgazdákkal és a Károlyi-párttal együtt

¹²³ Magyarország, 1919. febr. 15. Letartóztatás és újabb házkutatások a dunántúli ellenforradalom ügyében.

¹²⁴ Alkotmány, 1919. febr. 25. A Papi Tanács a Keresztény Szocialista Pártnban (febr. 24-i látogatás, Haller tárgyal Bejtőd Tiborral, Szomor Bélával, és Perlaky Lajossal. Népszava, 1919. febr. 15.)

¹²⁵ OL. Ppki jkv., 1919. jan. 28., 5—6. l. Magyarország, 1919. febr. 12.

¹²⁶ OL. Filmtár. MT. jkv. 11. 595. doboz, 1919. márc. 17.

¹²⁷ Alkotmány, 1919. márc. 2. Választások előtt.

¹²⁸ Uo., 1919. márc. 9. A polgári pártok kooperációja. Ld. még Népszava, 1919. márc. 8. Fekete blokk, uo., 1919. márc. 18. A nagytöke keresztény szociális pártja, *Juhász Nagy Sándor*: i. m., 431. l. A Polgárszövetségbe tömörült pártok: A függetlenségi párt Lovász-féle mérsékelt szárnya, Heinrich Magyar Polgári Pártja, Sokorópátkai Szabó Földműves Pártja és a Keresztény Szociális Néppárt. A Bethlen-féle párt emberei főként a két utóbbihoz csatlakoztak a választások idejére!

fognak működni” — írja Károlyi emlékirataiban.¹²⁹ 1919. március 18-án a budapesti nunciatura felállítására kérdésében Károlyi olyan taktikát akart alkalmazni, amelynek eredményeként „kettészakadna a keresztényszocialista párt, és a radikális frakció a kormány mellé állna”.¹³⁰ Károlyi tehát különböző engedményekkel akarta biztosítani a kormány számára a keresztényszocialista pártban levő demokratikus elemek jóindulatát.

Egy esetleges nemzetgyűlési választáson azonban az egészében véve ellenforradalmi keresztényszocialista párt komoly veszélyt jelentett volna a polgári demokráciára; sőt, egyes vidékeken az ellenforradalom „békés” hatalomra kerülésének a potenciális lehetősége is fennállt. 1919 márciusra a párt főleg Vas, Zala, Sopron, Moson és Veszprém vármegyékben épült ki.¹³¹ Egyik szombathelyi keresztényszocialista gyűlésen Lingauer Albin kijelentette, hogy a keresztényszocializmus a választásokon el fogja söpörni a Berinkey-kormányt. Vas vármegyei relációban ezt nem tekinthetjük alaptalan fenyegetésnek, hisz 1919 elejétől március 21-ig 120 községben alakult meg a keresztényszocialista pártszervezet.¹³² A Fejér vármegyei főispán jelentése szerint itt is a „keresztényszocialista alapon szervezett földműves és kisbirtokos elemek túlsúlyára kellene számítani”, s ezért javasolja a választások elhalasztását.¹³³ Ezzel a viszonylag nagyarányú keresztényszocialista szervezkedéssel szemben 1919. március 21-én a KMP taglétszáma kb. 30.000, az SzDP-é pedig 700.000 fő volt, s a Dunántúl egyes részeitől eltekintve, az ipari centrumokban, a fővárosban és a Tiszántúlon biztosította a forradalmi erők fölényét.¹³⁴

A Keresztényszociális Néppárt utolsó pártértekezletén, 1919. március 19-én még erőiesen követelte a választási szabadságot az ellenforradalmi pártok számára is.¹³⁵ A magyar történelem menete azonban — átmenetileg — a keresztényszocialista politikusok vágyaival és törekvéseivel teljesen ellenkező irányú fordulatot vett. Ennek a békés szocialista forradalomnak a bekövetkeztében a kommunisták mellett nagy szerepe volt az SzDP-baloldalnak és a szocialista tömegeknek is. Az ellenforradalmi mozgalmak ellen a forradalmi baloldal mindig erősen fellépést sürgetett, főként Pogány József a Katonatanács élén, valamint Landler Jenő és csoportja a Munkástanács ülésén.¹³⁶ Pogány beszédeiben erősen kihangsúlyozta az ellenforradalmi veszély nagyságát. Támadta a főpapat, a keresztényszocialistákat, a MOVE-t, az Ébredőket, a székelyeket és az irredentát. Felhívta a figyelmet arra, hogy „minden kastélyban, és minden uradalomban, és minden paplakban fegyveres zsoldosokat gyűjtenek össze és velük szervezik az ellenforradalmat. . . Az ellenforradalom, úgy látszik, elérkezettnek látja az időt arra, hogy offenzívába menjen át — jelentette ki február

¹²⁹ Károlyi Mihály: i. m., 512. l.

¹³⁰ Uo., 301. l.

¹³¹ Hajdu Tibor: i. m., 309. l.

¹³² Szombathelyi ÁL. főisp. biz. 35/1919, *Szemere Vera*: Az agrárkérdés 1918—19-ben, 81. l., és lásd Hajdu Tibor: i. m., 332. l.

¹³³ Székesfehérvári ÁL. főisp. 1919-4., 1919. febr. 24-i jelentés.

¹³⁴ Kirschner Béla: A „szakszervezeti kormány” hat napja 1919. Bpest, Kossuth. 1968. 8. l.

¹³⁵ Új Lap, 1919. márc. 20. A Keresztényszociális Párt a választási szabadságért.

¹³⁶ PÍ. Arch. 607. fond 5/1. ő. e. A Budapesti Munkástanács 1919. jan. 8-i ülésének gyorsírói jegyzőkönyve; uo., 607. fond. 1. ő. e. A Budapesti Munkástanács 1919. febr. 17.—márc. 21-i üléseinek gyorsírói jegyzőkönyvei (részletek); uo., 658. fond 1/1919/1. A MSzDP 1919. febr. 9-i rendkívüli kongresszusa. Részletek a gyorsírói jkv.-ből.

7-én. — Az a veszély fenyegeti a forradalmat — folytatta —, hogy a klerikálisok sovíniszta és kapitalista agitációjának sikerül a birtokos parasztság egy részét megszervezni. Ezzel az agitációval szemben a kormány engedékeny, nem veszi elég komolyan a veszedelmet.”¹³⁷

A pártpolitikai szinten való harc mellett a szocialista munkások is gyakran összeütköztek a keresztényszocialista mozgalommal. Ezek az összecsapások rendre a szocialista munkások győzelmeivel végződtek, az agitációs gyűlések megzavarásától egészen a fegyveres összetűzésekig.¹³⁸ Végeredményben a tömegek közti keresztényszocialista szervezkedésnek a forradalmi tömegek által széles skálán mozgó megakadályozása és ellenállása is elősegítette és lehetővé tette a szocialista forradalom 1919. március 21-i békés győzelmét, az ellenforradalom erőinek lehetetlenné tételével.

3. Az „újjászervezett” keresztényszocialisták

Hamis képet festenénk a keresztényszocialista politikai mozgalomról, ha azt valami egységes, homogén pártként fognánk fel. Már az eddigiekben is felhívtuk a figyelmet a Giesswein-féle irányzat pozitív, demokratikus, de felemás vonásaira. Az alábbiakban a radikálisnak, intranzigensnek vagy újjászervezettnek nevezett keresztényszocialista irányzattal kívánunk részletesebben foglalkozni.¹³⁹

A forradalom előtti napokban az Újjászervezett Keresztény Szocialisták Országos Szövetsége is támogatta a Hadik-kormányt és belépett a Nemzetvédelmi Szövetségbe. Ugyanakkor november 1-i értekezletén a Szövetség vezetősége is kimondta a Nemzeti Tanácshoz való csatlakozását, sőt előzőleg már október 27-én egyik legerősebb szervezetük, a kecskeméti, „Keresztény Forradalmi Tanácsot” alakított.¹⁴⁰ Ezekben az akciókban tehát nem tértek el a keresztényszocialista politika fő irányától. De az „újjászervezettek” részben erősebben szálltak szembe a szocialista, majd a kommunista mozgalommal, a forradalommal; másrészt a forradalmi eseményeket fel akarták használni a konzervatív néppárti és a magatehetetlen giessweini keresztényszocialista vonalvezetés ellen. Már a forradalom első napjaiban hangoztatták, hogy a néppárt nem posszibilis a tömegek, s főként a munkásosztály előtt. „Nagynevű” képviselőinek fogalmuk sincs a munkásosztály nyomoráról, s a felekezeticskedés átka nyomja őket, — ami tényleg igaz. Ezekkel szemben, az eddig is „ellenzéki”, radikális, fiatal keresztény-

¹³⁷ Magyarország, 1919. febr. 12. A néphadsereg szembeszáll az ellenforradalommal (Pogány beszéde a Katonatanács ülésén).

¹³⁸ Pl. Népszava, 1919. febr. 12. Bangháék futása Főton, uo., 1919. márc. 19. A pápai katonatanács az ellenforradalmi reakció ellen. Az előbbi egy szervezkedő gyűlés megakadályozásáról, az utóbbi több halálos áldozatot követelő fegyveres összecsapásról tudósít.

¹³⁹ A Katona—Vermes csoport 1917 nyarán vált ki a Keresztény Szociális Szövetségből és az Országos Keresztény-Szocialista Pártból, mert ellenezte a fúziós tárgyalásokat a Néppárttal. Kezdetben Keresztényszocialista Szabadszervezeteknek, majd Újjászervezett Keresztényszocialista Szövetségnek, 1918 dec.-től Magyarországi Keresztényszocialista Pártnak nevezett frakcióról van szó. Helytelen tehát a „Keresztény Szocializmus” című lap köré csoportosult Katona—Vermes féle „Újjászervezetteket” azonosítani a keresztényszocialista mozgalommal. A distingválás hiánya jellemző általában a kérdéssel foglalkozó irodalomra.

¹⁴⁰ Keresztény Szocializmus, 1918. nov. 3., Új Lap, 1918. nov. 3., Keresztény Szocializmus, 1918. nov. 24. Csatlakozásunk a Nemzeti Tanácshoz uo. a kecskeméti esetről! (vezetője Pulius István).

szocialistáknak most jött el tényleg az ideje, mivel — állítólag — nem kompromittálták magukat a múlt bűneivel.¹⁴¹

A forradalom és elsősorban a tüntető tömegek azonban november 24-ig megakadályozták a Katona Imre szerkesztő, Vermes Gyula katolikus pap és Bergendy Szilveszter „író” által vezetett „radikális” csoport működését, és lapjuknak, az uszító hangvételű Keresztény Szocializmusnak a megjelenését is.¹⁴² Az „újjászervezetek”, bár őket érte a legerősebb támadás, mégis a leg hamarabb találtak magukra. November 24-én már nyíltan támadják a forradalmat: „A forradalom . . . néhány pillanat alatt romba döntötte társadalmunknak, normális életviszonyainknak hosszú évszázadok munkájával kiépített kereteit . . . Ocsudjunk fel első kábultságunkból, s nézzünk szét a körülöttünk alakuló új világban, nézzünk szemébe az elénk állott új helyzetnek, s felszínre vetődött új problémáknak.”¹⁴³ Már ekkor „vészharangot kongatnak” a bolsevikok ellen, s még a köztársaságot is elfogadják, ha az biztosítja a belső rendet, a területi integritást, — amit nem történelmi, hanem faji alapon magyaráznak, — s a polgárság gazdasági-politikai érdekeit. Mindennek súlyt is kívántak adni, egy csak az ő propagandájukat szolgáló „Keresztény Szocialista Sajtóvállalat” alakításával, ami a többi keresztényszocialista és katolikus lap, valamint a KSV szervezőinek ellenállása miatt megbukott.¹⁴⁴

A csoport szervezeti továbbfejlődését — és a politikai különállás dokumentálását jelentette a Magyarországi Radikális Keresztényszocialista Párt megalakítása 1918. december 15-én.¹⁴⁵ A párt, előzetes programtervezetét összefoglalva,¹⁴⁶ programnyilatkozatában hangsúlyozta, hogy ők a kisemberek egyetlen, igaz, becsületes pártja kívánnak lenni. „Ki kell göngyölnünk tehát a zászlót, a magyarországi keresztényszocialista párt zászlaját, amelyre tisztán, meghamisíthatatlanul van az eszme felírva. Pártunk . . . a régi rendszernek mindenkor engesztelhetetlen ellensége, a gyökeres rendszerváltozásnak elnémithatatlan sürgetője, a feudális és bankáruralomnak, a kapitalisták embernyúzó cselekedeteinek legkeményebb ostromozója, az alsóbb néposztály jogainak, érdekeinek legbátrabb szószólója volt; alulról, kisemberek öntudatán épült, . . . áldozatkészségéből élt . . . Testvérek! Rövid pár hét sorsdöntő választások elé állítja a magyar nemzetet . . . Az idő rövid, gyorsan szervezkedjetek!”¹⁴⁷

Mindez jól érzékelteti a párt hangvételét és azt a fogást, hogy a főpapi-főuri támogatást letagadva, a „kisember” független pártjaként lépjenek fel, holott ők is segélykérelmekkel ostromolják a püspöki kart.¹⁴⁸ A radikális, intranzigens irányú párt viszont tényleg harcban állt még október 31-e után is a néppártiakkal. A pártalakuláskor is arról panaszkodnak, hogy egyes klikkek „még a mai napig is Saulként üldözik” az újjászervezteket, s a szociáldemokraták elvtársiasságát hozzák fel példaként a testvérharc ellen.¹⁴⁹ A csoport a forradalom alatt is a radikális szociális és politikai demagógia érdekében helyezkedett szembe

¹⁴¹ Keresztény Szocializmus, 1918. nov. 3. *Bergendy Szilveszter*: Mienk a jövő.

¹⁴² Uo., 1918. nov. 24. *Katona Imre*: A Keresztény Szocializmus válságos napjai.

¹⁴³ Uo., *Leander*: Új világ felé (vezércikk).

¹⁴⁴ Uo., és 1918. dec. 1.

¹⁴⁵ A párt hivatalos lapja, a Keresztény Szocializmus irányítói az eddigiek maradtak. Az agitációban jelentősebb még Boldog Gyuláné.

¹⁴⁶ Az Újjászervezett Keresztényszocialista Párt programja. Tervezet. Bpest. 1918. Ker. szoc. könyvtár. 2. (Recenzió: Magyar Kultúra, 1918. okt. 5.)

¹⁴⁷ Keresztény Szocializmus, 1918. dec. 15. Keresztényszocialisták! . . .

¹⁴⁸ OL. Ppki jkv., 1918. okt. 26.

¹⁴⁹ Keresztény Szocializmus, 1918. dec. 15. A mi sajtónk, Tanulhatunk elvtársiasságot a szociáldemokratáktól.

a néppárt konzervativizmusával és Giessweinék óvatos taktikázásával is. Legközelebb a Bangha Béla körül csoportosuló, jezsuiták vezette „harcos” katolikusokhoz álltak. A szakításban a taktikai különbségeken túl a személyi ellentétek is közrejátszottak: a régi néppárti vezetők mellett, sőt ellennére, a „fiatalok” is helyet kértek a nap alatt.¹⁵⁰ A püspöki kar is foglalkozott 1918 őszén a szakadás megszüntetésével, de a győri püspök közvetítő kísérlete eredménytelen maradt.¹⁵¹ Az intranzigens politika miatt nemcsak a néppártiakkal kerültek szembe, hanem Giessweinrel is. A pacifizmust, az annexió nélküli békét, a népek szövetségét, — amelyek Giesswein alapelvei voltak, — a történelmi Magyarország sírásóinak tartják, s a fajgyűlölet, a sovinizmus alapján, a „zsidó” hadigazdagokat támadva követelik az integer Magyarországot.

Az elvakult fajgyűlölet is egyik választó volt köztük és a keresztényszocialista mozgalom mérsékeltebb szárnya között. A zsidó fajt államnak tekintik az államban, s Palesztinába való kitelepítésüket hangoztatják.¹⁵² Antiszemitizmusuknál csak kommunista-ellenességük erősebb. A kommunista veszélyről, a vörös rémről cikkeznek, hogy megrémítsék a kispolgárt, és primitív rágalmaik között a kommunista nőközösség még az enyhébbek közé tartozott.¹⁵³ A szocialista forradalommal szemben a nemzeti-polgári összefogást sürgetik, a munkásság és a polgárság nemzeti érdekezését hirdetik, a szocialista forradalmat a zsidók és a politikai kalandorok mesterkedésének állítják be.¹⁵⁴

A párt alakulásával egyidőben — a fenti jelszavakkal, — nagy lendülettel kezdték meg az agitációt az ellenforradalom érdekében, a választások ürügyén, vagy akár anélkül, s ezt széleskörű szervezkedéssel támasztották alá. Még 1918. december 15-én egy 24 tagú szervező bizottságot alakítottak, amelynek a szervezkedés országos méretében való bonyolítása volt a feladata. Az „induló” taglétszámot 2000 főnek mondják. A szervezkedést a régi keresztényszocialista központokban is szorgalmazzák, és a Giesswein-féle szervezetek egy részét sikerült is átvinni saját táborukba.¹⁵⁵

A nagyarányú szervezkedéshez gazdag, — s világos, hogy a párt erőforrásain túlmutató — propaganda anyag állt a párt rendelkezésére. Elsősorban is az 1919 januárjában megjelent, és február 9-én a pártvezetőség által is véglegesített program, amely tulajdonképpen a fent elmondott elvek módszeres, programatikus megfogalmazása volt, a demagóg szociális-politikai követelések pregnáns gyűjteménye, amely csak taktikai és hangvételi eltéréseket mutatott a keresztényszociális néppárt programjához képest.¹⁵⁶ A másik, a forradalom

¹⁵⁰ Lásd a Keresztény Szocializmus 1917—18-as számait!

¹⁵¹ OL. Ppki jkv. 1918. nov. 20. Az 1918. okt. 26-i értekezlet kérte fel Fester Antal győri püspököt, hogy „a kétféle irányú keresztényszocialisták vezéreit kibékítse” (OL. Ppki. jkv. 1918. okt. 26.).

¹⁵² Keresztény Szocializmus, 1918. dec. 15. *Leander*: Mégezett jelszavak és Faj-e vagy felekezet?

¹⁵³ Uo., 1918. dec. 29. *Bergendy Szilveszter*: Még ma, uo., 1919. febr. 9. A vörös rém (vezércikkek).

¹⁵⁴ Uo., 1918. dec. 29. *Leander*: Polgárok! Munkások!

¹⁵⁵ Uo., 1918. dec. 15. Kecskeméti szervezkedéseink. Szónokok Katona, Bergendy és Boldog Gyuláné voltak. A szervezkedésre: uo., 1919. jan. 5. *Angyal Géza*: Szervezkedjünk. febr. 5. A félegyházi győzelem, febr. 16. Mozgalmunk köréből, márc. 9. Keresztényszocialisták! Agitáljatok!. Itt: a sóskuti (vez. Grieger Miklós) és jánoshalmi Giesswein-féle szervezetek csatlakozásáról! márc. 16. Mozgalmi hírek.

¹⁵⁶ Magyarországi Keresztényszocialista Párt programja. 1919 febr. Közli *Erdélyi Jenő*: Mit akarnak? Az összes politikai pártok programja és szervezete, Bpest. 1919. 24—25. l., Keresztény Szocializmus, 1919. febr. 9. A pártvezetőség legutóbbi ülése.

továbbfejlődésének megakadályozását középpontba állító röpirat Bergendy Szilveszter „Keresztény forradalom” című „műve” volt.¹⁵⁷ A párt a választások előestéjén szívesen operált a „keresztény kommunizmus”, a „katolikus forradalom” terminusokkal, hogy radikálisabbnak tűnjék a tömegek előtt, a régi „letűnt politikai akarnokoknál”, s így könnyebben megtéveszthesse a főként falusi, elmaradottabb tömegeket. Választási agitációjuknak középpontjába került a kisember jogainak védelme, egy „új, demokratikus, nacionalista Magyarország” megteremtése.¹⁵⁸

Demagógiájukban a szélső határig elmentek, s a szocialista forradalom előestéjén kijelentik, hogy a „Magyarországi Keresztényszocialista Párt programja . . . ugyanazon gazdasági és politikai követeléseket foglalja magában, amelyeket a szociáldemokrata párt is hirdet. A cél azonos . . . Egy pont van, amiben lényegesen különbözünk tőlük. Ez pedig mindjárt a legelső, amely kimondja, hogy keresztény és nemzeti alapon állunk. »Szocialisták vagyunk, de Istenünket és hazánkat meg nem tagadjuk.« Az Isten és a Haza védelme az egyetlen pont, ami miatt nem vagyunk szociáldemokraták.”¹⁵⁹ A keresztényszocializmusnak tehát, hogy végleg esődbe ne kerüljön, át kellett venni a szocialista követelések nagy részét, természetesen azt forradalmi tartalmától megfosztva.

Ha meg akarjuk jelölni az „újjászervezettek” helyét az ellenforradalmi mozgalmakban és szervezetek között, akkor elsősorban az Ébredő Magyarokkal való szoros kapcsolatukat kell kiemelni. Az Ébredők egyik bázisát a párthoz tartozó egyetemi „szabadszervezet” képezte. Emellett összekötő volt a két alakulás között Bangha és Vermes Gyula személye is, akik mindkét szervezet irányításában, — a háttérben maradván, — részt vettek.¹⁶⁰ A keresztényszocialisták és a fegyveres ellenforradalom szervei között a fegyverbarátság már 1918 végén, 1919 elején létrejött. Ha a többi keresztényszocialista lap nem is merte olyan melegen üdvözölni az akcióba lépő Ébredőket, mint a Katona-Vermes csoport, de azzal a többiek is messzemenően egyetértettek. „Nem tudjuk, kik vagytok, mi fán termettetek, — írja a Keresztény Szocializmus, — de fellépéstekből látjuk, hogy — magyarok vagytok. Testvéreink . . . , paraziták (zsidók — G. J.) nagy serege rezzent össze ijedt félelemmel, amikor láncaitokat megcsörrentették. Akarat, elszántság, rettenthetetlen bátorság sugárzott belőletek. Sokaknak, nekünk is imponáltak . . . Hiszen benneteket is ugyanaz az érzés hevít, ti is azt akarjátok, amit mi akarunk . . . Milliók együttérzésével, meleg kézszorítással köszöntünk tehát benneteket.”¹⁶¹

A baráti kézfogásra — a taktikai nézeteltérések mellett — lényegében azonos elvek alapján, azonos cél érdekében kerülhetett sor: a „keresztény nemzeti” alapról való harc a forradalom továbbfejlesztése ellen, a kapitalista társadalmi rend biztosításáért s egy ellenforradalmi fordulat „törvényes” vagy akár fegyveres úton történő véghezviteléért. S ha nyíltan még nem is, de burkolt formában már 1919 elején, amikor Horthy Miklós még nyugodtan „hallgatta a fű növést” Kenderesen, a keresztényszocialista mozgalom egy erőskezü, ellen-

¹⁵⁷ Bergendy Szilveszter: Keresztény forradalom. Bpest. 1919. (Recenzió: Keresztény Szocializmus, 1919. febr. 2.)

¹⁵⁸ Keresztény Szocializmus, 1919. márc. 2. Katolikus forradalom, uo., 1919. márc. 16. Mi és a forradalmi pártok (vezércikkek).

¹⁵⁹ Uo., 1919. márc. 16. Nem engedünk a 21-ből.

¹⁶⁰ Lásd a 107-es jegyzetet!

¹⁶¹ Keresztény Szocializmus, 1919. febr. 2. Leander: Az „Ébredő Magyarok”-hoz.

forradalmi katonai diktátor fellépésében látja a kibontakozás — rájuk nézve kedvező — lehetőségét: „Csak jönné már valaki, egy próféta, egy messiás, egy vakmerő álomlátó — írja az Élet — aki belekiáltana a magyar tájfun iránytalan zűrzavarába egy jelszót. Hazudna legalább egy szebb jövőt, kítűzne egy zászlót, riadót fújna . . . Hol vagy te lánglélek, . . . te jövőt és múltat átfogó nagy valaki? Ha itt vagy közöttünk, szólalj meg, eljött a te órád . . . Végy korbácsot a kezedbe, és kergesd szét a magyar nemzet törvényes temploma előtt sopánkodó koldusokat, üzd el onnét a szívtelen kufárokat és a deklamáló hamis prófétákat! . . . Itt az ideje, hogy küldetésedet felismerd és megszólalj! Elérkezett a nagy ítéletnap . . .”¹⁶² Bár Horthy csak az antant-fegyverek nyomán, a proletárdiktatura vérbefojtása árán használhatta a „korbácsot” a proletár „koldusok” ellen, a keresztényszocialisták már most „hazudtak egy szebb jövőt”!

4. A keresztényszocialista szakszervezetek a polgári demokratikus forradalom idején

A keresztényszocialista szakszervezeti mozgalom — a tulajdonképpeni „munkásmozgalom” — az Országos Keresztény-Szocialista Pártnak a Néppárttal való fúziója után közvetlen politikai irányítás és függőség nélkül maradt. A Keresztény Szocialista Egyesületek Országos Szövetsége néven működő, az országos szakszervezeteket is összefogó, és egyben az egyesületeket is tömörítő szervezet élén egy ún. „Szövetségi Tanács” állt, Giesswein Sándor vezetésével.¹⁶³ A Szövetség a nagypolitikában a Keresztény Szociális Néppárthoz igazodott, önálló politikai szerepre és akciókra nem igen vállalkozott. Inkább a párt tömegeinek szállítása volt a feladata a párt felé. Gyakorlati szerepe a rohamosan radikalizálódó munkásosztály és paraszti tömegek között az elmaradt, vallásos és kispolgári, kisiparos-kiskereskedő elemeknek a klerikális szervezeti keretekbe való tömörítése volt. Akcióik nagy ellenállást váltottak ki a forradalmi tömegek között, de még a felvilágosult kispolgárság és értelmiség sem nézte jó szemmel tevékenységüket.

A forradalmi, osztályharcos munkás- és szakszervezeti mozgalommal harcban álló keresztényszocialisták alaptétele az volt, hogy „a jogi és hatalmi egyenlőtlenség a természet alkotójától származik,”¹⁶⁴ tehát az ellene való harc reménytelen és igazságtalan is, mert az isten törvényei kötelezőek és örök érvényűek. Az októberi forradalom azonban megmutatta éppen ezeknek a „törvényeknek” nagyon is e világi voltát, s a jogi és hatalmi egyenlőtlenségek legkirívóbb formáit megszüntette, vagy eltörlésüket meghirdette. Éppen ezért a keresztényszocialista ideológusok kénytelenek belátni, hogy a mozgalom gondolkörének főként gazdasági kérdésekben „a korábbi messze meghaladó átértékelésére van szükség . . . Meg kell szünnie annak, hogy emberektől ingyen, szép szóért, munkát kívánjunk. A szocialistáknak a meglévő hatalma éppen azon alapul, hogy ők ezt az igazságot . . . harminc évvel korábban felismerték.”¹⁶⁵

¹⁶² Élet, 1919. jan. 12. *Radványi Kálmán*: Csak jönné már valaki . . .

¹⁶³ A mozgalomban az egyesületek és a szakszervezetek összefonódtak.

¹⁶⁴ XIII. Leo pápa: „Quod apostolici muneris . . .” enciklikájából idézi *Somogyi Béla*: A Keresztény Szociális Néppárt programja az igazság megvilágításában, 45. l.

¹⁶⁵ Magyar Kultúra, 1919. jan. 20. *ifj. Gonda Béla*: A keresztény szociális párt és a protestánsok.

Ennek a felismerésnek a jegyében láttak hozzá, hogy a forradalom előtti napokban ennek a ravaszabb demagógiának a segítségével a tömegmozgalmakat a „helyes mederben” megtartsák, szembeszállva az osztályharcos mozgalommal, a „társadalmi béke megbontásával”. Külön keresztényszocialista konferencia keretében népszerűsítették elveiket.¹⁶⁶ A Keresztényszocialista Szövetség még a forradalom előtt új programmal lépett a nyilvánosság elé. Az 1918. október 16-i vezetőségi ülésen Giesswein kifejtette az új program alapelveit (amelyet módosítva később a párt is elfogadott): „Nekünk az új világrend a keresztény erkölcs világrendjét jelenti, . . . programunk az igazi demokrácia elveiből indul ki.”¹⁶⁷ A „keresztény demokráciát” Giesswein két alappillérre: a wilsoni 14 pontra, és csupán az írni-olvasni tudáshoz kötött általános választójogra akarta felépíteni. A történelmi Magyarországot — Jászi Oszkárhoz hasonlóan — egy „keleti Svájc” formájában képzelte el.

Ugyanakkor a keresztényszocialista „munkásmozgalom” szembeszállt — a demokratikus elvek átvétele mellett — a forradalmi megoldással. A szociális-politikai krízist csak réformokkal, ha első ijedségükben messzemenő reformokkal is, akarták megoldani: „. . . béke, rend, nyugalom legyen, — írja központi orgánumuk, az Igaz Szó, — nem szabad a fejünket elveszítenünk . . . Mi a múltnak hadat üzenünk . . . Mi a béke forradalmárai vagyunk.”¹⁶⁸ A forradalom győzelme után már a Szövetség is „teljes lelkesedéssel” csatlakozik a Nemzeti Tanácshoz, abban a reményben, hogy az a szervezkedési szabadságot mindenki számára támogatni és védelmezni fogja.¹⁶⁹ Sőt, a központ felhívással fordult az összes keresztényszocialista szervezetekhez, hogy mindenütt lépjenek be a helyi Nemzeti Tanácsokba, és teljes erejükkel azon legyenek, hogy „mentsék, ami még menthető”.¹⁷⁰

A polgári demokratikus szabadságjogok kedvező körülményeket teremtettek a keresztényszocialista szakmai szervezkedés számára is, amit azok messzemenően ki is használtak. Míg 1906-tól 1918-ig 7 országos szakszervezet működött, addig 1918-ban és 1919 márciusig 8 új országos szakszervezetről van tudomásunk; és még két, már működő szervezet csatlakozott a Szövetséghez. Így 1919 márciusára a Keresztény Szocialista Szövetség 17 országos szakszervezetet tömörített, mintegy 12—13.000 taggal.¹⁷¹ A szakszervezetek

¹⁶⁶ Igaz Szó, 1918. szept. 1. Keresztényszocialista konferencia Pozsonyban. A konferencia aug. 26-án volt. Szónok: Ernszt, Huszár, Giesswein.

¹⁶⁷ Uo., 1918. okt. 20. A jövő fundamentuma (Giesswein beszéde a Ker. Szoc. Szövetség 1918. okt. 16-i ülésén), uo., A mi utunk (vezéreikk).

¹⁶⁸ Uo., 1918. nov. 3. *K(ocsán) K(ároly)*: Békét és ne forradalmat!

¹⁶⁹ Uo., A Keresztény Szocialista Szövetség csatlakozott a Nemzeti Tanácshoz.

¹⁷⁰ Uo., 1918. nov. 10. A Magyar Nemzeti Tanács.

¹⁷¹ Az 1918-ig működő szakszervezetek: Állami tisztviselők; Cépészek és Bőrmunkások; Dohánygyári Munkások és Munkásnők; Építőmunkások; Famunkások; Könyvkötők; Szabómunkások és Munkásnők („A szakszervezeti szabadság Magyarországon” A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal tétéjékozdó bizottsága által gyűjtött okmányok. 1920. aug.—szept., Bpest, Népszava kiadás. 15. l. Taglétszám is innen!)

Az 1918—1919 márc.-ban alakult szakszervezetek: Keresztényszocialista Ápolónők; Ker. Szoc. Gyermekvédő Szövetkezet; Textilmunkások és Munkásnők; Tanítók; Vegyészeti Munkások; Kereskedelmi Alkalmazottak és Magántisztviselők; Keresztény Nők Országos Egyesülete, Magyarországi Betegápolók Egyesülete.

A már működő két szervezet: Katolikus Háziasszonyok Országos Szövetsége és a Háztartási Alkalmazottak „Tűzhely Szövetsége”. (Ld. még: Katholikus Szemle, 1920. dec. 577—594. l., *Schrotty Pál*: A nemzetközi szakszervezetek. Mi a korabeli lapok és a levéltári források alapján soroltuk fel keletkezési sorrendben az új szervezeteket!)

tagsága csatlakozott a „Háztartási Fogyasztási Szövetkezet” nevű gazdasági szervezethez, amely a klerikális és nacionalista egyesületeket segítette.¹⁷²

A keresztényszocialista párt programjában a politikai célkitűzések mellett megtaláljuk a szakszervezeti mozgalom részletes programját is. A középosztály, elsősorban a szellemi munkások, köz- és magántisztviselők, tanítók és alsó pap-ság irányában „síralmas anyagi helyzetük” sürgős megjavítását követelik. (10.) Minden osztály és foglalkozási ág szabad szervezkedését és érdekképviselését kívánják. Harcot hirdetnek az uzsora, család és szédelgés ellen. Követelik a tőzsde szigorú ellenőrzését, valamint a fogyasztókat károsító és érdekeiket sértő kartellek és trösztök megakadályozását. (11—12.)¹⁷³ Az oktatás reformját is szükségesnek tartják, de úgy, hogy a valláserkölesi és jellemképző oktatást biztosítsák. (13.) Emellett a közegészségügy (fajegészségügy) felkarolását, a lakáshelyzet gyökeres megjavítását, tisztviselő telepek létesítését követelik. (14.)

A keresztényszocialista szakszervezkedés az alkalmazotti rétegek mellett nagy figyelmet fordított a kispolgárság egyéb rétegeire is. Éppen ezért követelték az adórendszer teljes reformját, progresszív adót, a létminimum adómentességét, a legfontosabb közszükségleti cikkekre kivetett forgalmi adó eltörlését. (15.) A kisipar állami támogatását, a becsületes kereskedelem megvédését, a kereskedelmi alkalmazottak munkaviszonyainak rendezését sürgették. (33—34).

A programnak azok az általános érvényű szociális követelései, amelyeket a munkásosztály felé hangoztat, bármely párt programjában szerepelhetnének; az újszerűség erejével egyáltalán nem hatnak, hisz az SzDP programjában már 1890 óta porondon vannak. A keresztényszocialisták „munkáskövetelései” a következők: az ipartörvény revíziójáról szóló 35-ik pont „a munkaidő szakmaszerinti, de legfeljebb 8 óráig terjedő maximálását, a bérminimum megállapítását, az otthon-munka szabályozását és állami felügyeletét, ipari székek és békéltető bizottságok szervezését paritásos alapon, önálló munkáskamarák létesítését” kívánta.¹⁷⁴ A tanoncok érdekeinek megvédését a mesterekkel szemben, a gyermekmunka eltűnését és a serdülők védelmét, a női munka egyenlő díjazását a férfiakéval és a munkásnők védelmét a 36—38. pontok követelték. A fizikai és a szellemi dolgozók részére egyaránt teljes 36 órás vasárnapi és választási munkaszünetet, valamint minimum 2 heti szabadságot tartanak méltányosnak. (39.) A munkások állami biztosítását a 40-ik pont munkanélküliség, anyagi csapások és öregség esetére követeli, s minden munkás részére nyereségosztalékot helyez kilátásba a munkaadótól! A háztartási alkalmazottak érdekében a program fokozott erkölcsvédelmet, jobb ellátást és emberséges bánásmódot követelt. (41.)¹⁷⁵

A részletes és helyenként radikális nagytőke-ellenes követeléseket hangoztató program meghirdetése tényleg meglepetést okozhatott azok felé, akik nem ismerték vagy nem fogadták el a szocialista platformot. De a „munkásprogram” hatékonyságát nagy mértékben csökkentette az a tény, hogy mereven elzárkózott a politikai követelések megszólaltatásától, s a szakmai szervezkedést „radikális” szociális demagógiájuk mellett is apolitikus szellemben folytatták, akkor, amikor a munkásosztály, a parasztság és a középrétegek is a

¹⁷² FL, Háztartási Fogyasztási Szövetkezet. Ig. ülések jkv. 1920—1922. 1920. nov. 3-i ülés.

¹⁷³ FL. Gázmuvek Ig. 36/1919 Keresztényszociális program.

¹⁷⁴ Uo.

¹⁷⁵ Uo.

háború és a forradalmak hatása alatt nagy mértékben fogékonyvá váltak a politikai kérdések iránt, s a gazdasági követelések teljesítése vagy csak hangoztatása szemükben is végső soron politikai, azaz hatalmi kérdés volt.

Ezekkel a jelszavakkal és ebben a szervezeti keretben indult meg 1918 őszén a szakszervezetek fellendítése. Bár a városi kispolgárság és a proletariátus szervezésére is nagy súlyt fektettek, a forradalom után a szervezkedés elsősorban a falvakra toldott át. Az Igaz Szó híradásai jól szemléltetik a mozgalom méreteit s azt mutatják, hogy a szakszervezkedés, a pártagitációval összefonódva, elsősorban a zömmel katolikus vidékeken indult meg; különösen nagy erővel folyt az agitáció Gyöngyös környékén, Sokoróalján, Veszprém és Vas megyében. Vas megyében 1919 márciusában 42 helységben alakult új szervezet! A városok közül Pápa, Pozsony, Győr, Szombathely, Esztergom és Pécs voltak a szervezkedés centrumai.¹⁷⁶ A mozgalom a Dunántúl mellett főleg Pest megyében és a főváros budai kerületeiben, valamint a Józsefvárosban tudott eredményeket felmutatni.

A keresztényszocialista és a szociáldemokrata szakszervezetek az egyes helységekben vagy üzemekben „különharcot” vívtak, amelyekből általában a szocialisták kerültek ki győztesen. Ezek az összecsapások meglehetősen egyenlőtlen harcok voltak: a szocialista munkásság — főként a városokban, — hatalmas többségben volt a keresztényszocialistákkal szemben. Míg a keresztényszocialista tagságot legjobb esetben is 13.000-re tehetjük, velük szemben a szociáldemokrata szakszervezetek 700.000 szervezett szocialista munkást tudhattak maguk mögött.¹⁷⁷ Az SzDP erős tömegnyomása mellett éles és következetes elvi harcot is folytatott a keresztényszocialisták ellen. Feltárta a munkások előtt, hogy a keresztényszocialisták agitációja „demagógia, egész munkájuk lényegében a papi vagyon, a földesúri uralom és a nagytőke védelmét” szolgálja, s „csak azért terelik be a munkásokat az álszakszervezetekbe, nehogy azok is az osztályharcos szakszervezetekhez csatlakozzanak. De akadtak munkások és főleg munkásnők, akik bedőltek a hangzatos frázisoknak és elhitték a keresztényszocialista demagógoknak, hogy ők valóban harcolnak a nagytőke ellen.”¹⁷⁸ A szociáldemokrata agitációnak meg is lett az eredménye: a keresztényszocialisták által átmenetileg megtévesztett emberek otthagyták a klerikális szervezeteket, és egyenként vagy akár egész szervezetek léptek át a szociáldemokrata szakszervezetekbe és a pártba is. Például a diósgyőri plébános, Fáber Antal, mint a helyi keresztényszocialisták vezetője, szervezetével együtt 1918. november 5-én belépett a miskolci szociáldemokrata szervezetbe. Példáját követték a veszprémiak, és még több vidéki város keresztényszocialistái is (Pl. Salgótarjánban, Tatabányán, Pozsonyban, Pápán és Szegeden). Budapesten a dohánygyáriak, a kórházi ápolók és ápolónők keresztényszocialista szakszervezeteiből csatlakoztak legtöbbször a szociáldemokratákhoz.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Igaz Szó, 1918. okt. 6. Keresztényszocialista szervezkedés Győr megyében, okt. 13. Ki a falura, 1919. jan. 5. Keresztényszocialista zászlóbontás, febr. 9., márc. 16. Keresztényszociális szervezkedés Vas megyében.

¹⁷⁷ Jászai Samu: A magyar szakszervezetek története, 172—173. I. Bpest, Világosság ny. rt. 1925. A Szakszervezeti Tanácshoz 1918. dec 31-én 49 országos szakszervezet tartozott, pontosan 721 437 taggal. 1919 márc.-ban pedig már 800 936 taggal. Lásd Szakszervezeti Értesítő, 1920. máj. 1. 36. l., A magyarországi szakszervezetek számokban.

¹⁷⁸ Népszava, 1919. márc. 18. A nagytőke keresztény szociális pártja.

¹⁷⁹ Alkotmány, 1918. nov. 13. Diósgyőr plébánosának levele. Fabert ezért az ellenforradalom idején meghurcolták. A veszprémi csoport az újjászervezettekhez tartozott. Ld.: Igaz Szó, 1918. nov. 24. Bilincsekben, uo., dec. 29. Fölvirrad még!

A Keresztény Szocialista Egyesületek Országos Szövetségének Szövetség-tanácsa — azon kívül, hogy mélységesen elítélte ezeket a csatlakozásokat, — a szociáldemokraták rágalmazásán és a saját tagságának címzett figyelmeztetéseken kívül mást nem igen tehetett.¹⁸⁰ A keresztényszocialista szakszervezetekből való tömeges kilépésnek az egyik oka az volt, hogy a munkanélküli segílyt a munkáltatók vagy az állam csak a Szakszervezeti Tanácshoz tartozó szervezeteken keresztül folyósította, s így a keresztényszocialisták kénytelenek voltak a szocialista szakszervezeteknél kérni a segílyt.¹⁸¹ Tehát ezzel megtagadták a keresztényszocialista szakszervezetek „hivatalos” elismerését és egyenrangúságát a szocialista szakszervezetekkel, ami felettébb kínos helyzetet teremtett a keresztényszocialisták számára.

A keresztényszocialista vezeték a „földesuszamlást” azzal próbálták magyarázni, hogy a szociáldemokraták „életveszélyes fenyegetésekkel kényszerítették elvtársainkat a szociáldemokrata szakszervezetekbe való belépésre”.¹⁸² A munkásosztály általános hangulatával szembeni tehetetlenségük jele, hogy kéréllve-könyörögve kérik, és óva intik szervezeteik tagjait, hogy tartsanak ki a „fehér” egyesületek, a „fehér” zászló mellett, álljanak ellent a szociáldemokrácia „csábításainak”.¹⁸³ De a szocialista munkások forradalmi harcának csábítása túl erős volt ahhoz, hogy a keresztényszocialista vezeték kenetteljes szavai gátat emelhetek volna a keresztényszocialista mozgalom esődjé elé, amely 1919. március 21-én vált teljessé. Ugyanakkor a munkásság forradalmi hangulata is arra készítette a keresztényszocialistákat, hogy tevékenységük súlypontját számukra még valamivel kedvezőbb terepre, a falvakra tegyék át.

5. A keresztényszocialisták agrárpolitikája a polgári demokratikus forradalom idején

A keresztényszocialisták nem álltak külön agrárprogrammal a nyilvánosság elé. Mindig óvatosan igyekeztek megkerülni az agrárkérdés centrális problémáját, a földbirtokmegosztás nagyfokú aránytalanságát. Ez nem volt véletlen, mert végső soron a keresztény szociális néppárt az egyház, a nagybirtokos és nagytőkés uralkodó osztályok érdekeit volt hivatva közvetett, áttételes úton, szociális demagógiával megvédeni; tehát köztük az egyházi nagybirtokot is, és vele együtt az egész félféudális nagybirtokrendszert.

A Keresztényszociális Néppárt — most saját magát karikírozva, — kénytelen volt a demokratikus közvélemény, a demokratikus pártok és a parasztság hatalmas crejű földkövetelésének engedve, az agrárreform programját is magáévá tenni, ha nem akart teljes egészében elszigetelődni. Itt a kényszerű „demokratizálódás” annál inkább szembetűnő, mert még Giesswein is következetlen maradt a földosztás kérdésében: nem jutott el addig, hogy az egyházi nagybirtokok felszámolását követelte volna. Viszont a néppárt mögött álló katolikus klérus — Prohászka 1916-os földbirtokreform tervétől eltekintve, — egyértelműen elzárkó-

¹⁸⁰ Alkotmány, 1918. nov. 13. Diósgyőr plébánosának levele (Közli a Népszava is!)

¹⁸¹ Igaz Szó, 1919. febr. 2. Szabógyűlés. Székely tiltakozik ez ellen!

¹⁸² Uo., 1918. nov. 24. Bilincsekben.

¹⁸³ Dohánygyári Munkásnők Lapja, 1918. nov. 1. Uram, én kitarok melletted. Ifjúságunk, 1919. jan. 1. Rész. M.: Vigyázatok!, Tűzhely, 1919. jan. 12.

zott a forradalomig a földreform bármely formája elől.¹⁸⁴ Bár a párt programjában már 1918 februárjától szerepelt a mélyreható szociálpolitikai reformok követelése a föld népe számára, csak a forradalom közvetlen közelsége kényszerítette arra a néppártot, hogy „követeljen egy gyökeres birtokreformot, a kisbirtok erős megszaporítására”.¹⁸⁵

Prohászka Ottokár, aki az agrárkérdés vonatkozásában is „tekintély” volt a keresztényszocialista mozgalomban, már a forradalom első napjaiban leszögezte a követendő agrárpolitika alapelveit: Támogatják a Károlyi-kormány földbirtokpolitikáját, de a földreform nem jelenthet nyakló nélküli földosztást, mert akkor a város éhenhal. Elsősorban a frontról hazatérő katonákat, — a legnyugtalanabb elemeket kell földhöz juttatni. A földreform célja Prohászka szerint éppen a falusi társadalmi feszültségek levezetése.¹⁸⁶ Nemesak Prohászka, hanem az egész püspöki kar megértette, hogy a földreform fölkarolásával most még kisebb áldozatok árán elkerülhetik a nagybirtokrendszer megsemmisülését. Ezért 1918. november 20-i értekezletén a püspöki kar a kormány „földbirtokpolitikájának céljaira... a kezelése alatt levő egyházi birtokokat méltányos megváltás ellenében följánlja”.¹⁸⁷ Az egyház azonban olyan feltételeket szabott, amelyek tulajdonképpen azt jelentették, hogy busás haszonnal megszabadul rossz minőségű földjeitől, sőt ebből a gesztusból ráadásul erkölcsi és politikai tőkét is kovásol magának. Követelték, hogy az állam a kisajátítás sorrendjében ne tegyen kivételt az egyházi birtokkal, hanem az egyenlő elbánásban részesüljön a többi nagybirtokkal.¹⁸⁸

A klérus állásfoglalása után, november végén jelent meg a keresztényszocialista párt programja, amelynek nagy része az agrárkérdéssel foglalkozik.¹⁸⁹ Az antikapitalista, nagytőke-ellenes szölamokat hangoztató, de a nagybirtok „visszaéléseiről” hallgató program, — bár a birtokhatárt, a kártérítés módját és mértékét stb. nem szabja meg, — sokkal több konkrét rész követelést tartalmaz az 1918 februárjánál, amely csak általában beszélt a mezőgazdasági népesség szociális felemeléséről.

A földbirtok megosztásával a 16. és a 17. pont foglalkozik. Követelnek egy „olyan állami birtokpolitikát, amely erősen megszaporítja az önálló és életképes gazdaságok számát, a hősöknek, rokkantaknak, s általában azoknak földhöz juttatása által, akik a gazdálkodáshoz szükséges kellékekkel bírnak.” (16.) A keresztényszocialisták csak a közép- és gazdagparaszt birtokát kívánták szaporítani, mivel az agrárproletár és a szegényparaszt általában nem rendelkezett a „szükséges” eszközökkel (tőke, szerszámok, igaerő stb.) az új gazdagság megindításához. Világos, hogy a reakció érdekében megnyerhető birtokos paraszt gazdasági és politikai súlyának növeléséről van szó, részben a lehetlenné vált óriásbirtokok egy részének rovására, részben pedig a városi és falusi szegénységgel szemben. Erdemes megfigyelni a kisajátítás sorrendjét megszabó pont demagóg antikapitalista élet: „Az országos birtokreform keresztülvitelére sajátítsa ki az állam a törvényhozás hozzájárulása mellett a parcellázásra szük-

¹⁸⁴ OL. Ppki. jkv. 1918. ápr. 26., 6. l. Elutasítják a Wekerle-kormány tervezetét, mert az kimondja a kormány kisajátítási jogát!

¹⁸⁵ Alkotmány. 1918. okt. 31. Párthíveinkhez!

¹⁸⁶ Uo., 1918. nov. 27. Prohászka püspök a földosztásról. Prohászka érvei sok tekintetben azonosak a szocialisták érveivel!

¹⁸⁷ OL. Ppki. jkv. 1918. nov. 20., 2. l. „Juhász Nagy Sándor: i. m., 393. l.

¹⁸⁸ Új Lap. 1918. dec. 27. Kisajátítási sorrend (vezércikk).

¹⁸⁹ FL. Gáz művek Ig. 36/1919. Keresztényszociális program, 16—32 pontok.

séges ingatlanokat (hadi nyereségekből vásárolt birtokokat, az idegen állampolgárok birtokát, latifundiumokat, hitbizományi, egyházi, községi birtokokat) úgy, hogy a mezőgazdasági termelés folytonossága meg ne zavartassék.”¹⁹⁰ Ez az álláspont részben a reform éveikig való elhúzását, a nemzetgyűlési választások utánra való kitolását jelenti. Sőt, mivel annak határozatától teszi függővé a reformot, egy ellenforradalmi nemzetgyűlés meg is akadályozhatja, de legalább is a nagybirtok érdekeit messzemenően respektáló törvényt alkothat.

A birtokmegoszlással kapcsolatos állásfoglalás mellett a program részletes agrárreform végrehajtását is követeli, azaz: a mezőgazdaság érdekeit védő kereskedelmi és vámszerződéseket; a törzsöröklés, a „gazdasági egység oszthatatlanságának” német mintára való bevezetését; tagosítást; jó utakat; mezőgazdasági hitelt; hitel-, értékesítő és bérlőszövetkezetek létesítését és állami támogatását; gazdasági szakoktatást; mezőgazdasági kamarákat; a mezőgazdasági ipar támogatását; a bankok és idegenek földvásárlásának megtiltását; a közigazgatás szakszerűsítését és egyszerűsítését; a terménytőzsde megszabályozását; és az élelmiszerhamisítás büntetését. (18.—32. pontok.) Az agrárproletárok felé csak a szegényes 28-ik pont szól amely, „a mezőgazdasági munkásság betegség és baleset elleni biztosításának önállósítását és kiépítését” követeli.¹⁹¹

Mivel a birtokosok a kisgazdapártban és a Károlyi-pártban sem látták biztosítva érdekeik védelmét, a klerikális és nacionalista ellenzék, — elsősorban a Keresztényszociális Néppárt, és részben a Keresztény Földművespárt — felé orientálódtak. Ez a program is elsősorban a nagybirtokos érdekek megszólaltatója, de a nagybirtokrendszer alapjaiban való megóvása érdekében engedményeket tesz a birtokos parasztságnak. Éppen ezért kimondottan polgári, agrárius program, amelyben a demokratikus és szociális szólamok az általános árútermelői-agrárérdekeknek, jelen esetben a nagybirtokos és gazdagparaszti érdekeknek vannak alárendelve. Ennek ellenére, a keresztényszocialisták tagadják, hogy a párt jellege kimondottan polgári lenne. „A keresztényszocialista párt — írja Miklós Ferenc — nemcsak polgári párt, hanem munkáspárt is.”¹⁹² Szerinte a párt zöme munkás, zsellér, kisgazda, a polgárság kisebbségben van benne, de jól megférnek egymással, az osztálybéke alapján állva. Ezzel szemben az igazság az, hogy a pártban főleg az uralkodó osztályok közvetlen képviselői foglalnak helyet, a szakszervezetekben és egyesületekben pedig a „kisember”, a kispolgár, kisiparos-kiskereskedő, falun a reakciós, vallásos gazdag- és középparasztság egy része, valamint a megtévesztett agrárproletárok szervezkedtek.

A politikai mozgalom vizsgálatánál már jelztük a falusi mozgalom méreteit és jelentőségét.¹⁹³ A keresztényszocialista mozgalom 1918 októberében „Ki a falura” jelszóval indult a parasztság vallásos rétegeinek meghódítására. A zászlóbontás 1918. szeptember 29-én délelőtt a pannonhalmi Szent Benedek Rend őriásbirtokán levő Sokorópátkán, délután pedig Tényőfalu és Tényőhegy

¹⁹⁰ Uo.

¹⁹¹ Uo.

¹⁹² Népújság, 1918. dec. 17. *Miklós Ferenc*: Polgári párt-e a keresztényszocialista párt?

¹⁹³ Megjegyezzük, hogy bár 1906-ban megalakult, és 1909-ben jóváhagyták a Keresztény Szocialista Földművesek és Földmunkások Országos Szövetségét, ténylegesen nem működött, s így a falusi szervezkedés nem a szakszervezeti, hanem a párt- és egyesületi keretben zajlott. Mihelics Vid azt állítja, hogy a háború előtt a Szövetségnek 200 helyi csoportban 20 000 tagja volt, de forrásaink ezt nem támasztják alá! (*Mihelics Vid*: Keresztényszocializmus. 67. l., Bpest. Magyar Szemle Társaság 1933. 67. l.)

községekben zajlott le: „Sokorópátkáról szeretnénk szótkiáltani az ország falvainak: Testvérek, hívjátok szervezésre a keresztény szocialistákat!”¹⁹⁴

Kocsán Károly központi titkár beszéde után megalakították Sokorópátkán a keresztényszocialista szervezetet; vezetője a plébános és egy később ismertté vált Szabó István nevű „kiszgazda”-gazdagparaszt lett. Délután Tényőn is megalakult a pártszervezet, szintén a bencés plébános vezetésével, de itt már a katolikusok és a kisebbségben lévő protestánsok közös részvételével. A szervező bizottság tagjai a plébános mellett az evangélikus tanító, a községi jegyző, a falu egyetlen (kb. 150 holdas) földbirtokosa, valamint a két bíró. Az ideiglenes választmányban az evangélikus nagyparasztok és a katolikus közép- és kisparasztok egyenlő arányban foglalnak helyet.¹⁹⁵ Azért időzünk ilyen sokáig a sokoróaljai esetről, mert tipikusnak tartjuk. A két falu az apátsági latifundium halálos ölelésében vergődött, „birtokos” parasztjainak az országos átlaghoz képest is kevés földje volt, földéhségük tehát sokszorosan erős, az agrárproletárok pedig az ország másik végébe és Amerikába jártak másoknak, aratóknak. A papi birtokon csak alacsonyabb bérért, és csak azok kaphattak munkát, akik feddhetetlenek voltak a plébános szemében. A zömmel katolikus agrárproletariátus a szervezkedésben nem vett részt, hanem a gazdag- és középparasztság állt a földszerzést célul tűző mozgalom élére, egyelőre a falu reakciós vezetőinek irányításával. Az elementáris erővel feltörő föld utáni vágyunk még Kocsán Károly sem tudott ellenállni a bencések fellegráranak szomszédságában: „e szervezkedésnek nem célja az egyházi birtok védelme, — mondotta. — Föld nélkül plébánia sem állhat meg, főpap még kevésbé lehet meg nélküle, — vette védelmébe a főpátot, — . . . de amire nincs szüksége, szívesen engedi át a híveknek. Jog szerint ezt követelni senkitől sem lehet, de rá fogja őket bírni kényszer nélkül is a keresztény szeretet. Szervezkedéssel adjunk súlyt kívánalmainknak.”¹⁹⁶

De a keresztény szeretet nem volt elég ahhoz, hogy a pannonhalmi főpát földet adjon a Sokoróalja vándorlásra kényszerült földnélküli „keresztényeinek”. Bár mély vallásosságuk segítségével átmenetileg sikerült megtéveszteni a keresztényszocialistáknak a sokoróaljai földműveseket, azok hamarosan rájöttek a mesterkedésre. 1919 tavaszán már a faluk vezetőinek akarata ellenére a szervezkedés szocialista, sőt kommunista jelleget öltött és már március 21-e előtt megkezdtek a papi birtokok felosztását.¹⁹⁷

A Keresztény Szocialista Szövetség nem lelkesedett a földosztásért, a nagybirtokrendszer megnyirbálásáért. Bizonygatta az igények teljesítésének fizikai lehetetlenségét, s örömmel kapott a szocialisták nagyüzemi, többtermelési koncepcióján, mert a keresztényszocialisták — és általában a parasztság szemében is — az a nagybirtok együttmaradását, tehát a nagybirtokrendszer fenntartását jelentette.¹⁹⁸ De a falu hangulatát helyesen mérte fel a Szövetség, s ezért nem erőltette a nagyüzemi koncepciót, hanem felszólította a kiszgazda és földnélküli falusi tagjait, hogy jelentsék be földigényüket a párt központjának;

¹⁹⁴ Igaz Szó, 1918. okt. 3. Ki a falura.

¹⁹⁵ Uo., 1918. okt. 6. Keresztényszocialista szervezkedés Győr megyében.

¹⁹⁶ Uo., 1918. okt. 13. Ki a falura, uo., 1918. dec. 1. Tényőfalu.

¹⁹⁷ Személyes közlés alapján. A Sokoróalján a keresztényszocialisták szerepét 1919 augusztustól teljesen átvette a Szabó István vezette Földművespárt.

¹⁹⁸ Igaz Szó, 1918. dec. 29. Mennyi földet lehet fölosztani?, uo., 1919. márc. 9. Forradalom a földért.

s ha elkezdődik a földosztás, a Szövetség ennek értelmében száll sikra érdekeikért.¹⁹⁹

A keresztényszocialista agrárpolitika eddig vázolt elveit²⁰⁰ a nagybirtok-rendszer érdekeinek megfelelően a Keresztény Szociális Néppárt 1918. december 16-i földbirtokpolitikai tanácskozása konkretizálta.²⁰¹ A napirend előadója, Haller István, bevezetőjében kifejtette, hogy „elítéli a szocializálást, . . . az erőszakos eszközök alkalmazását (t. i. a földfoglalásokat — G. J.) és hajlandó a legmesszebbmenő birtokreformba belemenni, de csak úgy, ha az a mezőgazdasági termelés folyamatosságát és a többtermelést nem veszélyezteti”.²⁰² Ennek megfelelő határozati javaslatot terjesztett be a pártértekezlet elé. A földhözjuttatás módozatait illetően a határozati javaslat a következőképpen foglalt állást: Termelési szempontból az eddigi birtokkategóriák fenntartandók, de azok akármelyikének egészségtelen túltengése megszüntetendő. A földet parcelálás útján magántulajdonba kell adni. Juttatásban részesülhetnek azok, akik a szükséges kellékekkel bírnak és önállóan gazdálkodnak, főleg a háború károsultjai, hadviseltek és kisbirtokosok. Az egy családnak adandó birtoknagyságot ne szabják meg, hanem azt tegyék a család erejétől, a gyermekek számától és a föld minőségétől függővé. A földet az állam három forrásból fedezheti: 1. az önként felajánlott földekből; 2. a szabad kézből államilag megvásárolt földek parcellázásából; 3. az ezen túl szükséges földterületek megfelelő kártalanítás mellett a törvényhozás hozzájárulásával kisajátítandók, tekintet nélkül a birtok terjedelmére és jogi minőségére. Az állam szövetkezetek útján gondoskodik az új kisbirtokosok gépekkel való ellátásáról.²⁰³

Ez a javaslat az előbb ismertetett programhoz képest is reakciós, megszükkített értelmezést jelent. Haller határozati javaslata már egyértelműen a nagybirtok védelmét célozza, több kibúvót, bizonytalanságot hagy maga után. A vita során azonban — amelyben több gróf vett részt — a javaslaton olyan értelmű változtatásokat eszközöztek, amelyek még inkább szankcionálták a nagybirtok érinthetlenségét.²⁰⁴ Ilyen változás volt pl., hogy az önkéntes fölajánlást elvetették, s helyette: 1. a szabad kézből való vásárlás és árverés útján; 2. a birtokosok vagyonadójukat leróhassák földben; 3. a kisajátítást csak akkor tartják lehetségesnek, ha a kisajátítandó birtokok „igazolhatóan útjában állnak a kisbirtokos osztály földszerzésének és terjeszkedésének”.²⁰⁵ Ezzel a megszorítással a kisajátítás lehetőségét a minimálisra korlátozták. A javaslat

¹⁹⁹ Uo., 1918. nov. 17. Földfoglalás.

²⁰⁰ A Katona—Vermes csoport a földkérdésben követelte a parasztbirtok kiegészítése mellett a földnélküliek földhözjuttatását, de ugyanakkor aggodalmának adott kifejezést, hogy a 10 holdas parcellák árának törlesztése tönkreteszi az útgazdákat. Lapjukban a földműveseket szövetkezésre szólítják fel. 50 koronás részvényeken alapuló értékesítő és beszerző szövetkezeteket akartak létesíteni. Így akarták tömöríteni a kisgazdákat a „zsidó” kereskedők és a „zsidó” tőke ellen. A szövetkezetek megalakításáról nem adott hírt a Keresztény Szocializmus. Lásd: Keresztény Szocializmus, 1919. márc. 2. Alakítsuk meg a „Keresztény Földművesek Országos Szövetkezetét”, és no., 1919. márc. 16. Hírek.

²⁰¹ Ekkor folytak a Buza Barna-féle törvénytervezet munkálatai. Bizonyára ehhez is kívánt állást foglalni a pártértekezlet 1918. dec. 16-án.

²⁰² Népiújság, 1918. dec. 22. A keresztényszocialis néppárt földbirtokpolitikája (az 1918. dec. 16-i értekezlet anyaga).

²⁰³ Uo., Haller István határozati javaslata.

²⁰⁴ Uo., 1918. dec. 29. A keresztényszocialis néppárt határozata a földbirtokpolitikáról (folytatás I). A vitában részt vett: gr. Széchenyi György, gr. Zichy Aladár, Katona Imre, Giesswein, Ernszt, Vass József, Simonyi-Semadam.

²⁰⁵ Uo.

értelme az, hogy egyedüli járható birtokszerzésnek a szabad vásárlást hagyja meg, a parcellázás útján viszont a vagyonadóként betudott rossz minőségű földeket kívánták „áldozatul” felajánlani a reform céljaira. Végül óvnak a „birtokreformmal szemben túlságosan feleségázott várakozás” veszélyeitől, s a túlzott méretű földreform-demagógiától.²⁰⁶ hangot adva a birtokos parasztság és a nagybirtokosok ellentétének is! A tanácskozás végül Haller javaslatát ebben az értelemben módosítva fogadta el.

A keresztényszocialisták agrárpolitikai agitációjában minden esetre az ellenforradalmi egységfront érdekében erről a határozatról mélységesen hallgattak. Ehelyett hangosan követelték a földreformot, a birtokos paraszt megerősítését, s a parasztság és a kispolgárság felé fennen hirdették, — letagadva a grófokat és püspököket, — hogy „egyetlen reménységünk, hogy a nemzeti öntudattal telített kispolgárok egyesült akarata menti meg az országot”.²⁰⁷ A kispolgárság, a „középrétegek” történelmi szerepének hangoztatása mellett az ellenforradalom másik sarkalatos tétele, az „agrárius” irányzat, a falura való támaszkodás a „szocialista” város ellen, már 1919 elején jelentkezett a keresztényszocialista politikában. „Földművelő ország vagyunk, — írja a Keresztény Szocializmus, — s Magyarország további irányát a föld népének kell megszabnia . . . a földműves nép többségben van a többi elem felett. Magától értetődik, hogy a hatalom a falusi nép kezében kell, hogy összpontosuljon . . . A demokratikus forradalom lassanként társadalmi forradalomba csap át, s a küzdelem a város és a falu között előbb-utóbb ki fog törni. És a győztesnek a falunak kell lennie.”²⁰⁸ A keresztényszocialisták által demagóg módon a „falvak forradalmának” álcázott ellenforradalom helyett azonban egyenlőre a városi proletariátus a falvak valóban forradalmi erőivel összefogva kerekedett felül.²⁰⁹

6. A „keresztény-nemzeti” ideológia előhangjai

A keresztényszocialista ideológia volt az egyik legfontosabb forrása a „keresztény kurzus” eszmekörének. Az antiszemitizmus, az antikommunizmus, a vallásosság, a konzervatív-agrár beállítottság, valamint a társadalmi béke és osztályegyüttműködés hirdetése nem kimondottan keresztényszocialista elemei ennek a konglomerátumnak; más, fajvédő, félfasiszta vagy egyéb jobboldali szervezetek és mozgalmak is magukénak vallották őket.

A keresztényszocialista ideológiának mégis azért tulajdonítunk kiemelkedően fontos szerepet az ellenforradalmi rendszer ideológiájának létrejöttében, mert ez az egyedüli olyan — viszonylag zárt rendszerbe foglalt és tételelesen kifejtett — eszmerendszer, amelyet ha nem is túl sikeres társadalmi, gazdasági és politikai mozgalom vezérelveként használtak, és hatalmas propaganda-apparátusra (egyház) támaszkodva terjesztettek a széles tömegek között. Sőt, a keresztény-nemzeti ideológiának már 1918—19 fordulóján az iskolába, a nevelésbe való bevitelét célozta az 1918 őszén megindult keresztényszocialista „nem-

²⁰⁶ Uo.

²⁰⁷ Új Lap, 1918. dec. 18. Egyetlen reménységünk (vezércikk).

²⁰⁸ Keresztény Szocializmus, 1919. febr. 2. Falvak forradalma.

²⁰⁹ A szociáldemokrata földmunkásszervezetnek 1918. dec. 31-én 44.950 tagja volt. Lásd Szakszervezeti Értesítő, 1919. máj. 15., 33—35. l. A magyarországi szakszervezetek. Hajdu Tibor: i. m. 151. l. szerint a Földmunkásszövetségnek 1918 végén 100.000, 1919 márc. ban 450.000 tagja volt.

zetnevelők” szervezkedése is. „Jövők” című folyóiratuknak szerkesztője és egyben a szervezet elnöke Kocsán Károly, ismert keresztényszocialista szakszervezeti vezető és újságíró volt. Az egyesületen belül elkezdődött az iskolatípusoknak megfelelő szakosztályok létrehozása is.²¹⁰

A keresztényszocialista propaganda hatékonyságát még a forradalmi időben is megsokszorozta a tömegek egy részének, főleg a középrétegeknek mély vallásossága, antikapitalizmusra appelláló antiszemizmusa és erős nacionalizmusa, amit fokozottan táplált a történelmi Magyarország összeomlása és színmagyar területek elszakítása.

Az ellenforradalom és a keresztényszocialisták politikai egymásratalálása mellett már 1918 végére a kurzuspolitika jó néhány évre (pl. a fajelmélet, a numerus clausus, az agrárdemagógia, az öncélú hungarizmus stb.), főleg Prohászka Ottokár és Bangha Béla jóvoltából, megjelent a keresztényszocialisták fegyvertárában.²¹¹ Prohászka kezdettől fogva nagy rokonszenvvel kísérte a keresztényszocialista mozgalmat.²¹² Lépést akart tartani a haladással, ezért azt kívánta, hogy a keresztényszocialista mozgalom programjába vegyék fel a technikai haladást, a munka jogát, a jobb és magasabb életszintről való gondoskodást, azaz a „lélek világa mellé oda kell tűznie a földi jólét méltányos igényeit is”.²¹³ Prohászka tulajdonképpen a kispolgár igényét fogalmazta meg társadalmi-gazdasági programjában; a jobb életmód, a jól rendezett otthon követelése, „a ház mellett egy kis kerttel s benne szenderítő, sziesztás lugassal” a jólakott kispolgár ebéd utáni derűjének délibábját villantotta meg az elnyomott társadalmi osztályok felé.²¹⁴

1918 augusztusában Prohászka keserűen konstatálja, hogy a keresztényszocialista program nem tudott „igazi kultúrprogrammá” válni, egyoldalú „erkölcsiségével” csődöt mondott. „Megmozgathatjuk-e a tömegeket? — kérdezi. — Válaszom megint egy csattanós nem!” A mozgalom eredménytelenségét nyíltan bevallja: „Tömegmozgalomról a keresztényszocializmus alapján ezidőszert nincsen szó, s hozzátehetem, — figyelmeztet — nem is lesz mindaddig, amíg a nagy munkástömegeknek érdekeit föl nem karoljuk azzal a radikalizmussal, amellyel azokat a szociáldemokrácia karolta föl. Egy lobogó, tűzes vágy ég az emberekben, hogy a földön is tűrhetőbb sorsuk legyen, s ezt a vágyat meg kell valósítani. Enélkül a legharmonikusabb program is . . . hidegen hagyja a lelkeket.”²¹⁵ Prohászka tehát elvileg indokolta meg a keresztényszocialista demagógia körmönfontabbá tételét, a tömegek legégetőbb gazdasági követeléseinek felkarolásával.

1918 elejétől kezdve Prohászka egyre messzebb került a „klasszikus”, Giesswein-féle keresztényszocializmustól: annak egy „modernebb”, harcosabb,

²¹⁰ Nemzetnevelés, 1919. okt. 25. Szervezkedésünk. A lap szerint a szervezetnek 1919 márciusig 1000 tagja volt. Ezzel szemben a szocialista tanítók szervezetének 22.000! A klerikális diákszervezetek — Szt. Imre Kör, Szt. Margit Kör, Bethlen Kör — a Indovikások közreműködésével 1918. dec. 1-én a Gólyavárban már ellenforradalmi-antiszemita gyűlést tartottak. Lásd Népszava, 1918. dec. 3. A reakciós diákok botránygyűlése.

²¹¹ Prohászka és Bangha tevékenységének csak a keresztényszocializmussal szoros kapcsolatban levő vonatkozásaira térhetünk ki.

²¹² A századelő ideológiai küzdelmeiben Prohászka a „reform-katolicizmus” kiemelkedő képviselője volt.

²¹³ Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XI. köt. 294. l. Keresztényszocialista társadalmi ideál (1918).

²¹⁴ Uo., 234. l.

²¹⁵ Élet, 1918/8., 173—174. l., *Prohászka Ottokár*: Lelki kultúra és tömegmozgalom

„keresztény-nemzeti” változatát képviselte. 1918 szeptemberben, egyik vezércikkében programatikusan összefoglalja „pozitív” antiszemizmusát. Nem gettó, nem pogrom kell, hanem: meg kell akadályozni a keresztény Magyarország letörését, Magyarország elzsidósodását, de lehetővé kívánja tenni a „jóakarató s nemzeti érzésű” zsidóságnak „a nemzeti, keresztény társadalommal” való összefonódását. Szerinte ez „az öntudatos magyar faj érdeke”, ez nemzeti önvédelem: azaz öncélú hungarizmus.²¹⁶ Prohászkanál ez a „hungarizmus” egy sajátos prefasiszta-ízű „aktivizmus” párosult. „Minek ragaszkodnánk csökkönyösen minden régi formához . . . — írja 1918 novemberében. — Az új feladat az új, demokratikus világban való elhelyezkedés.” „Most tenni, teremteni, alakítani kell.”²¹⁷

1919 elején Prohászka kénytelen elismerni a forradalom, az új rend, a magyar demokrácia érdemeit: a nemzeti függetlenség, a köztársaság, a népföltség és az általános jólét elvét. De szerinte a forradalom csak rombolni tud, építeni nem. Az építéshez „lelki kultúrára” van szükség, s a forradalom ezt nem hozta. Nem elég forradalmat csinálni, — írja, — hanem „a belső békét kell megteremteni, erős polgári érzést és szabadságot nevelni, mely az érdekek összhangjában s a kooperáció harmóniájában kialakítja majd az . . . új Magyarországot . . . Ezek nélkül nincs, s nem is lehet boldogulás.”²¹⁸ Ezt pedig csak a nemzettel összeforrott kereszténység adhatja, Prohászka tehát az osztályok harca helyett a különféle, antagonisztikus érdekelletű osztályok szimmetrikus elhelyezkedését, a „társadalmi organizmus” keresztényi elvek szerinti működését tartja egyedül célravezetőnek, mert „nem hiszünk a fejlődésnek azon törvényeiben, — írja, — melyeket a szociáldemokrácia hirdet, s melyek az általános, állami termeléshez vezetnek. Ezt utópiának tartjuk. A mi lobogónk a történelmi realizmus, mely hisz a fejlődésben, de épp úgy hisz a lélek, a szellem s a szabadság reális erőiben! Mi a múlttal kapcsolatban állunk, bele vagyunk ágyazva szellemi, nemzeti, termelési kapcsolatokba . . . Mi az osztályharc nemzetköziségével szemben nemzeti alapon állunk, s a nemzeteket egyedeknek nézzük, melyekben sajátos feladataik szolgálatára nemzeti öntudat s bizalom kell. A nemzeti eszme, mint a népcsaládi öntudat s az összetartás érzete . . . szintén hatalmas kapcsolat s nagy tömörítő elv és erő a nemzetközi bomlasztó befolyásokkal szemben, melyek a proletár rétegeket fölösleges s erőt pazarló ellentétbe hozzák a legtermészetesebb életérzéssel, milyenek haza, szülőföld, nemzet.”²¹⁹

Prohászka szerint ezért már az 1918-as Károlyi-forradalom, a nemzeti függetlenséget megteremtő polgári átalakulás sem volt magyar, hanem zsidó. 1918—19-ben a „politikai nemzet” élete megszakadt. „Ez a forradalom — mondta az 1920-as nemzetgyűlésben Prohászka — teljesen idegen volt a magyar ideológiától, teljesen idegen minden magyar érzéstől. Ez a forradalom valamiféle szellemi vérbajt hozott ránk. Ez a forradalom beállított minket idegen eszmerendszerekbe . . . Ha volt magyar forradalom, ami magyarul forrt, az . . . a keresztény nemzeti reakció tűzhelyében” volt.²²⁰ Prohászka „történelemszemlélete” a pro-

²¹⁶ Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái, XXII. köt. 190. l. Elég volt e?, Alkotmány, 1918. szept. 11.

²¹⁷ Uo., 202., illetve 204. l., Alkotmány, 1918. nov. 19. Új idők áramában.

²¹⁸ Uo., 158—159. l. Amire a forradalomnak is szüksége van, és Katholikus Szmlé, 1919. I. köt.

²¹⁹ Uo., XI. köt. 287. l., Kultúra és terror. 1918.

²²⁰ Uo., XXII. köt. 227. l. Az alkotmány helyreállításáról. 1920. febr. 26-i nemzetgyűlési beszéd.

letárfordalom élményével kiegészülve a fehérterror eszmei „megalapozását” jelentette.

Bangha Béla ideológiai tevékenysége Prohászkaéhoz képest ekkor még háttérbe szorult. Ő inkább a napi harcokban, a szervezésben szerzett érdemeket. Fegyvereit már nem a „reform-katolicizmus”, hanem az „agresszív katolicizmus” érdekében forgatja. Bangha meghirdetője volt a harcoss, a forradalmi eszmék ellen nem védekező, hanem azokat támadó kereszténységnek. A harcoss kereszténység viszont csak úgy lehet hatékony, ha kizárja a felekezeti belső villongásokat. „A katolikusok és protestánsok között most az ellentéttségnek semmi helye. Mindkét nagy tábornak érdeke, — fejtegeti Bangha, — hogy a felfogatás és atheizmus táborával szemben együtt lépjen fel.”²²¹ Az állam szemére veti, hogy eddig nem karolta fel a szociális kérdést, s így a szociáldemokrácia prédájává tette a munkásokat, a keresztényszocializmus pedig csak elszigetelt, egyházi mozgalom maradt.²²² Bangha már 1918 végén, 1919 elején megindítja a keresztényszocialista mozgalomnak a szűk katolikus egyházi keretből való kilépését, a közös „keresztény-keresztény” alapon álló „keresztény koncentrációt”, s annak programjává a keresztényszociális néppárt 1918 novemberi programját tartja mindenki számára elfogadhatónak.²²³

Prohászka és Bangha tételeit programatikusan foglalja össze a Magyar Kultúra vezércikkirója.²²⁴ Szerinte a kizsákmányolásnak, a társadalmi egyenlőtlenségeknek nem a magántulajdon, nem a tőke, nem a kapitalista társadalmi rend az oka, hanem „a gazdasági és szellemi javak után törekvő egyéni érdekek” következménye. S ezt a társadalmi igazságtalanságot és az egyéni önzést a keresztény felebaráti szeretet alapján megszüntető „irányzat” a keresztény szocializmus.²²⁵ Ennek konkretizálása a magyar viszonyokra a keresztény magyar állameszme, a keresztény nemzeti gondolat első „világos” megfogalmazása volt: „A magyar nemzeti géniusznak a kereszténység által megtermékenyített szelleme duzzad az ősmagyar államszervezetben . . . A kereszténység beviszi a nemzetbe az egységes valláserkölesöt, a termelő munkát: imádkozzál és dolgozzál! . . . imádkozni, hinni, bízni, dolgozni, egymást szeretni és megbecsülni, a különböző társadalmi helyzetekből folyó kötelességeknek eleget tenni. Az ősmagyar géniusz mindezt egyesíti, beleszervezi a nemzetszemélyiségbe, az egyenlőség, a felebaráti szeretet elveivel megduzzasztja a nemzet erejét annyira, hogy minden külső támadással szemben sikerrel dacolhatott.”²²⁶ A magyar nemzet története szerinte nem egyéb, mint „az erkölcs által fenntartott nemzetszemély küzdelme az individuális és egyéb bomlasztó idegen szellemi áramlatok és ezek nyers ereje ellen”. Ezek túlsúlyba kerülése jelentette 1848-ban a „tragikus” fordulópontot: a kapitalizmus, a „zsidó” liberalizmus, majd a szocializmus, a nemzettől „idegen” áramlat felszínre kerülésével. Egyetlen helyes politika a keresztényszocialisták szerint „. . . visszatérni az ősmagyar és keresztény szellem vegyületéhez, az erkölcsuralmi egységben jelentkező magyar nemzetszemélyhez . . .”²²⁷ Az itt kifejtett „vezérgondolatra” épített, keresztényszocialistá-

²²¹ Bangha Béla *Összegyűjtött Munkái*. 27. köt. 186. l. szerk.: Ijjas Antal, Bp., é. n., Szt. István Társ. Viharban (1918).

²²² Uo., 333. l. A szocializmus, mint állam az államban (1918).

²²³ Uo., 186. l. Viharban (1918).

²²⁴ Magyar Kultúra, 1918. máj. 5. (I.), okt. 5. (II.), okt. 20. (III.). A keresztény szocializmus, mint a magyar jövő politikai fejlődésének iránya (vezércikk).

²²⁵ Uo., I. rész, 385—386. l.

²²⁶ Uo., II. rész, 263—271. l.

²²⁷ Uo., III. rész, 319. l.

nak vagy akár más névre is keresztelhető program lehet szerinte az egyetlen magyar program, amely a „magyar néplelékből merít”. Úgy véljük, hogy a hosszú idézet meggyőzően bizonyítja, hogy a keresztényszocialisták szellemi arzenáljában már 1918—19 fordulóján együtt voltak az ellenforradalmi „ideológia” alaptételei.

Az ellenforradalomra való eszmei felkészülés mellett a keresztényszocialista mozgalom kísérletet tett arra, hogy felkészüljön az illegális harcra is. Már 1919 februárjában kitarató, szívós munkára szólítottak fel, akár „a föld alatt, keresztény testvéreim, ha nem lehet másképpen. Ha jön a leszámolás, előjövünk valamennyien” — írja az Igaz Szó.²²⁸ Az illegális mozgalom kiépítésére a Tanácsköztársaság előtt már kevés ideje volt a mozgalomnak. A proletárdiktatúra kikiáltása meglepte a keresztényszocialistákat, készületlenül találta őket.

*

A keresztényszocialista mozgalom szerepét értékelve a polgári demokratikus forradalom és köztársaság idején, megállapíthatjuk, hogy kezdetben a kapitalista társadalmi rendszer konszolidálásának jelszavával támogatták a Károlyi-kormányt, azt remélve, hogy a polgári erőket összefogva fel tudják tartóztatni a demokratikus forradalom végigvitelét és továbbfejlődését szocialista forradalomba. 1918 december végétől viszont egyre inkább nyilvánvalóvá vált ennek lehetetlensége, és a keresztényszocialista mozgalom egyértelműen ellenforradalmi jellege; ettől kezdve teljes erővel szervezték és részben vezették az ellenforradalmi alakulásokat és mozgalmakat; a keresztényszocialisták felkészültek egy ellenforradalmi fordulat élharcosainak szerepére. De az ellenforradalom helyett a szocialista forradalom győzött, és elsöpörte a kizsákmányoló társadalmi rendszer utolsó maradványai között a keresztényszocialistákat is, s ezzel pontot tett a mozgalom első szakaszára. A Tanácsköztársaság idején legális szervezeteiket betiltották és szétestek. A legmerészebb keresztényszocialisták azonban hamar feltalálták magukat az illegális vagy nyílt ellenforradalmi szervezkedésekben. Így az ellenforradalmi „élesapat” szerepét csak a Tanácsköztársaság megdöntése után játszhatták el.

²²⁸ Igaz Szó, 1919. febr. 23. Tovább a föld alatt (vezércikk).

Az új magyar történeli szintézis előmunkálatai

A „Magyarország története” szerkesztésének módszeréről*

Előzetes megjegyzések

Ez a feljegyzés nem pótolja a Magyarország története c. tízkötetes összefoglaló munka szerkesztési szabályzatát, nem tartalmaz kötelező erejű határozatokat. Céljaul csupán azt tűztük ki, hogy felvessen a szerkesztéssel kapcsolatos néhány problémát, egyesekkel kapcsolatban körvonalazza a megoldási lehetőségeket, néhány teendőre felhívja a figyelmet: röviden tehát, hogy bizonyos alapot nyújtson a szerkesztés módszerének megbeszélésére, kialakítására, s mint ilyen, segítséget nyújtson egy — most már általános consensus alapján kialakult — szerkesztési szabályzat elkészítéséhez.

Mindjárt bevezetesként szükséges hangsúlyozni a tízkötetes szintézis szerkesztési munkájának kiemelkedő fontosságát, komoly felelősségét. Vonatkozik ez az egész kötet sorozat szerkesztési munkáira, — a szerkesztőbizottságra; s az egyes kötetek redigálására, — a kötetek szerkesztőire. Feladatuk annál nehezebb és bonyolultabb, mert nálunk ilyen volumenű történelmi munka kiadására, ilyen méretű munkát szervezésére modern viszonyok között még nem került sor. (A múlt századvégi Szilágyi-szerkesztette A magyar nemzet története még lényegesen más, egyszerűbb viszonyok között készült: kevés szerzővel, sokkalta szerényebb, kevésse differenciált tudományos igényekkel, más kiadási viszonyok között stb.) Feladatunkat azonban megkönnyíti, — de a munkánkkal szemben támasztott igényeket megnöveli —, hogy hasonló jellegű kiadványok ma világszerte megjelennek; bár a szocialista országok közül egyedül a Szovjetunió történettudománya vállalkozott a nemzeti történet hasonló méretű szintézisének elkészítésére. (Isztorija SzSzSzR. I—XII.) Mindezzel — s még hosszan sorolhatnánk az érveket — csak újból azt kívánjuk aláhúzni, hogy egész marxista történettudományunknak milyen nagy horderejű vállalkozása, milyen komoly erőpróbája a tízkötetes Magyarország története; mekkora szükség van az erők legnagyobb fokú koncentrálására, leggazdaságosabb felhasználására, a munkálatok korszerű, jó megalapozására, — többek között a szerkesztés vonatkozásában is.

*A tízkötetes összefoglaló mű szerkesztőbizottsága 1969. január 24-én megvitatta az I—VIII. kötetek tematikai áttekintéseit és a Magyarország története szerkesztésének módszerei című, Pamlényi Ervin által készített előterjesztést. Az alábbiakban közöljük a vita alapjául szolgáló javaslatot és a szerkesztőbizottság állásfoglalását a felmerült problémákkal kapcsolatban.

Struktúra, arányok

A szerkesztés munkájának tulajdonképpen már jóval a szövegek megírása előtt kell megkezdődnie az egyes kötetek megfelelő előkészítésével, megtervezésével, az egységesség követelményeinek megtárgyalásával. Már ebben, az előkészítő fázisban kell — a tematikai áttekintéseknek a szerzőkkel együttes megvitatása, átdolgozása során — kialakítani a kötetek struktúráját.

Egy-egy kötet helyes felépítésének legfontosabb biztosítója az előadás, az egymáshoz kapcsolódó részek világos áttekinthető logikus rendje, az alaptól a felépítmény felé haladó tematika. Nagyon is uniformizált volna persze az a szintézis, amelynek minden kötete mechanikusan a gazdaság-társadalom-politika-kultúra sémát követné a tárgyalásban: nyilván nem lehet kifogást emelni olyan tárgyalásmód ellen sem, amely pl. egy-egy periódusban a nemzet életére sorsdöntő politikai vagy háborús eseményeket rajzolja elsőnek, hogy ezután térjen rá annak a gazdasági-társadalmi fejlődésmenetnek a kifejtésére, amelynek talaján a már ismertetett politikai, háborús események lejátszódtak. A történeti előadás végső logikai rendjéhez, ennek kialakításához azonban az említett felépítési rend — úgy véljük — hathatós segítséget tud nyújtani.

Az egyes kötetek helyes struktúrájának kialakításához további segítséget ad az arányok kérdésének vizsgálata, ami szintén az előkészítő munkafázishoz tartozik. És itt nemcsak abban az értelemben kell az arányok problémájával foglalkozni, hogy az egyes periódusok, szakaszok megfelelő terjedelmet nyernek-e a szintézisben, hanem olyan, tartalmi szempontból is, hogy a kötetben, a fejezeteken belül megfelelő hangsúlyt kapnak-e a lényeges problémák, a korszak legfontosabb kérdései. A szerkesztés munkáját e vonatkozásban ugyanis megnehezíti annak veszélye, hogy a szerzők saját speciális kutatási területük eredményeit preferálják más problémák rovására. A szerkesztésnek az ilyen törekvésekből adódó aránytalanságokat már előre kell kiküszöbölnie, meg kell győznie a szerzőt terve átalakításának szükségességéről.

Előre kell tisztázni, — már amennyire ez lehetséges — az elbeszélő részek, az eseménytörténet és az elvi fejtegetések, a problémátörténet helyes arányát is. Itt is kétoldali veszély fenyegeti a szerkesztő munkáját. Érdemes tehát jó előre megismertetni a szerzőkkel a munka jellegét, felhívni a figyelmet a helyes arány kialakítására e vonatkozásban is, utalni az elvi következtetések és az azokat bizonyító, alátámasztó adatanyag, eseménytörténet elválaszthatatlanságára, egyforma fontosságára. Talán nem is szükséges ezzel kapcsolatban újra aláhúzni, hogy az elvi következtetések levonását, az általánosítást mennyire szerves részének tekintjük a marxista történeti munkának, amely enélkül az adatok pozitívista jellegű felsorolásává válnék. Másrésztől azonban hangsúlyozni kell azt is, hogy a történeti események elbeszélése nem sülyedhet el az elméleti jellegű fejtegetések mélyén; hangsúlyozni kell, hogy más funkciója van egy összefoglaló magyar történetnek mint speciális résztanulmányoknak. (Nem mellőzhetjük itt azt a tapasztalatot, hogy az olvasókhöz ma is a klasszikus értelemben vett elbeszélő történet áll a legközelebb; ezért hiányolják nem egy munkában az események módszeres előadását, a szereplő személyek emberi-politikai portréját, a társadalmi feszültségek drámai ábrázolását, — a régebbi történetírás mindmégannyi hatásos eszközét.)

A megfelelő arányokat természetesen nemcsak egy kötetben belül kell kialakítani, hanem tekintettel kell lenni az egész sorozatra is. Úgy gondoljuk, hogy az elkészült tematikai áttekintések egyes részeinek terjedelmei nem fedik

a majd megírandó fejezetek terjedelmét; az arányok tehát még nem tükröződnek helyesen. De mégis felhívják figyelmünket a tematikai áttekintések a helyes arányok kialakítására pl. 1703—11, 1848—49, 1919 eseményeinek tárgyalásánál. Ezt s más hasonló kérdéseket a szerkesztőbizottságnak kell majd megvizsgálni a tematikai áttekintések végleges, a terjedelmeket is közlő szövegeinek segítségével.

Egyetemes történet, művelődéstörténet, historiográfia

Sorozatunk előzetes tervezésekor már egyetértés alakult ki abban, hogy — egyéb célkitűzéseink mellett — a szerkesztők és a szerzők különös gondot fognak fordítani az új szintézisben a magyar történet egyetemes történeti összefüggéseinek kimunkálására; alkalmazni fogják a marxista összehasonlító módszert; az eddigieknél alaposabban fogják a kultúrtörténetet és a historiográfiát kidolgozni.

Az e célkitűzések megvalósítására irányuló törekvés már megfigyelhető a tematikai áttekintések egy részében is. Ezeknek az egyetemes történeti összefüggéseknek megalapozását célozzák az egyetemes történeti bevezető fejezetek, az egyidejű európai — s ezen belül a kelet-európai — fejlődés fő folyamatainak ismertetésével. Ezekre kell majd felelni, választ adni a többi fejezet anyagának, ahol az összehasonlítás segítségével kibontakoznak az eltérő és egyező vonások, kibontakozik a magyar fejlődés sajátos menete. Ebbe a keretbe illeszkedik majd bele a külpolitika, a külpolitikai törekvések történetének folyamatos előadása, a konkrét kapcsolatok feltárása.

A kultúrtörténettel kapcsolatban szintén általánosnak tekinthető az az elvi követelmény, hogy a tízkötetes összefoglalásban az eddiginél nagyobb hangsúlyt kell kapnia a kultúrtörténetnek. Ezért ki kell szélesíteni a tárgyalta művelődéstörténeti jelenségek körét, különösen az anyagi kultúra és az ideológia története irányában. Ami a kultúrtörténet tárgyalásának helyét az egyes kötetekben illeti, azt hangsúlyoztuk: kívánatos lenne, ha a kultúrtörténet nem független gyanánt, mint „feltétlenül elvégzendő penzum” kerülne tárgyalásra az egyes kötetek vége felé, hanem a korszak történetével szerves összefüggésben szinte „lépten-nyomon” előbukkanna. A kultúrtörténet egyes részterületeinek ilyen módon való beépítésére már merültek is fel gyakorlati javaslatok. Így pl. az, hogy a technikatörténeti vonatkozások egy része a gazdaságtörténetben, az ipar és a mezőgazdaság fejlődésének leírásánál nyerjen kifejtést, továbbá, hogy a politikailag is jelentős kulturális irányzatok rajzát tulajdonképpen a politikai történet keretében kell nyújtani. Az anyagi kultúra fejlődésének sok eredményét a mindennapi élet rajzába lehet illeszteni. Van példa arra is, hogy a kulturális fejlődést a társadalmi fejlődés rajzán belül, ezzel szoros összefüggésben ábrázolják. A tematikai áttekintések egy része már ezeknek a megoldásoknak a jegyében foglalkozik a művelődéstörténettel. Az áttekintések tanúsága szerint a szerzők sok új mozzanattal gazdagítják előadásukban a művelődéstörténet körét, érdemlegesen bővül e kör a legújabbkori kötetekben a politikai eszmék történetével. Az egyes kötetek szerkesztősegeinek azonban e vonatkozásban még sok feladatuk van, különösen idevágó célkitűzéseink következetes megvalósításának biztosítása terén.

Végül ami a művelődéstörténet, közelebbről a tudománytörténet bennünket különösen közelről érintő ágát, a történetírás történetét illeti: tervezésünkben a X. kötet első felét a magyar történetírás történetére szántuk, ezzel is

hangsúlyozva a rendszeres historiográfiai munkálatok, az összefoglalásra irányuló törekvések fontosságát. Itt csak azt emelném ki — ami már az előzetes megbeszélések során is kitént —, hogy ez az összefoglalás nem teszi feleslegessé sem a polgári történetírást egyes kérdésekben kialakított felfogásának kritikáját — magában a történeti előadásban vagy a jegyzetekben —, sem pedig az adott korszak történetírásának — igaz, rövidebb — jellemzését a tudománytörténet keretei között. A tézisekben erre vonatkozólag szintén találunk utalásokat, — ha ezek a tézisek terjedelme következtében szükségszerűen kissé halványabbak is.

Ami azonban a leglényegesebb: a szerkesztésnek már a tézisek együttes megvitatása, véglegesítése során nyomatékosan kellene utalnia arra, hogy az egyetemestörténeti összefüggések kimunkálása, a marxista összehasonlító módszer alkalmazása nem időnkénti feladat, hanem szemlélet kérdése; ezzel lehet egyrészt a magyar történet fő problémáit a legmélyebben megragadni, értelmezni, másrészt a magyar történetet ezzel lehet a leghatékonyabban „beépíteni” az egyetemes történeti fejlődésbe. (Emlékeztetünk itt arra is, hogy más történeti jellegű tudományágak — irodalomtörténet, művészettörténet, néprajz, régészet — vizsgálati módszerének mennyire szerves részévé vált már az összehasonlítás.) Ennek a szemléletnek kell az eddiginél sokkal hatékonyabban áthatni a művelődéstörténetet és historiográfiát is. Másrészt azonban arra is utalnánk, hogy az összehasonlító módszer *marxista* alkalmazásáról van szó: enélkül ugyanis sok lehetőség nyílik a felületes párhuzamokra, a könnyed összevetésekre. Nyilvánvaló, hogy a politikai, kulturális folyamatok, jelenségek összehasonlító vizsgálatánál a gazdasági-, társadalmi gyökerekig kell visszamenni, a párhuzamosság vagy eltérés okát itt kell keresni.

Van azonban a tízkötetes összefoglalás szerkesztésének egy sor olyan problémája, amelyet nem vizsgáltunk kielégítően. Ezekre térnénk rá.

Hadd kezdjük itt mindjárt a sorozat *egységének* kérdésével. * Nyilvánvaló, hogy lesznek olyan területek, ahol ez az egység csak részben vagy pedig egyáltalán nem lesz megvalósítható: így például az előadás stílusa, vagy a tudományos bizonyítás logikai menete tekintetében, — hogy csak olyan területeket érintsünk, ahol a többszerzős megoldás a sorozat, illetve kötetek egységét szükségszerűen megbontja. (A szerkesztői munka azonban — még utalunk majd rá — még e vonatkozásokban is hathat az egység irányába.) Kétségtelen másrészt, hogy hiba lenne a sorozat vagy kötetek egységét fetisizálni és ennek oltárán az előadás egyéni színét vagy gondolatmenetének eredetiségét feláldozni. De nyomatékosan kell itt is utalnunk arra, hogy egy ilyen típusú kiadványnál vannak az egész sorozat és az egyes kötetek *belső egységének* olyan követelményei, amelyeknek elhanyagolása — bármily színvonalas is legyen a tudományos tartalom — az egész munka módszerességét, szoliditását veszélyezteti és ami publikálás előtt azután súlyos nehézségeket okoz. A munka egységének kérdését tehát anélkül kell szemügyre vennünk, hogy akár uniformizálni akarnánk a sorozatot, akár pedig megfelelkezni a feltétlenül szükséges egységesség követelményeiről.

*A tízkötetes szintézis tartalmi, történetiszemléleti egységének kérdéseivel a szerkesztőbizottság a periodizációs vitán, a tematikai áttekintések megbeszélése alkalmával foglalkozott. Itt tehát elsősorban a szerkezeti, formai, stilisztikai egységesség követelményeit emelnénk ki.

A Magyarország története I—X. jellege

Így elsőnek újra felvetnénk a munka jellegének kérdését, mint olyat, amelynek más problémák megoldása szükségképpen alá van rendelve.

Ismeretes, hogy az előzetes megbeszélések során, a szerkesztőbizottsági üléseken az a felfogás alakult ki, hogy a *Magyarország története* tudományos jellegű legyen. Érvelésünket akkor támasztottuk alá, hogy a tudományos összefoglalások magas példányszáma, a történeti monográfiák iránt mutatkozó széleskörű érdeklődés kifejezetten arra enged következtetni, hogy olvasóközönségünk nem idegenkedik ma már a tudományos jellegű, szemléletű és mélységű történeti munkáktól sem. Másrészt utaltunk — e tudományos jelleggel kapcsolatban — arra, mennyire szükséges olyan *tudományos jellegű* munkával helyreállítani történettudományunknak az 50-es években megingott hitelét, amely nemcsak fővonalaiban alkalmazza a magyar történeti fejlődésre a társadalmi-gazdasági fejlődés törvényszerűségeit, hanem megfelelő teret szentel a saját vonások kidolgozásának s mind a két — elválaszthatatlan — feladatot az eddiginél sokoldalúbb, gazdagabb adatanyag alapján oldja meg. Végül megemlítettük: történetírásunk belső fejlődése, saját igényei szempontjából is szükségesnek látszik a legutóbbi 20 esztendő alatt feltárt adatanyag kritikai rostán való átbocsájtása, hogy az a továbbiakban tudományunk fejlődésének szilárd bázisát alkossa.

Mindezek az argumentumok, csaknem négy esztendő távolából is, helytállóknak látszanak. Talán csak a tudományos monográfiák iránti érdeklődés megítélese tűnik utólag kissé optimisztikusnak. A tematikai áttekintésekből leszűrt bizonyos tanulságok, másrészt annak felismerése, hogy a munka jellegének pontosabb meghatározása befolyással van a sorozat tervezésére, — úgy gondoljuk, szükségessé teszi a jelleg további precizírozását.

Ha ezt a kérdést az igények felől akarjuk megközelíteni, akkor elsősorban arra kell választ keresnünk: kikre, milyen rétegekre, milyen műveltségi színvonalon lévő olvasókra számítva kell a Magyarország történetét elkészíteni? Olvasóink számának megállapításához — persze nagyon sok hibalehetőséggel — mégis bizonyos támpontot nyújt, ha egy rövid pillantást vetünk a hasonló típusú munkák példányszámára, mint egyetlen rendelkezésünkre álló mutatóra. Íme néhány jellemző adat: A magyar nemzet története I—X. (1896) 20.000 példány, Hóman-Szekfű: Magyar történet 30.000 példány, a szovjet Világtörténet első magyar kiadása 30.000 példány, a Kultúra világa című sorozat történeti kötetének I. kiadása 40.000 példány, II. kiadása 40.000 példány, A magyar irodalom története I—VI. 20.000 példány, Magyarország története I—II. 50.000 példány, Isztorija SzSzSzR I—XII. (oroszul) 45.200 példány.

Ezek az adatok — más itt fel nem soroltakkal együtt — alátámasztani látszanak azt a feltevésünket, hogy a Magyarország története I—X. — rendszeres megjelenés, szép kiállítás és nem túlságosan magas ár esetén — 35—40.000 vásárlóra (de persze sokkal több *olvasóra*) számíthat. A vásárlók zöme tehát minden valószínűség szerint egy olyan, felsőfokú képzést nyert, társadalomtudományi érdeklődésű rétegből fog kikerülni, amelynek munkája közben szüksége van arra, hogy utána nézzen adatoknak, tájékozódják egyes problémák állását, személyek megítélését illetően. ■

Sorozatunk azonban — s ha A magyar nemzet története, vagy Hóman-Szekfű munkájának utóéletére gondolunk, ez nyilvánvaló — a könyvtárak, de az eladott példányok révén is, sokkalta szélesebb olvasóközönségre is számíthat.

tanítókra és diákokra, az értelmiség más rétegeire, s általában a nemzeti történet iránt érdeklődők széles táborára.

A kérdés tehát úgy merül fel: alkalmazkodják-e Magyarország történetének a jellege szigorúan elhez a vásárlóközönséghez, ennek műveltségi szintjéhez, vagy pedig — tudományos jellegének megőrzése mellett — kísérelje meg ennél szélesebb rétegekhez is szólni. Röviden szólva: tegyünk-e kísérletet arra, hogy jellegét abban az értelemben módosítsuk, hogy használható legyen munkánk már a középiskolát végzettek számára is, hogy alkalmas legyen az ő történeti tudatuk alakítására, formálására.

Ennek a szempontnak a figyelembevétele — újból hangsúlyozzuk — egyáltalán nem követeli meg a munka tudományos jellegének gyökeres megváltoztatását, nem követel mást, csak a szerzők fokozott törekvését a világosságra, a közérthetőségre. Tartalmi vonatkozásban viszont igényeli — s ezt következetesen kellene végrehajtani —: a szövegben vagy a jegyzetekben azoknak a történeti fogalmaknak szabatos és egzakt meghatározását, kifejtését, amelyekkel az olvasók a középiskolában nem ismerkedhettek meg és amelyeknek ismerete nélkülözhetetlen a későbbi előadás megértéséhez. Kétségtelen, hogy például az ilyen — a tankönyvekben nem szereplő — kifejezések, mint pl. „nemzeti jövedelem”, „agráriusok”, „korporatív rendszer” rövid értelmezése kissé megtörné az előadás menetét; másfelől azonban bizonyos, hogy ez az eljárás munkánk felhasználhatóságát elősegítené, társadalmi hatását rendkívüli mértékben növelné.

A szerkesztőségek munkájának nem elhanyagolható része lesz sorozatunk — eredeti vagy módosított értelmű — jellegének részletes megbeszélése a kötetek szerzőivel.

Tagoltság, címrendszer

A szerkesztés munkájának — a tematikai áttekintések is figyelmeztetnek erre — fontos része lesz a munka *tagolásának egységét* az egész sorozatban és az egyes köteteken belül biztosítani. A tagoltság szoros összefüggésben van a munka egész jellegével, céljával, függ a munka tárgyától és nem utolsó sorban a szerzők számától is. Az is köztudott, hogy a kifejezetten pedagógiai jellegű munkákat sokkal jobban kell tagolni, mint a tudományos jellegű összefoglalásokat. Mélyebb vizsgálódást igényelne az, hogy a teljességre törekvő, sokoldalubb, zártabb logikai rendszerben dolgozó marxista szintézisek nem természetesen kívánják-e meg erősebb tagolást, mint a polgári történetírás hasonló termékeinek nem egyszer nagyon is levegős, laza szerkezetű fejezetei.

A Magyarország történetéhez hasonló méretű, jellegű szintézisekben e tekintetben nagy változatosság figyelhető meg, a megoldási módok széles skáláját találjuk. A *The Oxford History of England* egyik kötetében Anglia történetének egy meglehetősen hosszú periódusát egyetlen szerző tárgyalja, előadását — több mint 700 nyomtatott oldal — 21 fejezetre osztja. A tartalom fejezeteken belüli változásairól csak az úgynevezett élőfej (az oldal első sora fölé más betűtípusból nyomott címszerű szöveg) változása tájékoztat. Az ellenkező végletre a Csehszlovákia története III. kötete mutat példát: ebben Csehszlovákia 1918—1945 közötti története kerül tárgyalásra, 23 szerző tollából mintegy 600 oldalon. Ez a kötet kilenc Része, ezek összesen 37 Fejezetre, s ezek ismét 136 §-ra oszlanak, amelyeket még teljességgel megszámlálhatatlan mennyiségű úgynevezett keretcím (a bekezdések elején, egész vagy félkeretben elhelyezett rövid címszó-

veg) tagol tovább. Rendkívül mélyen tagoltak az Histoire générale des civilisations egyes kötetei is: a I. kötet négy Részt, Részenként 2—3 Könyvet, Könyvenként 4—5 Fejezetet, s Fejezetenként 3—6 pontot tartalmaz. A már említett tizenkétkötetes szovjet történet VII. kötete — az 1921—1932 közötti periódus története — két Rész-re oszlik (1921—1926, illetve 1926—1932), az egyes Rész-ek VII, illetve VI fejezetre, s ezek ismét 30, illetve 26 pontra.

A magyar hagyományok, amelyeknek jelentős szerepük van olvasóközönségünk ízlésének, megszokásainak kialakulásában, középponton járnak ebben a vonatkozásban. A magyar nemzet történeté-ben Acsády Ignác a VII. kötetet (1657—1711) 680 nagy nyomtatott oldalon írta meg. Ez 6 Könyv-re és 48 Fejezet-re van bontva. Tíz-tizenöt oldalanként kezdődik tehát új fejezet, amely nincs tovább tagolva. Hóman—Szekfű Magyar történetének szerkezete bonyolult: az 5 kötet anyaga 6 Könyvre, a Könyv-ek Rész-ekre, a Rész-ek Fejezetekre oszlanak, amelyeket 2—3 oldalanként alcímek bontanak tovább. (E tagolás sajátos vonása, hogy a kötetek nem fedik a Könyv-eket. Például: a III. kötet tartalmazza az egész mű Negyedik Könyv-ét és az Ötödik Könyv Első részét, a IV. kötet pedig az Ötödik Könyv Második részét, és Harmadik Részét, továbbá a Hatodik Könyv első két Részét). Lényegesen egyszerűbbek, áttekinthetőbbek az újabb magyar összefoglalások. A Magyarország története c. egyetemi tankönyv második kötete (1526—1790) az egész anyagot 10 fejezetre és ezeket tovább összesen 40 pontra osztja, amelyeket ismét alcímek bontanak tovább Ugyanezt a megoldást követi a Magyarország története I—II. is.

A tízkötetes Magyarország történetében munkánk tárgya, a szerzők kötetenként növekvő száma s a fentebb már részletezett egyéb okok is meglehetősen mély tagolást indokolnak, tesznek szükségessé. Másrészt azonban számolnunk kell azzal az idegenkedéssel is, amellyel olvasóközönségünk egy része a pedagógikus jellegű munkák iránt viseltetik. De talán a sorozat imént körvonalazott jellege sem kívánja meg a nagyon is apró részekre bontást. Mindent figyelembevéve a legkisebb szerkezeti egységül egy 3—4 nyomtatott, 7—10 gépelt oldal terjedelmű szöveg látszik a legalkalmasabbnak, amelyet oldalcím jelölne. (Megjegyzendő, hogy ennek a 3—4 nyomtatott oldalnak a tartalmáról az említett élőfejek tájékoztatnának; s a szöveg egyhangúságát illusztrációkkal lehetne élnékíteni.) Az oldalcímmel jelölt részek azután pontokat, a pontok fejezeteket alkotnának. Így egy kötet kb. 8—10 fejezetből, egy fejezet 3—6 pontból, egy pont 3—4 oldalcímes részből állna. (Nyomtatott oldalakban kifejezve: 480—500 nagyformátumú nyomtatott oldal (mellékletek nélkül 60 szerzői ív) 40—60 oldalas fejezetekre, 8—12 oldalas pontokra s 3—4 oldalas, oldalcímes részekre oszlana. Ez gépelt oldalban 1.200, 100—150, illetőleg — mint legkisebb egységnek — 7—10 oldalas részeknek felelne meg.

A köteteken belüli további szerkezeti egységenként merül fel egyes kötetek tematikai áttekintéseiben ún. Rész-ek megkülönböztetése. Ez messzemenően indokoltnak látszik olyan esetekben, mikor ugyanazon kötetben belül egymástól élesen elütő jellegű, tartalmú korszakok kerülnek tárgyalásra. Így például az I. kötetben: A magyar föld története és A magyar nép őstörténete; vagy a VIII. kötetben: A forradalmak kora és Az ellenforradalmi korszak története. Megfontolást igényelne még, hogy szükséges-e, s ha igen, milyen módon a sorozatban az egyes társadalmi-gazdasági formációk elválasztása, külön szerkezeti egységként való feltüntetése. Ez kétféle formában történhetne. Vagy a kötetcímek utalnának egyszerűen erre (pl. Magyarország története a virágzó feudalizmus korában), vagy pedig külön szerkezeti egységként, Rész-eket iktatnánk be.

Mielőtt az egyes kötetek címrendszerének részletezésére rátérnénk, előrebocsájtanák néhány megjegyzést a címek fogalmazásával kapcsolatban. A tematikai áttekintésekben adott címeket természetesen nem tekintjük véglegesnek, de néhányra mégis érdemes felfigyelni. Nagyon is osztjuk például Bartha Antal arra irányuló törekvését, hogy fejezeteinek színes, a megelőző feldolgozások címeitől elütő, az emlékezetbe vésődő, hangulati elemeket is tartalmazó címeket adjon. (Történelmünk hajnalán; — A népek országútján; — Vajúdó korszak.) Méltánylandó Spira György szándéka is, hogy alcímei a tárgyalta történelmi események menetének legfontosabb tartalmi mozzanatait sűrítsék. (Az ellenforradalom első rohama és a szeptemberi fordulat. A forradalom táborának megszilárdulása és az ellenforradalom első rohamának visszaverése.) Mégis úgy tűnik, hogy az egész sorozat, az egyes kötetek egysége érdekében el kell tekintenünk az ilyenféle megoldásoktól, s egyszerűbb, közérthető, a lényegretörő címeket kell használnunk. Az említett szovjet összefoglalás fejezetei is — szakítva a régebbi gyakorlattal — legfeljebb, 1, 1 és 1/2 sorosak, szinte lakonikusak. (A népgazdaság szocialista újjáépítése. — A Szovjetunió nemzetközi helyzete. — Átmenet a szocialista újjáépítéshez.)

Néhány további megjegyzés még a címekhez, amelyeknek jelentőségét az olvasóközönség szempontjából nem szabad lebecsülnünk. Elsősorban az, hogy ugyanakkor nem lenne kívánatos a címek uniformizálása, különösen nem abban az irányban, hogy a kötetek során ilyen címek, mint „A kulturális fejlődés”, „Az ipar fejlődése”, vagy éppen „Külpolitika” rendszeresen ismétlődjenek. A címek lehetőleg adják meg a tárgyalta kérdéskör konkrét tartalmát, beszéljenek arról is, hogy mi van a fejezetben. De ugyanakkor engedjenek valamit a régebbi marxista összefoglalások címeinek merevségéből, nem egyszer iskolás jellegéből: inkább kissé lazább, de az eddigieknél invenciózusabb megoldásokra vanszükség.

Ezek szerint a kötetek címrendszere a következőképpen alakulna:

- a) Kötet-cím: **MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE 1918–1944**
- b) Rész-cím: **ELSŐ RÉSZ. A FORRADALMAK KORA**
- c) Fejezet-cím: **II. fejezet. A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG**
- d) Pont-cím: **3. A nemzetközi helyzet változásai**
- e) Oldal-cím: *Vita a Clemenceau-jegyzékről*

Néhány további megjegyzés a címrendszerhez:

Valamennyi kötet belső baloldali címlapján szerepelne a sorozat címe és a szerkesztőbizottság névsora. Ezt egészítené ki a kötetek jobboldali címlapján álló kötetcím, amelynek ebben a szerkezetben túl kellene menni az időhatárok egyszerű jelzésén s utalnia kellene a társadalmi-gazdasági formációnak arra a periódusára, amellyel a kötet foglalkozik. Ugyanezen az oldalon található az olvasó a kötetek szerkesztősegeinek és szerzőinek névsorát, míg az egyéb közreműködők nevei ez oldal hátoldalán lesznek találhatóak.

El kell dönteni még azt is, milyen részek szerepeljenek a kötetekben ezen a szerkezeten kívül. A I. kötet élére és a IX. vagy X. kötet végére Bevezetés vagy Előszó, illetve Befejezés vagy Utószó kívánkozik. Az egyes köteteket is rövidebb Bevezetés-ek nyithatnák meg és Összefoglalások zárhatnák le. A köteteken belül Rész-ek vagy Fejezetek azonban nem igényelnek külön bevezetést.

A stílus kérdése; a szöveg egységesítése

A több- vagy éppen sokszerzős munkáknál a szerkesztőknek talán egyik legnehezebb feladata, legtöbb gondot okozó problémája a különböző részek összehangolása, bizonyos egységesítése. Itt most nem a tartalom összehangolására, a fejezetek összeillesztésére gondolunk, hanem stilisztikai kérdésekre. A stílus teljes egységéről beszélni egy olyan munkánál, amelyen több mint 80 szerző dolgozik, alig lehetséges; nem lenne ez más, mint merő illúzió. Utaltunk már arra is, hogy az önkényes egységesítés mennyire elszegényítené, mennyire elszürkítené köteteinket. A szerkesztői teendők egy része itt arra irányulhat, hogy hangsúlyozza a szerzőknek munkájuk jelentőségét ebből a szempontból is; hogy felhívja figyelmüket: írjanak emelkedett stílusban, modern stilisztikai eszközökkel megújítva a magyar történetírás klasszikus stílushagyományait, tekintsék igazi alkotómunkának feladatuknak ezt a részét is, fordítsanak nagy gondot fejezeteik stilisztikai kidolgozására is. Ha a művészi előadás tehetségével nem is rendelkezik mindenki, de történetíróink nagy része igen jó stilisztika; ez biztosítékot jelent — nem ugyan a stílus teljes egységére, de az egyformán színvonalas előadásra.

A szerkesztői teendők másik része a már kész kéziratokkal kapcsolatos. A tartalmi problémák mellett — utaltunk már erre — figyelmet kell majd fordítani a kötetek belső struktúrájára, arányaira, összefüggésben nézve ezeket a többi kötettel. Külön munkafázist kell azonban jelentenie a stilisztikai szerkesztésnek: még a legjobb kéziratokban is előforduló elírások kijavításának, magyartalanságok kiküszöbölésének, túlságosan hosszú vagy bonyolult mondatok feloldásának, stilisztikai szertelenségek, vagy éppen lapos fogalmazások kijavításának, a feleslegesen sok idegen szó lefordításának, terjengős részek összevonásának vagy túlságosan is szűkszavú részek kibővítésének. Sor kerülhet bizonyos részek újraírására is. Meg kellene fontolni, nem lenne-e a legheylesebb ezzel a munkával a kötetek szerkesztőségének egy-egy tagját külön megbízni.

Egységesnek kell lenniük az elkészült kéziratokban a kiemeléseknek is. Gyakorlatunk e vonatkozásban eléggé változatos. Vannak olyan szövegek, amelyekben a szószerinti idézetek, a szereplők nevei, újság- és könyvcímek, intézmények, testületek nevei vannak kiemelve. Mások olyan szövegrészeket kurzíválnak, amelyeknek a szerző külön hangsúlyt kíván adni. Végül kiemeléssel jelzik néha egy-egy új tartalmi egység kezdetét is. Külföldi munkák sokkal kevésbé élnek a kiemelés eszközével, mint a magyarok: rendszerint csak az idegen nyelvből átvett szavakat, kifejezéseket kurzíválják.

Igaz, hogy a kiemelések megkönnyítik a szöveg használatát, s az egyes adatok gyors megtalálását teszik lehetővé, ami a nagyobb formátumú lapokon egyébként eléggé hosszadalmas, — mégis az volna a kívánatos, hogy a nyomtatott szöveg ne legyen „tarka”, az olvasás menetét ne zavarja a sok kurzíválás. Ezért a kiemeléseket az újságok és könyvek, a művek címeire, s ezenfelül a helynevek kiemelésére kellene korlátozni. A személynevek kiemelése ugyanis elveszti értelmét abban az esetben, ha esetleg egy-egy oldalon ugyanazon név négy-öt alkalommal is előfordul.

A szöveg kiadásra való előkészítése egyébként már a Kiadó munkája, amely a magyar helyesírás érvényben levő szabályai szerint jár el. Szükségesnek látszik azonban még azt megjegyezni, hogy az új- és legújabbkori részeknél el kellene kerülni a rövidítések használatát a szövegben, s legalább első előfor-

duláskor meg kellene adni a párt, egyesület, intézmény (MSzDP, GyOSz, MOVE stb.) teljes, hivatalos nevét is. Kerülni kellene a „szocdem” típusú összevonásokat is.

Jegyzetelés; bibliográfia

Alaposan meg kell fontolni a jegyzetelés és az ezzel szorosan összefüggő bibliográfiai rész megoldásának, elkészítésének módját is; ennek is egységesnek kell ugyanis lennie az egész sorozatban. Ennek eldöntésénél több tényezőre kell általánosságban figyelemmel lennünk. Így összefoglalásunk tudományos jellegére, de arra is, hogy a nem kifejezetten szaktörténész olvasók idegenkednek a lábjegyzetektől, amelyek meg-megakasztják a szöveg folyamatos olvasását és zökkenőket okoznak a gondolatmenetben. A lábjegyzetelésnek mostanában kialakult, némely szerzőnél bizony túlhaltott formája nem keveset riasztana el közülük az olvasástól.

Régebbi magyar szintéziseink gyakorlata e tekintetben azonos irányba, a lábjegyzetek kiküszöbölése felé mutat. A magyar nemzet történetében rendkívül kevés lábjegyzet van, a Magyar művelődéstörténetben egyáltalán nincs s az Egyetemes történet is csak irodalmi összefoglalást ad. Hóman—Szekfű Magyar története — mint ismeretes — a jegyzetanyagot elkülöníti a szövegtől és a kötet végére viszi át. A felszabadulás utáni összefoglalásokban a szerzők többnyire csak a marxizmus klasszikusaiból vett idézetek lelőhelyeit adták meg (A magyar nép története; a Magyarország története című egyetemi tankönyv), majd teljességgel mellőzték a lábjegyzeteket. (Magyarország története I—II.)

Ha modernebb külföldi munkákat veszünk e vonatkozásban szemügyre, ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg, ha nem is érvényesül ez olyan következetesen. Az angol nyelvű összefoglalásokban kevés a lábjegyzet, oldalanként legfeljebb 2—3 rövid utalás található, de ez sem minden tanulmányban és minden oldalon. Ezek a jegyzetek általában forrásokra vagy irodalmi munkákra utalnak. (Érdekes megoldás ezekben az egyes fejezetek végén adott hosszabb jegyzetek, amelyekben egy-egy vitás kérdésben foglal állást a szerző.) A népi demokratikus országok pedagógiai célzatú összefoglalásai általában nem tartalmazznak lábjegyzeteket; ezekben a bibliográfiai részen van a hangsúly. Tanulságos e szempontból is az Isztorija SzSzSzR I—XII. módszere: oldalanként legfeljebb két-három lábjegyzetet találunk; ezek általában a szövegben levő szövegszerű idézetek lelőhelyeire utalnak, így történeti munkákra, jegyzőkönyvekre és határozatokra, a klasszikusok munkáira, de más forrásokra, így levéltári darabokra is. Minden egyéb a bibliográfiára marad, amelyre még visszatérnénk.

Érdekes talán — mielőtt a továbbiakra rátérnénk — egy futó pillantást vetni általában a jegyzetek funkciójára a történettudományi munkákban. Úgy gondoljuk, hogy mindannak az egyébként nélkülözhetetlen adatnak, amely a tudományos bizonyítás elengedhetetlen kelléke, de amely az előadás gondolatmenetének folyamatosságát megzavarná, — a jegyzetanyagba kell kerülnie. A szövegszerű idézetek lelőhelyének közlése azonban ennek csak egyik — talán nem is a legjelentősebb — része. Hadd utaljunk, ha csak vázlatosan is, a jegyzetek néhány további feladatára. Egy ilyen típusú összefoglalásban, mint amilyenek a Magyarország történetét tervezzük, a jegyzetekbe kellene kerülni többek között az adott kérdés forrásanyaga általános ismertetésének és jellemzésének, szövegkritikai megjegyzéseknek, a kérdés-kör eddigi hazai és külföldi irodalma főirányzatai áttekintésének, esetleg kritikai értékelésének. Itt foglal-

hatnának helyet az egyes megállapítások megerősítését célzó további adatok, s a felmerült, ellenkező értelmű adatok, felfogások magyarázata, cáfolata. A jegyzetekből kellene kiderülnie annak — s ennek a szintézisben különös jelentősége van —, hogy a szerzőnek munkájában kifejtett felfogása milyen művekre épül. Hiszen nyilvánvalóan nem maga kutatott mindent. S ide tartozik nem utolsósorban persze a kiadatlan levéltári forrásanyag esetében a pontos jelzet megadása is. A jegyzetanyag lehet tehát — ha ez nem a szövegben történik — alkalmas terület a magyar polgári történetírás kritikája számára, alkalmas területe a mai polgári történetírással folytatott polémiaának, a régebbi marxista történetírás egyes tételei, nézetei helyesbítésének is.

Korántsem kimerítően jeleztük a fentiekben a jegyzetanyag elkészítésekor szerzőinkre váró feladatokat. Sietünk hozzátenni: a jegyzetanyag természete a legnagyobb mértékben függ a munka jellegétől, műfajától, tárgyától s nem utolsósorban a szerző egyéni adottságaitól is. Amit itt hangsúlyozni akarunk: a jegyzetelés ilyen értelemben felfogott munkája ilyen típusú szintézisnél, mint a Magyarország története — optimális megoldásra törekedve — igen nehéz munkát jelent a szerzőknek. S hozzá kell tennünk: a jegyzetelési munkát ilyen mélységben az általunk vizsgált külföldi összefoglalások sem végzik el, nem oldják meg.

Milyen utakat, módokat választanak ennek a pótlására? Az angol, francia és szovjet összefoglalások általában a *bibliográfiák* rendszerét. Az egyes kötetek végén elhelyezett, gyakran igen terjedelmes bibliográfiákról van itt szó, amelyek gazdag könyv és cikk cím-anyagot közölnek, fejezetenként haladva vagy az egész kötetre vonatkozóan, igen erősen tagolt formai és tárgyi csoportosításban. Nemesak a hazai és külföldi irodalmat nyújtják, hanem a források fajtánkénti felsorolását is, nem egyszer ezek rövid leírásával, ismertetésével megtoldva. A kritikai mozzanatoknak ebben a formában inkább csak a történeti irodalom válogatásában van szerepük. (Érdekes módon a Propyläen Weltgeschichte régebbi kiadásának Registerband-ja együtt adja az egész sorozat bibliográfiáját — kötetről kötetre, fejezetről-fejezetre haladva; a munkák adatai után azonban rövid ismertetést nyújtja a munka felfogásának, élehangú kritikai megjegyzésekkel sem takarékoskodva.) Kötetenként nyújtanak gazdag, részletesen tagolt bibliográfiát a szovjet összefoglaló munkák is. A magyar történeti irodalomban a jegyzetelés szempontjából érdekes módszert követ Hóman—Szekfű Magyar története. Ez az általánosan ismert metódus — a tartalmi elemektől eltekintve — kétségkívül igen bő lehetőséget nyújt a jegyzetelés feladatainak optimális megoldására. (Így szorosán a szöveghez tapadva halad, bevezeti az olvasót a kor, az adott kérdés történeti irodalmának problematikájába, lehetőséget nyújt a polémiaára, stb. stb. — s nem terheli meg a szöveget jegyzetszámokkal.) A megfelelő megoldás kialakításánál számításba kell még azt is vennünk, hogy rendelkezésünkre áll (csakhamar új, a levéltári anyagokkal kiegészített második kiadásban) a Kosáry Domokos által szerkesztett Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába c. munka, valamint a Magyar Történeti Bibliográfia (1825—1867) kötetei is. Végül gondolkodnunk kell arra, hogy a Magyarország története X. kötetében a magyar történetírás történetének rendszeres előadását kívánjuk nyújtani. Mindezeket a tényezőket mérlegelve, a szerzők teherbírását és munkánk határidőit is figyelembevéve kell a Szerkesztőbizottságnak véglegesen állást foglalnia a jegyzetelés kérdésében. Két út látszik tehát járhatónak: vagy a Szekfű-féle, a források és irodalmat áttekintő szövegszerű jegyzetelési mód, amelyet azonban ter-

mésztesen modernizálni, sok vonatkozásban gazdagítani kellene. (Így nemcsak a megjelenése óta eltelt több mint három évtized, elsősorban a marxista irodalom termékeivel, az azóta feltárt forrásokkal stb., hanem mindenekelőtt a polgári irodalom, — így pl. Hóman — Szekfű Magyar története — kritikájával is).

A másik lehetőség a kötetek végén elhelyezett, fejezetenként haladó, jól tagolt, áttekinthető bibliográfia, amelyben a kritikai szempont szükségképpen háttérbe szorulna. Ez esetben a szözszerinti idézetek lelőhelyeit lábjegyzetben, a szöveg alatt kellene megadni. Kívánatos volna ez esetben, hogy a régebbi és mai polgári történetírás felfogásának, koncepciójának kritikai ismertetésére magában a szövegben kerüljön sor.

E bibliográfia elkészítését megkönnyíthetné, ha *alapanyagát* bibliográfusok előre kidolgoznák. Semmiképpen sem szabadna azonban a bibliográfiai résznek függetlenedni a munka szövegétől, a bibliográfusok munkájának függetlenednie a szerzőkétől. Az anyag kiválogatása, kiegészítése és elrendezése az egyes szerzők feladata maradna ilyen előkészítés esetében is.

Már itt szükséges azonban jelezni, hogy ez az utóbbi, a bibliográfiával történő megoldás is igen erős szerkesztői munkát is igényel, már előzetesen is, az egész sorozat vonatkozásában. E munkának a bibliográfia tagolásának egysegésítésére, az azonos csoportosításra, a rendkívül nagymértékben adódó ismétlődések kiküszöbölésére, a rövidítések meghatározására stb. kellene kiterjednie. Ez a megoldás igényelné továbbá a külföldön megjelent, magyar történelemmel foglalkozó vagy azt érintő irodalomnak az összeállítását is, amelyet mindeddig elmulasztottunk rendszeresen számbavenni, felmérni.

Bármelyik is kerüljön e két megoldás közül megvalósításra, meglehetősen gyors előkészítő munkálatokra lenne szükség. Ebbe a munkába, vagy legalább is egy részébe több történetkutató intézmény bibliográfiai, dokumentációs részlegének s levéltári, könyvtári munkatársaknak bekapcsolására lenne szükség, hiszen számításaink szerint a tíz kötetben mintegy 1000—1200 gépelt oldal terjedelmű munkálatról van szó.

Mellékletek

a) Képanyag

Viszonylag kevesebb probléma mutatkozik a mellékletekkel kapcsolatban, noha ezek kiválogatása, összeállítása és szerkesztése ilyen széles olvasóközönség számára készülő összefoglaló munkánál a szokásosnál nagyobb figyelmet igényel: ismeretes, hogy a szép illusztrációk nagy vonzóerőt gyakorolnak, s a kereslet, érdeklődés egyre növekszik a gazdagon illusztrált művek iránt.

Az illusztrációk kiválogatását minden kötet szerkesztősége külön felelősökre bízta, akik ezt a munkát a szerzőkkel együttműködve fogják elvégezni. Szükséges lesz őket idejében tájékoztatni a technikai lehetőségekről és az egész sorozattal kapcsolatos egységes elvekről. Megvitatás céljából már itt is előrebocsájtanánk néhányat ezek közül:

A felszabadulás után megjelent történeti munkák képanyaga meglehetősen szegényes, egyoldalú. Az új- és legújabb korra vonatkozó munkákban ugyanazok a képek sokszor ismétlődnek. Különös gondot kell tehát fordítani a képanyag újszerűségére, változatosságára, sokoldalúságára.

Külföldi összefoglalások erre vonatkozólag sok jó példát tartalmaznak. Sok figyelemreméltó gondolatról tanúskodnak e tekintetben is a Magyarország története c. egyetemi tankönyv illusztrációi. Külföldi munkákban az illusztrációk között szerepelnek metszetek, arcképek, csatajelenetek; krónikák, ok-

levelek, könyvek hasonmásai; épületekről készített fényképek; az öltözködés, a munka, az iskolai élet ábrázolásai, tudományos eszközök képei; röpiratok, karikatúrák, újságoldalak hasonmásai, részletek kalendáriumokból és divatlapokból; szerepelnek filmkockák és díszlettervek, kéziratok és kották, de mindenekelőtt a művészi alkotások; szobrok, iparművészeti remek, festmények reprodukciói, képei.

Az illusztrációk kiválogatásakor tehát, sorozatunk célkitűzésének megfelelően nagyobb figyelemmel kellene fordulni a *művelődéstörténet* illusztrálása felé.

Nyilván csak egy részét érintettük itt azoknak a témáknak, amelyekkel foglalkozni kellene, hogy a kötetenként rendelkezésünkre álló mintegy 80 oldal terjedelmet jól fel tudjuk használni.

Aligha kell hangsúlyozni, hogy a képanyagnak lehetőleg egykorúnak kell lennie. Semmiképpen sem szabadna XIX. században keletkezett szobrokat vagy történelmi festményeket közölni illusztráció gyanánt több századdal előbbi eseményekhez, a mohácsi csatához, vagy Hunyadi László halálához. Más megítélés alá esnek természetesen a tárgyi emlékekről készült rajzok, fényképek stb. A sorozat szerkesztőségének minden lehetséges módon arra kell törekednie, hogy az illusztrációk ne a kötetek végén, ne egy-egy teljes íven vagy nyolc oldalon kerüljenek elhelyezésre, hanem elszórtan, szöveg között is és különböző nagyságokban. A rendelkezésre álló terjedelmen belül ily módon lehetne biztosítani, hogy minden 2—3 oldalra (vagy oldalak közé) kerüljön illusztráció, vagy térkép, amely szorosan a szöveghez kapcsolódik. Régebbi, most feléledni látszó gyakorlat alapján közölni kellene a facsimilé olvasatát, fordítását is.

Az egyes kötetek végére kerülne a képek, illusztrációk eredetére vonatkozó adatok összeállítása is. A képek aláírásának megszővegezése a képszerkesztő feladata.

b) Térképek

Történelmi kartográfiaink a felszabadulás óta elsősorban a középkori történelmi földrajz területén ért el jelentős eredményeket. Új, tudományos kutatáson alapuló térképek a Kartográfiai Vállalat középiskolai Történelmi Atlaszában is elsősorban e korszakra vonatkozólag szerepelnek. Új lapokkal gazdagították kartográfiai irodalmunkat az összefoglaló munkák is (Magyarország története c. egyetemi tankönyv, Magyarország története I—II.); a fejlődés, a gyarapodás azonban a népi demokratikus országokhoz viszonyítva is, e vonatkozásban meglehetősen lassú.

A Magyarország története készítése alkalmával aligha lehet arra gondolni, hogy elmaradásunkat egy csapásra behozzuk. Legfeljebb azt lehet tervbevenni, hogy jól felhasználva az adódó lehetőséget, — az I—IX. kötetnél 144 oldal, kötetenként 16 oldal — ismét terveztessünk néhány új térképet, egyébként pedig a rendelkezésre álló térképeket használjuk fel.

Az egyes kötetek kartográfiai terveinek készítésekor azonban figyelembe kell venni, hogy ezt a terjedelmet nemcsak 2 oldalas és 1 oldalas térképekre, hanem 1/2 vagy 1/4 oldalas vázlatokra is fel lehet használni. Így egy-egy kötet tartalmazhatna két 2 oldalas (úgynevezett kihajtott) lapot, négy 1 oldalas térképet, nyolc 1/2 oldalas és tizenhat 1/4 oldalas vázlatot is.

Az új térképlapok tervezését nem annyira közigazgatási, hadtörténelmi jellegű térképek irányába kellene kezdeményezni, hanem inkább az eddig el-

hanyagolt területek felé kellene irányítani. Így gazdaságtörténeti, kultúrtörténeti adatokat lehetne összegyűjteni és térképre vetíteni: iparfejlődési, mezőgazdaságtörténeti, iskolázási, demográfiai térképeket lenne szükséges tervezettni, és olyanokat is, amelyek társadalmi mozgalmakra, így a munkásmozgalom fejlődésére, a szakszervezeti mozgalom terjedésére vetnek fényt. Gondolni kell olyan térképlapokra is, amelyek időnként bemutatják Magyarország helyét Európában; más térképlapoknak egy-egy speciális területre vonatkozó összehasonlító jellegű adatokat kellene kartográfiailag feldolgozni. Érdemes volna régebbi térképeket is közölni. Általában a régebbi korszakokra vonatkozó térképek tematikáját is fel lehetne frissíteni, bár kétségtelen, hogy a térképre viendő adatok felkutatása e korszakokban lényegesen nehezebb. Talán fel lehetne használni a szépen fejlődő történetstatisztikánk által nyújtott anyagot is. Figyelembe kell azonban venni, mindennek ellenére, hogy a hadtörténelmi vonatkozású térképek még ma is leginkább érdeklik az olvasóközönséget.

Mindezek tisztázására és végleges rögzítésére a technikai feltételek ismeretében szükséges lesz megbeszélést tartani kartográfiai szakértőkkel és a kötetek térképfelelőseivel. Ez utóbbiaknak ezen a megbeszélésen már ismerniök kellene a szerzők elképzeléseit is a térképre vonatkozóan.

c) Időrendi táblák

A népi demokratikus országok összefoglaló műveiben, de nyugati szintézisekben is a mellékletek sorából ritkán hiányzik az időrendi táblázat, amely gyakran úgynevezett szinkron-táblákká bővül, pl. a köztörténeti, anyagi és szellemi műveltségre vonatkozó adatok (Hóman—Szekfű) vagy a magyar, az egyetemes történeti és művelődéstörténeti adatok (Magyarország története I—II.) egymásmellé állításával. Ezeknek a táblázatoknak különösen akkor van jelentőségük, ha magukból az egyes fejezetekből nem tűnnek, nem ugranak eléggé ki a legfontosabb eseménytörténeti adatok. (Jellemző e tekintetben a Propyläen Weltgeschichte új kiadása: a kötetek végén Universalgeschichte in Stichworten címen külön terjedelmes részt ad, amely 10 évenkénti csoportosításban közli a legfontosabb dátumokat, politikai és hadtörténeti eseményeket.)

Az időrendi táblát, melynek terjedelme a kilenc kötetben csaknem 800—900 gépelt oldalra terjedne, nézetünk szerint új tartalommal kellene megtölteni ahhoz, hogy több legyen, mint egyike a szokványos mellékleteknek. Ez az új tartalom adva van sorozatunknak abban a célkitűzésében, hogy összehasonlító módszerrel vizsgálja a magyar fejlődés menetét és egyes mozzanatait, hogy az eddigénél jobban munkálja ki történetünk egyetemes történeti összefüggéseit és a művelődés történetét. Időrendi tábláink ezeket a célokat úgy szolgálhatnák a legjobban, ha — kissé csökkentve a politikai és hadtörténet anyagát — elsősorban a magyar társadalmi-gazdasági és kulturális fejlődést világítanák meg, szinkronba állítva az európai, de elsősorban a kelet-európai fejlődés ugyanilyen jellegű adataival, amelyeket még e táblákon is röviden értelmezni kellene.

Egy ilyen, néhány szakember közreműködésével nagyobb nehézség nélkül összeállítható, gondosan válogatott adatsor már a kötetek írása során is hasznos segédeszköz lehetne, elősegíthetné az egyetemes történeti szemlélet meggyökerezését. A Szerkesztőbizottság egyetértése esetén hamarosan meg lehetne indítani elkészítését.

d) Mutatók

Eddig meglehetősen kevés figyelmet fordítottunk az indexekre, holott talán leggyakrabban használt mellékletei az összefoglalásoknak. Nyilván a Szerkesztőbizottság helyeslésével találkozunk az a javaslat, hogy a tizkötetes összefoglalás tartalmazzon a legfontosabb indexeket, így a nevek, a helynevek mutatóját és a tárgymutatót. Az előzetes elképzelésekkel szemben azonban meggyőző érvek merültek fel arra vonatkozólag, hogy ne csak a X. kötet tartalmazzon összefoglaló jellegű mutatókat, hanem minden kötet végén foglaljon helyet egy — kizárólag személyneveket tartalmazó — mutató is. Kétségtelen, hogy ez megkönnyítené egy-egy kötet használatát.

A továbbiak során határozni kell majd a X. kötetben megjelenendő mutatók rendszere tekintetében is. Jó mintával rendelkezünk az egyesített hely-, név- és tárgymutatóra (Hóman—Szekfű Magyar története), a külön hely- és névmutatóra, valamint a tárgymutatóra (Magyarország története I—II.). Ez utóbbiban érdemleges kísérlet történt egy marxista terminológiájú tárgymutató kidolgozására, ami további finomítás, részletezés után alapja lehet a tíz kötet együttes tárgymutatójának.

A helynévmutatót lehetne kissé történetibbé tenni s a helyneveknél közölni — ahol ismerjük — az egykorú német, szlovák, román stb. elnevezéseket is, továbbá — amennyiben már nem Magyarországhoz tartozik — a helység mai nevét s az állam jelzését is, amelynek területén van.

A névmutatót is kívánatos volna továbbfejleszteni analitikus mutatóvá: ne csak a puszta neveket tartalmazzon, hanem születési és halálozási időpontot is adjon, közölje a legfontosabb tisztségeket, különböztesse meg a hasonló nevéket egymástól és tartalmazzon utalásokat arra is, hogy a megjelölt oldalon milyen összefüggésben fordul elő. Az életrajzi adatokat a szerkesztés során különösen gondosan kell ellenőrizni, mert sok közhasználatban levő adat alaposabb vizsgálatnál tévesnek bizonyult.

Ezeknek a mutatóknak a terjedelme a X. kötetben a 30 szerzői ívet meg fogja haladni; rendszerüket még a munkálatok előtt gondosan meg kell tervezni, az egyes kötetek mutatóival egyeztetni és egységes tipográfiájukat megállapítani.

e) Tartalomjegyzék

Az egyes kötetek végén foglalnának helyet: a Képek jegyzéke, a Térképek jegyzéke, és a Tartalomjegyzék. Az előbbieket haladhatnak oldalszámok szerint, vagy — ha van — a képek, térképek sorszáma szerint. A tartalomjegyzékeknek a legkisebb egysége az oldalcím lenne; ez után, zárójelben, meg kell adni az oldalszámot is.

Végezetül röviden összefoglalnánk egy-egy kötet terjedelmének hozzávetőleges beosztására vonatkozó javaslatunkat:

Szöveg	480—500	nyomtatott oldal kb.	1200	gépelt oldal
illusztráció	80	nyomtatott oldal	—	—
térkép	16	nyomtatott oldal	—	—
időrendi tábla	32	nyomtatott oldal kb.	100	gépelt oldal;
bibliográfia				
vagy jegyzetek	40	nyomtatott oldal kb.	120	gépelt oldal;
névmutató	16	nyomtatott oldal kb.	50	gépelt oldal;
képek jegyzéke, térképek jegyzéke, tartalomjegyzék.				

Javasoljuk, hogy a Szerkesztőbizottság hozzon határozatot arra vonatkozólag, hogy egy kötet terjedelme a 700 nyomtatott oldalt nem haladhatja meg.

A távolabbi teendők

Ha a jó előkészítéssel, a kötetek egységének biztosításával meg is lehet könnyíteni a szerkesztés munkáját, ennek érdemi, tartalmi része a kéziratok elkészülte után következik. Ebből itt, most, csak néhány mozzanatra utalnánk.

Az egyik a kéziratok vitájának, a lektoroknak szerepe. Terveink szerint valamennyi kötet elkészült kéziratát a szakértők széles körének megvitatása alá bocsátjuk. A viták megrendezése az egyes kötetek szerkesztőségének feladata lesz; lehetőséget kell majd biztosítani arra is, hogy a vitákon a lektorok, esetleg mint felkért opponensek, kifejthessék véleményüket. Meggyőződésünk, hogy a viták, alapos szervezés esetén, történettudományunk egész fejlődésének előmozdítását fogják szolgálni, fontos állomásai lesznek előrehaladásunknak. Emlékezzünk rá, hogy a Magyarország története című egyetemi tankönyv vitái egészükben milyen fontos eseményei voltak tudományos életünknek, mennyi új gondolatot vetettek fel, mennyire fellendítették a kutatást. Ma, más légkörben, tudományos eredményei még gyümölcsözőbbek lesznek.

Ezzel kapcsolatban merül fel annak lehetősége, hogy egy-egy kötet anyagának elolvasására kérjünk fel 8—10 különböző foglalkozású, olvasóközönségünket reprezentáló érdeklődőt. A kötetek végleges szövegének kialakításakor — úgy véljük — nem lenne felesleges az ő véleményüket is meghallgatni, figyelembe venni.

A lektori vélemények és a viták eredményei alapján a szerzőknek még egyszer kell foglalkozniuk a kézirattal; el kell végezniük a szükséges módosításokat, javításokat. Ezután a kézirat — most már az egész kötet — ismét a szerkesztőhöz kerül. Ekkor újra felül kell vizsgálnia — most már a szöveg alapján — a kötet struktúráját, arányait, egységes voltát mindazokban a vonatkozásokban, amelyekről már szólottunk. Különös gondot kell fordítania — ezt itt kiemelni — az átmenetekre, azokra a pontokra, ahol két szerzőtől származó rész találkozik: gondoskodnia kell ezeknek a részeknek tartalmi egyeztetéséről.

Egyébként az egész sorozat vonatkozásában a szerkesztőbizottságnak kell messzemenően biztosítania az érintkező kötetek munkálatainak koordinálását, elsősorban a tézisek kölesönös megküldése, a vitákon való részvétel, a szövegek kölesönös kieserlése s megbeszélések szervezése útján. Feltétlenül szükséges, hogy az egyes kötetek szerkesztői, szerzői a munka lezárása előtt ismerjék az előző és következő kötetek esatlakozó részeit: csak így lehet az átmenetek zökkenőmentességét biztosítani.

Már utaltunk rá: a szerkesztés lényegi munkája természetesen a kézirat tudományos problémáinak gondozásában rejlik, ezekre kell a fő figyelmet fordítania. Ennek módszerére javaslatot tenni alig lehet, de talán nem is szükséges. A munka során adódhatnak a szerkesztők és a szerzők között differenciák, az egyes kérdések felfogásában, módszerbeli kérdésekben. Ezeknek megoldását tudományos életünk mai légköre, a nyílt, a tudományos érveket, bizonyító anyagot felsorakoztató viták lehetősége biztosítja.

Fejtegetéseink során — úgy gondoljuk — sikerült valamit érzékeltetnünk a következő években reánk váró munka jellegéből. Kétségtelen, hogy ez a mun-

ka bonyolult, sokoldalú feladatok megoldása elé állítja a szerzőket, a szerkesztőket, az egész munka Szerkesztőbizottságát. Sikeres befejezése esetén — talán nem túlzunk — új szakaszt fog jelezni történettudományunk fejlődésében. Hozzá fog járulni a magyar történettudomány nemzetközi megbecsüléséhez, elismeréséhez is. Ami azonban a legfontosabb, nagy szerepet fog betölteni népünk történeti tudatának formálásában, alakításában, és ezzel, a maga eszközeivel elő fogja segíteni a következő évtizedek fejlődését. Minden munkatársának ebben a tudatban kell dolgoznia.

Budapest, 1969 január

*

A Magyarország története szerkesztésének módszerével kapcsolatban a szerkesztőbizottság az alábbiakat határozta:

a) Elfogadja a sorozat jellegének azt az értelmezését, amelyet az előterjesztés kifejt: a Magyarország története tudományos jellegű legyen, de a szerzők fejezeteik előadásának módjában, stílusában vegyék figyelembe a szélesebb körű olvasóközönséget is.

b) Egyetért a szerkesztőbizottság a kötetek tagolásának a javaslatban jelzett módjával. Észert a legkisebb szerkezeti egység 3—4 nyomtatott, 7—10 gépelt oldal legyen.

c) Az összes felmerülő szempontokat mérlegelve a szerkesztőbizottság úgy döntött, hogy a jegyzetanyag, fejezetenként tagolva a kötetek végére kerüljön, s a lapszámokra utalva a szöveg szerint haladjon. Ennek megfelelően a kötetek bibliográfiákat nem fognak tartalmazni. A jegyzetelés módjának részleteire vonatkozólag elfogadja a javaslatokat.

d) A szövegben történő kiemelések (kurzíválás) tekintetében úgy határoz, hogy csak a könyvek, folyóiratok, újságok címei legyenek kiemelve.

e) A szerkesztőbizottság egyetért az előterjesztéssel a képanyag terjedelmére és jellegére, az időrendi táblák szerkezetére, a térképekre és a mutatókra vonatkozólag. Ez utóbbival kapcsolatban úgy határoz, hogy minden kötethez készüljön egyszerű névmutató; valamennyi kötet anyagának összetett név-, hely- és tárgymutatója a X. kötetben kerüljön közlésre.

f) A szerkesztőbizottság egyetért az előterjesztésében foglaltakkal az egyes kötetek felépítése, terjedelme, az egyes szerkezeti egységek, részek terjedelmi arányainak tekintetében.

AZ ÚJKORI MAGYAR TÖRTÉNET KRITIKAI-HISTORIOGRÁFIAI ÁTTEKINTÉSE*

NIEDERHAUSER EMIL

Magyarország története 1790–1890

(Az eddig megjelent főbb történeti összefoglalások kritikai áttekintése)

Úgy vélem, ezzel a címadással helyesen értelmezem a tervezett 10 kötetes nagy összefoglalás célját, azt ti., hogy az egész történeti Magyarország történetét kívánja feltárni, s nem a magyar nép vagy a magyar nemzet vagy a magyarok történetét. Ha pedig Magyarország történetéről van szó, akkor tudomásul kell venni azt, ami deklaratívén helyenkint elhangzik az eddigi szintézisekben is, nevezetesen azt, hogy ennek a Magyarországnak a lakosai sorában a magyar etnikum csak a kisebb felét tette ki. S ha ebből nem is akarom azt a következtetést levonni, hogy ennek megfelelően a tíz kötet nagyobbik felében a nemzetiségek történetét kell tárgyalni (ami teljesen történetietlen is volna, attól függetlenül, hogy a tíz kötet elsősorban magyar olvasóközönségnek szól), azt azonban igen, hogy a nemzetiségeknek és a nemzetiségi kérdésnek igen nagy súlyt kell biztosítani, ahogy arra a későbbiekben majd kitérek.

Még egy előzetes megjegyzésre, ill. megfontolásra szükség van, amelyik persze ugyancsak, mint az előbbi, valamennyi korszakra vonatkozik, s lehet, hogy a többi referátumban is előkerül. Az eddigi szintézisek vagy terjedelmük-nél fogva (a két kötetes Magyarország történetére gondolok) vagy jellegük-nél fogva (egyetemi tankönyvek) eleve feltételezték azt, hogy az olvasó az egész művet elolvassa, a későbbi korok történetének olvasásánál már ismeri a korábbi korokról elmondottakat. Ami azt jelenti, hogy olyan kérdések, amelyeket egyszer már letárgyaltak, s amelyek közben nem változtak, a későbbi fejtegetések során nem kerülnek újból elő. Hogy világosabb legyen, mit akarok mondani: a parasztság szolgáltatásai az úrbérrendezés után, vagy a magyarországi állam-apparátus (kancellária, helytartótanács, vármegyék, bírósági szervezet) 1848-ig egyáltalában nem változik, vagy csak a parasztság helyzete tekintetében hoznak a reformkor törvényei bizonyos változást. Ezeket a kérdéseket tehát az eddigi szintézisek az 1790–1848 közti korszak tárgyalásánál nem ismertették. A tíz kötetes összefoglalásnál azonban már könnyen elképzelhető, hogy lesz olyan olvasó, aki megveszi ugyan az egész művet, de csak bizonyos köteteket fogja elolvasni, történetesen éppen 1790-nél kezdi a tanulmányozást, mert a feudális korszak nem érdekli. Ezért úgy kellene megszerkeszteni az egyes köteteket, hogy akár ismétlések árán is az ilyen állandóan vagy hosszú időn át változatlan tényezők is ismertetésre kerüljenek minden egyes kötetben.

A továbbiakban ennek a két szempontnak a szem előtt tartásával állítom össze javaslataimat arra vonatkozólag, hogy az eddigi összefoglaló munkákat milyen kérdések tárgyalásával (esetleg csak bővebb tárgyalásával) kell kiegészíteni. Utána térek rá néhány vitás kérdés felsorolására, s végül egy-két szempontot szeretnék még felvetni az egész korszak tárgyalásával, alapkoncepciójával kapcsolatban.

*Az alább következő referátumokat a MTA Történettudományi Intézet osztályai 1968 folyamán vitatták meg.

Az eddigi összefoglalásoknak megfelelően adottnak veszem, hogy két nagy korszakot kell tárgyalnom, az egyik 1790—1849, a másik 1849—1890.

Az első korszakban mindenekelőtt szembeűnő, hogy az eddigi szintézisek a gazdasági és társadalmi fejlődést nagyjából az akkori értelemben vett szűkebb Magyarország területén vizsgálják (vagyis Erdély és Horvátország nélkül), konkrét példáikban (amikor egy-egy nagybirtokról vagy gyárról van szó pl.) nagyrészt a mai Magyarország területére szorítkoznak. Itt tehát mindenekelőtt az erdélyi gazdasági fejlődést, annak a magyarországitól eltérő sajátosságait kell részletesen megvizsgálni. Nagyon kevés található az eddigi összefoglalásokban a mezőgazdasági termelés technikai kérdéseiről (holott itt nem egyszerűen arról van szó, hogy ez már korábbi korszakokkal kapcsolatban tárgyalásra került, hiszen 1790 után ezen a téren is vannak változások). Semmit sem tudunk a mezőgazdasági termelés termelékenységéről. A legutóbbi évek kutatásai alapján nyilván felül kell vizsgálni a parasztok kezében levő föld mennyiségére vonatkozó adatokat, a földfoglalás mérvét. A nagybirtok termeléséről van képünk, de alig tudunk valamit a jobbágyság termeléséről, eszközeiről, állatállományáról. Ugyancsak nem látjuk világosan a mezővárosok fejlődését, az amerikai utas fejlődés elemeinek kibontakozását.

Az ipar vonatkozásában megint csak azzal kell kezdeni, hogy elég kevés szó esik a technikai fejlődésről, a meglévő, igen gyér számú gyár felszereléséről, üzemeléséről. Jóformán semmit sem tudunk a bányászatról. A kézművesipar fejlődéséről is inkább csak a céhszervezet bomlásával kapcsolatban tudunk meg egyet s mást, de pl. sehol sincs szó arról, hogy egyáltalában milyen kisipari ágak léteztek ebben a korszakban. A kereskedelemre vonatkozólag csak néhány általános megállapítást kapunk, de nem látszik világosan, milyen árucikkek kerültek ki Magyarországról, milyeneket hoztak be, milyen árucikkek kerültek forgalomba a körzeti piacokon, s egyáltalában milyen volt a kereskedelem szervezete. Különösen elhanyagolt a Balkánnal folytatott kereskedelem kérdése, ill. a tengerpartra irányuló kereskedelem.

A városfejlődés egész kérdéskomplexuma nincs felvetve, nem látjuk, hogyan hatott a feudalizmus válsága a városi fejlődésre, illetve ez a városi fejlődés milyen szerepet játszott ebben a kérdésben. Különösen hiányzik ennek a vizsgálata Pest és Buda esetében, holott egy-két mondat hangzik el arról, milyen gyorsan fejlődött különösen Pest. Úgy tűnik, hogy a városfejlődést előmozdító legfontosabb tényező ebben az időszakban a kereskedelem.

A közlekedés terén persze ebben az időszakban nem sok újat lehet mondani, hiszen a vasútépítkezés épp csak hogy megindul, de a meglévő közlekedési formákról mégis csak kellene szólni. A postaköcsi kifejezéssel pl. emlékeztetem szerint sehol sem találkoztam. Ide kívánczik viszont az a nagy árvízmentesítési munka, amely persze áthúzódott az abszolutizmus idejére is, s amely egész Európában egyedülálló eredményeket hozott, olyan nagyságú terület ármentesítését, mint sehol másutt a kontinensen, ami ugyanakkor a vízi közlekedés későbbi fejlesztési lehetőségeit teremtette meg.

A társadalomtörténettel kapcsolatban előljáróban szeretnék emlékeztetni a nálunk jól ismert francia marxista történész, Albert Soboul egy Moszkvában a társadalomtörténet módszeréről elhangzott előadására (megjelent a *Novaja i Novejszaja Isztorija* 1967. 2. számában). Ebben kifejti, hogy a társadalomtörténetnek a demográfiai és egyéb adatok kvantifikálásán kell alapulnia, de ennél tovább kell mennie deskriptív módszerrel, mert nemcsak az egyes osztályok és rétegek számszerű viszonyait kell feltárni, hanem ezen túlmenően

életmódjukat és — főképp — gondolkodásukat is be kell mutatnia. Elsősorban ezen az utóbbi téren szinte semmi ismerettel sem rendelkezünk, legfeljebb nagy általánosságban ismerjük egyes osztályok és rétegek elképzeléseit vagy vágyait a polgári átalakulással és a nemzeti függetlenséggel kapcsolatban (ahol is nem biztos, hogy ezek az általánosságok fedik-e a tényleges történelmi helyzetet). De az egyes rétegek számszerű vizsgálatában is még sok a teendő. Arra is kellene gondolni, hogy meghatározott időpontban a tervezett mű vizsgálja meg a társadalmi struktúrát, legalább is az 1840-es évek elején, tehát a forradalom előestéjén, de esetleg valamilyen korábbi időmetszetben is, s a kettő közt mutassa be a fejlődés dinamikáját a strukturális vizsgálat óhatatlanul statikus módszerének szükségszerű kiegészítéseként.

A szorosabban vett politikai történet vagy eseménytörténet — hála nem utolsósorban marxista történettudományunk ezen a téren végzett nagy munkájának — azt hiszem nem mutat fel kiáltó hiányosságokat, talán a parasztmozgalmak (különösen az erdélyiek) és a korai munkásmozgalmak tárgyalását lehetne az eddigi összefoglalásokban adottakhoz képest bővíteni, persze erre vonatkozólag nagyobb arányú új kutatásokra nincs szükség. Ellenben szólni kellene az államapparátusról, a központi hatóságok működéséről, szervezetéről, a vármegyei szervezetről, az adórendszerről, az igazságszolgáltatás szervezetéről és működéséről. A vármegyék mellett az egyéb területek (jászkunok, Partium stb.) közigazgatásáról. Semmit sem tudunk az állami jövedelmekről s azok felhasználásának módjáról, mennyi jutott ebből a birodalmi központnak, mennyi került felhasználásra Magyarországon. A birodalmi hadsereggel csak a szabadságharc kapcsán találkozunk, de hogy milyen volt a szervezete, hogy történt az újoncozás, a hadseregnek milyen része állomásozott Magyarországon, hol, erre vonatkozólag megint semmit sem tudunk meg eddigi összefoglalásainkból.

A társadalmi gondolkodás vagy az ideológia története ugyancsak igen elhanyagolt terület. Azt látjuk, hogy a polgári átalakulással és az Ausztriához, ill. a nemzetiségekhez fűződő viszonytal kapcsolatosan mi volt a vezető reformerek (és részben a konzervatívok) állásfoglalása. Igen keveset tudunk azonban szűlesebb rétegek gondolkodásáról, nevezetesen: a magyar nacionalizmus fejlődéséről ebben a korban. És teljesen figyelmen kívül maradnak a társadalmi gondolkodás egyéb területei, tehát akár a jelentősebb egyéniségek véleménye nem konkrétan a magyarországi helyzetről, hanem általában a társadalom kérdéseiről, filozófiai kérdésekről stb. A korszaknak elég jelentős jogi irodalma van, de ennek a vizsgálata is kimaradt az összefoglaló munkákból.

A kérdés átvezet már a kultúra területére. Itt először is jóformán semmit sem tudunk a magyarországi közoktatás korabeli állapotáról, és itt nemcsak szervezetére gondolok (az alsófokú oktatás, az egyházi iskolák különböző fajtái, az egyetem), hanem arra is, hogy egyáltalában mit oktattak, milyen ismeretekkel rendelkezhetett az oktatás különböző szintjeit elvégzett ember.

A kulturális fejezetek inkább csak nevek felsorolását jelentik, kivéve az irodalommal foglalkozókat, amelyek már behatóbban tárgyalják az irodalom helyét és szerepét. Hiányolom azonban azt, hogy sehol sincs átfogó kép arról, mik voltak a magyar kultúra fő sajátosságai ebben a korban. Nem kétséges, hogy az egész kulturális fejlődés (amely kétségtelenül elsősorban az irodalomban, de más művészeti ágakban is, csak ezekben elhúzódva, átnyúlva már az abszolutizmus idejére is, a magyar kulturális fejlődés egyik nagy fénykora, amilyen — ekkora intenzitással és bőséggel — kevés akad) alapkérdése szín-

tén a feudalizmus válsága, a polgári átalakulás. De azt is meg kellene nézni, hogy amikor a kultúra a jelen kérdéseit a „dicső múlttal” konfrontálta, milyen képet adott a dicső múlttól, ahol persze nem az az alapvető, hogy ez a múltkép reális volt-e (nagyobbrészt nem az volt), hanem *milyen* volt, mennyire szolgálta a haladást vagy mennyire tartotta vissza a fejlődést. A tudományos fejlődéssel kapcsolatban részletesen kellene vizsgálni azt a nagyarányú mezőgazdasági irodalmat, amely szinte kézzelfoghatóan kora konkrét gazdasági problémáiból nőtt ki, ez a részletes vizsgálat pedig megmutatná Széchenyi fellépésének előzményeit, mert most inkább csak deklarációnak hangzik, hogy ez nem volt egyéni, teljesen új valami.

A reakciós főpapságra vonatkozó utalásokon kívül teljesen kimaradt az egyházak vizsgálata. Meg kellene nézni először is számszerűen az egyes egyházak helyzetét, arányát, azután nemzetiségenként is, de ezen túlmenően be kellene mutatni az egyházak szervezetét (egyszerűen azt is pl., hogy hány katolikus, orthodox stb. püspökség volt), a szerzetesrendeket (különös tekintettel az oktatásban játszott szerepükre), az egyházak hatósugarát, mennyire hatottak a tömegekre, milyen volt a vallásos élet, mennyiben tudták befolyásolni a széles néprétegeket. S meg kellene vizsgálni az egyházak egymás közti viszonyát is, egyrészt a nemzeti egységfront kibontakozása szempontjából, másrészt a nemzetiségi kérdés szempontjából.

S ezzel már el is jutottunk a nemzetiségi kérdéshez. A nemzetiségi politika, az elnyomás rendszere, a magyarosítás kellőképpen tárgyalásra kerül, de már itt figyelemmel kellene kísérni azt a mozzanatot, amely majd a második korszakban játszik oly nagy szerepet: az önkéntes vagy természetes asszimiláció kérdését, amely egyelőre csak a nemesség vonatkozásában kerül futólagos tárgyalásra, holott — csak Petőfire gondoljunk — ennél szélesebb hatókörű probléma.

Az egyes nemzetiségeket nem kell külön részleteznem, mindegyikre érvényes, hogy politikai mozgalmak, kezdve a nyelvi-kulturális igényektől, részletesen ki vannak dolgozva, ellenben jóformán semmit sem tudunk gazdasági életükről és társadalmi szervezetükről. Ennek a két kérdéskörnek az alapos kidolgozása, a nemzetiségenként különböző sajátosságok bemutatása igen fontos feladat. Úgyancsak eléggé kidolgozatlan a nemzetiségek társadalmi gondolkodása és kulturális fejlődése, ezeket a magyar anyaggal kapcsolatban mondottakhoz hasonlóan kellene kibővíteni. Úgy vélem, hogy ezeknek a kérdéseknek részletes kifejtése rögtön világossá tenné, mennyire a magyar mozgalomhoz hasonló fejlődésről van szó, amit az eddigi összefoglalások néha ugyan deklarálnak, gyakorlatban azonban mégis a magyar mozgalom mellett másodrendű jelenségekként tárgyalják a nemzetiségek megújulási mozgalmait.

Akár a nemzetiségekkel kapcsolatban, akár az egész magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődéssel kapcsolatban kellene részletesen bemutatni a határörvidék helyzetét, az itteni lakosság életviszonyait, kötelezettségeit, a házközösség szerepét, enélkül ugyanis az 1849 utáni korszak jónéhány kérdése sem érthető meg teljességgel.

Az alapul vett összefoglaló munkákban vitás, egymásnak ellentmondó tételek csak részletkérdésekre vonatkoznak, nem érintik az alapkoncepciót. Ilyen kérdés: vajon már az 1830-as években beszélhetünk-e bizonyos irai felülről, ahogy azt a két kötetes összefoglaló mondja, vagy pedig az 1840-es években következik ez be, ahogy az egyetemi tankönyv ábrázolja. Vagy ilyen kérdés, hogy az egyetemi tankönyv szerint 1848 előttre már kialakult a belső

piac minimuma, míg a másik összefoglalás szerint a piaci körzetekből még nem alakult ki egységes nemzeti piac, de a tendencia láthatóan nem egy magyarországi, hanem összbirodalmi piac kialakulása. A két kötetes összefoglalás a nemzetiségekkel kapcsolatban általában azt hangoztatja, hogy mozgalmukban erősebb volt a polgári és értelmiségi elem szerepe, mint a magyarnál, az egyes nemzetiségeknél viszont éppen azt mutatja be, milyen erők voltak még a feudális elemek (elsősorban persze a horvátoknál, de a románoknál és szászoknál, sőt a szerbeknél is). Ugyancsak ez az összefoglalás nem ad magyarázatot arra az állítására, hogy a nemzetiségek követelése — társadalmi téren persze — 1848 előtt kevésbé voltak radikálisak, mint a magyar mozgalomé, viszont a márciusi törvények után éppen a nemzetiségek voltak radikálisabbak a magyar középnemességénél. Hogy a függetlenségi nyilatkozat taktikai szempontból elhibázott lépés lett volna, azt egyik összefoglalás sem állítja, a tankönyv nem is veti fel a kérdést, a két kötetes mű pedig éppenséggel leszögezi, hogy nem befolyásolta a szabadságharc további menetét.

Nem az összefoglalásokkal kapcsolatos, de fel kell vetni a nemzetiségek csonka társadalmának kérdését, amelyet I. Tóth Zoltán fogalmazott meg annak idején, s amelyet az összefoglalások mintha hallgatólag átvennének, azonban tudtommal marxista történetírásunk ebben a kérdésben távolról sem egységes.

Ugyancsak rá kell mutatni a forradalommal és szabadságharcral kapcsolatban arra, hogy az összefoglalások Révai József koncepcióját érvényesítik, tehát a forradalom két fő kérdését a nemzeti függetlenségben és a polgári átalakulásban látják, legújabbban azonban történetírásunkban olyan nézetek is hangot kapnak, egyre erősebben, hogy a teljes nemzeti függetlenség nem volt a polgári átalakulás kérdésével egyenrangú, s nem is volt elengedhetetlen feltétele a polgári átalakulásnak. A kérdésre a referátum végén, saját megjegyzéseimmel kapcsolatban még visszatérek.

Az 1849—1890 közti korszakkal kapcsolatban ismét azt kell bevezetőben mondani, hogy a politikai eseménytörténet viszonylag jól kidolgozott, különösen áll ez az ebben a korszakban központi jelentőségűvé váló munkásmozgalomra, amelynek részletesen kidolgozott és egységes koncepciójával találkozunk ennek a korszaknak a vonatkozásában. Egyébként 1890-nel csak egy alkorszak zárul, tehát az alábbiakban alkalmasint néhány olyan kérdést vetek fel, amely az 1890—1918 közti korszakra is érvényes.

A gazdasági fejlődéssel kapcsolatban mindenekelőtt arra kell utalni, hogy meg kell vizsgálni a gazdasági növekedés kérdését ebben a korszakban, ennek kvantifikálható mutatóit (az egy főre eső termelés alakulását stb.). A másik, teljesen kidolgozatlan kérdés az árak mozgása, ahol az ugyancsak részletes vizsgálatok elengedhetetlenek, egyrészt éppen a gazdasági növekedés vizsgálatához, másrészt ezek ismerete nélkül a társadalomra vonatkozó megállapítások, egyes osztályok életszínvonala pl. nincsnek megnyugtatóan alátámasztva. A tőkefelhalmozás kérdésével az összefoglalások foglalkoznak, azonban a legújabb eredmények ezen a téren azt mutatják, hogy a belső tőkefelhalmozás lehetőségeinek, pontosabban megvalósulásának nem szenteltek kellő figyelmet, továbbá — ugyancsak legújabb eredményekre felfigyelve, — felül kell vizsgálni az idegen tőke behatolásával kapcsolatos, egyértelműen negatív álláspontot.

A nagyipar fejlődésének sok kérdése tisztázottnak tekinthető, de itt is fel kell vetni, hogy a technikai fejlődésről igen kevés szó esik, itt különösen be kellene mutatni a korszak magyar találmányait (elsősorban a villamosiparban), ezek jelentőségét a gazdasági fejlődésben, felhasználásuk mérvét. Ugyancsak

meg kellene vizsgálni a nagyipari termelékenység kérdését. Teljesen hiányzik a kisipar korabeli fejlődésének a bemutatása, holott a nagyiparral kapcsolatban nem egyszer esik szó róla, hogy milyen jelentős a szerepe. Ezt a kérdést már csak társadalomtörténeti vonatkozásai miatt is részletesen fel kellene tárni, egyrészt a termelés terén, milyen kisipari ágak fejlődtek tovább, mi volt ezeknek a szerepe az egész iparfejlődésben, másrészt pedig a kisipar szervezetének az átalakulását a céhszervezet végleges megszűntetése után. Talán ezzel kapcsolatban utalnék arra is, hogy a városfejlődés kérdése ugyancsak kevés helyet kap, egyedül Budapest fejlődéséről hallunk valamit, de úgy érzem, korántsem elegendőt, s teljesen elsikkad a városfejlődésnek az a mozzanata, hogy az előző korszakkal szemben most már az ipari fejlődés ennek az alapvető rugója, de ez Budapest mellett csak néhány vidéki város vonatkozásában érvényesül, s ugyanakkor számos, a feudalizmus korában jelentős város fejlődése elakad. Vonatkozik ez egyaránt a dunántúli városokra vagy a felvidéki városokra, elsősorban a szepességiekre, de még a Garam-vidéki bányavárosokra is.

A mezőgazdaság fejlődésének sok kérdése ki van dolgozva, de a termelési technika fejlődése, a háromnyomásos rendszer maradványainak a felszámolása, a gépesítés, vagy akár korszerűbb egyszerű szerszámok használatának a fejlődése csak a nagybirtok vonatkozásában látszik meg, a paraszti gazdaság ilyenirányú fejlődése kimarad, holott friss kutatások azt mutatják, hogy a birtokos parasztság körében is nagyarányú fejlődés ment végbe. Az egyoldalú gabona-termesztés továbbélése mellett meg kellene vizsgálni az új jelenségeket, elsősorban a nagyvárosok környékén a zöldség- és gyümölcstermesztés kérdését. A nagybirtok és a paraszti gazdaság termelékenységének a vizsgálata is alkalmasint számos kérdésben módosíthatja az eddigi képet. Különösen fontosnak látszik az állattenyésztés fejlődésének a vizsgálata, ami eddig inkább csak egyes mai magyarországi tájegységek vonatkozásában történt meg. A nagybirtok erdőgazdálkodása ugyancsak kidolgozatlan kérdés, holott abból az említett tényből, hogy a falepárlásban Magyarország a világszükséglet 1/3-át fedezte, arra kell következtetni, hogy itt is jelentős előrehaladás ment végbe.

A kereskedelem fejlődését ugyancsak részletesen kellene megvizsgálni, elsősorban abból a szempontból, hogyan alakul át a kereskedelem szervezete, hogyan hozza létre a természetes gazdálkodás kimúlása a mindennapos kereskedelmi forgalomnak olyan tömeges formáit, mint a bolt és az áruház, amelyek a korábbi korszakban még csak kivételek voltak. A dolog másik oldala pedig a helyi országos vásároknak az eljelentéktelenedése. Szükséges persze annak a megvizsgálása is, milyen áruk kerültek a bel- és külkereskedelmi forgalomba, s hogyan alakult ezeknek a volumene.

A közlekedéssel kapcsolatban sok szó esik a vasútépítésről, ezt is ki kell egészíteni annak a részletesebb bemutatásával, milyen vasútvonalak épültek, milyen volt a vasutak technikai felszerelése. De meg kell vizsgálni a hajózás fejlődését is, a hajóépítés vonatkozásában s abban a vonatkozásban is, milyen szerepet játszott ez a kereskedelmi forgalomban, s általában, hogy az egész infrastruktúra hogyan segítette elő a gazdasági fejlődést.

A társadalmi fejlődéssel kapcsolatban ugyanazok a kívánalmak állnak fenn általánosságban, amelyeket már az előző korszakkal kapcsolatban említettem, tehát a számszerű vizsgálat, s valamelyik korszakban, talán leginkább az 1870-es évek elején a társadalmi struktúra olyan jellegű vizsgálata, amilyen a századforduló vonatkozásában megtalálható a két kötetes összefoglalásban.

Így megint adódnék két keresztmetszet a társadalomból, amelynek az összehasonlítása megmutatná a fejlődés útját. Az árviszonyok alakulásának a vizsgálata, mint már említettem, elengedhetetlen előfeltétele annak, hogy meg lehessen rajzolni a társadalom reális képét. A középnemesség gazdasági hanyatlását alaposan kellene dokumentálni, mert a jelenlegi helyzetben inkább csak deklaratív jellegű, ill. a politikai fejlődésből visszakövetkeztetett jelenségek tűnik. Meg kell vizsgálni, hogy egyrészt az új államapparátus kiépítése milyen új társadalmi rétegeket hozott létre (nemesak a dzscentri hivatalba vonulásáról van itt szó, hanem az alsóbbfokú tisztviselői és altisztí kar kialakulásáról), azután pl. a kereskedelmi alkalmazottak új rétegéről, vagy a magántisztviselők féltudtmiségi rétegéről, amely ugyancsak nem érdektelen a politikai fejlődés távlati szempontjából. Azt is meg kellene mutatni, hogyan nő meg az értelmiség egyszerűen számarányában is (az ügyvédek, orvosok, különösen a pedagógusok számának nagyméretű növekedése). Ezen túlmenően a kor elnevezése szerint középosztálynak nevezett rétegek vizsgálata különösen ezek ideológiai fejlődése szempontjából fontos, hogyan gondolkodtak, milyen eszményeik voltak, hogyan fogadták el a dzscentri nacionalista eszményképeit.

Az egyes osztályok és rétegek gondolkodásának bemutatása mellett, ill. azt megelőzően az élétszínvonal, a megélhetés kérdésének vizsgálata igen fontos. A munkásosztály és a parasztság vonatkozásában tudunk erről valamit, de az árakkal való összehasonlítás teheti csak teljessé és reálissá ezt a képet. De — persze alárendelt vonatkozásban — a polgári átalakulásnak olyan kérdéseit is fel kell vetni, mint az egészségügyi szervezet kiépítése, az állami, városi stb. kórházak hálózatának kialakulása, speciális egészségügyi intézmények létrejötte, a járványokkal szemben való hathatósabb védekezés. Vagy ide tartozik annak a kérdése, hogyan alakult át a szórakozás, milyen új lehetőségeket teremtett ezen a téren a kapitalizmus. De azt is meg kellene vizsgálni, milyen egyéb velejárái voltak a tőkés fejlődésnek, a bűnözés új formáinak megjelenése és elterjedése, vagy az öngyilkosságok kérdése, sőt talán még a prostitúcióról is kellene egy-két szót mondani.

A belpolitikai fejlődés, a pártalakulások, különösen a munkásmozgalom fejlődése nagyjában tisztázottnak látszik. Többet kell azonban szólni a Monarchia külpolitikájáról, hiszen 1867 után ebbe a magyar uralkodó osztályoknak is volt jelentős beleszólásuk, s ami a fő: úgy hiszem, helytelen ezt a külpolitikát úgy tárgyalni, mint egy idegen állam külpolitikáját, amelyhez közvetve a magyar uralkodó osztályoknak is van valami közük, hanem úgy, mint az Osztrák-Magyar Monarchia külpolitikáját, amelyben Magyarország közvetlenül is érdekelt. Éppen ezért nemesak a külpolitika fő szakaszait kellene megvizsgálni, hanem pl. a Monarchia külügyi szervezetét is (milyen államokkal tartott fenn diplomáciai kapcsolatokat pl., milyen volt a konzuli szervezet stb.). Ugyancsak megvizsgálandó a közös hadsereg (amely csak a magyar nemzeti hagyományok eltiprójaként kap általában helyet az eddigi ábrázolásokban), milyen volt a létszáma, szervezete, elhelyezkedése Magyarország területén, az ún. közös ezredek nemzetiségi megoszlása. Még a haditengerészetéről is kellene néhány szót ejteni. S végül a harmadik közös minisztérium ügyeit is meg kellene vizsgálni, tehát a közös kiadások kérdését, a Monarchia két fele közti kapcsolatot ebből a szempontból. Az abszolutizmus vonatkozásában pedig mindezeket a kérdéseket úgy kellene vizsgálni, ahogy az 1849 előtti korszakkal kapcsolatban javasoltam. A magyar országgyűléseken lezajlott harcokról viszonylag részletesen esik szó, de a delegációkról alig hallunk valamit.

Részletesen meg kell vizsgálni az 1867 utáni magyar államapparátust is, az államvagyon kérdését, a bevételeket és kiadásokat. A helyi közigazgatást is be kellene mutatni, nemcsak az átalakítására vonatkozó törvényeket, hanem azt, milyen volt ez a közigazgatás, hogyan működött, mik voltak a törvényhatóságok, mit jelentett a szabad királyi város, mit a törvényhatósági joggal felruházott város stb. Nem ártana valamilyen mellékletben esetleg megadni az egyes vármegyék legfontosabb adatait, hiszen az eddigi összefoglalásokból az sem látszik, hány megyéje is volt az országnak a közigazgatásban végbement változások és a határőrvidék polgárosítása után. Ugyancsak meg kell vizsgálni a helyi önkormányzatok, törvényhatóságok stb. gazdálkodását, beruházásaik alakulását, a városi közművek kiépítését. A honvédség szervezetéről, létszámáról, technikai felszereléséről is kellene szólni. Meg kell mutatni a bírósági szervezet átalakulását, a tőkés fejlődésnek megfelelően új intézmények létrejöttét.

Ez vezet át ahhoz, hogy meg kell vizsgálni a jogrend átalakulását ebben a korszakban, a kapitalista viszonyoknak megfelelő új magánjogi elvek érvényesülését, a jogrendszer új ágazatainak létrejöttét. Ezzel kapcsolatban pedig a jogelmélet átalakulását is, a hagyományos jogi gondolkodásnak az alkalmazkodását a tőkés viszonyokhoz.

Ezzel pedig már eljutottunk, vagy ha úgy tetszik visszakanyarodtunk a társadalmi gondolkodás kérdéséhez. Nagyjából itt is elmondható, amit az 1849 előtti korszakkal kapcsolatban kifejtettünk. Hozzá kell tenni, hogy itt nagyon élesen kellene megmutatni a nacionalizmus továbbfejlődését, steril közjogi vitákban és a nemzetiségek elleni kirohanásokban való kifulladását, de azt is, hogy ez a magyar nacionalista ideológia mégis jelentős vonzóerőt is tudott gyakorolni, s ezzel elősegítette az asszimilációt.

A közoktatás vonatkozásában egyrészt be kell mutatni ennek szervezeti fejlődését, a kötelező elemi iskolázás bevezetését, ennek persze csak felemás hatását, a középiskolai oktatás átszervezését (kétségtelenül az abszolutizmus korában kiépített alapokon), az új egyetem létrehozását (hiszen ebben a korszakban még csak a kolozsvári egyetemről van szó), a két egyetem színvonalának emelkedését, a műegyetem létrehozását és szerepét a műszaki tudományok fejlesztésében (sőt egészen közvetlenül szinte a gazdasági életben), de talán még nagyobb súllyal kellene tárgyalni a szakoktatás hálózatának a kiépülését, s különböző új főiskolák megjelenését a jogakadémiák mellett. Másrészt ennek a közoktatásnak az eszményeit, a tanulóba beleplántált (vagy legalább is beleplántálni kívánt) ideológiát is meg kell vizsgálni, utalva arra, hogy ennek nacionalista vejeje mellett legalább is szándékában volt a közoktatás bizonyos laiczálása.

A kultúrára vonatkozólag szintén érvényes az előző korszakkal kapcsolatban kifejtett óhaj: ne egyszerűen csak felsorolás legyen, hanem mutassa meg a magyar kulturális fejlődés lényegét. Úgy tűnik, hogy az abszolutizmus korában még tovább él a reformkor lendülete (nem egyszerűen csak azért, mert számos kiváló képviselője túlélte a forradalmat és a szabadságharcot), viszont a dualizmus korában — a századfordulóig persze, hiszen csak ezt a korszakot kell tárgyalnom — az egész kultúrában bizonyos epigon-jelleg uralkodik el, részben a hazai előzmények, részben a korabeli európai áramlatok epigonjaival találkozunk. A nemzeti hagyományokra való hivatkozás ebben a korban (különös tekintettel azokra a nemzeti hagyományokra, amelyekre ez a hivatkozás történt) ekkor már elvesztette 1848 előtti pozitív szerepét. Ebből az epigonoid

tengődésből csak a századfordulón tör újra magasra a kultúra — a megelőző korszak gazdasági fellendülése, a forradalom érlelődésének a korára teremti meg a kultúra nagy felvirágzását, amely egyenrangú a reformkorival. Az epigon-jelleg alól azonban kivételnek tekinthetők a műszaki tudományok és az alkalmazott természettudományok, vagyis azok, amelyeknek a legszorosabb a kapcsolatuk a gazdasági élet és a társadalom fejlődésével, ahol tehát éppen ez már tüstént kikényszerítette ezeknek az ágaknak adekvát fejlődését.

Ebben a korszakban sem szabad megfeledkezni az egyházakról. A gazdasági életben, az államhatalomban, a közoktatásban most is igen nagy a súlyuk. De ugyanakkor meg kell mutatni azt, hogy a társadalomban mégis végbemegy egyfajta laicizálódás, az egyházak egyre inkább elvesztik korábban igen erős befolyásukat a társadalomra, a közgondolkodásra. Igen világosan látható ez pl. abban, hogy a nemzetiségi mozgalmak éppen ebben a korszakban emancipálódnak az egyházi befolyás alól, persze azért is, mert az egyházi szervezet feudális jellegű védelmező szerepével az új korszakban már nem tudnak mit kezdeni. Az egyházak azonban — éppen egyéb téren biztosított kiváltságos helyzetük miatt — ebben a korszakban még csak alig tudatosítják magukban háttérbeszorulásukat, azok a kísérletek, hogy visszanyerjék befolyásukat a társadalomra (a néppárt stb.) már 1890 után felbukkanó jelenségek.

Az asszimiláció kérdését már az 1849 előtti korszakkal kapcsolatban érintettem, ebben a korszakban igen fontos jelenséggé válik, persze a természetes asszimilációra gondolok, nem az erőszakos magyarosításra, mert arról bőven van szó az eddigi összefoglalásokban. Ez a természetes asszimiláció viszont eddig nem vizsgált kérdés, holott akár napjainkban is csak egy futó pillantás a mai magyar társadalom vezetéknévanyagára megmutatja, milyen jelentős volt, hiszen akárhány német, sőt szláv nevű egyént találunk, aki bizony egy szót sem tud már nem is olyan régi, hanem csak néhány évtizeddel ezelőtti ősei nyelvén. A szlávnál ezért tettem hozzá a sőt szócskát, mert a magyarországi németek és a zsidók gyors asszimilálódása eléggé ismert és az összefoglalásokban is említett jelenség. A természetes asszimilációval kapcsolatban kell rámutatni egy olyan jelenségre, amely a mi tudományágunkban talán nem vetődik fel olyan élesen, mint másutt, nevezetesen arra, hogy amikor nemzetiségi területeken magyarok asszimilálódnak a nemzetiségekhez, akkor nemzethalált kiáltanak, s fekete drapériákkal vonják be a szemhatárt, míg ugyanakkor jóleső elégyültséggel andalognak azon, hogy Budapest néhány rövid évtized alatt teljesen magyar nyelvűvé vált. (Persze azonos jelenségek kettős megítélése a magyar és nem-magyar viszonylatban azért történettudományunktól sem ismeretlen jelenség.)

A nemzetiségek vonatkozásában ezzel a korszakkal kapcsolatban jóval kevesebb a hiánylandó, mert legalább is az egyetemi jegyzet elég részletes képet ad nemcsak politikai mozgalmairól, hanem gazdasági és társadalmi viszonyairól is. Ezt a képet talán lehetne még részletezni, főképp pedig a gazdasági és társadalmi jelenségeknél pontosabbá tenni, mert az eddigi megállapítások inkább területi vizsgálatokon alapszanak, mint valóban egyes nemzetiségek vizsgálatán, persze kétségtelen, hogy a jelenségek nemzetiségek szerinti elkülönítése a forrásadottságok miatt elég nehéz.

A korszakra vonatkozó vitás kérdések közül talán a félgyarmati helyzet fogalmát kiiktathatjuk, hiszen ennek az elvetése már általában elfogadottnak tekinthető. Vitásnak tartható viszont a függő jelleg kérdése, a legújabb kutatások inkább azt látszanak bizonyítani, hogy Magyarország függősége Auszt-

riától csak egyes kérdésekben állt fenn (közös hadsereg pl.), más kérdésekben viszont egyenrangú partnere volt a ciszlajtán félnek. Ez persze felveti az egész dualista rendszer értékelésének a kérdését, s kiinduló pontját, a kiegyezését. Előbb azonban még az abszolutizmus korával kapcsolatban kell utalni arra, hogy nem egyértelmű az abszolutizmus államapparátusának az értékelése, az egyetemi jegyzet pl. egészében elutasítja, mint negatív jelenséget, a két kötetes összefoglalás utal bizonyos pozitív jegyeire, itt talán világosabban kellene kifejteni: arról van szó, hogy a feudális jellegű 1848 előtti közigazgatást ténylegesen az abszolutizmus váltotta fel modern, személytelenné vált, polgári jellegű ügyvitellel. Az 1859—61-es szakasz értékelésében, úgy látszik, közeledtek az álláspontok, s már csak kevesen vannak, akik úgy látják, hogy ebben a pillanatban még reális volt a szabadságharc folytatása. Talán még az 1866-os háború kérdését kell felvetni, amely — a külföldi történetírás újabb eredményei szerint — nemzetközi viszonylatban sem volt önmagában döntő, mert csak siettetette korábban érlelődő tendenciák érvényesülését, de osztrák—magyar viszonylatban sem hozott alapvető változást. Az 1859—61-es helyzet megítélése viszont a kiegyezés és a dualista rendszer értékelésében is hozott valamilyen közeledést. Elsősorban a kiegyezés tekintetében úgy látszik, hogy az az álláspont, amely ezt az adott nemzetközi és hazai erőviszonyok közt reális megoldásnak tartja, egyre inkább tért hódít a kiegyezést elvető s a teljes nemzeti függetlenséget számonkérő felfogással szemben. Persze igen jelentéktelen a közeledés a dualista rendszer értékelése terén, ahol a kiegyezés realitását hangoztató álláspont egyre több téren mutatja meg az 1867 utáni kibontakozó tőkés fejlődés pozitívumait, minden hiányosságának és torzulásának elismerése mellett, míg a másik álláspont éppen ezek mellett a hiányosságok és torzulások mellett hajlandó elismerni bizonyos másodrendűnek ítélt pozitívumokat.

A továbbiakban néhány megjegyzést szeretnék fűzni ahhoz a alapkoncepcióhoz, amely marxista történettudományunkban eddig általában elfogadott volt, s amellyel kapcsolatban éppen az eddigiekben nem tettem semmiféle megjegyzést, hiszen consensus omniumként lehet tekinteni.

Ez az alapkoncepció abból indul ki, hogy az a történeti Magyarország (Erdélyt és Horvátországot természetesen hozzáértve), amely ma már csak történeti atlaszokban látható, ebben a korszakban mégis egységes alakulat volt, s ennek az egységes alakulatnak éppen ebben az egységes formában kellett átmennie a polgári átalakuláson. Ez a koncepció nem szereti tudomásul venni azt, hogy ez az egységesnek tekintett államalakulat egyrészt egy nagyobb birodalomnak volt része (ezt a nagyobb birodalmat kizárólag vagy túlnyomórészt csak mint idegen külföldet hajlandó szemlélni), másrészt önmagában nem volt egység, hiszen 1848-ig ennek a nagyobb birodalomnak három tartománya, sőt 1849 után több tartománya, s még 1867 után is Horvátországot különállónak kell tekinteni (deklaratívén ez az utóbbi nem is szokott elmaradni). Persze, 1848 előtt sem volt egyszerűen három tartomány a sok közül, mert ha csak a szűkebb Magyarországot vesszük is, területénél, lélekszámánál, legalább is potenciális gazdasági erejénél fogva jelentősebb volt a többinél. Valódi jelentőségét pedig ebben az időszakban kétségtelenül a magyar nemesség ellenzéki mozgalma adta meg. (Más kérdés, hogy éppen történetírásunk süllyeszti le mégis tartományi színvonalra azzal, hogy az összbirodalmat idegen területnek tekinti, amelytől csak óvakodni kell, s így elveszti annak lehetőségét, hogy megmutassa Magyarországot tényleges helyzetét és szerepét ebben a birodalomban.)

Ez a Magyarország azonban (s deklarációban ebben a vonatkozásban sincs hiány) soknemzetiségű ország, s mint ilyen, része egy soknemzetiségű birodalomnak. Ebben a birodalomban (s nemesak Magyarországon, vagy Magyarországon másképp, mint a birodalom egyéb részeiben, sőt, hozzá kell itt tennünk, egész Kelet-Európában) megindul a feudalizmus bomlása (amely igen élesen mutatkozik meg), s a tökéletes viszonyok kialakulása (amely legalább is nem annyira szembetűnő). Ez a folyamat a birodalom valamennyi nemzetiségét érinti, kétségtelen, hogy azonos időszakaszokat tekintve nem azonos intenzitással, tehát vannak fejlettebb s fejletlenebb nemzetiségek, a tendencia azonban mindenütt azonos. Ebből következik, hogy azok a nemzeti mozgalmak, amelyek ebből az alapból nőttek ki, s amelyeket nevezünk az egyszerűség kedvéért nemzeti megújulási mozgalmaknak, lényegüket tekintve azonos, s ennek megfelelően egyenrangú mozgalmak. Ezek a mozgalmak alapvetően a polgári átalakulást kívánják, de ehhez a nemzeti függetlenségnek valamilyen formáját tartják elengedhetetlennek, sőt ez a kérdés kerül az előtérbe, a felszínen, a kortársak gondolatvilágában ez az uralkodó.

Ha viszont így nézzük a fejlődést, akkor a magyar mozgalom (nevezzük az egyszerűség kedvéért így, beleértve ebbe a fogalomba azt, hogy a magyar középnemesség vezette mozgalomról van szó stb.) csak az egyik ezek közül, s még fejlettebb volta sem indokolja azt, hogy ezt a mozgalmat jogosultnak tekintsük arra, hogy az egész Magyarország számára kívánja a nemzeti függetlenség valamilyen formáját a polgári átalakulás keretében, a soknemzetiségű birodalommal szemben, amikor ezt az adott alakulaton belül (a horvátoknak számtalán engedményektől eltekintve) a magyarországi nemzetiségek azonos jellegű és értékű (csak éppen fejletlenebb, mert hátrányosabb helyzetben levő) mozgalmainak nem kívánja megadni.

Az így feltett kérdésre nyilván minden magyar történész azt válaszolja, hogy ez persze helytelen volt, hivatkozik arra, milyen sokat írt a magyar történettudomány a nemzetiségi elnyomásról stb. Ez mind igaz is. Csak ettől függetlenül az alapkoncepció mégis az, hogy ennek az egész Magyarországnak kellett előbb átmennie egészében a polgári átalakuláson, azután kerülhetett volna sor a nemzetiségi kérdés demokratikus rendezésére. Sajnos, nem vehetjük rossz néven az egykori magyarországi nemzetiségek mai történész képviselőitől, hogy ezzel a sorrendiséggel nincsenek megelégedve, mert ebben lényegében az rejlik, hogy ezeket a mozgalmakat mégsem tartjuk a magyar mozgalommal egyenrangú történeti jelenségeknek.

A gyengébb nemzetiségek körében (s 1848/49 tapasztalatai alapján a magyar emigrációban is) felvetődött az a megoldás, amely — nyilván ideiglenesen — bizonyos megoldást hozott volna: a föderáció. Ideiglenes lett volna ez a kétségtelenül polgári alapon álló föderáció azért, mert ebből két irányban lehetett volna továbblépni (persze az általam tárgyalt korszak után): vagy a soknemzetiségű föderáció szocialista átalakulása felé, vagy a polgári (vagy akár szocialista) nemzetállamok teljes elválása felé. Az alapvető nehézség (magában a fejlődésben is, és megítélésében is) abban rejlik, hogy nem két olyan tábor állt egymással szemben, amelyek közül az egyik a társadalmi haladást, vagyis a polgári átalakulást, és ezzel együtt a nemzetiségi kérdésnek ezt a megoldását kívánta, a másik pedig a feudalizmust és a teljes nemzeti elnyomást, hanem — ahogy az 1848-ban és utána válik világossá — az egyik a polgári átalakulást, a másik pedig a föderalizmust, s ugyanakkor a polgári átalakulásnak a legjobb esetben is csak egy igen korlátozott válfaját (a szembeállítás így persze igen

leegyszerűsített, s ezért torz is, de szükség van rá, hogy világosabbá tegyük a kérdést).

Minthogy ezek a kérdések 1848-ban robbantak ki, s 1867-ben zárulnak le ideiglenesen, indokoltnak látszik, hogy a tíz kötetes mű 1848—67 korszakát együttesen tárgyalja, mint a polgári átalakulás korát, s ne válassza el mereven a polgári forradalmat a kapitalista fejlődés megindulásától. A hagyományos szemléletmóddal való szakítást jelent ez, de miért kellene a marxista történettudománynak a polgári történetírásnak éppen ehhez a hagyományához ragaszkodnia?

Ezzel kapcsolatban szeretném felvetni azt az ugyancsak általánosan elfogadott tételt, hogy 1848-ban a nemzetiségek objektíve az ellenforradalmat támogatták. (Szubjektív jószándékaikat valóban senki sem vonja kétségbe.) Itt arra szoktak hivatkozni, hogy a magyarországi átalakulás megteremtette a polgári fejlődés alapjait, s ezt a szabadságharc során még tovább is fejlesztették (aminél kisebb hangsúly kerül arra, hogy a magyar középnemesség csak igen szorult helyzetben volt hajlandó erre a továbbfejlesztésre), ezzel szemben a Habsburgok (vagy az udvar, vagy nevezzük akárhogyan) nem akartak polgári átalakulást, azt csak kikényszerítették (ahol viszont minél kisebb hangsúly kerül arra, hogy ez a polgári átalakulás mégis csak megtörtént). A helyzet végül is az volt, hogy a nemzetiségeknek nem a polgári átalakulás és a feudalizmus visszatérése közt kellett választaniok, hanem adva volt egyfajta polgári átalakulás Magyarországon, amelyik a nemzetiségekről mint olyanokról nem óhajtott tudomást venni, legfeljebb végső szorultságában, s egy másik fajta átalakulás, a birodalomban, amelyik nem volt lényegesen szűkmarkúbb társadalmi téren a márciusi magyar törvényeknél, viszont elismerte a nemzetiségek különálló létét. A választás ezek után aligha lehetett kétséges.

Ezzel szemben szoktak arra hivatkozni, hogy a Habsburgok nem akarták a polgári átalakulást sem, a nemzetiségek egyenjogúságát sem. A marxista történettudomány azonban a szubjektív szándékoknál sokkal fontosabbnak tartja az objektív eredményeket. Márpedig a polgári átalakulás Ausztriában is megmaradt, s hogy a nemzetiségek helyzete azért jócskán más volt, mint a magyarországiaké, azt mindenki el szokta ismerni. Ami pedig a szubjektív szándékokat illeti: 1848-ban a bécsi udvar biztosan nem akart polgári átalakulást, csak a forradalom kikényszerítette ezt ki. De előbb vagy utóbb az udvar ettől függetlenül is rákényszerült volna erre. A Románovok aligha voltak haladóbbak a Habsburgoknál, s 1861-ben ugyancsak megindították a polgári átalakulást. Az sem látszik nyilvánvalónak, hogy a Habsburgok teljes győzelmük esetén visszaállították volna a feudális rendet, hiszen nem tették ezt meg. A márciusi vívmányok, amelyek megvédéséért meg kellett vívni a harcot, nemcsak a polgári átalakulást, hanem a nemzeti függetlenséget is jelentették, ezt a Habsburgok kétségtelenül vissza akarták venni, ahogy vissza is vették teljes győzelmük után. De csak ideiglenesen. Persze nem azért, mert az abszolútizmus rendszere Magyarország számára nemzeti sérclem volt, hanem azért (és azért is kell elítélni az egész rendszert), mert korszerűtlen volt. A gyorsabb kapitalista fejlődés már 1867-re kikényszerítette azt a változást, amely Oroszországban 1905-ben is csak megindulóban volt.

A magyarországi nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban általában arra szoktak utalni, hogy itt a kérdés nem volt olyan könnyen megoldható, mert Magyarország nemcsak egyszerűen soknemzetiségű ország volt, hanem egyes nemzetiségű. Ez tökéletesen igaz, csak arról szoktak megfeledkezni, hogy a többi

kelet-európai birodalomban pontosan ugyanez volt a helyzet, tehát megint nem valami magyar, vagy, finomabban, magyarországi sajátosságról volt szó. 1918-ra mégis ez a vegyes nemzetiségű ország is felbomlott nemzetállamokra. Ha az egyes nemzetiségek közt a határokat (kétségtelenül mindenképpen tökéletlenül) a polgári átalakulás idejében húzták volna meg, valamikor 1849—67 közt, akkor ezek a határok a magyar etnikum számára kedvezőbbek lehettek volna, mint azok, amelyeket 1918-ban ténylegesen megvontak.

Persze teljesen történetietlen és irreális a magyar középnemességtől számonkérni, hogy miért nem osztotta fel Magyarországot már 1848 tavaszán vagy akár 1867-ben. Nem is ezt a számonkérést hiányolom, hanem az egész fejtegetéssel csak arra szeretnék utalni, hogy nem lehet a nemzetiségek 1848-as magatartását elítélni, még a haladás nevében sem, és főképp arra, hogy nem lehet fenntartani az alapkoncepciónak azt a sarkpontját, hogy az egész történeti Magyarországnak mint önálló egységnek kellett a polgári átalakulás útjára lépnie. (Ézt a pontot ebben a formában nem is védelmezi senki, sőt hangzanak el deklarációk vele szemben, a gyakorlati történetírás során mégis — soha be nem vallottan — ott van ez a mozzanat.) S azért is mondtam el mindezt, mert véleményem szerint nem lehet a birodalmi részről felvetődő föderalista elképzeléseket teljes egészükben és mereven elutasítani, mint reakciós kísérleteket.

Lehetne még arról is szólni, hogy maguk a kortársak is látták, hogy ez a bizonyos történeti Magyarország ebben a formában nem maradhat meg egyedül, s azért akarták vagy a birodalommal való kapcsolat fenntartását, vagy a dunai konföderációt. (Ebben a vonatkozásban megint csak fel lehetne vetni azt, hogy az iparosodott Ausztria helyett a még sokkal elmaradottabb balkáni agrárállamokkal való kapcsolat mennyire mozdította volna elő az ipari kapitalizmus gyors kibontakozását, de ezt nem kívánom feszegetni, mert úgymint már túlságosan átléptünk a „mi lett volna, ha?” területére.)

Összefoglalóan talán már csak arra utalnék, hogy véleményem szerint az 1790—1890 közti korszaknak két alapvető kérdése van, amely köré az egész tárgyalást fel kell építeni: az egyik a polgári átalakulás, a másik a nemzetiségi kérdés. A nemzeti függetlenség kérdése ezekhez képest másodrendű, bár kétségtelen, hogy ugyancsak igen fontos, s ez a viszonylagos fontossága magyarázza, hogy az egész korszakon keresztül alapvető kérdésként tűnt, a kortársak annak látták. Csakhogy nekünk ma már nem szabad a kortársak hibájába esnünk.

Az 1880–1900 közötti időszak fő történeti problémáiról az összefoglaló munkák kritikai áttekintése alapján

Az adott időszakra a következő összefoglaló, átfogó jellegű munkákat találtam, melyeket beszámolómban figyelembe vettem.

1. Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában. 3. füzet. (1880–1900), 1959 (egyetemi jegyzet, összeállította Hanák Péter és Sándor Vilmos).

2. Magyarország története. II. kötet, VI. fejezet. 1964 (Szabad György és Hanák Péter).

3. *Sándor Vilmos*: Nagyipari fejlődés Magyarországon. 1867–1900. 1954.

4. *Puskás Julianna*: Gestaltung der landwirtschaftlichen Produktion in Ungarn und der Markt der Monarchie (1870–1914). 1964.

5. A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914. 1965 (szerk. Szabó István).

6. A magyar forradalmi munkásmozgalom története. I. köt. 1966.

7. „Az Osztrák-Magyar Monarchia történetének problémái 1900–1918” című, 1964-ben Budapesten tartott konferencia kiadványai.

Beszámolómat a vizsgálat tárgyául kitűzött időszak néhány általános problémájával kell kezdenem.

Ma már általánosan elfogadott felfogás szerint a dualizmus korszakának belső periódushatárát 1890 körül kell meghúzni. Az 1880–1900 évek tehát nem alkotnak önálló, egységes periódust, hanem egy-egy periódus végét, illetve elejét. Az 1950-es években az adott időszakot a dualizmus egyik alperiódusának fogták fel, mert az 1900-as évet Lenin nyomán fontos határvonalnak tekintették, mint a monopolkapitalizmus és imperializmus korszakának kezdetét. Eszerint járt el az egyetemi jegyzet és Sándor Vilmos műve. Ma már senki sem értelmezi olyan sematikus merevséggel Lenin megállapításait, hogy ragaszkodnék az 1900-as rendkívül mesterkéltnak, erőszakolt periódushatárhoz; általánosan elismert felfogás szerint mind a gazdasági fejlődés folyamata, mind a nemzetközi politika, mind a belpolitika, mind a munkásmozgalom alakulása az 1890-es periódushatárt teszik indokolttá. Ez a periódizációs felfogás-különbség, egyik jelentős eltérés az 50-es évek említett két munkája és a későbbi munkák között.

Az 1880–1900 időszak két periódus közötti megoszlásából következik, hogy éppen két fontos történelmi csomópont, a dualizmus kezdete és vége közé esik, viszonylag eseménytelen, „szürke” korszak. A fő történelmi problémák a kiegyezéssel és az azt követő fejlődéssel, valamint a dualizmusnak a századforduló után kibontakozó válságával kapcsolatosak és általában ott nyernek kifejtést. Ezért a kutatás nagy mértékben elhanyagolta a 80-as és kisebb mértékben a 90-es éveket, alig rendelkezünk e húsz évre vonatkozó szakszerűen feltárt tényanyaggal. Ennélfogva nehezen állapíthatók meg ez időszak sajátos vonásai, történelmi folyamatai még ma is sok tekintetben homályban maradnak.

Végül meg kell jegyeznem, hogy az utóbbi néhány évben a dualizmus egész korszakának szemlélete a magyar történetírásban jelentős változáson megy át az 50-es évek felfogásával szemben. E szemléletváltozás eddig a korszak alapvető problémáit elemző, elméleti jellegű tanulmányokban jelentkezett. E problémák új felfogása azonban oly nagy horderejű, olyan messzemenő követ-

keztetésekkel jár, melyek a korszak összes problémáit behatóan érintik, a történelmi jelenségek új csoportosítását és értékelését, új tények és új összefüggések feltárását teszik szükségessé. Hosszú évekre lesz még szükség ahhoz, hogy a dualizmus új szemlélete összefoglaló művekben a korszak egészére és részleteire egyaránt összefüggő, átfogó módon kifejtést nyerjen.

A következőkben megemlítem a dualizmus korszakának új szemléletét tükröző legfontosabb tanulmányokat és egyéb megnyilatkozásokat. A szemléleti változás és alaposabb elemzés első megnyilvánulásai voltak az 1958 végén „Az Osztrák-Magyar Monarchia országainak kapitalista fejlődése” tárgykörében tartott konferencián *Sándor Vilmos*: Magyarország függőségének jellege a dualizmus korában (Történelmi Szemle 1958. 1—2.), *Berend Iván—Ránki György*: Das Niveau der Industrie Ungarns zu Beginn des 20. Jahrhunderts im Vergleich zu dem Europas (Studien zur Geschichte der Öst.-Ung. Monarchie, 1961), *Hanák Péter*: A dualizmus válságának problémái a XIX. század végén (Történelmi Szemle, 1959. 1—2.) c. referátumai. Sándor Vilmos kérdésessé tette adott formájában a kapitalizmus magyarországi fejlődésének ún. „három főfeltevéletét” (Ausztriától való félgymarmati függőség, feudális maradványok és nemzetiségi elnyomás), különösen kifogásolta a „félgymarmati függés” fogalmának használatát, és „a dualista soknemzetiségű Monarchia függőségi rendszere” kifejezést ajánlotta, valamint ösztönzést nyújtott e bonyolult függőségi rendszer alaposabb elemzésére. Berend Iván és Ránki György rámutattak arra, hogy az élelmiszeripar vezetőszerepe a kapitalista fejlődés kezdetén nem magyarországi specialitás, tehát nem feltétlenül az Ausztriától való gazdasági függőség következménye, továbbá a dualizmus folyamán Magyarország ipari struktúrája kiegyenlítettebb lett, az ipari termelés rendkívül gyorsan fejlődött. Hanák Péter utalt arra, hogy Magyarország gazdasági és politikai súlya növekedett a Monarchián belül.

Az új szemlélet kialakulásának következő jelentős lépése volt „Az Osztrák-Magyar Monarchia történeti problémái. 1900—1918” tárgyú 1964. évi budapesti konferencia. *Katus László*: Über die wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Grundlagen der Nationalitätenfrage in Ungarn vor dem ersten Weltkrieg c. tanulmányában rámutatott arra, hogy egyes nemzetiségi területek elmaradottsága és lassú fejlődése a történelmi előzmények, illetve a kapitalizmus spontán gazdasági törvényszerűségeiben találja magyarázatát, mely tényezők egyaránt érintették az illető területek bármely nemzetiségű lakosságát. A századfordulón a nemzetiségi mozgalmak megélnéklésének és jellegük megváltoztatásának alapja a kapitalista fejlődés meggyorsulása volt az elmaradottabb területeken, mely egyfelől előmozdította a Monarchia gazdasági integrációját, ugyanakkor azonban kiélezte a társadalmi és nemzeti ellentétet. Hasonló értelemben, a gazdasági fejlődés objektív jellegét hangsúlyozva és a nemzeti elnyomás túlzott, egyoldalú kiemelését cáfolva szólalt fel Berend Iván, Ránki György és Hanák Péter.

A tőkés fejlődés általános és különösen kelet-európai objektív feltételeit, ennek következtében Magyarország dualizmuskori gazdasági fejlődésének szükségszerű menetét ezután összefüggően kifejtették *Berend Iván és Ránki György*: Nemzeti jövedelem és tőkefelhalmozás Magyarországon 1867—1914 (Történelmi Szemle, 1966. 2.) és A keleteurópai ipari forradalom kérdéséhez (1967),

valamint *Katus László*: A keleteurópai iparosodás és az „önálló tőkés fejlődés” kérdéséhez (1967) c. tanulmányukban.

E tanulmányok meggyőzően bizonyították, hogy Magyarország gazdasági színvonala a XIX. század közepén sokkal elmaradottabb volt annál, semhogy az angliai „önálló” tőkés fejlődés útjára léphetett volna. A magyarországi tőkés iparosítás szükségszerű előfeltétele volt a külföldi tőke és technikai ismeretek nagyarányú beáramlása, valamint a mezőgazdaság tőkés átalakulása és az infrastruktúra (közlekedés, hitelrendszer) kiépítése. Ezeken a szükségszerű tényezőkön mitsem változtatott volna a teljes állami önállóság, ez nem tett volna lehetővé valamiféle „önálló” tőkés fejlődést. Ellenkezőleg az előbbi feltételek könnyebb, gyorsabb érvényesülése szempontjából Magyarország számára előnyös volt a Monarchia gazdasági egységében való elhelyezkedése. Igazolja ezt az ipari termelés, a nemzeti jövedelem és a belső tőkefelhalmozás rendkívül gyors növekedése a dualizmus korában, mely egész Európában a legmagasabbak közé tartozott és meghaladta az ausztriai növekedés mértékét, tehát Magyarország gazdasági elmaradottsága és függősége Ausztriával szemben csökkent. A gazdasági fejlettség színvonala, valamint a gazdasági növekedés mértéke a legtöbb vonatkozásban Magyarországon túlszárnyalta az államilag önálló Oroszországot és a balkáni országokét. E tanulmányok tehát Magyarország kapitalista fejlődésének és Ausztriával való gazdasági kapcsolatának új szemléletét és értékelését nyújtották.

Végül *Hanák Péter*: Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy c. az 1966. évi bloomingtoni konferenciára készített referátumában adatszerűen kimutatta, hogy Magyarország gazdasági színvonala és súlya a Monarchián belül a quota 1907. évi változásának megfelelően növekedett. A mezőgazdasági és ipari átalakulás vizsgálatával rámutatott arra, hogy 1867-től a századfordulőig állandóan növekvő ipari olló alakult ki, az Ausztriával való forgalom tehát nem volt hátrányos Magyarország számára. Végül levonta azt a következtetést, hogy Magyarország gazdasági helyzete a Monarchián belül „több előnnyel mint hátránnyal járt”. Ezután a politikai döntések folyamatának részletes elemzése alapján megállapította, hogy Magyarország politikailag sem volt egyoldalú függő, alárendelt helyzetben Ausztriával szemben, csak a Monarchia egészében volt alárendelve a legfelső birodalmi körök döntéseinek.

Az eddig felsorolt tanulmányok eredményeit, új szemléletét megerősítették és még pregnánsabban megfogalmazták az 1867. évi kiegyezésről tartott pozsonyi konferenciára készült referátumok. *Ránki György*: Einige Probleme der wirtschaftlichen Entwicklung in der österreichisch-ungarischen Monarchie” c. tanulmánya egyrészt a Monarchia „modernizálódását”, gazdasági fejlődését vizsgálja és megállapítja, hogy ez megfelelt a korabeli európai növekedési ütemnek, a Monarchia felbomlását tehát nem lehet gazdasági alapon magyarázni, csak a gazdasági fejlődést kísérő társadalmi és politikai feszültségekkel. Másrészt a magyarországi gazdasági fejlődés vizsgálata után levonja azt a következtetést, hogy Magyarország gazdasági elmaradottsága az első világháború előtt nem írható a Monarchia számlájára, ill. csak annyiban, amennyiben a kiegyezés elősegítette a társadalmi és politikai struktúra megmerevedését, a feudális maradványok konzerválását. *Hanák Péter*: Die bürgerliche Ungestaltung der Habsburg—Monarchie und der Ausgleich c. tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy „a dualista Monarchia egyidejűleg bizonyította, hogy a nemzeti önállóság nem volt a modern gazdasági-társadalmi fejlődés, sőt még a gyors gazdasági növekedés feltétele sem egy soknemzetiségű területen,

másfelől viszont a kapitalista fejlődés nem volt elegendő feltétele egy soknemzetiségű állam modern polgári átalakulásának és fennmaradásának.

Szükségesnek tartottam az előzőkben felsorolt tanulmányok fő szempontjainak vázlatos ismertetését, mert új szemléletük számos vonatkozásban kérdésessé teszi a beszámolóim elején említett régebbi összefoglaló munkák felfogását és problémaállítást. A továbbiakban röviden utalok az új szemlélet és a régi felfogás közötti eltérésekre és ellentmondásokra.

Ezután tematikai sorrendben haladva ismertetem a rendelkezésre álló összefoglaló munkák fő problémáit, illetve eltéréseit és hiányosságait.

Az 1880—1900 időszak *általános gazdasági fejlődését* Sándor Vilmos monográfiája és az egyetemi jegyzet a monopolkapitalizmusba való átmenetként jellemzi. Már az egyetemi jegyzet vitáján 1958-ban felmerült az a jogos aggály, hogy a monopolkapitalizmusba való átmenet kezdetének túlságosan korai az 1880-as évek eleje, az első monopolszervezetek az 1886. évi válság során jelentek meg. Sándor Vilmos monográfiája valóban kiemeli az 1886-os határvonalat, az egyetemi tankönyvben azonban elmosódik. A Magyarország Története II. kötetben ez a probléma elesik, a VI. fejezet I. része a gazdasági fejlődést lényegében a századfordulóig követi és nem különböztet meg a monopolkapitalizmusba való átmeneti időszakot.

Sándor Vilmos monográfiájában a kapitalista fejlődés említett három alapvető feltétele szerepel, az egyetemi jegyzetben azonban „félgyarmati függés” helyébe „alarendelt gazdasági függés” lépett, a Magyarország Története II. kötetben pedig a feudális maradványok mellett „gazdasági és politikai függőség” kifejezés található.

A tőkebeáramlás fokozódását az 1880-as években Sándor Vilmos monográfiájában és az egyetemi jegyzetben egyaránt úgy értékeli, hogy „Magyarország gazdasági függősége Ausztriával szemben, mely korábban döntően az árupiaci kapcsolatokon alapult, ettől fogva mindinkább túlnyomóan a tőke kivitelén alapuló függőséggé alakult át”. Ezt az állítást azonban adatokkal nem támasztja alá. A Magyarország Története II. kötetében Szabad György csak annyit állít, hogy „a fejlettebb osztrák iparnak az árupiacon, a számára kedvezőbb árviszonyok biztosítása révén érvényesülő kizsákmányoló tevékenységéhez mind nagyobb súllyal járult a pénzületi, tőke kiviteléhez kapcsolódó”. Mindezeket a nézeteket a dualizmus gazdasági fejlődésének új szemléletét képviselő említett tanulmányok cáfolják vagy módosítják.

Sándor Vilmos az egész gazdasági struktúrát és fejlődést elsősorban, legfőképpen a külföldi tőkerészesedés szempontjából vizsgálja. Az egyetemi jegyzetben valamivel nagyobb figyelmet szentel a belső tőkefelhalmozásnak, de adatszerűen nem vizsgálja meg a tőkefelhalmozás egész menetét. (Ezt csak Berend Iván és Ránki György említett tanulmánya végzi el.) Másik fő szempontja a termelés és tőke koncentrációja, valamint monopóliumok és „finánciókés” kapcsolatok vizsgálata. A „finánciókés” kapcsolatok kimutatása — véleményem szerint — gyakran túlzott, másrészt a monopólium fogalmának túl tág értelmezése néha zavarja a gazdasági struktúra helyes megvilágítását. A gazdasági növekedés eredményeit Sándor Vilmos nagyon alárendelten tárgyalja és inkább a nyugattal szembeni elmaradottságot, a strukturális torzulást és a kizsákmányolást, többek között a nemzetiségi dolgozók kizsákmányolását hangsúlyozza. Úgyancsak megtalálhatók ezek a Magyarország Története II. kötetében is, de ez jobban kiemeli a gazdasági fejlődés eredményeit.

Az általános gazdasági fejlődés tárgyköréből mindeddig hiányzik a külkereskedelem összefüggő, áttekintő vizsgálata, az államháztartás és pénzügyek kérdése csak az egyetemi jegyzet politikai történeti részében nyer vázlatosan utaló tárgyalást. Az adózás, közterhek kérdéséről Varga István „A parasztság története Magyarországon a kapitalizmus korában” (a továbbiakban röviden: *Parasztság története*) c. gyűjteményben a parasztságon túlmenő jelentőségű, alapos tanulmányt tett közzé. A távolabbi kutatások feladata lesz a fogyasztás struktúrájának és növekedésének vizsgálata és összevetése a termeléssel és a külkereskedelemmel.

A külföldi összehasonlító adatokat és példákat a régebbi összefoglaló munkák mindig a nyugat-európai országokból, esetleg Ausztriából veszik, ami nem reális összehasonlítási alap, ezenfelül az összehasonlítás mindig egyedi, elszigetelt esetek, nem strukturális összehasonlítás. Az utóbbira, valamint kelet-európai összehasonlításokra csak az újabb szemléletű tanulmányok nyújtanak példát.

A *közlekedés* tárgyköréből csak a vasútépítés, vasútállamosítás és tarifapolitika nyer — jelentőségénél kisebb mértékű — említést Sándor Vilmos írásai-ban. A közúti hálózat, folyami és tengerhajózás, a posta kiépülésének kutatása terén még semmi sem történt.

Mindegyik régi összefoglaló munka erősen hangsúlyozza a *hitelügy* nagyarányú fejlődését és koncentrációját. Nem történt meg azonban még a hitelviszonyok alakulásának, a bankok különböző hitelezési ágainak elemzése. Külön vizsgálatot érdemelnek a takarékpénztárak, köztük a nemzetiségi takarékpénztárak, melyek az egyetemi jegyzetben több helyen is szerepelnek. Feltáratlan, nagyon nehéz kutatási terület az uzsora kérdése, amit a parasztsággal kapcsolatban a régebbi összefoglaló munkák gyakran emlegetnek, de átfogó, adatszerű vizsgálat hiányában valódi jelentősége nem mérhető fel. Szabad György tanulmánya *A parasztság története* II. kötetében sok új értékes adatot tár fel (pl. a hitelszövetkezetekről), de csak első, tapogatózó lépésnek tekinthető.

Az *ipar* kérdéseinek tárgyalására egyrészt a már mondottak érvényesek. A fő szempontok a külföldi tőke behatolásának módjai, a külföldi tőkerészesedés, a vállalati és tőkekapcsolatok, a termelés és tőke koncentrációja és a monopóliumszervezetek. Megjegyzem azonban, hogy elég kevéssé történt meg a kartellek konkrét tartalmának és tevékenységének bemutatása. E témák mellett szerepel az egyes iparágak fejlődésének jellemzése, a termelés növekedése, a technikai színvonal emelkedése. Sándor Vilmos utal a technikai felszerelés gyakori külföldi eredetére, de a kérdést nem vizsgálja meg alaposabban. Megállapítja és adatokkal alátámasztja az ipari forradalom lezajlását a századfordulóig, de nem veti fel az ipari forradalom feltételeinek kérdését. Az ipari struktúrára nézve kiemeli az élelmiszeripar túlsúlyát, a textilipar gyengeségét (Szabad György a gazdasági szerkezet ferdevállásáról beszél), de az egyetemi jegyzet elismeri, hogy „a nagyipari fejlődés bizonyos mértékig eltolódott a nehézipar irányában”. Az ipari struktúra egészéről az egyetemi jegyzet ad némi képet.

Sándor Vilmos monográfiája és nyomában a többi összefoglaló munkák elég részletesen foglalkoznak az ipartámogató törvényekkel és egyéb iparpolitikai tevékenységgel. Ezek eredményét Sándor Vilmos az egyetemi jegyzetben jóval kedvezőbben értékeli, mint monográfiájában, sőt rámutat Magyarország gazdasági önállósodásának lehetőségére is, de „nem szüntette meg a magyarországi gyáripar fejlődését alapvetően korlátozó akadályokat, nem pótolta a közös vámterületen hiányzó védővámokat”.

Jelentős új kutatási terület volna az építőipar, a nagy középítkezések vizsgálata. Nagyon fontos téma a vízszabályozási, ármentesítési és lecsapolási munkálatok. A középítkezések széles tárgyköréből csak Budapest felépítésének néhány mozzanata nyer említést az egyetemi jegyzetben. Jelentős témának tartom a kisipar átalakulásának és növekedésének kutatását. A régi, feudalizmuskori (főleg textilipari) kisipari ágak eltűnése és új igényekhez, a gyáripar viszonyaihoz alkalmazkodó kisipar kialakulása és jelentős növekedése az ipari forradalom jelenségei, sőt fontos feltételei közé tartozik. A nagyipari termelés szükségszerűen létrehozza a kiegészítő és szolgáltató tevékenységet ellátó kisipari ágakat. A kisiparról az egyetemi jegyzet tesz futó említést, de a megfelelő statisztikai anyagok feldolgozásával már most is jóval többet lehetne e tárgyban mondani.

A *kereskedelem* problémáit történetírásunk még egyáltalán fel sem vetette. A belső kereskedelem és forgalom regionális vizsgálata nehéz, de hasznos kutatási terület volna.

A *mezőgazdaság* problémáira nézve hangsúlyoznunk kell, hogy a kutatások még nagyon kezdeti stádiumban vannak, a régebbi összefoglalások megállapításai tulajdonképpen adatszerű, alapos feltárásokkal és elemzésekkel alá nem támasztott vázlatos, gyakran sematikus benyomások, elképzelések a mezőgazdaság fő problémáiról az adott időszakban. Csak újabban, a mezőgazdasági termelés és külkereskedelmi forgalom növekedéséről ad vázlatos, de adatszerű képet Puskás Júlia hivatkozott munkája, valamint a paraszti gazdálkodás számos problémájához hatalmas új anyagot tár fel, de szintézist még nem ad a Parasztság története két kötete.

A mezőgazdaság fejlődésének tárgyalását az egyetemi jegyzetben és a Magyarország története II. kötetében az agrárválság dominálja. Az agrárválság tényezőit és jellegét az egyetemi jegyzetben Sándor Pál szerintem helytelenül interpretálja, így pl. túltermelési válságnak állítja be. Ezzel szemben Szabad György a Magyarország Története II. kötetében rámutat arra, hogy „az agrárválság pusztító hatása döntően az árzuhanás s nem az árugabona eladhatatlansága révén érvényesült”. Továbbá a magyar gabona kedvezőtlen ár helyzetét Sándor Pál a magyar mezőgazdaság elmaradottságával, a magas földjáradékkal és magas termelési költségekkel magyarázza. Ezek azonban önellentmondó megállapítások és ugyanakkor ellentétben állnak azzal a ténnyel is, hogy az agrárválság sokkal erősebben érintette a nyugat-európai országok fejlettebb mezőgazdaságát.

A régebbi összefoglaló munkák egyaránt hangsúlyozzák az agrárválság pusztító hatását a középbirtokra és a parasztságra, valamint ösztönző hatását a nagybirtok gazdálkodási színvonalának emelkedésére. Ezek az állítások azonban dokumentált kutatásokkal alá nem támasztott sematikus tételek. A középbirtok kétségtelen pusztulásában kérdés, hogy milyen része volt az agrárválságnak más tényezők (rossz gazdálkodás, eladósodás, felaprózódás stb.) mellett. A parasztságra gyakorolt állítólagos nagyarányú pusztító hatását erősen kétlem, az önálló gazdák számának csökkenésére felhozott adatok megbízhatóságát Orosz István a Parasztság története II. kötetében meggyőzően cáfolja. Ugyanez a tanulmány erősen kérdésessé teszi a parasztság felbomlásának, differenciálódásának régi sematikus felfogását, és rámutat a birtokaprózódás döntő voltára. Az uzsora, az adó- és jelzálogterhek tényleges jelentőségének és hatásának vizsgálata, a fejlődés egészébe való beillesztése is még a jövő kutatások feladata a jelenlegi kiragadott adatokkal illusztrált — szerintem — túlzó beállítással szemben. Az agrárválságnak a nagybirtokra gyakorolt ösztönző, fejlesztő hatásának beállítása is túl egyoldalú, sematikus; különböző vidékeken, különböző csoport-

tok tulajdonában levő nagybirtokok eltérő fejlődést mutattak. Rámutat erre Szabad György a Magyarország Története II. kötetében, kiemelve a hitbizományok alakításának elszaporodását és hangsúlyozva kötött és kötetlen birtokok, illetve nagybérletek közti különbséget. Amíg azonban nem rendelkezünk az egyes üzemtípusok monografikus feltárásával, e kérdésekben megalapozott, meggyőző állításokat senki sem tehet.

Az agrárválsággal kapcsolatban az összefoglaló munkák erősen hangsúlyozzák a vámpolitika és a Monarchia felvevőpiacának nagy jelentőségét. E kérdéseket adatszerűen Puskás Júlia dolgozta fel. Tanulmányában rámutatott Magyarország agrárexportjának növekedésére, egyre kizárólagosabb ausztriai irányára és összetételének bizonyos változásaira, melyek a mezőgazdaság belterjesebb művelésével kapcsolatosak. A mezőgazdaság fejlődését előmozdító lényeges tényezők között helyesen sorolja fel az egyetemi jegyzet a vasútépítést és vasúti tarifapolitikát, valamint a jelzálogkölesönök jelentős növekedését.

A mezőgazdasági egész fejlődésébe be nem illesztve, összefüggéstelenül vet fel azonban az egyetemi jegyzet olyan kérdéseket, mint a telepítés és parcellázás, valamint a nagy- és kisbérletek. Határozottan helytelen, hogy az egyetemi jegyzet a paraszti gazdálkodás színvonalának emelkedését, a belterjes művelési ágak bevezetését kizárólag a falusi burzsoáziához köti. Ennek ellentmondanak a saját országos adatai a művelési ágak változásáról, a vetésterület növekedéséről, a termésátlagok emelkedéséről stb. Szabad György, Puskás Júlia és különösen a Parasztság története tanulmányai határozottan rámutatnak a középparaszti gazdálkodás színvonalának jelentős emelkedésére. Az egyetemi jegyzet helytelenül, túlzó módon exponálja még — nézetem szerint — a „kizsákmányolás fokozását”, különösen a nemzetiségi munkások állítólagos megkülönböztetett, súlyosabb kizsákmányolását. A mezőgazdaság munkaerőhelyzete, a munkanélküliség és a mezőgazdasági bérek, illetve (nagyon lényeges!) a paraszti kis- és részesbérletek alakulása még a további kutatások tisztázására vár. Aligha helytálló a parasztság életszínvonalának süllyedéséről beszélni, tartósan talán még az agrárproletariátus esetében sem. Szabad György a Magyarország Története II. kötetében a részesművelésért való versengést helyesebben a paraszti felfelé törekvés jeleként kezeli.

A mezőgazdasági termelés jelentős növekedését és színvonalának emelkedését mindegyik összefoglaló munka hangsúlyozza; részletes adatszerű bemutatását a statisztikai anyagok feldolgozásával Puskás Júlia végezte el. Puskás Júlia kísérletet tett Magyarország mezőgazdaságának a Monarchia egész mezőgazdaságába való beillesztésére is és kiemelte a városi piacokhoz közelfekvő vidékek gyorsabb mezőgazdasági fejlődését. Ugyanerre utal Szabad György is. Míg az egyetemi jegyzet majdnem kizárólag a gabonatermelés fejlődését állítja tárgyalása középpontjába és a mezőgazdaság fejlődését csak igen korlátozottan ismeri el, a többi összefoglaló munkák több teret szentelnek a mezőgazdaság egyéb ágainak és jóval több elismeréssel nyugtazzák a fejlődést. Szabad György a Magyarország Története II. kötetében korlátozottabb terjedelme ellenére többet foglalkozik az állattenyésztés és szőlőművelés kérdésével, Puskás Júlia részletesen foglalkozik az állattenyésztés fejlődésének problémáival, de hiányossága, hogy a szőlőművelést teljesen figyelmen kívül hagyja. Szabad György rámutat az elemi csapások (aszály, árvíz, állatvész stb.) jelentős szerepére; különösen fontosnak tartom a filoxéra hatását, mely szerintem eléri, sőt talán meghaladja a gabonaválság jelentőségét a parasztság és a kisebb nemesség körében. Igen kívánatos volna a szőlőművelést mielőbb kutatás tárgyává tenni, bár

a tárgyban a néprajz már produkált egyet-mást, amit történetírásunk még nem hasznosított. Hasonlóképpen speciális termelési ágakkal is inkább néprajzosok foglalkoztak, anélkül, hogy történetírásunk értékesítette volna e munkákat. A gabonatermelésen kívül mezőgazdasági ágak elhanyagolása okozta agrártörténetírásunkban a gabonaválság egyoldalú eltúlzását és az ellene ható tényezők szem elől tévesztését. Új anyagot és szempontokat hoz e kérdésekben Vörös Antal disszertációja: A belterjes gazdálkodás kialakulása és az állattenyésztés a Dunántúlon, 1880—1914 (1967).

A Parasztság története c. gyűjtemény két kötetű a tanulmányok egész sorában hatalmas és értékes új anyagot, gyakran új szempontokat hoz, ennek feldolgozása és beillesztése a fejlődés összefüggő képébe még a jövő feladata (és az új tankönyvszöveg elkészítése során a korlátozott terjedelem miatt csak kis mértékben valósítható meg). Itt csak felsorolom azokat az időszakunkba tartozó fontos kérdéseket, melyeket a Parasztság története tárgyal, a régebbi összefoglalásokból azonban hiányoznak. Simonffy Emil a tagosítást és a parasztbirtokok szétszórtságát vizsgálja. Varga Gyula alapos tanulmányt közöl a parasztgazdaság munkaeszközeinek változásairól és a mezőgazdasági gépesítés tényezőiről. Balogh István rendkívül gazdag tanulmánya a piacnak és közlekedésnek a paraszti áruterelésre gyakorolt hatásával, a mezőgazdasági szakismeretek terjedésével, a nyomásos és szabad gazdálkodás sorsával, a nagyjelentőségű 1894. évi mezőrendőri törvénnyel, a vetésforgók típusaival, a talajművelés átalakulásával, a trágyázással, a parasztgazdaság üzemvitelével foglalkozik a földművelés és állattenyésztés fő vonalainak áttekintése mellett. Az előbbi problémákat csak felveti és vázlatosan körvonalazza, de mindmégannyi fontos, alaposabb kutatásra váró téma. Balogh István egy másik tanulmányban az alföldi tanyás gazdálkodás elterjedését és színvonalát vizsgálja. Orosz István már említett tanulmánya nagy statisztikai anyag precíz elemzése révén a parasztbirtok fogalmát, helyét az ország birtokrendszerében, a paraszti birtokmegosztást és változásait igyekszik tisztázni. Hársfalvi Péter az agrárpolitikai törekvéseket és vitákat tárja fel. Említettük már Szabad György tanulmányát a hitelviszonyokról és Varga István tanulmányát a közterhekről. Új anyagot nyújt még Gyimesi Sándor tanulmánya a szövetkezeti mozgalmakról, és nagyon jelentős Niederhauser Emil: A parasztság Európában c. főleg kelet-európai összehasonlító tanulmánya. Az összes felsorolt témák további, alaposabb kutatást igényelnek és hozzátennem még, hogy a baromfitenyésztésről, az erdőszetről és halászatról mitsem tudunk. Végül megjegyzem, hogy a mezőgazdaság viszonyainak alaposabb feltárásához nélkülözhetetlenek a regionális vizsgálatok, a különböző gazdaságföldrajzi tájak rendkívül nagy eltérései miatt, de többek között a nemzetiségek agrár-viszonyainak feltárása szempontjából is.

A társadalomtörténet kutatása még a kezdet kezdetén áll, de már a régebbi összefoglaló munkák is számos problémáját felvetették. Az egyetemi jegyzet „Magyarország népessége a századforduló idején” c. alatt demográfiai áttekintést nyújt, említést tesz az elemi csapások, járványok, közegészségügyi állapotok hatásáról a népesség növekedésére, foglalkozik a kivándorlással, valamint a belső vándorlás fő irányával és a városiasodással, főleg Budapest és környéke fejlődésével. A foglalkozási megoszlás alapján hozzávetőleges képet nyújt Magyarország társadalmi szerkezetéről, ismerteti a lakosság nemzetiségi megoszlását és az egyes nemzetiségek területi elhelyezkedését.

Ehhez kapcsolódik a magyarországi nemzetiségek gazdasági-társadalmi fejlődését bemutató fejezet. Ennek bevezetése a nemzetnévadás nyugati „nor-

mális" fejlődésétől eltérő magyarországi két típusát fejt ki. A két típus meghatározása az egyes nemzetiségekre vonatkoztatása nem világos, nem pontos vagy bizonyos vonatkozásokban elfogadhatatlan (pl. „az első típus fejlődés Ausztria politikai túlsúlya és gazdasági kizsákmányolása torzította el"). A második típust, az ún. hiányos (csonka) társadalmak problémáját a jegyzet maga is vitatott kérdésnek jelzi. Itt szerepel a „kétszeresen elnyomott népek" kifogásolható kifejezés is. A nemzetiségek gazdasági-társadalmi fejlődésének közös vonásait fejtegető rész a tőkés fejlődés három alapvető feltételének elavult tételével indul, mely a jelen esetben különösen értelmetlen (Magyarország függősége Ausztriától). A közös vonások között kiemeli az urbanizálódás, az iparforgalmi népesség alacsonyabb arányát és részletesen elemzi a nemzetiségek agrárnépességének társadalmi szerkezetét. E kérdéseket azóta alaposabban és részletesebben megvizsgálta Katus László említett 1964. évi tanulmánya a nemzetiségi területek gazdasági-társadalmi fejlettségéről és Kolossa Tibornak szintén az 1964. évi Monarchia-konferenciára készített tanulmánya a Monarchia agrárnépességének társadalmi szerkezetéről. A nemzetiségek fejlődési elmaradottságát az egyetemi jegyzet a magyar uralkodó osztályok elnyomó politikájának és a dualizmus gazdasági rendszerének tulajdonítja; ezt a felfogást már Katus László említett 1964. évi munkája lényegében elvetette.

Az egyetemi jegyzet ezután az egyes nemzetiségek gazdasági-társadalmi fejlődésének sajátos vonásaival foglalkozik, külön helyen tárgyalja Horvátország területének és népességének alakulását, a horvátországi agrárviszonyok, valamint hitelrendszer és gyárpar fejlődését. Horvátország fejlődéséről a dualizmus korában azóta Katus László nagy, átfogó monográfiát írt. A magyarországi nemzetiségek fejlődéséről is a kutatás azóta sok új anyagot tárt fel. Az egyetemi jegyzet e részének fő problémája nézetem szerint az, hogy sok esetben kénytelen az egyes nemzetiségek problémái helyett egyes régiók (Erdély, felvidéki városok és iparvidékek) problémáit tárgyalni, a nemzetiségileg heterogén lakosság és a gazdasági viszonyok nemzeti szétválasztásának lehetetlensége miatt. Meggondolandó, nem volna-e helyesebb a regionális tárgyalás alapjára helyezkedni, mindig megemlítve az ott élő nemzetiségek helyzetét és szerepét. Így az egyes nemzetiségek különböző települési csoportjai közti nem elhanyagolható színvonalbeli különbségek is jobban kitűnnének. Az egyetemi jegyzet erre csak a románok esetében tesz utalást.

A Magyarország Története II. köteté is tartalmaz társadalomtörténeti fejezetet „Az életforma átalakulása a XIX. század utolsó harmadában" címen. Ennek jellege azonban egészen más mint az egyetemi jegyzeté. Az általános kulturális színvonal emelkedése egyes jegyeinek felsorolása (személyforgalom, posta, sajtó, színházi élet) után Budapest és a vidéki városok fejlődésének, továbbá a fő társadalmi rétegek életmódjának irodalmias körképét nyújtja. Az egyetemi jegyzettel szemben hiányzik a demográfia, a társadalmi struktúra elemzése és — a mű címe ellenére (Magyarország története) — egyáltalán nem foglalkozik a nemzetiségekkel.

A társadalmi osztályok közül már régebben részletesebb kutatás foglalkozott az ipari munkásosztály helyzetével és fejlődésével. Sándor Vilmos monográfiájában és az egyetemi jegyzetben hosszabb részt szentelt ennek a témának. Bemutatja a nagyipari munkásság számának és koncentrációjának alakulását, foglalkozik a munkásosztály összetételével, főleg a nemzetiségi és külföldi származás szempontjából. Azóta Lackó Miklós részletesebben feldolgozta az ipari munkásság összetételének problémáit, rámutatott a parasztságból az ipari mun-

kásságba való átmenet útjaira. Sándor Vilmos a munkásosztály helyzetét (az egyetemi jegyzetben is) a „kettős kizsákmányolás”-ként jellemzi, amit történetírásunk már régen elvetett. Ezután foglalkozik a névleges bérek és az életszínvonal alakulásával. Az utóbbi kérdésben monográfiája óvatos tartózkodással megállapítja, hogy adatok és előmunkálatok hiányában megbízható számítást nem nyújthat, az egyetemi jegyzet viszont határozottan leszögezi, hogy a munkásosztály életszínvonala az előző időszakához viszonyítva csökkent. A munkás-ság sztrájkharcát úgy jellemzi, hogy a 80-as években elsősorban a munkanap rövidítéséért, a vasárnapi munkaszünetért folyt, a 90-es években ezzel szemben a béremelés lépett előtérbe. Részletesen foglalkozik az ipari törvényhozással, a gyárfelügyelői intézménnyel és a betegbiztosítás fejlődésével.

Az agrártörténeti munkák gyakran foglalkoznak a parasztság társadalmi problémáival is. Az egyetemi jegyzet egy rövid, odavetett, egyoldalúan sötét képet fest a parasztság helyzetéről. Számos értékes tanulmányt tartalmaz a Parasztság története. Balogh István már említett munkája foglalkozik a tanyás gazdálkodás társadalmi problémáival is. Sárközi Zoltán a summásság helyzetét és fejlődését tárgyalja, kelet-európai kitekintéssel. Katona Imre a különböző félparaszi, félmunkás rétegekről ír (hajózási, erdei, vasúti munkások, építő- és téglagyári munkások, kubikusok). Rácz István a paraszti elvándorlás kérdéseit vizsgálja: a kivándorlást, városba költözést, továbbá a visszavándorlást, a külföldi munkában megtakarított pénzüsszegek hasznosítását. Ez utóbbi mellett figyelemre méltó új szempontja az elvándorlás következtében fellépő munkaerőhiány és a mezőgazdasági bérek emelkedése. Balogh István újabb gazdag tanulmánya a paraszti művelődés kérdéseivel foglalkozik: az elemi népoktatás és szakoktatás állapotát jellemzi, adatokat hoz a parasztszármazású tanulók arányára a közép- és főiskolákban. Különösen értékes a spontán művelődés útjairól írt rész: a piacozás, vásározás, egyesületek, olvasóköriek, kalendáriumok, újságok, népies ponyvairodalom szerepéről.

Meg kell említeni még Vörös Antal: A paraszti termelő munka és életforma jellegének változásai a Dunántúlon 1850—1914 (Történelmi Szemle. 1966. 2.) c. cikkét, mely egész új módon, új szemlélettel veszi fel a paraszti életforma alakulását a múlt század második felében.

A két legnagyobb társadalmi réteg mellett újabban a városi polgárság társadalmi problémáit is jelentős kutatásokkal tárja fel Vörös Károly. Egyre égetőbb hiány lesz viszont a nagy- és középbirtokosság, valamint a Magyarországon oly jelentős „középosztály”, a hivatalnok- és értelmiségi réteg kutatásának teljes hiánya. E téren csak Hanák Péter két írása (Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. Történelmi Szemle. 1962. 2. és A dualizmus kérdései c. referátumában a „középosztály”-ról szóló rész (Századok, 1962. 1—2.) néhány vázlatos, de értékes adattal áll rendelkezésre. Ennélfogva nincs átfogó, elemző képünk az egész társadalmi struktúra alakulásáról, a társadalmi mobilitás kérdéseit pedig Lackó Miklós és Rácz István említett munkái mellett csak Hanák Péter érintette. Kimondhatatlanul messze vagyunk a társadalmi struktúra kelet-európai összehasonlító vizsgálatától.

A *politikai* fejlemények *történetét* a 80-as évekre az egyetemi jegyzetben Sándor Vilmos, a Magyarország Története II. kötetében Szabad György, a 90-es évekre mindkettőben Hanák Péter foglalta össze. Az egyetemi jegyzet általában sokkal részletesebb, bővebb leírást nyújt, mint a Magyarország Története II. kötete. A fő kérdések ismertetésében ezért az előbbit veszem alapul.

A 80-as éveket Sándor Vilmos a viszonylagos nyugalom éveiként jellemzi és főként a parlamenti viszonyokkal és a törvényhozással foglalkozik. Ismerteti és jellemzi a parlamenti pártokat és az Antiszemita Párt kapcsán kitér a zsidókérdés társadalmi hátterére. Rámutat a nemzetiségi elnyomás és magyarosítás jelenségeire és méltatja Mocsáry Lajos egyedülálló fellépését. Ismerteti a csendőrség és rendőrség megszervezését, a közigazgatás részleges „államosítását”, vagyis állami függésének növelését, a főrendiház reformját és számos gazdasági törvényt. A Magyarországi Általános Munkáspárt fejlődését Frankel Leó távozása után a mérsékelt és radikális irányzat harcaként jellemzi, melyből a mérsékelt irányzat került ki győztesen. Kiemeli, hogy a pártvezetés és a betegpénztár összefonódása gátolta a munkásmozgalom fejlődését, hanyatláshoz, elsekélyesedéshez vezetett, sem a párt szervezeti kiépítése, sem a szakszervezetek fejlődése nem haladt előre. A 80-as évek második felének megélnéülését a külpolitikai eseményekkel: a bolgár válsággal és a román vámháborúval vezeti be, ehhez kapcsolja az államháztartás szanálásának részletes tárgyalását. Ezután bemutatja az agrárius—merkantil ellentétek jelentkezését és a nemzeti sérelmek és nemzeti demagógia politikája felvetődésének ábrázolásával elvezet a véderővitához és Tisza Kálmán bukásához.

Lényegében ugyanezeket a kérdéseket tárgyalja rövidebben Szabad György is, de a kötet helyes periodizációja következtében nem húz mesterséges határt Tisza Kálmán 15 éves kormányzati periódusába. A 80-as évek körképéből sajnálatosan hiányzik — a 90-es években Hanák Péter helyes eljárásával szemben — Tisza Kálmán portréja.

A 90-es éveket Hanák Péter „A dualizmus válságának kezdete” (egyetemi jegyzet) illetve „A dualizmus válságának kifejlődése” (Magyarország Története) címmel jelöli. Az egyetemi jegyzetben a Szociáldemokrata Párt megalakulásával és programjának bírálatával kezdi. Ezután finoman elemzi a 90-es évek elején fellépő agrárszocialista mozgalmak gazdasági-társadalmi hátterét, ismerteti a mozgalmakat és megállapítja, hogy a 90-es évek első felében az agrárszocialista mozgalmak kizárólag munkás-követeléseket vetettek fel, valóban proletár jellegük volt. A Szociáldemokrata Párt további fejlődését „a kispolgári reformizmus és az osztályharcos irányzat közötti harc”-ként jellemzi. Ismerteti az 1894. évi egyesítő kongresszust és határozatait, kiemeli a szakszervezetek támogatását kimondó határozat jelentőségét, bírálja az agrárkérdésben hozott határozatot.

A 90-es évek első felének parlamenti eseményeit a „burzsoá-liberális reformpolitika” címen foglalja össze. Ennek fő indítékául a kormánytöbbség megszilárdítására irányuló taktikát jelöli meg: a figyelem elterelését a „nemzeti, közjogi” és szociális kérdésekről. Ismerteti a Szapáry-kormány gazdasági és szociálpolitikai intézkedéseit, a valutareformot, a közigazgatási reform kudarcát, majd részletesen tárgyalja az egyházpolitikai küzdelem kialakulását és lefolyását. Ennek során elemzi a pártviszonyokban bekövetkezett eltulodásokat, rámutat a 67-es és 48-as irányzat kölcsönös közeledésére. Közben bemutatja a Replika- és Memorandum-pör körülményeit és a Wekerle-kormány magatartását e kérdésben, kiemeli a per hazai és nemzetközi jelentőségét. Az egyházpolitikai reformok haladó jelentőségét elismerve megállapítja, hogy a reformpolitika a politikai táborok ideiglenes megzavarásán túl végső soron nem tudta megváltoztatni a magyar pártviszonyokat, a politikai csoportosulás közjogi vonalon mozgó tendenciáját, nem tudta meggátolni a dualizmus problémáinak válságba vezető kiéleződését.

A 90-es évek második felét „a dualizmus belpolitikai válságának kibontakozása” (egyetemi jegyzet, 1895-től), illetve „a dualizmus válságának jelent-

kezése” (Magyarország Története 1896-tól) címen tárgyalja. A Monarchia nemzetközi helyzetét gyengítő fejleményeknek jelöli meg a francia—orosz szövetséget, az angol—német ellentét kibontakozását, Olaszország közeledését Franciaországhoz és a balkáni nemzeti mozgalmak erősödését. Részletesen tárgyalja az új pártviszonyokat Ausztriában, a cseh nemzeti mozgalom fellendülését, majd a Taaffe-kormány bukását, később az ausztriai belpolitikai válság állandósulását. Ismerteti Kálnoky bukását az Agliardi-affér kapcsán, Bánffyval kapcsolatban.

A Szociáldemokrata Párt fejlődését a 90-es évek második felében az oppor-tunizmus győzelmeivel és megszilárdulásával jellemzi, ami döntő oka volt az agrárproletár szervezetek elszakadásának. Részletesen foglalkozik a Várkonyi vezetése alatt álló Független Szocialista Párt magalakulásával és megállapítja, hogy ez a párt fogalmazta meg programjában első ízben a földosztás követelését. Kiemeli, hogy az argárszocialista mozgalom jellege a 90-es évek első felével szemben megváltozott, elszakadt a szocialista munkásmozgalomtól és demokratikus-paraszti jellegűvé vált. Az 1898. évi nyírségi mozgalom már paraszti földosztó mozgalom volt.

A Bánffy-kormány politikáját a munkás- és parasztmozgalomnak, valamint a nemzetiségek erőszakos, terrorisztikus elnyomása jellemzi, de megemlíti az állami szociálpolitika egyes jelenségeit is. Rámutat a magyar sovinizmus fellángolására és kitűnő képet ad a Millenium hangulatáról.

A dualizmus válságának jelentkezését a gazdasági kiegyezés bonyodalmaiban, az állandósult ausztriai politikai válságban és magyarországi hatásában mutatja be. Világosan rámutat arra, hogy egyetlen magyar politikai irányzat sem óhajtotta ténylegesen realizálni az önálló magyar vámterületet és az ellenzék is megelégedett közjogi formulákkal. A magyar parlamenti harcok hátterében az agrárius—merkantil ellentétek kiéleződése állt, melynek központjába az agrárvámok kérdése került. Végül az egyetemi jegyzet politikai történeti része a Széll-kormány ideiglenes szélesendjének, a pártfuzió jellemzésével ér véget.

Hanák Péter tárgyalása a Magyarország Története II. kötetében az egyetemi jegyzettel szemben néhány ponton eltérést mutat, a dualizmus válságának jelentkezését első ízben az 1897—98-as ausztriai politikai válsághoz és a gazdasági kiegyezés bonyodalmaikhoz köti, s nem vonja be a dualizmus válságának jelenségei közé a 90-es évek első felének egyházpolitikai közdelmeit.

A 90-es évek politikai történetének bevezetése a Magyarország Története II. kötetében a 67-es egyensúly megbomlásáról szól. Az egyetemi jegyzettel szemben differenciáltabb elemzéssel kétágú konzervatív áramlat jelentkezéséről beszél: egyfelől a nagybirtokos agrárius mozgalom, másfelől a dzsentri elégedetlenség és szervezkedés ennek megtestesülése.

A Magyarország Történetében több esetben reálisabban, mértéktartóbban ítéli meg a Szociáldemokrata Párt programját és tevékenységét. Továbbra is bírálja a párt felfogását és magatartását az agrárkérdésben, de több megértést tanúsít a legális párt- és szakszervezeti tömegmunka és a választójogi harc iránt. Rámutat viszont arra, hogy a párt éles elhatárolódása a magyar nacionalizmus-tól és a nemzetköziség vállalása alapvetően helyes állásfoglalás, „a szocialista munkásmozgalom létkérdése volt”.

Megjegyzem még, hogy az egyházpolitikai reformok napirendre kerülését Hanák Péter túl kizárólagosan csak politikai taktikának tekinti. Nézetem szerint jelentős része volt az urbanizálódással járó vallási közömbösség, a vallási kötöttségektől való szabadulás, valamint a zsidó burzsoázia erősödése tendenciáinak is, a reformokat tehát valóságos társadalmi igény követelte.

A magyar forradalmi munkásmozgalom története c. kötetet mint a munkásmozgalom történetének legújabb összefoglalását vettem figyelembe. Tartalma nagyon kevés, csak egész vázlatos áttekintést ad. A már tárgyalt összefoglaló munkákban sokszorosán több anyag található a munkásmozgalomról. A Párt-történeti Intézet kiadványában feltűnő, hogy szinte teljesen tartózkodik minden értékeléstől, állásfoglalástól, bírálattól, egyszerűen elmondja a munkásmozgalom fő eseményeit.

A politikai történet terén újabb kutatások tudomásom szerint csak a külpolitika és az ausztriai belpolitika kérdéseinek eddigi tárgyalásmódját érintik. Diószegi István több munkája új adatokat és szempontokat tár fel a Monarchia külpolitikájára, különösen az 1964. évi konferenciára készített referátuma, Einige Bemerkungen zur Frage der östereichisch-ungarischen Ostpolitik. Ebben mélyreható elemzést nyújt az osztrák és magyar uralkodó körök balkáni politikai törekvéseiről, ezek összeütközéseiről és a Monarchia külpolitikájában való realizálódásáról. Átfogó összefüggésekbe állítva tárgyalja a Németországhoz, Oroszországhoz és a balkáni országokhoz való viszonyt és a külügyminiszterek személyének változását. Rámutat arra, hogy a század végén az osztrák és magyar uralkodó körök balkáni törekvései közeledtek egymáshoz és a külpolitika irányváltozása volt a mélyebb oka Kálnoky bukásának, a felszínen mutatkozó Agliardi-afférral, mint alkalmas ürüggyel szemben. Palotás Emil tanulmányó (Ausztria-Magyarország és a balkáni kérdés a XIX. század végén. Történelmi Szemle, 1967) az 1897. évi osztrák-magyar—orosz megegyezést elemezte, mint a két hatalom konzervatív politikára irányuló közös akcióprogramját. Somogyi Éva (Választójog és parlamentarizmus Ausztriában, 1861—1907) a 90-es években az osztrák pártviszonyok átalakulását, új típusú tömegpártok jelentkezését vizsgálja meg.

A politikai történet kutatásának új útjaira mutat rá Hanák Péter említett Hungary in the Austro-Hungarian Monarchy c. tanulmánya, valamint Komjáthy Miklós bevezetése a közös minisztertanács jegyzőkönyveibe, melyek a legmagasabb politikai döntések létrejöttének útját vizsgálják és megvilágítják egyúttal a Monarchia legfőbb politikai tényezőinek hatalmi körét és egymáshoz való viszonyát. Szükségesek volnának hasonló tanulmányok alsóbb szinteken is.

A politikai történet jobb megalapozását elsősorban az egyes pártok fejlődésének strukturális és szociológiai vizsgálata segítené elő. Ez átfogó, nagyarányú, hosszúlejárátú, a társadalomtörténettel érintkező komplex jellegű munkákat kíván. Közelítő lépés lenne a választások alaposabb feldolgozása. (Ruszkai Miklós dolgozata e témáról nem kielégítő.) Hasonló jellegű és jelentőségű feladat az állami és helyi közigazgatás intézménytörténete, valamint társadalmi összetételének vizsgálata.

Az egyetemi jegyzet a politikai történet után még egy fejezetet tartalmaz: *a nemzetiségek és nemzeti mozgalmak fejlődését*. Ki kell emelnem, hogy ezzel és a nemzetiségek gazdasági-társadalmi fejlődését tárgyaló fejezettel az egyetemi jegyzet eleget tesz annak a követelménynek, hogy *Magyarország* teljes történeti fejlődését ábrázolja. Ezzel szemben a Magyarország Története II. kötete a nemzetiségi kérdés jelentőségéhez képest nagyon csekély terjedelemben és súllyal tárgyalja a nemzetiségek fejlődését, ami egy népszerű mű esetében különösen sajnálatos hiányosság.

A jelzett fejezet bevezetése a nemzetiségi kérdés jellegét, a nemzeti fejlődés belső és külső feltételeit fejtegeti a dualizmus korában. Ennek során számos olyan megállapítást tesz, mely ma már aligha tartható. Többek között: „A nem-

zeti mozgalmak gazdasági alapját a nemzetiségi burzsoáziának az a harca képezte, amelyet saját, nemzeti belső piacának meghódításáért az elnyomó nemzet burzsoáziája ellen vívott.” „A nemzetiségi mozgalmak magukban rejtették a nemzeti állam alakítására irányuló tendenciát is, mert a kapitalizmus fejlődése számára . . . a nemzeti állam nyújtja a legjobb fejlődési lehetőséget.”

A bevezetés rámutat arra, hogy a passzivitás oka a nemzetiségi polgárság gyengesége mellett egyrészt a dualizmus rendszerének megszilárdításában, másrészt a nemzetiségi burzsoázián belüli ellentétekben: mérsékelt és radikális irányzat kialakulásában keresendő. A radikális irányzat a 90-es években erősödött meg annyira, hogy aktívan felléphessen a politikai porondon. Ez együtt járt a nemzetiségi mozgalmak közti együttműködés felújulásával.

A nemzetiségi kérdés súlyát, bonyolultságát, nemzetközi jelentőségét növelte a szomszédos balkáni országok fejlődése és erősödő hatása, vonzóereje. Ehhez fűzi a jegyzet a következő, immár túlzott megállapítást: „Az anyaországok vonzóereje . . . a határokon innen és túl előtérbe állította a haladás követelményét, a nemzeti egység, az egységes nemzeti állam megvalósítását.”

A fejezet egészében tárgyalja Horvátország gazdasági, társadalmi, politikai és kulturális fejlődését 1867-től 1900-ig. Ezután külön-külön bemutatja a román, szerb, szlovák és kárpátukrán nemzeti mozgalmak fejlődését, mindegyik esetben a kulturális fejlődés rövid vázolásával. Nem helyes, hogy a nemzetiségi munkásság mozgalmait is itt kerülnek tárgyalásra. Végül a fejezet a német nemzetiség, főleg az erdélyi szászok általános fejlődésének, valamint az „alldeutsch” mozgalom ábrázolásával zárul.

Az összefoglaló történeti feldolgozásokból majdnem teljesen hiányzik az ideológia- és kultúrtörténet. A Magyarország Története II. kötetében Szabad György ad némileg rapszodikus töredékeket az irodalomról és képzőművészetről. Ezekon kívül az egyetemi jegyzet nemzetiségi fejezetében szerepelnek rövid vázlatok az egyes nemzetiségek kulturális fejlődéséről. Az ideológiatörténet terén kívánatos volna a magyar liberalizmus és sovinizmus feltárása. Ilyen kutatások azonban még alig történtek. Nézetem szerint az ideológia- és kultúrtörténeti kutatás és feldolgozás módszertani problémái is tisztázásra várnak még a komolyabb kutatómunka megindítása előtt.

MÁRKUS LÁSZLÓ

Az 1890—1918 közötti magyar történet „fehér foltjai”

I.

A magyar gazdaság és társadalom szocialista irányú átalakulása az általános keret, amelyen belül a tudati kategóriák ugyancsak szocialista irányú fejlődése végbement és végbemegy. Ennek az objektív keretnek — történetírásunk szempontjából különösen figyelembe veendő — sajátos adottsága a magyarországi gazdasági és társadalmi fejlődés közép-kelet európai és ezen belül speciálisan magyar jellege.

A szocialista átalakulás folyamatát kedvezőtlen, torzító irányba befolyásolta a „személyi kultusz”-ként nevezett politikai kurzus időszaka és ennek ideológiai vetülete. A „személyi kultusz” hatása marxista történetírásunkra s különösképpen az újabbkori problémák feltárására világnézeti és módszertani szempontból egyaránt rányomta bélyegét, ezért e korszak és az 1956 óta

eltelt időszak történetírásának kritikai vizsgálatánál szükséges szemügyre venni röviden a torzulások világnézeti és módszertani összetevőit.

A szocialista irányú gazdasági és társadalmi átalakulás ideológiai vetületét, történetírásunk világnézeti megalapozását tekintve — a dolgok logikája folytán — a marxista történetfilozófia, a történelmi materializmus gondolati anyaga jelentette. Ebből következett, hogy a felszabadulás utáni magyar marxista történetírás főiránya, — a gazdasági tényező elsődlegességének, az osztályharc döntő szerepének előtérbe helyezése és ezáltal a polgári történetírás egésze elleni világnézeti támadás — jól választott volt. A személyi kultusz folytán ható ideológiai összetevők azonban meggátolták a történelmi valóság maximális megközelítési lehetőségét történetírásunkban.

E világnézeti összetevők közül kiemelném a vulgármaterialista felfogás eluralkodását, tehát a történelmi valóság vizsgálatánál a komplexitás figyelmen kívül hagyását, a marxi világnézeti és módszertani alapelv: a gazdasági tényezőnek, mint „végső soron” elsődlegesnek elhalványulását, sőt kiiktatását. E vulgármaterialista torzulás ellenpárjaként, de logikus következményeként jelentkezett az az idealista történeteszemlélet, amely az 1917 utáni korszakra el-túlozta, sőt elsődlegessé tette az ideológia szerepét a történelmi folyamat alakulásában, így vált a sztálini dialektikus és történelmi materializmus az emberi gondolkodás csúcsaként a mindent eldöntő és megoldó XX. századi „Bölcsék kövévé”. Ugyanaz a történetírói irányzat, amely az 1917 előtti korszak megközelítése során lebecsülte, vagy elhanyagolta az eszmei tényezők befolyását, az 1917 utáni korszakra alkalmazva felnagyította, abszolútizálta a tudat szerepét.

A személyi kultusz hatásaként alá kell húzni az agitprop jelleg eluralkodását történetírásunkban, ami világnézeti következményeit tekintve kifejezetten antimarxista konzekvenciák megszületésére vezetett: így a nacionalista történeteszemlélet előretörésére.

A komplexitás elhanyagolása, a dialektikus módszer torzított alkalmazása nem tette lehetővé a társadalmi mozgásnak árnyalt kimunkálását. Történetírásunk — zömmel — megelégedett az osztályharc frontjában a főirány — sematikusán értelmezett — kijelölésével, a társadalmi struktúra és mozgás leegyszerűsített ábrázolása megszokottá, sablonná vált.

A voluntarista szemlélet a XX. század történelmi feldolgozásaiban különösen az ahistorikus történelmi mérce alkalmazása folytán hódított erősen tért. Kifejezésre jutott ez a szemlélet a progresszív és retrográd szellemi irányzatok leegyszerűsített és statikus értékelésében. Ez a dogmatikus, ahistorikus történelmi mérce különösen erős torzulást okozott a társadalmi haladás és nemzeti függetlenség dialektikájának megnevezése következtében.

Historiográfiai összefoglalóm fenti elvi kiindulópontját még kiegészíteni tartozom azzal a megállapítással, hogy 1956 után fokozott mértékben megindult a harc az alkotó marxizmus történetfilozófiai és módszertani elvének érvényesítéséért: a polgári történetírás bizonyos gondolati és módszertani elemeinek, azok újjáéledésének megsemmisítése, illetve megakadályozása, az imperialisista körök fellazítási taktikája ideológiai következményeinek felszámolása, a dogmatizmus elleni következetes eszmei küzdelem képezik e front fő harci irányait. Miután a 10 kötetes magyar történet — feltehetően — e harchoz jelentős fegyvertényekkel kíván hozzájárulni, kritikai összefoglalómat az alkotó marxizmus irányába ható tendenciák érvényesülését segítő szándékoztam összeállítani, ama körülmény szemelött tartásával, hogy az alkotó marxista történetírás kibontakozása eszmei harc kérdése és e harc még folyik, tehát a visszahúzó,

gátló tényezők még jelen vannak, — ha hosszabb távra esőknél mértékben is.

Az eredmények mellett a hibák és hiányosságok is számottevőek. Vonatkozik ez a kettősség a kétkötetes „Magyarország történeté”-re is, amely pedig koncepcióját, tartalmát és feldolgozási módját tekintve a legmesszebb jutott az alkotó marxizmus érvényesítése irányába. A mű második, javított kiadásának szövegét nem ismerve, az első kiadást tekintetem alapvetőnek összefoglalóm szempontjából. A kétkötetes megjelenése óta eltelt időben is napvilágot láttak feldolgozások, monográfiák és tanulmányok, a most folyó kutatások közül megemlíteni csak azokat tudom, amelyekről tudomásom van. Összefoglaló munkának egyedül a párttörténet tekinthető — ezidő óta.

Az egész általam tárgyalt korszak történetírásával kapcsolatban néhány általános jellegű, részben vitás, részben figyelembe veendő szempontra kívánom felhívni a figyelmet.

1. A nemzetközi helyzet és Magyarország, tehát az egyetemes és magyar történet egységes spektrumának figyelembevétele egy 10 kötetes magyar történet keretében elsődlegesnek tekinthető iránymeghatározás a gazdasági és társadalmi fejlődés ütemének, ritmikájának és arányainak elemzése során.

Ebből az aspektusból következik, hogy a nagyobb gazdasági egységek kialakulásának erősödő tendenciája — az értük és ellenük ható erők együttesen — még fokozottabb kimunkálást igényel, annál is inkább, mert ez a tendencia egyre nagyobb súlyal ható tényezőt jelent az egyetemes és magyar történet összefüggéseit tekintve általában, a magyar történeti fejlődést tekintve különösen.

A főtrendencián belül ható erők harca és a nemzetközi erőviszonyok növekedő befolyása ugyanakkor bizonyos hullámvonalat eredményez, ezen belül a csomópontok és esetleges „vakuumok” kitapintása, belpolitikai hatásának pontosabb, árnyaltabb felmérése olyan szempont, amelynek alapján felülvizsgálandó az általam tárgyalt korszak története.

2. Az objektív és szubjektív tényezők komplexitásából megvont történeti mérce — mint a történeti folyamat szerves alkotóelemének — következetes érvényesülése. Elsősorban a politikai történet területén korszakok, mozgalmak, intézmények, személyek értékelésénél meg kell határozni a történelmi szükségyszerűség keretében lehetséges egyéni, csoport, réteg és osztálycselekvés maximumát és minimumát. Ez a módszer segít kiküszöbölni a „helyes” és „kizárólagosan helyes” számos esetben voluntarista, történetietlen értékítéleteket, lehetővé teszi többek között a „kisebbségi rossz” történeti mércéjének beiktatását is.

3. A progresszió főirányának határozott és ezen belül az erővonalak árnyalt kijelölése az eszmei áramlatok történeti tárgyalásánál. Ezeknek a végső ítéleteknek a kialakításához azt a módszertani elvet kell követni, amely az eszmei áramlatok genézisét tekintti kiindulópontnak, figyelembe veszi, hogy egyes eszmei áramlatokon belül többszörösen keverednek a progresszív és retrográd vonások, alkotóelemek, lerakódások. Így közelíthetők és oldhatók meg azok az ellentmondásos eszmei, világnézeti megnyilatkozások, amelyekben gyakran együttesen lelhetők fel a legprogresszívebb és esetleg legreakciósbab jegyek. A történetírói feladat éppen az, hogy elemezze összetételüket, az ellentétes gondolati elemek belső harcát, jellegét, irányát, periódusait és a harc kimenetelét. A politikai gondolkodás folyamatában ható ideológiai ellenpárok, árnyalatok tér- és időbeli meghatározása; azok progresszív, illetve retrográd tendenciáinak megrajzolása és — különösen a legújabb korban — egyetemes történeti összefüggésükben való felmérése és értékelése nélkülözhetetlen módszertani elv kell, hogy legyen.

4. A kultúra történetének összefoglaló ábrázolása — mint követendő elv. Az irodalomtörténeti összefoglaló vitájának részleteivel itt nem foglalkozom, az ott részünkről elhangzott kritikai megjegyzések feltétlenül hasznosítandók, de ki is egészítendőek. A dualizmus korának az irodalomtörténeti összefoglalóban elkészített vázlata fővonalaiban elfogadható, annál kevésbé az 1919 utáni korszakoké, a 10 köteteshez legfeljebb tárgyi anyagának egyes részei hasznosíthatók. Ott a hangsúlyt ugyanis az emigrációs és a népi irodalom kapta, hogy csak a kritikai keretet exponáljam ezúttal. E korszakról szóló kötetben még erősen érvényesültek bizonyos eklektikus és voluntarista vonások, a történeti bevezető terjedelménél fogva sem tekinthető támpontnak számunkra.

5. Helytörténet. A gazdaság és társadalom strukturális és regionális fejlődésének és alakulásának problematikája az eddigi összefoglalásokban nem kapott megfelelő hangsúlyt. Különösen vonatkozik ez a dualista korszakra, de számbaveendő a későbbi korszakokban is. Külön feladatot jelent az eddigi kutatások felmérése és kritikai feldolgozása, további szükséges kutatások kijelölése. A gazdaság területén elsősorban a bányászat története szempontjából szükséges a kérdéssel foglalkozni, de nem elhanyagolható a kereskedelmi tőke vizsgálatánál, a közlekedés, közigazgatás, továbbá a városfejlődés tárgyalásánál sem. A helytörténet sajátos szerephez jut a politika és a kultúra történetének feldolgozása kapcsán, különösen a történelmi folyamat meghatározott pontjain.

II.

Összefoglalómnak az a része, amely a használható és meglevő anyagra, kutatási eredményekre vonatkozik, tömören felsoroló jellegű. Részletesebben a hiányokkal, vitás kérdésekkel kívánok foglalkozni és egyes problémákat illetően saját felfogásomat rögzítem.

Az adott korszak 1890—1918 közötti szakasza egy egész történeti periódus része, nem önálló egység, ebből következik, hogy esetleg ismétlések vagy hiányok jelentkeznek, észrevételeim során a korszak korábbi kritikusa tekintetében.

Az általam tárgyalt első periódus gazdaságtörténeti megalapozottsága az ipari, bányászati és részben a mezőgazdasági termelés növekedése, a nemzeti jövedelem alakulása, továbbá a nagyipari fejlődés területén kvantitatíve és a levont következtetések tekintetében — a részletkutatásokat is ideértve — megfelelőnek jelölhető a 10 kötetes méreteihez arányosítva is. Nagy vonalakban ugyanez elmondható a hitelszervezetek növekedéséről, a kül- és belföldi tőke alakulásáról és viszonyáról, a mezőgazdasági termelésen belül az állattenyésztés növekedéséről és a növénytermelés globális alakulásáról. Elfogadottnak és megalapozottnak tekinthető — ugyancsak globálisan — a finánc-tőke kialakulásának és monopolista tendenciáinak kutatási eredményei, strukturális tekintetben.

A korszak társadalomtörténeti megalapozottsága már nem mutat ilyen pozitív képet. A népesedés és a lakosság összetételének deskriptív feldolgozása azonban rendelkezésre áll, a társadalom szerkezetének fővonalaait is megalapozottnak tekinthetjük, az uralkodó osztályok társadalmi analízise a századfordulótól kidolgozott, elsősorban a földbirtokosság körét tekintve. Az ipari munkásság társadalmi összetételének alapvetése is megtörtént, hasonló a helyzet az agrárproletariátus számának alakulása körül is.

A politikai mozgalmak, köztörténet területén az uralkodó osztályok politikai vezetőrétegének céljai, törekvései, mozgalmi, belső harcai nagy vonalak-

ban kidolgozottak 1900—1904 között, részleteiben az előzmények és a koalíció felbomlása. Kedvezőbb a kép a munkásmozgalom területén. Az 1890—1905-ig terjedő korszak munkásmozgalmi története a kutatások és feldolgozások tekintetében elfogadható alapul szolgál, részleteiben — bizonyos hiányokkal — a további korszak is. A parasztság mozgalmából az agrárproletariátus mozgalma a 90-es években, a szegényparaszt és földmunkás mozgalmak a századelőn, rövid összefoglalók az 1905—1914 közötti parasztmozgalmakról; részlettanulmányok a dunántúli és alföldi parasztmozgalmak történetéből. Született monográfia az I. világháború politikai történetéről. A nemzetiségi problematikában feldolgozott Horvátország története és rendelkezünk részlettanulmányokkal az erdélyi románság köréből.

Térjünk rá ezután azokra a hiányokra és hézagokra, amelyek e korszakra vonatkoznak.

A gazdaságtörténet területén hiányzik a kereskedelmi tőke alakulása és szerepe, súlya, kapcsolata a bank- és ipari tőkével. Ugyanez vonatkozik a nemzetiségi burzsoázia és a kereskedelmi tőke, továbbá a mezőgazdaság és a kereskedelmi tőke kapcsolatára.

Kutatás alatt áll, de még nem készült el Budapest történetének ez a korszaka, tehát a „világ város” kialakulása. A főváros gazdasági fejlődésének rajza elengedhetetlen a korszak alapos gazdaságtörténeti szintéziséhez. Így olyan problémák, mint a közlekedés és kereskedelem az ország legnagyobb áru piacán, a hitelélet centrális helyzete, a nagyipari struktúra budapesti alakulása, a főváros körüli belterjes gazdálkodás és kihatásai. Már itt jelzem, hogy hasonló problémát jelent a főváros társadalom-, politika- és kultúrtörténeti feldolgozásának problematikája, mert mindez együttesen jelöli ki Budapest fejlődésének helyét a Monarchián és a kelet-európai városfejlődésen belül, csak ez adhatja meg a helyes arányokat. Különösen növekszik Budapest politikai szerepe a századelején, a munkásmozgalom dagályá idején, majd a világháború alatt. Kulturális hatása is döntőnek mondható az életforma, ízlés és életérzés alakulása szempontjából. Elengedhetetlen tehát egy összefoglaló munka Budapest történetének adott korszakáról.

A korszak társadalomtörténeti megközelítésében szükségesnek látszik a parasztság rétegződésének kvantitatív és descriptív ábrázolása, horizontális és vertikális irányban egyaránt. Kimunkálendő feladat a középrétegek „rétegződése” hasonló aspektusból; az ezer holdon felüli, továbbá az ezerholdas dzsentri birtokosok és általában a dzsentri birtokososztály társadalmi helyzetének bemutatása részletes, további kutatások alapján. Hiányzik a munkásosztály növekedésének részletesebb társadalomtörténeti analízise, továbbá a szakmunkásság és a segédmunkásság arányának alakulása és a nemzedéki kapcsolatok.

Feltétlenül kidolgozandó kutatási feladat a hadsereg tiszti és altiszti karának társadalomtörténeti analízise közös és honvédségi viszonylatban. Ez a probléma fontos részét képezi a — terminus technicusát tekintve nem végleges — „uralkodó elit” témának, amely szintén kidolgozást igényel. Az uralkodó osztályokon belüli hierarchia, annak társadalmi és politikai összetevői, a társadalmi struktúra alakulása és annak kihatása e hierarchiára elsősorban a hadsereg és az egyház oldaláról megközelítve, segítséget jelenthet az „uralkodó elit” téma árnyaltabb kidolgozásához. Ehhez kapcsolódik az arisztokrácia társadalomtörténeti rajzának igénye is.

Az „uralkodó elit” és az államhatalom problematikája képezi az átmene- tet — a hiányokat tekintve — a politikai történet területére, ahol a hiányok

még igen jelentősek. Az államigazgatás, közigazgatási apparátus, bírói hatalom, politikai pártok és szervezetek története jóformán teljesen feldolgozatlanak mondható, bár egyes részletek már ismertek. Ha számba vesszük a legfontosabbakat: a Szabadelvű Párt, a Nemzeti Párt, Alkotmány Párt, a Függetlenségi Párt, a koalíció pártjai, a Justh Párt, a Katholikus Néppárt, a Nemzeti Munkapárt története még megírásra vár. Nagyon fontosnak ítélném a nemzetiségi politikai pártok történetének megírását. Hiányosak a parasztpártokról való ismereteink is.

Külön feladatként jelölném a Nemzeti Casino történetét, mint olyan szervezetet, amelynek számottevő társadalmi és politikai súlya volt e korszakban.

Hiányzik a közoktatási, egészségügyi intézmények történetének összefoglalása is.

Kutatási feladatot jelent az egyházak, egyházi intézmények gazdasági, társadalmi és politikai történetének, szerepének feldolgozása.

Elégtelen a korszak sajtótörténetének eddigi kutatása és feldolgozása. A nyomdatechnika fejlődése, a rotációs nyomás megindítása erre a korszakra esik, ami egyben az új típusú sajtó és sajtópropaganda megindulását jelenti. A fináncetöke, az agráriusok, a polgárság sajtójának kialakulásáról, szerepéről még nem született marxista igényű összefoglalás, miután az egyetlen ilyen jellegű összefoglaló tárgyi és koncepcionális szempontból egyaránt használhatatlan a 10 kötetes számára. A sajtótörténet részletes ábrázolása átvezet az eszmétörténet, a politikai gondolkodás történetének igen fontos és eddig teljesen elhanyagolt területére.

Feltétlenül elindítandónak ítélem, hogy megkezdődjék a korszak politikai gondolkodása történetének feldolgozása, mert ezen a ponton közelíthető meg a társadalom különböző osztályainak, rétegeinek, csoportjainak ideológiája, az ideológiák összeütközése, lecsapódási területe, hatása a politikai cselekvésre. Hogy csak néhány példát soroljak fel a fehér foltokat illetően: az agrárius eszmetan kialakulása, társadalmi és ideológiai gyökerei, ideológiatörténeti hazai és külföldi előzményei, kapcsolata az antiszemita párt ideológiájával, viszonya a Néppárt ideológiájához, az agrárius gondolat katolikus és protestáns eszmei összetevői, mint a 48-as és 67-es közjogi ellentétek agrárius irányú kompromisszumos megoldási lehetősége — a korszak eszmétörténetének egyik rendkívül fontos problémáját jelenti és kapcsolódik a szabadelvű párton belül jelentkező agrár—merkantil ellentétéhez. Az imperializmus kialakulásának ideológiai hatása az uralkodó osztályok tudatára, a differenciáló és integráló tendenciák idő- és térbeli megrajzolása megoldásra váró fontos feladat. Az eddigi képnél sokkal árnyaltabban, tárgyi anyaggal jobban alátámasztva kell bemutatni a különböző társadalmi rétegek tudatformálódását, különösen vonatkozik ez a parasztságra, különböző rétegeire. Hiányos a munkásmozgalmon belül jelentkező — lehetőség szerint összes számottevő — áramlatok bemutatása, kölcsönhatása, bár egyes újabb résztanulmányok hasznosíthatók e problematika egységes kifejtéséhez.

Teljesen feldolgozatlan — a horvát nemzetiséget kivéve — a nemzetiségek politikai gondolkodásának története; az ott ható eszmei összetevők, áramlatok bemutatásához új kutatások szükségesek.

Végül szeretnék megjelölni még egy területet, amely szerves része a történelmi folyamatnak: az életforma, életérzés, ízlés történeti fejlődése és alakulása. A kétkötetes Magyarország története tartalmaz rövid összefoglalót e témát illetően, de ez kevésnek, elégtelennek tűnik a 10 kötetes számára.

A korszak történetére vonatkozó hiányosságok közvetett vagy közvetlen formában összefüggnek az ún. vitás kérdésekkel, amelyek összefoglalóm harmadik csoportjába tartoznak. Azért kell hangsúlyozni ezt az összefüggést, mert a problémák vitás, illetve hibás jellegét részben az elégtelen kutatás, részben a történetírásunkban megnyilvánuló — már jelzett — torzulások határozták meg, illetve azok a kettő kölcsönhatásának következményei.

A vitás kérdések közül a középpontban az Ausztriához való viszony és a Monarchia, illetve azon belül a magyarországi imperializmus jellegének analízise áll. Az egyik oldalon a hangsúly a függő helyzeten és ennek következtében a kismemzeti nacionalizmus kiemelésén van, a másik oldal az imperializmuson belül a gyors növekedésre és egyúttal az imperialista jellegű nacionalizmusra helyezi a fősúlyt. Ebből az ellentétes alapállásból következnek az ellentétes konzekvenciasorok a gazdaság, a társadalom és a politika területén. Az ellentétes álláspontok mindezekben a területeken elsősorban a magyar nacionalizmus megítélésében jelentkeznek, általában azután az egyes történelmi csomópontokon konkrét formát öltenek.

Igy eltérő a Tiszák megítélése, akiket az egyik álláspont a reakció szélső, ultra szárnyának jelöl, a másik viszont — figyelembe veszi, hogy mint a hatalom birtokosai a defenzív és esetlegesen mérsékelt szárnyat képviselték, elsősorban gazdaságpolitikai téren. A Tiszák értékelése hozza előtérbe a Szabadelvű Párt történeti szerepét, és a párton belül az agrár—merkantil viszony, arány megítélését.

E témakörön belül a vita egyik kulcspontja 1905/6 megítélése, az ellenzék és az udvar értékelése és konkrét formában a félgyarmati és függő jelleg, illetve a gyors növekedés gazdasági és társadalmi hatásának kiemelése. A történeti folyamat nagyobb távlatú, európacentrikus és ugyanakkor proletárinternacionalista szemlélete természetesen igényli, hogy a magyar történelem eme fordulóján a társadalmi haladás és a nacionalista tartalommal telített „nemzeti függetlenség” összeütközésekor az előbbi irányába jelölje ki a progresszív tendenciák erővonalait. Annál is inkább, mert ez a fennen hirdetett nemzeti függetlenség egyúttal a soknemzetiségű Monarchia egyik nemzete uralkodó osztályának burkolt hatalmi igényeit takarta és e politikai törekvés progresszív értékelése automatikusan és fenntartás nélkül alátámasztja a nemzetségek burzsoáziájának akkor és a későbbiekben jelentkező nacionalizmusát, amelyek között más színekben és hangvételben, de szintén fellelhetők imperialista tendenciák. Ez a probléma ismét jelentkezik a Monarchia, illetve Tisza külpolitikája és a világháború kitörése viszonylatában.

A kismemzetinek, illetve imperialistának jelölt nacionalizmus ellentéte vezet el a korszak szociáldemokrata mozgalmának vitatott értékeléséhez. Bár a legújabb párttörténet az értékelést illetően óvatos, azt lényegében ezen a ponton is megkerüli, kiesengése mégis inkább negatív. Vitatható ebből az aspektusból a szociáldemokrácia taktikájának megítélése, amely mindeztől nyitott kérdésnek tekinthető. Nem lebecsülhető szempont az a megfontolás, hogy a magyar uralkodó osztályok uralmi igényének két fővonala, a 67-es és 48-as irányzat középpontjában az az alternatíva áll, hogy Ausztriával vagy nélküle tartandó-e fenn a nemzetiségek fölötti uralom, a magyar „birodalom”. A két főirányzat különböző árnyalatokban módosul és azokon belül — idő- és térbeli eltérésekkel — változik a társadalmi demokrácia, a nemzeti függetlenség adagolása. A „harmadik utat” tévedéseivel, korlátaival, reformizmusával (amelynek alapos elemzése még megoldásra vár) együtt a szociáldemokrácia képviselte — 1905-ben is.

Vitás és megoldatlannak tekinthető a szociáldemokrácia megítélésénél a vezetők és a tömegek viszonya, szerepe, az egyes vezetők értékelése, a szociáldemokrácia és a parasztkérdés (pl. Achim mozgalma és a szociáldemokraták). Még a 2 kötetes is a következőképpen veti fel a kérdést a szociáldemokráciával kapcsolatban: 1895-ben „vállalta-e a parasztság forradalmi-demokratikus mozgalmanak vezetését”. Ezt Kelet-Európában ebben az időpontban — tudomásom szerint — egyetlen szociáldemokrata párt sem vállalta, tehát a felállított mérce a magyarországi párt esetében ahistorikus. Nem vállalta ezt a II. Internacionálé sem, ami hibáztatható, de tény.

Nem lezárt a forradalmi helyzet problematikája sem 1905-ben, mindez összefügg a parasztság rétegződéséről, tudatformájáról alkotott hiányos képpel. A forradalmi helyzet gazdaságtörténeti megalapozása meg éppen ellentmondásos, miután a nemzeti jövedelem görbéjének emelkedése ebben a időszakban legmeredekebb. Természetesen még így is elképzelhető a forradalmi helyzet, de az eddigi történeti kutatások anyaga ennek bizonyítására elégtelen. A bizonyításhoz megalapozott kutatásokra van szükség, gazdaságtörténeti és társadalomtörténeti komplexitás alapján. Ehhez járul a társadalmi tudat, illetve hamis tudat analízisének szükségessége, a forradalmi ideológia és történelmi realitás kölcsönhatásának kimunkálása.

E tematikához kapcsolódik és annak egyik kulcskérdése a progresszív és ezen belül a forradalmi eszmei irányzat és képviselőinek árnyalt meghatározása, a vezető eszmék és személyek kijelölése.

A századelő forradalmi ideológiai-szellemi vezetését történetírásunk — Révai József alapvetése nyomán — Ady Endrében vélte megtalálni. A két-kötetes ezt így fejezi ki: „minden kortársnál tisztábban látta és hívebben hitte, hogy az országnak tisztító forradalomra, demokráciára van szüksége” (II. köt. 231. l.). A magam részéről vitathatónak tartom ezt a megállapítást és egyben Révai Ady-képét — politikai téren. Proletárforradalom vagy polgári-demokratikus forradalom volt-e napirenden, egyrészt ez az alapvető kérdés. Politikai program, gyakorlati politikai munka és tevékenység vagy forradalmi líra — vitathatatlanul a létező legmagasabb színvonalon — tekinthető-e elsődlegesnek, illetve nyomatékosabbnak a történetíró mérlegén? Nem Ady irodalmi és eszmei értékének lebecsülését jelenti ez a megállapítás, hanem a forradalmi átalakulást igénylő, azért életét kockáztató szervezett munkásság és soraiban menetelő és őrlődő forradalmi gondolkodású marxista értelmiségi csapat történelmi szerepét látom kisebbítve ezzel az értékeléssel. A legtisztább politikai látás és leghívebb politikai hívés „csak” a magyar líra legnagyobb képviselőjének jutott osztályrészül, tehát ő rendelkezett nemesak a legerősebb hittel, de a társadalomtudományi és történetfilozófiai felkészültség tekintetében is a legélesebb logikával?

Lehet-e a költészet — mégha líra is — vezető szervezeti és ideológiai politikai erő — ez a kérdés. *Ez a magyar társadalmi és szellemi fejlődés gyengeségének nem elismerése, hanem igazolása.* Csakhogy nem azonos értékű és súlyú kategóriák versenyéről van szó. Ezt a beállítást — részemről — nem látom racionálisnak és tárgyilagosan megalapozottnak. Ady ilyen politikai csúcsra való felemelése a magyarországi forradalmi mozgalmak automatikus leértékelését jelenti és óhatatlanul újabb precedens a magyar líra vezető politikai szerepének igazolására. És ahol elismertetik a — bármennyire is forradalmi és művészi — líra politikai vezetőszerpe, ott döntő súlyt kap vagy tart meg az irracionális elem a politikai gondolkodásban.

BAKAY KORNÉL

Vitahozzászólás Székesfehérvár kialakulásának kérdéséhez

Az utóbbi években örvedetesen megnőtt a korai magyar történet szempontjából valóban kiemelkedő jelentőségű területek és objektumok kutatása, elsősorban Esztergom, kisebb részben Székesfehérvár viszonylatában. A régészeti feltárások üteme azonban messze elmarad az alapvető kutatások szintjétől.

Székesfehérvárott és környékén az első sírleletek 1878-ban kerültek elő, az első komolyabb feltárások azonban csak fél évszázad múlva történtek. 1935-től napjainkig pedig úgyszólván semmiféle X—XI. századi temetőfeltárást nem végeztek. Hasonlóan szomorú a kép a nagyfontosságú bazilika esetében, ahol 1848-tól 1938-ig folytak rendszertelen ásatások, majd 27 évi szünet után 1965-ben megkezdődött a felbehagyott bazilika-kutatás. Ezeket az ásatásokat Kralovánszky Alán vezeti, aki az ásatás eddigi eredményeit és adatait nemrégiben tette közzé (Alba Regia, 8—9 [1967—68] 249—258. l.).

Kétséghelyen kívül igaz, hogy Székesfehérvár kialakulásának vizsgálatában elsőrendű szerepe van a régészetnek, mivel — Fügedi Erik megfogalmazásával élve — újabb lényeges középkori okleveles anyag előkerülésével aligha számolhatunk. A régészeti kutatások közzététele annál is inkább fontos, mivel az írott források adataival dolgozó történetkutatóink — objektív vagy szubjektív érvek alapján — többnyire teljesen figyelmen kívül hagyják az utóbbi két évtizedben vitathatalanul komoly eredményeket felmutató archaeológiai kutatásokat. A régészet ily módon megnövekedett szerepe ugyanakkor a korábbinál lényegesen komolyabb felelősséget ró az ásatásokat végző szakemberekre.

Éppen ezért kellett nagy érdeklődést mind a szakemberek, mind az érdeklődők népes táborában a székesfehérvári István Király Múzeum és a Fejér megyei tanács összefogása révén közreadott szép tanulmánykötet, a „Székesfehérvár évszázadai (a továbbiakban SzÉ) 1.”

A kötetben Kralovánszky Alán foglalta össze és értékelte a Székesfehérvárra vonatkozó régészeti eredményeket. Bevezető tanulmányában kimutatja, hogy Székesfehérvár környékén sem az őskorban, sem a római időben, sem a népvándorlás korában jelentősebb település nem volt. Hirtelen változás következett be a magyarság megjelenésekor, amikor is a telepek egész láncolata alakult ki. A telepek biztos mutatói a temetők, amelyeket három időrendi csoportba sorolt.

Az első csoportot 896—1020 közé, a másodikat 950—1000 közé, a harmadikat 970-től az Árpádkor végéig keltezte. A temetők topográfiai elhelyezkedése alapján kijelenti, hogy a X. században csak a várostól délre haladó főútvonalak mellett — illetve a X. század derekától a későbbi Belváros területén is — települtek. A harmadik csoportba sorolt temetők egykori népessége a középkorban használt utak mellett élt és — feltételezése szerint — ez az állapot egyszerre végrehajtott, tudatos telepítések és útkialakítások következménye volt. Mivel — a temetők kronológiája alapján — ez a változás a X. század utolsó harmadában zajlott le, e tudatos és tervszerű telepítés csakis Géza fejedelem műve lehetett. Elfogadva azt a feltevést, hogy Géza fejedelem Fehérvárott, a Szent Péter és Pál templom elődjében temették el, feltételezi, hogy a Belváros területén Géza fejedelem erődítményt és templomot építtetett azzal

a céllal, hogy a 3 km-rel északabbra áthelyezett útesomópontot ellenőrizhesse. Ezek után arra a következtetésre jut, hogy „Géza fejedelmi az, aki temetkezésével is jelképezve megalapítja a várost” (SzÉ 16).

Településtörténeti rekonstrukciójában tovább finomítja a fentebb vázolt képet. Úgy véli, hogy a X. század utolsó harmadában a későbbi Belvárost szabályos ívsávban körülölelő 10 telephely védelmezte a várat, a fejedelmi templomot, illetve később a királyi palotát és a királyi prépostságot is. A középkori és az újkori városlaprajzból kiindulva lokalizálja a prépostság és a királyi palota területét, majd megkísérli körülhatárolni a feltételezett Géza-kori erődítményt ill. mocsárvárat. Elgondolását rekonstrukciós rajzokkal illusztrálja.

Kralovánszky közreműködésével készült a Székesfehérvár környéki X—XI. századi népesség antropológiai vizsgálata is, amely Nemeskéri János meghatározásain és következtetésein alapszik. Tekintve a Székesfehérvár környéki temetők csekély számban megmaradt embertani anyagát (164 csontváz), a teljesen feltárt kerpusztai temető anyaga segítségével, közvetett úton tesznek megállapításokat. E szerint a Székesfehérvár környéki temetők első csoportjánál egy-egy nemzedéket 25—25 főre becsülnék, a második csoportnál — a nagyfokú telepítés miatt — ca. 3000 főt, a harmadik csoportban temetőnként 25—120 főt állapítottak meg. Fehérvár népességét a X. században max. 122 főre, a XI. században max. 4700 főre becsülik.

Az itt közölt adatokat szeretnénk kiegészíteni és több esetben kiigazítani, felhasználva a Székesfehérvár környéki temetők anyagának kritikai kiadása révén szerzett tapasztalatokat és eredményeket. (*Bakay K.: Gräberfelder aus den 10—11. Jahrhunderten in der Umgebung von Székesfehérvár und die Frage der fürstlichen Residenz. Alba Regia, 6—7 (1965—66) 43—88, XVI—XLVI. t. és Alba Regia, 8—9 (1967—68) 53—82, VII—XXII. t.*)

Kralovánszky Alán közzétett térképvázatai (Székesfehérvár évszázadai 12, 13, 37, 126—127. l. a legújabb eredményeket vannak hivatva bemutatni, hiszen a Székesfehérvár környéki X—XI. századi temetőkről hosszú ideig csak használhatatlan és jórészt hibás vázlatokat közöltek. Ez a körülmény arra kell ösztönözze a kutatót, hogy mindenki számára érthető, ellenőrizhető és kartográfiailag hiteles térképeken tüntesse fel a tárgyalt lelőhelyeket. Kralovánszky térképvázatai ennek a kívánalomnak nem tesznek eleget, hiszen ezek a rekonstrukciós vázlatok nemcsak támpont nélküliek, hanem szükségszerűen torzítottak is. Kétségtelen, hogy a Székesfehérvár környéki temetők topográfiai helyének pontosabb meghatározása komoly nehézségekbe ütközik, mivel a múlt század végén és századunk elején a régészeti kutatások még igen kezdetlegesek voltak s a legalapvetőbb térképezést sem végezték el. A leírások és a terepbejárások azonban nagyobb részt lehetővé teszik a temetők helyének — legalábbis hozzávetőleges — meghatározását.

Kralovánszky topográfiai vizsgálatainak komoly érdeme a Sárkeresztúri úti és a Bank utcai temetők helyének lokalizálása, pontatlan azonban a Maroshegy II., a Kanizsai úti és a Táci úti temetők feltüntetése.

A rendelkezésünkre álló irodalmi adatokat az 1925. évi 1 : 75 000 léptékű és az 1943—44. évi 1 : 50 000 léptékű katonai térképekre vetítve kapjuk a leghelyesebb eredményeket az ásatások helyét illetően. Az egykori domborzati viszonyokra a rendelkezésünkre álló legrégebbi felmérések az irányadóak. Nyilvánvaló, hogy egy kb. 1 : 125 000-es léptékű elnagyolt térképvázlaton nem lehet kifejezni fontos topográfiai jellemzőket. Felmerül a kérdés: van-e ennek jelentősége egy ilyen összegezésre törekvő értékeléskor?

Tekintve, hogy Kralovánszky a temetők egykori népességének településeit tudatosan megtervezett rend szerinti fekvésűeknek határozta meg (SzÉ, 15—16, 36.), nem kezelhetjük felületesen a topográfiai adatokat. A közölt ábrákból az alábbi következtetések vonhatók le.

1. Székesfehérvár környékén a honfoglalás korában 5 temető volt, ezek közül azonban csak 2 igazodott az útvonalakhoz (vö. SzÉ 12, 3. á.).

2. Még a X. században új utak jönnek létre és az utak mellett új települések alakulnak ki (SzÉ 13, 4. á.).

3. Az ezredforduló táján a mai Belvárost 250°-os ívben kijelölt helyű és számú települések vették körül. E telepek rekonstruált száma 10, régészetileg igazolható 9, ebből 8 az ugyancsak rekonstruált utak mellett fekszik. (A 7-es számmal jelölt Maroshegy II. nem illik a rendszerbe.) Az egykori vár területén jelzett két temető közül az egyik ugyanúgy feltételezett, mint a budai út melletti, csakhogy lemaradt a kérdőjel. A honfoglaláskorinak meghatározott 5 temető közül 1000 körül már csak — esetleg — a Sárkeresztúri úti temető népe funkcionált, a többi 4 eltűnt (SzÉ, 37, 1. á., 127, 2. á.).

Ha figyelembe vesszük a Kralovánszky által közölt időrendi adatokat (SzÉ, 13, 130. l. táblázat), csak két lehetőség adódik a 3. pontban felvetett problémák magyarázatakor.

a) a feltételezett 10 település csak a XI. század első harmadának a végétől létezett, tehát a „tudatos” telepítések nem köthetők Géza fejedelem idejéhez.

b) 1000 körül nem 10 (9), hanem 16 (15) település volt, amelyek korántsem rendezhetők el úgy, hogy tudatos tervezés látszatát keltsék.

A Székesfehérvár környéki temetők közül 6 esik a veszprémi és a nagykanizsai vasút szögletébe. Az egykori Sárret délkeleti partjából emelkedik ki egy megközelítőleg É—D-i irányú hatalmas homokbucka, amelynek átlagmagassága 117—120 A. f. m. A dombot egy ÉNy—DK-i irányú vízér választja ketté: a keleti oldala a Demkőhegy, a nyugati a Maroshegy (vö. *Marosi A.*: Arch. Ért. 39 [1920—22] 32. l.). Ott, ahol a mai Batthyány utca keresztezi a nagykanizsai vasútvonalat, kezdődtek a múlt század végén a demkőhegyi szőlők. A vasúti kereszteződésen túl, a demkőhegyi szőlők előtt homokbányászás során került elő a demkőhegyi temető legtöbb sírja (vö. *Lichtneckert J.*: A demkőhegyi ősmagyar temető. FTR Évkönyve 1893, 296. uő. Arch. Ért. 13 [1893] 266. l.). De sok sírt találtak magán a Demkőhegyen, a vasúti vágány keleti oldalán (*Lichtneckert J.*, Arch. Ért. 13 (1893), 268. l.), a mai Batthyány utca nyugati árkában, a 3-as km-kőnél (uott 266. l.) és a mai Batthyány utca déli oldalán is (*Marosi A.*: Jelentés. Szfvár. 1912, 17. l.).

A demkőhegyi temetőtől kb. 250—300, max. 400—500 m-re (vö. Arch. Ért., 13 [1893] 266 és Arch. Ért. 39 [1920—22] 32. l.), a balatoni műút úrhidai elágazásánál, a mai Brassói utca környékén találták meg az ún. első maroshegyi temető néhány sírját. Figyelembe véve, hogy a Demkőhegy alatti homokbánya és az úrhidai elágazás között, a mai Nagyvárad utca múlt századi feltöltések is sok sírt feldúltak (*Lichtneckert J.*: A demkőhegyi ősmagyar temető 301—302. l.), a demkőhegyi és az ún. első maroshegyi temetőrészeket egy összetartozó, nagy temetőnek véltem.) *Bakay*: i. m. 74—75. l.). Kétségtelen, hogy a terület nagysága (kb. 700 m) ezt az összevonást nem támogatja, hiszen pl. a 932 síros halimbai temető leghosszabb átmérője sem nagyobb 150 m-nél. De ugyanezen megfontolás alapján hibás a Kanizsai úti sírokat összekapcsolni a Maroshegy I. sírjaival (SzÉ, 12.). A nagykanizsai vasútvonalból a gyakorlótér katonai baraktáborába 1915-ben sínpárt vezettek. A fővonal töltésének átvágások és a mellékvágányok közötti domb elhordásakor (1917) sírokat találtak. (*Marosi A.*: Jelentés. Szfvár, 1915, 12. és 1917, 6—7. l.). A Kanizsai úti temető a demkőhegyi és a maroshegyi első temetőtől kb. 1 km-re esik! Kralovánszkyknál 100 ill. 600 m-es távolság van csak közöttük.

A maroshegyi II. temető a Maroshegy északnyugati ágának nyugati lejtőjén került elő, kb. a mai Zilahi és Besztercei utcák közötti területen, a maroshegyi I. és demkőhegyi temetőktől, tehát az országúttól 1 km távolságra (*Marosi A.*: Arch. Ért., 39 [1920—22] 33. l.). Kralovánszky térképein kb. 1/2 km-rel tolódott délnyugatabbra a temető helye. Megközelítően 6—800 m-rel „szúszott” nyugatabbra a Táci úti 3 sír jele is.

Ha ezeket a kiigazításokat elvégezzük, azt látjuk, hogy a Székesfehérvár környéki X—XI. századi telepek és temetők zöme a természeti adottságokhoz, pontosabban a vízpart-hoz igazodott! A vízvonalhoz közel eső dombokon ütötte fel szállását a rádiótelepi, demkőhegyi, Sárkeresztúri úti, maroshegyi, Kanizsai úti, Rácz utcai, szárazréti és Móri temetők egykori népessége. Természetesen az utak is igen fontos szerepet játszottak a letelepedéskor, ha nem is olyan formában, amint Kralovánszky feltételezi.

Kralovánszky Alán feltételezéseit több nyomós ok miatt nem tudom elfogadni.

1. Székesfehérvár területén római főút nem haladt át,

2. a középkorban a szokáson alapuló útvonalaktól csak a legkritkább esetben tértek el s királyi parancsra még piachelyet sem lehetett létrehozni olyan helyen, amelyet a természetes forgalom elkerült. Vö. a komárom megyei Léll faluban „forum Geysa” helyet. (*Mályusz E.*: A mezővárosi fejlődés. Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században. Bpest. 1953, 128—129. l.).

3. A Székesfehérvár környéki temetők időrendi csoportosítása önkényes (vö. SzÉ, 11, 23. j. l.), nem kellően megalapozott, sőt még következtelen is). Pl. az első csoport keltezése a 11. oldalon 896—1020, a 13. oldalon 900—1020, a 37. oldalon 896—1000; a rádiótelep temetőnél még további eltérések a 125. oldalon X—XI. század fordulója, a 130. oldalon 930—1020. A második csoportnál a 11. oldalon a X. század közepe — a X—XI. század fordulója, a 13. oldalon 970—1000, a 37. old. 1. képén pedig már fel sincs tüntetve.)

Eltekintve attól, hogy Kralovánszky a keltezés bizonyítékainak felsorolásával többnyire adósunk marad, módszertanilag sem helyeselhető, hogy a legújabb irodalom megállapításait említésre sem méltatja, holott az alaposan eltér Kralovánszky kronológiájától. (Vö. *Bakay* i. m. 73—74, 83, 85. l.)

A második csoportba sorolt Bank utcai és az 1965-ben feltárt Szabadság-téri sírok idő-előjárásának alapjai sem bizonyítottak. Az ásatási adatok értékelése néhány év alatt is változott, hiszen a Szabadság-téri mellékletes 12. sírt az ásató 1966-ban a X. századra (*Arch. Ért.* 93 [1966] 306. l.), 1967-ben a X. század közepe és a X—XI. század fordulója közötti időre (SzÉ, 11. l.) 1968-ban pedig már a XI. század közepére keltezte. (*Alba Regia* 8—9 [1967—68] 256—257. l.).

A harmadik csoportba osztott temetők közül semmi adat sem bizonyítja azt, hogy a Móri úti temetőt már a X. században megnyitották. A legkorábbi anyagként számontartott cény is a XI. századra jellemző. Ugyanígy nincs adatunk a szárazréti temető XI. század második felén túli keltezéséhez, bár ez a feltevés nem indokolatlan.

4. Székesfehérvár középkori alaprajzát visszavetíteni a X. századra (SzÉ, 36. l.) anakronizmus még akkor is, ha a kikövetkeztetett feltevések szellemes megoldásai javaslatnak is tekinthetők. Kralovánszky településtörténeti következtetései közül helytállóknak nevezhető a királyi prépostság és a királyi palota topográfiai meghatározása és jellemzése (SzÉ 38., 40. l.). A Géza-kori vár feltételezése első sorban azon az adaton nyugszik, hogy „ma már biztosan tudjuk, hogy Géza fejedelmet a mai püspöki székesegyház alatt, a Szent Péter és Pál templom elődjében temették el” (SzÉ 40. l.). Fritz Jenő említi (Székesfehérvár. Bp. 1957, 6. l.), hogy Kottaner Ilona naplója szerint Géza fejedelmet Fehérvárott temették el. Mollay Károly kritikai kiadása (*Die Denkwürdigkeiten der Helene Kottanerin. Arrabona* 7 [1965] 256—279 l.) ilyen részletet nem tartalmaz, sőt a bevezető tanulmány (uo. 237—256. l.) sem foglalkozik ezzel a problémával. Amint ezt Győrffy György kimutatta (SzÉ, 21. l.) ez az állítás az első kiadó magyarázó jegyzetében szerepel csupán.

Kétségtelen azonban, hogy a lengyel Johannes Długosz (1415—1480), aki diplomáciai küldetésben kétszer is járt Magyarországon, krónikájában feljegyezte, hogy István király apja, Géza fejedelem és István anyja (!) Adelhaid a fehérvári Péter és Pál templom helyén voltak eltemetve (vö. Szf., 21, 22. j. és 77, 52. j. = nagyon zavaró, hogy a forrásszövegek eltérnek egymástól!). Figyelembevételre, hogy Długosz és kortársai (Aeneas Sylvius Piccolomini [1405—1464] és Eberhard Windecke [1380—1440]) emlékiratai közül a legnagyobb forrásértéke Kottaner Ilona naplójának van, akinek pedig jól ismerjük tudatos torzításait (pl. a koronázási jelvények esetében. *Mollay*: id. mű 250—251, 273, 288. l.), nem megalapozatlan feltennünk azt, hogy Długosz dinasztikus érdekből ferdített vagy költött, mint azt elfogadnunk, hogy a lengyel diplomata valamiféle feliratos követ látott Fehérvárott. Długosz és Sylvius egyébként is azokban az esetekben, ahol nem szemtanúja volt az eseményeknek, különösen felülvizsgálandó! (vö.

Mollay: id. mű 252. l.). Ennek ellenére Györfly György ebben a kötetben kijelenti: Dlugosz adatának a hitelében „nincs okunk kételkedni” (SzÉ 22. l.). Megjegyezzük, hogy 1967. február 10-én a Városterületi Bizottság ülésén Györfly György is leszögezte: Dlugosz adatát bizonyítani nem lehet, de „talán elfogadható”.

Györfly, Fügedi és Vajay tehát nem bizonyították be az adat hitelességét, hanem csak hivatkoztak rá!

Kralovánszky feltevéseinek a Szent Péter templom XII. századi alapítása is ellene szól. (Fügedi Erik kutatása. SzÉ 28. l.).

Fehérvár kialakulásának vizsgálatakor 1965-ben magam is arra az eredményre jutottam, hogy Fehérvár és környéke a magyarság megjelenéséig rendkívül gyér népességű, illetve a római kortól kezdve majdnem teljesen lakatlan volt (Doktori disszertáció az ELTE Régészeti Tanszékén). A magyarok megtelepedése — a régészeti adatok alapján — a X. század első harmadára esik, a temetők első sírjai tehát 940—950 tájáról származnak (vö. *Bakay K.*: Alba Regia 6—7 [1965—66] 74, 83. és Alba Regia 8—9 [1967—68] 69—77. l.).

A földrajzi viszonyokhoz igazodott települések ill. temetők (ármentes színt úrtérre néző pereme) egykori népessége túlnyomórészt közrendű szabad magyarokból állott, akik közül a X. század utolsó harmadában és az ezredforduló körül jónéhányan (második nemzedék) a Géza fejedelem által újonnan szervezett fejedelmi hadsereg tagjai lettek. (Nyugati típusú, pontosan keltezhető kétélű kardokkal felszerelt harcosok sírjai!) A Fehérvár környékéről ismert temetők viszonylag nagyszámú harcos sírja azt mutatja, hogy a X. század utolsó harmadában komoly katonai erők őrizték ezt a vidéket. A terület stratégiai jelentősége — a Kralovánszky által is helyesen hangsúlyozott — főútvonalak Fehérvár alatti kereszteződésének biztosításában rejtett. A Bizánc—Nándorfehérvár—Baranyavár—Győr-i hadiutat itt, Koppány dux szállás-területének északi határára, a móri árok jól védhető déli kapujában Géza katonasága és környezete irtotta szemmel. (Lásd erre: *Bakay Kornél*: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. Pécs 1965, 28. és Acta Arch. ASH 19 [1967] 161. l.) Koppány ellenséges viselkedésére az István Legenda is világosan utal, amikor azt mondja, hogy Koppány és hívei a „fejedelem hatalmával dacolni, tekintélye ellen gúnyolódni kezdtek”.

Kralovánszky feltevéseinek az is erősen ellene szól, hogy fegyverekkel eltemetett harcos sírokat kizárólag Fehérvár déli területéről ismerünk, az északi és északkeleti oldalon elhelyezkedő temetőkben egyetlen fegyveres egyén sincs! (Szárzsrét, Móri út, Kiskeekemét, Attila utca.) Tekintettel arra, hogy a felsorolt temetők leletanyaga, temetkezési ritusa megegyezik a maroshegyi II. Kanizsai úti, sóstói temetőkével, nyilvánvaló, hogy ezek a temetők — a szárazréti kivéve — nagyjából egykorúak és egyúttal későbbiek a fegyverekkel, lőszerszámokkal, jóvas temetkezésekkel, kissé eltérő ruha- és ékszerdivattal jellemezhető temetőktől (Demkőhegy, Rádiótelep, Sárkeresztúri út, Vízművek, Táci út). Figyelembe véve, hogy a maroshegyi, Móri úti (és a szárazréti) temetők keltezését már érmeik erősítik meg, nem nagyon vonható kétségbe XI. századtól kezdődő datálásuk.) A szárazréti temetőt helyi avar-szláv népesség hagyatékának mutattuk ki, amely talán egykorú a X. század második és harmadik harmadára és a XI. század legelejére keltezett temetőkkel (vö. *Bakay K.*: Alba Regia 8—9. [1967—68] 66—68. l.).

Mindez azt jelenti, hogy Kralovánszky Alán településtörténeti rekonstrukciója kronológiailag hibás, történetileg pedig kissé sematizált.

Lehetséges, hogy a későbbi Belváros területén már a X. század végén valamiféle palánkvár állott, feltehető, azonban az is, hogy a Koppány ellen készülő István építettet kisebb erőset ide, amely tehát megelőzte volna a bazilika építését (vö. SzÉ 29. l.). Ez azonban csak feltevés. Tény azonban, hogy a későbbi Fehérvártól délre-délnyugatra eső temetők egykori népessége az ezredforduló utáni évtizedekben elhagyta korábbi pogány temetőit és a későbbi városba illetőleg annak közelébe húzódott (Bazilika, Maroshegy, Sóstó?, Móri út), részben azonban még továbbra is pogány rítusban temetkezve.

Koppány legyőzése után Fehérvár egyszeriben központi fekvésű helyé alakult s úgy vélem, csak ezután vált lehetővé a királyi bazilika és a palota felépítése.

Kralovánszky Alán tanulmányaihoz még néhány kritikai megjegyzést kell hozzáfűznünk. Igen zavaró és félrevezető a SzÉ-ban megjelent tanulmányokra való gyakori hivatkozás azokban az esetekben, amikor azok korábban tett megállapítások bizonyítékaként szerepelnek. Pl. a 36. oldalon a 4. j. A 35. oldal 1. jegyzetében olvasható „sajtó alatt” kitétel bántó nemtörődomség. A jegyzetanyagban tapasztalható pontatlanságok is meghaladják a megszokott maximumot.

A „Székesfehérvár évszázadai” c. sorozat első kötete — a vizsgált problémák szövevényes, sokszor ellentmondó értékelése körüli viták ellenére is — nyeresége a magyar koraközépkori kutatásnak és talán elindítója lesz egy olyan országos méretű kutatómunkának, amelyhez az anyagi fedezetet is biztosítják nemzeti múltunkkal is törődő intézményeink.

VASTAGH GÁBOR

A Börzsöny-hegység egykori nemesfém-kohászatáról

Az utóbbi években több dolgozat foglalkozott Magyarország vaskohászata történetének egyes kérdéseivel. De úgyszólván teljesen feldolgozatlan a színesfémkohászatunk története. Pedig hogy hazánk jelenlegi területén is folyt ilyen kohászat, arra néhány éve már rámutattunk.¹ A jelen alkalmommal a nagybörzsőnyi nemesfém-bányászat kohósításával kívánunk foglalkozni.

A nagybörzsőnyi nemesérc-bányászat ugyan országos jelentőségűvé soha sem vált, de azért, mai területünkön — Telkibányán kívül — mégiscsak az egyetlen komolyabb arany-ézüstbánya volt egy rövid ideig a középkorban.

A nagybörzsőnyi bányászat történetével foglalkozott *Pantó*², majd *Schleicher*³; utóbbi egészen röviden érintette az általam az MTA-nak bejelentett, eleinte még középkorinak vélt, alább bővebben ismertetendő kohó kérdését is.

A nagybörzsőnyi kohászat emlékei részint okiratiak, részint a található salak utal egykori kohósításra. Ha az okiratok, amelyek a bányászkozást bizonyítják, a régebbi időben kohóról nem is tesznek említést, de, amint más helyen már rámutattunk¹, a fennforgó körülmények között bizonyos, hogy a kohósítás is itt történt. Különben is van adat, hogy 1610-ben több selmeci bányapolgár felmérte a börzsőnyi régi bányákat és akkor a bejárás alkalmával „kohók . . . nyomai is látszottak, de már mind vastag fákkal voltak benöve.”⁴ Az itt található salak mennyisége általában igen kicsi. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen *Pantó* (i. h.) a középkorban, a legjelentősebb előforduláson (Fagyosforrás) termelt ércek mennyiségét, ha azok dúsak is voltak, mindössze 100 m³-re becsüli.

Még azt sem tartom teljesen kizártnak, hogy valamikor, talán a XVIII. században, a feltételezhetően mégis csak egy helyen előforduló salakot elfuvarozták és valamelyik felvidéki kohóban újra feldolgozták. A salakok nagy arany- és ezüsttartalma ezt, véleményem szerint, indokoltá tette volna.

Hogy következtetéseket vonhassunk le egy kor kohászatára, tudnunk kell, hogy a található maradványok mely időszak kohósításából származnak. A Börzsöny-hegység (nyilván a későbbi Nagybörzsöny vidéke) bányászatára utaló első adatok Banyapatak, illetve fons Bana

¹ *Vastagh Gábor*, Kohászati Lapok, 95, 231 (1962).

² a) *Pantó Gábor*, Földtani Közlemény, 79, 421 (1949);

b) *Pantó Gábor* és *Mikó Lajos*, Földtani Intézet Évkönyve, 50, 1 (1964).

³ *Schleicher Aladár*, MTA Műszaki Osztálya Közleményei, 9, 415 (1953).

⁴ *Péchy Antal*, Alsó Magyarország bányamívelésének története. II. köt. (1887), 113.

névvel 1258-ból, illetve 1270-ből valók⁵. Később Nagybörzsöny bányászatát határozottan említik az 1312., majd 1416. és 1439. évekből.⁶ Az ezen évek által határolt, nyilván azért valamivel 1258 előtt kezdődött időszakban folyhatott tehát a legintenzívebben a bányászat. Erre utal az is, hogy a község ún. bányásztemploma (az egyetlen magyarországi, a múltból származó épület, amely a bányászok ősi jelvényét, az ék és kalapácsot viseli!) 1417-ben épült.⁷ A bányászat a XV. század első felében megszűnt és ezzel le is zárult Nagybörzsöny rövid ideig tartó kis fénykora (*Schleicher* i. h.). A Börzsöny-hegységben szétszórta található, nemesfémolvasztásból eredő salakok tehát ennek a korszaknak XIV. századtól a XV. század első feléig a nálunk elért színvonalát képviselik.

Nagybörzsöny határában a legtöbb salak a Keresztvölgy patak völgyében a Fagyosforrás („Fagyosasszony”) közelében található. Errefelé van a Rózsahegy nagyszámú, ha nem is nagy terjedelmű középkori bányaműveleteinek a maradványa, és *Pantó* (i. h.) ezt a helyet a térképén kohósításra utaló jelzéssel látta el. A salak viszonylag nagyobb területen van szétszórva. Bizonyos az is, hogy a salak egy részét az évszázadok alatt a patak is elmosta. A Keresztvölgyben, még annak legalsó részén is, lehet néha salakdarabkákat találni. Azonban jelenkori tevékenység (erdei vasút, bányászati újrafeltárás, felvonulási épületek) azt teljesen szétszórta és elfedték. Legujabban azonban a Fagyos-forrás környékén egy jókora andezit-darabra ráfolyva olyan salakot találtam, amely ólom, arany stb. mellett rezet is tartalmaz. Ez a lelet egyébként egyuttal utalást ad arra is, hogy az egykori kemence helyét a terület melyik helyén kell keresnünk. Épületmaradványnak nincs nyoma.

Ettől a helytől felfelé mintegy 150 méterre, a Jágerkúti-patakba a baloldaltól ömlő kis névtelen patak-völgyecskében is a székérúton két helyen salak található. Épületre utaló vagy más nyom itt sem látható — bár az igen sűrű fiatalos erdő a keresést meg is nehezíti. Nyilván ez a kohóhely is az említett műveletek érceit dolgozta fel. A salak mennyisége azonban itt nagyon kevés. A Rózsahegy másik oldalán, a Kovácspatak völgyében is kellett kohónak állnia. Legalább is a patakmederben többször találtam salakdarabokat, és ezek alulról egészen a mai kutatók által „Ludmilla-altáró”-nak nevezett (újkori) tárnáig követhetők. Talán a Ludmilla fölött elég magasan a hegyoldalon látható, és a hányója nagysága alapján nyilván termelő táro érceit dolgozta fel ez, vagy a ma Rózsabányának nevezett tárnák termékeit. A jelenkori kutatások nagy hányóival teljesen megváltoztatott, erősen el is posványosodott völgyben behatódott keresés lehetetlen.

Igen érdekesnek találom, hogy a ma ismert nagybörzsönyi ércesedés területén kívül, sőt attól elég messze is találtam ugyanilyen jellegű, tehát középkori salakot. Ez a Csarnavölgyben van, az erdei vasút 35-ös hektométer-jelénél. A salak mennyisége ugyan itt kicsi, de azért az előfordulás félre nem ismerhető. A jelenkori bányászati kutatás mit sem tud e helyről és jellegzetes nyomokat (beomlott tárnaszájak, horpadások) nem regisztráltak. A bányászok nyilván az említett helytől 400 m-rel feljebb, a fővölgybe torkolló Drinóvölgyben folytatták.⁸

⁵ *Georgius Fejér*, Codex diplomaticus IV/2. köt. 472, illetve Monumenta ecclesiae Strigoniensis I. köt. 580. l. — Könnyen lehet, hogy ezen első bányaművelés maradványai a Nagybörzsöny közvetlen közelében emelkedő Kecskébérc horpadásai. Ebből az időből származó kohászati maradványra persze nem számíthatunk már. Ezen adatok szíves közléséért dr. Heckenast Gusztávnak tartozom köszönettel.

⁶ *Fejér* idézett mű alapján az adatok összegyűjtvék *J. Kachelmann*: Das Alter und die Schicksale des ungrischen Bergbaues (1870). 70., 95. és 110.

⁷ Pestmegye Műemlékei (1958), 500.

⁸ Legalább is erre lehet következtetni abból, hogy a XVIII. század második felében folyt a Drinóvölgyben kutatás nemesércre, sőt adományozás is történt; még mininális termelés lehetősége sincesen kizárva (amit azonban Selmecre szállítottak). A selmeci bányászati levéltár okirata szerint ekkoriban a Drinóvölgyben („Thal Drienova im Peröcsényer Gebürg”) üzemen kívül állt a Máriatáró és a Szentháromságtáró. HKG 1776, No 88, 853. Ezt az adatot *Kiszely Gyulának*, a Kohászati Történelmi Bizottság titkárnak köszönhetem. — Továbbá Országos Levéltár Esterházy hercegi család levéltári anyaga (a továbbiakban OLE), Acta Dominiorum

Csak okirati emléke van egy rövid ideig tartó kohósításnak, ami Szokolyahután (a mai Királyréten) történt. Eszerint egy Torkos nevű bányapolgár, akinek a perőcsényi hegységben voltak arany- és ezüstbányái (minden bizonnyal a mai Bányapusztán és környékén, ahol nagyszámú régi akna és tárna nyoma látszik), létesített „circeiter 1700” a szokolyai határban egy ezüstkohót. Azért itt, mert itt a vízierő kedvezőbbnek látszott („gratia defluensis aquae”). Ez egyszer leégett, majd — újra felépítve — a Rákócezi-féle harcokban („tumultus Rákóceziensis”) 1703-ban végleg elpusztult.⁹ Hogy ez nem lehetett jelentéktelen létesítmény, mutatja, hogy az épület romjait, továbbá a régi vízduzzasztó rendszer maradványait még feltünteti egy 1771-ben és egy 1774-ben készült térkép, utóbbi tévesen vaskohó romjának mondva azt.¹⁰ A térképek alapján látható, hogy ez a régi ezüstkohó a később ott épült és szintén régen eltűnt vaskohó helyén állott, és így ma már semmiféle nyomát nem lehet látni.¹¹

A nagybörzsönyi kohászatnak időrendben utolsó, viszont még ma is jól látható emléke a Börzsönyi-patak völgyében látható kohó-rom.¹² Ez a kohó *Schleicher* megállapítása szerint (i. h.) 1777-ben épült, de úgy látszik, csak rövid ideig dolgozott. Mint ugyanis a közelmúltban végzett bányászati kutatás mutatta, a nagybörzsönyi érc-előfordulás gyakorlatilag már kimerült. Hogy az egykor ezen kohót felépítő bányatársulat a hegységnek pontosabban melyik részén („Seegenthal”) dolgozott, ma már nem állapítható meg.* Az esztergomi Primási levéltárban található adat¹³ szerint volt itt egy téglából épült „Probier-Ofen”, egy kőből épült, befedett kohópület („Schmöltz-IIütte”) két kemencével és három pörkölő-páhollyal.¹⁴

A kohó két nagyobb és hozzájuk csatlakozóan egy kisebb helyiségből állott. A falai habarcsmentes, ún. „hideg” falazattal vannak felhúzza. A baloldali helyiségben, több kisebb, erősen elsalakosodott, andezit-darab mellett egy jókora andezit-kötömb volt látható, amelybe egy lefolyó-csatorna volt vésvé.**

A kohó helyének a kiválasztásánál nyilván szem előtt tartották, hogy az a két patak (a Bányapusztai és a Kováspatak) egyesülése alatt nyáron is elegendő hajtóerőt tudott biztosítani a fűvókat hajtó vízikereknek, amellet itt még elegendő esést is tudtak rövid távolságon, tehát viszonylag kisebb befektetéssel kihasználni. Az egykori, a felvizet vezető árok a kohó mögötti lankán még jól kivehető, és a völgyben felfelé is követhető közel 100 méteren át. A kerékről elfolyó alsóvíz árka szintén igen jól kivehető. A kohó mellett, látható egy salakhalom, de a patak felé eső lejtő is tele van salakkal. A salakhalomból szemmel láthatóan a jelenkorban ismeretlen célra néhány m³-nyi anyagot elhordták.

A kohóval pontosan szemben, a patak bal oldalán furcsa helyiségek nyomai vannak. Amennyire a jóval rosszabb megtartású nyomokból és az erősen bozotos helyen megállapítható, három, egymás mellé épített, kb. 6,9 m hosszú és egyenként 1,8 m széles cella van itt, majd tőlük kb. 3-m-re még egy velük párhuzamos fal. Nyilvánvaló, hogy ezek pörkölő-páhollyok

Buják etc. 1777, No 36. „Az Perőcsényi Hegységben . . . az Drinó patak nevezetűben két helyen némely régi behulladozott gödörnek vagyis lukaknak jeleit” kutatta a tisztartó, és onnan mintát is küldött be. Nyilván ezek a „régii gödrök” a középkori műveletek horpadásai voltak.

⁹ OLE Simonyi Gáspár inspektor iratai 1727 ad No 2.; és szinte szösz szerint megegyezően Repos. 23, Fascisc. FF No 1925.

¹⁰ OLE Repos. 23, Fascic. FF No 1948; és Esterházy-térképtár XIII. 491.

¹¹ *Vastagh Gábor*, MTA Műszaki Osztálya Közleményei 25, 145 (1960).

¹² Erre a romra e sorok írója hívta fel, 1950-ben tett bejelentésével, *Schleicher* (i. h.) figyelmét.

¹³ 1777. február 22-én kelt „Relation über die Deutsch-Pilsner Befahrung”. Ezt az okiratot *Schleicher* már említi.

¹⁴ Az iratban szösz szerint „Raass-Stätte” áll. Ilyen formában a kifejezés teljesen ismeretlen és nyilván elírás „Röst-Stätte” helyett. A sok másolási hibára *Schleicher* is rámutat.

* *Dr. Gindl József*, Selmezbánya szives közlése szerint (egy 1781-ből származó térkép, valamint egy 1772-ből származó bányabehatás) nagyon valószínű, hogy a „Seegenthal”-i műveletek a mai Kováspatakra vonatkoznak.

** Ez a nagy kődarab azóta megmagyarázhatatlan módon eltűnt.

voltak. Az említett okirat valóban említ is 3 pörkölt-helyet. A távolabbi fal talán az egykori ércraktár maradványa. A pörkölt-páholyok régen a legegyszerűbb kivitelben valóban csak hosszúság, három oldalukon alacsony fallal határolt terek voltak.

A kohótól felfelé mintegy 100 m-re, a patak meredek bal oldalán szemmel láthatóan valamilyen kemencéből származó téglák találhatók. Részint olyanok, hogy vastag salakréteggel vannak bevonva, azzal teljesen összeolvadva, részint a kemence távolabbi részéből valók, ahová a salak már nem, csak a szálló por jutott el, ezeknek szép zöld színű mázzá lett a bevonata. Valószínűleg itt állhatott az idézett okirat téglából épült „Probier Ofen”-je. Ezt a szót ugyan kémle-kemencével szoktuk fordítani, de a jelen esetben talán mégsem a nemesfém-tartalom dokimásztikus meghatározására használt kémle-kemencéről volt szó. Hiszen ezek a kémlepek már a XVI. század leírásai és ábrázolásai szerint (Agricola, Ercker) asztalra helyezett, talán 60×60 cm alapfelületűek voltak és bennük kis téglékben, kb. 5-g-os bemérésekből történt a „kémelés”, holott az itt talált téglák egy része vastagon össze volt olvadva. Úgy véljük, hogy talán a kohósítási folyamat kikeresésére szolgáló, ma úgy mondanók: félüzemi nagyságú kemence lehetett ez.

Az egész kohóban a legérdekesebb a két helyiséget ma elválasztó falszerű alakulat. Ez a megmaradt falaknál magasabb és vastagabb, így az eredeti mérete nem állapítható meg. Annyi azonban bizonyos, hogy nemesek elől, a bejáratnál, nem ért a kohóépület faláig, hanem hátul sem. Valószínűtlen, hogy ha elválasztó falat akartak volna, a két helyiséget mindjárt két ajtóval kötötték volna össze. Ez a „fal” tehát nem más, mint az a, valóban falszerű építmény, amelyhez mintegy támaszkodva építették a régi kemencéket. A vastos, bő törmelék pedig az egykori kemencék anyagát rejti! Az ilyen építésmódot láthatjuk Agricola több ábráján, de még Schlüter 1738-ban megjelent könyvében is megtaláljuk a nyomát. Általában a fal mögött voltak elhelyezve a fújtatók. A mi esetünkben ugyan nem érthető, hogy a baloldali helyiségben volt a legtöbb kemence-darab található, viszont a vizikerék gerendelye, amely a fújtatókat működtette, is ebbe a helyiségbe kellett hogy érjen. Hogy milyen típusú kemencék voltak itt, arra csak a romoknak a feltárása tudna felvilágosítást adni.

A területünk középkori kemencéire semmi lelet nem utal; így sajnos azt sem tudjuk, milyen anyagból készültek azok. Nyilván csak kicsi kemencék lehettek. Egyébként ilyenekre az irodalomban sem ad felvilágosítást.^{15a}

Érdekesebb látszott ezek után a salakok kémiai vizsgálata, annál inkább, mert, legalábbis a középkor ezen időszakából, alig ismeretes ilyen analízis. A következő salakokat vizsgáltam.*

1. Fagyosforrás. Sötét, üvegszerű.
2. Fagyosforrás. tömött, sötét, csak kevés üvegszerű, folyási struktúrával.
3. Fagyosforrás átlagolva: egy világosszürke, kemény, helyenként földes jellegű, folyási struktúrával — egy sötét, szurokszerű darab — egy olivzöld, üveges darab — egy kékes üvegszerű darab — két sötétkékes üveges darab.
4. Fagyosforrás fölötti előfordulásról. Sötét, majdnem fekete, inkább földes jellegű.
5. A Kovácspatakban talált ökölnyi, sötétszürke, eléggé üveges.
6. A Csarnavölgyből egy fekete, üveges darab és egy csak belül üveges darab (utóbbi hólyagjain malachit-kivirágzások) átlaga. Nem történt teljes analízis.
7. A XVIII. századi kohóból, „lávasserűen” hólyagos, földes, igen kemény, alig megtörhető darab.

(Az összetétel százalékokban, az arany- és ezüst-tartalom g/t-ban van kifejezve. — ? = nem történt analízis.)

^{15a} Közelebbről nem datált „középkori” ólomolvasztó kemence rajzát közli R. F. Tylecote, Metallurgy in archaeology (1962), 78.

* A salakok elemzésében dr. Szabolcs Lajosné működött közre. A lágyuláspontokat dr. Gedeon Tihmér határozta meg.

	1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.
SiO ₂	46,83	44,99	45,87	33,69	58,00	45,60	45,49
PbO	1,21	1,07	1,30	1,72	1,78	1,99	1,05
ZnO	7,12	9,50	7,90	15,87	5,35	8,79	6,82
Fe ₂ O ₃	20,73	25,97	14,90	29,70	12,99	?	21,24
MnO	1,96	2,74	2,68	0,85	0,60	?	1,69
Al ₂ O ₃	12,83	7,40	15,63	8,49	11,34	?	10,63
CaO	8,52	7,70	9,06	9,36	9,71	?	13,04
Cu	—	—	—	—	—	0,29	—
Összesen	99,20	99,37	97,34	99,66	99,77	—	99,96
Au	29	158	54	100	50	260	100
Ag	73	70	51	82	15	57	45
Lágyuláspont	1100°	1150°	?	1130°	1160°	?	1190°
Olvadáspont	1160°	1230°	?	1260°	1210°	?	1220°

Valamennyi salakban nyomokban kimutatható volt arzén és bizmut, valamint gyenge nyomokban szulfid. Rezet a salakokban nem lehetett kimutatni, kivéve a 6. számú mintát. A 4. számú minta bizonytalan nyomokban kobaltreakciót adott.

A salakok összetétele, a nyilván nem egyforma ércösszetétel miatt, a még kellően ki nem alakult technológia miatt (hiszen a középkori salakok eredete is több mint 100 évnyi időtartamot ölel fel) eltérő. De azért bizonyos egyezés mégis felismerhető. Így a 4. és 5. kivételével a kovasav-tartalmuk egyforma; sőt az újkori salak kovasav-tartalma is belesik ebbe. Meglepően egyforma az ólomoxid-tartalom, sőt a vastartalomban is találunk bizonyos hasonlóságot. Nagyságrendileg egybevetethetők az arany- és az ezüst-tartalmak is. Meglepően közel áll egymáshoz általában a megvizsgált lágyulás- és olvadáspontja is (továbbá két, meg nem analizált a Fagyosforrástól 1160°, illetve 1240°, és a Kovácspatakból 1180°, illetve 1260° volt). Figyelemreméltó, hogy a középkori salakok általában megegyeznek a XVIII. századival összetétel szempontjából.

A salakok összetételéből, de az ércesedés jellegéből is, következik, hogy a kohósítás az évezredek óta gyakorolt ólmosító olvasztással történt. Az ezüst (valamint az előfordulások nagy részében azt többé-kevésbé kísérő arany) a legtöbb érctelepen ólom-ércekkel van társulva. A nagybörzsőnyi ércesedés ismertetésénél *Pantó* mindúntalan rámutat a galenit (ólomszulfid) bő előfordulására. Az ólmosító eljárás lényege, egészen leegyszerűsítve az, hogy az érceket többnyire előbb pörkölik: fahasábokra rétegezik, fával vagy faszénnel váltakozva, és az elegyet meggyújtják. Az égés folyamán a kén-, valamint az arzén-tartalma csökken, ami későbbi kohósítás miatt kívánatos. Ezután az ércet megfelelő redukciós kemencében faszénnel, a tüzet fűjtatással élesztve, olvasztják. Eközben az ólom — itt nem részletezhető folyamatok révén — fém-ólomra redukálódik, és ez magába veszi az ércek nemesfém-tartalmát is. Egy másik folyamatban azután (és más szerkezetű kemencében is) a kapott ólom-regulust („dúsólm”) megolvastják és ilyen állapotban levegő-áramot fűjtatnak rá. Az ólom oxidálódik és a keletkező ólomoxidot az ömledék tetejéről folyton lehúzzák. Ez az ólom ún. „űzése”. Így megy ez, amíg csak a végén a már nem oxidálódó nyersezüst (még tisztátalan ezüst, amely az aranyat is tartalmazza) marad vissza. Ennek tisztítását, továbbá az arany és ezüst „vátását” már nem a kohómű végezte, hanem a régi időben kizárólag kincstári beváltóhely, vagyis a többnyire a pénzverést is végző bányakamara. Olyan esetekben, ha a bányászott ércek ólomtartalma túl alacsony volt, megtörtént, hogy az ólmosító olvasztáshoz messziről kellett ólmot vagy ólomércet várarólni. A lehúzott ólomoxidot persze, az ércekkel együtt, ismét feladták az olvasztó-kemencére.

A salakjaink ólomtartalma bizonyít az egykori ólmosító olvasztás mellett, illetve folyománya a feldolgozott ércek jelentős galenit-tartalmának. A talált, az ólomtartalmaknál is nagyobb cinktartalom pedig az ércek szfalerit (cinkszulfid) tartalmából folyik.

Sajnos, a nagybörzsönyi ércekről *Pantó* (i. m.) teljes elemzést nem közöl, csak a Pb-és Zn-tartalmakat ismerteti (a nemesfém-tartalom mellett). Egyetlen mintáról közli csak részletesebben az összetételt: 3,81% Pb, 20,77% Bi, 30,00% As, 22,89% Fe, 18,72% S, alárendelt Sb, Zn, Co, Cu stb. mellett; a többi adatai (ismét a nemesfémek mellett) csak egyes minták ólom- (0,8–3%) és cink- (0,3–4,8%) tartalma mellett két vas- (5,3 és 24%), két bizmut (0,5 és 0,8%) és egy réztartalmára (0,5%) vonatkoznak. De a feltárások legtöbb helyén megtalálta az arzénopiritet, sok helyen különböző bizmut-ásványokat is, így bizonyosak lehetünk, hogy a kohósításra kerülő ércekben As és Bi mindig volt jelen. Hogy a salakokban ezeket mégis csak nyomokban lehetett kimutatni, annak oka, hogy az arzén túlnyomó része az ércek pörkölésénél (és az olvasztásnál) elillan. Tudvalevően az ércek szulfid-tartalma az arzének a pörkölés alkalmával történő elillanását erősen elősegíti.¹⁶ Ez annál jelentősebb, mert hiszen bizonyosak lehetünk, hogy ez a pörkölés még nem lehetett tökéletes. Ugyancsak elillan az itteni ércekben egyébként csak alárendelt mennyiségű antimon is. A bizmut viszont az ólom-regulusba megy, és ezért nem található a salakban.

Nyilván zavaróan hatott az ércek nagy cink-tartalma. A primitív pörkölés esetén jelentős ZnS-tartalom maradhatott az adagban, ami tapadékok képződését, ezüstvesztéséget, a salak nehéz folyását eredményezte.

A 6. számú salak réztartalma nyilván nem jelenti azt, hogy az valamilyen más, esetleg réz nyerésével járó olvasztás eredménye lenne. Teljes bizonyossággal persze csak akkor mondhatnók ezt ki, ha ismernők a Drinó-völgy ércesedését.

Az ércek szorosabban vett meddő-tartalmáról semmit sem tudunk. De ismerjük a nagybörzsönyi ércesedést kísérő agyagásványt, amely 42,1–44,9% SiO₂, 29,3–32,5% Al₂O₃, 1,0–5,5% Fe₂O₃, 0,05–0,10% MnO, 2,4–6,7% CaO és 0,7–1,1% MgO-ot tartalmaz.¹⁷ A kézi válogatással, részben zúzással és izapolással dústított érc került tehát kohósításra. *Pantó* a fagyosforrási bányákra ezt az egykori zúzó meddőhányója alapján következteti, a XVIII. századi műveletre pedig az említett okirat említi a zúzót és mosót. A vizsgált salakok vastartalma a fentközölt érc-elemzésekéből, valamint a kísérő meddő agyagásvány vastartalmaival, úgy véljük, eléggé magyarázható, hasonlóképpen az alumíniumoxid- és a mésztartalom is, és nem kell adalékanyag alkalmazását feltételezni. Egyedül a mangánoxid-tartalom az, ami az agyagásvány Mn-tartalmához képest egy kissé magasnak tűnik.

A salakok kovasav-tartalma általában elég magas és alacsony a vastartalma; e tekintetben hasonlít az összetételük a hasonló, ólmosító eljárással dolgozó zarnócai ezüstkohó XVIII. századi salakjaiéhoz.¹⁸ Az ólmosító olvasztásból eredő salakok kovasav-tartalma csökkenni és vasoxid-tartalma nőni inkább csak a XIX. században kezd, amint ezt a selmeci, fernezelyi stb. adatok mutatják.¹⁹ Érdekes azonban, hogy az említett, gasteini XV. századi salakok kovasav-tartalma csak 36%, vasoxid-tartalma viszont 46,5% volt.^{15b} Ez utóbbi salakok tehát már abba a nemesércolvasztásra különösen kedvező ferrites típusba tartoztak, amelyek a lehető alacsony olvadáspontot (1110° vagy 1146°) biztosítják.²⁰ A mi salakjaink ettől a kedvező összetételtől

^{15b} A késő-középkorból, a XV. századból származó arany-ezüst-olvasztó kemencéket ismertet *W. Witter*, *Metall und Erz*, 30, 294 (1933). Ezek a Gasteini völgyben létezett kemencék azonban már meglehetősen fejlett konstrukciót képviseltek.

¹⁶ *V. Tafel* és *H. W. Loose*, *Metall und Erz* 28, 422 (1931).

¹⁷ *Erdélyi János*, *Koblencz Vera* és *Tolnay Vera*, *Földtani Közlemény* 87, 400 (1957).

¹⁸ *Schelle Róbert*, *Bányászati és Kohászati Lapok* 17, 4 (1884).

¹⁹ *Faller Károly*: A fémkohászatban kézikönyve. I. köt. (1896) 399; II. köt. (1898) 103. és 131.

²⁰ *E. J. Kohlmeier*, *Metallwirtschaft* 11, 499 (1932). Sajnos, ez az érdekes dolgozat Magyarországon nem volt található és csak referátumokból ismerem.

még eltértek, ezért is van, hogy az olvadáspontjuk az említett értékeknél magasabb. Egyébként a nagy cink-tartalom okozta nehézségeket is csökkentette volna, ha magasabb vastartalmú salakkal tudtak volna dolgozni, amit pl. vastartalmú adalékkal lehetett volna elérni. Figyelemreméltó egyébként, hogy az 1777 körül működő kohó salakja összetétele nem tér el a középkoriatól.

Érdekes, hogy a salakok ként (szulfidot) legfeljebb nyomokban tartalmaznak.

Hogy a folytatott kohósítás mennyire volt eredményes, mennyire állhatott az akkori (feltételezett) színvonalon, össze kell hasonlítani a salakok hasznos fémtartalmát más régi salakokéval. Hasznos fémnek számít az arany—ezüstön kívül az ólom is. Még ha nem is tartjuk valószínűnek, hogy fémes ólomot is termeltek volna itt, de érdekes volt az ólom-tartalom az egykori kohászok számára, mivel ez a leírt folyamat miatt feltétlenül szükséges volt. Nyilván az üzescor keletkező ólomoxidot újra feladták az olvasztáshoz és nem kellett idegen ólomércet beszerezni. Nyilván így kell érteni *Pantó* (i. h. b) megállapítását, hogy az itteni bányászati hasznát a nemesfémeken kívül az ólom hozta meg. Annál érdekesebb ez a vizsgálódás, mert középkori salakokra ilyen adatok alig ismeretesek.

A mintegy Kr. e. 600-tól 100-ig művelt attikai laurioni óriási ezüstbányák talán 1 millió m³-nyi salakja a különböző források szerint²¹ 500—700—1000 g/tonna ezüstöt tartalmazott; illetve 50—100 g/t-t a rómaiak által később újraolvasztott salakban. Az ólomoxid-tartalmát 10—11—27—32%-nak adják meg. A római korból származó, szintén igen hatalmas Kosmaj-i (Belgrád közelében) salakmező átlag 53,5 g/t ezüstöt és 8,2% ólomoxidot tartalmaz.²² Ugyancsak római kori salakok Britanniában az első századból származó Ffwrndan-i salak 3—4 g/t ezüst- és 32,3% ólomoxid²³, Szardíniában 6,5 g/t ezüst- és 17,2% ólomoxid-tartalommal.²⁴

Középkori eredetű salakra csak egy adatot találtam²⁵: a boszniai Szrebenica a XIV. és a XV. század elején művelt bányáinak salakja 130 g/t ezüstöt és 11% ólomoxidot tartalmazott. Már későközépkori, XV. századi eredetű és, amint említettük (16 b), eléggé fejlett konstrukciójú kemencékkel dolgozó a gasteini kohótelep salakja, amely eléggé egyenletesen 2—3 g/t aranyat és 20—25 g/t ezüstöt tartalmaz, valamint átlagolt mintából, meglepő alacsony, 0,40% ólomoxidot.

Sokkal későbbi vonatkozású adat az 1737 körül épült zsarnócai ezüstkohó salakjaié.¹⁸ Ezek 20—40—40—60 g/t. ezüstöt és 0,3—1,5—2,4—3,9—4,08% ólomoxidot tartalmaznak.

A fenti adatokkal összehasonlítva, a borszönyi kohászoknak sikerült a salakok ezüst-tartalmát elég alacsony szintre levinni, ha némely, kivételesen jól dolgozó (vagy talán igen szegény érceket feldolgozó) előfordulás nagyon alacsony értékeit nem is érték el. Az aranytartalom némelyik salakban meglepően magas; ez persze lehet célszerűtlen üzemvitel következménye is, de talán annak a folyamán is, hogy igen dús érceket dolgoztak fel (*Pantó* utal is az ércek dús voltára). Az ólomoxid-tartalom határozottan alacsonynak mondható, így — az ércesedés jellegét is figyelembevéve — bizonyosnak látszik, hogy a borszönyi kohászatnak nem volt szüksége arra, hogy idegenből vásároljanak ólomot vagy ólomércet. Mindent összevéve: a régi borszönyi kohászaink nem dolgoztak rosszul, pláne ha figyelembe vesszük az ércek nagy cink-tartalmának erősen zavaró, nehezítő hatását. Érdekes, hogy a XVIII. század végén működő kohó eredményei nem jobbak, mint a XIV—XV. századiaké.

²¹ Jahresber. d. Chemischen Technologie 1886, 173. — R. F. Tylecote, Metallurgy in archaeology (1962), 77. — R. J. Forbes, Metallurgy in antiquity (1950), 209. — Ch. Singer, E. J. Holmyard und A. R. Hall, A history of Technology, Vol. II, (1956), 45.

²² St. Luković: Glasnik Muzeja Beogradu 10, 3 (1958); ref. Chem. Abstr. 54, 15113 (1960).

²³ Tylecote: i. h. 76.

²⁴ B. Neumann: Die Metalle. 1904.

²⁵ Bányászati és Kohászati Lapok 21, 59 (1888), egy összefoglaló referátum.

A börzsönypatakvölgyi ezüstkohó csak rövid ideig működött és országos jelentőségű nem volt. Mégis, az újmassai ún. „őskohó” mellett hazánk mai területén az egyetlen rom vagy maradvány, ami a valaha európai jelentőségű kohászatunkból megmaradt. Feltétlenül szükséges lenne a romot a további pusztulástól megóvni, és akkor egyúttal az említett, a kemencék romjait magában foglaló omladék feltárásával azok egykori szerkezetéről is tájékozódni. Tekintve a rom kis kiterjedését, a költségek ezen műszaki emlékünk megmentésére csak igen alacsonyak lennének.

Valószínűnek tartom, hogy sokkal több régi salakot vizsgáltak meg, már csak azért is, mert nem olyan ritka ezek újrafeldolgozása. Publikált adatot azonban csak a fentieket ismerek.

MAKSAY FERENC

István „koppányi püspök”

A hódoltsági sorsra jutott keresztény egyházak helyzetéről hiteles történetírói ábrázolás tájékoztat.¹ Tudjuk, hogyan túrték el pasák és bégek a hatalmuk alá jutott keresztényeknek, hogy „dőre hitüket értelmetlen szokásuk szerint” gyakorolhassák, tudjuk, hogyan engedélyezték nekik erre a célra — mohamedánoktól lakott városokban és községekben is — templomok használatát (bár, ahol az „igazhitű” lakosság érdekei megkivánták, ott bátran éltek a templomfoglalás szokásával), és tudjuk, hogyan nézték el egyes esetekben (így az alakuló protestáns egyházak vagy a boszniai püspökség esetében) magasabbszintű egyházi szervezet működését is. Ismeretes végül, hogy mivel az új felekezeteknek nem volt olyan szoros kapcsolatuk Nyugattal, amilyen a katolikusoknak, s mivel a hódoltsági állapotok nem egyszer megkönnyítették a lutheri és kálvini térítés útját, ezért — legalábbis kezdetben — a török a protestáns egyházakat kevésbé tekintette ellenségeinek, sőt, mint a katolikus „német császár” ellenfeleit, szívesen használta volna fel őket ideológiai segítőtársakként is.

Arról azonban mindezeidig nem tudtunk, hogy történt kísérlet katolikus egyházi szervnek a „török pacifikáció” munkájába való beállítására is. Az itt közlésre kerülő irat egy ilyen helyi jellegű kísérlet emléke.²

Somogy megye keleti sávja akkor jutott török kézre, amikor Szulejmán szultán a Buda elfoglalása utáni években (főként 1543—44-ben) a Kelet-Dunántúl tekintélyes részét birodalmához csatolta. Az oszmán uralom megszilárdulása azután magával hozta a szandzsák-hálózat kiépítését; így lett a török őrsg által megszállott Koppány is a budai vilájet egyik szandzsákjának ill. a szandzsákbégnek székhelyévé.

Az 1547-ben megkötött béke egy időre végét szakította a további hódolatásnak, 1552 után azonban újabb akciók indultak az oszmán terület kiszélesítésére, és 1555-ben már Középmeg Dél-Somogyot hajtották igába a szultáni seregek.³ Koppány és a Szigetvár közelében fekvő Görösgal török vitézei ekkortájt különösképp sűrűn csaptak ki a távolabb fekvő magyar

¹ *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Bpest. 1944. 153. s. köv. 1.

² Orsz. Levéltár, Kincstári Itárak, Lymbus I. ser. 1555.

³ Magyarország története II. (1526—1790), szerk. H. Balázs É., Makkai L. Bpest. 1962. 15. s. köv. 1.

falukra is, köztük a megye nyugati felén fekvőkre, ahol azonban néhány várat — mint Kanizsát, Kéthelyt, Csákányt — még kisebb-nagyobb magyar őrségek tartottak kezükön s az ellenség hódoltató-zsákmányszerző akcióit nem kis mértékben veszélyeztették.

E fontos kis erődsor meg a körötte fekvő — mindaddig engedetlen — községek békés úton való kézrekerítését kívánta szolgálni az a Naszuf koppányi bég sugalmazta körlevél, amelyet „István, Isten kegyelméből a hatalmas török császártól Koppány megyében választott koppányi püspök” nevében 1555-ben intéztek Kéthely, Marcali, Kanizsa, Csákány, Mesztegnyő és Szenyér községek lakóihoz, a keresztény hit és a koppányi egyház nevében híva őket — fenyegetésekkel és ígéretésekkel sem takarékoskodva — a török császár meg a koppányi bég hűségére s hódoló küldöttségeik mielőbbi elindítására.

A levél megíratásának pontos körülményei ma már természetesen nem rekonstruálhatók. Lehetséges, hogy a bég (és latin deákja) egyszerű hamisítványáról van szó — bár ilyenfajta próbálkozás a környékbeli plébánosok útján még a falusi előljáróságok előtt is hamarosan lelepleződött volna. Valószínűbb ennél, hogy Naszuf bég megkísérelte szandzsákjában (amelyet alattvalói bizalmatlanságának enyhítésére megyének nevezett) a keresztény egyházszervezetet, ill. a szervezetbe tartozó hívek lelki gondozását az általa kézbe tartott koppányi plébános irányítása alá helyezni. Elképzelhető, hogy István a neki szánt funkciót — kényszer hatására vagy a hódolás és megalkuvás elkerülhetetlen szükségét látva — vállalta. Püspöki címe mindenesetre bekerült a hívólevél szövegébe. A levelet ugyan nem az egyházmegye papjaihoz írták (kánonjogot csak valamiképp is ismerő egyháziak előtt ilyen levél aligha talált volna kedvező fogadtatásra), hanem a hódoltatóknak amúgyis teljesen kiszolgáltatót falusi bírókhöz és esküdtekhez irányították. István plébános pecsétje helyett pedig — ha egyáltalán volt ilyen — jobbnak látták egy kivehetetlen feliratú, szokatlan formájú pecsétet nyomni a szöveg alá.

Joggal tehetjük fel, hogy nem Naszuf bég volt az egyedüli, aki a katolikus egyház ideológiai hatalmának ílyetén felhasználásával megpróbálkozott.

A hívólevél szövege a következő:

Nos Stephanus episcopus Koppanyensis in comitatu Koppan ex voluntate divina a potentissimo Caesare, Thurcarum imperatore electus etc. prudentibus et providis viris, iudicibus iuratisque civibus ac totae universitati colonorum omnium, inhabitatorum civitatum Kethel, Marcellj, Kanysa, Chyakan, Mezlegno existentium salutem et nostri commendationem. Quoniam illustrissimus et magnificus Nazuff Beegh ad zanchyokatum Koppanyensem venit, a tempore illo expectabamus vos, ut ad eum venietis et subiugabitis ipso, ut a nullo impedimentum haberetis. Modo intelligimus, ut iterum proprii ab vel ad Gorosgal vos depopulare nituntur, si ad rationem potentissimi Caesaris, domini et principis nostri excellentissimi non subiugabitis. Nam ecclesia ex Koppan melius vobis timendum est. Igitur vos hortamur, tamquam Christianos, ut ad fidem et humanitatem nostram et praecipue ad fidem potentissimi Caesaris ac ad fidem illustrissimi et magnifici Beghi Koppanyensis ceterorumque omnium militorum, waywodarum, agarum, ut ad nos, ex singulis civitatibus homines duos, duos (!) vel tres eligite et ad nos veniant. Nos promittimus sub bona fide nostra a illustrissimo Bego Koppanyensi litteras salvi conductus ordinare vobis et a nullo impedimentum habebitis, nec ex propriis, nec ex Gorosgal, cum litterae magnifici domini Begi Koppanyensis in manibus erunt vestris. Rogamus vos et hortamus, ut ne perdati vos et liberos vestros, sed citissime ad nos venire festinetis et nos omne negotium vestrum in finem bonum deducimus sub bona fide nostra. Unus iudex ad alterum has citissime dirigat litteras, quibus visis nobis rationem dent citissimam.

Ex Koppan, in vigilia annuntiationis Mariae, anno domini 1555.

(A szöveg alatt fekvő tojásalakú vörös viaszpecsét).

A hátlapon: Ad civitates et pertinentias Kethhel, Marcellj, Chyakan, Kanysa, Mezlegno, Zonyer existentibus etc. hae litterae dentur.

SZILÁGYI ZOLTÁN

A gyarmati probléma a Népszövetség fórumain

Ismeretes, hogy az első világháborút követő párizsi békekonferencia során a Népszövetség alapokmányával kapcsolatos tárgyalások és megállapodások eredményeképpen új intézmény született, létrehozták a nemzetközi mandátum-rendszert. Smuts tábornoknak a mandátum-rendszerre vonatkozó eredeti elképzeléseit is magába foglaló javaslatokat Wilson elnök terjesztette elő, aminek eredményeképpen a párizsi béke-konferencia úgy határozott, hogy Németország gyarmatait és a török birodalom bizonyos területeit a szövetséges kormányok igazgatása alá helyezi és az igazgatás feletti felügyelet és ellenőrzés gyakorlásával pedig a Népszövetséget bízta meg.

1.

A gyámkodás, gyarmati területek és népek feletti gondnokság kérdése nem az első világháborút követő párizsi békekonferencián merült fel először. A gyarmati rendszer létrejötte és kialakulása során a gyarmattartó hatalmak különböző elméleteket gyártottak gyarmati uralmuk fenntartásának igazolására. Ebből a szempontból igen jellemző példaként hivatkozhatunk az 1885-ös berlini megállapodás Kongóra vonatkozó részére, mely papíron arra irányult, hogy védje a Kongó medence bennszülött lakosságának morális és anyagi jólétét.¹ A szerződő felek megállapodtak abban, hogy együttműködnek a rabszolgaság és a rabszolgakereskedelem elfojtásában, a bennszülött lakosság oktatása és civilizációja előmozdításában. Az egyezmény biztosította a térségben a „nyitott kapu” politikájának érvényesítését és egyenlő jogok gyakorlását a Kongó és Niger folyókon történő hajózásban.

A Kongó-medencével kapcsolatban a semlegesítés és általános felügyeleti joggal felruházott állandó nemzetközi bizottság felállítására vonatkozólag merültek fel javaslatok. Ezeket a javaslatokat azonban az 1885-ös berlini kongresszus elvetette. A Kongresszus ezzel szemben formailag a bennszülöttek „védője” szerepében lépett fel és úgy vélte, hogy a bennszülött lakoságnak jogában áll, hogy a nemzetközi jog védelmében részesüljön.²

A Kongresszus a berlini megállapodás értelmében a belga Lipót király alá tartozó ún. Kongói Nemzetközi Szövetséget ismerte el Kongó szabad állam igazgatására jogosult szervként. Ez azonban nem jelentette, hogy a felügyelet jogát is elismerte volna.

Stanley, Kongó első felfedezője amerikai állampolgár volt. Az Egyesült Államok már abban az időben komoly érdeklődést mutatott a terület politikai helyzetének kialakításában. Snow amerikai szerző szerint az Egyesült Államok Kongóval kapcsolatos politikája arra irányul: „Először, hogy minden nemzet egyesüljön abból a célból, hogy létrehozzon Nyugat-Afrika szívében egy nagy államot, amelynek megszervezése és adminisztrálása garantálná, hogy minden időben fennmaradna, ahogy létrejött: gyámságként az összes népek javára, másodsor, hogy ennek a nemzetközi gyámságnak kötelezettségei közé tartoznak a bennszülött fajok civilizálása és a kereskedelmi vállalkozások terén mindenki számára egyenlő előjogokat biztosítana; harmadszor, hogy a javasolt gyámsági államot az agresszió ellen semlegesíteni kellene, hogy ily módon be tudja tölteni a nemzetközi gyámság szerepét.”³

¹ A Nemzetközi felügyelet kérdése korábban is felmerült. A bécsi kongresszus 1815-ben megbízta Nagy-Britanniát, hogy terjessze ki védelmét az ióniai szigetekre, bár a felügyelet módját nem valami pontosan határozták meg. — Az 1815. nov. 5-i párizsi békeszerződés is foglalkozott ezzel a kérdéssel; az 1863. aug. 1-i londoni konferencia úgy döntött, hogy a szigetek egyesülnek Görögországgal; az 1878-as berlini kongresszus fenntartotta bizonyos felügyelet jogát a török adminisztráció alá tartozó nemzetiségek felett.

² Beer: Afrikai kérdések a békekonferencián, New York 1923. 259. oldal.

³ *Alpheus H. Snow*: the Question of Aborigines in the Law and Practice of Nations, Washington 1919. 131 l.

Az Egyesült Államok abban az időben nyilván úgy vélte, hogy ezeket a célokat a Kongói Nemzetközi Szövetség meg tudja valósítani és ennek megfelelően az első állam volt, amely azt 1884. április 22-én elismerte,⁴ és jelentős szerepet játszott a berlini konferencián, azonban nem ratifikálta az általános megállapodást. Lipót király adminisztrációja nemcsak, hogy nem felelt meg a gyámság követelményeinek, hanem amint az jól ismert, nemzetközi botrányra fajult.

A berlini konferenciát követően 1887-ben Németország javasolta, hogy Szamoa felügyeletével bizzanak meg valakit, vagyis valamely állam a területet mandátumként igazgassa. Nyilván saját magára gondolt, hiszen a német imperializmus már a XIX. sz. közepe óta azon fáradozott, hogy befolyását, fennhatóságát ebben a térségben kiterjessze. Nyugat-Szamoa egészen az I. világháborúig Németország ellenőrzése alá tartozott. 1888-ban Olaszország javasolta, hogy a görög György herceg kapjon mandátumot Kréta adminisztrálására.⁵ A japán—orosz háború idején dr. Ariga japán szerző „mandátumrendszer Mandzsúriában” címmel könyvet adott ki, amelyben sürgette Japánt, hogy Kínával kötendő egyezmény formájában vegye át a terület igazgatását. Ennek értelmében Kína formálisan továbbra is megtartaná Mandzsúria feletti szuverenitását és a japán igazgatással kapcsolatban bizonyos korlátozásokat vezetnének be.

Forrásmunkák beszámolnak arról is, hogy Theodore Roosevelt amerikai elnök és Root külügyminiszter feltehetően a berlini konferencia nyomán javasolták, hogy minden állam részéről Franciaország és Spanyolország kapjon megbízást, mandátumot arra, hogy fenntartsák a rendet és mindannyiuk számára egyenlő kereskedelmi lehetőségeket biztosítsanak Marokkóban.⁶

Az Egyesült Államok 1898-ban fennen hangoztatta, hogy Kubának jogában áll, hogy Spanyolországtól szabaddá és függetlenné váljék. Amikor a spanyol—amerikai háború eredményeképpen ideiglenesen megszállta Kubát, ennek ürügyeül a kubaiak feletti „gyámkodás” jelszavát hangoztatta.

A spanyol—amerikai háborút követő békeszerződés alapján természetesnek vették, hogy az Egyesült Államok ideiglenesen megszállja és ellenőrzése alá vonja Kubát. A szerződés értelmében az Egyesült Államok „magára vállalja és végrehajtja azokat a kötelezettségeket, amelyek a nemzetközi jog alapján az élet és tulajdon védelme érdekében történő megszállása tényéből adódhatnak”. Wilson elnök a kubai „megbízást” ebben az időszakban „gyámsági összességek” közé sorolja.⁷

1899. febr. 14-én az Egyesült Államok szenátusa a Spanyolországgal való békeszerződés ratifikálása után elhatározta: „A Spanyolországgal történő békeszerződés ratifikálása következtében nem az volt a szándék, hogy a Fülöp-szigetek lakosságát az Egyesült Államok állampolgárságába bekebelezzék, azt sem gondolták, hogy állandó jelleggel az Egyesült Államok területe szerves részeként anektálják az említett szigeteket; hanem az Egyesült Államoknak az volt a szándéka, hogy a szóbanforgó szigeteken olyan kormányt létesítsen, amely az említett szigetek lakossága helyzetének és akaratának megfelelő, azzal a céllal, hogy előkészítse a lakosságot a helyi önkormányzatra és megfelelő időben úgy rendelkezzenek a szigetekkel, hogy az a legjobban elősegítse az Egyesült Államok és a szigetek lakosságának érdekeit.”⁸

McKinley amerikai elnök, 1900. dec. 3-i üzenetében a Fülöpszigetek amerikai tulajdonát úgy tünteti fel, hogy az „keresetlen megbízás, amelyet önzetlenül végre kell hajtani, és amely ebben a kormányban (az Egyesült Államok kormányában) morális és anyagi felelősséget fejlesztett ki ezek iránt a milliók iránt, akiket kiszabadítottunk az elnyomás igájából”. Ugyancsak

⁴ *Mallony*: Treaties, Conventions, etc. 327. l.

⁵ *Mandates under the League of Nations by Quiney Wright* 20. l.

⁶ *Bishop*: Theodore Roosevelt, and his Times I. 494. l.

⁷ *International Law*. 2nd ed. 1927 32 l.

⁸ *Congressional Record*, XXXII, 1847.

itt említi meg McKinley, hogy „gondnoki minőségünknek megfelelő kötelezettségünket nem volt könnyű elfogadni”.⁹

A fenti idézetek mutatják a gyámkodás, gondnokság jelszónak a gyarmatosítás eszközeként történő megjelenését. Mihelyt az említett jelszók hangoztatásával a gyarmatosítók újabb és újabb területekre kiterjesztették befolyásukat, sok esetben még a gondnok, a védő álarcát is levetették. Az Egyesült Államok szenátusa fentebb idézett 1899. febr. 14-i határozatában az szerepel, hogy nincsen szándékában a Fülöp-szigetek lakosságát és területét bekebelezni. Ezzel szemben az Egyesült Államok Legfelső Bírósága 1901-ben hatálytalanította a szenátus szóbanforgó határozatát és kijelentette, hogy a szigetek „az Egyesült Államok teljes és abszolút szuverenitása és uralma alá kerültek, és ily módon az Egyesült Államok területévé váltak, amelyen polgári kormányt lehetett létrehozni”.¹⁰

2.

A mandátumrendszerrel kapcsolatos elképzelések az első világháború során újból felmerültek, de most már a korábbiakhoz képest sokkal konkrétabb formában.

Az angol külügyminisztérium ténykedésének erre a korra vonatkozó levéltári anyagai között található jegyzékek és emlékeztetők azt mutatják, hogy az 1914 novembere és 1915 márciusa közötti időszakban az angol külügyminisztérium és kabinet a XIX. századbéli mandátumok tapasztalatai alapján foglalkozott a palesztinai mandátumra vonatkozó elképzelésekkel. A kérdés állandó zsidó haza létrehozására irányuló tervek jegyében merült fel. 1915. február 5-i beszélgetés anyagát tartalmazó jegyzőkönyvek ezzel kapcsolatban arról számolnak be, hogy Sir Edward Grey, angol külügyminiszter kétségbevonta: „angol protektorátus létesítésének lehetőségét és kívánását”, és számos alternatívát javasolt. Ezek között szerepelt a terület „nemzetközi garancia alatt” történő semlegesítése; nemzetközi bizottság felállítása a „szent helyek” feletti ellenőrzés céljából, vagy arra az esetre, hogyha továbbra is Törökország maradna a hűbérúr „olyan rendszer létrehozása mint a libanoni, de a kormányzót (az akkori) nagyhatalmak jelölnék ki.”¹¹

Már 1915-ben azonban nyilvánvalóvá vált, hogy a zsidó állam létrehozására vonatkozó elképzelések a gyakorlatban nehezen valósíthatók meg, minthogy a lakosság túlnyomó többsége arab volt.

Ennek következtében Sir Herbert Samuel-nek, a palesztinai mandátum első főmegbízottjának a fáradozásait nem koronázta siker. Az arab többség nem volt hajlandó résztvenni semmi olyan alkotmány kidolgozásában, amely a hatalmat nem a többségre ruházta volna.

Ez volt az előzménye és háttere az 1916 májusi angol—francia megállapodásnak, amelynek alapján ún. „külön rendszert” hoztak létre Palesztinában és a szent helyeken, továbbá az 1917. november 2-i ún. Balfour-nyilatkozatnak „a zsidó nép számára történő palesztinai nemzeti otthon létrehozásáról”.

A nemzetközi gyámság fogalma nem csupán Palesztinára vonatkozott. 1917 májusában Balfour angol külügyminiszter az amerikai nagykövetnek a következőket mondta: „Ha az Egyesült Államok is segít bennünket, akkor azt kívánom, hogy ezeket a német gyarmatokat, különösen az afrikaiakat, amelyeket megszereztünk, tegyük nemzetközivé.” Azt is javasolta, hogy Ázsiának Törökországtól elvett részeit ugyanilyen bánásmódban részesítsék.¹²

⁹ *Richardson*: Messages and Papers of the Presidents, X., 222. l.

¹⁰ Mandates under the League of Nations, Quiney Wright, Chicago 1930. 13. l.

¹¹ A Libanonra való hivatkozás arra vonatkozik, hogy az akkori nagyhatalmak megbízásából Franciaország 1860-ban beavatkozott az ottani fejleményekbe. A kormányzónak a hatalmak által történő kinevezése az 1897 decemberi krétai példára, vagy a berlini konferencia által felmerült példákra vonatkozik.

¹² *B. J. Hendrick*: Life and Letters of Walter H. Page, New York, Doubleday, Page and Company 1922—25. Vol. II. 247. l.

Ily módon 1917-ben már az angol hivatalos körök és ezt követően a közvéleményt is erősen foglalkoztatta a mandátumrendszer gondolata. A nemzetközi közvélemény részéről is egyre több utalás történt arra, hogy nemzetközi megoldást kell találni az ellenségtől elvett gyarmati területek problémájának megoldására, és ezen a téren felmerült a gyámsági rendszer valamilyen formájának megteremtése.

A mandátumrendszerre vonatkozó elképzelések körvonalai világosan először az angol független munkáspárt 1917. augusztus 28-i memorandumában szerepeltek.¹³ A memorandum az angol munkáspárt korábbi javaslatai ellenzéseképpen látott napvilágot. Az angol munkáspárt ugyanis azt javasolta, hogy az egész trópusi Afrikát, vagyis a Zambézi és a Szahara között, területet át kell adni a Népszövetségnek és a területet a Népszövetség fennhatósága alatt pártatlan bizottság igazgatná, saját maga által kiképzett adminisztrációval, egyetlen független afrikai államként.¹⁴ A munkáspárt hasonló javaslatot tett a török területek viszonylatában is. A területek igazgatásának elvei között a nyitott kapu politikája, a bennszülött lakosság érdekeinek elsőbbsége és a semlegesség is szerepelt.

Ezekkel a javaslatokkal szemben a független munkáspárt memorandumja sürgette a mandátumrendszer elfogadását, amely az egyes európai államok az említett elvek betartásával megbízott nemzetközi bizottság ellenőrzése alatti igazgatását jelentette volna. A mandátumrendszerrel kapcsolatos megbeszélések azt eredményezték, hogy a szocialista internacionálé az 1918. február 23-i londoni konferenciáján elfogadta a független munkáspártnak a népszövetségi mandátumrendszerre vonatkozó javaslatát. A Konferencia a német gyarmatokkal kapcsolatban javasolta a Népszövetség égisze alatt kötött nemzetközi egyezményen alapuló és az említett nemzetközi szerv által garantált olyan ellenőrzési rendszer létrehozását, amely a nemzeti szuverenitás tiszteletben tartásán túlmenően figyelembe vette volna a nemzeti lakosság kívánságát, biztosította volna jogait és érdekeit, beleértve a földhöz való jogát és örökösödött volna a „nyitott kapu” politikájának az érvényesülésén. Hasonló rendszert javasolt a török területek vonatkozásában is. Kimondta, hogyha lakosságuk képtelennek bizonyulna saját sorsának rendezésére, akkor ezeket a területeket a Népszövetség megbízásából ténykedő Bizottság igazgatása alá kell helyezni.¹⁵

A népszövetségi mandátumrendszer körvonalai ilyen formában kerültek először a nagy nyilvánosság elé. A mandátumrendszerre vonatkozó elképzelések az első világháborúval kapcsolatos békeszerződések előkészületei során konkrét formát is nyertek. G. L. Beer a párizsi békekonferenciát megelőző képviselőházi vizsgálat során készített jelentésében terjedelmesen foglalkozik a német gyarmatok problémájával és a mandátumrendszerrel. Ezzel kapcsolatban a többi között az alábbiakat írja: „Modern politikai feltételek közepette nyilvánvaló, hogy a politikailag elmaradt népek — akik nemcsak külső politikai ellenőrzést, hanem külföldi tőkét is igényelnek stagnáló gazdasági rendszerük újjászervezéséhez — problémája meghatározásának egyetlen módja az, hogyha a kormányfeladatokat azokra az államokra ruházzák, amelyek legközvetlenebbül érdekeltek . . . Ha azonban az ilyen elmaradt területeket nemzetközi mandátum útján egy államra bíznak, akkor a gyámsági szerződéseknek a legmesszebbmenő biztosítékot kell magába foglalniuk, melyek a kizsákmányolással szemben védelemben részesítik a nemzeti lakosságot és ugyanakkor azt is biztosítják, hogy a többi külföldi állam érdekeit ne sértsék, sem pozitív, sem pedig negatív értelemben.”¹⁶

1917. november 27-én az angol külügyminisztérium körvonalazta a gyarmatokkal kapcsolatos politikáját a londoni amerikai nagykövetségnek. Ebben javasolta, hogy a középafrikai német gyarmatokat és a Törökországhoz tartozó területeket helyezték az Egyesült Államok,

¹³ The Times (London), 1917. aug. 29., 8. l.

¹⁴ The Times (London), 1917. aug. 11., 4. l.

¹⁵ The Times (London), 1918. febr. 25., 3. l.

¹⁶ Beer: African Questions at the Peace Conference, New York, 1923, 424—425. l.

Anglia és Franciaország Népszövetség égisze alatti igazgatása alá. Nagy-Britannia Mezopotámiát, az Egyesült Államok Palesztinát, Konstantinápolyt és a tenger-szorosokat, Franciaország feltehetően Szíriát igazgatta volna.¹⁷

Hogy Londonban mit értettek igazgatás, mandátum alatt az világosan kitűnik a külügyminisztérium 1918 november eleji memorandumából, amely tartalmazta a Népszövetséggel kapcsolatos angol álláspontot és később a népszövetségi megállapodás angol tervezetének is az alapját képezte. Ennek a mandátumokkal foglalkozó bekezdése a következőképpen hangzik: „A szerződésnek pontosan meg kell fogalmaznia a civilizált államoknak az elmaradott népekkel szembeni felelősségükre irányuló gondolatot. El kell készíteni a gyámsági megbízásokat, vagy pontosabb kifejezéssel élve, a statumokat a különböző területek számára, melyek jövőendő kormányai részére az aláíró hatalmak mandátumot (megbízást) adnak, és az egyes területeket át kell adni azoknak az államoknak, amelyek felelősséggel tartoznak a Népszövetségnek a mandátum (megbízás) végrehajtásáért. Ilyen jellegű intézkedések szükségesek a trópusi Afrika, a Csendes-óceáni szigetek és Nyugat-Ázsia viszonylatában.¹⁸

A mandátum-rendszerrel kapcsolatos elképzeléseket 1918 novemberében Londonban a nemzetközi kérdésekkel foglalkozó angol és amerikai szakértők nem hivatalos konferencián tárgyalták meg. A tanácskozások során gyámság, megbízás, felügyelet és hasonló kifejezések szerepeltek. Ezenkívül felmerült, hogy a népszövetségi megállapodások tiltsák meg a kényszer-munkát, a szeszital-kereskedést, a bennszülött lakosság militarizálását, továbbá, hogy neveljék a lakosságot az önkormányzatra. Úgy vélték, hogy a Népszövetséget fel kell hatalmazni arra, hogy folyamatosan gyakorolja a szóbanforgó területek feletti ellenőrzés jogát és legyen jogában az is, hogy a mandátum megsértése esetén az érintett államokat a megbízás alól megfosssa és kinevezze utódjukat.

A mandátumrendszerrel kapcsolatos elképzelések Jan Smuts délafrikai tábornoknak a Népszövetség ténykedésére vonatkozó 1918. december 16-i javaslataiban sokkal pontosabb megfogalmazást nyertek. Smuts tábornok javaslatait Wilson elnök 1919. január 11-i második egyezmény-tervezetében nagymértékben magáévá tette.¹⁹

Wilson kiegészítette Smuts javaslatait azzal a lényeges ponttal, hogy a mandátumrendszert ki kell terjesztenie az afrikai és a Csendes-óceáni német gyarmatokra is, Smuts eredetileg azok anektálása mellett volt.

Ezek a dokumentumok kétségtelenül a legközvetlenebb alapját képezték a népszövetségi szerződés mandátumrendszerrel foglalkozó 22. cikkelyének.

3.

Az első világháborút követő párizsi békekonferencia 1919. január 18-án nyílt meg. A konferencia előtt az egyik leglényegesebb megoldásra váró feladatként jelentkezett a háborúban vesztes hatalmak gyarmatai további sorsának a meghatározása. A gyarmatoknak a háború eredményeképpen történő újrafelosztása a körülmények folytán bonyolultabbá vált.

A háború végefelé a közvélemény, az európai munkásmozgalom figyelme egyre inkább a háború megszüntetése, a béke megteremtése felé fordult. Az Oroszországi Szociáldemokrata (bolsevik) Munkáspárton belül Lenin vezetésével következetes harc folyt az általános béke megteremtése érdekében. Lenin 1917. június 20-án „Van-e olyan út, amely igazságos békéhez vezet?” címmel cikket jelentetett meg a Pravdában. Ebben Lenin felteszi a kérdést: „Van-e olyan út, amely békéhez vezet anélkül, hogy a kapitalista rablók kicserélnek anektált (meghódított)

¹⁷ Foreign Relations U. S., Paris Peace Conference, 1919. Vol. I. 408—409. I.

¹⁸ *Zimmerl*: The League of Nations and the Rule of Law 1918—1935, 194, 196—208. I.

¹⁹ *Smuts*: The League of Nations; A Practical Suggestion. London, 1918 és *Wilson* szöveg D. II. *Miller*: The Drafting of the Covenant. New York, London 1928. Vol. II. 87. I.

területeiket anélkül, hogy felosztanák egymás között a zsákmányt?” Cikke további részében meg is adja erre a választ: „Van ilyen út — a minden ország tőkesei ellen irányuló munkásforradalmon át.”²⁰

A bolsevik párt uralomra jutását követő első ténykedései közé tartozott az önrendelkezési jog meghirdetése, az annexiók megszüntetése érdekében történő fellépése.

Lenin a II. Összoroszországi szovjetkongresszuson ismertette a békéről szóló dekrétumot. Ebben az új kormány felé javasolja, hogy azonnal kezdjen tárgyalásokat az igazságos demokratikus békéről, mely alatt az „annexiók (vagyis idegen területek erőszakos elfoglalása, idegen népek erőszakos bekebelezése) és hadisarc nélküli azonnali békét tekinti”.

Lenin egyúttal tömör és alapos definícióját adja az annexió fogalmának is. „Idegen területek annexióján vagy elfoglalásán a kormány — mondotta Lenin — általában a demokrácia és különösen a dolgozó osztályok jogérzetének megfelelően egy kis vagy gyenge népnek valamely nagy vagy erős állammal való minden néven nevezendő egyesítését érti olyan esetekben, amikor ez a nép nem fejezi ki pontosan, világosan és önként beleegyezését vagy kívánságát, függetlenül attól, mikor ment végbe ez az erőszakos egyesítés, függetlenül továbbá attól, mennyire fejlett vagy elmaradott az erőszakosan beolvastott vagy erőszakosan az illető állam határain belül visszatartott nemzet. Függetlenül végül attól is, hogy Európában vagy távoli tengerentúli országokban él-e a nemzet.”

Folytatva az annexió fogalmát Lenin leszögezi: „Ha valamely nemzetet erőszakosan visszatartanak egy bizonyos állam határai között, ha ennek a nemzetnek, kifejezett kívánsága ellenére — mindegy hogy a sajtóban, népgyűléseken, pártok határozataiban, vagy a nemzeti elnyomás elleni lázongásokban és felkelésekben jut-e kifejezésre ez a kívánság — nem adják meg azt a jogot, hogy szabad népszavazással, az anektáló vagy általában az erősebb nemzet csapatainak teljes kivonása mellett, a legkisebb kényszer nélkül döntsön államformájáról, akkor az ilyen egyesítés — annexió, vagyis hódítás és erőszak.

A kormány az emberiség elleni legnagyobb gonosztettnek tartja ennek a háborúnak a folytatását, amely azért folyik, hogy osszák fel az erős és gazdag nemzetek között az általuk meghódított gyenge népeket, és ünnepélyesen kijelenti, hogy eltökélt szándéka haladéktalanul aláírni egy olyan béke feltételeit, amely ezt a háborút a fentebb megjelölt és kivétel nélkül minden nép számára egyaránt igazságos feltételek alapján megszünteti.”²¹

A fenti politika meghirdetése és annak az első szovjet állami részéről történő alkalmazása óriási hatást gyakorolt a világ közvéleményére.

Az oroszországi forradalom által meghirdetett annexióellenes, továbbá a népek önrendelkezési jogát elismerő elvek jelentőségét maga Wilson amerikai elnök is több beszédében hangsúlyozta.²²

A közvéleményre, valamint a többi hatalmak részéről várható ellenállásra való tekintettel a német gyarmatokat és török területeket a háborúban győztes hatalmak nem tudták nyíltan anektálni. Ilyen irányú kísérlettel ugyan Franciaország, Japán, továbbá Nagy-Britannia dominiumai: Ausztrália, Új-Zéland és Dél-Afrika a párizsi békekonferencián megpróbálkoztak. A főszerepet ezen a téren *Lloyd George* játszotta, aki arra hivatkozott, hogyha Dél-Afrika és Ausztrália követeléseit nem teljesítik, akkor: „Nagy-Britannia forradalommal találja magát szemben ezeken a dominiumokon”²³

A dominiumoknak a békekonferencián játszott tevékenysége a mandátumterületekkel kapcsolatban „anektálási összeesküvés” néven vált ismertté. W. M. Hughes ausztrál miniszterelnök a Konferencián²⁴ élesen kiállt az ausztrál parlament két házában 1918 novemberi határozata mellett, mely szerint nemzetbiztonsága szempontjából Ausztráliának anektálnia kell

²⁰ Lenin Művei 25. Szikra, 1952, 45. l.

²¹ Lenin Művei 26. 1952. 247—248. l.

²² *Temperley: History of the Peace Conference at Paris, I. 398—399. l.*

²³ *Foreign Relations U. S., Paris Peace Conference, 1919. Vol. I. 407. l.*

²⁴ *H. Duncan Hall: Mandates, Dependences and Trusteeship, Washington 1948 119. l.*

Új-Guineát. Hughes olyan kijelentést is tett, hogy „bármely erős hatalom, amelyik ellenőrzése alatt tartja Új-Guineát, egyúttal ellenőrzi Ausztráliát is”.²⁵

Massey, Új-Zéland miniszterelnöke azzal érvelt, hogy Szamoa Új-Zélandnak a Panama csatornához vezető vízi útja irányában terül el, és „hogyha, bármilyen véletlen folytán, Szamoa ellenséges kezekbe kerülne, Új-Zéland elveszne”.²⁶

Botha tábornok nyíltan hangoztatta, hogy Délnyugat-Afrikát a Délafrikai Unióba be kell kebelezni.

Az említett államok képviselői ilyen módon szemmel láthatóan elleneztek a mandátumrendszer elfogadását és a területek annektálására törekedtek. Végül is a mandátumrendszert ezek az államok is magukévá tették, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a mandátum jogát a Népszövetség részéről saját maguk fogják gyakorolni az említett területekkel kapcsolatban, de még ekkor is kihangsúlyozták a mandátumrendszer ideiglenes jellegét.²⁷

Tulajdonképpen a mandátumrendszer felállítása és az azzal kapcsolatos vita a nemzetközi élet színpadán lejátszódó nagy komédia szerves részét képezte. A szóbanforgó területek ugyanis a tárgyalások alatt már az érdekelt hatalmak megszállása alatt voltak. Így Japán megszállása alá vonta a Csendes-óceán egyenlítőjétől északra fekvő részén levő volt német szigeteket, amelyekre vonatkozólag 1917 február és márciusában Japán titkos egyezményt kötött Nagy-Britanniával, Franciaországgal, Oroszországgal és Olaszországgal. Az ausztrálok elfoglalták az ún. német Új-Guineát és Nauru-t, Új-Zélandhoz tartozó katonai egységek pedig megszállták az ún. német Szamoát. Ezzel egyidőben Japánnal kötött titkos egyezmény elismerte Nagy-Britannia követeléseit az egyenlítőnél délre fekvő német szigetekkel kapcsolatban. A dél-afrikai csapatok Botha tábornok vezetése alatt elfoglalták a német Délnyugat-Afrikát és a dél-afrikai fehér telepesek élénken követelték annak annektálását. Az angol csapatok pedig Smuts tábornok parancsnoksága alatt, a belgák megszállása alatt levő kis kongói határrész kivételével, elfoglalták Kelet-Afrikát. A franciák és angolok megszállták Kamerunt és Togó-földet és a területek annektálásának gondolatával foglalkoztak. Maude és Allenby parancsnoksága alatt működő angol katonai egységek megszállva tartották Mezopotámiát, Palesztinát és Szíriát. Az angolok ezzel egyidőben felkérték a Gouraud parancsnoksága alá tartozó francia erőket, hogy foglalják el a libanoni és szíriai tengerparti szegélyt, továbbá Sziliciát. Mindezekre a lépésekre a török területek felosztásával foglalkozó 1915 és 1916-os titkos megállapodások végrehajtásaként került sor.²⁸

Ezeknek a területeknek a megszállásában és elfoglalásában szerepet játszott az a körülmény is, hogy a megszálló hatalmak a területek lakosságának ígéretet tettek az önrendelkezési jog tiszteletbentartására. Sőt bizonyos arab területek viszonylatában a függetlenség megadását is hangoztatták. A békekonferencián Feisal, a Hedzsazi Hussein király második fia, a szövetséges hatalmakat emlékeztette ezekre az ígéretekre.²⁹

Ezen túlmenően a háború során a szövetséges hatalmak propagandagépezete mindent megtett annak érdekében, hogy bebizonyítsa, hogy Németország brutális gyarmati uralmától az érintett területek népei meg kívánnak szabadulni. Ugyancsak hasonló propagandát folytattak a török területek viszonylatában is.

A háborút követően egyre nagyobb méreteket öltött írók, szervezetek, sőt kormánykörök részéről is annak követelése, hogy az ellenséges hatalmak gyarmatait „Védelemben” kell része-

²⁵ Foreign Relations U. S., Paris Peace Conference, 1919 Vol. III. 721—722. 1.

²⁶ Uo. Vol. III. 725. és 751. 1.

²⁷ Wilson általános politikája az volt, hogy nyitva kell hagyni azt a kérdést, hogy mely államra ruházzák a mandátumot, de később ezt az álláspontját feladta. *Duncan Hall: Mandates, Dependences and Trusteeship*, 123. 1.

²⁸ A. Wright: *Mandates under the ...* Chicago, 1930 26—27. 1.

²⁹ Sir Henry MacMahon és a hedzsazi Hussein király közötti jegyzékváltás 1915 októberében és az angol—francia deklaráció 1918. november 9-én. *Temperley: A History of the Peace Conference at Paris*. VI. 140, 174. 1.

síteni a kizsákmányolással szemben és lehetőséget kell részükre biztosítani az önrendelkezési jog gyakorlására.

Ilyen körülmények között a győztes gyarmattartó hatalmaknak megfelelő ürügyet kell találniuk a területek feletti ellenőrzésük és uralmuk tartósítására. Figyelembevéve a győztes hatalmaknak azt az eltökéltségét, hogy ezeket a területeket továbbra is ellenőrzésük alatt tartásák, részükre legelfogadhatóbb megoldásnak kínálkozott a mandátumrendszer felállítás.

A mandátumrendszer jellegét már az egykorú vélemények is leleplezték. A francia szak-szervezeti szövetség, a Confédération General du Travail 1919. május 27-én, a mandátumrendszer terén született megállapodásról szólva megjegyezte, hogy az „nem más, mint annexió, amelyet alig lepleznek”.³⁰ A kor neves történészei, így H. A. L. Fisher, *History of Europe* c. művében kijelentette, hogy „a hódítás kegyetlenségét a moralitás fátylába burkolták”.³¹ Ennek a megállapításnak az időszerűségére utalt a Népszövetségi tanácsban M. Tittoni olasz küldött, amikor 1920. augusztus 4-én a mandátumokkal kapcsolatos előírások végrehajtásának meggyorsítását sürgette, mondván, hogy a mandátumokat a közvélemény „ideiglenes jellegű kényelmes fikciónak” tekinti.³²

4.

Az előzmények vázlatos ismertetése után nézzük meg röviden, hogy hogyan működött az a mandátumrendszer, amelyet a párizsi békekonferencián elfogadtak.³³

A mandátum-rendszerrel kapcsolatos határozat végrehajtására vonatkozó előírásokat a népszövetségi megállapodás XXII. cikkelye tartalmazta. A cikkely magábafooglalta az elveket és azok végrehajtásának módját is. Az elv leszögezte, hogy a kérdéses területek népcine „jóléte és fejlődése” a „civilizáció szent megbízását képezi”. A végrehajtás eszközté a cikkely szerint elsősorban az határozza meg, hogy ezek a népek, még nem képesek arra, hogy a modern világ ferasztó körülményei közepette maguk fennmaradjanak”, vagyis nem képesek maguk kormányzására. Ennek következtében a felettük való „gyámkodás” feladatával „azokat az előre-haladott nemzeteket bízták meg, amelyek erőforrásaiknál, gyakorlatuknál, földrajzi helyzetük-nél fogva a legjobb módon tudják végrehajtani ezt a felelősséget”. Ezek a nemzetek azonban a gyámkodást nem úgy gyakorolják, mint rendes uralkodók az alattvalóik felett, hanem ezt a feladatot „a Népszövetség részéről kapott mandátumként” látják el. Ez utóbbi az, amiben a mandátum-rendszer különbözik az összes többi korábbi olyan intézkedésektől, amelyeket a gyarmatok igazgatásával kapcsolatban hoztak. A mandátummal megbízott hatalmak most már nem mint szuverén hatalmak ténykednek a gyarmatokon, hanem a mandátumban szereplő előírások végrehajtásáért felelősséggel tartoznak a Népszövetségnek, amely szerv megbízásából a mandátumterületeket igazgatják. Természetesen a gyakorlatban ezeknek a területeknek az igazgatása alig különbözött a többi gyarmat igazgatásától. Mindemellett arra is szükséges azonban rámutatnunk, hogy azzal, hogy a mandátum alá helyezett területek helyzetével nemzetközi fórumon foglalkoztak — még ha nem is a reális helyzetnek megfelelően, hanem sok-szor erősen idealizálták az ezeken a területeken uralkodó helyzetet — ha kismértékben is, de

³⁰ *D. Hall* u. e. 115. l.

³¹ *Fisher: A History of Europe. Vol. III.: The Liberal Experiment. Boston and New York, 1936, 1207. l.*

³² (Procès-verbal of the Eighth Session of the Council of the League of Nations, held in San Sebastian, from July 30th to August 5th, 1920, L. N. Document 20/29/14, 41. l.)

³³ Az Egyesült Államok nem vállalta egyetlen terület mandátumként történő igazgatását sem. Lloyd George azzal kapcsolatos véleményével, hogy az Egyesült Államok legyen a gyámhatósága a német Kelet-Afrikának, House ezredes megjegyezte: „Német Kelet-Afrikával foglalkozó javaslatára vonatkozólag az az érzésem, hogy az angolok szeretnék, hogyha valamit vállalnánk, hogy oly módon ők szabadabban vegyék el azt amit óhajtanak.” *Foreign Relations U. S., Paris Peace Conference, 1919, Vol. I. 407. l.*

mégis bizonyos erkölcsi nyomást lehetett a mandátumos területeket igazgató hatalmakra gyakorolni, amelyek ennek a ténynek a következtében arra kényszerültek, hogy bizonyos változtatásokat, reformokat hajtsanak végre az említett területek igazgatása terén.

A XXII. cikkely felismeri, hogy a mandátumos területek népei körülményeik és szükségleteik folytán nagymértékben különböznek, és erre való hivatkozással szükségesnek véli, hogy a mandátumok különböző kategóriáját állapítsák meg. A mandátumos területeket ennek megfelelően „A”, „B” és „C” mandátumokra osztották.

Az első, vagy „A” kategóriába a török birodalom volt birtokait helyezték. Elismerték, hogy ezeknek a területeknek a népei „olyan fejlődési szakaszt értek el, amelyben független nemzetként történő létezésüket ideiglenesen el lehet ismerni”. Velük kapcsolatban a mandátum igazgatásával megbízott hatalomnak az a funkciója, hogy „adminisztrációs tanácsot adjon és segítséget nyújtson . . . egészen addig, amikor elérkezik az idő arra, hogy önállóan is megállják a helyüket”.

A második, vagy „B” kategóriába a középafrikai mandátumos területek tartoznak. A mandátumos hatalom felelősséggel tartozik ezek igazgatásáért, de olyan feltételek középette, amelyek garantálják a lelkiismeret és vallás szabadságát, megtiltják a rabszolga-, a fegyver- és szeszital-kereskedelmet, megakadályozzák erődtítmények, továbbá katonai és tengeri bázisok létrehozását, továbbá megakadályozzák a nemzeti lakosságnak a rendőri erők számára történő kiképzésén túlmenő katonai, vagy védelmi jellegű célokat szolgáló kiképzését, végül pedig egyenlő kereskedelmi lehetőségeket teremtenek az összes népszövetségi tagok számára ezeken a területeken.

A harmadik, vagy „C” kategóriába Délnyugat-Afrika és a Csendes-óceáni volt német gyarmatok tartoznak. Ezeket a mandátumos hatalom saját területe szerves részeként és törvényeinek megfelelően lehet igazgatni, a nemzeti lakosság érdekeit szolgáló fenntartások figyelembevételével mellett.

Ezek a mandátumos kormányzás általános elvei és a XXII. cikkely gondoskodik ezek végrehajtásáról is. A népszövetségi tanács feladata, hogy meghatározza, hogy a mandátummal megbízott hatalom „a megbízás, ellenőrzés és igazgatás milyen fokát gyakorolja”, hogyha erre vonatkozólag a szövetséges hatalmak között nem történt volna előzetes megállapodás. Az igazgatással megbízott hatalmak mindegyikének kötelessége, hogy a Tanács részére évi jelentést készítsen az alája rendelt terület igazgatásáról. Ezeket a jelentéseket állandó bizottság vizsgálja meg, amely egyúttal értesíti a Tanácsot „minden olyan kérdéstről, amely a mandátumok előírásai betartásával kapcsolatos”. A mandátumbizottságnak 10—11 tagja volt, akik személyes és nem kormány-megbízás alapján tevékenykedtek, többségük nem mandátumos ország állampolgára volt. A Bizottság a mandátumos hatalom részéről a népszövetségi Tanács számára készített évi jelentéseket vizsgálta meg az említett hatalom képviselőjének jelenlétében. A Bizottság mandátumterületekkel kapcsolatos észrevételei részét képezték a Tanács jelentésének, amelyet eljuttattak a mandátumos hatalom kormányának. A Bizottság kizárólag tanácsadói minőségben működött és „semmi hatalommal nem rendelkezett, hogy határozatokat hozzon, vagy közvetlen ajánlásokat tegyen a mandátumos hatalmaknak”.³⁴

A mandátumos hatalmak évi jelentéseit csak a vonatkozó év vége után 6—10 hónap eltelte után vizsgálta meg a bizottság. A legszélsőségesebb példát véve alapul ez a gyakorlatban azt jelentette, hogy pl. a Bizottság valamely év januárjában történt fejleményeket csak a következő év júniusában vagy októberében tárgyalta meg. Amíg megkapta a kérdéseire a választ és azokat is megvizsgálta, további 6—12 hónap telt el. Ilymódon a mandátumterületek feletti ellenőrzést lényegében az egész év folyamán a mandátumos hatalom kormánya és parlamentje gyakorolta, tulajdonképpen ugyanúgy, mint a többi gyarmatai esetében.

³⁴Ten Years of World Co-operation. 340. I.

A Bizottság messze élt a területektől és azokat nem látogathatta meg. Fő tevékenysége tömören kifejezve abban merült ki, hogy véleményt mondott elmúlt események felett anélkül, hogy javaslatokat tett volna a jövőre vonatkozólag. A népszövetségi Tanács számára készített jelentései általában „további információra vonatkozó kérésekből állt, vagy annak a reménynek a kifejezéséből, hogy a következő évi jelentés a nem kielégítő helyzet terén javulást fog mutatni”.³⁵

A mandátumbizottság összesen 37 alkalommal ülésezett. Jellemző, hogy még a II. világháború kitérése sem térítette el a Bizottságot megszokott munkájától. Az 1939 decemberi, az utolsó ülészakáról a „mandátumterületek és a háború” címmel készített jelentésében a Bizottság a többi között a következőket állapítja meg:

„A Bizottság szándékosan tartózkodott attól, hogy foglalkozzék az 1939-es eseményekkel azáltal, hogy megvizsgálja a jelenlegi háború által keletkezett helyzetet azokkal a területekkel kapcsolatban, amelyeket a hadviselő hatalmak mandátum alá helyeztek. Majd megteszi azt annak az információnak a fényében, amelyet a mandátumos hatalmaktól kap, amikor azok beszámolnak az 1939 folyamán tett intézkedéseikről.”³⁶

A mandátumrendszer létrehozása kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy a világ bővítse ismereteit a mandátumként kezelt gyarmatokon uralkodó állapotokra vonatkozólag. Ennek elismerése mellett azonban az is kétségtelen tény, hogy a gyakorlatban — amint az a fentiekben ismertetett néhány megjegyzésből is látható — valójában igen keveset tett és tehetett a mandátumterületek néven ismert 14 gyarmati terület őslakossága érdekei előmozdítása érdekében. Az I. világháború eredményeképpen megváltozott viszonyoknak megfelelően kényelmes módszernek bizonyult a gyarmattartó hatalmak számára, hogy ezeket a területeket és az ott élő népeket kizsákmányolják és hangzatos nemzetközi felügyelet ürve alatt gyarmati uralmuk alatt tartásák.

³⁵ *Lord Hailey: An African Survey; A Study of Problems Arising in Africa South of the Sahara.* London, New York, Oxford University Press, 1928. 220. l.

³⁶ League of Nations, Permanent Mandates Commission Minutes of the 37th Session held at Geneva from Dec. 12th to 21st, 1939, including the Report of the Commission to the Council. Doc. C. 7. M. 5. 1940. VI. Annex 4.)

ZSAK NATAN

A bolgár fasizmus jellege, lényege és fő fejlődési szakaszai*

A jelen vita témája igen fontos és aktuális, hiszen a kapitalista világban ma is folynak kísérletek a fasizmus ilyen vagy olyan formában való felélesztésére. Nyugat-Németországban újra felütötték fejüket a fasiszta elemek és nyíltan dicsőítik a fasizmus embertelen tetteit. Afrika egyes országaiban, például a Délfrikai Unióban, ahol a hivatalos hatalom nyílt faji politikát folytat, a fajelmélet gyakorlati alkalmazásával is találkozhatunk. Az Egyesült Államokban tucatjával alakultak szervezetek, melyek a fajelméletet hirdetik és a fasiszta ideológia híveinek vallják magukat. A fasiszta elemek és szervezetek aktív tevékenységet fejtenek ki Európa kapitalista államaiban; leplezetlenül hangoztatják a már Mussolini és Hitler óta ismert fasiszta nézeteket, és nemzetközi kapcsolatok megteremtésével is kísérleteznek.¹

A fasiszta szervezetek ma is nyílt revansista politikát folytatnak, és a második világháború után felmerült problémák megoldását egy új, pusztító háborúban látják. A fasizmus újjászületik, szervezi és egyesíti erőit a demokrácia és a béke erői elleni harcra. Szervezetei felhasználják a fasiszta rendszerek múltbeli tapasztalatait, alkalmazkodnak a népek életében a második világháború után létrejött változásokhoz, új elemekkel egészítik ki a fasiszta elméletet, a klasszikus fasizmus lényegén azonban mit sem változtatnak.

A bolgár fasizmus jellegéről, lényegéről és főbb fejlődési szakaszairól indított vita megtartását az is indokolttá teszi, hogy összekapcsolódik a fasizmus elleni harc múltbeli tapasztalatainak tanulmányozásával. A Komintern VII. kongresszusának 30. évfordulója alkalmával tudományos ülésszakot szerveztek, publikációkat készítettek, áttekintve a demokratikus erőknek az agresszió és a háború elleni általános egységfront megteremtésére irányuló kísérleteit. Ma is, mint 30 évvel ezelőtt, fontos és aktuális jelentőségű probléma a fasizmus és a háború ellen harcoló haladó erők egyesítése és szervezése. Ezek a kérdések összefüggnek a nemzetközi munkás- és kommunista mozgalom stratégiájának és taktikájának problémájával.²

A bolgár fasizmus jellegéről és lényegéről indított vita szükségességének harmadik oka, hogy a bolgár történetírás hiányosan dolgozta ki ezt a problémát. Igaz, hogy a kérdés felkeltette az idősebb történész-nemzedék figyelmét, tanulmányozta néhány fiatalabb történész is mono-

* E tanulmány — mint a fasizmussal foglalkozó történész-konferencia referátuma — az *Isztorieszki Pregled* c. bolgár folyóirat 1966. évi 6. számában jelent meg. Az írás érdekes vitát váltott ki, melynek anyagait a folyóirat 1967. évi 2., 3. és 6. száma közölte.

¹ Lásd. *Цецилия Кин: История и география фашизма*, сп. «Новое время», бр II от II. III. 9. 1966 г.

² Лд. сб. За единство всех революционных сил. Изд. «Наука», Москва, 1966. Международни срещи, посветени на 30 годишнината на 7. конгрес на Коминтерна. София, Изд. на БКП. 1966 г.

gráfiájában, önálló tanulmányaiban, sok publikáció jelent meg az időszaki sajtóban is.³ Ezek a publikációk azonban gyakran hibás felfogást képviselnek és helyet kap bennük néhány olyan nézet, amely megnehezíti Bulgária legújabbkori történetének, azon belül az egyes korszakoknak, különösen a fasiszta diktatúra létrejötte utáni korszaknak a kidolgozását.

Dolgozatom feladatául tekintem néhány kérdés felvetését, a kimerítő tanulmányozás igénye nélkül.

*

Az első kérdés, amellyel a vita során foglalkozunk, a burzsoá demokráciából a fasiszta diktatúrába való átmenet fő okainak tisztázása. Mint ismeretes, Georgi Dimitrovnak a Komintern VII. kongresszusán tartott beszámolójában és annak vitájában tisztázódott a kérdés, hogy melyek az okai a fasizmus uralomra jutásának a kapitalista országokban, elsősorban Olaszországban és Németországban.

Azokról az okokról, amelyek egyik vagy másik országban a fasizmus létrejöttéhez vezettek, ezideig nem voltak egységesek a nézetek. Egyesek úgy vélték például, hogy a fasizmus uralomra jutása az illető ország burzsoá hatalmának gyengeségét jelzi. Más kutatók és jelentős politikusok a fasizmus létrejöttének fő okaként a kispolgárság szerepét hangsúlyozták. Véleményem szerint hiba lenne azt állítani, hogy a fasizmus uralomra jutásának minden országban azonos okai voltak. Minden egyes országgal kapcsolatosan meg kell keresni azokat a sajátosságokat, amelyek magyarázatot adnak a burzsoá demokráciának a fasizmus által történt felváltására.

Éppen ezért nem véletlenül hangsúlyozza G. Dimitrov a Komintern VII. kongresszusán: „A fasizmus hatalomra jutását, elvtársak, nem képzelhetjük el úgy, hogy olyan leegyszerűsítve, olyan simán zajlott le, mintha a finánc-tőke valamilyen bizottsága meghatározott volna egy dátumot a fasiszta diktatúra létrehozására. A valóságban rendszerint a régi burzsoá pártokkal, vagy azok egy meghatározott részével vívott kölcsönös, néha igen éles harc során jut hatalomra, harc folyik magán a fasiszta táboron belül is, s ez némelykor egész a fegyveres összeütközésig élesedik, mint ahogy azt Németországban, Ausztriában és más országokban láttuk.”⁴

Mi a helyzet konkrétan Bulgáriával? Melyek az okai a burzsoá demokráciából a fasizmusba való átmenetnek hazánkban? Úgy vélem, tisztában vagyunk vele, hogy a fasizmus nem magának a burzsoá államhatalomnak a megváltozása, hanem a burzsoá uralom egyik formájának felcserélése egy másik formával. Melyek voltak a főbb okok, amik kiváltották nálunk ennek az átmenetnek a bekövetkezését? A fő és alapvető okot a bolgár burzsoáziának, ezen belül a monopol nagytőkének a háború következtében elvesztett politikai pozíció visszaszerzésére irányuló törekvéseiben látjuk.

A tömegek első világháború utáni viharos forradalmi lendülete a történelem színpadára léptette a népi tömegszervezeteket — a Bolgár Kommunista Pártot és a Bolgár Népi Földműves Szövetséget. A Bolgár Népi Földműves Szövetség önálló uralma (a nagy demokrata, Alexander Sztambolijev kormány) nem volt ugyan teljesen következetes a monopol nagytőke elleni harcban, de a dolgozók széles tömegeinek javára irányuló működésével mégis sértette a monopol nagytőke érdekeit.

³ Акад. М. Димитров: Поява, развитие и идеология на фашизма в България. София, 1947 г.; Й. Митев: Фашисткия преврат на 9. 6. 1923 г. и Юнското въстание. София, 1956; Я. Йоцов: За социално-икономическата основа на фашистката диктатура у нас в нейния начален етап (1923—1925), сп. «Исторически преглед» год 15, 1959 г. кн. 5. стр. 7 и сл.; J. Јосов: Charakteristische Züge, Etappen und Unterscheidungsmerkmale der faschistischen Diktatur in Bulgarien 1923-1931, Etudes historiques, t. III., Sofia, 1966, S. 397—412.

⁴ Лд. Г. Димитров: Съч. т. 10, стр. 31.

Felesleges itt kitérni az A. Sztambolijszki kormánya idején bevezetett pozitív jelentőségű reformokra. A törvényhozó tevékenység jó része — az agrárreform, a bűnösök elítélése a nagy népi katasztrófa után, a szövetkezeti mozgalom serkentése és megerősítése, az első világháborún jogtalanul meggazdagodók üldözése a 4. cikkely alapján stb. — érzékenyen érintette a monopol nagytőke érdekeit. Itt hangsúlyozni kell azt a tényt, hogy — élén a bolgár monarchizmussal — a bolgár burzsoázia szervezte és folytatta le a háborút, melynek eredményeként, annak ellenére, hogy az katasztrófával végződött, a bolgár burzsoázia legmohóbb elemei kezében óriási vagyon halmozódott fel. A bolgár finánctóke képviselői, különösen az exportőr dohánymágnások ugyanis a hatalmas bolgár és külföldi bankok köré tömörültek és várták az alkalmas pillanatot, hogy megszabaduljanak a gyűlölt Sztambolijszki kormányától.

Bulgária történetének ez a szakasza egybeesik a tőke támadó politikájának nemzetközi méretekben való előretörésével. A monopol nagytőke nálunk is úgy vélte, hogy már elég erős és a külföldi tőke segítségére támaszkodva kezébe kell vennie az ország sorsát. Ez természetesen nem mehetett végbe békés úton. A két népi szervezet, a Bolgár Kommunista Párt és a Bolgár Népi Földműves Szövetség nagy befolyást gyakorolt a széles munkás- és paraszttömegekre. Egyes esetekben egységfrontra léptek, például a népszavazáskor, vagy a vrangelista puccs elhárítása idején. A nagyburzsoázia és A. Szambolijszki kormánya között az ellentétek igen élesek voltak, mivel a kormány a kispolgári és a falusi tömegek érdekeit képviselte, s így közöttük semmiféle megértésről nem lehetett szó. A hatalmat csak erőszakos eszközökkel, puccsal lehetett volna átvenni.

Kihasználva a tömegek békeszerződés miatti elégedetlenségét, a tisztí csoportoknak a nemzeti önérzet megsértése miatt érzett haragját, az ország nemzeti érdekeinek súlyos megesorbitása által felkeltett elkeseredését, kihasználva azoknak a tiszteteknek a hangulatát, akiket érintett az ország fegyveres erőinek csökkentése (nem véletlen, hogy áldozatul estek ennek a végletekig sovíniszta és fasiszta propagandának, mely már a június 9-i puccs előtt megszületett), a monopoltőke arra törekedett, hogy csapást mérhessen a Földműves Szövetség uralmára.

A Komintern VII. kongresszusán felhívták a figyelmet, hogy a Kommunista Internacionálé pártjai értékeljék azokat a fontos tényezőket, melyek kapcsolatban vannak a tömegek, főleg az ifjúság sértett önérzetével és azzal a megbántottsággal, amit a nemzeti érdekek súlyos megsértése okozott. Ugyanezek a tényezők segítették elő a fasiszta puccsra készülő fasiszta pártok demagógiáját, mint az Bulgáriában is megfigyelhető. Georgi Dimitrov beszámolójában kiemelte: „Honnan ered a fasizmusnak a tömegekre gyakorolt hatása? A fasizmus azért tudta magához vonzani a tömegeket, mert demagóg módon, az őket érintő, különösen égető szükségletekre és követelésekre spekulált. A fasizmus nemcsak a tömegekben szunnyadó előítéleteket lobbantotta fel, hanem visszaélt nemesebb érzelmeivel, igazságszeretetével, sőt nem egyszer forradalmi hagyományával is . . .

A fasizmus a szélsőséges imperialista érdekeket képviselte, de a tömegek előtt a nemzet védelmezőjének álarcában jelent meg; a megsértett nemzeti érzésekre apellált, mint például a német fasizmus, mely „Versailles ellen” jelszavával vonzotta magához a kispolgári tömegeket.”⁵

A másik fontos tény, amit meg kell jegyeznünk, hogy a reakciós erők a forradalmi eszmék legkövetkezetesebb hordozójára, a Kommunista Pártra, a proletariátus és a dolgozó parasztság érdekeinek egyedüli képviselőjére igyekeztek csapást mérni.

Bulgáriában a fasizmus uralomra jutásának fő okait tehát a következőkben kell keresnünk:

Először a reakciós erőknek abban a törekvésében, hogy a monopol nagytőke zászlaja alatt egyesülve, csapást mérjenek a kapitalista rendszert alapjaiban veszélyeztető kommunista pártra, amely a legkövetkezetesebben harcolt a monopol nagytőke politikája és uralma ellen.

⁵ Г. Димитров: цит. съч., стр. 32—33.

Másodszor a Földműves Szövetség politikájában, konkrétan A. Sztambolijfszki kormánynak politikájában, amely, ha nem is volt következetesen kapitalista-ellenes, de a nagytőke érdekei ellen irányult.

Harmadszor a tiszték egy részének hangulatában, akiket érzékenyen érintett a leszerelés. Úgy gondolták, hogy egy új hatalom hatékonyabban fogja megvédeni az ország nemzeti érdekeit.

Nélkülözve a komoly tömegbázist, elvesztve hitüket a hatalom parlamentáris úton való megszerzésének lehetőségében, az olasz fasizmus befolyása alatt, az idegen imperialista erők támogatásával — ezeknek szintén érdekükben állott, hogy Bulgáriában a nagytőke képviselői kerüljenek hatalomra — a csődbe jutott burzsoá pártok titkos katonai szervezetet hoztak létre, s kihasználva a földműves kormányon belül fennálló ellentéteket, valamint a két népi szervezet, a Bolgár Kommunista Párt és a Földműves Szövetség közötti nézeteltéréseket, a hadsereg segítségével 1923. június 9-én éjszakai puccsot robbantottak ki.

Fontos kérdés — amelyre a jelen vitában fel kell hívunk a figyelmet — a bolgár fasizmus gyökereinek problémája. Volt idő, mikor erre a problémára többféle magyarázatot is adtak. A fasizmus egyesek szerint a kispolgárság, mások szerint a lumpen-elemek érdekeit képviselte. Hosszú ideig helyet kaptak ezek a felfogások a nemzetközi kommunista mozgalomban is. Ezt a fontos és alapvető kérdést feltétlenül tisztáznunk kell.

A fasizmus társadalmi gyökereiről először 1933-ban a Komintern XIII. plénuma adott világos és pontos meghatározást. Alapjában véve ezt a meghatározást idézte Georgi Dimitrov is a Komintern VII. kongresszusa előtti beszámolójában. „A fasizmus — mondta G. Dimitrov — a fináncetöke legreakciósabb, legsovinisztább, legimperialistább elemeinek nyílt, terrorista diktatúrája.”⁶

Ez a meghatározás, mint a szovjet történészek és az olasz marxisták által publikált néhány visszaemlékezés alapján kiderült, J. V. Sztálintól származik, 1933-ból. A Komintern Végrehajtott Bizottsága XIII. plénmán született meghatározás a Komintern VII. kongresszusán hangzott el ismét. Az utóbbi időben, a Komintern VII. kongresszusa harmincadik évfordulójának megünneplésekor⁷ egyes cikkek szerzői feltették a kérdést: milyen mértékben lehet ezt a meghatározást minden országra nézve általános jelentőségűnek tekinteni?⁸ Az említett szerzők kijelentéseiből világosan kitűnik, hogy kétségbe vonják a meghatározás érvényességét minden ország viszonylatában; teljes érvényűnek csak a legfejlettebb kapitalista országokra nézve fogadják el. Tehát — úgy vélik — ez a formula nem általános érvényű, nem vonatkozik minden országra, ahol a fasizmus uralomra jutott.

Számunkra azonban fontosabb azt vita tárgyává tenni, hogy a kérdéses meghatározás érvényes-e a bolgár fasizmusra. Hogy megfelelhessünk erre a kérdésre, tisztában kell lennünk Bulgária gazdasági helyzetének sajátosságaival. Milyen ország volt a kapitalista Bulgária?

Ismeretes, hogy Bulgária nem tartozott a legfejlettebb kapitalista országok közé. De közepeesen fejlett kapitalista ország létre is, a monopol finánc nagytőke volt benne uralmon, s így a bolgár fasizmus valóban a bolgár fináncetöke legmohóbb, legreakciósabb terrorista elemeiben gyökerezdik. A meghatározás Bulgáriát illetőleg azonban még egy kiegészítésre szorul: ide kell sorolni a kispolgári rétegeket, különösen az értelmiséget és a tiszték egy részét is. Ezek két ízben is részt vettek a fasiszta puccsokban.

Persze helytelen volna ebből arra következtetni, hogy a katonai szövetségbe belépett tiszték kapcsolatban álltak a bulgáriai monopol nagytőkével; ők a közép- és kispolgárság képviselői voltak. Történelmünknek ebben a szakaszában ezek az erők is a fasiszta ideológia és politika hatása alá kerültek. Nincs és nem is lehet semmi kétség aziránt, hogy a fasizmus legfőbb társadalmi gyökerei Bulgáriában is a fináncetöke legreakciósabb, legmohóbb, terrorista csoportjaiban

⁶ Г. Димитров: цит. доклад, стр. 29.

⁷ Б. М. Лейбзон, К. К. Шириня: Поворот в политике Коминтерна. Москва, 1965, стр. 123.

⁸ Пак там, стр. 123—124.

keresendők. A fasizmus a legtekintélyesebb bankárok és kereskedelmi monopóliumok támogatásával jutott hatalomra, így hozta létre a finánc nagytőke uralmát. A fasizmus társadalmi gyökereire vonatkozó meghatározás gyakorlati jelentőségét akkor látjuk, ha figyelembe vesszük, hogy a fasiszta erők néhány fejlődő országban is teret nyertek, ahol — mint tudjuk — a monopól nagytőkének nem volt hatalma. Ezek miatt a második világháború után létrejött jelenségek miatt került napirendre a Komintern VII. kongresszusán adott meghatározás kiegészítése. Mint ahogy G. Dimitrov a Komintern VII. kongresszusán tartott beszámolójában megjegyezte: „A fasizmus semmiféle közös jellemvonása nem igaz egymagában, nem mentesít annak konkrét szűkségességétől, hogy tanulmányozzuk és számon tartjuk a fasizmus fejlődésének sajátosságait, a fasiszta diktatúra különböző formáit és azok különböző szakaszait az egyes országokban. Szükséges, hogy minden országban kutassuk, tanulmányozzuk és feltárjuk a fasizmus nemzeti sajátosságait, hogy ennek megfelelően jelöljük meg a fasizmus elleni harc módszereit és formáit.”⁹

Ez a megjegyzés vezet bennünket akkor, amikor felvetjük a bolgár fasizmus tanulmányozásának kérdését, különös tekintettel annak sajátosságaira.

A következő probléma, amelyre fel kell hívnom a figyelmet, a bolgár fasizmus fejlődésének főbb szakaszaira vonatkozik.

Már hangsúlyoztuk, hogy a fasizmus megjelenési formája nem minden országban azonos. Az egyes országok és népek fejlődésének bizonyos sajátosságait konkrét történelmi vagy egyéb feltételek határozzák meg. Ezért kell a fasizmus megjelenésének sajátosságait is e szempont szerint tanulmányoznunk. G. Dimitrov nem véletlenül hangsúlyozta a Komintern VII. kongresszusán tartott beszámolójában, hogy a fasizmus fejlődése és maga a fasiszta diktatúra a történelmi, társadalmi és gazdasági feltételektől, a nemzeti sajátosságoktól és az ország adott nemzetközi helyzetétől függően különböző formákat vehet fel. Beszámolójában kiemelte az alábbiakat:

„Ígaza volt Dutt elvtársnak, azt állítva, hogy sorainkban mutatkozott bizonyos hajlam a fasizmus egészének vizsgálatára, a különböző országokban levő fasiszta mozgalmak konkrét sajátosságainak figyelembevételével, tévesen fasizmusnak fogadva el a burzsoázia minden reakciós intézkedését, sőt fasisztának tekintve az egész nem kommunista tábor. Ennek eredményeképpen nem erősödött, hanem gyengült a fasizmus elleni harc.”¹⁰

Éppen ezért abból a felfogásból indulunk ki, hogy a bolgár fasizmusnak voltak olyan vonásai, amelyek megkülönböztették a német, olasz vagy más országbeli fasizmustól. Hogy megvilágíthatassuk e sajátosságok lényegét, ki kell térnünk a fasizmus fejlődésének főbb szakaszaira.

Mikor jött létre Bulgáriában a fasiszta diktatúra? Ezzel kapcsolatban semmiféle vitának nincs helye. A fasiszta diktatúra Bulgáriában 1923. június 9-én, fasiszta katonai puccsal jött létre.¹¹ A kudarcot vallott Alexander Cankov diktatúrája volt. Milyen volt ez a diktatúra? Tarthatjuk-e Cankov fasizmusát az olasz és a német fasizmus másolatának? Határozottan ki kell jelentenünk, hogy Cankov fasiszta katonai diktatúrát hozott létre. Ez a bolgár fasizmus első szakaszának egyik sajátossága — a fasiszta katonai diktatúra. Ezt a tényt G. Dimitrov nem egyszer hangsúlyozta nyilatkozataiban.¹²

Alexander Cankov fasiszta kormányának nem volt tömegbázisa. Ez a bolgár fasizmus második, döntő jellegzetessége. A bolgár burzsoázia kísérletezett vele, hogy a június 9-i kormánynak bizonyos bázist teremtsen. Mint ismeretes, megalakult egy politikai tömörülés, a Demokratikus Szövetség, amelybe majdnem minden régi burzsoá párt belépett. Ezek egyes csoportjai azonban hamarosan kiváltak belőle és külön politikai szervezeteket hoztak létre, mint például

⁹ Г. Димитров: цит. съч., стр. 135—136.

¹⁰ Г. Димитров: Седми конгрес на Комунистическая интернационал, Съч., т. 10. стр. 138.

¹¹ Лд. Д. Благоев: Политическата криза. София, т. 19. стр. 431—438.

¹² Лд. Г. Димитров: Кой управлява България. Съч., т. 7. стр. 291—292; В. Коларов: Един юбилей (по повод годишнината на 9 юни), Избр., произв., т. 2. стр. 219—220.

Alexander Malinov Demokrata Pártja, Sztoján Koszturkov Radikális Pártja. A Demokratikus Szövetségben csak a bolgár fináncetöke legreakciósabb, leghatalmasabb, legmohóbb képviselői maradtak.

Érthető, hogy a Demokratikus Szövetség az első pillanatban meg tudta tévesztetni a kispolgárság bizonyos rétegeit, A. Cankov szövetségi kormányzata azonban végleges, állandó társadalmi tömegbázisra nem tudott szert tenni.

A Szövetség kormányzása idején történtek kísérletek olyan speciális fasiszta alakulatok szervezésére, mint a „Kubrat” szervezet, megalakították a cserkészialakok szervezeteit, stb. Cankov fasiszta rendszere a tartalékos tisztek és altisztek kispolgári elemeket is befogadó szervezeteire, a titkos katonai ligára és a macedon terrorista szervezetre is támaszkodott. Helytelen lenne figyelmen kívül hagyni a fasiszta hatalomnak a szélesebb társadalmi rétegek megnyerésére, a szövetkezetekbe való behatolásra, a sportszervezetek és egyéb tömegszervezetek — például a macedon testvériség, a nőszervezetek — felhasználására irányuló törekvését.

Cankov fasiszta diktatúrájának harmadik fontos sajátossága, hogy megőrizte a polgári demokrácia néhány intézményét, például a parlamentet. Természetesen a június 9-i burzsoázia képviselői alkották a többséget, de képviselve volt benne a polgári és kispolgári ellenzék és — a terrorsita rendszer ellenére — a bolgár kommunista és parasztpárt is. A kommunista képviselőket (Dimo Hadzsidimovot, Todor Sztrasimirovot, Harlampi Sztojanovot) a fasiszta gyilkosok a nyílt utcán lötték le bátor magatartásuk, a munkásosztály érdekeinek védelme miatt. A fasiszta hatalom szigorú cenzúrája és üldözése ellenére az ellenzék legális kiadványokkal, egyes munkáskiadványokkal is rendelkezett Cankov fasiszta rendszerének idején.

Mivel magyarázhatjuk az egyes polgári demokratikus formák megőrzését a kormányzásban? Főleg a fasizmus tömegbázisának hiányával, a Bolgár Kommunista Párt és a Bolgár Népi Földműves Szövetség hatalmas befolyásával. A véreskező Cankov és az őt támogató erők nem hagyhatták figyelmen kívül ezt a tényezőt. A munkásosztály és a dolgozók a Bolgár Kommunista Párt vezetésével elkeseredett és bátor harcot folytattak a fasiszta diktatúra ellen. Alexander Cankov kormányzása idején — a múlt keserű tapasztalataiból tanulva — a két népi tömegszervezet, a Bolgár Kommunista Párt és a Bolgár Népi Földműves Szövetség megtalálta a cselekvés közös platformját és megteremtette a dolgozók egységfrontját a fasizmus elleni harcra.

A néptömegek harca a puccsisták hatalmának gyengüléséhez vezetett. Ennek a harcnak a nyomására, a belső ellentmondásoktól szétbolmasztva, külföldi patrónusai — a bankárok — bizalmát elvesztve, kénytelenek voltak lemondani a hatalomról, s átadni azt a Demokratikus Szövetség egyik vezetőjének, Andrej Ljapesevnek.

Miért következett be Cankov és Ljapesev hatalomeséréje?

Cankov kabinetjének véres tevékenysége és népellenes politikája gyűlöletessé vált az ország lakossága előtt, s az össznépi elégedetlenség nyomása a hatalom átadására kényszerítette A külföldi bankárok szintén elvesztették Cankovba vetett bizalmukat. A részleges, időszaki és viszonylagos stabilizációnak ez a szakasza nyugodtabb körülményeket teremtett Bulgáriában. A bolgár fináncetökének a bolgár nagybankok — főleg a Bolgár Kereskedelmi Bank — köré tömörült erői szintén érdekelve voltak az ország békéjének megteremtésében. Cankov kormányát ugyanis a bolgár és a külföldi tőke érdekei buktatták meg, s azok juttatták hatalomra a második fasiszta kormányt, a Demokratikus Szövetséget, élén Andrej Ljapesevvel. A hatalom továbbra is az uralkodó fasiszta párt kezén maradt.¹³

Andrej Ljapesev némileg módosult formában ugyan, de folytatta A. Cankov fasiszta politikáját. Ha Cankovot megfélemezőként dicsőítették, Ljapesev a béketeremtő elnevezést igényelte. Demokráciáról és parlamentarizmusról szóló meséi mögött azonban a bolgár nép forradalmi és demokratikus erővel szemben tomboló terror uralkodott.

¹³ Г. Димитров: Смяна на правителството в България. Съч., т. 8. стр. 237—238

Van-e valami különbség Cankov és Ljapcsev fasizmusa között? Fel kell tennünk ezt a kérdést, mert egyesek szerint Ljapcsev uralmát nem lehet fasisztának tekinteni. Kategorikusan ki kell jelentenünk, hogy A. Ljapcsev kormánya idején, mint már megállapítottuk, folytatódott a fasiszta terror. Cankov és Ljapcsev fasizmusa csupán megjelenési formában tér el egymástól. Ljapcsev alatt szintén érvényben maradt az államvédelmi törvény, a kommunista párt továbbra is illegálisba kényszerült, üldözték a munkásszervezeteket és a haladó sajtót. A cankovi kormánnyal szemben mutatkozó eltérés az ismert formulával jellemezhető: „Széleltséggel, jószággal!”. Ljapcsev lehetőséget adott a munkásszervezetek legális megjelenésére.

Az ő idejében alakultak újjá, szerveződtek meg a szakszervezetek, egyesülve a Független Munkás Szakszervezetekbe; megalakult és megerősödött a Munkáspárt és az Ifjún munkás Szövetség, a legális kommunista sajtó kiszélesítette tevékenységét a „Nakovalnja” folyóirat, a „Novini”, a „Rabotincseszko delo”, a „Mladezska дума” c. újságok stb. megjelenésével. Ezeket a pozíciókat természetesen éles harcokban vívták ki és Ljapcsev kénytelen volt számolni a munkásszervezetek erejével.

Ljapcsev idejében szélesebb teret kapott a parlamentarizmus is. A kormányfő kacérkodott a polgári demokratikus szervezetekkel, arra törekedett, hogy megnyerje a külföldi bankárok és a Népszövetség bizalmát, ezért kénytelen volt rendszerének demokratikus jelleget adni.

A parlamentben jelentkezett a polgári s kispolgári ellenzék. A cankovi időkkel ellentétben — amikor a kommunista párt parlamenti képviselőit a nyílt utcán ölték meg — Ljapcsev arra kényszerült, hogy a munkáspárt képviselőit megtűrje a parlamentben. Kormánya idején a burzsoázia szélesebb bázist biztosított magának, kiterjesztve befolyását a kispolgárságra. Az ideiglenes és részleges stabilizáció konjunktúráját kihasználva, fokozta tőkefelhalmozását. A külföldi kölcsönök — az 1926-ban felvett Menekült kölcsön és az 1928-ban felvett Stabilizációs kölcsön — némileg felélénkítették az ország gazdasági életét és az előnyös gazdasági konjunktúrából nemcsak a nagytőkés elemek, hanem a közép- és kispolgárság egy része is profitált. Ljapcsev rendszere jövedelmező volt a burzsoázia számára.¹⁴ A külföldi bankárok bizalma is visszatért, így nekik is érdekükben állt Ljapcsev kormányának erősítése. Miután a Bulgáriának kölcsönt nyújtó országok polgári demokratikus kormányzatú országok voltak, Ljapcsev is kénytelen volt uralmának polgári demokratikus színezetet adni.

A bolgár kapitalizmus az ideiglenes és részleges stabilizáció korszakában elért sikerei ellenére is mélyreható válságon ment át. A háború utáni időszak problémái nem oldódtak meg, és ezért mindjobban kieleződtek a bolgár burzsoázián belüli ellentétek; ez érezhető volt Ljapcsev rendszere alatt is. A burzsoá táboron belüli ellentétek megnyilvánulása volt az uralkodó párton a Demokratikus Szövetségen belüli harc, amely a Nemzeti Bank sorsa feletti vitában éleződött ki, a Stabilizációs kölcsön felvételével kapcsolatban. Komoly ellentmondások mutatkoztak a burzsoázia és a kispolgárság között is. Az ellenzéki burzsoázia és a fasiszmust ellenző kispolgári pártok ennek ellenére sem foglaltak állást az államvédelmi törvénnyel szemben és a kivételes rendszert támogatták a kommunisták ellen. A burzsoázia és a kispolgárság közötti ellentét az uralkodó fasiszta csoport és az ellenzéki burzsoá és kispolgári pártok között dúló harcban nyert kifejezést. Legélesebb ellentétben természetesen a burzsoázia, főleg a nagytőke állt a proletariátus vezetete néptömegekkel. Utóbbiakat nemcsak a bolgár tőke, hanem a külföldi fináncetők is kizsákmányolta és maximális hasznot húzott a népi kincsek kiankázásából.

A meglevő ellentmondások különösen éles formát öltöttek a nemzetközi gazdasági válság megjelenésének időszakában. Az 1929—1933-as gazdasági válságnak mélyreható okai voltak Bulgáriában is. A bolgár kapitalizmusnak a nemzetközi gazdasági válság hatására éles formában

¹⁴ Ld. Ж. Натан и Л. Беров: Монополистическият капитализъм в България. София, 1958.

jelentkező belső ellentmondásai hozták létre. A néptömegek, élükön a munkásosztállyal, munkásszervezetekbe tömörülve, az illegálitás súlyos feltételei ellenére hősiessé folytattak a Kommunista Párt vezetésével a fasiszta diktatúra ellen. Támogatták őket ebben a harcban a Földműves Szövetség egészséges erői is. A munkások és parasztok egységfrontba tömörültek a fasiszmus elleni harc idején. Küzdöttek az államvédelmi törvény, az idegen és bolgár tőke rablópolitikája, a katonai kalandorpolitika és a Szovjetunió elleni háború előkészítése ellen, a politikai elítéltek és emigránsok teljes amnesztiájáért, a munkás- és paraszttömegek és a bolgár nép nemzeti érdekeinek megvédéséért.

A forradalmi harcok súlyos csapást jelentettek a második fasiszta kormány, a Demokratikus Szövetség kormánya számára. A burzsoá ellenzék, felhasználva a néptömegek válságokozta elégedetlenségét, a népképviselői választások előestéjén létrehozott egy, a Demokratikus Szövetséggel szembeálló ellenzéki csoportosulást, ahová belépett A. Malinov Demokrata Pártja, Sztóján Koszturkov Radikális Pártja és Georgi Petrov Liberális Nemzeti Pártja. Csatlakozott hozzájuk a Bolgár Földműves Szövetség is Dimitár Gicsev vezetésével. Így alakult meg a „Népi Blokk” elnevezésű politikai csoport.

Az 1931. június 21-i törvényhozói választásokon a Népi Blokk széleskörű demokratikus programmal lépett fel és a választás napján közel fél millió szavazatot sikerült szereznie. Az antifasiszta hangulatú néptömegek egy része a Népi Blokk platformjában bizakodott; bizalmuk meg is nyilvánult a Szövetség elleni választási győzelemben. Ezekben a döntő napokban komoly erőket jelenik meg legális formáin keresztül a Bolgár Kommunista Párt — abban az időben a Munkáspárt legálisan működött — és kétszázezer körüli szavazatot kapott. Így 31 képviselőt tudott a parlamentbe küldeni.

A Demokratikus Szövetség kormányának helyzete úgy alakult, hogy át kellett adnia a hatalmat a Népi Blokknak. Emlékszem: a kormányválság idején, a Szövetség választási veresége után a Munkáspártban és az ország kommunista köreiből megtagyalták azt a kérdést, hogy a Szövetség lemond-e önként a hatalomról. Voltak elvtársak, akik úgy vélték, hogy a finánc-tőke a választási vereség ellenére is talál módot a hatalom erőszakos megtartására és nem mond le a választásokon győzelmet aratott ellenzék javára. Voltak olyan elvtársak is, akik úgy gondolták, hogy a júniusi 21-i választási győzelem után a hatalom az új politikai tömörülés, a Népi Blokk kezébe megy át. Valóban, a Szövetség kénytelen volt lemondani; megalakult a Népi Blokk kormánya. Ezzel új szakasz kezdődött a bolgár fasiszta diktatúra fejlődésében.

A Népi Blokk kormánya 1931. június 21-től 1934. május 19-ig kormányozta az országot. A kormány élén kezdetből fogva Alexander Malinov állt, nyugdíjba lépése után pedig Nikola Musanov.

Mit jelentett a Népi Blokk kormányának hatalomra lépése? Megszűnt-e ezzel a fasiszmus uralma az országban? A Népi Blokk hatalomra jutása komoly törést jelentett a fasiszta diktatúrában. A közlemények, nemcsak szeptember 9-én, de az után is, általában abból a megfontolásból indultak ki, hogy a Népi Blokk uralma a fasiszta diktatúra folytatása, a bolgár fasiszmus egy válfaja. Úgy gondolom, hogy ezt az álláspontot korrigálnunk kell, mivel nem felel meg a bolgár fasiszta és antifasiszta erők akkori helyzetének. E korrekció nélkül nem értékelhetjük helyesen Bulgária legújabbkori történetének fenti szakaszát, nem válik világossá sok olyan probléma, ami kapcsolatban áll a Párttörténettel, ennek a szakasznak a dogmatizmus és szektáság elleni harcával.

Hogyan történt Ljapcsev és a Népi Blokk kormányának hatalomcsereje? Ez a Népi Blokk választási győzelemtől folytán következett be, nem puccs segítségével. A választási győzelem eredményeként a szövetségi kormány lemondott és a Népi Blokk került hatalomra, tanúsítva, hogy a fasiszta diktatúra komoly törést szenvedett.

Lehet-e a Népi Blokk pártjait fasisztának tekinteni? Sem a múltban, sem ma nem derült fény erre a kérdésre. Ismeretes, hogy régen a Földműves Szövetséget és a Szociáldemokrata Pártot agrárfasisztának, illetve szociálfasisztának nevezték. Úgy gondolom, ma már sokak által

elfogadott tény, hogy nemcsak a Földműves Szövetséget — ehhez kétség sem fér —, de a Népi Blokk kormányának többi burzsoá pártját sem sorolhatjuk a fasiszta pártok közé; ez a tény alapot ad arra, hogy megtagadjuk a Népi Blokk hatalmának fasiszta jellegéről szóló tételt.

Ha a Népi Blokk politikájának egészét vizsgáljuk, ugyanerre a következtetésre jutunk. Ellenvetésként azonnal fel lehetne hozni, hogy a Népi Blokk kormányzása idején egész sor reakciós intézkedést hozott. Mindvégig fenntartotta az államvédelmi törvényt, illegálitásban hagyta a Bolgár Kommunista Pártot. Reakciós politikájának legszembetűnőbb megnyilvánulásként hatályon kívül helyezte a Munkáspárt parlamenti képviselőit, megszavazta a reakciós államvédelmi törvény kiegészítését. De lehet-e minden reakciós politikát fasisztának tekinteni? A Népi Blokk uralma természetesen nem uvezhető tipikusan polgári demokratikus államvezetésnek — valójában fasiszta maradványokkal rendelkező, a kormányzás néhány fasiszta módszerével élő kormány. De nem fasiszta kormány.

G. Dimitrov személyi archívumában néhány érdekes nyilatkozatot találunk erre vonatkozólag. A Bolgár Kommunista Párt Központi Bizottsága VI. plénuma után Trajeso Kosztov megtartotta válogatott műveiben már publikált beszámolóját¹⁵ Moszkvában. A beszámoló kapcsán G. Dimitrov is nyilatkozott. Hangsúlyozta, hogy a pártvezetés soraiban még nem számolták fel teljesen a baloldali szektázást. „Szükséges — mondta Dimitrov —, hogy megvilágítsuk a faszizmushoz való viszonyunkat 1923-tól kezdve.” Milyen volt ez a sajátosan bolgár — nem olasz, nem is német — faszizmus?

A bolgár fasizmus kispolgári típusú országban, különleges történelmi feltételek között született, a munkások és parasztok széles tömegbázisa nélkül.

Hogyan vált lehetővé a második katonai puccs 1934. május 19-én, tíz évvel Cankov puccsa után?

Cankov lényegében katonai diktatúrát tartott fenn, de nem a fasiszta diktatúra német vagy olasz formáját követve. Ez a katonai diktatúra nem volt képes totális fasiszta diktatúrává válni, mivel nem bírta megnyerni a tömegeket, s mert a fasiszta elemeket Bulgáriában olyan hatalmas erők gátolták, mint a Földműves Szövetség és a forradalmi hagyományokkal rendelkező Bolgár Kommunista Párt.

Cankov a belső nehézségek nyomására kénytelen volt lemondani; jött Ljapesev. Valami változás történt. Mi azonban nyugodtan állítottuk, hogy minden maradt a régiben. A Földműves Szövetség és a Szociáldemokrata Párt, a radikálisok és a demokraták — mindenki fasiszta rajtuk kívül.

Pedig a polgári és kispolgári pártokban 1923-ban megkezdődött a differenciálódás. A Demokrata Pártból csoportok váltak ki. Malinov pártja már nem volt olyan, mint korábban Ljapesev idején. A Földműves Szövetségből is kiléptek a jobboldali elemek és csak a baloldali kispolgárság képviselői maradtak benne. Társadalmi összetétele és a benne uralkodó elemek megváltoztak. A Szociáldemokrata Pártból szintén történt kiválás, voltak belső harcai — mindezek jelentős mértékben megváltoztatták a párt összetételét és jellegét. Szétbomlás jelei mutatkoztak a Radikális Párton belül is. Mindezekre nem fordítottunk figyelmet.

A Népi Blokk kormánya élesedő belső osztályharc, a polgári és kispolgári pártokon belül végbemenő folyamatok, a gazdasági nehézségek növekedése, a külpolitikai bonyoldalmak következtében került hatalomra, Cankov nélkül — sőt ellene —, narodnyikok nélkül, Ljapesev nélkül.

Mi kommunisták, mint a proletariátus pártja, megragadtuk-e ezt az alkalmat, hogy taktikai irányvonalunkat megváltoztassuk? Nem. Kijelentettük: a Népi Blokk szintén fasiszta

¹⁵ Ld., *Тр. Костов*: Доклад пред Задграничното бюро по работата на 6 пленум на ЦК на БКП, сб. Избрани статии, доклади и речи. София, 1964 г., стр. 279—299.

diktatúra, sőt még rosszabb annál! Elkeseredett harc dúlt a kispolgárság táborában a polgárság és a parasztság között. Mi pedig azt mondtuk minderről, hogy fasiszmus.¹⁶

Persze tagadhatatlan, hogy a Népi Blokk politikájában voltak reakciós elvek és momentumok. Az uralkodó burzsoá pártok nagytőkés elemei összefonódtak a fasiszta ellenzéki pártok nagytőkés elemeivel és tevékenységük a régi politika folytatására irányult. Mégsem helyezhetjük egy szintre a Népi Blokk kormányát Ljapsev vagy Cankov kormányával.

Ha történelmünk ezen korszakának irodalmát nézzük, beleértve azokat a cikkeket is, amiket és írtam a Komintern döntéseiben (a Végrehajtó Bizottság XIII. plénumáig) megnyilvánuló dogmatikus elemek hatása alatt, látni fogjuk, hogy alapvető fasiszta formációnak tekintettük 1. a Népi Blokkot és főleg a Bolgár Népi Földműves Szövetséget; 2. a Szociáldemokrata Pártot és 3. Cankov szociális mozgalmát. Mekkora tévedést követtünk el akkor, amikor a Népi Blokkot és kormányát első helyre állítottuk a fasiszta formációk között és főleg a Bolgár Földműves Szövetséget, amely a Népi Blokk gerincét képezte! Emlékszem egy 1933. évi ankétára a „Szvjat” c. folyóiratban. Cankov megerősödött, maga köré gyűjtötte a fasiszta erőket, mi pedig azzal a tétissel léptünk fel, hogy nincs mit félnünk Cankov hatalomra jutásától!

A Népi Blokk kormányzásának éveiben a fasiszta erők Cankov zászlaja alá tömörültek, aki egyesítette híveit és létrehozott egy pártot Nemzetiszocialista Mozgalom elnevezéssel. Minden sötét erő A. Cankov köré csoportosult. A Népi Blokk jellegét és lényegét világosan értékelő, helyes politika mellett eljuthattunk volna a Népi Blokk pártjait is magába foglaló antifasiszta erők összpontosításáig, a Cankov elleni harcig.

Ugyanebben az időben keletkezett nálunk egy másik politikai csoportosulás, úgynevezett eszmei kör, a „Zveno”. Ez a csoport a különböző pártok *eszmei* híveit gyűjtötte soraiba. Programja fasiszta színezetű volt.¹⁷

A Népi Blokk uralma alatt a növekvő és egyre mélyülő gazdasági válság hatására kiéleződtek az ellentmondások az uralkodó koalíción belül, valamint az uralkodó koalíció és az ellenzék erői között. A legaktívabb ellenzéki erőt ebben a szakaszban a Cankov köré csoportosult fasiszta elemek alkották. Megmozdult néhány illegális reakciós csoport is, különösen a tartalékos tisztek szervezete. Újra megérett a katonai puccs gondolata.¹⁸

Bulgária történetének ez a szakasza egybeesik a Bolgár Kommunista Párt vezetésében ideiglenesen uralkodó, a kommunista mozgalmat helytelen útra vivő dogmatikus elemek térhódításával. Ahelyett, hogy a főellenségre, Cankov mozgalmára és a többi ellenzéki erőre mérték volna csapást, harcot folytattak a Népi Blokk kormánya, mindenekelőtt a Földműves Szövetség és a Szociáldemokrata Párt ellen. A szociálfasiszmusról és az agrárfasiszmusról szóló dogmatikus elméletek hatása alatt a Bolgár Népi Földműves Szövetséget agrárfasiszta, a Szociáldemokrata Pártot pedig szociálfasiszta szervezetnek tartották. Mindez megakadályozta az antifasiszta egységfront megalakítását. Az így kialakult helyzetben Bulgária 1934. május 19. előestéjén újból katonai összeesküvők hatalmába került. 1934. május 19-re eljutott egy új katonai puccsig.

Ez volt a második katonai puccs, ami váratlanul ért. Emlékszem: a puccs napján korán reggel láttuk, hogy Szófia blokád alatt áll, de azt gondoltuk, hogy csak valamiféle közönséges blokád. Nem vártuk az új katonai puccsot, mivel az az elmélet tartott bennünket fogva, hogy a finánctóke önmaga ellen nem szervez puccsot, következésképpen puccsok nem is lehetségesek.

Az 1934. május 19-i fordulat a fasiszta diktatúra fejlődésének új szakaszát nyitotta meg Bulgáriában. Ezt is, mint az 1923. június 4-it, a Katonai Szövetség hajtotta végre. A két puccs között azonban eltérés is van. A legfontosabb különbség, hogy ezúttal néhány monarchiaellenes

¹⁶ Г. Димитров: Изказване по доклада на Спиридонов (Тр. Костов). (Центр. парт. архив), а. е. 191, ф. 146, оп. № 2.

¹⁷ Лд. Д. Казасов: Бурни години.

¹⁸ Лд. Д. Казасов: Бурни години.

elem is részt vett az ország kormányzásában. Az 1934-es puccsot végrehajtó tisztek egy része — írja V. Kolarov — a köztársaság megteremtésének programjával lépett fel.¹⁹ A fordulat eredményeként megváltozott Bulgária külpolitikája is. Voltak olyan kísérletek, amelyek a nyugati országokkal és Jugoszláviával való közeledésre irányultak, valamint arra, hogy diplomáciai kapcsolatot hozzanak létre a Szovjetunióval.

Ezzel azonban a legkevésbé sem változott meg a május 19-i kormány fasiszta jellege,

Hogy a május 19-i hatalomról világos képet kapjunk, tisztán kell látnunk a puccsot támogató társadalmi erők kérdésében. Ennek a kormányzatnak igen szűk volt a társadalmi bázisa. A némi idealizmussal eltelt kispolgári elemek támogatták. A „Zveno” körei úgy vélték, hogy tenni kell valamit a burzsoázia felső rétegeinek felszámolására. Az ő programjukban szerepelt az ország külpolitikájának megváltoztatása. Mint Vaszil Kolarov megjegyezte, a Zvenopártiak a kormányzás korporációs rendszere mellett foglaltak állást, szükségesnek tartották a nagy gazdasági monopóliumok és az állami szakszervezetek megalakítását stb.²⁰

Mindezek ellenére, mint említettük, a május 19-i hatalom fasiszta jellegű volt. Ezt mutatja a legfontosabb tény, a haladó szervezetek elleni terror is. Kevéssel 1934. május 19. után súlyos csapást mértek a kommunista mozgalomra, ugyanolyan erejűt, mint amilyen a június 9-i hatalomról 1925. április 16. után elszenvedett csapás volt. Tömeges letartóztatásokat hajtottak végre, összeesküvéseket lepleztek le, összeesküvéseket rendeztek meg a kaszárnnyákban, kivégezték az elítélt katonákat és az államvédelmi törvény alapján elítélteket (pl. Jordan Ijutibrodzskit, Alexander Vojkovot).

Az új kormány értékelésével kapcsolatban tisztáznunk kell a nyílt monarcho-fasiszta diktatúra eredetének kérdését is. Ez a kérdés történeti irodalmunkban szintén nincs kielégítően feldolgozva. Honnan kell számítanunk a nyílt monarcho-fasiszta diktatúra kezdetét? Helytelen lenne azt gondolni, hogy uralma a május 19-i puccsal kezdődik. A május 19-i kormány nem sokáig maradt hatalmon. A Katonai Szövetségen belüli, valamint a monarcha és a kormány egyes tagjai közötti ellentétek éles konfliktushoz vezettek, amely a monarcha hatalmának megerősödésével végződött. Néhány rövid életű kormány következett, ezután pedig Borisz cár megerősítette hatalmát és hű embereiből kabinetet hozott létre: hatalomra juttatta Georgi Kjuszeivonov kormányát. Ezzel az ország a nyílt monarcho-fasizmus 1936-tól 1944. szeptember 9-ig tartó szakaszába lépett.

A fasizmus uralmának ebben a szakaszában találunk néhány figyelemreméltó sajátosságot. Mindenekelőtt nincsen egységes fasiszta szervezet. A fő fasiszta erők a cár személye köré tömörültek: Borisz a Führer szerepét játszotta, vezette az országban működő fasiszta csoportokat. Egész sor fasiszta szervezet alakult ebben az időben, például a „Braunnik”, a légionáriusok, a ratnikok, a „Mláda Bulgária”, az „Otec Paiszij” stb. Jellemző az adott esetben, hogy az ellenzéki fasizmust Cankov mozgalma képviselte. Túlzó nacionalista és szociáldemagóg jelszavakat hangoztatva, Cankov egész idő alatt arra törekedett, hogy a hatalmat ismét a kezébe kaparintsa.

A nyílt monarcho-fasiszta diktatúra idején is megmaradtak — igaz, csak formálisan — a parlamentáris demokrácia egyes intézményei, mint például a parlament. Bár korlátozva, de engedélyezték az ellenzéki kiadványok megjelentését. A burzsoá ellenzék félig legális volt, s ha határozatlanul is, de megtalálta megjelenési formáit.

A monarcho-fasiszta diktatúra e szakaszára jellemző a német hitlerizmus befolyásának erősödése, fontos gazdasági és politikai pozíciók kivívása Bulgáriában.

Meddig tartott a monarcho-fasiszta diktatúra és hogyan következett be likvidációja? Idáig az a nézet uralkodott, hogy a nyílt fasiszta diktatúra 1944. szeptember 9-ig állt fenn.

¹⁹ В. Коларов: Настъпленнето на фашизма и задачите на борбата за единен антифашистки народен фронт, «Избрани произведения» т. 2. София, 1954 г. стр. 378.

²⁰ Пак там, стр. 377, 378.

Lehet-e azonban minden szeptember 9-e előtti kormányt egyformán elbírálni, lehet-e mindegyik monarcho-fasiszta diktatúra? Jelentős vitát indíthatna ennek a kérdésnek a feltétele az utolsó, szeptember 9-e előtti kormánnyal. Konsztantin Muraviev kormányával kapcsolatban, annak ellenére, hogy igen rövid ideig állt fenn, s a kutatások a mai napig nem határolták el a többi monarcho-fasiszta diktatúrától. Az utóbbi időben azonban néhány fiatal történész részéről történtek kísérletek ennek a kormánynak az értékelésére,²¹ s én a magam részéről figyelemreméltóknak találok a Muraviev kormányával kapcsolatos új feltételezéseket.

A korszak ismert politikusa, Sztójese Mosanov emlékirataiból kitűnik, hogy ez a kormány változtatni kívánt a politika irányvonalán s előkészítette a fordulatot. G. Dimitrov személyi archívumában a Bagrjanov és a Muraviev kormányról is található értékelés. Ebben az időszakban G. Dimitrov informálta a Szovjetunió Kommunista Pártjának vezetőségét a bulgáriai helyzetről; véleményét a „Hriszto Botev” rádióállomáson keresztül mondta el. Bagrjanov személyét hibásan értékelték, helyesbítése a külföldi vezetés részéről, Dimitrovvval az élen, meg is történt. Muraviev kormányával kapcsolatos dokumentumokkal is rendelkezünk.

A Bagrjanov-kormányról Dimitrov így ír: „Ez a kormány két jellemző lényegében különbözik Bozsilov kormányától. 1. Az uralkodó csoportok, Bagrjanovval az élen, szintén németbarát politikát folytattak, de rugalmasabban és okosabban, mint Bozsilov. 2. Bagrjanov kormányába belépett . . . néhány kifejezetten németbarát politikus is.”²²

Muraviev kormányáról a következőket írja: „Az új kormány az események és népmozgalmak hatására jött létre, azzal a céllal, hogy megteremtse az átmenetet Bagrjanov németbarát »függetlenségig« politikájától a szövetségeseikkel való megegyezéshez.” A továbbiakban úgy értékeli a kormány politikáját, hogy a németekkel való harcban nem lesz képes fordulatot végrehajtani, tevékenysége határozatlan lesz, uralma pedig rövid életű.²³

Tudjuk, hogy a fasizmusnak saját ideológiája volt. A német fasizmusé világosan kifejezést nyert Hitler bibliájában, a „Mein Kampf”-ban. Magvát a kommunistaellenesség, a fajelmélet, az antiszemitizmus képezte; az árja faj felmagasztalása a többi fajok rovására, s a nem egyenértékű fajok, elsősorban a szlávok és a zsidók fizikai megsemmisítése.²⁴

A bolgár fasizmus feltétlenül az olasz és német fasizmus hatása alatt állt. Ideológiájára legjellemzőbb a kommunistaellenesség. A fasiszta diktatúra idején a fő csapások a kommunista párt és a kommunisták ellen irányultak, de üldözték a többi demokratikus szervezetet, főképpen a Bolgár Népi Földműves Szövetséget is. Az olasz és német fasizmus hatására Bulgáriában is életre kelt a fajelmélet és az antiszemitizmus. A fasiszta ideológiának ez az oldala azonban nem vert mélygyökeret az országban; a bolgár nép számára idegen volt a faji megkülönböztetés és az antiszemitizmus. A faji törvényhozás főleg a zsidó kisebbség ellen irányult és a zsidók gazdasági, politikai és emberi jogait korlátozó törvények kiadásában fejeződött ki.²⁵

Az olasz és német fasizmus ideológiája, mint ismeretes, szélsőséges nacionalizmussal és sovinizmussal fordult a tömegek ellen, kihasználta Versailles elleni hangulatukat és hadjáratot hirdetett a Szovjetunió ellen.

A bolgár fasizmus ideológiájában szintén megtalálni a szélsőséges sovinizmus és revansizmus programját. A bolgár fasiszták szintén kihasználták az igazságtalan békeszerződés okozta

²¹ Лд. Сл. Петрова: Борбата на БКП за установяване народнодемократическата власт, май-септември 1944. София, 1964 г.; Ил. Димитров: Последното правителство на вуржоазна България. «Историческия преглед», год. XX (1964), кн. 5.

²² ЦПА, ф. 146, оп. 2, а. е. 1765, стр. 57—58.

²³ Пак там, стр. 86

²⁴ По въпроса за идеологията вж. във Ф. Бурлацкий: Это не должно повториться, в «Правда», бр. 45 и 47 от 14 и 16. II. 1966.

²⁵ И. Майер: Борбата на българския народ за спасяване на евреите от унищожение у нас, сб. «В бой за народна свобода». София, 1965.

elkeseredést, ideológiájukat szintén áthatotta a szovjetellenesség, ők is háborút hirdettek a Szovjetunió ellen. A bolgár fasizmus a többi balkáni nép lebecsülésének szellemében nevelte a tömegeket, feldicsőítve a bolgár népet, Bulgária hegemoniáját hirdetve a Balkán-félszigeten. Ez az ideológia indította el Bulgáriát a katonai kalandorpolitika útján.

Nyitva maradt még az a kérdés: volt-e a fasizmusnak tömegbázisa Bulgáriában?

Az olasz és a német fasizmusról tudjuk, hogy magához tudta vonzani a széles kispolgári tömegeket. Különleges módszerekkel uralkodott felettük, pszichológiai hatással volt rájuk, hízelgett a kapitalista rendszerrel elégedetlenkedőknek, a munkanélkülieknek, a kispolgárságnak, közvetlen érdekeik kielégítésének ígretével telt, demagóg programmal lépve fel, kihasználta a szocializmust, amennyiben a nemzetiszocialista mozgalom érdekeit képviselte. A fasizmus így meg tudta nyerni a kispolgárság széles rétegeit és a munkásosztály egy részét; hipnotizálta és hamis zászlók alá tömörítette őket, míg végül a terrorhoz és erőszakhoz szoktatott, embertelen tettek elkövetésére nevelt személyek — emberi formájukat elvesztve — automatákká váltak, a Führer akaratának végrehajtóivá, s készen mutatkoztak mindazon kegyetlenségre, amit már ismerünk a fasizmus gyakorlatából.²⁶ — Ebben tér el a bulgáriai fasizmus az olaszországi és a németországi fasizmustól.

A bolgár fasizmus nem tudott népi tömegbázist létrehozni, ami — mint említettük — a két fő népi szervezet, a Bolgár Kommunista Párt és a Földműves Szövetség óriási tömegbefolyásával magyarázható. Ez nem jelenti, hogy a fasizmus nem gyakorolt bizonyos hatást a kispolgári rétegekre, a kispolgári értelmiségre, sőt a munkásosztály egy részére is. De ez a hatás a harcoss népi szervezetek hatásával összehasonlítva elenyésző. A bolgár nép két évtizedes antifasiszta harcának megértése szempontjából ennek a körülménynek óriási jelentősége van.

Ez a harc már akkor megkezdődött, amikor a fasiszta diktatúra létrejött Bulgáriában. Az 1923. június 9-i fordulat támaszra talált a két népi tömegszervezetben, a Bolgár Kommunista Pártban és a Földműves Szövetségben. Az ország egyes területein fegyveres felkelésekre is sor került; ezeket a fasiszta hatalom kegyetlenül elfojtotta.

Az 1923. június 9-ét követő korszakban a két tömegszervezet a hibákból tanulva megkezdte antifasiszta egységfrontba való tömörülését. A fasiszta diktatúra létrejöttének első szakaszában a harc tetőpontját az 1923. szeptemberi antifasiszta népi felkelés jelentette. A kommunista párt által vezetett nép felkelt a puccsista kormány ellen a munkás-paraszt kormány megalakítása jegyében. A bolgár nép a fasiszta diktatúra egész időszaka folyamán fúradhatatlanul harcolt annak leveréséért. A harc élén a Bolgár Kommunista Párt állt. A paraszt-tömegek fasizmus elleni harcát a Bolgár Népi Földműves Szövetség szervezte. A bolgár értelmiség nagy részének hangulata is a fasizmus ellen fordult és aktívan részt vett a nép harcában. Ez a küzdelem sok áldozatot követelt, de súlyos csapást mért a fasizmusra.

Az antifasiszta harc nagy lendülete megerősítette zászlóvivője, Georgi Dimitrov hősi magatartását Lipésében. A lipesei per széles visszhangra talált az országban. Munkások, parasztok, népi értelmiségiek gyűléseken fejezték ki az antifasiszta harcoss iránti rokonszenvüket és elítélték a fasiszták sötét tettét. Dimitrov példája lelkesítette a bolgár antifasiszták harcát, akik bátran viselkedtek az ellenük koholt perekben, elviselték a hörtönélet minden nehézségét, elviselték a fasiszta terror minden megpróbáltatását és magasra emelték az antifasiszta harc zászlaját.²⁷

²⁶ П. Ф. Бурлацкий: Это не должно повториться, в «Правда», бр. 45 (17362) и 47 (17364) от 14 и 16. 11. 1966. П. Тоцати: Натиск фашизму-главного поджигателя войны, Избр. статьи и речи, т. I. Москва, 1965.

²⁷ Лд. сб. Отзвукът на Лайпцигския процес в българския печат, 1933—1934. София 1964 г.

A nyílt monarcho-fasiszta diktatúra idején, amikor a hitlerista agynokok kerekedtek felül Bulgáriában, amikor az ország gazdasági és politikai életére a német fasizmus nyomta rá bélyegét, amikor az ország ténylegesen a hitleri Németország félgymarmata volt, széles népfront jött létre a fasizmus elleni harcra. Ehhez a fronthoz az ország legjobb antifasiszta erői csatlakoztak, a demokratikus jogok és a nép szabadságának visszaállítására, Bulgáriának a hitlerista háborúba való bevonása ellen, a békéért és a balkáni népek közötti barátságért, a Szovjetunió védelméért.

A második világháború idején megalakult a Hazafias Front, amely egyesítette a hazafias népi erőket és harcba vezette őket az ország hitleri megszállása ellen, a fasiszta diktatúra uralma ellen.

A fasizmus elleni harc akkor érte el csúcspontját, amikor a második világháború idején a Hazafias Front zászlaja alatt, a Bolgár Kommunista Párt vezetésével létrejött a partizán tömegmozgalom. A Szovjetunió segítségével, a Bolgár Kommunista Pár vezetésével 1944. szeptember 9-én megszervezték a népi antifasiszta felkelést, megbuktatták a fasiszta diktatúrát Bulgáriában és új, népi hatalmat hoztak létre. Bulgária történetében ezzel végetér a burzsoázia szégyenletes uralma és új korszak köszönt be — a szocializmus és a kommunizmus építésének és győzelmének korszaka.

CHRISTOPHER HILL

Újabb eredmények és problémák a XVI–XVII. századi angol történet kutatásában*

Mai előadásomban az angol történészeknek Anglia XVI. és XVII. századi történelmét tárgyaló munkáival kívánok foglalkozni. A közelmúlt legfontosabb eseményét abban látom, hogy az angol történelem politikai és alkotmányos vonatkozásainak értékelésében megdőlt az Angliában oly sokáig egyeduralkodó whig liberális interpretáció; a szemben álló, szinte orthodoxyiát megközelítő szemléletet J. H. Tawney fogalmazta meg 1941-ben megjelent két cikkében. Ezek egyikében, melynek témája Harrington interpretációja koráról, Tawney felhasználja James Harrington XVII. századi elméleteit annak bizonyítására, hogy az angliai forradalom okai az 1640-es éveket megelőző század során bekövetkezett gazdasági átalakulásban találhatók meg. Ebben a században, mint azt Harrington és Tawney érveikkel egybehangzóan bizonyították, a korona, az egyház és a főnemesség vagyonának igen jelentős hányada került a köznemesség kezére, és — véleményem szerint — a gazdasági hatalommal együtt a politikai hatalom is az utóbbiak birtokába jutott. *A dzsentri felemelkedése* című, ugyanabban az évben megjelent cikkében Tawney az 1640 előtti évszázad döntő eseményét abban látja, hogy a köznemesi osztály jelentős része a mezőgazdaságból, a mezőgazdasági cikkeknek piacra való termeléséből és értékesítéséből stb. meggazdagodott. Véleménye szerint a polgárháború során ez a feltörő dzsentri réteg volt az alkotmányhű oldal fő hajtóereje.

Már úgy látszott, hogy valószínűleg ez az értékelés kerül a hagyományos liberális interpretáció helyére, mikor az 1950-es években Trevor-Roper prof. és Cooper megtámadták azt. A Tawney érveinek alapjául szolgáló statisztikák jórészt kifogás tárgyává tették, azoknak több kifogásolt adatát fel is sorolták, de ők a maguk részéről nem hivatkoztak semmiféle más statisztikára. És Trevor-Roper prof. megkísérelte, hogy fejetetejére állítsa Tawney elméletét, azt bizonyítva, hogy egyrészt nem a feltörő, — de éppen a hanyatló dzsentri volt a forradalom fő mozgató ereje, másrészt pedig nem a tőkés mezőgazdaságból származó profit, hanem az udvari tisztségekből eredő jövedelem volt a XVII. századi vagyonok forrása. Néhány év múlva, a Past and Present cikkei nyomán a vita szélesebbkörűvé vált; „A XVII. század általános válsága” című első cikket dr. Eric Hobsbawm írta. Érvelése szerint az angliai forradalom csak *egyike* volt annak a számos reakciónak, amely a gazdasági válság következményeként egész Európát érintette; az egyedülálló azonban az volt, hogy e válság következményeivel Angliában és kizárólag ebben az országban nyitott utat a kapitalizmus fellendülésének.

Trevor-Roper prof. válaszcikket írt, melyben azt állította, hogy a XVII. századi válságot nem a feudális társadalom összeomlása és a kapitalizmus megerősödésével járó konfliktusok okozták; a válság az abszolút állam nagyfokú adóztatásának és a hadseregre és udvartartásra költött mértéktelen kiadásoknak a következménye volt. Szerinte a lényegbevágó ellentét mindenütt az udvar és az ország szembenállásából eredt.

* Ch. Hill professzor előadását 1968. júni. 17-én tartotta az MTA Történettudományi Intézetében.

Ennek az elméletnek van bizonyos felszínes értéke, de semmiképp sem alkalmas arra, hogy elsősorban az angliai forradalomnak magyarázatát adja, mert Angliában az udvar és az állam távolról sem voltak olyan fejlett intézmények, mint bárhol másutt Nyugat-Európában; és Angliában az udvartartás költségei sokkal kevésbé terhelték az ország gazdaságát, mint Francia- vagy Spanyolországban. Trevor-Roper prof. azonban érdekes elméletet vetett fel azzal a megállapításával (— és nem hiszem, hogy tudta volna, hogy Lenint idézi —), hogy az angol forradalom a fennálló társadalmi rendszer leggyengébb láncszemén, és éppen abban az országban tört ki, melynek bürokráciája és hadserege fejletlenebb volt, mint a nyugati vagy keleti nagyhatalmak hasonló intézményei. Ez az ország, szigetország lévén, az 1640 előtti évszázad során belső békében és rendben élt, és ez tette lehetővé a gyors gazdasági fejlődést és azon belül egy gazdag burzsoá osztály feltörését. Azzal is lehetne érvelni, hogy a reformáció a gazdasági és szellemi életre egyaránt előnyösen hatott Angliában, és a reformáció is éppen a középkori kulturális központoktól távoli országokban terjedt el. Olaszországban és Németországban a katolikus egyháznak módjában állt, hogy az eretnekséget előbb ellenőrzése alatt álló keretekbe szorítsa, mint pl. a korai idők szerzetesei esetében, vagy később könyörtelenül elnyomja, mint ahogy az a husziták és az ellenreformáció során történt. De az Európa peremén élő államokban (Skandináviában, az angol szigeteken és talán Magyarországon is) az uralkodó osztály élvezhette az egyházi birtokok elkobzásával járó előnyöket, anélkül, hogy népi forradalmi mozgalom kitörésétől kellett volna tartania. A protestantizmus azonban, mihelyt tért nyert egy országban, követte fejlődésében a saját belső logikáját. Az olyan országokban, ahol, mint Angliában és Hollandiában, a kapitalizmus igen gyorsan fejlődött, ugyancsak gyorsan fejlődtek a protestantizmus doktrinái is, a népi lázadás ideológiája, mely szembe fordult mind a koronával, mind a katolikus egyházzal. A népi vallásnak ezzel a szemléletével kapcsolatban végzett legutóbbi angliai kutatásokról kívánok először is beszélni.

Az első helyen A. P. Dickens londoni egyetemi tanár munkássága áll, aki jelentős műveiben kifejtette, hogy az eretnekségnek erős és folyamatos népi hagyományai voltak Angliában. Szokássá vált annak dogmatikus ismétlése, hogy az angliai lollardizmus, a XIV. századi wickliffi eretnekség és VIII. Henrik korának reformációs mozgalma között nem volt kapcsolat. És valóban, ennek a reformációnak a kezdeményezése felülről, törvényes úton történt. Dickens professzor könyvében más kutatókkal, mint pl. Thompsonnal vagy Astonnal egybehangzóan kimutatta, hogy már a XV. század folyamán fennállott az eretnek irányzat, amely, úgy tűnik, a XVI. század elején tovább erősödött. Dickens prof. azt is bizonyította, hogy ez az eretnekség nemcsak a hagyományos lollard központokban, Londontól és Kelet-Angliától a délnyugati partvidékig terjedt el, de áthatotta Angliának sokkalta feudálisabb északi vidékeit és kikötőit is, fel egészen Yorkshireig, és feltárta e vidékek lollard-eretneksége és a XVII. századi forradalom radikális puritanizmusa közötti eszmei kapcsolatot.

Ugyanerről a témáról írt a londoni dr. Patrick Collinson, aki az Erzsébet-korabeli puritán mozgalommal foglalkozó művében újabb áttekintést ad erről a fontos mozgalomról. Bár nála a teológiai szemléleten van a hangsúly, ő is társadalmi jelenségként vizsgálja a puritanizmust, és azt bizonyítja, hogy a dzsentri és a városok kereskedői szövetségben álltak egymással, együttműködtek az egyház felett uralkodó püspökök ellen, akikben az uralkodó központosító hatalmának eszközeit látták. Ránutat, milyen hathatós támogatásban részesítette az Erzsébet uralkodása idején elterjedt prófétizáló-mozgalmat a dzsentriknek az a része, amelyet a kormányban Leicester earlje, sok városi testület, továbbá néhány püspök is képviselt. Az Erzsébet-korszak kormányának a puritán mozgalomtól való félelme nem juthatott kifejezésre mindaddig, míg Angliának a spanyol és katolikus invázióval kellett szembenéznie, de a spanyol armada 1588-ban bekövetkezett megsemmisítése és az 1590-es években a hollandok felett aratott győzelmek után a püspökök támadásba indultak a puritanizmus ellen; a puritánok közül sokat száműzetésbe kényszerítettek, a mozgalom egységét előbb megbontották, majd teljesen elnyomták. De e célkitűzéseik megvalósításában — és ez Collinson egyik legfontosabb megállapítása —

egyre szorosabb szövetségre kényszerültek az angol arisztokrácia katolikusbarát és múltba tekintő csoportjával, aminek következtében a kormány egyre inkább eltávolodott a köznemesi osztály haladó irányzatától. Ennek az volt a következménye, hogy a harmincéves háború kitörésekor a kormány, a katolikus és a spanyolbarát elemek szövetségese, nem nyújtott kellő támogatást a kontinens harcban álló protestánsainak. Ezért azután a következetesen spanyolellenes és hazafias érzelmű puritánokat tekintették a hazafias pártnak, ami természetesen nagy segítségükre volt, hogy a kormány és a püspökök elleni harcukban a tömegek támogatását megszerezzék.

Egy másik jelentős mű szerzője W. K. Jordan amerikai professzor, aki az angliai jótékonykodás történetének 1488-tól 1660-ig terjedő szakaszát tárgyalta. Sok ezernyi, ebből az időszakból származó végrendeletet elemzett, és feltárt jónéhány olyan újabb szempontot, amelyeket a vagyontulajdonosok jótékony célokra hagyományozó gazdag emberek követtek. Amint várható volt, vagyontulajdonosok már a reformáció előtt sem hagyták az egyházra, de különösen figyelemre méltó a jótékonykodás új megnyilvánulási formája. Szorgalmas szegények támogatására, elsősorban az egész életük során nehéz munkát végzett öregek segélyezésére szolgáló alapítványok létesítésére hagyták pénzüket; egyházi befolyástól mentes iskolai oktatást és tehetséges fiúk egyetemi tanulmányainak költségeit biztosító alapítványokat létesítettek. Pénzt hagyományoztak arra a célra is, hogy szorgalmas fiúk ipart tanulhassanak és erényes lányok jól menjenek férjhez. De a hangsúlyozott cél minden esetben a szorgalom és erény jutalmazása volt, hogy ezzel, a lehetőségek határain belül, olyan társadalom létesüljön, amelyben a tehetség érvényesülése előtt nyitva áll az út. Végrendeleteikben az egyház és az állam iránti teljes közömböségüknek adtak kifejezést, és jelentős sikert értek el a XVI. és XVII. század intézményeinek átforgatásában.

Jordan prof. adatai feltárják, milyen döntő súllyal szerepeltek az alapítványok hagyományozói között a kereskedők: az alapító-okmányoknak összességében mintegy háromnegyedrészre — márpedig valóban nagy összegekről volt szó — kereskedőktől származott, nagyjából természetesen a londoni City kereskedőitől. Kiténik ebből, hogy Trevor-Roper és Tawney professzorok alábecsülték a kereskedőknek mint osztálynak viszonylagos gazdagságát és társadalmi tevékenységét. Jellegzetes volt továbbá az a merész magatartás, melyet a kereskedők és a velük tartó dzseutrik követtek. Ugyanazok az emberek, akik végrendeleteikben hatalmas összegű alapítványokkal gondoskodtak a szegények támogatásáról, szilárdan ellenálltak azoknak az adóemelési kísérleteknek, melyekkel az állam akarta saját szegény-gyámoltó terveit finanszírozni. Hasonlóképp szívesen hagyományoztak nagy összegeket, hogy a hitszónokok templomaikban az ő fiúiknak kedves teológiai tételekről beszéljenek, ugyanakkor határozottan elutasították a bevett egyházak és azok kinevezett papjainak javára teljesítendő törvényes fizetési kötelezettségeik emelését. Ugyanígy gondolkodtak, mint osztályuknak azok a tagjai, akik az 1630-as évek során megtagadták az adók fizetését, mert azt a király a parlament megkerülésével vetette ki rájuk, míg az 1640-es években készségesen hajlandóak voltak lényegesen magasabb adót fizetni az általuk választott parlamentnek.

Jordan prof. könyvét kitűnően egészíti ki Mrs. James Simonnak a XVI. századi közoktatásról írt jelentős műve. Ebben véglegesen megdönti azt a Tawney által elfogadott elméletet, mely szerint a reformáció katasztrófát jelentett az angol oktatásügyre. Kimutatta, hogy bár a reformációt követően és az alapítólevelek eltörlése folytán néhány iskola valóban megszűnt, ezek számát azonban nemcsak ellensúlyozta, hanem jóval meghaladta a városi testületek és köznemesek tevékenysége nyomán a XVI. század végén és a XVII. század elején alapított, ill. újra életrehozott iskolák száma. Rámutatott, hogy ez az időszak mind az iskolai, mind az egyetemi oktatásban markáns intellektuális és nevelésügyi expanzió kora volt, ami természetesen hatással volt a polgárháborúra való felkészülésre is. Az ezirányú kutatások eredményeként a vita, mely Trevor-Roper professzornak Tawney professzor ellen indított támadása nyomán kezdődött, véleményem szerint tárgytalanná is vált, mert nem hiszem, hogy akadna, magát

Trevor-Roper professzort is ideértve, olyan felelősségét átérző angol történész, aki továbbra is kitaratana Trevor-Roper prof. nézetei mellett.

Az ő nézeteit megdőntő munkák között meg kell említenem Lord Stone: *Az Erzsébet-korabeli arisztokrácia válsága* c. nagy művét, melyben megállapítja, hogy számos főnemes került ebben a században súlyos gazdasági helyzetbe, noha sokuk átállt a kapitalista termelési módra. Birtokaikat átszervezték a tőkés gazdálkodás irányelvei szerint, ami azt jelentette, hogy fokozott gazdasági nyomást gyakoroltak bérliőkre, aminek következtében elvesztették azok hagyományos ragaszkodását. A főnemesség válaszüthöz ért: gazdasági hanyatlás, vagy politikai befolyásának elvesztése volt a tét. Egyébként úgy tűnik, hogy a főnemesség politikai befolyása jelentősen csökkent már a polgárháborút megelőző tizennyolc év során is.

Tanítványom, Elmer, a yorki egyetem professzora, statisztikailag elemezte Trevor-Roper prof. elméletét, mely szerint Angliában az Erzsébet- és a korai Stuart-korszak idején az udvari tisztségeken lehetett leginkább meggazdagodni. Mélyrehatóan tanulmányozta az összes udvari hivatalt, az azzal járó javadalmozást és megvesztegetési pénzeket, és megállapította, hogy az a négy-öt család, melyet nagy vagyonhoz juttatott az udvari tisztség, a szerencsésekhez tartozott, mert az egyébként figyelembe vehető pénzösszeg teljesen elégtelen volt egy egész osztály meggazdagodásához. — amint azt Trevor-Roper prof. feltételezte. Robert Ashton, a norwicksi egyetem professzora a korai Stuart kormányok és a londoni City pénzügy kapcsolatait elemezte, és kimutatta, hogy a kormányok helyzete egyre inkább a City kölcsönös neitől függött. Gazdaságpolitikájuk azonban annyira felelőtlen volt, hogy a kölcsönt nyújtók nagy részének jóindulatát az 1630-as években már teljesen eljátszották, és ezért az igen gazdag londoni kereskedők egy kis csoportjának voltak kiszolgáltatva, akiknek spekulatív kölcsöneik jutalmául gazdasági előjogokat, monopóliumokat, lovagi és bárói címeket juttattak; ezekből alakult ki a londoni City vezető csoportja. 1640-ig egyes királyi adónemeket több évre előre elzalogosítottak e csoportnál és a kormány a csőd küszöbén állott. Ashton prof. elemzése alapján könnyen érthetővé válik, amit Trevor-Roper prof. és tanítványai paradoxonnak tekintettek, hogy London városa, az angliai kapitalizmus fellegrája, miért állt az 1640-es évek elején inkább a király, mint a parlament mellé. Magyarázatul az a tény szolgál, hogy a vezető csoport, a City leggazdagabb emberei, sorsukat oly szorosan fűzték a királyi kormányához, hogy azt feltétlenül támogatniuk kellett, mert ha a kormány megbukik, vele bukna ők is. De a londoni polgárság zöme az 1641—42. évi dec.—januári forradalom idején a parlamentet támogatta, és, a képviselőházzal összefogva, jelentős túlerőt képviselt. Erről a mozzanatról ragyogó elemzést adott Valery Pearl: *London és a puritán forradalom* c. munkája.

A rokon témákkal foglalkozó és említést érdemlő könyvek közé tartozik K. R. Andrews munkája, melyben az Erzsébet-korabeli kalózkodásról ír és megállapítja, hogy a vagyonszerzésnek Trevor-Roper prof. szerinti egyik forrása, a Dél- és Nyugat-Angliából Spanyolország ellen cirkáló kalózok és vén tengeri medvék tevékenysége a XVI. század végére, ill. a XVII. század elejére egyre inkább kicsúszott a délnyugat-angliai helyi köznemesség ellenőrzése alól, és átkerült a londoni üzletemberek kezébe, akik életükben valószínűleg sohasem szálltak tengerre. A kalózkodást tőkés vállalkozás módjára szervezték meg és az abból származó profit zömmel a londoniakat illette.

Megjelent egy sor értékes cikk is, melyek ebben a témakörben az angol polgárháborúig terjedő időszakkal és a parlamentáris oldalon álló angol közigazgatási kerületek (grófságok) élén álló testületekkel foglalkoznak. Utalok itt Allen Everit prof., Spennington és Roots könyvére, valamint Underdown prof. több cikkére és mások írásaira, akik rámutattak, hogy az 1640-es években a polgárháború terjedésével párhuzamosan a hatalom a legtöbb angliai grófságban a hagyományosan uralkodó dzsentri kezéből átkerült egy alacsonyabb társadalmi csoporthoz, melynek tagjai a kismesek, azokat városi szövetségesei és a szabad parasztok voltak. Fontos azonban rámutatni, hogy a kismesek osztálya nem azonos a — Trevor-Roper szóhasználatára szerinti — hanyatló dzsentrivel; kismessé válhatott egy akkor felemelkedett szabadparaszt

vagy városi kereskedő is. Mindenesetre világossá vált, hogy a polgárháború harcai során a hatalom átmenetileg, az általános irányzatot követve, majdnem minden angol grófságban más kézbe került és mint az eddigi elemzésből látható, a nemesség felsőbb rétegének helyét a köz-nemesek és azok szövetségesei foglalták el. Ez volt a helyzet az 1650-es évekig, amikor elkezdődött a dzsentri felsőbb rétegének a visszatérése.

Anglia XVI. és XVII. századi mezőgazdaságának történetével — ezt a kérdést Trevor-Roper prof. különösen sajátjaként kezelte — számos értékes munka foglalkozott az utóbbi 20 év folyamán. Ez főként Hoskins prof. ösztönzésének volt köszönhető, aki a szabad parasztok végrendeleteinek tanulmányozása alapján kimutatta, hogy a XVI. század végén ennek az osztálynak a helyzete erősen fellendült, amint azt a nagyvonalú házépítések és a háztartási javak széleskörű megszerzése bizonyítja. Feltehetően ez az időszak hozta meg a belső piac gyors fejlődését is.

Beresford prof.: *Anglia elveszett falvai* c. műve új fényt vet az angliai közlegelők kisajátításának kérdésére, más jelentős művekben Bowden prof. a gyapjúiparról, Carriage pedig a járadékokról ír. Ez utóbbi műről beszámolót közöl egy tavaly kiadott jelentős munka, a John Thirsk szerkesztésében megjelent *Cambridge Agrarian History of England* IV. kötete, amely kitűnő áttekintést ad az e kérdéssel foglalkozó legújabb művekről. Fel kell hívnom a figyelmet egy, e könyvből vett új gondolatra. Thirsk és munkatársai szerint lényeges gazdasági eltérés állt fenn Angliában egyfelől a hagyományos konzervatív mezőgazdasági vidékek, és másfelől a puszták és erdőségek között. Ez túlnő a gabonatermelő Dél- és Kelet-Anglia, és a juhtenyésztő Észak- és Nyugat-Anglia közötti hagyományos eltérés mértékén, mert elszórtan még hatalmas erdőségek, puszták és műveletlenül hagyott területek maradtak Dél- és Kelet-Angliában is. Thirsk szerint a tulajdonképpeni mezőgazdasági vidékek a hűbéri társadalom kiegyensúlyozott, konzervatív, bázisai voltak, míg a pusztákon és erdős vidékeken bújtak meg a közlegelők kisajátításának áldozatai, a birtokuktól megfosztottak, és a gyorsan népesedő Tudor-társadalom más hontalan elemei; véleménye szerint ezekről a területekről került ki a fejlődő ipar munkaerő utánpótlása, és minthogy nem álltak a papok és földesurak ellenőrzése alatt, e területek váltak a szektás tevékenység központjaivá. Nézete szerint, bár előrebocsátja, hogy ez csak feltevés, ugyancsak innen került ki a polgárháború idején Cromwell hadseregének legénysége is. Trevor-Roper prof. támadja Tawney prof.-nak azt az álláspontját, hogy elfogadta Weber módosított véleményét, amely szerint a puritanizmus és a kapitalizmus felvirágzása összefügg egymással. Támadja továbbá azokat a véleményeket is, melyek szerint Angliában a puritanizmus hozzájárult a tudományok fejlődéséhez.

Megkísérletem, hogy az 1965-ben kiadott *Az angol forradalom szellemi kezdetei* című könyvemben kifejtsem az ezzel kapcsolatos nézeteimet, — munkámat Trevor-Roper prof. és mások megbírálták, és nem is alaptalanul: Purver, Trevor-Roper prof. tanítványa legutóbbi publikációjában kísérletet tesz annak bizonyítására, hogy a társadalom vezető rétegei semmiféle kapcsolatban sem álltak a puritánokkal, sem pedig a Comenianusokkal, Kominsky követőivel, legkevésbé pedig Hartlieb Sámuellel. E könyv nem győzött meg semmiről sem, ami talán természetes is, de ugyanebben az időszakban sok jó, a tudományok történetével foglalkozó munkát jelentettek meg Angliában ifjú tudósok. Elsősorban Roberts orvostudománnyal foglalkozó, valamint Rattansy és Webster vegyészetről írt könyvét említem. Az ifjabb angol nemzedék már nem fordul kifejezetten a marxizmus felé, ha a klasszikus-liberális értelmezés alternatíváját keresi, mint tette azt 30 évvel ezelőtt, mikor én a történelemszínre elindultam. Érdeklődése kiterjed a történelem megközelítésének széleskörű változataira; igen népszerűvé vált a szociológia és a statisztikai demográfia, tért hódított az elektromos computer is, bár eddig semmi olyan jelentős eredményt nem produkált, amely nem lett volna más módon is elérhető. A XVI. és XVII. századi angol társadalom problémáinak kutatása terén igen érdekes munka folyt az antropológiai technika alkalmazásával. Oxfordban két fiatal történész érdekes eredménnyel tanulmányozta az angliai XVI. és XVII. századi boszorkányságot és

pontosan olyan módszerekkel, mint ahogy egy antropológus tanulmányozná ma Afrikában.

Véleményem szerint a XVII. század interpretálásában az angol történészek közötti konfliktus lényegében véve a marxisták és nem marxisták vitája, annak ellenére, hogy ebben Tawney az antimarxisták céltáblája. Tawney Marx hatása alatt állt, de Weber is befolyásolta, és nem vallotta volna magát marxistának. A Labour-párt radikális tagja volt, a kizsákmányoltak szenvedélyes pártfogója, aki őszintén hitt a társadalmi igazságban. J. R. Alton professzor legutóbbi könyvében és cikkeiben Tawneynek pontosan ezeket a jellemvonásait teszi bírálat tárgyává. Maga J. R. Alton prof. Anglia Tudor-korszakának élenjáró kutatója, aki forradalmasította Cromwell és az 1630-as évek Angliájának Tawney szerinti értelmezését. Legutóbb megjelent cikkében frontális támadást indított Tawney ellen, mikor is azt írta róla, hogy bár lehetséges hogy Tawney a XX. század első felét felölelő periódus angol szellemtörténetének jelentős alakja, de csapást jelentett Anglia történelmére, mert — Alton prof. véleménye szerint — Tawney megkísérelte, hogy a történelmet használja fel a jelenkori akciók útmutatójaként. Alton érvelése szerint ezzel szemben a történészek kizárólag az a feladata, hogy az igazságot kutassa és semmi mást. Szerintem ezt Alton prof. úgy érti, a történelemnek a belső tevékenységet kell irányítania. Úgy hiszem, az ilyen támadásoknak semmi értelmük sincs, és hosszútávon feltétlenül győzni fog az az interpretáció, amelyet Tawney adott az angol forradalomról és amely olyan közel áll a marxista felfogáshoz.

Ha saját nézeteimet akarnám röviden összefoglalni mindarról, ami a XVII. század Angliájában történt, megállapíthatnám, hogy a forradalom és polgárháború matematikai vagy logikai törvényszerűséggel következett be; kiváltotta azt a XVI. századi expanzió, az infláció, az új világkereskedelem kialakulása, valamint a Tudor-békével Anglia számára megnyílt gazdasági előnyök nyomán a mezőgazdaságban és kereskedelemben egyaránt bekövetkezett nagyfokú vagyoni gyarapodás. Ez a fejlődés a XVII. században világszerte hirtelen megszakadt, amit Anglia vonatkozásában úgy magyarázunk, hogy a piacok összezsugorodtak; ezen csak az állam összes erőforrásainak mozgósításával, új piacok meghódításával, vagy Hollandiát leverve a régi piacok megszerzése útján lehetett volna segíteni. De minthogy a válság következtében az angol kormány roppant nehéz anyagi helyzetbe került, I. Jakab és I. Károly gyakorlatilag lemondtak az aktív külpolitikáról. Anglia mit sem számított a 30 éves háború idején, amely pedig döntő hatással volt Európa jövőjének sorsára. A kontinensen a protestantizmus sorsát Svédország, és nem Anglia irányította, és közben az egységes Hollandia, melyet erős kézzel kormányoztak a kereskedők, a világkereskedelem megszerzéséért harcolt. Csak az angol forradalom lezajlása, a tengerészeti Törvény megszavazása és a nagy hajóhad felépítése után került sor arra, hogy egy új típusú angol kormány provokálja a hollandokat, és magáévá tegye az angol kereskedők és puritánok korábbi politikai terveit.

A Hollandia elleni háború és Cromwell támadása Spanyol-Németalföld ellen a harminc év előtti, akkor elvetett terveket valósította meg, mert most a kormány, a kereskedelmi tényezők bizalmából és biztatására, elég erős volt ehhez. I. Jakab és I. Károly uralkodása idején, ha kormányaik aktívabb külkereskedelmet akartak folytatni, a hanyatló kincstári bevételek és az ebből származó viták szembesítették egymással a kormányt és a kereskedelmi érdekeket. A kormánynak új jövedelmi forrásokra volt szüksége, ezért emelte az adókat, áruba bocsátotta a monopóliumokat, beavatkozott a posztóiparba és a Kokain-tervezetbe, ugyanakkor a királyi gyámsági illetékek kiterjesztésével magára haragította a köznemességet. Így a kormánynak a XVII. századi válsággal kapcsolatban megnyilvánult politikája minden vonatkozásban csak hátráltatta a kereskedelem és az ipar fejlődését, és még ott is, ahol egyébként egészséges elvek érvényesültek, mindent beszennyezett, mint Tawney írta, a pénzülség, mert I. Károly udvarának szűkölködő udvaroncái elvárták a juttatásokat és vesztegetési pénzeket. Mindez

a parlamenttel folytatott vitákhoz vezetett, melyek során a képviselőház főként a köznemesség tulajdonát és a kereskedőket védte a minden eszközzel az adók emelésére törő kormány támadásai ellen. A veszélyes fordulat az 1630-as években érkezett el, amikor úgy látszott, hogy I. Károly, felhasználva a parlament szünetelését és a bírák függő helyzetét, a hadihajók építésére kivett adók segítségével megszilárdíthatja pénzügyi helyzetét, de ebben meggátolta az 1638-ban kitört skót háború. A gazdasági nehézségek kihatottak a vallási kérdésekre is és súlyos helyzetbe került az egyház, melynek bevételei nem tudtak lépést tartani az inflációval. Laud érsek vezetésével az egyház erélyes kísérletet tett elvesztett gazdasági pozícióinak visszaszerzésére; első lépésként Londonban próbálkozott a papi dézsma emelésével, ami heves harcokhoz vezetett, majd megkísérelte, hogy visszaszerezze a dzsentritől a kolostorok feloszlatásakor világi kezekre jutott egyházi tizedet. E tevékenysége folytán az egyház, melyet szoros szálak fűztek a koronához, konfliktusba került a köznemesség többségével.

Laud politikájának másik törekvése arra irányult, hogy ellenőrzése alá vonja azokat a hitszónoklatokat, melyekhez a protestánsok különösen ragaszkodtak. Mint feljebb már említettem, ebben az időszakban a kereskedők és más örökgyök alapítványaik útján gondoskodtak róla, hogy a hívők gyülekezete a hivatalos egyház szentbeszédei helyett a nekik kedves prédikációkat hallgathassa. Laud sikeres kampányt vezetett a prédikációk megszüntetésére, melynek során ellenségeskedésbe keveredett az ország majdnem minden önkormányzattal rendelkező városával, és így kézenfekvő volt az a megállapítás, hogy voltaképp a protestáns igehirdető egyház alapvető koncepcióját támatta. Megszüntette a prédikációkat, de nem gondoskodott pótlásukról. Mindez megkönnyítette a puritán propagandisták dolgát, akik szerint a pápista Laud égett a vágytól, hogy megsemmisítse Angliában a protestantizmust. Anglia erősen ingatag társadalmának hagyományos hűségét aláaknázták a reformációt követő évszázad radikális protestáns doktrínái, az egyéni lelkiismeret hangsúlyozása és a tekintélyek bírálata, mely ugyan elsősorban a pápát, majd a püspököket vette célba, de a király személyét sem kímélte. A Biblia angol nyelvű kiadása kapható volt már egy évszázaddal a forradalmat megelőzően és az ebben az évszázadban oly nagy buzgalommal létesített új iskolákban a lakosság egyre nagyobb számban tanult meg olvasni, és tanulmányozta a Bibliát. És éppen a Bibliából vették a puritánok doktrínáik nagy részét, melyekkel 1640-ben szembeszálltak a kormánnyal. A forradalom során valójában olyan, még radikálisabb tanok forrásává vált a Biblia, amelyek automatikusan elvezettek a puritán burzsoázia felemelkedésének kísérletéhez.

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

- Б. Беллер*: Национально-культурная политика Венгерской Народной Республики и Венгерской Советской Республики 1
Е. Гергей: Христианские-социалисты в буржуазно-демократической революции 1918 г. в Венгрии 26

ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ НОВОГО СИНТЕЗА ПО ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

- Э. Памлени*: О методах редактирования Истории Венгрии 66
Критический-историографический обзор новой истории Венгрии
Э. Нидерхаузер: История Венгрии 1790—1890 гг. 83
Т. Колошша: О главных проблемах истории Венгрии 1880—1900 гг. в свете изучения синтетических работ 96
Л. Маркуш: «Белые пятна» истории Венгрии 1890—1918 гг. 109

СООБЩЕНИЯ

- К. Бакаи*: Дискуссия по теме о возникновении города Секешфехервар 117
Г. Ваштаг: О былой металлургии драгоценных металлов в горе Бэржень 122
Ф. Макшаи: Иштван, «епископ коппаньский» 129
Э. Силади: Колониальный вопрос в Лиге Наций 131

ОБЗОР

- Ж. Натан*: О характере и этапах болгарского фашизма 141
Х. Хилл: Новые и достижения проблемы в исследовании истории Англии XVI—XVII вв. 155

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN

- B. Bellér*: Nationalitäten-Kulturpolitik der Ungarischen Volksrepublik und der Räterepublik 1
J. Gergely: Christlichsoziale in der bürgerlich-demokratischen Revolution des Jahres 1918 in Ungarn 26

VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

- E. Pamlényi*: Über die Redaktionsmethoden der „Geschichte Ungarns“ 66
Kritisch-historiographische Übersicht der ungarischen Geschichte der Neuzeit
E. Niederhauser: Geschichte Ungarns 1790—1890 83
T. Kolossa: Über die hauptsächlichsten geschichtlichen Probleme der Epoche 1880—1900 nach kritischer Durchsicht der zusammenfassenden Arbeiten 96
L. Márkus: Die „weissen Flecke“ der Geschichte Ungarns in den Jahren 1890—1918 109

KLEINERE BEITRÄGE

- K. Bakay*: Diskussionsbeiträge zur Frage der Herausbildung von Székesfehérvár (Stuhlweissenburg) 117
G. Vastagh: Die einstige Edelmetallverhüttung im Börzsöny-Gebirge 122
F. Maksay: István „Bischof von Koppány“ 128
Z. Szilágyi: Das Kolonialproblem vor den Foren des Völkerbundes 131

RUNDSCHAU

- J. Натан*: Über den Charakter und die Epochen des bulgarischen Faschismus 141
Ch. Hill: Neuere Ergebnisse und Probleme bei der Erforschung der Geschichte Englands im 16—17. Jahrhundert 155

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES

<i>B. Bellér</i> : La politique culturelle pratiquée par la République de Hongrie et la République Hongroise des Conseils à l'égard des nationalités	1
<i>J. Gergely</i> : Les socialistes chrétiens dans la révolution hongroise bourgeoise-démocratique de 1918	26

LES TRAVAUX PRÉLIMINAIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE DE L'HISTOIRE DE HONGRIE

<i>E. Pamlényi</i> : Les méthodes de rédaction du manuel L'histoire de Hongrie	66
La récapitulation critico-historiographique de l'histoire hongroise de l'âge moderne	
<i>E. Niederhauser</i> : L'histoire de Hongrie, 1790—1890	83
<i>T. Kolossa</i> : Les problèmes historiques majeurs de l'époque allant de 1880 à 1900 à la lumière de la récapitulation des synthèses	96
<i>L. Márkus</i> : «Les tâches blanches» de l'histoire de Hongrie entre 1890 et 1918	109

BRÈVES COMMUNICATIONS

<i>K. Bakay</i> : Interventions polémiques concernant la question du développement de la ville de Székesfehérvár	117
<i>G. Vastagh</i> : Sur l'ancienne métallurgie des métaux précieux dans la Montagne Börzsöny	122
<i>F. Maksay</i> : Étienne, «évêque de Koppány»	128
<i>Z. Szilágyi</i> : Le problème des colonies devant la Société des Nations	131

REVUE

<i>J. Natan</i> : A propos du caractère et des phases du régime fasciste bulgare	141
<i>Ch. Hill</i> : Nouveaux résultats et problèmes dans les recherches de l'histoire d'Angleterre aux XVI—XVII siècles	155

CONTENTS

ARTICLES

<i>B. Bellér</i> : The cultural policy of the Hungarian People's Republic and of the Hungarian Soviet Republic towards the national minorities	1
<i>J. Gergely</i> : Christian Socialists in the Hungarian bourgeois democratic revolution of 1918	26

PRELIMINARY STUDIES FOR THE NEW HUNGARIAN HISTORICAL SYNTHESIS

<i>E. Pamlényi</i> : Methods of editing the History of Hungary	66
A critical-historiographical survey of modern Hungarian history	
<i>E. Niederhauser</i> : The history of Hungary 1790—1890	83
<i>T. Kolossa</i> : The main historical problems of the period 1880—1900 as seen after a critical survey of comprehensive works	96
<i>L. Márkus</i> : The "blank spots" of Hungary's history between 1890 and 1918	109

SHORT ARTICLE^c

<i>K. Bakay</i> : Contributions to the discussion on the development of Székesfehérvár	117
<i>G. Vastagh</i> : One-time metallurgy of precious metals in the Börzsöny Mountains	122
<i>F. Maksay</i> : István "the Bishop of Koppány"	128
<i>Z. Szilágyi</i> : The colonial problem before the forums of the League of Nations	131

REVIEW

<i>J. Natan</i> : On the character and the periods of Bulgarian fascism	141
<i>Ch. Hill</i> : Recent results and problems in the study of English history in the 16th and 17th centuries	155

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Merkly László

A kézirat nyomdába érkezett: 1969. VI. 9. Példányszám: 950 — Terjedelem: 14,35 (A/5) ív

69.67798 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ara : 24,— Ft

INDEX: 25.812

Előfizetési ára egy évre : 40,— Ft

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest
V., József nádor tér 1 és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

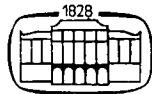
Telefon: 111—010. Csekkbefizetési számla: 05.915.111—46.

MNB egyszámlaszám: 46.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612.

Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

55676
D

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1969 XII. ÉVFOLYAM 3—4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), HANÁK PÉTER, KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS,
KISS ALADÁR, KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő),
NIEDERHAUSER EMIL, PUSKÁS JÚLIA, RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA,
ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Úri u. 51—53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Ránki György</i> : 20 éves a Történettudományi Intézet	165
Történettudomány és történeti tudatformálás (A Történelmi Szemle ankétja)	170

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Bánkúti Imre</i> : A németi görögök Tokajba telepítése 1705-ben	208
<i>L. Nagy Zsuzsa</i> : A fasizmus — ahogyan a magyar liberális ellenzék látta	213
<i>H. Haraszti Éva</i> : Békéltetők	231

AZ ÚJ MAGYAR TÖRTÉNETI SZINTÉZIS ELŐMUNKÁLATAI

<i>Hanák Péter—Lackó Miklós—Ránki György</i> : Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában	283
--	-----

VITA

Szabadságharc és kiegyezés között. Reflexiók egy témához (<i>Kosáry Domokos</i>)	337
Nicolae Titulescu történeti ábrázolásához (<i>Ránki György</i>)	345
Válasz egy tiltakozó kritikára (<i>Tilkovszky Lóránt</i>)	350

SZEMLE

A mai nyugat-német történetírás főbb irányzatai (<i>Stier Miklós</i>)	357
Hírek	364

A Történelmi Szemle szerkesztősége kéri a szerzőket, hogy ezen-
túl csak tolmácsoldal (25 sor 50 betű) terjedelemben gépelt, javítás-
mentes, nyomdakész állapotban levő, 2 példányban készült kéziratot
küldjenek be, s a kézirat leadásakor mellékeljék a tanulmány
rezüméjét is, ugyancsak 2 példányban.

RÁNKI GYÖRGY

20 éves a Történettudományi Intézet

A jubileumok többnyire a számadás és dícsérvés ösztönzői, szinte csábítanak emlékezésre; eredményeink felsorolására, igazi vagy vélt sikereink felidezésére, az elvégzett munka önkritikai megjegyzésekkel is tüzdelt értékelésre. A Történettudományi Intézet fennállásának 20. évfordulóját ünnepelve, mi sem lenne egyszerűbb, mint terjedelmes beszámolóban értekezni, milyen területeken milyen eredményeket ért el az Intézet, milyen publikációi jelentek meg, milyen kutatásokkal mélyítette el népünk történelmi ismereteit, hogyan járult hozzá a marxista történelem-szemlélet meghonosodásához és formálódásához Magyarországon, miként szerzett az utóbbi években munkájának és kollektívájának egyre nagyobb tudományos tekintélyt nemzetközileg, miként vált és maradt a marxista szemlélet elmélyítésének és megújulásának fő harcosává a történetírásban az SzKP XX. kongresszusa után, a MSzMP művelődés- és tudománypolitikájának kialakulásával. Sorolhatnánk számokat, neveket és témákat, de úgy gondoljuk, ez részben fölösleges. Rendelkezésünkre áll az Intézet 15 éves fennállása alkalmából éppen a Történelmi Szemle hasábjain közzétett bibliográfia. Abban az újabb összeállításban pedig, melyhez az Intézet elmúlt esztendeiről igyekeztünk számot adni, további 400 könyv, monográfia s tanulmány címe tanúsítja, hogy az Intézet munkatársai az elmúlt években sem tétlenkedtek, s munkájukkal hozzá kívántak járulni, — s talán szerénytelenség nélkül mondhatjuk, — hozzá is járultak az új, marxista történettudomány megerősödéséhez, egy új, szocialista történelmi tudat kialakulásához. Az Intézet irányításával s tagjainak jelentős közreműködésével készülnek az egyetemi tankönyvek, az Intézet neve szerepel a kétkötetes Magyarország története 50 000 eladott példányán. Szinte közhely tehát leszögezni, hogy a Történettudományi Intézet a magyar történettudománynak valóban központi műhelye, hogy egyre szélesebben kibontakozó tudományos élete, vitái és alkotásai — nem utolsósorban a más történet-szintéményekkel való jó együttműködés folytán — döntően befolyásolják egész tudományágunk helyzetét, módszertani és elvi fejlődését, gondolkodásmódját, probléma-látását.

Lehetséges-e egy két évtizede működő, közel félszáz igen különböző érdeklődésű tudományos dolgozót foglalkoztató intézmény esetében valamiféle közös módszerről, hozzáállásról, esetleg közös alkotói felfogásról beszélni a marxista történet-szemlélet, a dialektikus és történelmi materializmus szélesebb keretein belül? A történettudományi publikációk, a kutatások számszerű eredményein túl beszélhetünk-e a Történettudományi Intézet valamiféle egységes jellegéről, sajátos színéről a magyar történettudományban? S ha igen, mivel, hogyan jellemezhetjük ezt a helyet? Mindenek előtt szeretnénk leszögezni, véleményünk szerint valóban lehet beszélni egy sajátos egységes alkotói felfogásról a Történettudományi Intézet vonatkozásában. Beszélhetünk erről akkor is, ha nemcsak különböző korosztályokhoz tartozó, de bizonyos mértékig eltérő alkotói mód-

szerű, tudományos érdeklődésű kutatók kollektívájáról van szó. Beszélhetünk akkor is, ha több tudományos kérdésben az Intézet tagjai nincsenek egy véleményen — jaj is annak a tudományos intézménynek, ahol ez nincs így, — s ha az intézeti tudományos szemlélettől mi sincsen távolabb, mint valamiféle monolitikus egység. Az Intézetben mindig igen nagy súlyt helyeztek a magas szakmai színvonalra, s a marxista eszmeiségért folytatott küzdelem még az 50-es években sem vagy csak kevéssé lehetett szürke és felszínes alkotások menlevele. Az MSzMP tudomány-politikájának kibontakozása révén azonban lehetővé vált, hogy a magas elméleti követelmény és szakmai elmélyültség a történettudományi kutatómunka elengedhetetlen alapjává váljék, s ilyen tartalommal alakuljon ki egység az Intézet lassan négy generációt felölelő (az intézet egyike a legtöbb 30 éven aluli kutatót foglalkoztató társadalomtudományi intézeteknek) kutatógárdájának munkásságában.

A Történettudományi Intézet szemléletére jellemző az a felfogás, mely szerint a marxizmus, a kommunista eszmeiség csak magasfokú tudományosság révén töltheti be szerepét, s csakis akkor, ha színvonalas, tehetséges művekben valósul meg. Nem kétséges, hogy e nézet kialakulásában döntő szerepe volt Molnár Eriknek, aki 17 esztendőn át az Intézet élén állt, s alkotó életművével egyaránt buzdított a marxizmus önálló alkalmazására s magasfokú szakmai igényességre. Az Intézet ezen a nyomon határolta el magát mindattól s mindazoktól, akik a történettudományból, különösen a modern kor történetírásából publicisztikát akartak csinálni, s akik alapvető kérdések hangsúlyozása címén a történelmi folyamatok bonyolultságától kívántak eltekinteni. A Történettudományi Intézet munkatársait marxista szemlélet vezeti, tanultak, tanulnak, új és új gondolatokat merítenek a marxizmus klasszikusaitól. Rendkívül nagy horderejűnek, világot formálónak tartják a marxista elméletet és módszert, éppen ezért nem osztják azt a — sokszor a felkészültség hiányosságából származó — kishitűséget s önbizalomhiányt, a marxista tudomány valóságos lehetőségeit alábecsülő nézetet, mely a marxista történettudomány egy vagy egy-néhány régebbi tétele megállapításának módosítása vagy elvetése esetén a marxizmus egész épületének összedőlésétől fél, vagy legalábbis ezt hangoztatja. Az Intézet munkatársai és vezetői úgy vélik, hogy a történetírói módszer lényegét a marxizmus szellemében a történelem beható tanulmányozása kell, hogy alkossa: a marxista gondolat szabad terjedése, a problémák bátor feltárása, a történeti kritikai szemlélet. — Ni Dieu ni maître — volt a korai francia munkásmozgalom egyik újságjának címe; bizonyos áttétellel ez a gondolat, mely e címben kifejezésre jut, jellemző a mi tudomány szemléletünkre. Nem fogadjuk el a hagyományos, megkövesedett nézeteket tekintélyi alapon, bármennyire tisztában vagyunk a szokások nagy erejével. Nemcsak történelmünkhöz, de a korábbi történetfelfogáshoz is kritikailag viszonyulunk, nem azért, hogy elveszük azt, ami helyes és értékes benne, hanem azért, hogy a tudományos kritika rostjában átszűrve az eddigi eredményeket, csakis a valós, s ne a talmi tételek váljanak szemléletünk részévé. Az Intézetben az alkotó munkának, s nem az ismert nézetek ismételtetésének van becsülete. Tudjuk, hogy a tudományban új eredmény nem születik átgondolt elméleti munka, merész hipotézis-állítás nélkül. Ezt ma történettudományunk fejlődése szempontjából kulcskérdésnek tartjuk, ezért munkánkban, vitáinkon bátorítjuk az új elméleti eredményeket, s úgy véljük, mind a magyar történelem egyes korszakai elvi kérdéseinek tisztázásában és kidolgozásában, mind a történettudomány általános elvi és módszertani kérdéseinek az alkotó marxizmus szellemében történő felvetésében s megoldásában értünk is el bizo-

nyos eredményeket. Az alkotó marxizmus szellemének ápolása tehát az egyik fő jellemvonás, mely az Intézet munkáját egyre inkább meghatározza, sajátos helyét a magyar történettudományban különösen markánsan kirajzolja. S ez az, amit a jövőben is tudatosan tovább akarunk fejleszteni.

Az Intézet tagjainak többsége a magyar nép történetének különböző kérdéseit tanulmányozza, ami természetesen az Intézet legelső feladata. A magyar nép múltjának feltárásával, történeti fejlődése összefüggéseinek, problémáinak és ellentmondásainak bemutatásával adhatunk legtöbbet a jelen számára is. Ebben a vonatkozásban az Intézet munkatársai elsőként szakítottak avval a gyakorlattal, mely a nagy történelmi pillanatok összefüggő lánczá illesztésére irányult, és mellőzte a láncszemek közti hétköznapiakat. Mi nem egyoldalúan az ünnep- és gyásznapi történelmet akarjuk feltárni, nem csupán a diadalt, vagy a gyakori bukást akarjuk bemutatni; nem csak a pozitív, a kiemelkedő időszakokat kívánjuk ábrázolni, mikor a magyar nép a nemzetközi haladás élvonalában járt, de a vereségeket követő hosszú évtizedeket is, mikor a reakció úrrá tudott lenni eme erőfeszítéseken. Ezekben a szakaszokban a magyar történelem lapjai nem voltak fényesek, de a magyar nép akkor is élt, dolgozott s új eszméket, új anyagi javakat termelt, s a felemelkedés útját kereste. „A történelem történik” — írta Marx egyik levelében. Ennek a közhelyes, de mégis mélyértelmű — és sokszor figyelmen kívül hagyott — megjegyzésnek igyekszünk érvényt szerezni kutatásainkban, úgy értelmezve azt, hogy a történelem fejlődésmenete és következményei nem válhatnak a történészi önkény áldozatává.

Időben, tematikában egyaránt a történelem egészét kutatjuk. A történelem egészét, melyben az osztályharc az előrehajtó erő. Arra törekszünk azonban, hogy felfogásunk mentes legyen az egyes társadalmi osztályok szerepének idealizálásától, egyoldalú beállításától: a különböző korszakokban a különböző társadalmi osztályok szerepét s egymáshoz való kapcsolatát dialektikusan ábrázolja; megszabaduljon a történelem idealizálásától, a hamis történelmi analógiáktól, későbbi korszakok kérdésfeltevésének más korszakokra való visszavetítésétől, szubjektív normáknak a történeti fejlődésmentel szembeni követelményként való felállításától. Nem vagyunk hívei annak a történetírói módszernek, melyet Kemény Zsigmond így jellemez: „lefolyt idők embereim mindig azon jellemvonásokat fedezték fel, amelyekre szükségük volt, hogy rögtönzött állításaik érvényességére a történelem bélyegét nyomhassák.” Tisztában vagyunk azzal, hogy az a történész, aki a múltat hamisan tanítja, a jövő utópikus felfogásának csírát hinti el. A szocialista történelemtudat pedig valóságtudat, melytől mind a pesszimizmusnak, mind az utópizmusnak távol kell állnia. A magyar nép történelmének kutatása nem provincializmus, de lehet a magyar nép történetét provinciálisan kutatni.

A magyar nép történetének művelése azonban nem jelenti azt, hogy munkánkat Magyarország történetére korlátozzuk. „Mivel csak Franciaországot tanulmányoztuk, nem értettük meg azt sem” — mondta egyszer szellemesen egy francia író. Mi meg akarjuk érteni s értetni a magyar nép történetét, ezért elengedhetetlenül szükségesnek tartjuk, hogy a magyar nép történetét egyetemes történeti szemlélettel, a haladás és reakció nemzetközi harcával összefüggésben, a szomszéd népek történetével fennállt állandó kölcsönhatásában szemléljük. Fel szeretnénk ismerni s levonni tanulságait annak, hogy Kelet-Európa népeinek története évszázadokon át összefonódott, szembenállásuk s vitáik mindig valamennyiük kárát eredményezték, valamennyi bukásához vezetett, s felemelkedésük csak az együttműködés eredménye lehet. Egyetemes történeti szemlélet, Kelet-

Európa sajátos problémáinak kutatása, a magyar nép szerepének sokoldalú értékelése, a magyar állam elnyomó funkciójának — midőn volt — bemutatása s kritikája, de értékeinek, eredményeinek feltárása határozza meg ezt a szemléletet. Ebben látjuk a hazafiság és internacionalizmus helyes egybekapcsolását. A történeti kép teljességére, sokoldalú bemutatására irányuló törekvés, a magyar nép történeti útjának internacionalista szellemű megvilágítását tekintjük az Intézet alkotó módszere másik fontos jellemvonásának.

A történettudomány politikai tudomány; alkalmazása, eredménye fegyver a nemzetközi ideológiai küzdelemben szintűgy, mint a hazai eszmei tisztázódásért folyó vitákban. A Történettudományi Intézet munkatársai számolnak ezzel, s megtisztelő feladatuknak tartják, hogy munkájukkal közvetve nemes célok érdekében folyó küzdelmet támogathatnak. Nem véletlen, hogy az Intézet tudományos alkotómunkája különösen az utóbbi években terebélyesedett ki, s mélyült el, midőn a MSZMP politikája hazánkban megteremtette a szocialista tudományos alkotómunka szélesebb lehetőségeit. Számunkra az elvi alapot s kiindulópontot a MSZMP tudománypolitikai irányelveiben is rögzített álláspont képezi. Ezekben az elvekben látjuk a tudomány felvirágzásának döntő lehetőségeit s kötelességünknek tartjuk, hogy ezen elvek érvényesítése mellett tudásunkkal, képességeinkkel messzemenően kiálljunk. De a politikai küzdelemben való részvétel tudományos eszközeit keressük, abból kiindulva — s ez messzemenően egybeesik az Irányelvek intencióival —, hogy a társadalomtudomány tudomány, nem pedig szándékolt politikai propaganda. Véleményünk szerint ez két összefüggésben is meghatározza a munkamódszereinket: Egyrészt úgy véljük, hogy a szocialista tudatért folyó küzdelemben nem pillanatnyi taktikai célok, közvetlen aktuálpolitikai feladatok tudományos igazolása a feladatunk, mint ahogy érvényben levő elfogadott tételek visszhangozása s megerősítése sem. A történettudomány az igazság feltárásával, a történelem egészének bemutatásával járul hozzá a jelen problémák megoldásához. Nem a mindent megoldó kulcsot akarjuk ahhoz szállítani, amint hogy ez nem is lenne lehetséges. Úgy véljük azonban, hogy a történelem gazdag tárházának tanulmányozása választ adhat napjaink több kérdésére, elősegítheti a társadalmi s gazdasági mozgás megértését, a lehetséges alternatívák közül a legjobb változat megtalálását. Nem abszolutizáljuk, nem túlozzuk el a segítségnyújtás lehetőségét. A leggazdagabb történeti tapasztalat, a legeredményesebb történeti kutatás sem mentesítheti a mai nemzedéket az alól, hogy alkotó módon, saját maga találja meg válaszait a ma által feltett kérdésekre, s nem elsősorban a történeti múltra, hanem a jelenre tekintve formálja a jövőt. De nem is becsüljük alá a történettudomány lehetőségeit. Jelen problémáink megértését ugyanis a történelmi tapasztalat teljessége — s nem egyetlen változat vagy lehetőség kiragadása — nagymértékben megkönnyítheti, megóvhat bennünket attól, hogy a jelent s a jövőt a múlttól elszakítva hamisan lássuk, hogy a változás és folytonosság dialektikáját a történelemben félreismerjük. Sablonos válaszokkal, hamis, történetietlen analógiákkal, a hazai fejlődés sajátosságainak figyelmen kívül hagyásával, az egyetemes történeti fejlődésből való kiragadásával hibás iránytút adna a történész a jelen harcossainak, valójában útvesztőbe, zsákutcába juttatná őket. Amikor nemcsak tanulságokat akarunk a jelen megértéséhez szolgáltatni, mikor nem kész válaszokat és formulákat, hanem támpontokat akarunk csak nyújtani a jelen küzdelmeihez, akkor segítjük azt igazán, akkor tesszük lehetővé a helyes tájékozódást, nyitva hagyva a lehetőséget az alkotó, teremtő gondolkodás számára.

Ugyanakkor felfogásunk meghatározza hozzáállásunkat a világ tudományos gondolkodásához is. Munkánkkal — ismétljük — a nemzetközi ideológiai harc-

hoz, a társadalomtudományok terén folyó eszmék küzdelméhez kívánunk hozzájárulni. De ebben a küzdelemben a legmodernebb eszközökkel, a tudományos fegyverzet lehető teljességével óhajtunk résztvenni. Ezért a tudomány eredményeinek nem származását, hanem funkcióját nézzük. Ezért keressük mindazt, ami a tudományban új, aminek vagy akinek van tényleges mondanivalója. *Ezért midőn az elméleti kérdésekről vitatkozunk a polgári társadalomtudománnyal, új eredményeit, értékeit elismerjük, s amennyiben a marxista felfogásban adaptálható, alkalmazzuk is azokat.* Lenin egyszer azt mondta, hogy a szocializmus akkor győz a kapitalizmus felett véglegesen, ha a munka magasabb termelékenységét tudja biztosítani. A társadalomtudományban szintén akkor tudjuk megbizonyítani véglegesen a marxista társadalomtudomány fölényét, ha általában — de nemcsak általában, hanem részleteiben is — helyesebb választ tudunk adni a tudomány problémáira. Éppen ennek biztosítása követeli meg a nyitottságot, az érzékenységet, a tudományos érzéket, s nem utolsósorban az eszmei határozottságot. Nem szidni kívánjuk a polgári tudományt, hanem annál jobbat produkálni. Feladatunk nemcsak a burzsoá ideológia elleni védekezés, hanem a marxista ideológia terjesztése is. Ezzel szolgáljuk a leghatékonyabban szocialista társadalmunk mai célkitűzéseit, s ebben a szocializmus, a MSzMP feladatainak ilyen értelmű *elvi, tudományos* támogatását tekinthetjük a Történettudományi Intézet tudományos szemlélete, munkamódszere további fontos karakterisztikájának.

Nem szokványos szóvirág, hanem nagyon is élő valóság, hogy az Intézet előtt álló közeli feladatok nagyobbak, fontosabbak, mint a korábbiak. A készülő 10 kötetes magyar történet munkálataiban — természetesen nem egyedül, hanem hagyományaihoz híven más történeti intézményekkel összefogva —, a Történettudományi Intézet vállalta — helyzeténél és felkészültségénél fogva — érthetően a döntő feladatokat, a korábbinál nagyobb munka-koncentrációt.

Ha az Intézet kitart a marxista tudományosság magas igényessége mellett, ha képes lesz hazánk igaz történetének egyetemes történeti összefüggésekben való vizsgálatára, s a szocialista hazafiság s nemzetköziség összekapcsolására, ha képes lesz a tudomány új eredményeinek és módszereinek helyes értelmezésére és felhasználására, ha munkáját áthatja a szocialista tudat formálásában ránk háruló fontos feladatok teljesítésének igénye, akkor bizonyosak lehetünk, hogy a következő, a 25 éves jubileumon már újabb nagy munkák eredményes lezárásáról adhatunk számot.

Történettudomány és történeti tudatformálás

A Történelmi Szemle szerkesztősége körkérdést intézett húsz történészhez. A kérdés így hangzott: „Hogyan értékeli a magyar történészeknek a történeti közgondolkodás helyes orientálására irányuló tudományos tevékenységét az elmúlt évtizedben, s miben látja e téren a legfőbb problémákat és feladatokat?”

A körkérdésre 14 válasz érkezett.

BENCZÉDI LÁSZLÓ, tudományos kutató

A magyar történészeknek a történeti közgondolkodás helyes orientálására irányuló tevékenysége igen szerteágazó volt, s — nézetem szerint — egészében eredményesnek, hatékonynak mondható az elmúlt évtizedben. A feltett kérdés szempontjából e periódus történettudományi tevékenységének legfőbb jelentőségét abban látom, hogy társadalmunk szellemileg mozgékony, gondolkodó részében a marxista történetfelfogás tartós alapokon nyugvó, igazi, demokratikus tekintélyének a feltételeit teremtette meg. Vagy más szóval: az elmúlt tíz évben nagy lépést tettünk abban az irányban, hogy — a nagy marxista gondolkodó, Gramsci kifejezésével élve — a marxizmus uralmi helyzetét annak valóságos hegemoniájává mélyítsük el a történeti közgondolkodásban.

Hosszú tanulmányt lehetne írni ennek a fejlődésnek egymást kiegészítő összetevőiről, aspektusairól, s remélhető, hogy a kellő távlatok kialakulásával meg is születik majd e korszak tudomány- és ideológiatörténeti irodalma. Itt csupán az általam legfontosabbnak tartott összefüggések kiemelésére szorítkozhatom. Történettudományunk elmúlt évtizedbeli fejlődésében két, egymással szoros kölcsönhatásban levő folyamatot tartok döntőnek, s mindkettőnek szoros kapcsolata van a közgondolkodás alakulásával. A marxi—lenini történetiszemlélet alapján történettudományunk nagyarányú tartalmi gazdagodása, tematikai differenciálódása ment végbe, amely a maga új tudományos eredményeivel, módszertani vívmányaival egyben a teoretikus alapok megszilárdítását és ki szélesítését eredményezte. Másrészt: ez a nagyarányú gazdagodás és differenciálódás éppen azért következhetett be, mert marxista történettudományunk nagyjában-egészében kiheverte az 1950-es évekre jellemző gyermekbetegségeket: sikerrel vette fel a harcot, sőt részben le is küzdötte a dogmatikus marxista szemlélet kötöttségeit, mindenekelőtt szubjektív-voluntarista torzításait. Az 1960-as évek magyar történetírása így válhatott új kezdeményezések, élénk és termékeny viták, az alkotó marxista gondolat és módszer újjászületésének és fel-frissülésének hordozójává.

Ami történettudományunk tematikai és módszertani gazdagodását illeti, hadd utaljak itt röviden arra, hogy a jelzett periódusban egész sor olyan kutatási

terület és metodikai eljárás nyert polgárjogot marxista történetírásunkban, amely korábban kívül maradt annak keretein, sőt a hivatalos tudománypolitika részéről bizalmatlan, olykor egyenesen ellenséges elbírálásban részesült. Különösen *gazdaságtörténetírásunk* eredményeit tartom ebből a szempontból figyelemre méltónak. A gazdasági növekedés problematikájának a magyar történelem egyes korszakaiban való vizsgálata, a kvantifikációs módszerek sokoldalú alkalmazása, az ökonometriai és szociometriai munkálatok megindulása már eddig is fontos új eredményeket hozott, s további kibontakozásuk, terebélyesedésük minden bizonnyal a magyar történeti fejlődés eddigieknél árnyaltabb, pontosabb, életteljesebb ábrázolását fogja eredményezni. Hasonló a helyzet az 1960-as években fellendült marxista *eszmétörténeti* kutatásokkal. Az 50-es évek dogmatikus történetnyszemléletében az eszmétörténet amolyan „gyanús” kutatási területnek számított, mint ahogy, valljuk meg, az ellenforradalmi korszak szellemtörténeti irányzata sok szempontból valóban kompromittálta is azt. Ma már egészében túl vagyunk ezen a gyanakvason, s egyre jobban látjuk a marxista alapokon művelt eszmétörténet nagy jelentőségét, többek között éppen a történeti közgondolkodás helyes orientálása szempontjából. A haladó és reakciós, vagy éppen ellentmondásos eszmeáramlatok olykor századokat átívelő fejlődésrajza, mint a most fellendülő ideológiatörténeti kutatások remélhető eredménye, fontos hozzájárulást jelenthet a társadalmi tudat szocialista formálásához.

Akár az utóbbi években fellendült gazdaságtörténeti, akár az ideológia-történeti munkálatokat tekintjük — s harmadikként idesorolhatjuk a társadalomtörténeti vizsgálódásokat is — mindenképpen feltűnik újabb történeti irodalmunknak az a jellegzetessége, hogy nagy idősorok törvényszerűségeinek a megragadására törekszik, azaz *távlatossá, perspektívikussá* válik az érdeklődése. Távlatossá, perspektívikussá, mondhatjuk, persze nemcsak a szó időbeli, hanem térbeli értelmében is. Ez a kettős — idő- és térbeli — távlatosság pedig kétségtelenül az 1960-as évek magyar történettudományának legmesszebbre kiható eseményével, a történetnyszemléletünk nacionalista maradványairól *Molnár Erik* kezdeményezésére lezajlott vitával van szoros összefüggésben.

Kellő távlat híján ma még nehéz volna pontosan felmérni, hogy a magyar történeti közgondolkodás mi mindent köszönhet Molnár Erik fellépésének és az azt követő nacionalizmus-vitának. Annyit azonban már most is elmondhatunk, hogy a vita során felvetődött új gondolatok és felismerések szemünk láttára épülnek be társadalmunk történeti tudatába, válnak a magyar történeti közgondolkodás szerves részévé. A nemzetné válás és nemzeti kérdés osztályszempontú megközelítése, az osztályérdekek és az osztályharc primátusáról szóló marxi tanításnak nacionalista torzításoktól mentes, eredeti tisztaságában való felszínre hozatala, a magyar történeti fejlődés összehasonlító kelet-európai és egyetemes történeti szemlélete — mindez olyan fejlemény, s egyben elméleti irányító szempont történettudományunk utóbbi néhány évében, amely közvetlenül befolyásolja a tudományon kívüli, szélesebb értelemben vett történeti közgondolkodás alakulását is. A magyar társadalmi és politikai közgondolkodásnak, mint ismeretes, hosszú időn át jellemző sajátossága volt nagyfokú érzelmi telítettsége, a társadalmi és politikai jelenségek érzelmi alapon történő megítélése, globális igenlése vagy elvetése. Féltreértés volna persze azt gondolni — és ilyen féltreértéssel, sajnos, nem egyszer találkozhatunk —, hogy történettudományunk újabb fejlődése mintegy közvetlenül „hadat üzen” az érzelmeknek — egy ilyen akció amúgyis értelmetlen és szükségképpen kudarcra ítélt vállalkozás lenne. Nézetem szerint inkább arról van szó, hogy marxista történet-

tudományunk az érzelmi szféra egyidejű tisztelőben tartása mellett az elemző-kritikai-racionális gondolkodást és *valóságérzéklet* erősíti társadalmunk tudatában. Más kérdés azután, hogy az elemző-kritikai készségnek és realitásérzéknek ez az erősítése, meggyőződésem szerint, *közvetve* társadalmunk érzelmi szférájára is visszahat, végsősoron — a maga módján és eszközeivel — ugyanazokat a pozitív impulzusokat ápolva és erősítve, amelyeket társadalmunk az érzelmi ráhatás nagy mestereitől — a haladó költőktől, íróktól és művészekről — kapott.

Történettudományunk elmúlt évtizedes fejlődése — és ez egyik nagy ereje és pozitívuma — a nézetek állandó egybevetése és összezapása közepette, termékeny viták légkörében ment végbe. A viták egyik csomópontja éppen a fenti kérdés körül alakult ki. Tudományunk elmúlt évtizedbeli fejlődésének ismeretes például egy olyan értékelése, amely annak főirányát azért ítéli el, mert újabb történeti munkáinkból az objektív történeti törvényszerűségek túlbecsülését, illetve a szubjektív emberi törekvések, a néptömegek történelemformáló szerepének lebecsülését véli kiolvasni. Egyik legutóbbi nyilvános vitán olyan éles bírálat is elhangzott, hogy ez a történettudományunkban kifejezésre jutó szemlélet nincs tekintettel a történelemtanítás nevelő és lelkesítő feladatára, s elidegenedést jelent a magyar progresszió minden értékes történeti hagyományától. Ezzel az értékeléssel a magam részéről nem tudok egyetérteni. Főhibájának a progresszió bizonyos sematikus elképzelését tartom — és pedig két szempontból is. Egyrészt figyelmen kívül hagyja, hogy a történeti progresszió követelmény-rendszere maga is történeti kategória, tartalmi összetevői, formái a változó korok szükségleteinek megfelelően maguk is folytonosan alakulnak. Másrészt azért is sematikusnak tartom a fenti álláspontot, mert szem elől téveszti a különböző politikai, nevelői, kulturális és tudományos tevékenységek hivatásbeli sajátosságait, s a társadalmi tudatformálás egyes tartalmi részleteit illetően is azonos követelményeket állít politikai nevelőmunka, iskolai nevelés, irodalom, költészet és — történettudomány elé. Pedig a történettudomány nem akkor teljesíti tudatformáló hivatását, ha mindenáron didaktikussá, vagy a költészet módján lelkesítővé, mozgósítóvá akar válni, hanem ha szigorúan és következetesen a maga tudomány megszabta útját járja. Ebben az összefüggésben sem árt Gramscit idézni, aki azt a felfogást vallotta, hogy a művészet annyiban nevel, amennyiben művészet, s nem amennyiben „nevelő művészet”. Ugyanez, fűzhetjük hozzá, szóról szóra így igaz a tudomány, s ezen belül természetesen a történettudomány vonatkozásában is. Történettudományunk nem önmaga lényegének feladásával, hanem csakis megtartásával és kifejlesztésével integrálódhat szocialista nemzeti kultúránkba.

A fenti állásponttal szemben magam nem is tartom elegendőnek, hogy történettudományunk újabb fejlődésének egyszerű pozitívumait hangsúlyozzuk. Ennél, úgy hiszem, többről van szó! A marxista történeti gondolkodás legújabbkori hazai elterjedésében — eltekintve itt a századeleji előzményektől — egyre inkább két nagy progresszív korszakát különböztethetjük meg egymástól. Az első korszak ma már maga is történelem: az 1930-as évek második felében kibontakozó népfront-politika időszaka, illetve ennek történettudományi és -szemléleti megalapozása volt. A másik nagy korszak, merjük remélni, még nem történelem, hanem maga az élő jelen: alapját a nemzetközi munkásmozgalom nagy eseménye, a SzKP XX. kongresszusa vetette meg, s az 1960-as évek új kutatási törekvéseit, vállalkozásait, olykor útkereséseit foglalja magába. Ereje ma még kétségtelenül kevésbé az összesítésben, a szintetizálásban, mint inkább az újszerű kérdésfeltevésekben és válaszadási kísérletekben, a részletek ki-

munkálásában mutatkozik meg. Az eltérő, olykor pesszimiztikus megítélések egy része talán abból a szorongásból is fakad: vajon képesek leszünk-e a jó kezdeményezéseket szintézisbe foglalni, eddig elért részeredményeinket időállóan összesíteni.

Látva a történettudományunk fejlődésének útjában álló nehézségeket, megoldatlan problémákat is, magam mégis inkább a bizakodó, optimista álláspontot tenném a magamévá. Erre az optimizmusra, úgy vélem, több körülmény is feljogosít. Mindenekelőtt országunk, egész társadalmunk elmúlt évtizedbeli fejlődése, amelynek kiegyensúlyozottsága, megalapozottsága, nyugodtan mondhatjuk, példa nélkül áll újabbkori történelmünkben, s amely rendkívül kedvező feltételeket biztosít az elmélyült alkotó munkához. S bizakodásra, derűlátásra hangol másrészt az a ritkán adódó összhang is, amely társadalmi és politikai fejlődésünk „külső” elvárásai, valamint tudományunk fejlődésének „belső” szükségletei között az utóbbi jónéhány évben kialakult. A marxista történettudomány és történeti gondolkodás, tudjuk, mindenkor az élő társadalmi és politikai gyakorlattal való kapcsolatából merítette az erejét: nagy korszakai, iskolái, teljesítményei egyben mindig igazi korsükségletet elégitettek ki. Így van ez a jelenben is. Derűlátásomat arra a meggyőződésre alapozom, hogy történettudományunk elmúlt tíz éve jól tartotta a lépést korunk valóságos szükségleteivel. Ha meglesz bennünk a készség az együttműködésre, egyes eltérő nézetek ellenére is minden erő, tudás, tehetség és jószándék egyesítésére, akkor remélhető, hogy történettudományunk sikerrel fog megbirkózni jelenlegi legfontosabb feladatával: új felismeréseinek és eredményeinek a szintetizálásával, a magyar történelem átfogó új marxista összefoglalásának a kidolgozásával.

BEREND T. IVÁN, a történettudományok doktora

A rendkívül indokolt és érdekes írásos ankét módszere nyilván felment attól, hogy az elmúlt évtized egész történetkutatói tevékenységéről általában és egészében próbáljak véleményt formálni. Ezt az átfogó historiográfikus igényt másoknak átengedve, és talán későbbi időpontra is halasztva, egyben az eredmények és gyengeségek patikamérlegén kimért vegyületének kikeverését is elhárítva, hadd emeljem csupán ki azokat a mozzanatokat, melyek leginkább, vagy legkevésbé tetszettek az elmúlt évtizedre visszatekintve.

Leginkább abban látok előrehaladást, hogy történetírásunk szakmai színvonalára, tényfeltáró igényessége, témaválasztási és feldolgozási mélysége hatalmasat fejlődött. Óriási és korábban sokszor egyáltalán nem „mozgatott” adatok kerültek feldolgozásra, értékes dokumentumkiadvány sorozatok, precíz, és ugyancsak hatalmas anyagra épülő monográfiák, számos maradandó értékű tanulmány jelent meg, egészen új tudományos disciplinák lendültek impozáns fejlődésnek és készülnek a nagyigényű történeti szintézisek is.

A szakmai színvonal lényeges, fordulatot jelentő emelkedése természetesen elválaszthatatlanul összekapcsolódott a történetírás eszmei fejlődésével. A korábbi dogmatizmus, vulgáris politizálás és kuruckodó nacionalizmus furcsa és ízetlen keverékét nagyjából kiöntöttük (bár sajnos még mindig akadnak, akik nagy igyekezettel újból akarnák tölteni). Nagy előrehaladást tettünk a reális elemzések talajára állított, európai horizontú, összehasonlító és osztályelemzésre épített marxista módszer kialakítása útján. (Bár e folyamat legalábbis jócskán ellentmondásos: még jelenleg is nagyon széles a beszűkült, pusztán országhatárok

közé zárkózó vizsgálódás, s az ötvenes évek történetírói dogmatizmusára nemcsak az alkotó-elemző marxista eszmeiség formájában született válasz, hanem az eszméktől elforduló pozitívizmus formájában is.)

De vajon minden előrehaladásunkkal eljutottunk-e a történeti közgondolkodás valóságos formálásának funkciójához? Van-e igazi hitele, van-e igazi hatása a tudományos eredményeknek? Eljutnak-e szélesebb tömegekhez? Valamelyest természetesen eljutnak és hatnak. Ezúttal ne mérjük mennyire, mert annyi biztos, hogy kevésbé. A történelem oktatása sokszor siralmas, a tanulók többnyire olyan történelmet tanulnak, mintha az elmúlt évtizedben nem is született volna semmi érdemleges kutatási eredmény. Egy-egy író vagy közíró „történetírói munkássága”, amik általában jelen politikai nézeteknek, jövőre vonatkozó elképzeléseknek, vesszőparipáknak, sőt monomániáknak „történetiesítése” formájában jelentkeznek, sajnos sokkal inkább formálják a történeti közgondolkodást, mint kiváló szakmunkák. S ha így van, aligha elsősorban a történeti kontárkodást okolhatjuk, hanem magunkat. Ha feladatainkat akarjuk kialakítani, az okokat kell keresnünk.

Az első, ha úgy tetszik látszólag műfaji ok: még nem született meg, vagy legalábbis nehezen bontakozik ki az igazán tudományos színvonalú népszerűsítés, a valóban tudományos háttérű publicisztika. A szépen, úgyszólván szépírói igényvel és műgonddal megírt vitairat, esszé, történetfilozófiai általánosítás. Erről már sokszor esett szó. Jóval kevésbé arról, hogy a szaktudományos és népszerűsítő munkák merev elválasztása már maga is clavult. Nemesak arról van szó, hogy nálunk nincs igazán átütő erejű népszerűsítés, hanem arról is, hogy a szaktudomány is belemerevedett 19. századi metodológiájába és műfajkereteibe.

Nézzünk végre szembe igazán és őszintén azzal, hogy vajon kiknek írjuk lehetőleg minél vaskosabb, mert lehetőleg minél teljesebb forrásanyagra épített és maximálisan dokumentált, hatalmas jegyzetapparátussal felszerelt óriás monográfiáinkat! Nem jelentéktelen hányaduk elolvasása a szakmai olvasó számára is kemény (és unalmas) házifeladat. Az irodalom az elmúlt évtizedekben látványosan fordult el a klasszikus nagyregénytől s alakította ki a kor körülményeihez igazodó új formáit. (Bebizonyítva, hogy a kisregény, sőt akár az „egyperces novella” is hatalmas mondanivalót hordozhat.) Vajon elkerülhető-e a hasonló műfaji újraorientáció a történetírásban? Legalább annyira nem, amennyire — de ez a kérdéshez csak közvetve kapcsolódik — a metodológiai és témaválasztási megújulásra is szükségünk van.

A fenti kérdést azonban korántsem tartom magában álló műfaji vagy stilisztikai ügynek. Sőt, meggyőződésem szerint a legszorosabban összefügg fellendülő történettudományunk másik gondjával: elméleti és történetfilozófiai gyengeségünkkel. Ez utóbbi területen érthetetlen érdektelenség, bezárkózó tájékozatlanság és lekicsinylő negligáció érvényesül. És az okok talán érthetőek. Ez is egy fajta reakció a betűrágó doktrinérsséggel és citatológiával helyettesített ún. elviségre. Ideje lenne azonban már túljutni rajta. Nemesak azért, hogy önálló tanulmányok egész sora gyülekezzenek, s ezzel élénk kritikai reagálással fogadjuk be mindazt, ami új és hasznos, hogy megismerjük, értsük, alkalmazzuk, vagy tudatosan elvessük és bíráljuk, amit a történettudomány, szemléletben és módszerben nemzetközileg produkál. Az ilyen írások világszerte nem véletlenül állnak a történeti irodalom érdeklődésének középpontjában csakúgy, mint a történeti bestseller ranglisták elegáns helyein. De elengedhetetlenek azért is, mert nélkülül az elméleti-eszmei munka és felvértezetttség nélkül a legszakszerűbb szakmonográ-

fiát vagy tanulmányt is valamiféle provinciális bezártság és szűklátókörűség lengi körül. E nélkül nem fejlődhet a célratoró és tömegekhez áttételek nélkül szóló új tartalmú és formájú történetírás. De ez aligha lehetséges, ha az elméleti-metodológiai területeket a kutatók többsége elkerüli és a történetkutatásba belefáradt történészek pihenőhelyének, nem egyszer a világmindenség értelmében vett általánosságok megfogalmazásának, tudományos zsargonba csomagolt sarlatánkodásnak engedi át.

Ezekben látom a történeti közgondolkodás helyes orientációjához szükséges további előrehaladás legfőbb teendőit.

ELEKES IAJOS, az MTA levelező tagja

Ankétok általában kevésbé alkalmasak tudományos kérdések, elméleti-módszertani problémák tisztázására. Annál hasznosabbak lehetnek, ha ilyenekre hívják fel a figyelmet. Nem azonnali megoldás, hanem annak érdekében végzendő további munkálatok, megfontolások elindítása igényével. Úgy gondolom, ilyesmi lehet a célja a Szemle mostani ankétjának is. Ezért örömmel veszek részt benne, hangsúlyosan csupán néhány probléma érintésével és a fentebb jelzett igény keretei közt.

Az ankéton felvetett probléma régóta foglalkoztat, több aspektusában is. Az egyik ilyen aspektus a történelmi megismerés jellege, sajátossága, tudományos értéke. A másik a történelmi ismeretek, nézetek heilleszkedése a tudat egészébe, személyiségformáló, világnézeti alapállást alakító szerepük érvényesülése. Az első dolog, amit szeretnék leszögezni: úgy vélem, történettudományunk — az elmúlt negyedszázad fejlődésének eredményei, tanulságai nyomán — elérkezett oda, hogy ezekre és idekapcsolható hasonló kérdésekre az eddigénél több figyelmet fordítson és (a szükséghez képest más tudományokkal együttműködve, azok eredményeit, szempontjait és módszereit is felhasználva) lehetőségig pontos, szabatos választ is adjon rájuk. Azt tartom, az ilyen jellegű vizsgálódásoknak még csak a kezdő lépéseit tesszük; eredményként kell elkönyvelnünk azt is, ha — egyelőre lemondva a teljesség és pontosság igényéről — csupán feltételes érvényű, munkahipotézisként megfogalmazott válaszokat adunk vagy csak a kérdéseket tesszük fel az eddigénél szabatosabb, célirányosabb formulázásban.

Három kérdéskört érintenek egészen vázlatosan, mint amelyekkel kívánatos volna már a közeli jövőben alaposabban foglalkozni. Az egyik: a tudatviszonyok fejlődése, komplexitása, ellentmondásossága és ebben az összefüggésben a történelmi ismeretek jellegének, hatásának, szerepének változása. A másik: a marxi—lenini elvi alapozású történetkutatás eredményeinek viszonya a szélesebb rétegek történelmi érdeklődéséhez, az igények és a szükségletek kielégítéséhez. A harmadik: az elméleti, metodikai jellegű kutatások szükségére és lehetőségére, szerepük történettudományunk további fejlesztésében.

1. Az első kérdés megválaszolása (talán már a kérdés szabatos megfogalmazása is) nyilvánvalóan több tudomány rendszeres együttműködését igényelné. Amire itt elsősorban szeretném felhívni a figyelmet, az éppen ez: a rendszeres együttműködés szükségessége, ilyen irányú kutatások elindításának és folyamatos végzésének nagy fontossága. A tudatviszonyok fogalmi meghatározása, összetételük és mozgásirányuk körülírása érdekében az elmúlt években nem kevés erőfeszítés történt, de sokkal inkább a művészetek (és hatásaik), mint a szaktudományok oldaláról; sokkal inkább a közelítő becslések, mintsem többé-

kevésbé elfogadható felmérések vagy éppen reprezentatív statisztikák segítségével. Nem kell részleteznem az ilyenféle kutatások nagy nehézségeit és sajátos metodikai problémáit. Ezekre is gondolva, különös megbecsüléssel kell számon tartanunk azt a néhány szaktudományi jellegű feldolgozást, amely ilyenféle kérdések tisztázását tűzte célul, olykor éppen a történettudomány aspektusából vagy tekintettel annak szempontjaira. (Például: történelmi fogalmak fejlődése vagy korkép kialakítása az iskolázás különböző szintjein; üzemi munkások történelmi érdeklődésének tematikai megoszlása stb.) Nehéz és áldozatos az ilyen kutatás, az eredmények értékelése nem mindig áll arányban a tárgy fontosságával és a megközelítésére fordított nagy energiabefektetéssel. Saját szakmánk, kutatói tevékenységünk célirányosabb tervezése és szervezése érdekében is helyes volna több figyelmet fordítani az ilyenfajta vállalkozásokra, értékelni eredményeiket és főleg: serkenteni, ösztönözni, segíteni folytatásukat. Az eddigi kutatások eredményei és elméleti megfontolások alapján különösen fontosnak látszik ráirányítani a figyelmet olyanféle kérdések alaposabb megvizsgálására, mint például a következők: Milyen módon, illeszkednek be új (történelmi) ismeretek az ismeretek már meglévő szövedékébe; miként, milyen irányban módosítják azt beilleszkedésük, behatolásuk révén, illetőleg hogyan, milyen mértékig alakulnak át — telítődnek-kapcsolódnak új elemekkel, válnak valamely más összefüggés részévé, esetleg deformálódnak — az ismeretek a befogadás aktusa során? Hogyan módosul ennek a jelenségnek a képe korosztályonként, társadalmi rétegenként vagy akár egyénenként egyfelől az ismeret jellege, másfelől a befogadó közeg összetétele, korábban kialakult mozgásiránya szerint? Miben mutatkozik meg (egyáltalán kimutatható-e tárgyi bizonyítás szintjén) a történelmi ismeretek tudatformáló szerepének az a vonása, hogy — a pedagógia és a pszichológia gyakran olvasható megállapítása szerint — „a személyiség egészére” hatnak, vagyis érzelmi folyamatokat indukálnak és (közvetlenül, vagy utóbbiakal együtt) kihatnak a magatartás és az aktivitás területeire? Azok a hatások, amelyeket a történelmi ismeretek a világnézet fejlődésére gyakorolnak, milyen módon és mértékig tartják ellenőrzésük alatt az általuk indukált érzelmi folyamatokat? Egyáltalán: miben érhető tetten — elvont általánosságban gyakorta említett — világnézeti, politikai nevelő funkciójuk? Mint előrebocsátottam, az ilyenféle kérdések valamelyest elmélyült, szakszerű vizsgálata igen nagy erőfeszítést igényel több tudomány szempontjainak és módszereinek egyesített, egymást kiegészítő alkalmazása útján. Korábban aligha lett volna reális egyáltalán fellépni ilyen vizsgálódások igényével. Ma már, tekintve tudományos életünk fejlettségét és további fejlődésének perspektíváit, az igény jelzése talán nem tűnik teljességgel irreálisnak. Az eredmény kétségkívül megérné a fáradságot. Nem csupán a történettudomány, hanem a társadalmi tudat fejlesztésében közvetlenül érintett minden tudomány, nemkülönben a művelődéspolitikai számára is. A szakkutatás szempontjából tekintve a kérdést, ilyenféle ismeretek szerzése azért is hasznos volna, mert egyrészt pontosabban jelezné a szaktudományi eredmények terjedésének mértékét és korlátait, másfelől elősegítené a további kutatási és közlési módok, az irántuk meglévő vagy kifejleszthető társadalmi igények és szükségletek körének tisztázását.

2. Ami a szakkutatás fejlődését illeti, többször jeleztem azt a véleményemet, hogy ebben meghatározó jelentőségűnek tekintem a marxi—lenini koncepció, vele a dialektikus materialista módszer elterjedését. A folyamat döntő, frontáttörésre emlékeztető lépései megtörténtek már vagy húsz évvel ezelőtt; maga a folyamat azóta is tart és — kitérőt, visszaeséseit, fogyatékoságait

most nem említve — nagyjában-egészében az elmélyülés, a tartalmi differenciálódás irányában hat. Az eredményekről és a problémákról többen, több alkalommal számot adtak. Én a magam részéről abban látom a fő kérdést, vajon történettudományunk — kétségbevonhatatlan eredményei, fejlődése, elmélyülése mellett is — *elégge* tud-e élni azokkal a rendkívül nagy lehetőségekkel, amelyeket a marxi—lenini szemlélet és módszer valóban elmélyült, megfelelően alapos és sokoldalú alkalmazása tár fel. Ha így tesszük fel a kérdést, arra kétségkívül „nem” lesz a válasz. De igaztalan és méltánytalan volna, ha úgy válaszolnánk a kérdésre, hogy nem vesszük számításba sem a világ — elsősorban a szocialista országok — tudományosságának fejlődését, sem pedig azt a fejlődést, amelyen a mi országunk tudományossága huszonöt év alatt átment és azokat a tendenciákat, amelyeket a tömegestül megjelenő művek tanúsága szerint magában hordoz. A nálunk megfigyelhető eredmények számos olyan elméleti és módszertani probléma meglétéről vallanak, amelyek közelebbi megtekintésre más, hozzánk hasonló helyzetű országok tudományos életében is fellelhetők; ezek nem csekély része összefügg a világhelyzettel és országunk (országaink) illetőleg kultúránk szocialista irányú fejlődésének jelenlegi szakaszával, a fejlődésbeli átmenetek jellegzetes nehézségeivel. Ami ezekhez esetenként többletként járul, — akár régi nézetek vagy nézettörödékek újjáéledéséről, akár ilyenekre emlékeztető, de már az új bázison keletkezett eklektikus vélekedések jelentkezéséről, akár valamely új polgári eszmerendszer elemeinek behatolásáról, nem eléggé kritikát elemzéséről van szó, — az esetenként külön megvilágítást érdemel ugyan, de többnyire visszavezethető az alapképletre, az átmenet részben sajátos, részben általánosítható jellegzetességeire. Itt nem erről kívánok szólni. Hanem arról, amire másutt nem egyszer utaltam: a tisztázódást nagymértékben segítheti és gyorsíthatja, ha minél több területre terjesztjük ki a marxi—lenini szemlélettel irányított vizsgálódásokat (vagyis minél kevesebbet hagyunk feltáratlanul, más eszmerendszerek és kutatási irányzatok szabad felvonulási területként) és minél alaposabban, differenciáltabban — vagyis a marxi—lenini felfogás és módszer előnyeit, lehetőségeit minél teljesebben kiaknázva — folytatjuk végig vizsgálódásainkat. Ebben az összefüggésben szó lehet tematikai kérdésekről (olyanokról például, mint a művelődés történetének más országokhoz viszonyítva is szembezőkő elhanyagoltsága stb.); szó lehet műfajiakról is (mint például a monográfiák örvendetes gyarapodása mellett a problémafelvető tanulmányok — nem egyszerűen „esszék”! — viszonylagosan csekély száma és tárgyi-formai bizonytalansága stb.); szó lehet olyan hiányokról is, amelyekben a tematikai és a műfaji mozzanat együtt érhető tetten (amilyen az első kézbeli szintézisek, nagyobb lélegzetű összefoglalások számbeli és jellegbeli fogyatékosága). Úgy vélem, a hiányok nyilvánvalók. De nyilvánvaló az is, hogy ilyenfajta hiányok pótlásához — a megfelelő munkák érdembeli elvégzéséhez — különböző feltételek szükségesek, nem utolsósorban a szakma belső fejlődésében. Talán nem túlzás azt állítani, hogy feltételeink ebben a vonatkozásban is kedvezőbbek, mint húsz vagy akár tíz évvel ezelőtt voltak. Az ismeretek és a kutatási tapasztalatok tömegének felhalmozódása kétségkívül kedvezőbb lehetőségeket kínál mind tematikai, mind műfaji szempontból új vagy kevésbé feltárt területek kimunkálásához is. Az ilyenféle feladatok vállalásához természetesen sok bátorság, kezdeményező kedv és — ném utolsó sorban — magasfokú elméleti-metodikai biztonság kívánatos. Ennek fejlesztése céljából is fontos volna az elméleti-módszertani kutatások fellendítése, aminek fontosságáról Molnár Erik már húsz évvel ezelőtt írt és beszélt. S ami ma már, mondhatni, tudományunk további fejlődésének egyik legfontosabb — talán a legfontosabb — belső összetevője lehet.

3. Az imént utaltam arra, hogy új és igényes feladatok eredményes vállalásához a tudományon belül is fejlődésre, éérésre, feltételek megteremtésére van szükség. Ha ez helytálló lehet új területek feltárása vagy szintézisek írása tekintetében, bizonyára éppoly helytálló az önálló elméleti-metodikai kutatások megindítása vonatkozásában. Ilyen természetű kutatások eredményes végzéséhez különösen éles kritikai érzék, átfogó látásmód és nem utolsósorban: sok tapasztalat szükséges. Talán nem önámítás, ha megkockáztatjuk a feltevést: az a fejlődés, amelyen történetkutatásunk átment (nem csupán eredményeivel, hanem hibáival és gyengéivel együtt) olyan tapasztalati bázist teremt, amelyen több sikerrel remélhető az igényes, önálló elméleti-metodikai kutatások megindítása, mint ez korábban elképzelhető lett volna. Erre enged következtetni az a körülmény, hogy újabban — ha nem is nagy számban — kezdenek megjelenni ilyenfajta kísérletek, egyelőre ugyan inkább csak kisebb tanulmányok alakjában vagy historiográfiai feldolgozások keretében, illetőleg — olykor — monografikus részfeldolgozások fejtegetései közé beágyazottan. Bármennyire nem óhajtjuk túlozni az ilyen kezdeti eredmények jelentőségét, meglétüket mégis meg kell állapítanunk. S így talán nem túlzott a bizakodás sem, amellyel az elméleti-metodikai kutatómunka fellendítése iránt viseltetünk. Akárhogy is lesz, a további fejlődés — éppen a kutatások és a kutatási feladatok jelentős gyarapodása miatt — nem kis mértékben az ilyen önálló elméleti-metodikai jellegű-igényű kutatások fellendülésének, a megfelelő szempontok következetes érvényesítésének függvénye. Ha ez bekövetkezik, annak nem csupán a kutatás maga fogja hasznát látni, hanem meggyőződésünk szerint — utalunk az 1. pontban érintett kérdésekre — a történelmi ismeretek tudatformáló szerepének növekedése útján a művelődéspolitikai is.

Azok közül az elméleti, metodikai tisztázást igénylő kérdések közül, amelyek különleges fontosságáról saját kutatásaim során is alkalmam volt meggyőződni, itt az alábbiakat emelném ki:

Hasznos volna aktívabban bekapcsolódnunk a külföldön (a marxista és a nem marxista tudomány közt, továbbá mindkettőn belül is) megújuló erővel folyó vitákba a történelmi folyamat jellege (ezzel kapcsolatosan: folyamatosság-megszakítottság, egyetemesség korszerű felfogása és érvényesítése, tömegjelenségek és egyéni cselekvések viszonya, tudati jelenségek szerepe, időbeliség értelmezése stb.) illetőleg a történelmi megismerésnek a tudományos megismerés egyéb fajaival egyező és azoktól megkülönböztető vonásai kérdéseiben. És természetesen hasznos volna ezekről a vitákról — megfelelő kritikai ismertetés keretében — bővebben tájékoztatnunk a hazai érdeklődőket. Nagy figyelmet kellene szentelnünk annak is, hogy itthon folyó vitáink megindításakor, érvelésünk folyamán, vagy az eredmények összefoglalásánál utaljunk azokra a külföldi jelenségekre, amelyekkel a mi problémáink rokon természetűek vagy amelyektől éppen ellenkezőleg — esetleges hasonlóságuk ellenére — elhatároljuk magunkat. Ebben az összefüggésben fordítanék nagy gondot a társadalmi törvény, törvényszerűség, tendencia és valószínűség (mindezek különféle fajai, megnyilatkozási módjai) értelmezése körül folyó eszmecserekre, a marxi—lenini tudomány emberközpontúságának és a nyugati antropologizmus történelemfelfogásának mélyenfekvő különbségeire, általában a történelemfelfogást más tudományok oldaláról érő különböző befolyásokra, embertudomány és társadalmi tudomány fogalmi körének az újabb polgári tudományosságban divatos konstruált (nagyobb részében téves) megkülönböztetésére, a kutatás metodikájában a lényeg és a lényegi teljesség lenini elvének részletesebb kibontására, az ábrázolásban — az előbbivel

összhangban — az ún. életteljesség követelményére, az ún. elbeszélés (leírás) mint történettudományi módszer valóságos jelentőségére és érvényességének, érvényesítésének tárgy adta lehetőségeire, a kutatási-ábrázolási metodika vagy metodikai technika finomítását szolgáló újítások — szükségük, lehetőségük, korlátaik — problémáira stb. Végül, hogy visszatérjek ahhoz a kedves tárgyamhoz, amelynek kiemelkedő fontosságát nem győzöm eleget hangsúlyozni: jó volna közelebbről megvilágítani (tekintettel az összes előbb elmondottakra), mit tartunk a történettudomány specifikus többletének, olyan eredményének, aminőt más tudományok nem tudnak nyújtani? Mit értünk az emberiség felemelkedésének törvényszerű, dialektikus folyamatainak fogalmán? Mit értünk — az előbbivel egybevetve — a történelmi távlat és a történelmi mérték marxi—lenini értelemben felfogott kategóriáin? Mennyire hatja át mindez saját munkásságunkat és mennyire vagyunk képesek ezeket a sarkalatos szemléleti, módszerbeli elveket a magunk tevékenységében lehetőségig tisztázottan mások számára továbbítani? Mennyire tudjuk érzékelní az ilyen irányban megnyilvánuló társadalmi szükségletet és hogyan tudunk ennek eleget tenni?

Azzal kezdtem és azzal végzem: ilyenfajta kérdésekre semmiféle ankét nem adhat teljes értékű választ. De jó szolgálatot tesz a tudomány és a közgondolkodás fejlődésének, ha a figyelmet ilyenekre ráirányítja.

HAJDU TIBOR kandidátus

A kérdésre nehéz egyértelmű választ adni, a nézőponttól függ, mennyire lehetünk elégedettek. A magyar történetírás az elmúlt évtizedben nagy fejlődésen, minőségi változáson ment át; már nemcsak egyszerűen marxista szemmel nézzük hazánk történetét, hanem alkalmazni igyekszünk a marxista elméletét a magyar társadalom fejlődésének, összetételének, mozgástörvényeinek megvilágítására. Ehhez a nagy előrelépéshez képest csak azt mondhatjuk, hogy az eredmények nem hatoltak be eléggé a köztudatba, még az iskolai és egyéb oktatást is mérsékelten befolyásolták, nem szólva a felnőtt nemzedékek világképéről.

Úgy vélem, nincs szükség a fenti állítás bizonyítására. Bizonyítják az iskolai tankönyvek éppúgy, mint szépirodalmunk tematikája, amelyben a történelmi regény helyét lassan átveszi az önéletrajz egykor elnyomott s napjainkban túlburjánzó műfaja; ezekben a szerző, saját személyes tapasztalataiból kiindulva megalkotja személyes, vagyis szubjektív történelemszemléletét, amely — ha szépen megírt könyvről van szó — sokkal nagyobb közönséghez jut el, mint a legtudományosabb (vagy akár a leg„népszerűbb”) monográfia. Az úgynevezett „történešzvíta” és annak mellékágai legalább annyira félrevezetik, mint amennyire tájékoztatják az érdeklődőket a történelem igazi problémáit illetően. Nem egyszer azok a megnyilatkozások arattak közönség-sikert, amelyeket szakkörökben komolyan sem vettek.

Pedig van igény a történelem megismerésére, nagyobb, mint bármikor. Jókai, Móricz, Gárdonyi történelmi regényeit rengetegen olvassák s nem csupán irodalmi értékük miatt: meggyőződésem, hogy nemcsak Gulácsy Irénnek, de a szerencsésen elfelejtett D. Kenese Erzsébetnek is tömegsikere lenne — ha kiadnák.

Jobb, de korántsem megnyugtató a helyzet a szűkebb körnek szóló ismeretközlés terén. Egyetemi tankönyveink színvonalasak, de csigalassúsággal készül-

nek, a társadalomtudományok némely más ága gyakran ignorálja a történettudomány bizonyított eredményeit. A megyei tanácsoktól függ, hogy a helytörténetírásra szánt támogatás valóban szaktörténészeknek jut (szerencsére azért egyre gyakrabban), vagy ügyes dilettánsoknak, akiknek a pénzesinálás akkor sem hagy időt a szakirodalom tanulmányozására, ha történetesen legalább a címeket ismerik. (Az ízlések és szokások különbözők: van, aki a könyvet el sem olvassa, de irodalomként megadja, van, aki ollóval olvassa, de említeni elfelejti.) Ismét más műfaj a divatos és hitellel rendelkező publicistáké, akik hivatalból mindenhez értenek és mindenről véleményt is nyilvánítanak, amit az aktualitás — mondjuk, egy évforduló — előtérbe állít.

Van az éremnek másik oldala is. Tulajdonképpen soha ennyi történész nem publikált napi- és hetilapokban, az igény a szerkesztőségek részéről növekszik s csak rajtunk múlik, hogy igénybe vesszük-e a rádió, televízió valóban millióknak szóló nyilvánosságát. Egyes lapjaink éppoly rendszeresen ismertetik az új történelmi monográfiákat, mint a mégis többeket érdeklő szépirodalmat. Az örvendetes lehetőségek azonban magukban hordják korlátaikat: a történetírásnak nem lehet akkora hatása, mint a publicisztikának, még akkor sem, ha leszáll a publicisztika szintjére s inkább érdekes, mint fontos „blickfangos” eredményeit állítja előtérbe. Könyvkiadásunk tulajdonképpen nem kevés történelmi munkát jelentet meg, de egyrészt saját szempontjai szerint korlátozza a témaválasztást és terjedelmet, másrészt igyekszik kis példányszámban gyorsan eladni, nem pedig raktáron „rohasztani”. (Ha némely papírzúzdák beszélni tudnának, meglepő történelmi műveltségről tehetnének tanúságot.)

Eleget panaszkodtam, hogy visszatérjek a realitásokhoz: hiszen nem jóindulaton, természetes nehézségeken múlik az eredmények lassú terjedése. Hiába propagálnának mondjuk egy gazdaságtörténelmi munkát minden reggel a rádióban, mint a Szuperfílt szipkát, azért a Tenkes kapitánya-szerű „tudatformálókat” mégiscsak többen élveznék végig.

Ha felismerjük a történettudomány tudatformáló szerepének határait, ez nem jelenti azt, hogy e határokon belül ne lenne kötelességünk legjobb meggyőződésünk szerint elérni azt, ami lehetséges. A marxizmus elméletét csak akkor lehet valamennyire is sikeresen alkalmazni a magyar valóságra, ha arról precíz, történetileg alátámasztott képünk alakul ki; e feladat megoldása a történettudomány objektív, alapos kutatásai nélkül el sem képzelhető. Az eddig aránylag elhanyagolt témák közül különösen fontosnak tartanám a társadalomstruktúra, az osztályösszetétel, továbbá az állam történetének és társadalmi funkcióinak, helyzetének vizsgálatát.

A tudományos történetírás elősegítheti a közvélemény reális gondolkodásra nevelésének, az önhittség és cinikus önlebecsülés nélküli józan nemzeti öntudat kialakításának nem könnyű feladatát. Közgondolkodásunknak ma is jellegzetes vonása a latens vagy tudatos nacionalizmus. Túljutni rajta csak akkor lehet, ha majd a történelem lomtárába vándorolnak a megoldatlan nemzeti problémák maradványai. A túlzások enyhítésében azonban segíthet a történetírás, amelynek a múltban éppen elég szerepe volt ezek felszításában. Az elvakultság megcáfolása új érveket kíván. Az ún. történész-vita során néha úgy érezhettük, mintha — mondjuk — Thaly Kálmán és A. Zsdánov kísértete vitatkoznék. A kísértetek ritkán végeznek hasznos munkát.

Az internacionalista szemlélet gyengéségei s főleg optimizmusának gyakori megszegyenülése erősíti a hagyományos nacionalizmus enyhébb megnyilatkozásait. Más jellegű, de ugyancsak illúziókkal terhes az az ötvenes évekből

örökölt történelemszemlélet, amely szinte a vérszerződést is a népfront-politika történelmi előzményének tekinti és egy szigorúan történelmi kategóriát időtlenné hígítva, rózsaszínű felhőként borítja múltunk kanyargós útja fölé. A műméz-ízű hurrá-optimizmus nemcsak csalóka, de különösen alkalmatlan az ifjúság nevelésére. Ha a felnőtt nemzedékek konformizmusát valamiféle hit táplálja, az ifjúságnál ugyanezt a konformizmust — mert a mi ifjúságunk egyáltalán nem lázadó szellemű — némi cinikus hitetlenség egyensúlyozza. A tartalmatlan frázisok nem ellenkezést — derültséget váltanak ki.

A mi negyven év körüli, a történetírás erős vonulatát képező generációnk sokat tanult elődeitől, de nem örökölheti módszereiket és felfogásukat, mint egy esernyőt. A példánál maradva: vannak, akik legszívesebben a zuhany alá is esernyővel állnának. Ez a túlzott óvatosság is csökkenti a történetírás tekintélyét, például a sokszor meggondolatlan, de legalább őszintén szókimondó irodalmi publicisztikával szemben.

E sorok írója azok közé tartozik, akik nagy tisztelettel és együttérzéssel figyelték Molnár Erik küzdelmét a délibábos nacionalizmus és kisugárzásai ellen. Nem mintha nem láttuk volna Molnár Erik gyengéit: egyoldalúságát, amellyel a történelem lényegét borító „sallangok” letépését néha a szimplifikálásig vitte, a nagyvonalúságot, amely elhanyagolta a különöset az általános kedvéért. Hanem azért, mert feláldozta a népszerűséget az igazság kedvéért, mert nem volt hajlandó engedményeket tenni a közízlésen uralkodó hamis tudatnak, mert meglátta, hogy az ideológiában a fő veszély nem a marxisták vitája, hanem a marxizmus jelszavait is felhasználó kispolgári nacionalizmus.

A tudomány szűkkörű művelése önmagában nem biztosítja a történeti igazság elterjedésének meggyorsítását, a történész behatolása a sajtóba, a tömegnevelés szféráiba helyes, de csak mennyiségi eredményre vezethet. Meg kellene hát találni a két régió közötti közvetítő csatornákat. Ilyen lehetne a régen óhajtott népszerű történelmi folyóirat. A történelmi életrajz művelése: ebben a műfajban talán a legkönnyebb összeegyeztetni a tudományos követelményeket az olvasmányigénnyel. Végül megemlíteném a nyilvánvaló igényt, mellyel a műveltség magasabb fokára emelkedők a lexikonok, kézikönyvek, összefoglaló munkák megjelenését várják.

HANÁK PÉTER kandidátus

A kérdés, ha jól értelmezem, feltételezi a „történeti közgondolkodás” jelenlegi állapotának és történészeink tízéves munkásságának ismeretét, és még a „helyes” orientáció szerinti szelektálás követelményét is tartalmazza. A válasz nem könnyű. Megközelítően pontos képem sincs a közgondolkodás mai állapotáról. A róla alkotott vélemények túlságosan impresszionisták és ellentmondók, a felmérések szűkösek és kezdetlegesek, nem nyújtanak szolid alapot az általánosításra. Történészeink szerteágazó, az elmúlt évtizedben nagyon produktív munkásságának csupán kisebb részét ismerem, ennek értékelése is alaposabb tanulmányozást igényelne, különösen ha a tudatformálás „helyességének” közelebbről nem definiált, tehát a szubjektív értelmezésre bízott kritériumát kellene az értékelésben alkalmazni. E meggondolások alapján a válaszban arra szorítkozom, hogy mik voltak történetírásunk tudományos fejlődésének korábbi akadályai, és melyek azok az eredmények és irányok, amelyek

szerintem alkalmasak a közgondolkodás tudományos megalapozására, a valóság-érzék fejlesztésére.

Az elmúlt évtized legnagyobb eredményének azt tartom, hogy történészeink többsége elvetette a sematizmust, az önkényes forráshasználatot, az ahistorikus „aktualizálást”. Röviden, és némiképp egyszerűsítve: a dogmatizmust, amely az igazságot a politikai hasznosságnak rendelte alá, az aktuális gyakorlat igazolásának szempontjait vetítette vissza a múltba, a történelmet mint valaminő nagy állat- és növénykertet, a serdülő tömegek oktatására szánt illusztrációs példatárnak tekintette. Nem csekély erőfeszítésre volt szükség az egysíkú — két színű „hősök és árulók” kategorizálás felbontásához, a hősök protokoll- és az árulók feketelistájának valóság-hű revideálásához, a két szélső pólus között levő széles színképnek, különösen a progresszió különböző irányzatainak, képviselőinek méltányosan kritikus vagy kritikusan méltányoló ábrázolásához, gyakran: rehabilitálásához. Szembe kellett fordulni — és történészeink bővülő köre szembe is fordul — a dogmatizmus és nacionalizmus érdekházasságával, a dogmatizmus árnyékában elburjánzó nacionalista aljnövényzettel. Jelentős tehát az út, amelyet történészeink többsége az ötvenes évek feliratos, fekete-fehér filmkorszakától a jelenlegi párbeszédés, színesfilm korszakig megtett.

Vajon szükséges-e mindezt újra felidézni? Nem túlhaladott-e a hatvanas évek végén a dogmatizmus bírálata? Hiszen magam is állítom, hogy történészeink jó része helyreállította vagy megerősítette saját műhelyében és a szakmai közösség kódexében a valóság megismerésének tudományos követelményeit, s a tudományos igazság feltárását és hirdetését tette meg a közgondolkodás orientálásának mércéjéül. Azt hiszem, ennek ellenére sem felesleges, nem túlhaladott visszatérni e kérdésekhez. A dogmatizmustól és kiterjedt rokonságától való elhatárolódás ugyanis, bár széles körű volt, mégsem elég mélyen megalapozott. A bírálat főként egyes tételekre, egyes torzításokra és a mögöttük rejlő politikai célzatosságra terjedt ki, de kevésbé érintette elméleti alapjait. Hadd utaljak olyan alig elemzett vonásokra, mint az irracionálizmus és relativizmus.

A sztálini korszak dogmatizmusának is alapvető axiómája volt a történelmi szükségszerűség, de tartalmi jegyei közül kiiktatta Marx racionális és objektív törvényszerűség-fogalmát, amely a konkrét, egyedi jelenségekből vonta le az általános lényeges összefüggéseit. Ily módon a történelmi szükségszerűség időtől és tértől független, történelmen kívüli, irracionális elvvé lényegült át, amely ugyan marx terminológiával szólalt meg, minthogy azonban a dogmatizmus csak formálisan ismerte el az objektív gazdasági-társadalmi viszonyok meghatározó szerepét, csupán formájában különbözött a „világ-szellemtől”. Ezt az irracionális elvet önkényesen és kényelmesen lehetett felhasználni. Szükségszerű volt mindaz, ami éppen e szükségszerűség nevében fellépő irányzat, személy érdekeit, tetteit igazolta, illetve a velük azonosuló történész elképzeléseinek megfelelt, — még a korrigált hibák, tévedések is elkövetésük idejére vonatkoztatva történelmi szükségszerűségnek minősültek, — ezzel szemben véletlennek, esetlegesnek, látszólagosnak számított mindaz, ami szembenállt az aktuális követelményekkel, illetve nem illett bele a történész elképzeléseibe.

A sztálini korszak irracionális dogmatizmusa egyfajta mitológiát is megteremtett. Az irracionális elvvé kódosított történelmi szükségszerűséget ugyanis mitizált erők: a romantikusan idealizált „nép”, az időtlen és hibátlan vezető, a „hős” hordozta, illetve az ugyancsak mitizált „ellenség”, az „áruló” akadályozta. Ez a mítosz-komplexum — eltérően a görög-rómaitól — nem túrt meg

ellentmondást. Ellentmondás esetén vagy a zavaró mozzanatot, vagy elkövetőjét ki kellett iktatni a történelmi képből. A mítosz konzisztenciája megkövetelte a történelem visszamenő hatályú átértékelését.

A sztálini korszak dogmatizmusában nem egyes módszerek, tételek és torzítások, hanem az *egész* szemlélet, az *egész* metodológia gátolta a történettudomány fejlődését. S minthogy az elhatárolódás nem alapult mély és sokoldalú bírálaton, a tudományosság és hitelesség visszahódításában elért jelentős eredmények ellenére sem mondhatjuk el, hogy a dogmatizmusnak ne élneek tovább ugyancsak nem lebecsülhető elemei, módszerei. Továbbhat a dogmatizmus a közvetlen szemléleti kontinuitás vonalán is, bár szelídebb, kevésbé apodiktikus, de nem kevésbé szubjektív és konzervatív formában. És továbbél irracionálizmusa, szubjektivizmusa, számos módszere, — gyakran nagyon különböző, az ötvenes évekével ellentétes szemléleti töltéssel.

Mai történeti munkákban és vitákban egyáltalán nem ritka az az álláspont, amely a gazdaság- és társadalomtörténeti folyamatok értékelésében is a politikai tényezőket állítja első helyre, az elmélyült gazdaságtörténeti elemzést, különösen ha az a gazdasági viszonyok, folyamatok meghatározó szerepét mutatja ki, ökonomizmusnak bélyegzi. Ma is virul az a módszer, amely az egyes osztályoknak, pártoknak, személyeknek az osztályharcokban, függetlenségi küzdelmekben elvárt vagy feltételezett szerepéből vezeti le objektív helyzetüket és értékelésük mércéjét, a társadalmi struktúra konkrét elemzését pedig, különösen ha az a társadalmi viszonyok, folyamatok meghatározó befolyását mutatja ki, fatalizmusnak minősíti. Vagy nem bukkan-e elő ma is gyakran a nemzeti mozgalmak és küzdelmek egyoldalú szemlélete, amely az objektív körülmények mélyreható elemzése nélkül a szubjektív tényezőket, — gyakran: illúziókat — állítja első helyre, a tárgyilagos, elemző közelítést viszont, különösen ha az a nemzeti mozgalom retrográd vonásait is feltárja, nihilizmusként, kozmopolitizmusként marasztalja el.

Amint az elmúlt évtized legértékesebb eredményeinek feltétele a dogmatizmussal való szakítás volt, az eredmények fejlesztése és terjesztése ma is, továbbra is a dogmatizmus sok ágra szakadt szemléleti és módszerbeli maradványainak bírálatát, tudományos meghaladását kívánja meg. A történelmi materializmus objektív értékrendszerének helyreállítását alopozott meg — s ez fejleszthet tovább — olyan eredményeket, mint a közép-kelet európai régió „felfedezése”, az egyetemesség igénye, a regionális és interregionális komparatiztika, a gazdasági és társadalmi struktúrák, százados folyamatok összehasonlító vizsgálata a rokontudományok hasznosítható módszereinek adaptálásával, a forradalmi korszakok, történelmi fordulók reális megközelítése a külső és belső feltételek, az objektív és a politikai-tudati tényezők kölcsönhatásának feltárásával.

Ezeknek a pozitív eredményeknek és kutatási irányoknak a fejlesztése mozdíthatja előre az évek óta hullámozó nacionalizmus-vitát, amelyben, nézetem szerint, világosan kiütköztek a dogmatizmus és nacionalizmus elméleti bírálatának hiányosságai. Itt a nemzetné válás és a vele együttjáró integrációs folyamat társadalmi, politikai-tudati, érzelmi komponenseinek és közép-kelet európai relációinak összehasonlító vizsgálata lehet a realitáshoz vezető irány, amely feloldja a haladó nemzeti hagyomány megbecsülésének és a kritikus nemzeti önismeret kifejlesztésének ellentmondását, jórészt mesterként szétválasztását.

A tudományosság fejlesztése és terjesztése természetesen nehéz problémákat is felvet. A dogmatizmus elméleti bírálatát nem öncél: csak akkor lehet termékeny, ha hozzásegít olyan fontos kérdések tisztázásához, mint az elméleti

megállapítások, általánosítások egzakt bizonyítása, s egyáltalán: az egzaktság és bizonyítás lehetőségei és korlátai a történettudományban. Az ilyen elméleti és módszertani problémák tisztázása nélkül aligha lehet a tudományosságot fejleszteni abban a tudományban, amely elméleti tételeit nem tudja közvetlenül, kísérlettel, az érzékelhető valósággal való szembeállítás útján verifikálni, s amelynek axiómarendszere a valóság teljesebb megismerése során maga is módosul. Hadd említsem itt a bizonyításnak a forrásanyag természetével összefüggő problémáit. Mi a töredékesen fennmaradt forrás, az egyedi adatok bizonyító ereje? Megállapítható-e és növelhető-e reprezentatív értéke? Vagy a másik végletet véve: mi a túlradó, gyakorlatilag áttekinthetetlen forrás (pl. az újkori sajtó) reprezentatív értékű felhasználásának egzakt módszere? Nem csekélyebb probléma az sem, hogy milyen kikötésekkel fogadhatjuk el az analógiákkal, vagy axiómákból levezetett tételekkel való bizonyítást. Nem dolgoztuk még ki a térbeli és időbeli összehasonlítás egzakt módszereit sem. Az azonos minőségek összemérésének kvantitatív módszereit csak az elmúlt években kezdtük alkalmazni, de nem foglalkoztunk komolyan a különböző minőségek kvantitatíve is kifejezhető összehasonlításának feladatával. Enélkül pedig nehezen háríthatjuk el a komparatív kutatásainkkal szemben hangoztatott ellenvetést, hogy nem megalapozottak, mert különböző minőségeket hasonlítanak össze.

A történettudomány mint tudomány fejlesztésének egyik sürgős feladata tehát, szerintem, a bizonyítás, a mérés és összemérés korszerű módszereinek és kritériumának rendszeres kidolgozása.

Más természetű, de ugyancsak nehéz problémák rejlenek az eredmények terjesztésében, a közgondolkodás formálási lehetőségeiben. A tudomány és a köztudat között mindig volt, ma is van bizonyos időbeli és minőségi distancia, az új tudományos világnézet mindig is késve, a különböző típusú ismeretterjesztés áttételein keresztül jutott el a közönséghez, sokáig küzdött a nemtudományos előítéletekkel és a konzervatívvá vált tudományos nézetekkel. A történéseink egy része által felvázolt új, racionális érvelésű, reális valóságkép akkor sem könnyen hatolna be a köztudatba, ha az ismeretterjesztés áttételei jól működnének, és még akkor sem egykönnyen szorítanák ki a közgondolkodásban felhalmozódott konzervatív, nacionalista és más, részben érzelmi töltésű tudati elemeket. Csakhogy a közgondolkodást más befolyások is érik. Történetírásunkban magában is többféle felfogás és módszer virul, s ami még döntőbb: a leg hatásosabb tömegkommunikációs eszközök, a sajtó, az irodalom, a film, a rádió és televízió — meggyőződésből vagy rosszul értelmezett népszerűsítési buzgalomból — gyakran közvetítenek a tudományosan megalapozott, reális valóságképtől eltérő, vagy éppen azzal ellentétes nézeteket.

Haladó történettudományunk kevésbé használja, még kevésbé birtokolja a közgondolkodás orientálásának korszerű eszközeit. Tudomány és közgondolkodás közeledése pedig elengedhetetlenül fontos mindkét fél számára. Mert ha a történeti köztudat egészségének feltétele és szimptomája a valóságérzék, a tudomány társadalmi hasznának — bár nem igazságkritériumának — feltétele és mutatója a hatékonyság.

Erről pedig egyetlen tudomány sem mondhat le, legkevésbé a történettudomány.

JUHÁSZ GYULA, kandidátus

A kérdés általános megfogalmazása magában rejti a válasz igényét arra is, mit értünk a történeti közgondolkodás helyes orientálása alatt. Azt hiszem az alkotó történészek előtt nem lehet vitás, hogy a helyes orientáció történelmünk reálisabb, racionálisabb szemléletének elősegítése. S az sem, hogy a történész számára ez ma nem jelenthet kevesebbet, mint a teljes igazság feltárásának igényét az elvont moralizálás helyett; a történeti folyamatok megértését és megértetését a konkrét adatok tömegére támaszkodva a köztudatban meggyökeresedett hamis történeti-képzetek féligazságokra támaszkodó magyarázkodása helyett; a nemzetközi körülmények reális felmérését és a hatások alapos analizisét, a külső tényezők fátumszerű felfogása helyett; nemzeti történelmünk valóságos teljesítményeinek higgadt számbavételét a valóságos és képzelt teljesítményeknek valamiféle nemzeti öndokumentáció szolgálatába állítása helyett; a történelmi személyiségek sokoldalú ábrázolását a bármiféle előjelű mitizálás helyett; az immanens ábrázolási módszer és a külső kritika együttes alkalmazását, a megvalósult formációk feletti kritikát a lehetséges de meg nem valósult variációk feltárásával, a lehetséges variációk és a kívánatos fejlődés azonosítása alapján gyakorolt ítélkező történetírás helyett. S végül de nem utolsósorban az igényt a szüntelenül újragondolásra az új tudományos módszerek segítségével, nehogy a régi „totemek és tabuk” helyére újak kerüljenek. Hiszen a történelemtudománynak — mint minden más tudománynak — létjogosultságot, értelmet csakis az új kutatások, új felismerések alapján való újragondolás, az ismeretek szüntelen ellenőrzése, biztosnak hitt megoldások újból és újból való felülvizsgálata adhat.

Az elmúlt évtizedben napvilágot látott munkák zöme, a folyamatban levő kutatások azt bizonyítják, hogy ez a szemlélet vált történetírásunk fő áramlatává. Ez az évtized alkotó periódus volt. Alig van olyan korszaka történelmünknek, amelynek megismerésében ne léptünk volna előre, rengeteg új konkrét ismeretanyag feltárásával, új összefüggések felismerésével. Ezt a nagy tényfeltáró munkát tartom történetírásunk legjelentősebb eredményének, mert ez az a bázis, amely lehetővé teszi nagyobb folyamatok analizisét, a behatolást a történeti folyamatok és összefüggések mélyebb rétegeibe, amelyekből, mint sziklacsúcsok emelkednek ki a történelmi fordulópontok.

Különösen jelentősnek tartom ebből a szempontból a marxista magyar gazdaságtörténet eredményeit, mert a leginkább volt képes arra, hogy ne csak egyes történeti csomópontokat tegyen vizsgálata tárgyává, hanem nagy folyamatokat elemezzon. Valamint a társadalom-történet és eszme-történet eddigi — még nem annyira önálló, mint inkább a politika-történet burkában magának utat kereső — eredményeit, bár e téren még nagyon a kezdeteknél tartunk.

Nem hiszem, hogy túlzás lenne megállapítani: igen gazdag az a gondolati anyag, amely sok értékes monográfiában, tanulmányban felgyülemlett az évek során, s amely alkalmas lehetne a történeti közgondolkodás helyes orientálásának megalapozására. De ne féljünk azt is kimondani, hogy ez a gondolati anyag ma még nagyrészt holt tőke; hogy nagyon kevés ment át belőle a köztudatba; hogy a közgondolkodás nemzeti múltunkkal kapcsolatban alapvetően még régi beidegződéseken nyugszik.

Kereshetjük ennek okát az időhiányban. S igaz is, idő kell ahhoz, hogy új tudományos eredmények behatoljanak a köztudatba, különösen, ha téves eszméket kell onnan kiszorítaniok. Pusztán az időre hivatkozni azonban túl

kényelmes álláspont lenne. Hivatkozhatunk a tudományos-népszerűsítés hiányára vagy gyengeségeire. Ebben keresni elsősorban az okokat, azonban azt is jelentené, hogy elismerjük: a bonyolult igazságokat le kell szállítani az egyszerű igazságok szintjére, hogy hatni tudjanak. A tudományos népszerűsítésnek megvan a maga funkciója, de a történeisz nem mondhat le arról az elemi jogáról és kötelességéről, hogy közvetlenül hasson műveivel a közgondolkodásra.

Ez az a pont, ahol én tudományos tevékenységünk szempontjából a legtöbb problémát látom. Nem az a baj, hogy az eredeti művek gondolatanyaga másodlagosan és felhígítva nem jut el a történelem iránt érdeklődő olvasóhoz. A baj az, hogy az eredeti művek nem jutnak el az olvasóhoz. Ebben része lehet és van annak, hogy rosszul, nehézkesen, unalmasan írunk; hogy meghonosodott nálunk — ami persze nagyrészt maga is következmény volt, abból a törekvésből fakadt, hogy visszaállítsuk a történetírás hitelét — az agyonjegyzetet, a részletek tömegébe fulladó történeti ábrázolás és vele párhuzamosan a túlzott óvatosság a következtetések kifejtésében. Ironizálva azt is mondhatnánk, hogy egy olyan szakmai tolvajnyelv jött létre, amit csak a „vájtfülű” szakmabeliek értenek. Ez azonban nem vonatkozik minden munkára. Nem egy művet ismerek, amely a remek stílus, a jó szerkezet, a tiszta gondolatmenet ellenére is ismeretlen maradt jórészt még a nagyobb szakmai közönség előtt is.

A magam részéről — sok más tényező mellett — annak okait, hogy történetírásunk tudományos eredményei nehezen törnek utat maguknak, nem utolsó sorban vitáink jellegében és a történeti kritika hiányában látom.

Ami vitáinkat illeti: az a megfigyelésem, hogy a szélesebb körű, nagyobb visszhangot kiváltó vitáink egyre inkább elszakadnak a művektől. A vitákból gyakran a konkrétumok hiányoznak, az új ismeretanyag, az új összefüggések, az új módszertani eredmények jelenléte, ezért a heves összecsapások legtöbbször nem valóságos történeti kérdések körül zajlanak. Úgy hangzanak el felszólalások — követelve bizonyos problémák megoldását —, mintha meg sem születtek volna azok a tanulmányok, monográfiák, amelyek nem egy kérdésben eldöntötték a vitákat már, vagy a megoldás felé mutatnak.

Az új történeti irodalomnak ebből a nem-elmélyült-ismeretéből fakad részben — nem szólva most az alapvetően konzervatív szemléletből fakadó elzárkózástól —, hogy a vitázók egy része évek hosszú során sem hajlandó kimozdulni egy bizonyos alapállásból, feladni olyan álláspontot, amelyet a konkrét kutatások publikált tényei már régen túlhaladottá tettek. Tapasztalható ugyanakkor valamiféle új doktriner merevség is némely vitázó történész-nél, a képtelenség új gondolatok, új összefüggések befogadására, ha az nem illeszkedik bele egy tegnap még újszerű, vagy előre mutató, de lassan megkövesedő gondolatrendszerbe. Ezért vitáinkon — amelyek rendszerint egy új mű elkészülte vagy megjelenése kapcsán kerülnek napirendre —, gyakran a nézetek kölcsönös kicserélése, a tudományos érvelés helyett a különböző előjelű indulatos elutasítás, a tényleges történeti kérdések vitája helyett egy-egy koncepció melletti merev állásfoglalás igénye kerül előtérbe. S ezzel nemegyszer a személyes mozzanatok, azok a megbélyegző színezetű általános (és nem tudományos) elmarasztalás azokkal a történészekkel szemben, akikben megvolt az intellektuális bátorság, hogy új kutatások vagy megközelítési módok alapján gondoljanak újra, fogalmazzanak meg — ha esetleg problematikusan is — történeti kérdéseket.

Tévedések elkerülése végett hangsúlyozni szeretném: nem a tényleges viták ellen szólok. Hiszen nyilvánvaló, hogy minden új mű tartalmazhat bizony-

talán megoldásokat, téves elképzeléseket, amelyeknek feltárása csakis mélyreható viták eredménye lehet. De ellene vagyok a személyes indulatú vitatkozásnak, az olyan összecsapásoknak, ahol nem az alkotó esetleges tévedéseit tárják fel tudományos érveléssel, hanem az alkotó tisztességes szándékait, erőfeszítéseinek értelmét vonják kétségbe.

S ez az állapot azért is elkedvtelenítő, mert a közvéleményben, amely történettudományunk helyzetéről sajnos nem annyira a kis példányszámban megjelenő — azokkal a terhekkel küszködő, amelyekről fentebb szoltam — művekből tájékozódik, hanem főleg a vitákról szédületes sebességgel terjedő és elferdülő szóbeli információkból és sokkal ritkábban a viták írásos lecsapódásaiból —, olyan benyomás keletkezhet, hogy itt nem különböző nézetek vitája, hanem személyes torzsalkodás folyik. A tényleges, a történeti irodalomban jelentkező teljesítmény kerül ilymódon háttérbe a közvélemény előtt is, s az olvasó már csak azért sem veszi nagy kedvvel kezébe a műveket, mert sommás véleménye lehet róluk anélkül is, hogy olvasta volna azokat, vagy igazi elemző kritikái segítette volna a tájékozódásban.

Ez már átvezet a másik kérdéshez: a történeti kritika mai állapotához, amely ugyancsak nem segíti a történeti közgondolkodás helyes orientálását. Sok példát lehetne felhozni arra, hogyan maradtak az ismeretlenség homályában, süllyedtek — még szakmai körökben is — a közömbösség langyos állóvizeibe komoly tudományos teljesítmények a kritika lassúsága, színtelensége vagy az érdektelenség következtében. Van nálunk tehetség és intellektuális bátorság a teljesítményre, vannak heves szóbeli vitáink is, de alig van nyoma az írásban jelentkező kritikai bátorságnak, akár a valóban komoly művek nyilvános méltatásáról, akár a problematikus írások elemző bírálatáról van szó.

Köztudott, hogy a „Századok” az egyetlen olyan folyóirat, amely érdemi történeti kritikákat közöl. Mire azonban e lap hasábjain egy-egy elemzés megjelenik, esetleg évek telnek el. A kritika addigra függetlenedik a múltól, amely már legtöbbször beleveszett a közkönyvtárak és a könyvtárak porosodó polcaiba, ha ugyan nem került még zúzdába. A „Századok” egymaga ezen az állapoton édes-keveset tud változtatni, még akkor sem, ha módot találna a frissebb reagálásra, mert jellegénél fogva alapvetően csak a szakmai közönség folyóirata. Friss reagálásra, figyelmet felkeltő ismertetésekre, elemző kritikákra lenne szükség azokban a napilapokban, folyóiratokban, amelyeket nagyobb közönség olvas. Ismerem a megvalósítás nehézségeit, mégis meggyőződésem, hogy bizonyos technikai feltételek megteremtésével életre lehetne hívni a történeti kritikát tetszhalálából, ha bennünk történészekben megvolna a vállalkozó-kedv ehhez, hiszen külön kritikai garnitúra a történettudományban nincs, amely ezt a funkciót betölthetné.

A történeti közgondolkodás helyes orientálása csak jó történeti művekkel lehetséges. Ha van ilyen, ha születik ilyen, azt a történeti kritikáknak is segíteni kell, hogy eljusson az olvasóhoz.

MÁRKUS LÁSZÓ kandidátus

A történeti közgondolkodás az egész társadalmi tudatban ható kötőanyag, különösen fontos szerepe van a politikai gondolkodás alakulásában, ösztönző súllyal jelentkezik a pedagógia területén, az irodalmi és művészi szférában is. Mindezekon túl azonban állandóan hat és jelen van a szociológiai és pszichológiai

mozgás differenciált folyamatában, gondolok itt akár egy futballmecc hatására, egy társas összejövétel hangvételére és a mindennapi emberi érintkezés legváltozatosabb formáira.

Történeti közgondolkodásunk szűkebb és tágabb értelemben egyaránt a kontinuitás terméke, mint az uralkodó osztályok uralkodó gondolatainak továbbélése, illetve módosulása, tehát objektív folyamat, még hozzá igen bonyolult áttételes folyamat. Hatása lemérhető, tudományos módszerrel szinte naponta, látványosan a történeti mozgás csomópontjain.

Ez utóbbira volt egyik tragikus példa 1956 októbere, amikor a nemesipolgári történetírás kuruc fővonalának „marxista” köntösben való továbbélése és torzító hatása hozzájárult a nacionalista tudati erők fellángolásához, a szocialista és szovjetellenes, ellenforradalmi ideológia térhódításához. Ebben a vonatkozásban a felszabadulás utáni magyar történetírás, mint a történeti közgondolkodás egyik hivatott alakítója, orientálója társadalmi és ideológiatörténeti szempontból egyaránt felelősnek mondható. Ennyiben akkor vizsgázott is a magyar történetírás.

Azért tartom szükségesnek utalni erre a körülményre, mert csak így érthető és értékelhető az azóta eltelt időszak történetírásának a történeti közgondolkodás orientálásban vitt szerepe. Természetesen történetírásunk eme funkciója nem választható el a történészfront belső helyzetének alakulásától, azoktól az elvi-ideológiai, módszertani és tudománypolitikai problémáktól, amelyek szintén magukban hordják a kontinuitás összes következményeit, progresszív és retrográd értelemben egyaránt.

Megítélésem szerint történetírásunk alkotó marxista irányzata az elmúlt évtizedben jelentős erőfeszítéseket tett, hogy érvényre juttassa a történeti közgondolkodás orientálásában a kétfrontos harc irányelveit, ért is el bizonyos eredményeket, de ezek az eredmények nem állnak arányban az objektív helyzet adta lehetőségekkel. Nyilvánvaló, hogy szerepe, még hozzá döntő szerepe van e körülményben annak, hogy magának a történetírásnak a területén, a történészfronton belül e kétfrontos harc elméleti, módszertani és tudománypolitikai eredményei még nem tudtak kellőképpen érvényesülni. A sematizmus és voluntarizmus módszertani, a vulgármaterializmus és nacionalizmus elvi-ideológiai és a monopolista, antidemokratikus törekvések tudománypolitikai öröksége — az igen pozitív előrehaladás mellett — még mint állandóan ható, sőt helyenként erősödő tendenciák gátolják az alkotó marxista történetírás további kibontakozását és ezáltal közvetett módon a történeti közgondolkodás progresszív irányú orientálását.

Sürgető szükségnek érzem annak hangsúlyozását, hogy történeti közgondolkodásunk alakításához elengedhetetlen történetírásunk belső „hadállásainak” további rendezése, a kétfrontos harc fokozása. E harcot módszertanilag úgy értelmezem, hogy az nem kötelezően, arányosítottan, hanem a maga konkrétségében érvényesítendő. Jelentős előrehaladásról beszélhetünk a magyarországi polgári társadalom fejlődésének történeti megközelítése és ezzel kapcsolatosan a retrográd, tehát nemesi-polgári és vulgár-materialista-dogmatikus súlyos eszmei örökség leküzdése tekintetében, de ne féljünk e harc fokozásától akkor sem, ha egy adott területen csak az egyik, vagy nagyobb súllyal az egyik van jelen. Történeti látásmódunk racionalista, deheroizáló — ugyanakkor a progresszív eszményeket kidomborító — oldalának érvényre juttatása nem valósítható meg a „kidekázás” módszerével, mert sem történetírásunkban, sem közgondolkodásunkban nem a deheroizáló tendenciák jelentik a fő veszélyt,

sőt ellenkezőleg. Történetírásunkban — az ötvenes évek örökségeként — nem a kevés, hanem a túltengő Kossuth-kultusz, nem a szociáldemokrácia egyoldalúan pozitív, hanem egyoldalúan negatív ábrázolása a túltengő, erősebben ható tendencia.

Ami most már történetírásunk és történeti közgondolkodásunk viszonyát illeti, nem ártana ezt az analízist a lehetőséghez képest tudományos módszerrel megejteni. Részemről csak néhány gondolattal és tapasztalattal szeretnék hozzájárulni e témához. Történetírásunknak az elmúlt évtizedben elért eredményei a társadalmi tudatban még elég elvívve érezhetők. Történeti közgondolkodásunk orientálásában fő feladatként a retrográd gondolati anyag és az áttételes ugyan-csak retrográd irányban ható beidegződés elleni harcot, korszerű, racionalista és ugyanakkor a szocialista humanizmus történeti eszményeivel telített látásmód kialakítását látom.

Történeti közgondolkodásunk elmaradottsága történetírásunk eredményeitől nap mint nap jelentkezik intellektuális életünkben, az oktatásban, a dolgozó emberek társadalmának hétköznapi megnyilatkozásaiban egyaránt. Természetesen nem lehet azonos mércével mérni ezt az elmaradottságot, ha intellektuellekről, vagy fizikai dolgozókról van szó. Történetírásunk eredményeinek elsősorban intellektuális területen kellene érvényesülniök hatásában. Ennek azonban még igen kevésé vannak meg a járható szervezeti lehetőségei. Ezen kívül számottevőek az intellektuális beidegződések kommunikációs intézményeinknél. — Egy példa haladó hagyományaink köréből, illetve annak dokumentálása, milyen nehéz valóban progresszív, forradalmi egyéniségek pusztá létének a történeti közgondolkodásba való bevitele. Kászonyi Dániel 1868-ban egyetlen kiadásban, német nyelven megjelent önéletírásának kiadása mind a mai napig nem volt lehetséges. Így nem csoda, ha egyik napilapunk azért nem kívánt Kászonyi Dánielről, a Népszava első szerkesztőjéről megemlékezést írni, mert az „egy radikálisból lett jobboldali szociáldemokrata”. (E megemlékezés azóta megjelent.) E példákat folytathatnám, szerencsére az olyan kirívó — immár tíz esztendővel ezelőtti — eset ritka, mint amikor a Károlyi Mihály áruló szerepét tanuló diák — pihenőt tartva — kinézve az ablakon Károlyi dísztemetését pillantotta meg.

Nem könnyű természetesen a kommunikációs intézmények munkatársainak a helyzete sem, hiszen szinkronban lenni a legújabb kutatási eredményekkel és kiválasztani abból a megfelelően bizonyítottat és valóban újat, szövevényes feladat.

Vonatkozik ez elsősorban a sajtó közvetítő szerepére a történeti közgondolkodás orientálásában. E téren a magam részéről számos leküzdendő problémát látok. Az úgynevezett történelmi publicisztika általában nem lép túl a napi politika és a történelmi közhelyek összefüggésén, és ha túllép, nem mindig szerencsés formában. Ha pedig a történetírásban jelentkező viták ismertetése kerül napirendre, vagy hallgat vagy desorientál. Örömmel lehetne üdvözölni a történelmi népszerűsítő művek garmadát, ha a minőség egyenes arányban állna a mennyiséggel. Sajnos nem így van. A Horthy-korszakról például még mindig olyan népszerű művek kapnak magas példányszámot, amelyeknek a szemlélete nem egy kérdésben túlhaladottnak tekinthető. A napilapok folytatásos történelmi cikksorozatai is gyakran kérdőjelezhetők szakszempontból, ami azért veszedelmes, mert a történetírás — amúgyis megfogyatkozott — hiteléről van szó. E cikksorozatok szerzői nem egyszer elfeledni látszanak, hogy a szereplők egy része még él, még akkor is, ha ezekből néhányat meg-

szólaltatnak. A forráskritika akkor is fontos, ha élő személyek közléseiről van szó. A legutóbbi történelmi „tévedésre” eklatáns példa az első debreceni kommunista lapról szóló megemlékezés, ahol a nevek (főleg a kihagyott) és dátumok nagyon is vitathatók.

Külön megvizsgálandó területet jelentenek a rádió, a televízió és a színházak tevékenysége történelmi közgondolkodásunk alakításában. Nem a szórakoztató műsor ellen, de a történelmi közgondolkodás helyes orientálása érdekében nem egy műsor tűnik számomra problematikusnak. Ez a kisebbik baj, ennél fontosabb lenne az ismeretterjesztő és ifjúsági műsoroknak a történelmi közgondolkodásra gyakorolt hatását alaposabban szemügyre venni.

Végül utolsó konkrét megjegyzésként a magyar film és a történelmi közgondolkodás viszonyáról. (Ebben ugyanis az alkotó marxista történetírás orientáló szerepéről vajmi keveset beszélhetünk.) Néhány magyar film kapcsán felmerült bennem a kérdés, vajon a kétségtelenül progresszív mondanivaló, ha ez történelemhamisítás keretében, illetve ürügyén kerül a publikum elé, milyen irányban hat inkább mozgósító erővel. A szűkkörű értők, vagy az absztrahálást és asszociációkat kevésbé kedvelő sokak számára. Természetesen nem a művész témaválasztási szabadságát kérdőjelezem, csupán megkockáztatom annak a lehetőségét, hogy talán történelemhamisítás nélkül is lehet valóban művészi, progresszív alkotást produkálni. Számos példát lehetne felsorolni elsősorban a nacionalista és sematikus tendenciák „javára”. Ha egy, a szocialista hazafiságról írt cikket a Vörös postakocsi előadásai mellé teszünk, nem hiszem, hogy az előbbi ellensúlyozni képes a dzsentri életérzés glorifikálását.

Úgy vélem, hogy történelmi közgondolkodásunk progresszív irányú orientálása történetírásunk régóta sürgető feladata. Intézetünk vezetősége már évekel ezelőtt javaslatot tett egy népszerű történelmi folyóiratra, amely elsősorban e célt lett volna hivatott szolgálni. Sajnálatos módon — tudomásom szerint nem kis mértékben személyi okok miatt — mindezidáig még csak terv maradt. Tisztában vagyok azzal, hogy törekvésünk bonyolult, sokrétű és nehézségekkel teli feladat. Nem ritkán népszerűtlen is, hiszen a lerakódások, beidegződések és a változás mindig újabb problémákat jelentenek. Nem egyszer ár elleni úszást igényel, intellektuális bátorságot. E tekintetben Bálint György intelmét tartom mértékadónak: „Az entellektüel feladata: konokul hirdetni az igazságot, a tömeg igazságát, akár van tömeg a közelben, akár nincs . . . Vállalni — szükség esetén — a legnehezebbet, az egyoldalú szolidaritást.”

MUCSI FERENC kandidátus

A magyar történészek munkásságának a történelmi közgondolkodás alakulására gyakorolt hatását vizsgálva, úgy gondolom, történetírásunk differenciált ideológiai állapotából kell kiindulnunk. Ilyen értelemben a kérdésfeltevés lehetőleg volna pontosabb. Közhely, szemléletmód mégis ismételten le kell szögeznünk: a mai magyar történettudományban a marxizmus vezető szerepet játszik, de megtalálhatók még a marxizmust elemeiben elfogadó polgári-kispolgári irányzatok maradványai is. Ezeknek az irányzatoknak, volt iskolák maradványainak számbavétele, fejlődésük vizsgálata is feladataink közé tartozik. Nem kevés azoknak a száma, akik — bár közelednek a marxizmushoz — például a „kuruc” történetnézetet kispolgári-nacionalista irányzatának vagy a hazai pozitívizmusnak őrzik egyes vonásait. Elhallgatásuk, bírálatuk mellő-

zése azzal a veszéllyel jár, hogy nézeteik marxista fémjelzéssel kerülnek a köz-tudatba s azt helytelen irányba befolyásolják.

Nem egységes maga a marxista történetírás sem. Ha ennek okait keressük, úgy fejlődésének sajátosságaira kell mindenekelőtt felfigyelnünk. A marxista történetfelfogás Magyarországon nagyjában egyidős a hazai marxista munkás-mozgalommal. Fejlődése — főbb vonalaiban — követte ennek mozgását. A felszabadulásig azonban — noha volt néhány kiemelkedő képviselője (Szabó Ervin, majd Révai József és Molnár Erik) — a marxista történettudomány viszonylag kis körre korlátozódott s a közgondolkodásra gyakorolt hatása is csekély volt.

Döntő változást a felszabadulás hozott, amely rövid néhány esztendő el-teltével — nem mindig tudományos eszközökkel — a marxista történetfelfogást tette uralkodóvá hazánkban. Ez az előretörés azonban egybeesett az ún. személyi kultusz eluralkodásával. Az alapjában tudományos szemlélet hitelét aláásta a szubjektivizmus és a dogmatizmus, a történeti tények önkényes válogatása és a napi politikai szempontoknak való alárendelése. Bonyolította a helyzetet, hogy a fasizmus elleni harcban a nemzeti függetlenségi hagyományokhoz — egyébként helyesen — visszanyúló kommunista propaganda eszközeit, a népfront-politika egész koncepcióját is, a marxista történettudomány „végső eredményének” kiáltották ki, s „érvényét” megelőző korokra is kiterjesztették. Ez a helyzet mintegy menlevelet adott a németellenes, kispolgári-nacionalista történet-felfogásnak, amely gyakran a párton belül is visszhangra, sőt támogatásra talált.

Az SzKP XX., a marxista gondolkodás nagy renaissance-át elindító kongresszusa nyomán az MSzMP jó tiz esztendővel ezelőtt kibontakozott marxista—leninista politikájának talaján megnyílt a lehetőség a marxista történettudomány megújítása számára is. Új tényanyag alapján új összefüggések feltárásával, nem egyszer új, korszerű módszerek alkalmazásával segítette elő történetírásunk történeti ismereteink bővülését, pontosabbá, társadalmilag hatékonyabbá válását.

Különösen nagyjelentőségű volt Molnár Erik fellépése a történet szemléletünkben jelentkező nacionalista maradványok ellen. Alapvető igazsá mellett azonban Molnár Erik argumentumai nem mindig voltak jól megválasztottak, s a többi történész által felszínre hozott új eredmények egyike-másika — a felfe-dezés izgalmaiban — maga sem volt mindig kellőképpen megalapozott, egyes esetekben éppen meghaladott nézeteket visszhangoztatott.

Mindez, természetesen, vitákat váltott ki, amelyek nemcsak egyes konkrét kutatási problémákra szorítkoztak, hanem történet szemléletünk egészére is kihatottak. A viták hangját, tartalmát befolyásolták a tudománypolitika egyes (egyébként mindmáig) nem egészen megoldott kérdései is. Ezek a körülmények oda vezettek, hogy bizonyos egészségtelen „munkamegosztás” alakult ki a vitázók között. Egyik oldalra azok kerültek, akik az alkotó marxizmus talaján az egész magyar marxista történettudomány megújítását kívánták (és kívánják). Velük szemben — rendszerint „a marxizmus tisztaságáért” folytatandó harc jelszavával — azok léptek (és lépnek) fel, akik mindennél fontosabbnak tartják az 50-es évek elején elért eredmények védelmét. Az utóbbiak nyilvánvaló konzervativizmusára jellemző volt, hogy érveiket rendszerint nem új kutatásokból merítették, hanem régi „tételek” axióma-szerű ismételtetésével kívánták hatást elérni, esetleg — tudományos érvek híján — politikai jelzőket hívtak segítségül vélt igazuk védelmére.

Ezek a viták összefonódtak azzal a küzdelemmel, amelyet a marxista történettudomány egésze — természetesen — a revizionista és a különféle,

főként nyugati, polgári történeti irányzatok ellen folytatott (és folytat). E küzdelem során többszörösen bebizonyosodott, hogy az ellenséges nézetekkel szemben csak a dogmatizmus béklyóiból szabadulni tudó s a nacionalista maradványokkal szakítani képes, alkotó marxista történetírás képvisel valódi, meggyőző tudományos erőt.

Ez, az alkotó marxizmus talaján álló felfogás, amelyet leginkább történetírásunk *realista* irányaként jellemezhetnénk, az utóbbi években mindjobban előretör történetírásunkban s különösen erősek a pozíciói a Történettudományi Intézet munkájában. Elvetve a mítoszokat, ez a felfogás szakít a voluntarizmusmal, s az objektív igazság megismerését akarja; elveti a dogmákat, s alkotó módon közelíti meg a történelem kérdéseit; szembefordul a nacionalizmus minden formájával, s a szocialista hazaszeretet talaján álló internacionalizmust tekinti munkássága egyik alapelvének; nem pesszimista és nem utópista; hanem *realista* optimizmussal hisz a történelem valódi alkotójának: a dolgozó tömegeknek progresszív lehetőségeiben.

Az utóbbi években ez a felfogás nagy eredményeket ért el s — a magyar marxista történetírás nagy többségeként — eljutott arra a szintre, hogy vállalhatta az eddig végzett munka (amelyben benne vannak az 50-es évek tényleges eredményei is) nagy szintézisének: Magyarország története tizkötetes összefoglalásának elkészítését. Ez a feladat áll most a magyar történészek — s mindenekelőtt a Történettudományi Intézet — előtt legfőbb kötelességként. Általa nyílik leginkább lehetőségünk arra, hogy helyes — a szocialista építés érdekeit szolgáló — irányba orientáljuk a történeti közgondolkodást.

Am tudatában kell lennünk annak, hogy az új tudományos eredmények beépülése a köztudatba meglehetősen hosszás folyamat. Évekbe kerül, amíg történetírásunk egy-egy újabb eredménye — esetleg súlyos harcok közepette — valóban közkinccsé, a történeti közgondolkodás formálójává válik. Ezért megvan a jelentősége a közvetlen publicisztikai tevékenységnek is. Ennek legjobb módja az lenne, ha — hosszú évek nem egyszer személyi jellegű akadályai után — megvalósulna végre a népszerű történeti folyóirat terve. Emellett és főként addig is azonban kötelességünk, hogy legalább a történeti ismeretek terjesztésében a napi sajtót ne engedjük át irodalmilag esetleg kifogástalan, de tartalmilag ahistorikus s nem egyszer nacionalista vagy dogmatikus jellegű megnyilatkozásoknak, mint amilyenekre főként az elmúlt történeti jubileumokkal kapcsolatban sajnálatosan sor került.

Tevékeny alkotó munka, a tudományos eredmények tudományos és publicisztikai jellegű hirdetése, közkinccsé tétele egyaránt fontos, állandó jellegű feladatai történetírásunknak. Mindehhez most nagy segítséget nyújtanak az MSzMP tudománypolitikai irányelvei, amelyek körvonalazzák az alkotó marxizmus helyes értelmezésének feltételeit, tisztázzák társadalmunk jelenlegi fejlődési szakaszán a társadalomtudományok számos fontos elméleti-politikai kérdését, tudomány és politika viszonyát, a tudomány szabadságának feltételeit és politikai felelősségét stb. Alkalmazásuk minden bizonnyal hozzájárul majd a marxista történettudomány hegemoniájának megerősödéséhez; a tudományos monopóliumok megszüntetésével, a tudomány demokratikus irányítási módszereinek, közvetlenebb pártirányításának megvalósításával, s a tudomány fontosabb ügyeinek kellő publicitást biztosítva, lehetővé teszi a dogmatikus és a nacionalista maradványok elleni küzdelem eredményes végigvitelét is, a marxista történettudomány alkotó szellemű megújódását.

PAMLÉNYI ERVIN kandidátus

Ha a szerkesztőség feltett kérdésére a lehetőségig pontos feleletet szándékozunk adni, mindenekelőtt azt kell szemügyre vennünk: mivel jellemezhető az említett orientáció, mi ennek az orientációnak a valódi tartalma?

Nyilvánvaló, hogy sokféle törekvéstről van itt szó, szemléleti és módszertani vonatkozásban egyaránt. Ezeknek a lényegét tulajdonképpen abban látánánk, hogy az előző időszakénál *magasabb tudományos színvonalon* kíséreltek meg feleletet adni múltunk — s persze egyúttal jelenünk — problémáira. E törekvések kifejeződésében megint több tényezőnek van szerepe: mindenek előtt a történettudomány, de különösen a marxista történettudomány jelentős fejlődésének az utóbbi másfél évtizedben. Kétségtelen továbbá, hogy az új generáció, — azokat nevezném így, akik ebben az időszakban bontották ki szárnyaikat — nagy lendülettel akart felülemelkedni az előző nemzedék eredményein, akarta túlhaladni a már elért szintet. Végül: megerősödött és írásokban is realizálódott minden valamire való történésznek, kutatónak az az olthatatlan igénye, vágya, amely a történeti valóság minél konkrétabb megragadására, minél sokoldalúbb árnyaltabb ábrázolására, egyszóval a *történeti igazság* minél teljesebb kifejezésére irányul.

Csak örömmel lehet regisztrálni, hogy ezek a törekvések sikerrel jártak. Sietve hozzá kell azonban tennünk, hogy ezen a „sikeren” aligha szabad többet érteni, mint előrehaladást ebben az irányban, a tudományosabb jellegű, a valósághoz hívebb történetírás felé. Ha csak néhány ponton akarjuk rögzíteni, a legnagyobb vonalakban, ezeknek a törekvéseknek a sikerét, utalnunk kell a XVI—XVII. századi habsburgellenes küzdelmekben a nemzeti függetlenség és társadalmi haladás viszonyának helyesebb megközelítésére, az egész Habsburg-problematika reálisabb felfogására, Magyarország monarchiai szerepének, helyének pontosabb meghatározására, az 1914 előtti magyar progresszió helyesebb értékelésére. Az 1918—19-es forradalmi periódus történetének valóságos „újraírásához” tulajdonképpen számunkra is az SzKP XX. Kongresszusa nyújtott nagy segítséget. Az ellenforradalmi korszak történetére irányuló új kutatások bonyolultabbnak, összetettebbnek mutatják ezt a periódust, mint régebben hittük; a fekete és a fehér szín nem elég többé, a spektrumnak sok más színére is szükség van bemutatásához. Nem egy kérdésben kezdünk közelebb jutni a teljes tudományos igazsághoz az 1945 utáni idősakra vonatkozólag is; habár itt még mindig sok a „fehér folt”. Ezeknek a törekvéseknek a sikerét bizonyítják nagy gazdaságtörténeti, eszmetörténeti folyamatok, újszerű, az összehasonlítás módszerét alkalmazó, vagy kvantitatív módszerrel történő kidolgozásai is.

Mindehhez hozzá kell még azt is vennünk, hogy ebben az időszakban, éppen az intenzív kutatómunka következtében, történetíróink egy részének szemlélete is módosult, módszerei is finomodtak: felhagytak a könnyen kimondott súlyos történelmi ítéletekkel, a mértéktelen magasztalással, az alaposabban megismert történeti valóságot nem akarják belekényszeríteni az elmélet gyakran szűk kategóriáiba, hanem a megismert és bonyolult történeti valóságot akarják marxista módon értelmezni; nem a jelenhez keresnek igazolást a múltból, hanem a múlt kezükben inkább csak a jelen magyarázatát, helyes értelmezését szolgálja. Ha még azt is hozzátesszük, hogy ezeknek a törekvéseknek a sikere persze nem azt jelenti, hogy a fejlődés töretlenül ment végbe, hanem tudjuk, hogy voltak bizonyos túlzások, félreértések, pl. a történettudomány fejlődésének menete, folytonossága tekintetében, akkor — úgy véljük, —

többé-kevésbé hitelesen vázoltuk az új orientáció legkarakterisztikusabb vonalait.

A feltett kérdés szempontjából messzemenő fontossággal bír azonban a *történeti közgondolkodás* orientálása is; erre is figyelmet kell fordítanunk. Ennek a problémáihoz vezető gondolatsorunk azonban olyan ellentmondást tartalmaz, amely mellett nem lehet szótlanul elmennünk. Jeleztük, hogy az új orientáció jellemző vonásának a történetírás *tudományos jellegének* fokozását tartjuk s ezt egészében pozitívan értékeljük. Másfelől azonban nyilvánvaló, hogy történetírásunk tudományos jellegének megerősödése, a kifejlesztett tudományos módszerek következtében veszít abból a lehetőségből, hogy szélesebb tömegekre hasson, hogy szélesebb tömegeket helyesen orientáljon, — nem is szólva a tartalmi problémákról. A tudományos jelleg, — úgy gondolom — tudományos módszereket, formát igényel, azzal jár együtt. Kétségtelen, hogy nehéz társadalomtörténeti, gazdaságtörténeti fejtegetések csak kisebb körben tudnak érdeklődést, figyelmet kelteni, mint régi történetírásunk színes tablói. Egyelőre még csak a jelenség konstatálásánál tartunk; s aligha lehet eldönteni, hogy feloldhatatlan ellentmondásról van-e itt szó, vagy pedig csak arról, hogy mai törekvéseink még nem találtak egy Szekfűhöz vagy Révaihoz hasonló formátumú-kvalitású összefoglalóra, kifejezőre.

Arra a kérdésre, hogy milyen az a közeg, amit helyesen kívánnánk orientálni történeti kérdésekben, megalapozott választ ma még nem lehet adni. Annyi azonban már megfigyelhető, hogy a történeti közgondolkodás lassan, a vártnál sokkal lassabban módosul, fejlődik; átalakulása inkább évtizedekkel, mint évekkel mérhető. Az új elemek benne rendkívül lassan növekednek, szaporodnak, a régiek a vártnál és reméltnél lassabban halványodnak el, haldokolnak. Azok a megállapítások, amelyek pl. a marxizmus „teljes győzelméről”; gyors „uralkodóvá válásáról” szólnak, — nélkülözik a realitást. Abból a kevés adatból, ami a történeti közgondolkodás alakulására vonatkozólag rendelkezésünkre áll, arra lehet következtetni, hogy széles rétegek történeti tudatában ma még gyakran nagyobb mértékben mint gondolnánk, megtalálhatók a polgári történetfelfogás maradványai (nem egyszer még az első világháború előttről), megtalálhatók a marxista történetnézet elemei (legtöbbször meglehetősen vulgarizált formában), s kétségtelenül nyomot hagytak rajta az elmúlt évtized törekvései, vitái is.

Megint több tényezőt kell figyelembe venni, ha ennek a — nem túlságosan vigasztaló — helyzetnek az okait keressük. Talán elsősorban azt, hogy történeti közgondolkodásunkat az újabb orientálási kísérletek, törekvések éppen egy olyan fázisban érték, mikor — sok, itt nem részletezhető tényező következtében — a történelmi vonatkozású összetevők súlya, jelentősége éppen esőkkenőben volt. Ezentúl: a széles rétegek történeti tudatát akkor érte az új törekvések „kihívása” — hogy ezzel a divatos kifejezéssel éljünk —, mikor a régebbi marxista szemléletet éppen csak hogy feldolgozta magában, mikor az éppen hogy kezdett meggyökerezni. Az iskolát kivéve sok más hatékony tudatformáló eszköz (elsősorban a szépirodalmat említeném) szintén inkább a régi felfogást erősíti. S hozzátehetjük, az új szemlélet elfogadtatásának módszere sem volt mindig a legegyszerűbb: a zseniális felismerések, a legjobb szándékok is túlzásokkal együtt jelentkeztek, nélkülöztek bizonyos pedagógiai érzéket.

Az új törekvések végcélja természetesen nem lehet más, mint hogy a történeti közgondolkodást egy, az eddiginél szilárdabb tudományos alappal rendelkező, az eddiginél reálisabb, a marxista történetfelfogást az eddiginél

mélyebben felfogó történet szemlélet irányába befolyásolja. Az egyéni tudatot természetesen alig lehet egy nép történeti tudatához hasonlítani. De itt mégsem tudjuk elkerülni az analógiát. Ahogyan az egyes ember ugyanis általában nehezen bírható rá, hogy életének menetét, kudarcait és sikereit reálisan lássa és értelmezze, nehezen bírható rá arra, hogy mélyen és felelősségteljesen nézzen szembe múltjával, — valami ehhez hasonló lehet egész népek történeti tudatával is. A magyar múlt romantikus-nemzeti felfogása, amely a nagyságot kergette, a dicsőséget melengette, a hősokeket ünnepelte és saját gyengeségének következményeit másokra, külső körülményekre hárította, ma is sokakban él. Nemzeti méreteken is nehéz tehát a múlttal komolyan, felelősségteljesen szembenézni. Az új szemlélet ezt teszi, mikor, menekülve a frázisoktól, a maga tudományos eszközeivel ad választ múltunk problémáira; a kényelmesebb történelmi közgondolkodás azonban csak lassan, meg-megriadva követi, nem egyszer cserben is hagyja.

Helytelen volna azokban az esetekben pesszimista következtetésekre jutni. Mai tudománypolitikánk kedvez a szabad tudományos vitáknak, kedvez az új orientáció széleskörű és rendszeres kifejtésének, kedvez azoknak a törekvéseknek, amelyek a marxizmus megújulását segítik elő. Szaporodnak a hangok is, amelyek arra mutatnak, hogy e törekvések nem maradnak visszhangtalanul. A történetírónak nemesak a múltat, de saját munkájának hatékonyságát sem szabad illúziókkal tekinteni; ez tette szükségessé a fenti kép felvázolását. De éppen ez indít a mainál sokkal szervezesebb, következetesebb, jobban átgondolt munkára is.

PÖLÖSKEI FERENC, a történettudományok doktora

A feltett kérdésre válaszolva, röviden abban foglalhatnám össze véleményemet, hogy amennyiben az eredményeket pusztán a korábbi helyzethez viszonyítjuk, az elmúlt 10 évben megtett utat a starttól mérjük, nagyon is elégedettek lehetünk. Ha azonban eredményeinket szélesebb értelemben vett lehetőségeinkkel s a növekvő társadalmi igényekkel is összevetjük, kitűnnek történetírásunk gyengébb pontjai, fehér foltjai is. Nem vállalkozhatom természetesen arra, hogy ebben az „interjúban” véleményemet akárcsak vázlatosan is indokoljam, vagy kifejtsem. Annak csupán jelzését kísérelhetem meg. Hiszen az utolsó évtized gazdag, a kérdéssel szerves kapcsolatban álló tudományos termésének felsorolása és ismertetése önmagában is külön tanulmányokat igényelne. Feladataink kijelölése pedig véleményem szerint csakis a történészek széles körének kollektív munkájával és még szélesebbkörű eszmeeszeréjével érhető el. Ezért újólág szeretném hangsúlyozni: a kérdéskör néhány mozzanatát emelem csak ki. Az időtálló eredmények sokrétű példatárából mindenekelőtt a marxista eszmeiség és tudományos kutatási módszer kiszélesedésére, általánossá válására utalok. Ezt nem is csak, s talán nem is elsősorban a kitűnő egyéni tanulmányok, monográfiák dokumentálják, hanem inkább az a körülmény, hogy történészgárdánk olyan, nagy korszakokat átfogó, szintetizáló kollektív műveket alkotott, amelyek lényegében egységes, s helyes koncepciót tükröznek. Az alkotó marxizmus térhódítása adhatja meg leginkább a készülő 10 kötetes Magyarország története kedvező előfeltételeit is. Úgy látom: a hangulati elemek, szubjektív momentumok által irányított, vagy befolyásolt nézetek és a dilettantizmus ma már egyre nehezebben tudja befolyásolni a fentebbiekben jelzett erősödő

történész egységet. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy egyszer s mindenkorra eltűntek a szubjektív elemek szűkebb történész világunkból, s nem találkozunk dilettantizmussal, de éppen a marxista eszmeiség megerősödése biztosítja ma már ezek leküzdésének, visszaszorításának alapfeltételeit.

A marxista eszmeiség megszilárdulásának másik szembeálló jellegzetesége: a kutatások kiszélesülése s a gazdasági-társadalmi alapfolyamatok elmélyültebb vizsgálata. A technika- és mezőgazdaságtörténet, a társadalmi struktúra tudományos módszerű vizsgálata az elmúlt években már jelentős eredményeket produkált. Biztató a marxista igényű eszme- és művelődéstörténet fejlődése, izmosodása is. Öröndetes a kutatói bázis, különösen a vidéken élő történészgárda jelentős kibővülése. Az 1918—1919-es forradalmak 50. és felszabadulásunk negyedszázados évfordulója pedig a helytörténetírás nagyarányú fellendülését serkentette.

A marxista eszmeiség megerősödésének itt még egy mutatóját s egyben szükségszerű következményét emelem ki, s ez a komplex kutatások jelentőségének felismerése, egyrészt a történelem és a rokontudományok, másrészt a hazai és nemzetközi tudományos vizsgálódás összefüggésében. Aligha képzelhető ugyanis el, hogy például az eszme- és ideológiatörténet terén az irodalom, filozófia, szociológia és jogtudomány nélkül számottevő eredményeket érhetünk el. Hasonlóképpen nem nélkülözhetjük a történettudomány nemzetközi eredményeinek ismeretét sem. Ezen kívül azonban valamiféle tervszerű tudományos együttműködésre is szükség lenne — kiváltképpen a marxista történészek között — még szűkebb belső fejlődésünk alaposabb megismeréséhez is. A számtalan példa lehetőség közül saját kutatásaim tárgyköréből csupán egyet említek meg. Tisza István első világháború előtti nemzetiségi politikájának, a burzsoá nemzetiségi pártokkal folytatott alkudozásainak mérlegét szinte lehetetlen teljes alaposággal feltárni a román, jugoszláv, csehszlovák, szovjet, osztrák és magyar történészek komplex kutatásai és tudományos együttműködése nélkül. De történelmünk valamennyi korszakából sorolhatnánk a megoldásra váró közös tennivalóinkat. Mindmáig adósak vagyunk például a Dózsa-monográfiával. Pedig az osztályharc e kiemelkedő alakja nemcsak a magyar, hanem a szomszéd népek forradalmi küzdelmének is erőforrása volt. Ugyanakkor nemcsak a magyar, hanem az egyetemes történet terén elért számottevő eredményeinket és lehetőségeinket is jobban hasznosíthatnák a különböző országok történettudósai, különösképpen a közép- és kelet-európai országokban. A nyugati történészek és politikusok is értik, tudják: nemcsak új világ készül, hanem meg is született ez már Közép- és Kelet-Európában. Ezért pl. az Amerikai Egyesült Államokban megkülönböztetett figyelmet fordítanak e táj történetének megismerésére, és sorra hozzák létre a Kelet-Európai Tanszékeket az egyetemeken. Ez a tény önmagában is elgondolkoztató. Az európai szocialista országok marxista történészeinek mégis elsősorban saját népeikkel s a marxizmussal való elkötelezettségük miatt kell intenzívebbé tenni közös munkájukat, többek között tervszerűen kialakított komplex kutatások útján. A közös múltunkat pásztázó évfordulós reflektorfények remélhetőleg nemcsak az eddigi mulasztásokat világítják meg jobban, hanem elősegítik a tudományos, tartalmi együttműködés elmélyítését, döntően népeink közös antifeudális és antikapitalista osztályharcának síkján.

Nem térhetek ki e rövid „nyilatkozatban” történettudományunk még meglevő egyéb nehézségeire, inkább csak példaként a már említett helytörténetírással kapcsolatos jelenlegi problémákat említem meg: az országos történet és hely-

történet jórészt mesterséges szétszakítottságára gondolok. A történészek egy része, főként a Budapesten élők inkább csak felhasználják a helytörténet kutatási eredményeit, de ők maguk ritkán kutatják a vidék történetét, belső életét. Részben ebből a körülményből fakad, hogy például a politika-történet terén a parlamentre s a kormánypolitikára szűkül vizsgálódási körük. A helytörténettel foglalkozók pedig gyakran automatikusan átveszik az úgynevezett országos összképet, s ehhez igazítják helyi eredményeiket. Ez a további előrehaladást akadályozó szemlélet és gyakorlat odáig torzult, hogy szinte kialakult a megkülönböztető „történész” illetve „helytörténész” elnevezés. Úgy gondolom, nem szorul bizonyításra ennek a szemléletnek és gyakorlatnak a tarthatatlansága. A teljesebb országos összkép érdekében az államszervezet vizsgálatánál, a kormánypolitika mellett, az egész mechanizmust kellene elemeznünk. Különösen fontos azonban a valóban országos — tehát a mai felfogás értelmezésében még a helytörténet témakörében elhelyezett — problémák sokoldalú vizsgálata az ellenzéki mozgalmak vonatkozásában. Mert hiszen elsősorban a progresszió erői eleve nem is hallathatták hangjukat a parlamentben, megfelelő sajtóorgánummal sem mindig rendelkeztek, s gyakran izoláltan a falvak vagy a városok szűk kereteibe rekedtek. A helytörténettel foglalkozók ugyanakkor ezekben az esetekben adataik birtokában nagyobb bátorsággal általánosíthatnák kutatási eredményeiket.

Az alkotó marxista eszmeiségű történész-gárda kiszélesedésében jelentős szerepet vállalt megváltozott struktúrájával, az oktatás tudományosságának elmélyítésével, az egyetemi oktatás. Több tanszéken, ennek megfelelően, a tudományos szemináriumok tematikai sokrétűségének rendszere, a hallgatók érdeklődési körének megfelelő intenzív munkalehetőségek biztosítása adott ösztönzést a hallgatók legjobbjai számára a tudományos történeti kutatáshoz. Ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy az utóbbi években végzetek neveivel egyre gyakrabban találkozunk folyóiratokban, a helytörténeti kutatások során stb. Kutatóként, középiskolai tanárként, levéltárosként, művelődésügyi szakemberként egyre többen írnak tartalmás, színvonalas egyetemi doktori disszertációt és közülük néhányan kandidátusi disszertációjukat is készítik. Remélhetjük, hogy az egyetemek tudományos munkájának fokozottabb kormány szintű támogatása az említett tanszékek gyakorlatát általánossá teszi az egyetemi történelemoktatásban. Ezzel tovább bővílné az a jobbára középiskolai tanárokból álló, hozzáértő társadalmi történészréteg, amely nemesak az új tudományos eredmények befogadására fogékony és interpretálására alkalmas, hanem önálló tudományos munkára is képes. Jól tudjuk: találkozunk ezen a téren még ma is meg nem értéssel. Egyesek ugyanis a tudományos egyetemi oktatást a tudósképzéssel egyenlősítik. S mivel az egyetem központi feladata valóban nem a tudósképzés, elvetik a tudományos igényű oktatás szükségességét is. Azt hiszem, a történeti közgondolkodás helyes orientálásának nélkülözhetetlen feltétele az említett történész-réteg. Erősítése azért mindnyájunk ügye és felelőssége.

RÁNKI GYÖRGY, a történettudományok doktora

Milyen szerepe és helye lehet napjaink rohamosan változó világában egy olyan hagyományos diszciplínának, mint a történettudomány? Mennyiben képes korunk kérdéseinek megválaszolását elősegíteni, akár úgy, hogy sajátos

eszközeivel maga is hozzájárul a világ átalakulásához, feltárva ennek az átalakulásnak történelmi előzményeit és összefüggéseit, akár úgy, hogy a változó világban változó — de természetesen a változás gyorsaságával olykor lépést nem tartó, nem egyszer e gyorsaság szédületes ütemétől megzavarodott — emberiség közgondolkodását befolyásolja?

Aligha hiszem, hogy — a kérdések komolyságát átgondolva — bárki is képes volna erre ma bona fide határozott választ adni. Egy azonban bizonyosnak tűnik: ha határozott és végleges válaszokra nem is képes még a történettudomány, ez nem nyújthat felmentést a kérdések megválaszolására irányuló törekvés alól, s nem ment fel minket az alól a feladat alól sem, hogy megkíséreljük mérlegre tenni: eddig mennyiben és hogyan tudtunk válaszolni; egyfelől munkánknak mi a tényleges tudományos értéke, másfelől — hiszen ez nem mindig esik egybe, vagy talán pontosabban: gyakran nem esik egybe —, mi e munkák hatása a közgondolkodás alakulásában.

A kettő közötti összefüggés kétségtelen, bár távolról sem egyértelmű. Az 50-es évek történetírásának némely — tudományosan kétségtelenül csekélyebb értékű — terméke olykor könnyebben megtalálhatta az utat a közgondolkodás formálásához, hiszen nem egyszer a korábbi hamis és sekélyes történelmi közgondolkodás egyes elemeit ragadták meg és erősítették; szimplifikált, hamis — de látszólag egyszerű s könnyen érthető — válaszokat igyekeztek nyújtani a kor kérdéseire. Ezzel szemben a 60-as évek esetleg tudományosan értékes munkáinak közvetlen hatása kisebb, nem utolsó sorban azért, mivel szembefordulást, gyökeres szakítást jelentenek a tradicionális gondolkodással, a történetileg kialakított „hamis tudattal”; mert nem akarnak korunk és a történelem bonyolult problémáira $2 \times 2 = 4$ egyszerűségű válaszokat adni; mert nem formulákat és sablonokat nyújtanak, hanem gondolkoztatnak.

Meghaladja áttekintési lehetőségeimet, hogy általános ítéletet formáljak történelmi közgondolkodásunk jelenlegi helyzetéről. Úgy vélem, ez egyébként is igen összetett probléma, mely részben társadalmi rétegenként, részben generációnként is erősen eltérhet egymástól. Mégis, úgy tűnik, a tudományos kutatás eredményei s ezeknek a történelmi közgondolkodásban történt lecsapódása között érezhető bizonyos diszkrepancia. Nem érzem ezt egyoldalúan negatívnak. Ha egy tudomány gyorsan fejlődik, akkor bizonyos ideig az ilyen különbség kialakulása szinte törvényszerű. S aligha hiszem, hogy bárki is kétségbevonná az elmúlt esztendőök jelentős előrehaladását a történetkutatásban, akár a tematikai sokoldalúságot, akár az elvi mélységet, akár a módszertani megalapozottságot és újszerűséget tekintjük. Mégis, nagyfokú leegyszerűsítés és önigazolás lenne a kérdést egyszerűen ezzel magyarázni; annál inkább is, mivel teljesen hamis, idealizált kép lenne a fejlett, haladó történettudomány s az elmaradott közgondolkodás valamiféle szembeállítás. Egyébként is, ha úgy érezzük, a történelmi közfelfogás még nem eléggé modern, úgy abban mindenekeelőtt maga a történettudomány is hibás. Történettudományunkban ugyanis mindmáig nem kevés az olyan munka, amelyben a sematikus felfogás, a dogmatikus nézetek tovább élnek, ahol a dogmatizmussal való szembenézés legfeljebb annak legdurvább hamisításaival való szakítást jelent, nem pedig egész rendszerének és módszerének tudományos felülvizsgálását. Igaz, hogy ma már történészeink többsége — legalábbis tudatosan — csak kis számban követi ezt a módszert, mégis, a hagyományos elméleti megközelítések és módszerek nagy ereje folytán még mindig túl erős a történelmi mítoszok hatása; szelídített formában a dogmatizmusnak, a szubjektív megközelítésnek, a felszínes analó-

giáknak, a hamisaktualizálásnak, a pártosság téves értelmezésének maradványai. Ilyen körülmények között tehát történeti közgondolkodásunk dezorientálásában még nem csekély szerepe van magának a történetírásnak is. Ezzel összefügg, hogy a kérdések egész sorának újabb feldolgozására még nem került sor. De ha a kérdést történelmileg vizsgáljuk, ha figyelembe vesszük, hogy ma már történetírásunkban szinte közhelyszámba megy több olyan tétel, megállapítás vagy módszer, melyek első megfogalmazóit pár évvel korábban még eretneknek bélyegezték, akkor pesszimizmusra, legalábbis ebben az összefüggésben, aligha van okunk, jóllehet úgy tűnik, a maradiságnak, a konzervativizmusnak, a nagy általánosságokba, banális frázisokba burkolózó szakmai gyengeségeknek a történettudományban még erősebb hadállásai vannak, mint néhány más, társtudományi ágazatban.

Úgy vélem, mélyebb problémát okoz a történeti ismereteket terjesztők és a történettudomány kapcsolata. Jean Richard Bloch gondolatából indulnék ki, aki hangoztatta: „mindig lesznek meglevő formákat alkalmazó, és más, új formákat kereső írók, lesznek, akik millióknak írnak, de kellene azok is, akik csak ezreknek”. A gondolat, úgy vélem, alkalmazható a történettudományra. Részben abban a formában, hogy mindig lesznek — reméljük — olyan történészek, akik nem csupán a meglevő keretek között, hanem új keretek teremtésére törekedve igyekeznek dolgozni; másrészt nem lehet, és nem is kell arra törekedni, hogy minden szaktudós végezzen, vagy képes legyen végezni történeti népszerűsítő munkát. A cél benyomásom szerint az, hogy a szaktudós eredményei ismertté váljanak és hassanak azok között, akik a népszerűsítő munkát végzik, s ebben az értelemben a történeti közgondolkodás formálásában résztvesznek. Itt látom jelenleg a leggyengébb láncszemet. E feladat ellátására mindenképp a történész-tanári kar lenne hivatott, melynek zöme történész képezését vagy még a háború előtt, vagy az 50-es években szerezte. A tanári kar egy része — hogy mekkora ez a rész, nem tudom megítélni — nem tart lépést a tudomány fejlődésével, kevéssé kíséri nyomon az új irodalmat (anyagi helyzete, túlzott óraszám, a megélhetés gondjai ezt nyilván jócskán indokolják), így bizony a közgondolkodást nagy mértékben befolyásoló réteg történeti gondolkodása is még erősen finomításra szorulna. A másik fontos informálási lehetőség a sajtó. A haladás ezen a területen is jelentős. Napilapjaink hasábjai — a korlátozott terjedelem mellett — egyre gyakrabban nyílnak meg szak-történészek előtt, több a történeti ismertetés stb. Mégis alapvető hiányosságokra kell utalni: egyetlen napilapnál sem — ahol rendszeres a kritika, még ott sem — alakult ki olyan határozott kritikai mérce, tudományos szemlélet, mely valóban orientálná az olvasót a történeti munkák terén; amely igényes lenne, tényleges tudományos értékeket, új gondolatokat stb. keresne, értékükhöz mértén dicsérné vagy bírálná a megjelent munkákat, tehát betöltené a közgondolkodás formálójának a szerepét. A kritika rendszertelen, nem egyszer felületes és semmitmondó, a kritikák íróinak megválasztása ötletszerű, a szaktudás nem mindig vétezik figyelembe, s a kifogások sorát hosszan folytathatnám.

De nem segíti az egészséges történeti közgondolkodás kialakulását az egyébként hasznos feladatra is alkalmas történelmi riport elburjánzása sem. Sajnos, ez elsősorban a történelem „kimazsolázására” törekszik; néhány érdekes anyagdokumentum ürügyén rendkívül felületes ítéletekre inspirál. A „leleplezés” nem tudományos módszer, bár ilyen jellegű írásokban hasznos lehet; de véleményem szerint ezekben a történelmi riportsorozatokban sem ilyen formában, ilyen egyoldalúan kellene helyet kapnia. Felületes ítéletek, a történelmi problé-

mák olykor egyenesen primitív leegyszerűsítése, a személyek egysíkú fekete-fehér — vagy egyenesen neveltséges — beállítása, a haladó erők melletti állásfoglalás szimplifikálása jellemzik — tisztelet a kivételnek — ezeket az írásokat, s aligha nevelnek a magyar történeti fejlődés realista, a nacionalista romantikától s dogmatikus beskatulyázásoktól ment vélemények kialakítására. Nem állítom, hogy a megoldás könnyű. Egy szakmai dolgozatban van lehetőség — ha nem is mindenki él ezzel a lehetőséggel — a dolgok sokoldalú kifejezésére; az újságíró — hely és más okok miatt — nehezebb helyzetben van. Egyszerűsíteni kell bizonyos fokig, s tapasztalatom szerint *ma* az egyszerűsítés mindig a dogmatikus és nacionalista nézetek irányába visz. (Bár gyökeresen más dologról van szó, mégis hadd említsem meg: az egyetemi vizsgákon például a gyengébb felkészültségű vagy képességű diáktól hallani a „legbalosabb” feleletet.) Talán hasznukra válna az ilyen írások szerzőinek, ha néhány történész véleményét meghallgatnák írásukról — esetleg megjelenés előtt.

A pedagógusok és az újságok tehát azok a legfontosabb közvetítők, melyek segítségével a magyar történészek eredményesebbé tehetik munkájukat a történeti közgondolkodás helyes orientálásában. De befejezésül mégis vissza kell térnünk a szorosán vett kutatómunkához. Munkánk tényleges tudományjellegét kell tovább erősíteni, tudományossá tennünk, a megértés és a történelmi távolság helyes dialektikájával, a tudományos eredmények bátor feltárásával és világos kimondásával, a marxista történetírás hitelének biztosításával. A marxista történetírás a múlt tisztázásával szolgálja a jelent és a jövőt, de ezt a feladatot csak akkor láthatja el, ha elméletileg és módszertanilag azon az úton halad, amelyen az utóbbi években — ha ugyan nem is mindig ellenállás, ingadozás, megtorpanás nélkül — elindult.

SZABAD GYÖRGY, a történettudományok doktora

Hadd kezdjem feleletemet mindgyárt egy megszorítással. A kérdések egy mondatba kötegelt sorából csupán az utolsóra, a történeti közgondolkodás formálásából a történészekre háruló feladatok megítélését firtatóra szeretnék válaszolni, az adott terjedelmi határok közt erre is csak nagyon szűkszavúan. Azt mégis előrebocsátom, hogy amit eddig — az adott lehetőségek keretei közt — elmulasztottunk az alábbiakban taglalt feltételek megteremtéséből, ill. teendők ellátásából, azt olyan mulasztásnak tartom, amiért valamennyien, akik többé vagy kevésbé részesei vagyunk e mulasztásoknak, megérdemeljük az utánunk jövők kritikáját.

Úgy gondolom, annak, hogy történettudományunk a közgondolkodást érdemileg befolyásolhassa, két lényeges előfeltétele van. Egyrészt annak elfogadása a közvéleménnyel, hogy törtétszeink szerepüket a tudományosság alapkritériumának megfelelően fogják fel, azaz feladatukat a tudományosan igaz feltárásában látják, s hogy az így elért eredményeik elismertetéséért szakszerű eszközökkel küzdenek, állandó és maximális készséggel a tudomány haladása által követelt továbblépésre és önkorrekcióna. A másik lényeges előfeltétel, annak biztosítása, hogy a tudomány eredményei torzításoktól mentesen válhassanak a közgondolkodás elemeivé. Az első előfeltétel megteremtése jórészt azon múlik, sikerül-e a történettudományban olyan értékmérés és értékrend kialakítása, amely a lehetséges pontossággal regisztrálja a bizonyított új eredményeket, és honorálja a tényleges teljesítményt. Ehhez a tudományos etika szilárd bázisán olyan kritikai szellem uralkodóvá válása szükséges, amely az érdemi hiányossá-

gok mellözhetetlen feltárását egyértelműen tudja elhatárolni a diszkreditáló célú kötözködéstől, a valóságos értékek erőteljes manifesztálását pedig a szerzõ, ill. viszonzást váró hozsannázástól. A tudományos hitelre alapozó, ugyanakkor operatív szakkritika lehet a biztosítéka annak is, hogy a tudomány eredményei se el ne sikkadjanak, se el ne torzulhassanak a közvetítõk tolmácsolásában. Aligha az a közvéleményformálás legeredményesebb módja, ha a tudományos kutató maga „népszerűsíti” eredményeit. A legújabbkor mûvelõdéstörténete elég egyértelműen mutatja, hogy a fejlõdés során kialakul a tudományos ismeretterjesztés szakembergárdája, amely a tömegkommunikáció hagyományos és modern eszközeivel hivatásszerûen bánva tesz eleget ennek a feladatnak, szerencsés esetben nemcsak mentesítve a tudõgárdát tõle, hanem — sajátos felkészültségénél fogva — nála jobban is látva el azt. Baj akkor van, ha a közvetítõk gárdája képes uszályába vonni a tudományos kutatókét, ha a népszerűsítõs követelményeivel befolyásolni akarja, sõt tudja a kutatás irányát, az eredmények exponálását, és vissza akar s tud hatni a tudományos értékmérésre és értékrendre. Mindennek határozott elbárítása mellett elengedhetetlen az is, hogy a tudományos kutatók következetesen szálljanak szembe eredményeik közvetítõinek minden esetleges tartalmi torzítási kísérletével. Mert átengedni a tudományos eredmények „népszerűsítését” a közvetítõk gárdájának lehet nagyon is indokolt és célszerû, de átengedni a felette gyakorolandó tudományos kritika szoros gyeplõjének kézben tartása nélkül, az mulasztásnál is nagyobb vétek.

Ami a történeti közgondolkodás formálásának a feladatkörében jelentkező tartalmi problémákat illeti, természetesen, hogy azoknak megoldása, a fenti elõfeltételek biztosítása esetén, a legszorosabb kölcsönhatásba kerül a történettudomány immanens fejlõdésével. Ennek pedig nyilvánvalóan nagyon sok — most és itt felsorolhatatlan — tényezõje és feltétele van, közülük — szerény megítélésem szerint — a legsûrgetõbb annak biztosítása, hogy a tervszerû munkamegosztás és kooperáció ne szûküljön, ha úgy tetszik, ne összpontosuljon csupán a végtermékek tekinthetõ szintézisek elkészítésére, hanem érvényesüljön az alapkutatói feladatok meghatározásában és megmunkálásuk biztosításában is.

A magyar történettudomány öröksége, marxista korszakában elért eddigi eredményei s a továbbfejlõdés biztató jelei kellõ alapot nyújtanak annak feltételezésére, hogy a fentiek biztosítása esetén befolyása a történeti közgondolkodás alakulására erõsödni fog. Ennek érvényesülését elsõsorban (de korántsem kizárólag, valamennyi felemlítésére kötetnyi tér is kevés lenne) a következõ vonatkozásokban remélem, s tartom is tudatosan elõsegítendõknek.

Feladatnak tekintem annak felismertetését, ill. annak megerõsítését, hogy milyen úton-módon érvényesül a gazdasági-társadalmi tényezõk meghatározó szerepe a történelemnek — az alapfolyamatok eredõjének irányát tekintve — feltétlenül haladó fejlõdésmenetében. Az objektív tényezõk történelmi meghatározó szerepének a felismertetésétõl is remélem egyfelõl a közgondolkodásban fellelhetõ irracionális elemek visszaszorulását, másfelõl a realitásigény uralkodóvá válását és érvényesülését mind a helyzetmegítélések során általában, mind a tényleges alternatívák felismerésében és a döntések meghozatalában. Mert az objektív tényezõk történelmi meghatározó szerepének felismertetése korántsem szabad, hogy a fatalista passzivitásba, a felelõtlen belenyugvásba szorítást jelentse, hanem éppen annak a porondnak a kicõveklését, amelynek reálisan felmért határai közt egyének és közösségek számára mód nyílik, hogy aktivitásukkal befolyást gyakoroljanak az objektív tényezõk

érvényesülésére, sőt kölcsönhatásba jutva velük, közvetve új és új porondok formálódására is.

Fontosnak és lehetségesnek tartom annak tudatosítását, mint függnek össze a jelen problémái a történelmi előzményekkel. Mi az örökségünk? Mi az a materiális, politikai és kulturális hagyaték, amivel sáfárkodhatunk? Minek a következménye, kiknek az érdeme, kiknek a vétké, hogy éppen ez és ennyi, ami ránk maradt? Ilyen zaklató kérdések tudatosítása és megválaszolása nem csupán a helyzetértékelés realizmusát erősíti, és a múlt meg a jövő közt feszülő jelen feladatainak felismerését teszi lehetővé magasabb nézőpontból, hanem növeli az egyén közösségi elkötelezettségét, s egyben csökkenti a modern ember elszigeteltségi érzését. A múlt megbecsülése és a múlt kritikája, ha a történettudomány a maga ítéletmondó funkcióját is szakszerűen és felelősségteljesen látja el, sem illuzionizmushoz, sem mazochizmushoz nem vezet, hiszen a valóság tudományos megközelítése feltétlenül megóv az emberi viszonylatok megítélésének alaphibájától, a leegyszerűsítő általánosítástól. A történész a múlt legszebb rózsakertjét sem idézheti fel tövisei nélkül, ha hivatásszerűen jár el, aminthogy egy vérfürdőről sem adhat számot hitelesen, ha nem szól azokról, akik a barbarizmussal szembe próbáltak fordulni, mégha eredménytelenül is. S ha így jár el, ha mindig pontosan elemzi a sohasem egyszínű valóság színképét, akkor egyfelől segíti a közgondolkodást megszabadítani az illuzionista kritikátlanságtól, másfelől megóvja azt a szégyenbeszorultak utolsó menedékétől, a dacreakciótól, amely — az „apák” nemzedékének könnyelmű általánosítás folytán „vétkessé” minősítése révén — magával ragadhatja, még a vétkesek igenlésére is sarkallhatja a „fiak” nemzedékének — valóságghú módon árnyalt ábrázolás esetén — pozitívabb kötődésre kész erőt is.

Úgy vélem nem naiv pedagógiai optimizmus, ha a történelem — ezúttal általam mellőzött, de valóságosnak tartott — emberformáló, jellemnevelő lehetőségeihez egy általában kevésbé emlegettetet is társítok. A transcendentális ítéletmondás hitén túllépő modern emberben tudatossá tehető, hogy éppen a történettudomány fejlődése folytán mindinkább realizálódik a régi frázis a „történelem ítéletmondásáról”. A történettudomány regisztráló és elemző lehetőségeinek páratlan mennyiségi és minőségi feldúsulása sokkal kétségesebbé teszi a negatív cselekedetek lappangathatását, mint bármikor korábban, azt pedig végképp bizonytalanná, elenyészik-e a sírbaszállóval mindannak a nyoma, amit szívesen enyésztetne el pályájának emlékeiből. Ugyanakkor éppen a történettudomány regisztráló, elemző, sőt ítéletmondó szerepének a tudatosításával és szakszerű gyakorlásával támaszul szolgálhat a maradóktalan megsemmisülés félelmével szemben, biztosítva az egyént arról, hogy nem ritkán követlenül is, de közvetve — cselekedeteinek történettudomány által számbavett eredményei révén — feltétlenül, emléket továbbéltetik majdani nemzedékek, amelyeknek tudatában egy szaktudomány segítségével történelmi múlttá összegeződik minden, ami jövőt formáló módon jelenvaló.

TOKODY GYULA kandidátus

Az elmúlt évtized történelmi közgondolkodása terén talán a legszembetűnőbb jelenség a történelem egyetemes szemléletének előtérbe nyomulása. Megnőtt az érdeklődés a világtörténelem kérdései iránt, a kívánság a magyar történelem nemzetközi összefüggéseinek, hazánk világában egykoron elfoglalt

és állandóan változó helyének feltárására. Az egyetemeken megerősödtek számban és tudásban az egyetemes történeti tanszékek, az oktatás belső struktúrája — még a középiskolákban is — jelentősen eltolódott a világtörténelem felé. Hasonló változások mutatkoznak a népművelésben, és a rádió, televízió, a sajtó által terjesztett történelmi propagandában. Az országos mozgalommá vált nyelvtanulás, a nemzetközi gazdasági és tudományos együttműködés, és az ugyancsak országos mozgalommá vált külföldre járás révén tömegszükséglet lett hazánkban az egyetemes történelem ismertetése nemcsak népszerű formában, hanem tudományos igényvel is. A történelmi közgondolkodásban mutatkozó változás tehát szorosan összefügg a politikai gondolkodásban jelentkező változásokkal, amelyek viszont a gazdasági integráció, valamint az internacionalizmusra és a különböző társadalmú országok békés együttélésére irányuló politikából következnek.

Az egyetemes történet szemlélet előtérbe kerülése azonban nemcsak korunk politikai viszonyaival, hanem történettudományunk belső fejlődésével is összefügg. A politikai viszonyok kedvező alakulása e tekintetben csupán a lehetőséget adta meg a történelmi múlt tágabb, sokoldalúbb feltárására. E lehetőség kiaknázásának foka — szerintem — a marxista történettudomány nemzetközi, méginkább hazai színvonalától, és részben azoktól a kötöttségektől függ, amelyeket a magyar polgári történetírás teremtett számunkra.

Nemzeti történelmünk egyetemes szemléletű interpretálása, méginkább magának az egyetemes történelemnek a kutatása csaknem teljes mértékben a marxista történettudomány, pontosabban az utóbbi évtized marxista történettudományának az eredménye. A polgári történetírás hagyományaira e tekintetben nem, vagy csak elhagyagolhatóan kis mértékben lehet támaszkodni. A történelem egyetemes szemlélete helyett ugyanis — mint minden kapitalista országban — hazánkban is a nemzetcentrikusság volt a jellemző. Ez részben a nacionalizmusnak a politikai gondolkodásra gyakorolt évszázados hatásával függött össze, amely más népek és történetük lebecsülését és a hazai történelem jelentőségének felnagyítását sugallmazta, részben pedig a társadalmi-történelmi törvények létének tagadásával, amelynek következtében az emberiség egyetemes története — a felvilágosodás gondolkodóinak e nagyszerű felfedezése — összefüggéstelen mozaikokra esett szét. Közismert, hogy a magyar polgári történetírás esetében ez a szemlélet a hungarocentrikus felfogásban jelentkezett.

Ugyancsak közismert, hogy a marxista történetfelfogás — éppen, mert a társadalmi-történelmi törvényszerűségek elismeréséből indul ki — a világtörténelmet egységesnek tartja, az egyetemes és a nemzeti történelemben az általános és a konkrét dialektikus egységét látja. Az egyes országok — így hazánk — marxista történetírását azonban a felszabadulást követő években mégis a túlzott nemzetcentrikusság jellemezte. Annyiban ez szükségszerű volt, amennyiben a kialakulás nehézségeivel küzdő tudománynak elsősorban a nemzeti történelmet kellett marxista szempontból interpretálnia, de a marxizmus dogmatikus torzítása, a nemzeti elzárkózásra épülő politika a történetírásban is nacionalista veszélyeket és tényleges ferdtételeket okozott. Az egyetemes szemlélet előtérbe nyomulásának így hazánkban is a marxizmus megizmosodása, a marxista történetírás elméleti és tudásbeli gyarapodása, a dogmatikus nézetek, egyben a polgári hungarocentrikus felfogás elvetése volt a feltétele.

Az említett folyamat szerintem különösen a magyar történelem kutatásában produkált eredményeket, s csak másodsorban említhetjük meg a kimondottan egyetemes történeti témák feltárásában elért sikereinket. Utalhatnánk itt

egyebek mellett az Árpád-kor társadalomtörténetére, amelynek feldolgozása eleve feltételezi az összehasonlító történettudomány módszereinek alkalmazását, azokra a kutatásokra, amelyek magyarázatot keresnek Kelet- és Nyugat-Európa fejlődésének már a középkorban bekövetkezett szétválására, s hazánk gazdasági-társadalmi elmaradásának a nemzetközi körülményekben is rejlő okaira. Megemlíthetnénk továbbá az 1848—49-es forradalom, a kiegyezés, az Osztrák-Magyar Monarchia nemzeti elfogultságtól mentes megközelítését, azt a sokoldalú, a gazdaságtörténelmet, a külpolitikát, a munkásmozgalom fejlődésvonalát és a belpolitika alakulását, de még a rendszer jellegét is érintő elemzést, amelynek kutatóink a két világháború közötti magyar történelmet alávetették és végül a népi demokratikus átalakulás nemzetközi feltételeinek és kereteinek felvázolására irányuló törekvéseket. Ma már a magyar történészek még részkérdések, sőt helytörténeti problémák kutatása során is nagy figyelmet szentelnek a nemzetközi összehasonlítás szempontjainak.

Ami mármost a kimondottan egyetemes történeti kutatásokat illeti, úgy vélem, erős, megszilárdultnak tekinthető irányzatok kialakulására az elmúlt évtized kevésnek bizonyult. A körvonalak azonban már kirajzolódtak. Bázisa van az összehasonlító, s főleg gazdasági és társadalmi kérdéseket előtérbe állító Kelet-Délkelet-Európa történeti kutatásoknak, a Közép-Európa új- és legújabbkori történetét érintő munkálatoknak (elsősorban talán diplomácia- és részben eszmetörténeti vonatkozásban), figyelemre méltó eredmények születtek a nemzetközi munkásmozgalom egyes kérdéseinek feltárása terén, kiemelkedő munkákat hoztak ki történészeink a gyarmati kérdéstről, s úttörő értékük van a kezdődő dél-amerikai kutatásoknak.

A bármennyire is biztató, mégiscsak kezdeti eredmények továbbfejlesztésének nézetem szerint számos akadálya van. A kisebbek között megemlíthetném azt a sajnálatos körülményt, hogy a Párttörténeti Intézetnek nincs számottevő csoportja a nemzetközi munkásmozgalom kutatására, méginkább azt, hogy nincs az elvi irányítás szerepét betölteni képes, kutatásra és vitára ösztönző, egyben a felsőoktatás, a történész tanárok és a művelt olvasóközönség igényeit figyelembe vevő külön egyetemes történeti folyóirat (ezt a szerepet a nivójában egyre emelkedő „Világtörténet” a jelenlegi formában nem tudja betölteni), de még megfelelő kiadványsorozattal sem rendelkezünk. Nem tudtuk továbbá átgondoltta és országosan tervszerűvé tenni a külföldi kutatásokat, gyakran nehézségek mutatkoznak a belföldi kutatások anyagi feltételeinek biztosítása terén is, nem kielégítő a könyvek és folyóiratok beszerzése, nincsenek megfelelő filmarchívumok, nyersfordítások, témák szerinti bibliográfiai tájékoztatók stb.

A legfőbb probléma azonban mégsem e technikai természetű hiányosságokból, hanem a kutatási témák szétforgácsoltságából, a kutatási főterületek tisztázatlanságából adódik. Kellőképpen még az egyetemes történeti kutatásoknak a magyar történetírásban elfoglalt, ill. elfoglalandó helye, szerepe sem tisztázott, nem világos tehát a feladatkör, nincsenek megjelölve azok a nagyobb problémacsoportok, amelyeknek kutatása szükséges is, lehetséges is Magyarországon.

Véleményem szerint az egyetemes történeti kutatások nem szakadhatnak el teljesen a magyar történetírás fő feladataitól, célkitűzéseitől, ami azonban nem jelenti, hogy szerepük csupán kiegészítő jelentőségű. Leginkább annak a térségnek a kutatására van a magyar történelem szempontjából igény, s a források viszonylagos megléte vagy megközelíthetősége révén lehetőség, amelybe hazánk is beletartozik, amellyel múltunk és jelenünk közvetlenül összefonódik, tehát Közép-, Kelet- és Délkelet-Európa kutatására. Közelebről olyan témacsoporto-

kat jelölhetnénk meg, amelyeknek a legtöbb érintkezési pontjuk van a magyar történelemmel: diplomáciatörténet, összehasonlító gazdaság- és társadalomtörténet, nemzetközi munkásmozgalom, eszmetörténet, a két világháború története, az egyes országok történetéből pedig azok a sorsfordulók — a Nagy Októberi Szocialista Forradalom, a német kérdés, a faszizmus stb. —, amelyek a világpolitikára, így hazánkra is közvetlenül hatást gyakoroltak. E kutatási területeket illetve témákat kiemelten kellene kezelnünk, s az egyetemes történet kérdései iránt érdeklődő kutatók figyelmét és erejét elsősorban ezekre kellene koncentrálnunk.

Mindez persze nem jelenti a többi, a gyarmati, a kizárólag francia vagy angolszász kérdések történetkutatásunkban való létjogosultságának tagadását, hiszen azok számos vonatkozásban — a diplomácia, eszme- és munkásmozgalom története terén — kapcsolódnak a már említett problémakörökhöz. Kutatási feltételeik azonban a nemzetközi együttműködés javulása ellenére még bizonyára sokáig kedvezőtlenek lesznek, s ez önmagában véve korlátok közé szorítja feloldozásuk lehetőségét. Mégis — éppen a közvélemény megfelelő és idejében történő informálása, egyben a történelmi közgondolkodás befolyásolása céljából — törekednünk kellene arra, hogy a világtörténelem lehetőleg minden nagy területének és kérdésesportjának — legalább a tudományos népszerűsítés szintjén — legyen hazánkban is szakértője.

De a nemzetközi tudományos versenyben csak akkor állhatjuk meg a helyünket, ha a számunkra legkedvezőbb feltételekből indulunk ki, s erőnket nem engedjük szétforgácsolódni. Csak meghatározott területekre való koncentrációval adhatnak az egyetemes történelmi kutatások hathatós segítséget a magyar történelem mind tisztultabb értelmezéséhez, az így kialakult tudományos kutatási bázisok képezik a fő feltételét a hazai történelmi gondolkodás eddiginél tudatosabb és alaposabb formálásának, s csak nemzetközi versenyképességünk esetén vehetjük fel a küzdelmet az általunk művelt történelmi kérdésekben a külföld polgári irányzataival.

VASS HENRIK, az MSZMP Párttörténelmi Intézete igazgatója

Szívesen teszek eleget a Szerkesztőség felkérésének, mert a témát felette időszerűnek és rendkívül fontosnak tartom. Közismert, hogy a történelemnek politikai és morális szempontból egyaránt nagy nevelőereje van. Jelentőségét azonban nem lehet csupán ezekre a tényezőkre szűkíteni. A marxizmus a múlt és a jelen dialektikus összefüggésének elvét vallja, a fejlődés törvényszerűségei tehát a történelem ismerete nélkül nem érthetők meg, a történelmi ismeretek hiányában nem vonhatók le a jövőre vonatkozó tudományos következtetések sem.

Úgy vélem, hogy történészeink az elmúlt évtized folyamán jelentős eredményeket értek el a történelmi közgondolkodás helyes orientálása területén. Szinte a magyar történelem egész folyamatáról nagyszámú, forrásanyagban gazdag, színvonalas, a múltat a marxizmus szellemében értékelő monográfia, népszerű feldolgozás jelent meg. Persze hiba lenne tagadni bizonyos negatív jelenségeket (pl. helyenként a Horthy-korszak „szépítése”; az 1945 utáni fejlődés értékelésében az úgynevezett „hibakeresés” szemlélete, esetenként aránytalanságok a munkásmozgalom helyének, szerepének megítélésében a nemzet történetében stb.), azonban a főtendencia nagyon pozitív, amit az értékes művek egész sora bizonyít. Ezek igazolták, hogy az igazság szenvedélyes kutatása, a történetírói hitelességre való törekvés, a valóban tudományos marxista szemlélet és mód-

szer meghozza a maga eredményeit. Fontos tényezőnek tartom, hogy az elmúlt évtized folyamán megjelent munkák *általában* mentesek voltak a különböző jellegű antimarxista nézetektől is.

Az előrehaladás tehát jelentős, az elmúlt tíz esztendőt mégis a „megalapozó” időszaknak tartom, amely megteremtette a feltételeit annak, hogy a magyar történészek most már nagyobb figyelmet és erőket fordíthassanak a népünk egész történetét átfogó tíz kötetes magyar történet munkálataira, hogy megkezdhessük az előkészületeket a részletes, több kötetes munkásmozgalomtörténeti szintézis kidolgozásához. Ezzel egyidőben folytatni kell az „alapozó” munkálatokat is, különösen az eszmetörténet, a kultúrtörténet, a társadalmi struktúra és más fontos témakörökben. Ez különösen vonatkozik a munkásmozgalom történetének művelőire. A kommunista mozgalom történetéről (egy-két kisebb periódus kivételével) — ma már időt álló monográfiák állnak rendelkezésünkre. Jelentős az elmaradás azonban a munkásmozgalom más irányzatai, tömegszervezetei történetének feldolgozásában, és még rosszabb a helyzet az eszme és kultúrtörténete, nemzetközi, mindenekelőtt a szomszédos országok munkásmozgalmával való történeti kapcsolatának kutatása területén. Érthető tehát, hogy az elkövetkező években ezekre nagyobb figyelmet és erőket kell koncentrálni, hogy a történettudománynak ez a területe, — amelynek tudatformáló szerepét nem kell külön hangsúlyozni — betölthesse társadalmi funkcióját.

De más tényezők is növelik a történész munka jelentőségét, a történészek felelőségét napjainkban. Törvényszerű, hogy a történettudomány adott szintje és a történeti közgondolkodás között bizonyos distancia van. Ahhoz is idő kell, hogy az új tudományos eredmények eljussanak a széles nyilvánossághoz, ahhoz pedig, hogy beivódjanak a közgondolkodásba, hosszú évek, olykor évtizedek szükségesek, s ekkorra a tudomány *helyenként* már meg is haladta őket. A történeti közgondolkodás orientálása csak kis részben közvetlenül a kutató történészek feladata, nagyobb részt a pedagógusoké és a népszerűsítő, ismeretterjesztő tevékenység művelőié. A kutató által felszínre hozott új eredmények tehát rendszerint csak többszörös áttétel útján teljesíthetik ezt az orientálási funkciót.

Ez az út azonban rövidíthető és gyorsítható. E gyorsítás elengedhetetlen feladatunk is, mert tudományos eredményeinket nem öncélúnak tekintjük, hanem a társadalom fejlődését akarjuk velük befolyásolni és nem mindegy az, hogy a kutatás új produktumai most, vagy évek, esetleg évtizedek múlva hatnak. Nem elégedhetünk meg azzal — bár fő módszer továbbra is ez marad —, hogy történettudomány új és új eredményei az egyetemeken folyó tanárképzés, az iskolai tankönyvek, és az iskolai történelemórák révén a *következő nemzedék* tudatát befolyásolják. Az iskolán kívüli oktatómunka lehetőségei és az ismeretterjesztés legkorszerűbb eszközei állnak (sajtó, rádió, televízió) rendelkezésünkre ehhez. S a legutóbbi 10 év tapasztalatai azt mutatják, hogy történettudományunk egyre inkább él ezekkel a lehetőségekkel. Megszűnőben az arisztokratizmus, a kutató elzárkózása a közönségtől. Ennek a fejlődő kapcsolatnak a tudás és a közvélemény között előnyös hatása van mindkét oldalon: életközelpel hozza a kutatót, s gyorsítja az eredmények terjedését.

A problémákról és a feladatokról szólva tehát úgy vélem, hogy a kutatási eredményeknek a közgondolkodásba való gyorsított átvitele (éppen mert közvetlen társadalmi hatásról van szó) fokozottan előtérbe hozza a tudományos színvonal és az ideológiai egység, azaz a társadalmi felelőség kérdését. Véleményem szerint csak kiérlelt, a tudományos kritikát megállt eredményeket szabadna „bevinni” az oktatásba, a tankönyvekbe. A vitáknak csak egy része való

a széles nyilvánosság elé, alapvető kérdésekben ugyanis, a meg nem alapozott „sokféle nézet”, nehezíti a történeti közvélemény formálását, az oktatásban pedig igen sok zavart okozhat.

Történettudományunkban az utóbbi időben megfigyelhető az ideológiai egység bizonyos szilárdulása. Ez nem zárja ki a nézetek különbözőségét, sőt feltételezi a vitákat. A vitákból eltűnőben vannak a korábbi negatív jelenségek. Egyes kérdésekben az ellentétes nézetek közelebb kerültek egymáshoz, azonban a még fellelhető szubjektívizmus és a magukat makacsul tartó elvi ellentéteket is tartalmazó *személyi előítéletek* nehezítik a vitákban is egységes marxista közvélemény kialakulását. Ennek nemcsak a magyar történettudomány, nemcsak az ideológiai „front”, hanem az egész társadalom is kárát látja.

Úgy vélem, a közeljövőben napirendre kellene tűzni a korszerű ismeretterjesztő módszerek további fejlesztését a történeti tudatformálás szempontjából. Ma már jelentős mennyiségű tapasztalatanyag halmozódott fel az ismeretterjesztő tanulmányok, cikkek, rádióműsorok, a tévé történelmi sorozatai, rádió- és televíziós kerekasztal beszélgetések stb. során. Ezeket elemezni, értékelni kellene, s a tanulságok nyomán tökéletesíteni, rendszeresíteni e módszerek alkalmazását. Mert az előrehaladás ellenére a népszerűsítés nem tartott eléggé lépést az elért tudományos eredményekkel. Különböző iskolai tankönyvekben, népszerű feldolgozásokban, különböző előadásokban, a sajtóban, a rádióban és a televízióban még gyakorta találkozunk vulgáris nézetekkel, szimplifikálással. A tudományos eredmények gyorsabb és hatékonyabb alkalmazására lenne szükség. Ne áltassuk magunkat, hiszen a jelentős fejlődés ellenére sokan vannak olyanok, akik a történelem *tudomány-jellegét* kétségbevonják, azt a konjunkturális politika kiszolgálójának vagy (főleg egyes fiatalok) pedagógiai jellegű elmélkedésnek tartják.

Az olyan műveknek, mint pl. az említett szintézisek, a jelentős számban megjelent monográfiák, vagy pedig az 1918—19-es évfordulók kapcsán publikált értékes munkák, különösen pedig a népszerű történeti feldolgozások nagy közönségsikere azt mutatja, hogy kedvezőek a lehetőségek ezeknek a negatív jelenségeknek a leküzdésére. Figyelembe kell vennünk azonban, hogy szükség van a történeti irodalom *műfaji gazdagodására*, a nemesak tudományos szempontból kifogástalan, hanem egyben élvezetes, olvasmányos előadásmódra, irodalmi stílusra, a frázisok, közhelyek elkerülésére, a hamis aktualizálás kiküszöbölésére. A történészeknek elő kell segíteni mind szélesebb körben a történelmi látásmód meghonosítását. Ez nem jelent mást, mint annak a nem könnyű feladatnak a megoldását, hogy az emberek a társadalmi jelenségeket a maguk fejlődésében lássák. Nem kell külön hangsúlyozni, hogy ennek a szemléletnek a kialakulása mit jelent politikai szempontból.

Végül, mindent el kell követnünk a szomszédos baráti országok történészeivel való tudományos és személyi kapcsolatok bővítése érdekében. A közöttünk levő szemlélet és módszerbeli különbségek, a népeink történetét érintő, esetenként közös kérdések megítélésében jelentkező alapvető különbségek, és ezeknek gyűrűzése a közvéleményben — egyik jelentős akadálya a szocialista történelmi köztudat formálásának. Itt érthető okokból csínján kell bánni a vitákkal, de az „elhallgatás” nem járható út számunkra. Az ellentmondások feloldásáért, jól megválasztott „terepen”, *internacionalista platformon*, türelmes, tudományos viták: ezek egyik feltételét képezik nálunk is a nacionalista történelemszemlélet maradványai és újratermelődésük elleni ideológiai, politikai küzdelemnek, és ha a történészek tudatformáló tevékenységéről kell szólni, akkor erről a valóban bonyolult feladatról sem hallgathatunk.

A németi görögök Tokajba telepítése 1705-ben

1705. január 1-én, hosszas ostrom után kapitulált Szatmár várának császári őrsége. Ezzel azonban nem értek véget a város és vár viszontagságai: Rákóczi eleinte oly szándékban volt, „hogy formális regularis város legyen belőle”. Már másnap, január 2-án Galambos Ferencet nevezte ki kapitánynak.¹ Később azonban meggondolta magát, s parancsot adott a vár lebontására.²

Külön tanulmány tárgya lehetne a bontási munka megszervezése, lebonyolítása, ezzel párhuzamosan Ecsed várának felépítése: ez a kuruc hadtörténet érdekes epizódja, amely fényt vet az erődítések építéstechnikájára, a műszaki munkálatok megszervezésére stb. Egyelőre nem ismerjük azokat az okokat, amelyek Rákóczit erre a döntésre készítették, pedig a munkálatok nagymennyiségű munkaerőt, építési és műszaki anyagot vettek igénybe, és tovább növelték a kuruc hadsereg amúgy is állandóan katasztrofális szállítási nehézségeit.

Miközben a környező vármegyéket megmozgató munka 1705 tavaszán-nyarán megindult, a magyarországi polgárság történetének egy érdekes, de eddig figyelmen nem méltatott mozzanata játszódott le. Rákóczi ugyanis arra utasította Galambos Ferencet, az újonnan kinevezett szatmári kapitányt, hogy az ottani görögöket telepítse át Tokajba.³ A fejedelem intézkedése nyomán a szabadságharc egyes társadalmi problémáira derül fény.

A „görög” kifejezés nem nemzetiséget jelentett. Összefoglaló neve volt a 17. században mindazon török alattvaló keresztény, többnyire balkáni eredetű

¹ Léva melletti tábor, 1705. jan. 2. Rákóczi Károlyi Sándorhoz. A nagykárolyi gróf Károlyi Család oklevéltára. Sajtó alá rend. Géresi Kálmán. V. köt. Bpest. 1897. 165. l. — Galambos Ferenc 1704. nov. 16-án és 22-én kapta vissza Rákóczitól Bereg megyében fekvő birtokait, a rajtuk termett borral és gabonával együtt. OSZK Kézirattár. Fol. Hung. 978. Prothocollum expeditionum Francisci Rákóczi ab Anno 1703—1706. 94., 96/a. — Rákóczi már intézkedéseket is tett a szatmári erődítési munkák megkezdésére és az 1000 főnyi őrség fogadására. Pl.: Kistapolcsány, 1705. január: „Galambos Ferencnek. Instructioját rövid nap el küldgyük, addigis viselleye jól magát, az 1000 hajdut gyűjse meg, recurrálván fizetésekért Ajtai Mihályhoz. Csáki Istvánné szállását magának foglallya.” Protocollum expeditionum 212. Ugyanakkor Ajtai Mihály nagybányai inspectort 5000 rénes forint kifizetésére utasította. Uo. 158. — A Protocollum expeditionum 1705. jan. 3-án összefoglalja Rákóczi Szatmárral kapcsolatos intézkedéseit: Kálmáncsai István máramarosi kinestári jószágigazgató a szatmári praesidiárius hadaknak szállítson 2000 kósót. A szatmári porkolábság tisztét Keceli András vállalta el. Galambos Ferencnek: szatmári főcommendánssá nevezi ki; az ecsedi és nagybányai gyalogságot vigye be; Ajtai ad 5000 forintot; a commissáriátus intézkedik az 1000 ember ellátásáról. Galambos Károlyi Sándortól függ. „Mig az Incziner oda nem megyen, a Várost ne engedgye építeni.” Uo. 200/2. — Galambos jelentése Károlyihoz 1705. febr. 26-án a mérnök megérkezéséről. Károlyi család lt. Acta publica. Ser. I. Lad. 137. 1705 febr. Fasc. 1. A. 20. Stb.

² Szatmár várának elbontását talán Károlyi Sándor javaslatára. 1705 februárjában határozta el Rákóczi. *Esze Tamás*: Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. Bpest. 1955. 255. l. és Protocollum expeditionum 215/a, 216/a. — AR, IV. 365. l. — A Károlyi-család oklevéltára V. 172—173. l. A bontási munkákról részletesen Károlyi lt. Acta publica. Ser. I. Lad. 137. Fasc. 3. C.

³ 1705. febr. 22—24. közt. Protocollum expeditionum 220/a: „A Görögöknek Sz. Mihály ur assignál Tokajban fundusokat.” Szentiványi Mihályról, a Rákóczi-birtokok prefektusáról és Zemplén megye alispánjáról van szó.

kereskedőknek, akik egyre nagyobb számban keresték fel a hazai vásárokat, piacokat. Mivel a hazai kereskedők göresösen ragaszkodtak a korlátozott, helyi piacokhoz, a görögökben természetesen nemkívánatos konkurrenciát láttak, s igyekeztek őket távortartani. Debrecen pl. évszázados küzdelmet vívott ellenük.⁴ Ezért a görögök szívesebben telepedtek le a védettséget nyújtó földesúri helységekben vagy kincstári városokban: ezekben — természetesen nem kicsiny pénzjáradék ellenében — békén élhettek, külön zárt testületet képezve.⁵

A görögség előnyomuló hulláma a 17. század második felében elérte az ország északkeleti részét is. Kecskeméten⁶ és Debrecenen kívül feltűntek Miskolcon,⁷ Tokajban,⁸ Sárospatakon,⁹ Munkácson¹⁰ és Jándon.¹¹ Az akkor még két külön várost képező Szatmár és Németi közül a XVIII. század elején csak az utóbbiban laktak görögök. A szatmári vár császári kapitánya a kurucok közeledtekor 1703 őszén Németi városát felgyújtatta, hogy a vár védelmét megkönnyítse. A városban lakó görögök és rácok is a várba menekültek, „s az 1704-diki ostrom alatt, mind kézzel, mind pénzzel segítették a várba szorítottatott császári őrhadat”.¹²

Valószínű, hogy a németi görögöknek ez a magatartása indította el az áttelepítésükhöz vezető eseményeket, noha nem tudjuk pontosan, hogy önként csatlakoztak-e a császári őrséghez, vagy kényszerűségből. Ismerve a császári hadsereg hatalmát és erőszakos módszereit, aligha hihető, hogy a felkelés nyomán kialakult zavaros helyzetben a görögök maguk dönthettek volna sorsukról. Az azonban bizonyos, hogy már az ostrom elején kapcsolatot kerestek a felkelőkkel, de Sennyei István generális, a Szatmárt ostromló kuruc hadak parancsnoka, 1704. február 7-én elutasította ajánlközásukat: „Jóllehet, már ennekelőtte is tudokra adatott volt Szathmár városában lévő magyaroknak, hogyha eddig nem kellett nekik az mi Kegyelmes Urunk ő Nagysága gratiája: ennekutánna is maradjanak magoknak; — most mindazonáltal ujjokban adatik tudokra az említett várban lévő magyaroknak s úgy görögöknek, hogy az hová, és holott eddég hűségeteket contestáltak és vitézkedtenek: ennekutánna is ott maradjanak: másként kijöven, ugy leszen dolguk, mint ellenségeknek!”¹³ Valóban úgy is bántak velük a vár kapitulációja után.

⁴ *Zoltai Lajos*: Debrecen város százados küzdelme a görög kereskedőkkel. Debrecen. 1935. A jelenség mögött azonban nem ismerte fel a természetes gazdálkodás viszonyai között a helyi piacok monopolizálásának törvényszerűségét.

⁵ Minderre *Schäfer László*: A görögök vezető szerepe a magyarországi kapitalizmus kialakulásában. Közgazdasági Szemle, 1930. 32—54., 109—141. l. A cikk azonban igényes címe ellenére szellemtörténeti alapokon áll, s ezért témáját nem oldja meg.

⁶ *Hajjóczy Iván*: A kecskeméti görögség története. Bpest. 1939. Adatai azonban kiegészítésre szorulnak, pl. semmit sem tud Karácson Sándorról, aki a Rákóczi-szabadságharc idején harmincadbélő, hadseregszállító és rézexportőr volt. Ld. még *Hornyik János*: Kecskemét város gazdasági fejlődésének története. Kecskemét. 1927. 82. l.

⁷ *Szendrei János*: Miskolc város története. Miskolc, 1890. II. köt. 87. l.

⁸ 1667. júl. 1-én kaptak kiváltságlevelet, amelyet I. Lipót 1690. máj. 13-án újra megerősített. *Schäfer*: i. m. 131. l. — *Hodinka Antal*: A tokaji görög kereskedőtársulat kiváltságának ügye, 1735—1772. Bpest. 1912. 30—31. l. — *Takáts Sándor* könyvismertetése Sz, 1905. 471. l.

⁹ 1672-ben Sárospatakon hét görög kereskedő a kamarának 72 frtot fizetett, de a megye is megróttá őket adóval. *Schäfer*: i. m. 130. l. — 1693-ban 9 görög és 10 magyar kereskedő fizetett patikabért. (A patika akkor nem gyógyszerterát, hanem bolthelyiséget jelentett.) *Takáts Sándor*: A magyar patika. Sz, 1907. 340. l.

¹⁰ *Schäfer*: i. m. 53. l. — *Takáts*: Sz, 1907. 340. l.

¹¹ *Schäfer*: i. m. 53. l.

¹² *Sarkadi Nagy Mihály—Bartók Gábor*: Szatmár-Németi szabad királyi város egyházi és polgári története. Szatmár, 1860. 101—102. l.

¹³ AR, I. 332. l.

Galambos kinevezésével egy napon, 1705. január 3-án a fejedelem utasította Ramocsaházy Györgyöt, birtokainak és a tiszántúli kincstári jószágok prefektusát: „A Görögök jószágát confiscállja Szallecsa őket Bátorba.”¹⁴ A lefoglalt jószágokkal sok zavar lehetett, mert január 17-én újabb utasítás ment Ramocsaházy Györgynek és Orosz György commissáriusnak: „. . . a Görögök és Sido, s nem külemben az arestalt portikájok irant alkalmaztassák magokat előben dispositionkhoz. A melly res mobilisek nem ismertetnek meg, azok legyenek sub sequestro tovább is, amelyeket penig ki akarják venni, azokra tegyék le a hitet, hogy eövek” stb.¹⁵ A tulajdonjog tisztázása azért volt fontos, mert a kapituláció értelmében a nemesek és a városi polgárok visszakapták holmijukat, míg a görög és gazdátlan ingóságok a katonák zsákmányát képezték. Ebben az értelemben kapott 1705. május 9-én Galambos Ferenc parancsot a fejedelemtől: „Az Szathmáriaknak ugy hozván az Capitulatio Distrahalt Jószágokat adassa vissza.”¹⁶

A görögök józága felett pedig megindult az osztozkodás és a huzakodás. 1705. január 14-én Kajdi István ezereskapitány kérelmet nyújtott be Rákóczihoz: „Az Némethi és Szathmári határban való szántó földeket és kaszálólókat, kiket az görögök birtanak, az Csombos görög szőlejével kegyelmesen inscribállya, instálok alázatossan.” Február 4-én a fejedelem elrendelte, hogy „a szatmári görögök confiscált jószágait nem a creditoroknak, hanem a vitézlő rendnek adassa” a kapitulációt végrehajtó Forgách Simon generális.¹⁷ És mindezt betetőzte a már említett parancs a Tokajba való áttelepítésre, miközben Galambos Ferenc kapitány a szatmári vár kazamatáiban tartotta őket kemény rabságban.

Első pillantásra minderre talán elegendő magyarázatot ad a görögök labanc magatartása. Ugyanakkor azonban a fejedelem egészen más elbánásban részesíti a kapitulációig a várban tartózkodó magyarokat (azaz nemeseket).

Jellemző erre gróf Csáky Istvánnak, Bercsényi Miklós sógorának esete. Csáky is végig a várban tartózkodott, de Bercsényi kérésére Rákóczi nemcsak birtokait adja vissza, hanem a kuruc hadsereg generális commissáriusává nevezi ki, vagyis rábizza a hadtápmunka irányítását — miközben az újsütetű kuruc tábornok a szabadságharc egész ideje alatt magánál rejtegeti Glöckelsperg császári tábornok, Szatmár volt parancsnokának bizonyítványát, amely igazolta a gróf császárhűségét. 1711 után persze Csáky fel is használta ezt az írást.¹⁸

A németi görögök sorsának mostoha fordulatában tehát más okok is közrejátszottak. Az 1705-ben már szinte maradéktalanul érvényesülő rendi-nemesi vezetés megbocsátott a még oly későn csatlakozó nemeseknek, de nem volt hajlandó ugyanerre a polgári foglalkozású görögökkel szemben. És valamivel a fizetetlen, rosszul ellátott és sokat nélkülöző ostromló csapatokat is ki kellett elégiteni. Ha a nemesek után a görögök is visszakapják javaikat, ez a katonaság

¹⁴ Protocollum expeditionum 200/a. Galambos kinevezésének dátuma eltér az 1. sz. jegyzetben említett források adataitól. Ez az eltérés a Protocollum expeditionum-ban levő fogalmazvány keltezési pontatlanságából ered.

¹⁵ Protocollum expeditionum 205.

¹⁶ Protocollum expeditionum 261/a.

¹⁷ *Esze*: Kuruc vitézek folyamodványai, 187—188. l.

¹⁸ AR, IV. 314. l. Érsekújvár, 1705. jan. 28. Bercsényi Rákóczihoz: „. . . írja nyavolyás, hogy feleségit Galambos Uram gyalázatossan üzte ki Szakmárrul; megtetszik, hogy vén kavalér!” Ezzel szemben megvan Galambos febr. 26-án kelt levele Károlyihoz: „Groff Csaki Istvánné Asszonyom nagy Contentumal vált meg tőlünk uttyábul becsülettel ir ennékem kisirő Szolgaim által kikis két rendbeli szekeres lovaimat csak alig hogy a Tiszaba nem Veszték.” Károlyi lt. Acta publica. Ser. I. Fasc. 1. A. 20.

körében komoly zúgolódást, esetleg zavargásokat vált ki. Ez a szempont végleg a görögök hátrányára döntötte el az ügyet.

A szatmári várban raboskodó és áttelepítésüket váró görögök természetesen nem nyugodtak bele ebbe a döntésbe. Összeköttetéseiket felhasználva, változtatni igyekeztek sorsukon. 1705. április 13-án kérelmet juttattak el Károlyi Sándor tiszántúli vezénylő generális feleségéhez, Barkóczy Krisztinához, s közbenjárását és segítségét kérték. Iratuk megérdemli a részletesebb bemutatást, mert a görögök helyzetére, ennek okaira is némi fényt derít.

„Nen kétlyük — kezdik kérvényüket —, halhatta Nagysághod a mi siralmas es keserves romlásunkat, tudnia illik hogy minünköt el szedték vették, és azon fellyül árestomban tartatunk ugy mondgyák penigh hogy Tokaiban vinnének.” Kéri Károlyi Sándorné közbenjárását férjénél, hogy az a fejedelemnél interveniáljon érdekükben: „ne tartatnánk árestomban hogy meghis magunkat tudnak igaz keresetünkkel táplálnj s az vármegyébül ki ne vinnének, minthogy nekünk semmi ismeretsgünk nincsen Tokajban; hanem hadd maradhatnánk az Nagysághok jószágában Károlyban.” Szatmárban és Németiben nem maradhatnak, 19 225 frtot érő jószágukat a hadaknak adták, 12 588 frtot a németek vontak rajtuk a vármegye tartozása fejében, 12 000 frttal adósok Erdélybe és Magyarországra különböző portékákért. Legalább egy megbizottat bocsáthatnának ki közülük, aki a fejedelemnél ügyüket elintézné, „holot a magyarok közül, a kik nálunknál labanczosabak voltak, Egész Grátiájok lótt, s meg sem károsítottak; hallottuk hogy Nagysághod előtt azzal vádoltattunk volna, hogy Károly fel verésekor mi embert öltünk volna, s károkat töttünk volna”, de ez nem igaz, „mert jóllehet a Német erőltetéséből el kellett ugyan némellyikünknek menni, de a seregek hátulján lévén, a midőn mi oda értünk, addigh a Német elkövette azon Ember öléseket, mi a várban ben sem vóltunk sem pedigh buzánál egyebet Károlyból nem hoztunk . . .” A köztük lévő öregeket, özvegyeket, akik a károlyi akcióban nem is vettek részt, szintén fogva tartják s mindenüket elvették. Hálások lesznek, ha védőszárnyai alá veszi őket. Ahhoz kérik segítségét, hogy legalább egy megbizottjuk kimehessen, ügyüket intézni.

A kollektív kérvény mellett, április 14-i dátummal fennmaradt Rátz Apostol özvegyének, Boros Jenei Annának instanciája is, szintén Károlyinéhoz. Ebben elmondja, hogy fiával együtt árestomban van, holott sem férje, aki közben betegségeben meghalt, sem fia senki ellen fegyvert nem fogott, az ura pedig a nemes vármegye tagja volt. Úgy hírlík, hogy Tokajba viszik őket, de ott neki semmi ismeretsége nincs, kéri tehát Károlyiné közbenjárását szabadulásukért és ittmaradásukért.¹⁹

Károlyiné Olcsváról már április 18-án elküldi férjének a görögök beadványait: „Minémü okra nézve van ilyen bajok a görögöknek, Kegyelmed talán jobban tudhatja, gondolom, hogy Kegyelmednek abban módja nincsen, s talám az mi okért Szakmárt nem szenvedik, Károlyba sem lehetne; hogy szives instantiájok ne láttassék füstbe menni, kivált az özvegyeknek, im leveleket megküldöttem Kegyelmednek, kibül instantiájokat megértheti; ha lehet segíteni jó, holott nem: elmulhatik.”²⁰

¹⁹ Károlyi lt. Acta publica. Ser. I. 1705 ápr. Fasc. 1. A. 41., 42. — Eger, 1705. máj. 6. Rákóczi utasítása Komjáti Gábornak: „Az Görögöket eskettesse meg, az Adósságoknak megvételére ki ne bocsássa őket, mint hogy a Capitulationban nincsen rolla mentio.” Protocollum expeditionum 260.

²⁰ Károlyi Oklevéltár, V. 181. l. A jó üzleti érzékkel rendelkező Károlyi tehát hajlandó lett volna a görögöket saját birtokára telepíteni. — Károlyiné magatartására is jellemző, hogy a görögökkel ellentétben, egy Beszerményi nevű Szatmár várával kapitulált nemest melegen ajánl Buday István tábornoknak. AR, I. 322. l.

A görögök kérése valóban elmúlt: Károlyi nem tudott, vagy nem akart segíteni rajtuk. Galambos Ferenc már április 21-én jelenti neki: „Az itt lévő Görögöket Tokajban szállítottam, kimenések alkalmatosságával temérdeki kárjok után volt sirás és rivás, úgy látom nagyon biznak vissza jövedelek iránt az Méltóságos Ur Gratiajahoz, bizony meg fogyatkozik ez az Nemes Vármegye ha csak Szatmári Uraméktul kezd vásárolni, hanem ha csak mi vásárlásért is Kassai és Eperjesi utat kezdenek nyomni.”²¹

Ezzel lezárult a szatmári és németi görögök története. Ugyanakkor azonban új fejezet nyílt a tokaji görögség életében: nem csak Szatmárról, hanem 1708 körül Debrecenből is ideköltöznek, s ezzel egy évszázadra megvetették az alapját a tokaji görög kolónia virágzásának.²²

Az áttelepítés közvetlen okaként a fizetetlen katonaság kielégítését jelölhetjük meg, amelyet a felkelés vezetői természetesen a feudális szemléletnek megfelelően a polgári réteg rovására oldottak meg.

Vannak azonban későbből olyan adataink is, amelyek ennél az ügynél is bizonyítják Rákóczi messzebblátó terveit. A görögöket a fejedelem saját birtokára telepítette le, ezzel mintegy kivonta őket a rendi erők ellenőrzése alól. A tokaji görögöknek 1706-ban védőlevelet adott,²³ 1709. június 25-én pedig utasította Zemplén vármegyét: a tokaji görög compánia tagjait ne rója meg adóval, mert ők együttesen, Tokaj mezőváros contributiójában adóznak.²⁴ Tudjuk, hogy a szabadságharcnak ebben a szakaszában az adóügyek már teljesen a rendi erők, elsősorban a nemesi vármegye hatáskörébe kerültek, s így erőteljesen érvényesült — Rákóczi elképzelésével ellentétben — a nemesi adómentesség csorbítatlan megőrzésének tendenciája, az adóterhek teljes áthárítása a nemnemesi osztályokra, rétegekre. A tokaji görög compánia létrehozásának, majd megerősítésének hátterében tehát pozitív törekvés is felfedezhető: a szilárd központi hatalom adóalapjának kiépítésére való szándék.

²¹ Károlyi lt. Acta publica. Ser. I. 1705 ápr. Fasc. 2. B. 8.

²² Zoltai: i. m. 35. s köv. l. — Hodinka: i. m.

²³ Dudás Gyula: Adatok az oktatásügy történetéhez Zemplén vármegyében. Adalékok Zemplén vármegye történetéhez. XI. évf. 1906. 324. l.

²⁴ Zemplén vármegye Levéltára. Fasc. 187. 225. sz. (Kazinczy Ferenc Áll. Levéltár, Sátoraljaújhely.) A görögök egyébként a szabadságharc előtt és után szintén közvetlenül a kamarától függöttek, bár a megyék is igyekeztek adóztató tevékenységüket rájuk kiterjeszteni. A városokkal szembeni nemesi felfogásra jellemző adat: a kassai országgyűlésen Szatmár vármegye követi tiltakoztak az ellen, hogy Szatmár és Németi szabad királyi város jogával élnek. Wellmann Imre: Az 1707. évi kassai gyűlés tárgyalásai. Levéltári Közlemények, 1935. 54—55. l.

L. NAGY ZSUZSA

A fasizmus – ahogyan a magyar liberális ellenzék látta

A fasizmus sokrétű problémáinak elemzéséhez, a hazai liberális ellenzék politikai karakterének megvilágításához sajátos adalékot ad az az anyag, amely a liberális sajtóból, a liberális ellenzék exponenseinek megnyilatkozásaiból tárul eléink. Ezt a csoportot s a mögötte álló társadalmi rétegek nagy részét a fasizmus létében fenyegette, politikai tradícióitól, ideáljaitól idegenek voltak annak módszerei. Így különösen érdekes és tanulságos megnézni, hogy a kortársak e része mit látott meg a fasizmusból, hogyan ítélte meg azt. Az általuk kialakított kép és történetírásunk eredményeinek összevetése annyira kézenfekvő, hogy erre csak elvétve térek ki, annál inkább, mert a korszakkal foglalkozók számára az anyag önmagáért is beszél. Nem egyszer mégis meglepődve kell megállnunk felismeréseik helyességét, a jelenségek mögötti lényegretörést tapasztalva, míg máskor beleütközünk azokba a korlátokba, amelyeket a liberális ellenzék politikai koncepciójának egésze állított az események helyes értékelése, főként pedig a konklúziók levonásának útjába.

Az újságcikkek és beszédek, melyekből a liberális ellenzék felfogását megközelíteni igyekszem, a napi politikai harc termékei s annak minden következményét magukon viselik. Arra törekedtem, hogy az igen kiterjedt anyagból a jellemzőt, az általánosat emeljem ki, nem mellőzve azonban, legalábbis, ahol ez megragadható volt, az általánostól eltérő megnyilatkozásokat. A kép, amely felfogásukról kibontakozik, csak megközelítő lehet, sok más ok mellett, a forrásanyag jellege miatt is.

Az itt tárgyalandó anyag azt igyekszik bemutatni, hogyan ítélték meg Mussolini rendszerét, a német nácizmust, hogyan viszonyították egymáshoz a két rendszert.

1.

Az olasz fasizmus hatalomra kerülését, programját a liberális ellenzék még szinte kizárólag a hazai forradalmak és az ellenforradalom, a fehérterror élménye alapján közelítette meg, úgy kezelte, mint egyikét ama válságjelenségeknek, amelyek az első világháborút kísérték, általános érvényű és nagyobb hatású eseménynek nem tekintette.

A válságot a liberálisok nemcsak a gazdasági életben, a politikai viszonyokban, de a közgondolkodásban is kifejezésre jutni látták. Felfogásuk szerint a válság szélessége és mélysége volt az oka és táptalaja a különböző tendenciájú radikális mozgalmak megjelenésének és kibontakozásának, s egyben annak is, hogy a megoldást az egyes országok szélsőséges módszerekben, a bal- és jobboldali radikalizmus útján keresték. A forradalmakat s a szovjet rendszert egyfelől, az olasz fasizmus és a magyar szélsőjobboldal megjelenését másfelől egyaránt vál-

ságtermékként s megoldási kísérletként fogták fel. Mivel mindkét esetben radikális tömegmozgalmakról volt szó, amelyek — bár gyökeresen különböző jelleggel és tartalommal — a fennálló polgári, tőkés rend megbolygatását célozták, a liberálisok mind a forradalmat, mind a fasizmust elutasították, sőt, ebből kiindulva s ezen az alapon, azonosították is. Ennek következtében azután tagadták azt is, hogy bármelyikük képes lenne az egyes országok tényleges problémáit megoldani.¹ Elvi álláspontjuk és a hazai eseményekből levont tanulság alapján azt vallják: „Végeredményben ezek a forradalmak és fasiszta erőlködések az ország bajain nem változtatnak semmit . . .”²

Az azonosítás és elutasítás e formája a liberálisok elméleti rendszerének sarkpontja. Jelentőségére már most fel kell figyelniünk, bár következményeit kiszélesedve csak a későbbiekben látjuk majd, Hitler hatalomrajutása idején. Állásfoglalásukat azonban nemcsak az olasz fejleményekben, vagy Hitler megítélésében, de minden hazai és nemzetközi eseménnyel összefüggésben ez, a bal- és jobboldali radikalizmust hamisan azonosító, s a diktatúra fogalmát sajátosan kezelő felfogás határozza meg.³

Mindez nem gátolta a liberálisokat abban, hogy keressék az olasz fasizmus tényleges funkcióját, szerepét az olasz belpolitikában. Ennek során megállapítják, hogy a kormány a fasizmus segítségével törte le a baloldalt, s a fasizmus feladata éppen az volt, hogy elhárítsa a kommunizmus oldaláról fenyegető veszélyt.⁴

Az a mód, ahogyan Mussolini hatalomra kerülésének körülményeit, az új rendszer programját kommentálták, előtérbe állítva a rend, kenyér, munka propagatív jelszavait, nemcsak a polgári rend helyreállítása iránti óhajukat és helyeslésüket fejezte ki, hanem eszköz is volt számukra a hazai politikai harcokban.⁵ Mussolini jelszavait igyekeztek szembeállítani a különítményes fajvédőkkel és ugyanakkor — sajátos logikával — Bethlentől azt követelték, hogy az olasz fasizmus programját követve, maga is teremtsen belső rendet, ami liberális értelmezés szerint a szélsőjobboldal letörését jelentette.⁶

1924-ig lényegében véve csupán ennyiben foglalkoznak az olasz fasizmussal. A világháború teremtette viszonyokat, a kormányhatalom általános meggyengülését és tehetetlenségét a baloldallal szemben kielégítő magyarázatnak találják a fasizmus létére és hatalomra kerülésére. 1924-ben azonban — rövid időre — megélnék az olasz események iránti liberális érdeklődés és megkezdődik a rendszer bírálata is. Giacomo Matteotti olasz szocialista képviselő elrablása és meggyilkolása, az ezt elítélő nemzetközi felháborodás, majd a fasiszta rendszer megszilárdítására és kiterjesztésére hozott intézkedések zavarba ejtik a hazai liberális ellenzéket, amely korábban nem mutatott érdeklődést a politikai üldözések, a terror jelenségei iránt. Zavarukat, tiltakozásukat aggodalom táplálja

¹ Az Újság, 1922. nov. 1. Az olasz tükörcép. Az Est, 1922. nov. 1. Az olasz eszima.

² Az Újság, 1922. nov. 1. Az olasz tükörcép. — A fajvédőket „magyar fascistáknak” nevezik, akik Bethlen kormányra kerülése előtt már behozták, hogy a politikai életgyakorolt befolyásuk csak rontott az ország helyzetén.

³ Részletesebben s a hazai élménybázissal összefüggésben ld.: *L. Nagy Zsuzsa: A liberális ellenzéki pártok és az 1918—1919-es forradalmak hatása. Századok, 1969. 2—3. sz.*

⁴ Ez a szempont elsősorban a 30-as években kerül előtérbe, mint erre még visszatérek. Ld. *Balla Antal: A magyar országgyűlés története. Bpest. é. n. 414. l. — Újság, 1932. aug. 17. Állarc nélkül.*

⁵ Az Est, 1922. nov. 3. Meg kell tanulni. Uo. nov. 9. A rejtelmes Szfínx. Uo. nov. 12. Az olasz és magyar fascizmus.

⁶ Az Est, 1922. nov. 7. A magyar fascisták a kormány hatalmát akarják aláásni. Uo. nov. 9. A rejtelmes Szfínx. Az Újság, 1922. nov. 14. Szétrebbentek a magyar fascisták.

azért, mert 1924—25 fordulóján a liberális ellenzék s a vele szövetségben levő Szociáldemokrata Párt nehéz hónapokat él át, s attól tart, Bethlen hasonló módszereket alkalmaz majd velük szemben, mint Mussolini a maga ellenzékével.⁷

Matteotti meggyilkolásáért felelőssé teszik Mussolinit, leszögezik, hogy a gyilkosság súlyos csorbát ejtett Olaszország nemzeti becsületén s a leghatározottabban követelnek megtorlást. A Matteotti-ügyben megérzik az olasz fasizmuson belüli csoportok összeütközését, az eseményeket nyomonkövető kommentárjaik ellentmondásossága érzékletessé teszi Mussolini kezdetben bizonytalan állásfoglalását, a következményektől való aggodalmát, de ezen túl, azt a liberális véleményt vagy reményt is, amely Mussolinit és az egyértelműen agresszív fasiszta csoportokat elkülöníti egymástól. Mussolini hibáját elsősorban ott keresik, hogy a terrorista elemektől nem tisztította meg mozgalmát.⁸ Ugyanakkor Matteotti meggyilkolását rokonítják Somogyi és Bacsó meggyilkolásával s Mussolininek a bűnösök felderítésére és megbüntetésére tett nyilatkozataira támaszkodva Bethlent támadják, amiért itthon még nem vont a felelősségre a tetteket.⁹

Az események végül ahhoz a helyes konklúzióhoz vezetik el a liberálisokat, hogy a Matteotti-válság kibontakozása fordulópontra az olasz fasizmus történetében: az egész rendszer jobbrtolódásának kezdete. 1924-ben azonban még nem tekintik megállíthatatlannak e folyamatot. Az olasz parlamenti ellenzék aventinusi kivonulását meleg rokonszenvvel, mint a jobbrtolódás elleni tiltakozást üdvözlik és nagy reményeket fűznek sikeréhez. Lehetetlennek tartják ugyanis egy ország kormányzását parlamenti ellenzék nélkül, s ezért bizonyosra veszik Mussolini helyzetének megrendülését, valamint azt, hogy kénytelen lesz engedelményeket tenni az ellenzéknek.¹⁰ Ez az irreális optimizmus a polgári parlamentarizmushoz fűződő illúziókból táplálkozott, amelyet a realitások nem támasztottak alá. Amikor kiderült, hogy optimizmusuk alaptalan, hogy a parlament önmagában véve nem hatékony eszköz a rendszer ellen, a kiábrándulásukból fakadó elégedetlen kritika Mussolini ellen irányult esupán, magának a parlamentarizmusnak a problematikája nem merült fel. Az olasz rendszer elleni határozottabb bíráló kibonakozása fontos volt ugyan, de mégsem elegendő.

Mindenesetre a 20-as évek közepétől már elvitatják Mussolini rendszerétől azokat az eredményeket, amelyeket korábban neki tulajdonítottak. Ekkor azt emelik ki, hogy az olasz gazdasági élet, az ország pozíciójának javulása semmiféle vonatkozásban nem kapcsolható a fasizmushoz, nem a rendszer érdeme. Hiszen minden kormánnyal szemben elemi követelmény országa gyarapítása, fejlesztése s ugyanakkor bizonyos gazdasági előrehaladás, modernizálás szükségszerűen következik a fejlődés menetéből is.¹¹

Míg a 20-as évek elején, főként taktikai szempontból, gyakran emlegették, hogy bizonyos vonatkozásban tanulni lehet az olasz kormánytól, a 20-as évek második felében már azt hangsúlyozzák, hogy az olasz fasizmus

⁷ Az Újság, 1925. jan. 14. Új választásokra sorakozik az ellenzék. — Vázsonyi Vilmos válogatott beszédei és írásai. Bpest. 1927. II. köt. 467. l. Mussolini c. cikk.

⁸ Az Újság, 1924. jún. 18. Az olasz tragédia.

⁹ Parlamenti Napló. 1922—1927. XXV. köt. 229. l. Rupert Rezső felszólalása 1924. jún. 28.

¹⁰ Az Újság, 1924. jún. 19. Az olasz kormány jobbfelé tolódott. Uo. nov. 22. Csődbejutott az olasz parlament. — Ezzel egyidejűleg szaporodik tiltakozások az Európa-szerte erősödő szélsőséges jelenségek ellen s ezekkel kapcsolatban szintén azt hangoztatják: „meg fog bukni a túlzásnak, a diktatórikus jelenségeknek ez az irányzata”. Az Újság, 1924. okt. 22. Vázsonyi a politikai diktatúra ellen.

¹¹ Újság, 1927. nov. 8. Az olasz tanulmányút.

kizárólagosan olasz, történetileg egyszeri jelenség: sem megismételni, sem más országba átültetni nem lehet, sőt, rendkívüli hiba volna minden ilyen irányú kísérlet.¹²

Mussolini rendszerét ekkor már diktatúrának tekintik, amely nem nyújt megoldást a demokrácia és a parlamentarizmus háború utáni válságára s épp ezért sehol sem kívánatos.¹³ Rupert Rezső továbbmenve azt fejti ki, hogy az olasz fasizmus uralmát csak fegyveres erőszak biztosítja, az olasz nép pedig csak alkalomra vár, hogy fegyverrel forduljon szembe vele. Az olasz rendszer „semmi esetre sem jobb, semmi esetre sem erkölcsösebb — mondotta — mint volt az orosz bolsevizmus első korszakában, mert az orosz bolsevizmus ma civilizációt jelent ahhoz az állapothoz képest, amelyben ma ez a nemzet van”.¹⁴

Ennek az összevetésnek, bírálatnak az az alapja, hogy a liberális ellenzék számára a szovjet rendszer, a proletárdiktatúra teljesen idegen, ellenséges rendszer volt, fogalomkörükben a politikai viszonyok mélypontját jelentette. Ezen az alapon, szovjetellenességük figyelembevételével viszont nem volt szótárukban súlyosabb elmarasztalás egy rendszerrel szemben, mintha azt a szovjet diktatúrával azonosították, vagy még annál is rosszabbnak tartották. Rupert felfogása azonban nem tekinthető általános érvényűnek a liberális ellenzék egészére abban a vonatkozásban, hogy az olasz és szovjet rendszert azonosították volna. Általánossá majd csak a német náciizmus és a szovjet rendszer egyenlősítése lesz náluk.

A Matteotti-válság egészében véve megerősítette, felélénkítette a liberális ellenzék kritikus állásfoglalását az olasz fasizmussal szemben s várható volt ennek teljes kibontakozása. A gazdasági világválság és következményei, a német események azonban megakasztották ezt a folyamatot. A liberálisok figyelme elsősorban Németországra koncentrálódott, e mögött Olaszország háttérbe szorult, sőt megítélése, a német események fényénél, meg is változott. Amennyiben foglalkoznak még Mussolini rendszerével, az már a náciizmussal való összehasonulás keretében történik, ez pedig objektíve is korlátozta kritikai alapállásukat, amely egyébként sem volt szilárd és problémáktól mentes.

2.

Míg az olasz fasizmust „helyi” jelenségnek tekintette a liberális ellenzék, addig a német nemzeti szocializmust európai, sőt, világméretű problémaként kezelte, olyan horderejű kérdésnek, amilyennek az olasz fasizmust sohasem látta. Ezért összehasonlíthatatlanul többet foglalkozott vele s részletesebben vizsgálta, szinte napról-napra nyomon követte helyzetének alakulását. Bár már a 20-as években felfigyelt e mozgalom létrejöttére és veszélyeire,¹⁵ valójában mégis csak a

¹² Uo.

¹³ Parlamenti Napló, 1922—1927. XLII. köt. 108. l. Nagy Vince szavai 1926. ápr. 28-án. Újság, 1928. máj. 22. Rassay Károly és Sándor Pál az Erzsébetvárosi Kör va soráján. Uo. jún. 7. Az olasz barátság. Utóbbi cikk még a magyar revízió szempontjából is hibának tartja „a hamar halandó diktátorokkal” való szövetséget.

¹⁴ Parlamenti Napló, 1922—1927. XXXVII. köt. 222. l. Hasonlóan nyilatkozik Malasits Géza, uo. 213—214. l.

¹⁵ Cikkeik, beszédek idézése helyett talán jobban illusztrálja ezt Milotay István, aki velük szemben a front másik oldalán állt: „Az a sajtó, amely Magyarországon a zsidó világszolidaritás helyi képviselője, a Hitler-puccs megghiusulását olyan diadalordítással és olyan kárörömmel üdvözölte, amely mindennél ékebben beszél róla, mit érzett meg a müncheni események mögött.” Magyarország, 1923. nov. 18. A német antiszemitizmus.

gazdasági világválsággal összefüggésben, a Brüning-kormány megingása következtében tekintette kulcskérdésnek.

Mussolini hatalomra kerülésének forrását 1922-ben a világháború teremtette gazdasági és politikai helyzetben keresték, az akkori válsággal hozták összefüggésbe. Ezt teszik Hitler esetében is, fokozottabb mértékben s alaposabban kutatva a válság sokrétű következményét. A gazdasági világválsággal magyarázzák, hogy Németországban a bal- és jobboldal között mindinkább éleződik a harc, s a válság előidézte helyzetben találják meg az okát annak, hogy a náciuk egyre inkább előtérbe nyomulhatnak. 1930-ban még úgy vélik, hogy ha a német gazdasági élet ismét és hamarosan normalizálódik, akkor „Hitleréknek bealkonyul”.¹⁶ A válság azonban tovább tart, sőt, mélyül, ami számos ok miatt aggályait növeli. Főként azért tekintik a korábnál sokkal súlyosabbnak a helyzetet, mert megítélésük szerint megváltoztak, még hozzá alapvetően, a harc feltételei: a baloldal mögött Moszkva, a megszilárdult szovjet rendszer áll, amelyet a válság nem érintett,¹⁷ a náciakat pedig a német nagytőke támogatja. Éppen ezért „a polgári világ szemszögéből” nézve a két erő harcát és törekvéseit különösen veszélyesnek ítélték.¹⁸ Mivel a németországi fejlemények világméretű veszélyeket hordanak magukban, s mert gyökereik gazdasági természetű, azt követelik, hogy Európa, s a közvetlenül fenyegetett Franciaország adjon olyan gazdasági támogatást Németországnak, amely a helyzet javításával megszüntetné a politikai válságot, kihúzná a talajt a kommunisták s a náciok alól.¹⁹

A liberálisok két tényezőt emeltek ki a náci erőforrásaként, s mindkettőt a válsággal hozták kapcsolatba. Egyrészt azt, hogy a kritikus helyzetben „a nagykapitalisták pénze és befolyása”, „az iparmágnások” Hitler mögé sorakoztak fel.²⁰ Másrészt azt, hogy a válság, a kormányon levők tehetetlensége megnövelte a munkanélküliséget és az elégedetlenséget, így a náciok propagandája jelentős tömegbázist kapott. Ebben látják az okát, hogy a náci párt „egyre inkább a reménytelen egzisztenciák és a politikai desperádók táborá lett”.²¹ Az elégedetlenséget s a fentebb jellemzett tömeget a német uralkodó osztályok a saját érdekében igyekeznek felhasználni, s a náci mozgalom ennek kifejeződése: „A munkanélküliség és a nyomor jegyében fanatizált tömegeket az imperializmus és a nehézipar állítja most szolgálatába, abban a naív hiszemben, hogy az ilyen érdekközösség heteknél vagy legfeljebb hónapoknál tovább tarthat.”²² A liberálisok nem hitték, hogy a mozgalom s az egész politika tartós lehet, gyors kudarcát remélték.

A náciok előretöréséért és győzelméért azonban nemcsak a válságot, a finánciókét, hanem attól elkülönítve, a német politikai vezetőket és módszereiket is felelőssé tették. Velük kapcsolatos bírálatuk szoros összefonódott azzal, hogy a németországi eseményeket egész Európára sorsdöntőeknek fogták fel. Hibáztatták Brüninget 1931-ben, hogy tárgyalt Hitlerrel, s ezzel maga is növelte presztizsét, mert politikai tényezőként kezelte. Ez meglepetés volt szá-

¹⁶ Újság, 1930. szept. 16. A német választások és A magyar politikai és gazdasági élet véleménye a német választásokról c. cikkek. A magyar vonatkozásban szükséges tanulságok levonására az utóbbi cikk tér ki.

¹⁷ Újság, 1931. aug. 11. Gyorssegély. Uo. 1932. aug. 9. Ököljog. Esti Kurír, 1931. aug. 11. A téboly szövetsége.

¹⁸ Újság, 1932. júl. 22. A német szfinszk.

¹⁹ Újság, 1931. aug. 11. Gyorssegély.

²⁰ Újság, 1932. júl. 22. A német szfinszk. Uo. aug. 2. A megoldatlan talány. Uo. aug. 9. Ököljog.

²¹ Újság, 1932. aug. 2. Nem hozta Hitlerék megerősödését a német választások eredménye.

²² Újság, 1933. febr. 2. Hitlerék fáradt bemutatkozása.

mukra, amely megingatta a német kormányzatba vetett bizalmukat. Most már csak a német „nemzet életösztönének elemi bölcsességében” bízhatnak, írják. „És gonosz meglepetés lenne, ha a meglepetések folytatódna.”²³ A német fejlemények láttán szorongva állapítják meg, hogy a német kormány ingatag, a belpolitikai anarchia nem csökken, s hogy Berlinben mindössze 25 szavazaton múlhat a világ sorsa. De nemcsak ezen háborodnak fel, hanem azon is, hogy a magyar politikai közélet nem mutat olyan érdeklődést, aggodalmat a német események iránt, mint amelyet annak súlya megkövetel.²⁴

A kibontakozó események feltartóztatása érdekében nemcsak gazdasági beavatkozást, hanem meg nem határozott, pontosan nem körvonalazott módon politikai természetű akciót is követelnek a világtól, azt, hogy „a polgári gondolat hivatott vezére” itthon és külföldön egyaránt álljanak sorompóba Hitler megállítása érdekében. Ezt két ok miatt is szükségesnek tartják: egyrészt azért, mert Hitler mind közelebb érzi magát a hatalomhoz és emiatt egyre fenyegetőbb lép fel, másrészt azért, mert a „hitlerizmus mérges baktériumai” szinte minden európai országban kisebb-nagyobb fertőzést idéztek már elő, s így maga a náci mozgalom is veszélyesebbé vált.²⁵ „Kicsodánk nekünk Hitler Adolf”? — teszik fel a szónoki kérdést, hogy megadhassák a drámai választ: „... hajdanán Hannibál nevével a gyermekeket, az övével ijesztgetjük a felnőtteinket” ma. S itt nem üres fenyegetésről, játékos ijesztgetésről van szó: „Hitler elnöksége a »harmadik birodalom« eljövételét, a köztársasági alkotmány és szabadságjogok megsemmisítését és a diktatúrát jelentené befelé és a háborús összecsapásig menő feszültséget jelentené kifelé.”²⁶

Éppen ezért nemcsak Brüninget, Hindenburgot, Papent, hanem mindazokat a politikai szabadságjogokat korlátozó intézkedéseket támadják-bírálják, amelyek a náciak malmára hajtják a vizet. Rendkívül „komor tünetnek” tartják a jövő szempontjából, hogy ezek következtében a német szociáldemokrácia napról-napra erőtlenebbé válik a náci elleni harcban, mind kevésbé használható eszköz velük szemben.²⁷

A liberális sajtó erős kritikával kommentálja a német kormány intézkedéseit, a leghatározottabban kétségbevonva, hogy azok valóban a baloldal, a kommunista mozgalom letörését szolgálják, mint ahogyan azt a hatóságok beállítani igyekeznek. Szerintük fordítva áll a helyzet: tulajdonképpen a hitleristáknak kedveznek, amikor a szociáldemokrácia, a polgári középpártok politikai tevékenységét korlátozzák, vagyis épp azokét a pártokét, amelyek Hindenburgot támogatják Hitlerrel szemben, s akiket ők potenciálisan sem tartanak Hitler bázisának. Gyengítésük tehát Hitler erősítésével egyenlő, s „bizonyos, hogy a jobboldalnak ez a nagy előretörése könnyen meghúzhatja a lélekharangot a német szabadság és köztársaság felett”.²⁸ Nem egy a liberálisok oldalán álló

²³ Újság, 1931. okt. 14. Rovás.

²⁴ A német birodalmi gyűlésnek a Brüning-kormányra vonatkozó szavazásáról van szó. Magyar vonatkozásban az új fővárosi törvénytervezet vitájára utal a cikk, igen hatáson poentirozva a kérdést úgy, hogy Budapestet a házmester-kérdés foglalkoztatja. Újság, 1931. okt. 16. Brüning a tűzvonalban. Uo. okt. 17. Győzött Brüning a birodalmi gyűlésen. Uo. okt. 18. Rovás.

²⁵ Esti Kurír, 1931. dec. 10. Hadüzenet. Újság, 1931. dec. 17. Rovás.

²⁶ Újság, 1932. márc. 13. Vasárnap választ elnököt Németország.

²⁷ Újság, 1932. ápr. 26. A porosz választás. Uo. ápr. 27. Rovás. Esti Kurír, 1932. ápr. 27. Minek örülnek? (Ez a hazai szélsőjobboldal is élesen támadja, amiért a német szociáldemokrácia választási vereségét ünnepli.) Uo. 1932. jún. 4. A bajusz c. cikk viszont azt emeli ki, hogy Meskó pártja éppen olyan krízisbe akarja dönteni Magyarországot, mint Hitleré döntötte Németországot.

²⁸ Újság, 1932. júl. 21. Világtörténelmi események Németországban. Esti Kurír, 1932. júl. 22. Herrenklub.

politikus, közíró már ekkor a weimari köztársaság végnapjait látja s élesen támadja Hindenburgot, mert végeredményben nem tesz mást, mint hatalomra segíti a katonai diktatúrát, Hitlert. Ugyanígy bírálják azokat is, akik bíznak Hindenburgban s tőle remélnék védelmet Hitlerrel szemben.²⁹ Keserűen ostorozták Papent, mert bizonyosnak tartották, hogy a jövőben is Hitler oldalán áll majd.³⁰ A „generálisokat és keletporosz junkereket” viszont azért támadták, mert lemondatták a Brüning-kormányt, s így nem hibát, hanem bűnt követtek el, mert ezzel megnyitották az utat Hitler előtt.³¹ Amikor már a maga teljességében kibontakozott, mit jelentett a nácik uralma, ismét visszatértek a német kormányférfiak felelősségére, még határozottabban felróva nekik, hogy nem akadályozták, hanem elősegítették Hitler hatalomrajutását.³²

Bár a liberális felfogás egésze a fentiekkel jellemezhető, ettől eltérő álláspont is akadt. A kommunista és szovjetellenességéről hírhedt Fábíán Béla nemcsak azért hibáztatta a vezető politikai garnitúrát, mert a nácikkal, hanem azért is, mert a kommunistákkal szemben sem lépett fel az általa kívánatosnak tartott eréllyel.³³

Szintén nem volt általános, hogy bírálják a polgári pártokat, a német szociáldemokráciát: ők általában az események szenvedő szereplői maradtak a liberális kommentálásokban. Éppen ezért érdekes a velük szemben szórványosan megjelenő kritika, s talán még inkább annak tartalma. A német centrum-pártot olyan kérdésekben marasztalják el ugyanis, amelyek a hazai liberális ellenzéknek is gyenge pontjai voltak. A megmerevedett keretekhez, a régi pártpolitikai metódusokhoz való ragaszkodás miatt elégedetlenek, azért, mert a nácikkal szemben sem tudott „párt- és osztályérdekeken” felülemelkedve politizálni „a polgári szabadság és az alkotmány védelmében”. Kisszerű taktikázást, alkudozást folytatott, s végül behódolt a hitleristáknak.³⁴

A liberálisok jó irányban keresték a náci mozgalom sikerének forrását, amikor a gazdasági és politikai válság jelenségeihez és következményeihez mentek vissza, s reálisan ítélték meg a finánctóke szerepét. Határozott állásfoglalásuk azonban elbizonytalanodik, mielőtt a kis- és középpolgárság problémáiról a válság szélesebb hatásáról, e rétegek politikai magatartásáról lenne szó. Helyzetelemzésükből hiányzik annak felismerése és érzékeltetése, hogy a kispolgári tömegek adják a náci mozgalom széles bázisát, hogy a középpolgárság is onnan remél védelmet a baloldallal szemben, s onnan várja gazdasági és politikai ambícióinak megvalósítását; hogy a nácik nacionalista, antiszemita propagandája, amelynek nemzetközi veszélyeire egyébként felhívták a figyelmet, e rétegeknél nem marad hatástalan. A liberálisok megvilágításában úgy látszik, mintha éppen a kis- és középpolgárság egészében véve valamiféle náciellenes szerepet játszana, vagy legalábbis szenvedő alanya s nem aktív részese lenne az eseményeknek.

A náci uralom létrejöttének tényezőit vizsgálva keresték azt is, hogy egy adott ország társadalmi-politikai berendezkedése és hagyományai hogyan befolyásolják a nácikéhoz hasonló szélsőjobboldali, ezen túl, a radikális baloldali

²⁹ Újság, 1932. júl. 2. Weimar végnapjai, *Márai Sándor* cikke.

³⁰ Újság, 1932. aug. 2. A megoldatlan talány.

³¹ Újság, 1932. nov. 18. Papen megy. Uo. nov. 19. Hitler kancellársága előtérben.

³² Újság, 1936. ápr. 17. Adolf és a bicska. *Márai Sándor* cikke.

³³ „Nem mertek élni a hatalommal a kommunistákkal szemben és nem mertek élni a hatalommal Hitlerékkal szemben.” Újság, 1933. ápr. 30. Nyöszörgő demokráciák.

³⁴ Esti Kurír, 1933. júl. 5. Centrum.

mozgalmak helyzetét. Összegezve az első világháború végétől bekövetkezett fejleményeket, arra a következtetésre jutottak, hogy azokban az országokban, ahol a polgári demokráciák nagy múltúak és erősek voltak, ott a válságjelenségek kisebb intenzitással jelentkeztek, a társadalmi konfliktusok a „megalapozottan demokratikus országokban” nem vezettek sem forradalmakra, sem a fasizmus uralmára. Ebből a helytálló megállapításból viszont már az az egyoldalú tanulság következett náluk, hogy csak a polgári demokrácia, a parlamentarizmus lehet helyes kormányzati forma, hogy mind a bal-, mind a jobboldallal szemben ezeknek intézményeit kell erősíteni.³⁵ Ezen és a polgári alkotmányosságon van a hangsúly akkor is, amikor azt állapítják meg, hogy „csak azokban az államokban van parlamentáris élet, ahol alkotmányos királyság van: Angliában, Belgiumban, Hollandiában stb.”³⁶ A parlamentarizmushoz kapcsolódó illúziók, a nácizmus elleni védekezés eszközeinek félreismerése s nem a királyság intézménye iránti lelkesedés húzódik meg a legitimistákkal való együttműködésük, Ausztria és Magyarország minél szorosabb kapcsolatainak megteremtésére irányuló követeléseik mögött. (Ausztria és Magyarország együttesen hatékonyabb gátja lehetne a náci Anschluss-program megvalósításának.) De kifejezése egyben annak az ellenérzésnek is, amellyel a liberális ellenzék a diktatúrák jelenségeket Magyarországon is fogadta.

Egész koncepciójukból természetesen következett, s ezt az események is megerősítették, hogy a 20-as, 30-as években a polgári jogrendet és parlamentarizmust már nemcsak a baloldali tömegmozgalmak, de a szélsőséges jobboldali törekvések irányából is veszélyeztetve látták. „Ma a szélső jobboldali mozgalom éppoly veszedelmes, amilyen veszedelmes volt 1918-ban a baloldali” — írták. Éppen ezért hazai és nemzetközi vonatkozásban egyaránt bírálták azokat, akik a jobboldalról fenyegető veszedelmet nem ismerték fel és nem tettek ellene semmit.³⁷

Az említett tényezők mellett, ha kisebb mértékben is, de a nyugati nagyhatalmak, Franciaország és Anglia politikáját szintén bevonták a felelősöknek ama körébe, akik segítették a nácizmust, megkönnyítették megszilárdulását. A nyugati demokráciák szerintük „szörnyű árulást” követtek el a weimari köztársasággal szemben, amikor hagyták azt elbukni.³⁸ Még kevésbé tartották érhetőnek és megbocsáthatónak, hogy átengedték Hitlernek Ausztriát. Bírálatukból kijutott Mussolininek is az Anschluss terén megváltoztatott álláspontjáiért. Az engedékenységnak ezt a politikáját nemcsak azért tartották elhibáztattnak, mert Ausztria függetlenségének megszűnésével járt, hanem legalább ennyire azért, mert utat nyitott Németország előtt.³⁹

Saját álláspontjukat annál inkább igazoltak, helyesnek érezték, mert már 1930-tól kezdve ismét és ismét kifejtették, hogy a náci propaganda egyik leghatásosabb eszköze, egyben Európát s Magyarországot közvetlenül fenyegető veszedelme a nacionalizmus. Hitler még messze állt a hatalomtól, amikor rámu-

³⁵ Esti Kurír, 1937. jan. 20. Bolsevizmus és demokrácia. A cikk Mussolininek a demokrácia korszerűtlenségére vonatkozó megállapításait bírálta s annak ellenkezőjét bizonygatta.

³⁶ Esti Kurír, 1937. máj. 1. Riport *Apponyi György* előadásáról, amelyet az Országos Kaszinóban tartott.

³⁷ Esti Kurír, 1937. febr. 5. Törvény. Újság, 1937. márc. 2. Politikai élet. Az idézet innen való.

³⁸ Újság, 1933. ápr. 30. Nyöszörgő demokráciák, *Fabián Béla* cikke. Uo. 1933. szept. 2. Bécs. Esti Kurír, 1933. aug. 29. Tessék függetlennek lenni.

³⁹ Esti Kurír, 1938. febr. 17. Komoly órák. Uo. febr. 22. A történelmi esemény. *Apponyi György* cikke. Uo. febr. 26. Schuschnigg beszéde. Újság, 1938. febr. 23. Farkasszemet nézve.

tattak, hogy a náciizmus és a német nacionalizmus együttesen, szövetségben lép fel; hogy a német nacionalizmus kihívás Franciaország s az egész európai rend ellen.⁴⁰ A náci nacionalizmusa agresszív, háborús nacionalizmus, nyílt háborús fenyegetés, amellyel idejekorán szembe kell szállni: „... amikor a háború már úgy él a lelkekben, mint a legförtelmesebb bűn, a hitleristák szembeszállnak az egész emberiség erkölcsi érzületével és akarják a bűnt, követelik a háborút... Valahol meg kellene hát ácsolni egy olyan vádlottak padját, amelyre leültetnék azokat, akik az emberiség ellen akarnak vétkezni. Ez volna az első komoly lépés a békenyilatkozatok realizálására.”⁴¹

Azt, hogy a nacionalizmus tartalmában, jellegében változás, mégpedig ilyen változás ment végbe, minden más tényezőt figyelmen kívül hagyva, egyedül és elsősorban a náci mozgalomnak tulajdonították. A náci tették olyanná a nacionalizmust, hogy az többé „nem nemzeti önimádat, mint a liberális időben, hanem hadjárat a többi nemzet ellen gazdaságilag, kultúráilag és most már fajlag”.⁴² Nemcsak abban láttak súlyos veszélyt, hogy a náci nacionalizmusa expanszív, erőszakos, terjeszkedő nacionalizmus, hanem szükségszerűen abban is, hogy ennek a terjeszkedésnek iránya, mint 1931-ben rámutattak, Kelet felé mutat, s a legközvetlenebbül fenyegeti Magyarországot. „Ezért a nemzeti létkérdés szempontjából ránk nézve csak egy veszedelem lehet, ez a germán expanszió.”⁴³

Mérlegelve annak lehetőségét, mit jelentene Magyarország számára, ha a német politikához csatlakoznék, illetve, ha ezzel szembefordulna, arra a következtetésre jutnak, hogy Magyarország „Németország támogatójaként jelentéktelen, mint aki a lovasszekeket hátul tölja, (viszont) mint gát a német áramlattal szemben, egyike lehet a legjelentékenyebb tényezőknek”.⁴⁴ Nemcsak a liberalizmus elvei, a polgári demokrácia védelme alapján és érveivel, hanem a nemzeti aggodalom felkeltésével, a függetenség érdekeire appellálva is igyekeztek befolyásolni a közvéleményt a náci megítélésében.

Veszedelmesnek látták a német nacionalizmust még a magyar revízió oldaláról is. A liberálisok Trianon hibáinak korrekcióját maguk is szükségesnek látták. Ezt azonban csupán békés eszközökkel tartották elérhetőnek, mégpedig olyan módon, hogy azok a nagyhatalmak, amelyek 1919—1920-ban a békeszerződés feltételeit diktálták, maguk hoznak majd intézkedéseket a magyar nemzeti érdekeken elkövetett sérelmek korrigálására. Háborús, erőszakos eszakközzel, s főként Hitler kezéből, semmiképpen nem kívánták Trianon revízióját.⁴⁵

A német revíziós törekvéseket s az azokhoz való csatlakozást több szempontból károsnak, veszedelmesnek tekintették. A német revízió a keleti irányú

⁴⁰ Újság, 1930. szept. 16. A német választások.

⁴¹ Újság, 1931. jan. 8. Háború egy film ellen. Ld. még: Uo. jan. 9. Bécsben betiltották a Remarque-film előadását.

⁴² Újság, 1933. jún. 15. A ledöntött oltár. *Kóbor Tamás* cikke.

⁴³ Újság, 1931. máj. 5. A kelet-európai helyzet. (Az idézet innen való.) Uo. máj. 9. Rovás. — A liberálisok hagyományosan hirdették nézeteit a magyar külpolitika egyedül lehetséges és a nemzeti érdekeket egyedül szolgáló vonaláról, vagyis a nyugati orientációról, ez csak megszilárdítja.

⁴⁴ Újság, 1933. máj. 12. Rovás. A német terjeszkedéstől való félelem motiválja a liberálisok nagy részének az osztrák—magyar közlekedésről, sőt, a restaurációról ezidőben kibontakozó nézeteit, valamint határozott állásfoglalását Ausztria függetlensége mellett.

⁴⁵ Amikor Csehszlovákiától visszacsatolnak bizonyos területeket, a liberális sajtó, elsősorban a nyugati nagyhatalmak, Mussolini szerepét emeli ki, a döntést nekik tulajdonítja, s Hitler éppen csak említést kap. Ez persze már nem volt más, mint az önbecsapás egy formája. Ld.: Esti Kurír, 1938. szept. 17. Magyar Kérdés. Uo. szept. 18. Lelkiismeretek ébredése. Újság, 1938. szept. 20. Anglia és Franciaország feladta Csehszlovákia területi integritását és Rovás c. cikkek.

terjeszkedés visszaállítására is irányul, bár Hitler 1933-ban még nem állt elő valamennyi követelésével, hanem csupán „oroszlánkörmeit” mutatta meg. A liberálisok számára azonban már az is eleget mondott.⁴⁶ Nem volt kétségük afelől, hogy Németország Magyarországot is a maga politikájához kívánja láncolni. Ez pedig egyéb súlyos következményei mellett azzal is jár majd, hogy „juttat nekünk abból az ódiumból, mely világszerte reá hárul”.⁴⁷ Ezért még a revíziós magyar politikának is csak egy feladata lehet: „Minden erejével gondoskodni arról, hogy Magyarországot ne azonosítsák Németországgal, s a trianoni békeszerződés ügyét ne azonosítsák a versaillesi békeszerződésével”.⁴⁸

A német nacionalizmus, „a pángermán Hitler-birodalom” politikája „imperialista politika”, amelynek „nemzetmegsemmisítő törekvései” vannak, léteben fenyegeti Ausztriát, valamint Magyarországot. Ilyen módon a nemzeti érdekeket szolgáló politika azt követeli, hogy a kormányzat Németországgal szemben „öncélú magyar külpolitikát” folytasson.⁴⁹

A liberálisok tagadták, hogy Hitler rendszere a magántulajdonon alapuló társadalmi rend önvédelme lenne, hogy annak a válságon való túljutását eredményesen szolgálhatná. Meggyőződésük szerint a tőkés magántulajdon rendjének a világ bármely táján csak egyetlen formáció felelhet meg, mégpedig „a XIX. és XX. század szellemi és jogi vívmányait” megőrző rendszer. Ott, ahol „szuronyok önkénye” adja a hatalom alapját, s gyakorlása is erre épül, márpedig ilyennek tekintették a hitleri rendszert, ott, felfogásuk szerint, maga a magántulajdon is veszélybe kerül.⁵⁰ A náci mozgalmat „osztályuralmi törekvésekkel” vádolták. Ez fogalomrendszerükben az elítélésnek, megbélyegzésnek a lehető legerősebb formája volt, amelyet éppen így alkalmaztak a szovjet rendszerrel, a Szovjetunióval szemben. A náci az egyenlő jogok, egyenlő elbánás elve helyett „demagógiát”, s egyben a „jobb(aldali) szélsőség monopolisztikus helyzetét” kívánják megteremteni, — míg más oldalról a szovjet rendszert a „baloldali szélsőség” érdekében kifejtett hasonló tevékenysége miatt ítélték el.⁵¹ A nemzeti szocializmust épp úgy a fennálló polgári rend elleni támadásnak tekintették, mint a kommunizmust.⁵²

A liberális ellenzék nem tagadta, sőt, sok esetben kifejtette, hogy a polgári rend válságba jutott, nemcsak gazdasági, hanem politikai téren is. A válságból való kivezető utat azonban nem a különböző diktatúrákban, hanem egyedül a „demokráciában”, annak intézményeiben keresték.⁵³

Ha egyáltalán elismerték, hogy van valamiféle programja a náci mozgalomnak, mert szerintük egy politikai irányzat célkitűzéseinek alkotó, pozitív elemeket kell tartalmaznia s ezek az adott esetben hiányzanak, akkor ezt a következőkben összegezték: „antiszemitizmus, a demokrácia és a parlamentarizmus táma-

⁴⁶ Újság, 1933. jún. 18. Rovás és egyéb cikkek. Ezek riadt hangját bizonyára befolyásolta, hogy Gömbös ez időben járt Berlinben. Ez az út a liberálisokat nemcsak külpolitikai, hanem belpolitikai szempontból is rendkívüli mértékben aggasztotta.

⁴⁷ Újság, 1933. jún. 20. Gömbös útja.

⁴⁸ Esti Kurír, 1933. aug. 1. Trianon és Versailles. Ld. még: Uo. aug. 17. Egység. Újság, 1933. aug. 27. Arcok a politikából.

⁴⁹ Esti Kurír, 1933. júl. 1. Magyar külpolitika. *Fenyő Miksa* cikke, Uo. júl. 12. Riport Rassay Károly szegedi beszédéről. Újság, 1933. máj. 18. Berlini címre. *Márai Sándor* cikke.

⁵⁰ Esti Kurír, 1933. márc. 12. Nincs megállás. Uo. máj. 12. Végállomás: Moszkva.

⁵¹ Újság, 1932. júl. 23. Tanulságok.

⁵² Újság, 1933. márc. 1. A berlini tűz.

⁵³ Parlamenti Napló, 1922—1927. XLII. köt. 108. 1. Nagy Vince szavai. Újság, 1933. ápr. 16. A demokrácia ereje. *Vázsonyi János* cikke.

dása”.⁵⁴ Amit még ezen túl tartalmaz, az „részben képtelen s a huszadik században kivihetetlen erőszak és dúlás, részben tele képtelennél képtelenebb ellentmondásokkal. Tőkeellenes, holott a nagykapitalisták pénze és befolyása növelte nagyra a hitlerizmust, de antiszociális is, mert esküdt ellensége a szocialistáknak és minden demokráciának.”⁵⁵

A nemzeti szocializmus gazdasági, politikai, jogi téren egyaránt a polgári rendet kívánja megdönteni, produktumait megsemmisíteni, fejtegetik a liberálisok, s éppen ezért a társadalom egészét, minden osztályt, réteget, politikai és vallási irányt létében támadnak. A náci mozgalom nemcsak a polgárság, a polgári demokrácia érdekeit fenyegeti közvetlenül, hangoztatták, hanem mivel „felforgató tendenciákkal” van tele, s mert „az iparbárok” pénzelik, legalább ilyen mértékben irányul a munkásosztály gazdasági és szociális elnyomására.⁵⁶

A fenyegetettek körét azonban tovább és tovább bővítették. A nácik politikája le fog sújtani a kisiparra, a kiskereskedelemre, a családi háztulajdonosra, a tisztviselőre is. Sőt, nyomatékosan figyelmeztetnek: tévedés azt hinni, hogy „a szocializálási lángtenger” nem önti majd el a nagybirtokot, hanem megkíméli azt.⁵⁷

Már Hitler hatalomrajutása előtt, azt követően pedig különösen élesen mutatnak rá arra, hogy a nácik uralma a jogrend felszámolására vezet. A liberálisok számára ugyan kívánatos volt a németországi kommunista mozgalom letörése, mégis nagy aggodalommal látták, hogy a „kommunisták leverésének jelszava máris jogrenden kívüli állapotokat okozott”, hogy megszűntek a szabadságjogok, terror kíséri Hitler győzelmét.⁵⁸ Úgy érezték, a kivételes állapotok nem is kivételesek: „Az egész kivételes állapot sok tekintetben hasonlít ahhoz a normális állapothoz, melyet a nemzeti szocialisták, ha teljesen szívük szerint cselekedhetnek, megteremtettek volna...” Hitler intézkedései arra vallanak, írják, hogy a nácik szerint „aki nem nemzeti szocialista, az mind bolsevista”.⁵⁹

A nácik teremtette „rendet” a „rémmuralom rendjének” nevezték,⁶⁰ a harmadik birodalmat pedig egypártrendszerre épülő diktatúrának tekintették, amely likvidálja politikai ellenzékét, megfosztja értelmétől és funkciójától a parlamentet, megszünteti a politikai szabadságjogokat, de a lelkiismereti és vallásszabadságot is. Amikor mindezt helyesen tárják fel, s próbálják mindinkább elriasztóvá tenni a nácik törekvéseit, egyidejűleg arra is rámutatnak viszont, hogy ugyanilyen módszereket alkalmaznak „a baloldali diktatúrák” is.⁶¹

Növekvő aggodalommal állapítják meg, hogy a náci párt egyre nagyobb szerephez jut az államban, mindinkább maga alá rendeli a hatalom gyakorlásának szerveit s végül az államot önmagával azonosítja.⁶²

⁵⁴ OL K. 510. 17. köt. 184. I. Rassay szavai az egyesített parlamenti bizottságok 1939. jan. 24-i ülésén.

⁵⁵ Újság, 1932. aug. 2. A megoldatlan talány.

⁵⁶ Újság, 1932. júl. 22. A német szfinszk.

⁵⁷ Esti Kurír, 1933. máj. 12. Végállomás: Moszkva. A nemzeti szocializmust, mint a nagy vagyonok ellenségét jellemzi akkor is a lap, amikor Festetich grófot támadja: Uo. 1933. szept. 3. Csak rajta!

⁵⁸ Újság, 1933. márc. 1. A berlini tűz, valamint a Felfüggesztették Németországban a személyes szabadságjogokat c. cikkek.

⁵⁹ Újság, 1933. márc. 2. Rendkívüliség vagy rendszer?

⁶⁰ Esti Kurír, 1933. márc. 4. Hitler rendje.

⁶¹ Újság, 1933. nov. 14. A zászlóbontás, és Rovás. Uo. dec. 14. Gondolkodás nélkül. Uo. 1934. jan. 16. Sátoraljaújhely c. cikkek.

⁶² Esti Kurír, 1935. szept. 11. Rassay Károly nyilatkozata. — E megfigyelésnek, párosulva a szovjet rendszerről kialakított nézetükkel, nagy szerepe van a gömbösi pártépítő kísérlet ellen

Végső konklúziójuk az volt, hogy „abból a vízözönből”, amelyet a náci győzelme zúdított a német társadalomra, egyetlen réteg vagy osztály, egyetlen politikai irányzat sem kerülhet ki „szárazon”. Végül a tőke, a nagybirtok, a zsidóság, a kizsákmányoltak, de még a keresztény egyházak sem kerülhetik el sorsukat. Ezt a megállapításukat általánosították minden olyan országra, ahol a nácié-hoz hasonló jellegű hatalom alakul ki.⁶³

A liberális ellenzék a náci faji politikájában összesítve látta egy ország gazdasági, társadalmi, politikai és jogrendje, a humanizmus, az emberi méltóság, a kultúra minden eredménye és alkotása elleni támadást. Azt bizonyítgatni, hogy elutasították, támadták az antiszemitizmust, nem szükséges. Azt viszont érdemes jelezni, hogy miben látták az antiszemitizmus funkcióját, hogyan próbálták megértetni, hogy a politikai antiszemitizmus, mint kormányzati politika, végső fokon nemcsak a zsidóságot érinti.

Mindenekelőtt arra világítottak rá, hogy az antiszemitizmus mindig politikai érdekeket szolgált, tartalma koronként változott.⁶⁴ Így a 30-as években — Rassay szerint — „az antiszemitizmus a német imperializmus eszköze”.⁶⁵ Nem érzelmekről, mítoszokról van tehát szó, hanem céltudatosan használt politikai eszközről. Ennek következtében a hitlerizmus nemcsak a zsidóság, hanem „a szellem, a bérmunkás, a kereskedő” számára is gettókat épít.⁶⁶

Egyértelműen és világosan, számolhatatlanul sok alkalommal rögzítették, hogy a liberalizmus elvi alapon áll szemben az antiszemitizmussal, s a liberálisok nem azért küzdenek ellene, mert filoszemiták, „hanem azért, mert minden megkülönböztetés nélkül az egész társadalomnak és minden felekezetnek” egyenlő mértékben kívánják a szabadságjogokat.⁶⁷ Márpedig a politikai antiszemitizmus a törvényben rögzített jogegyenlőséget, az állam rendjét aknázza alá. Nemcsak a közvetlenül megtámadottaknak, hanem magának az államnak is elsőrendű érdeke ezért, hogy fellépjen ellene, mert önmagát csak így védheti meg.⁶⁸ A hazai zsidótörvények ellen harcolva szintén érveltek azzal, hogy „az oszthatatlan, egységes magyar nemzetnek törvényben megállapított jogát” számolják fel megszavazásukkal.⁶⁹ A jog védelmében emelték szót már kezdettől fogva a Németországban hozott megkülönböztető intézkedések ellen, s mivel azok egy része magyar állampolgárokat is sújtott, sürgettek határozott fellépést a magyar kormányzat részéről.⁷⁰

A náci faji politikáját katasztrofálisnak tartották a német, de az egyetemes emberi kultúra szempontjából is. Nemcsak „zsidó kérdéstről van itt szó,

intézett támadásaikban. — A fasiszta párt és állam viszonyával kapcsolatos ellentétekre, problémákra ld. pl. *Galeazzo Ciano: 1937—1938. Diario* (Bologna, 1948) az 1938-as évre vonatkozó bejegyzéseit a 276. stb. oldalakon.

⁶³ Esti Kurír, 1937. ápr. 8., 11., Apponyi György és Pethő Sándor vitája. Újság, 1937. márc. 25. A pápa és a magyar szélsőségesek.

⁶⁴ „Németországban győzött a nemzeti szocializmus — írta Zsolt Béla — és jött a Gömbös-rezsim, a reformnemzedék s a népi és faji mítosz, amely máról holnapra áttolta a zsidó bűnök súlypontját az antikapitalista forradalomért való felelősségről a kapitalizmus visszaéléseiért való felelősségre.” Újság, 1937. márc. 7. „Zsidó nagytőke”.

⁶⁵ OL. K. 510. 17. köt. 184. l. Az egyesített parlamenti bizottságok 1939. jan. 24-i ülése.

⁶⁶ Újság, 1933. ápr. 16. A demokrácia ereje. *Vázsonyi János* cikke.

⁶⁷ Újság, 1935. jún. 9. Az ellenméreg. *Rupert Rezső* cikke.

⁶⁸ Újság, 1934. márc. 24. Zsidókérdés. *Kóbor Tamás* cikke.

⁶⁹ OL. K. 510. 17. köt. 326. l. Bródy Ernő szavai az egyesített parlamenti bizottságok 1939. jan. 27-i ülésén.

⁷⁰ Pl. a német filmrendelet kapcsán: Újság, 1932. júl. 31. Ajándék Németországnak. *Márai Sándor* cikke.

nem kizárólag a németországi megbélyegzettek ügyéről” — írták —, hanem egyben az egész emberiségről. És nem csak a veszteségek, hanem a szegényen és a felelősség miatt is, mert „Hitler nem magától jött, hanem — jöhetett”.⁷¹

A liberálisok két Németországot láttak: az egyik mögött nagy történelmi, kulturális múlt és örökség áll. Ez a Németország most az üldözöttek sorsára, a vádlottak padjára került. A másikkal viszont, amelyet Hitler vezet, „nincs semmiféle kultúrközlőnc a nyakán, elfogulatlanul szellemellenes és Európa-ellenes s élesre fent bicska van a kezében”.⁷² Tehát „úgy érezzük, ha hívei akarunk maradni a történelmi Németországnak, szembe kell kerülnünk a hitleri Németországgal”.⁷³ Síkraszállva az üldözött, emigrációba kényszerített tudósok, művészek mellett, azt hangoztatják, hogy a náciizmus barbárság, amellyel a „művelt emberiség” szembenáll s azt szeretnék elérni, hogy a magyar közvélemény ne rekessze ki magát a „művelt emberiség” köréből.⁷⁴ Ilyen jellegű aktivitásukat a nürnbergi törvények megjelenése, majd a hazai zsidótörvények meghozatala érthetően növeli.⁷⁵

3.

A 30-as évek elejétől kezdve, a náci ellen hadakozva a liberális ellenzék ismét visszatér az olasz fasizmus kérdéseihez. Mussolini rendszeréről ekkor alkotott véleményük egyetlen szempont, a harmadik birodalommal való összevetés alapján alakult ki. Ez az összevetés praekoncipiált s az a funkciója, hogy a náciizmust az olasz fasizmussal szemben is elmarasztalja. A hitlerizmus megbélyegzésének egyébként helyesen kitűzött célja bizonyos mértékig torz prizmán látatja, némileg megszípi az olasz viszonyokat. Ennek ellenére az a kísérletük, hogy a szélsőjobboldali diktatúrák sajátos vonásait, a közöttük levő különbségeket feltárják, helyes volt és sok kérdésben vezetett ma is elfogadható megállapításokhoz.

A liberálisok alaptétele az volt, hogy a két rendszert határozottan meg kell különböztetni egymástól. Ennek szembeszökő módja az volt, hogy a liberális sajtó, a liberális ellenzék politikai vezetői következetesen olasz fasizmusról és német náciizmusról beszélnek. Meggyőződésük szerint a két rendszer oly mértékben eltér egymástól, hogy azonos névvel illetni őket nem lehet, s tiltakoztak minden olyan kísérlet ellen, amely őket rokonítani, a német náci mozgalmat az olasz fasizmus követőjeként, folytatójaként akarja beállítani.⁷⁶

Alapvető különbséget láttak a két rendszer funkciójában, jellegét meghatározó módszereiben: „A Mussolini ereje és elszántsága mentőakció volt oly értelemben — írják —, hogy demokratikus jellegű közösséget teremtett, távol minden osztály-, faji és felekezeti tendencia nélkül.” (Sic) Ezzel szemben Hitler

⁷¹ Újság, 1933. ápr. 2. A bukottak védelmében. *Márai Sándor* cikke. A sárga folt „a legjobb európai érdemrend”-dé vált — írta.

⁷² Újság, 1936. ápr. 17. Adolf és a bicska. *Márai Sándor* cikke.

⁷³ Újság, 1933. márc. 22. A harmadik birodalom.

⁷⁴ *Esti Kurír*, 1933. ápr. 12. Wolff és Wolff. Uo. ápr. 14. Einsteinnek Franciaország adott katedrát. Újság, 1933. máj. 11. A német máglya. Uo. jún. 11. A toll a husáng ellen. *Zsolt Béla* cikke. Uo. aug. 12. A zsidókérdés az angol alsóházban.

⁷⁵ Mint érdekességet említem meg, hogy rendszeresen tudósította az újságot Hans Haabe, akinek számos cikke ismertette annak az Evianban székelő bizottságnak a tevékenységét és nehézségeit, amely az üldözött zsidóság megmentésére alakult. Ld. pl. Újság, 1938. júl. 6., 10. stb. H. Haabe „A küldetés” c. könyve magyarul is megjelent.

⁷⁶ Újság, 1932. aug. 17. Állarc nélkül. Uo. 1933. jún. 24. Rovás.

„nem egységesíteni s demokratizálni akarná a német birodalmat, hanem szét-tördelni osztály-, faji és felekezeti megkülönböztetésekkel. Kisajátítani, elkobozni, kikergetni, kivételes elbánásokat statuálni. . . ez mégis csak ég és föld különbség a Mussolini és a Hitler politikája között.”⁷⁷

A 20-as évek második felében még voltak hangok a liberálisok körében, amelyek Mussolini rendszerét nemcsak diktatúrának, hanem a diktatúra általuk legrosszabbnak ítélt formájának tekintették. Hitler győzelme után viszont még szórványosan sem jelentkezik többé hasonló megállapítás. Ettől kezdve csupán a náci és a szovjet rendszerben látnak azonos vonásokat. „Olaszországban a bolsevista veszélyt háritotta el Mussolini — írták —, Hitler maga akar a bolsevizmusnak valami torz formájában megvalósítani valamit . . .”⁷⁸

Rendkívül nagy súllyal esett latba mérlegelésük során az a tény, hogy az olasz fasizmus rendszerében a 30-as évek végéig a faji megkülönböztetés nem érvényesült és később sem volt hasonlítható a Németországban alkalmazott módszerekhez. Ezt rendkívül fontosnak tartják, s nagy nyomatékkal emelik ki minden esetben. Az olaszországi viszonyokat annyira kedvezőeknek ítélik a németországi háttér előtt, hogy ebből a szempontból a két rendszer politikájának összehasonlítását is szinte lehetetlennek, sőt, joggalannak tekintik.⁷⁹ A hazai első zsidótörvény ellen harcolva a liberális ellenzék még Olaszországra is hivatkozott, mint ahol nincs zsidókérdés és törvényesített megkülönböztetés a polgárok között.⁸⁰ Csak a kormányzati intézkedéseket nézve, a liberálisok arra nem fordítottak figyelmet, hogy maga a probléma a német, az olasz és a magyar társadalom szerkezetében, politikai viszonyaiban rejlő különbségek miatt más-más súllyal és formában jelentkezik.

A faji politika terén mutatkozó különbséget azzal is összekapcsolják, amit egyébként a két rendszer általános megítélése szempontjából igen sok összefüggésben helyesen emelnek ki, hogy az olasz fasizmus és a német náciizmus agresszivitásban, expanzivitásban rendkívül nagy különbséget mutat. Az olasz fasizmus sem a bel-, sem a külpolitikában nem olyan erőszakos, nem olyan fenyegető, mint a német náciizmus. Röviden ezt úgy foglalták össze, hogy az olasz fasizmus megmaradt „a maga portáján”: sem erőszakos úton, sem beszivárgó agitátorok révén nem kívánta más országra kiterjeszteni a maga nézeteit, politikai módszereit, míg viszont a németek szüntelenül ezt teszik.⁸¹ Az olasz fasiszta kormány „soha nem gondolta, hogy barátság és kiszolgáltatottság szinonim fogalmak”.⁸²

Mindebből következően, s ez a liberálisok számára szintén igen fontos volt, az olasz nacionalizmusnak nem voltak Magyarországot fenyegető aspirációi. (Egyéb irányokban megmutatkozó étvágyával viszont nem foglalkoztak.) Az olasz fasizmus külpolitikáját azonban nemesak ezért tartják kedvezőbbnek,

⁷⁷ Újság, 1932. aug. 17. Állarc nélkül.

⁷⁸ Uo.

⁷⁹ Újság, 1943. márc. 24. Zsidókérdés. *Kóbor Tamás* cikke. Uo. 1936. márc. 31. Róma után Uo. 1938. máj. 4. A római látogatás. — Részletesen foglalkoztak azzal is, hogy az abesszin háborúban olasz oldalon zsidó tábornok is szerepelt.

⁸⁰ Ld.: *Esti Kurír* közleményei 1938 szeptembertől, valamint OL K. 510. 17. köt. 184. l. *Rassay* szavai 1939. jan. 24-én. 1938 augusztusában megtiltották külföldi zsidók beiratkozását olasz iskolákba, szeptemberben pedig zsidók letelepedését az olasz királyság területén, decemberben korlátozták az Olaszországban élő zsidóság polgári és házassági jogait. Ezek az intézkedések a Fasiszta Nagytanácsban is vitákat váltottak ki. Ld.: *Galeazzo Ciano*: i. m. 62., 137., 210., 216., 217., 270., 287., 289. és 291. l.

⁸¹ Újság, 1933. jún. 24. Rovás.

⁸² Újság, 1938. júl. 16. Itália. *Fenyő Miksa* cikke.

hanem azért is, mert Mussolini éveken át opponálta Ausztria német bekebelezését. Ezt a liberálisok a demokratikus jogokat őrző, független Ausztria védelmének tekintették egyfelől, a magyar függetlenség és nemzeti érdekek támogatásának másfelől, amennyiben távoltartotta a náci Németországot Magyarország határaitól.⁸³ Értékelésüket mindezekon túl befolyásolta még a nyugati nagyhatalmak magatartása. A nyugati, főként francia orientációra hangolt liberális ellenzék, látva a nyugati hatalmak közeledését Mussolinihez, egyenesen arra gondolt, hogy a magyar politikának sikerül „Rómán át eljutni Párizsba”. Ezen túl rokonszenves volt számukra ez a politikai kombináció azért is, mert a közeledésben kifejezetten a náci Németország ellen irányuló akciót láttak.⁸⁴ Mindezek ellenére nem Mussolini érdemeivel, nem a fasiszta rendszer sikerével és elismerésével magyarázzák Anglia és Franciaország politikai lépéseit, hanem azzal a kényszerhelyzettel, amelybe az érintett országokat Hitler megjelenése juttatta.⁸⁵

A német nácizmus és az olasz fasizmus valóságos különbségeit sok ponton jól látták meg a liberálisok és a két rendszert igen sok kérdésben reális alapon, helyesen bírálták. Hitler árnyéka azonban nem sötét foltot, hanem éppen ellenkezőleg, némiképpen rózsaszín fényt vetett Mussolinira és rendszerére abból a nézőpontból, ahonnan azokat a liberális ellenzék vizsgálta. Az optikai csalódástól, amelytől a kormányt és a hazai szélső jobboldalt óvni igyekeztek, sokszor önmagukat sem tudták megóvni. Ez tükröződik abban, ahogyan a liberális sajtó Mussolini tíz esztendő uralmát mérlegeli: kormányzatát kifejezetten pozitív hangvétellel kommentálja, az ország gazdasági és szociális eredményeit emeli ki. Nem esik szó a politikai viszonyokról, a parlamentből kiszorított, föld alá kényszerített ellenzék sorsáról. Sőt, bírálják és hibáztatják a hazai szociáldemokráciát, amely, bár látta a tényleges különbséget az olasz fasizmus és a német nácizmus között, Hitlerrel félve és ellene harcolva sem volt hajlandó felmenteni Mussolinit és rendszerét.⁸⁶

A fasizmus és nácizmus összevetésében a liberális ellenzék sajátosan keverte a tényleges különbségeket a valóság eltorzításával és téves megállapításokkal. Összevetése nem terjedt ki minden kérdésre, hanem míg egyeseknek (zsidó kérdés, a rendszer expanzivitása, nacionalizmus) döntő jelentőséget tulajdonított, másokat (a rendszert támogató erők, tömegbázis stb.) mellőzött. Olasz vonatkozásban például nem merült fel sem a finánctóke, a kormányzat, illetve a király felelőssége Mussolini hatalomra kerülésében, sem a különböző társadalmi osztályok, köztük a polgári rétegek magatartása. Értékelése a napi politikai harc ritmusa szerint változott, s nemcsak a németországi, hanem a nyugat-európai és a hazai fejlemények is motíválták.

Az összevetés eleve a különbségtevés érdekében történt. A hasonló, vagy az azonos jelenségeket, a két rendszer jellegét egyaránt meghatározó gazdasági és politikai tényezőket nem keresték, nem vizsgálták.

*

⁸³ Újság, 1934. aug. 4. Magyar külpolitika. *Fenyő Miksa* cikke. *Esti Kurír*, 1934. szept. 11. Olasz—magyar barátság.

⁸⁴ Újság, 1932. nov. 11. *Rovás. Uo. nov. 9. Rovás. Uo. nov. 15. Rovás. Uo. nov. 17. Rovás. Uo. nov. 1936. márc. 31. A nagy magyar ügy. Az idézet innen való.*

⁸⁵ *Esti Kurír*, 1935. aug. 1. Optikai csalódás. *Uo.* 1936. márc. 31. A nagy magyar ügy.

⁸⁶ Újság, 1932. okt. 18. *Rovás. Uo. okt. 21. Rovás.*

Mai ismereteink birtokában is elfogultságnélkül állapíthatjuk meg, hogy liberális ellenzék képviselői mind az olasz fasizmus, mind a német nácizmus létrejöttének, jellegének, jelentőségének számos és nem lényegtelen tényezőjét ismerték fel helyesen. Nem vitatható az sem, hogy a hazai politikai közvélemény, a fasizmussal szembeforduló, vagy szembenálló hangulat erősítésében, formálásában — ha korlátozottan is — de megvolt a szerepe állásfoglalásuknak.

Éppen így szembevetünk azonban az is, hogy antifaszizmusuknak gátat állított nemcsak eszmerendszerük, hanem társadalmi-gazdasági helyzetük meghatározottsága.

Ez az ellenzék lényegében véve a XIX. századi liberalizmus jelszavait (politikai szabadságjogok, politikai és jogegyenlőség, polgári parlamentarizmus stb.) állította szembe a XX. század olyan modern jelenségével, amilyen a fasizmus, a nácizmus volt. A liberális kis- és középpolgárság emelte fel tiltakozó szavát e rendszerek ellen — a polgári magántulajdon, a polgári jogrend védelmében. Nem maguk a jelszavak, hanem a körülmények okozták, hogy úgy tűnhettek: ezek a jelszavak korszerűek és haékonyak is lehetnek.

Eszmerendszerük és antifaszizmusuk azonban korszerűtlennek és korlátozottnak bizonyult a valósággal szemben. Ez a legtisztábban a diktatúra fogalmának értelmezésében, abban a hamis azonosításban mutatkozott meg, amelyről a polgári parlamentarizmust likvidáló rendszerek megítélése kapcsán már szó volt. Felfogásuknak és magatartásuknak ez az alapvető s társadalmi helyzetük által megerősített sarkpontja lényegében véve kizárta a baloldalt, a kommunista mozgalmat az antifaszizmus köréből, ennek következtében nem fogadhatta el azt partnerként a nácizmus elleni harcban, s a legkritikusabb időben sem tudott a realitások talajára helyezkedve politizálni. Mindezek következtében felismeréseik túlnyomólag elvi jelentőségűek maradtak s ott is korlátok közé szorítva, gyakorlati következményei pedig sajátos módon, de szükségszerűen éppen az aktív, cselekvő antifaszista akciók kibontakozását gátolták Magyarországon.

Ж. Л. НАДЬ

ФАШИЗМ, КАКИМ ЕГО ВИДЕЛА ВЕНГЕРСКАЯ ЛИБЕРАЛЬНАЯ ОППОЗИЦИЯ

Резюме

Изучая историю венгерской либеральной оппозиции между двумя мировыми войнами встал вопрос о том, что увидела либеральное крыло венгерской буржуазной оппозиции из явлений фашизма и каким образом оно реагировало на них. Автор стремился лишь к тому, чтобы группировать имеющийся материал в этом отношении и показать его читателю. Таким образом материал может дать новые данные к той дискуссии, которая ведется вокруг вопроса о сущности фашизма, о его оценке, относительно его проявлений в отдельных обществах — с одной стороны, а с другой — материал сможет осветить политический облик и характер либеральной оппозиции и в этом отношении. Особенно интересны проявления этой группы относительно фашизма потому, что она была постоянно под натиском нацистской политики и ее венгерских приверженцев по политическим, экономическим и иным причинам, а в 1940-х гг. даже к сама ее жизнь находилась в непосредственной опасности.

Статья делится на три части. Первая часть знакомит читателя с тем, как реагировала венгерская либеральная оппозиция на появление итальянского фашизма. Из материалов явствует, что она объясняла победу фашизма в Италии кризисными явлениями, и придерживались мнения, что итальянское правительство смогло препятствовать продвижению вперед, возможно даже победе левого крыла в Италии с помощью движения Муссолини. Итальянским происшествием, однако, они не придавали мирового значения и вплоть до 1924 г., до кризиса Маттеотти они и занимались относительно мало с фашизмом. Либеральная оппозиция хорошо оценила, что кризис Маттеотти является поворотным пунктом в истории итальянского фашизма, что образ разрешения кризиса означает продвижение

вправо всей системы. Вследствие этого за этим случаем оппозиция более критически относится к итальянским событиям, нежели раньше.

Более обширная вторая часть статьи показывает, как следила венгерская либеральная оппозиция начиная уже с 1930 г. за укреплением и нацистского движения в Германии, каким образом считает ответственными за это германский финансовый капитал, правительство, значительную часть буржуазных партий. Из материалов явствует, что либеральная оппозиция искала главную причину победы нацистов в тех условиях, которые были созданы мировым экономическим кризисом не только в области экономики, но также и политики. Либеральная оппозиция остро нападала на Гитлера и его движение вместе с их программой, уже до 1938 г., а вслед за тем еще более усилила свои нападки. Она отрицала, что фашизм может быть решением кризиса капиталистической системы, она выступала за буржуазный парламентаризм, за многопартийную систему, за политическое и правовое равенство, отвергала и нападал на антисемитизм, показала политическое содержание и цель последнего. Либеральная оппозиция считала с самого начала появление чистого движения опасностью европейского, более того, мирового масштабов, и считала его значение также всемирного масштаба.

Третья часть статьи показывает, как сопоставляла между собой венгерская либеральная оппозиция итальянский и немецкий фашистские системы, почему она считала невозможным называть немецкое-нацистское движение фашизмом.

В связи с этим статья занимается проблемами тоталитаристских режимов, с теми ложными стремлениями отождествления, с помощью которого либеральная оппозиция одинаково отвергала не только нацизм, но и советскую систему, одинаково отвергая оба — с базы, с платформы буржуазной демократии.

Статья устанавливает, что либеральная оппозиция во многих отношениях правильно оценивала обстоятельства, приведшие к победе фашизма, правильно нападала на его программу, но статья указывает также на те общественные ограниченности, вследствие которых анализ и оценки либеральной оппозиции остались все-таки неполными, и которые и привели к тому, что они вконец не смогли активно участвовать в антифашистском движении.

ZS. I. NAGY

LE FASCISME VU PAR L'OPPOSITION LIBÉRALE HONGROISE

Résumé

C'est au cours de l'étude de l'histoire de l'opposition libérale hongroise dans la période de l'entre-deux-guerres que s'est posée la question de savoir que voyait des phénomènes du fascisme l'aile libérale de l'opposition hongroise et quelle fut sa prise de position à leur égard. L'auteur de cet article se contente de grouper les documents y relatifs et de les présenter. Ainsi la matière s'avère-t-elle propre à fonder d'une part cette vaste discussion qui se poursuit en connexion avec le jugement du fascisme, son essence et sa présence au sein des différentes sociétés; d'autre part l'auteur de l'article désire jeter de la lumière sur la conception politique de cette opposition et sur le caractère de celle-ci. L'attitude qu'avait manifestée ce groupe à l'égard du fascisme se révèle être particulièrement intéressante du fait qu'en conséquences des raisons économiques, politiques et d'autre nature, il se vit au cours des années 1940, menacé jusqu'à son existence physique par la politique nazie et ses satellites.

L'article se divise en trois parties: la première se consacre à la prise de position de l'opposition libérale hongroise vis-à-vis de l'apparition du fascisme en Italie. Les documents sont éloquentes pour attester que sa victoire fut due aux phénomènes de crise qui suivirent la première guerre mondiale et on était d'avis que le gouvernement italien eut recours à l'aide de Mussolini, afin de mettre obstacle au renforcement et au triomphe éventuel de l'aile gauche. Cependant les événements déroulés en Italie ne revêtirent pas une importance à l'échelon mondial et jusqu'en 1924, année de la crise liée à Mateotti, ils n'avancèrent pas au premier plan de l'intérêt. Suivant le jugement fort adéquat de l'opposition libérale cette crise marqua un tournant dans l'histoire du fascisme italien, le mode de solution ayant représenté le déplacement à droite du régime. En conséquence, et à partir de cette période, la critique des libéraux devint plus vigoureuse pour commenter les événements d'Italie.

La deuxième partie plus volumineuse de l'article décrit comment l'opposition libérale hongroise suivait de 1930 le progrès du mouvement nazi en Allemagne, comment elle en posa la responsabilité du capital financier, du gouvernement et de la majorité des partis bourgeois allemands. Les documents font ressortir que l'opposition libérale fit remonter les raisons majeure

res du triomphe du nazisme aux conditions qui provoquèrent la crise économique mondiale non seulement sur le plan économique mais aussi dans le domaine de la politique. Dès avant 1933, et suivant cette année, l'opposition libérale ne cessait d'attaquer le mouvement d'Hitler et le programme de celui-ci. Elle fut catégorique à nier cette conception suivant laquelle le nazisme aurait pu porter solution à la crise du régime capitaliste; elle lutta pour un parlementarisme bourgeois, pour un régime comprenant plusieurs partis, pour l'égalité en droit politique, condamnait et attaquait l'antisémitisme, dont elle précisa le contenu et les objectifs. Dès le début, l'opposition libérale considérait le mouvement nazi comme un danger menaçant toute l'Europe, et même le monde entier, et l'envisageait comme un phénomène qui a de l'importance à l'échelon mondial.

La troisième partie de l'article est dédiée au problème de savoir comment l'opposition libérale rapportait le fascisme italien au nazisme allemand, pour quelle raison elle voyait entre eux une divergence qui exclut de nommer fascisme le mouvement des nazis.

Sous ces rapports l'article n'omet pas d'étudier les problèmes des régimes totalitaires, et cette fausse identification qui permit à l'opposition libérale de rejeter aussi bien le nazisme que le régime soviétique, les considérant, à partir d'une plate-forme bourgeoise, comme étant analogues.

L'article finit par affirmer que l'opposition libérale formait à maints égards un jugement précis sur les conditions qui avaient favorisé la victoire du fascisme, qu'elle attaquait son programme à partir d'une attitude juste; cependant l'auteur ne manque pas de souligner ces entraves socio-économiques qui firent que l'analyse et l'appréciation de l'opposition libérale restassent limitées, fait qui ne devait pas encourager la participation de ce groupe au mouvement anti-fasciste.

H. HARASZTI ÉVA

Békéltetők

Magyarországon ezúttal első ízben teszünk közzé eredeti iratokat az angol békéltetési politikáról. Mit is jelent ez a szó illetve fogalom: békéltetés angolul „appeasement”? A utolsó másfél-két évtized történeti irodalmában a békéltetés az 1930-as évek második felében a Hitlert békés úton lefegyverző, megszelídítő angol politikai magatartást jelentette. S. Baldwin 1935-től 1937-ig terjedő miniszterelnöksége idején ennek előkészítő, passzívabb formája jelentkezett, N. Chamberlain fémjelzte, az ő miniszterelnökségével (1937—1940) vált aktívá az az angol külpolitikai vonalvezetés, amely Münchennel tetőzött s szükségszerűen csődbe került. E csőd indokolta, hogy a „békéltetés” fogalma a történeti irodalomban pejoratív értelmezést nyert.

A szegyeteljes müncheni szerződés huszadik évfordulója körül azonban a polgári történetírásban a békéltetésnek valamiféle újszerű értelmezése merült fel. A mindig eredetien gondolkodó, liberális neves angol történész, A. J. P. Taylor, számot vetve München tanulságával, így írt: „Hitlerrel nem lehetett alkut kötni. De ő olyan emberi jelenség (human phenomenon) volt, amelyik minden ezerévben egyszer fordul elő. A megbékéltetés ésszerű kísérlet (course) volt, még akkor is, ha nem az erre alkalmas emberen próbálták ki, és a diplomata szótárában a legnemesebb szó marad.”¹

Egy másik, München csaknem harmincadik évfordulójára megjelent munka, amely nagyobb távon és távlattal tárgyalja a békéltetési politikát s első, ésszerű (huszas évekbeli) valamint második, új és aligha igazolható (harmincas évekbeli) szakaszára bontja, jelmondatát Churchill 1950-ben, a koreai háború idején elhangzott beszédéből választja: „A békéltetés önmagában lehet jó vagy rossz a körülményeknek megfelelően. A gyengeségből és félelemből eredő békéltetés egyaránt meddő és végzetes. Az erőből fakadó békéltetés nagylelkű és nemes cél s lehet a legbiztosabb, talán az egyetlen ösvény a világbékéhez.”²

Az alább közölt okmányok, úgy vélem, nem hagynak kétséget aziránt, hogy a békéltetés, mint az angol politikai vonal a harmincas években, Hitler hatalomrajutása után egyértelműen rossz, elítélendő, mi több, laikus és felelőtlen irányelv és kivitelezés volt. A korszak egyik legjobb angol katonai szakértője és szakírója, az angol fegyverkezési politika és a Foreign Office korabeli (s nem utólagos) élesszemű kritikusa, Liddell Hart százados találóan figyelmeztetett 1935 márciusában: „Veszélyes azt a tigrist táplálni, amelyik ellened támadhat.”³ Ugyancsak ő írta az 1935. március 14-i

¹ A. J. P. Taylor: Munich Twenty Years after. Manchester Guardian Weekly, 1958. szept. 30. Idézi: F. L. Loewenheim: Peace or Appeasement? Boston, 1965. 160. l.

² Winston Churchill 1950. dec. 14-i alsóházi beszédéből. Idézi: M. Gilbert: The Roots of Appeasement. London, 1966. IX. l.

³ The Memoirs of Captain Liddell Hart. Vol. I. London, 1965. 291. l.

The Times-ben az ország védelmi készségéről kiadott *White Paper*-rel kapcsolatban, hogy „a kollektív biztonság kérdése nem erkölcsi idealé, hanem a legpraktikusabb nézőpontból fakadó brit érdek...” *S* mythogy Nagybritanniában technikai és gazdasági okok miatt nem lehet a három fegyvernemet (hadsereg, flotta, légierő) egyaránt megfelelő szinten fejleszteni, azaz olyan szinten, hogy az biztosítsa az ország régi erejét, fölényét, így „akarva nem akarva a kollektív biztonság bölcs politikájára kényszerítenek a súlyos tények”.⁴ Mindezeket azért bocsátjuk előre, mert a békéltetési politikát nem lehet az angol fegyverkezéstől és a kollektív biztonság kérdésétől elszakítva vizsgálni: azaz, egy más alternatív lehetőség belső és külső vetületétől elszakítani.*

Ilyen megvilágításban válik beszédessé Országos Levéltárunknak az az okmánya is, amelyet Barcza György londoni magyar követ kapott kézhez egy bizalmi emberétől, aki jelen volt az angol konzervatívok jobbszárnyának egyesülése, az úgynevezett „1922-es klub” egyik szigorúan zártkörű, 1939. február 8-i ülésén.⁵ Ezen az ülésen a klub elnöke, Londonderry Marquess, a volt légügyi miniszter (1931–35) volt az előadó. Ő az angol–német viszony utolsó hat évének alakulását és annak várható jövőjét választotta elnöki székfoglalója témájául. Londonderry, aki „*Ourselves and Germany*” c. 1938-ban több kiadást megért könyve és Hitlerrel folytatott megbeszélései miatt német-barát és az egyik legismertebb békéltető hírében állt, a közel két és félszáz főnyi hallgatóság előtt meglepetésszerűen azt fejtegette, hogy békéltetési politikája csak szükségyszerű kényszer-megoldás volt, minthogy egyéb ajánlatai nem találtak meghallgatásra. De idézzük őt pontosan: „... Akkor állottam, mint miniszter a légügyi hivatal élén, a nemzeti koncentrációs kormányban, mikor Anglia még vezető pozícióban volt repülésügyi téren... a sors akaratából én vagyok az a személy Angliában, ki a náci vezetők legfontosabbjaival személyes kontaktust akkor vettem fel és azóta is szisztematikusan folytattam, mikor még itt senkisémm hitt egy megerősödött Németországban. Tettem ezt elsősorban értelmi és nem érzelmi motívumokból. Nem igaz, amit rólam ellenségeim állítanak, hogy maradéktalanul német-barát és antiszemita vagyok. Én csak származásom, hajlamaim és családi beállítottságomnál fogva konzervatív demokrata vagyok. A következőkben ki akarom fejteni, miért kellett a németekkel *modus vivendi*-t keresnem miniszterségem folyamán, sőt azután is, amikor egyéb ajánlataim nem találtak meghallgatásra... Az 1931 évi koncentrációs kormány, melyet én szívesebben nevezek konzervatívnak, ha ugyan nemzeti koalíció eredménye volt csupán, bár MacDonald volt az elnöke, éppen a konzervatív elemek sürgetésére egy és csupán egy kérdés megoldását tűzte ki első feladatául: ez a feladat az angol pénzügyek rendezése, a font értékállandóságának megóvása volt. Emellett minden más eltörpült. Ez az oka an-

⁴ Uo. I. köt. 286. l.

* Ha ugyanis Anglia időben felfegyverkezik (ami belpolitikai kérdés volt, s amit Liddell Hart állandóan és erőteljesen sürgetett) és képes külpolitikájában olyan vonalat követni, amely hatékonyan erősíti a hitlerellenes európai szövetségi rendszert — nem kerülhetett volna előtérbe s nem válhatott volna egyetlen lehetőséggé Hitler megbékéltetése.

⁵ Ez az „1922-es Klub” ténylegesen havonta 2–4-szer összejöveteleket tartó egyesület volt, amely mindig egy tagjának előadása kapcsán vitatta meg a legfontosabb politikai eseményeket és nem egy alkalommal — mint Barcza informátora helyesen állapította meg — „döntően befolyásolta ezen összejövetelek eredménye a konzervatív párt állásfoglalását sorsdöntő kérdésekben. A Carlton Club hatalmas konzervatív ülései elé innét kerülnek elfogadásra a határozatok. Itt döntötték el Baldwin miniszterelnökségének sorsát. Itt foglaltak állást VIII. Edward trónlemondási ügyében döntően. Itt határozták el Chamberlain kormányelnökségét.” Az 1922-es klub tagjai voltak Churchill, Eden, Chamberlain, Samuel-Hoare (1935-ben külügyminiszter, 1937–39-ben belügyminiszter), J. Simon (külügyminiszter 1931–35, belügyminiszter 1935–37, pénzügyminiszter 1937–40) és sokan mások, úgyszólván a konzervatív képviselők valamennyien,

nak, hogy akkor a fegyverkezést elhanyagoltuk és nem szentimentális okok! Én állottam akkor az angol légügyi hivatal élén és tervszerűen dolgoztam az akkor végsőnek látszó cél érdekében: Angliának 52 légitámaszpont van szüksége! Ekkor következett be Hitler uralomra jutása. Meg kell itt vallanom: ez idő előtt a német kérdés nem okozott gondot a vezetésem alatt álló minisztériumnak. Egészen másfelé, sokkal távolabb keletre irányult a mi légi fegyverkezésünk éle. Senkisésem tagadhatja, hogy Hitlert a mi szocialista és egyéb kormányaink buta rövidlátása segítette nyeregbe, semmi egyéb. Nyugodtan bevallhatom, hogy ez időpontig én németet alig ismertem. Családi, társadalmi, amatőr-történelmi és politikai hajlamaim sokkal inkább a francia, spanyol és olasz történelmi és szellemi arisztokrácia felé orientáltattak, mint Berlin felé. Ha voltak Közép-Európában személyes nexusaim, úgy ezek a Habsburg-ház körül elhelyezkedett osztrák—magyar aulikus főnemesség családjaihoz vezettek Wienbe, vagy a csehországi és magyarországi nagybirtokokra. Röviddel Hitler hatalomra jutása után jelent meg Rothermere úr sajtójában a nyugtalanító hír, melyet kedves barátom és itt meg kell mondanom, régen fegyvertársam, Winston Churchill a parlamentben teljesen magáévá tett, ti., hogy Németország olyfokú légi fegyverkezésbe kezd, mely rövidesen 15 000 elsővonalbeli harci gépet eredményez. Mindenkor közel feküdt szívemhez a repülés óriási jelentőségű kérdése. Ezért vállaltam a tárcát! Ezért tanultam éjjel-nappal, hogy szakértővé képezsem ki magam! Ezért tettem le öreg koromra a legmagasabb pilóta vizsgát! Nyugodt szívvel mondhatom, Lordok és Uraim, értek kissé e kérdéshez! Jóllehet mi 1918 végére évi 35 000 gépes termelést értünk el, nyugodtan mondhatom, ily rövid idő alatt ez a 15 000 gép tisztára csillagászati szám. Mi akkor 18-ban a municiógyártáson kívül egész iparunkat két dologra koncentráltuk: harci gépek és tankok. Hol vagyunk ezenkívül a 15 000 géphez szükséges 50 000 képzett pilótától és rádióistától és további 30 000 magas képzettségű technikusoktól? Mi magunk, jóllehet nem fegyverkezünk, a pilótaképzést nem mulasztottuk el és 1934-ben a 875 elsővonalbeli gépünkhöz szükségelt személyzet, nyugodt lelkiismerettel mondhatom, a legpontosabb kiképzéssel, 10 000 főnyi létszámban állott rendelkezésünkre. Utána jártam tehát a Rothermere-sajtó és Churchill barátom állításainak. Utánajártam még pedig a legalaposabb módon. Három forrás állott rendelkezésemre:

1. a berlini brit királyi légügyi attaché és titkos szerveinek jelentése,
2. a londoni Board of Trade titkos statisztikája a német importokról,
3. a vezetésem alatt álló minisztérium Secret Service-ének nagy költséggel helyszínen szerzett tapasztalatai.

Az ezúttal szerzett értesülésekből számtani pontossággal állapítottuk meg a légi vezérkar illetékes osztályával kollaborációban a következőket: Németország 1935-ben jóval ezer első vonalbeli gépen aluli számmal rendelkezett. Bármennyire fokozza is termelését, az igen limitált anyag és úgyszólván teljesen hiányzó üzemanyag, — a légi vezérkar már ekkor számolt a Mexican Eagle olajtermésének esetleg Németország felé tendálásával, — két etapban fogja csak megvalósíthatni Németország légi fegyverkezését. Ez a két etap 1938 nyara és 1940 tavasza! Ennek folytán azt ajánlottam először Baldwin pártvezérnek, majd az összkabinetnek, hogy tekintet nélkül a pénzügyi nehézségekre, szervezzük meg a légi vezérkar által szükségesnek ítélt 52 squadront és azonnal, amint Németország a legkisebb mértékben megsértené a versailles-i szerződést, törjük meg Hitler uralmát, ha kell erőszakkal, hogy azután az Osztrák-Magyar Monarchia restaurációjával száz esztendőre visszavessük a német hegemonia európai veszélyét. Ezen ajánlatom a State Document-ben van lefektetve. Lehet, hogy ez a State Document csak az én számomra volt az, a nemzeti kor-

mány számára pedig nem. Mindenesetre a kabinet a választások előestéjén félt a pénzügyi nehézségektől. Mint konzervatív pártpolitikus meghajoltam ezen érvek előtt. De ekkor kijelentettem, hogy ezen helyzetben csupán egy alternatívánk marad: teljes barátságot kötni a németekkel és befolyásunkat a náci-bolsevizmus lefokozására felhasználni! Ezért lemondtam és röviddel utóbb Németországba utaztam, miután a berlini brit királyi légi attaché Göringtől számomra meghívást szerzett. Ezen utam igen tanulságosnak bizonyult! A németek valószínűleg abból indulva ki, hogy egy időta angol őrgroffal van dolguk, másrészt a gyermeteg büszkeségtől vezetve, a legteljesebb nyíltsággal mutattak meg nekem mindent. Annyira előkészítés nélküli nyíltsággal, hogy pl. láttam a döberitzi Richthofen Geschwadert előzetes bejelentés nélkül, illetve 20 perccel a telefonértesítés vétele után Udet tábornokkal és Milch államtitkárral kétszer leszálltam, — a levegőben észrevettem — katonai repülőterre. Eszembe jutott Hitlerrel folytatott megbeszélésemen Simon külügyminiszter referátuma, a kabinetben egy megbeszélésről, midőn Hitlert a német légierőről kérdezte és az kijelentette, hogy a német légierő (akkor alig 700 gépről volt szó) a legjobb! Nos hát uraim, 1935-ben a német légierő az volt, aminek mi a légi vezérkarral megállapítottuk! Teljesen másrendű fegyver, mely 2000 gyorsképzésű pilótájával szinte akciókép- telen állapotban volt. Hazatértem, és röviddel utóbb bekövetkezett az első két bluff: a Rajna remilitarizálása és a német folyók nemzetközi kontroll alól való kivonása. Ekkor, mint régimódi angol állampolgár, felhívtam a St. James Palace-t és VIII. Edvardtól audienciát kértem. Egy héten keresztül próbált . . . és a mai Lord Hankey részemre a királytól felórát kieszközölni. VIII. Edvardnak más elfoglaltsága volt. Ekkor újból a kabinthez fordultam. Eredménytelenül. Ugyanakkor fiatal barátom, Eden erélyes helyett leckét adott diplomáciai jogszokásokról egy szélsőbaloldali, ha nacionalista is, forradalmi kormányzatnak. Az események torlódtak. Jött szerencsétlen állásfoglalásunk az olasz—abesszin kérdésben, mely csupán a németeket erősítette, de még ekkor is és az osztrák Anschluss pillanatában ugyanígy megvolt a lehetősége a sikeres beavatkozásnak. 1938. augusztus 1-én az általam és a légi vezérkar által megállapított első légi fegyverkezési etapp befejeződött. Most már nem lehetett többé szó erélyes akcióról, igen súlyos véráldozatok nélkül. Ekkor ismertem meg az általam előzőleg nem nagyra tartott Chamberlain politikájának igazságát. Ezért ma teljesen támogatom és mind ő, mind Halifax lord mai felszólalásom tartalmával előzőleg megismertettek. Nem igaz az, hogy oly mértékben készülélenek voltunk, mint ma ezt feltűntetik. Csupán egy szempontból ért váratlanul a krízis, ez a főváros kiürítése és polgári légvédelme. Kijelentem Önöknek, felelősségem teljes tudatában, hogy a Chamberlain-kormányban, — amennyiben a békés fáradozások nem lennének célravezetők, — megvan az erő a másik megoldás vállalására is, ha egyszer erre szükség lesz: hajlandó lesz 1/4 millió londonit feláldozni és a főváros egyes részeinek romja felett semmisíteni meg, ha kell száz légitámadás esetén, a német légitlottát; 1939 végére mi is készen leszünk! De ilyen óriási elhatározásnak a nép széles rétegeivel való megértetéséhez demokratikus államban teljes nemzeti egységre van szükség. Ehhez a nemzeti egységhez nemzeti jelszó kell. Ez a nemzeti jelszó lehetett volna a versailles-i szerződés első flagrális megsértésekor a közeli Rajna remilitarizálása, de Csehország nem lehetett. Ha azonban eljön az idő, amint, hogy eljön, midőn Hitler a kolóniákat követeli, akkor meglesz a nemzeti jelszó a kockázat vállalásához, mert angol területből a mai Németországnak egy fél hold földet sem, egyetlenegy színes angol állampolgárt sem, ezt én mondom, ki a németek ügyének jogosságát védtem akkor, amikor a nagy elhatározás mások hibájából nem volt effektuálható. Ha nemzetközileg ellenőrzött német és általános lefegyverzés következik be, akkor hajlandók leszünk nemzetközileg szervezett kereskedelmi vállalatoknak (Chartered Co.)

nemzetközi mandátumot adni, bizonyos kolóniák kitermelésére. De ez a maximum; addig se ez, se a mi hozzájárulásunkkal Danzig vagy Memel.”⁶

Mégha Londonderry volt légügyi miniszter az angol és német fegyverkezés részleteit adtaiban vagy Chamberlain megítélésében tévedhetett is.⁷ Igen szemléletes, az angol békétetőkre és a mögötte rejlő szándékokra jellemző és megvilágító nyilatkozat volt ez. Rámutatott ugyanis arra, hogy az angol békétetési politika szűklátókörűsége mellett — vagy éppen ezért — bizonyos sovén érdekpolitikát jelentett. Mint Eden külügyminiszter 1936-os ismert leamingtoni beszédében hivatalosan is pecsétet ütött rá: Kelet-Európa nem angol érdektérület, azaz mindaddig hajlandók vagyunk Hitler megbékéltetésében elmenni, míg ez nem sért angol érdekeket. Angol kézen levő volt német gyarmatok visszaadásáról már nem lehet beszélni. Ugyancsak nem vesszük fel a kesztyűt, amit Németország ledob azáltal, hogy kilép a Népszövetségből, hogy mozgósít, hogy elfoglalja a Rajna-vidéket. Nem érdekel bennünket a kollektív biztonság, hanem Anglia biztonsága, amelyet az európai egységűly elévült XIX. századi értelmezésével és a diplomácia bevett szokásos módszereivel akart egy huszadik századi mindenre elszánt politikai gonosztevővel és hazárdörrel szembeállítani.

A békétetés már az említett baldwini inaktív szakaszában is komoly veszélyt jelentett. Amikor Hitler fenyegető lépései és elszántsága 1935 áprilisában utóljára még egyszer összekovácsolta a stresai frontba a három európai vezető nagyhatalmat (Angliát, Franciaországot és Olaszországot), ezen az 1935 júniusi angol—német flottaegyezmény ütötte az első rést. És ennek az angol—német flottaegyezménynek lehetőségét, útját éppen azoknak az amatőr diplomatáknak egyike, Lord Lothian (Philip H. Kerr) egyengette, aki szinte elsőként kereste az alkalmat a Hitlerrel való beszélgetésre és akit néhány más közéleti társával együtt az egyik legtevékenyebb önkéntes vagy félhivatalos békétetők közé sorolunk. Lord Lothian (akkor még Mr. Kerr) Lloyd George-nak volt a magántitkára 1916-tól 21-ig. Utóbbi nagy hasznát vette intelligenciájának és értesültségének a versailles-i szerződés bevezetésének elkészítése idején és a háborút követő években is. A harmincas években Lord Lothian háza a békétetők központja volt, legalább annyira, mint az ismert konzervatív Cliveden, az Astor házaspár kastélya. A Cliveden-társaság vagy klikk tagjai szoros baráti szálak, sőt rokoni kapcsolatok fűzték egybe. Körükhöz tartozott természetesen Nancy Astor és Wal-

⁶ OL. KÜM. Res. Pol. 1939-2335. Melléklet a 3. sz. titkos személyes jelentéshez. London, 1939. febr. 9. Angolul ld. a teljes szöveget lefordítva, tanulmány kíséretében közzétéve: *É. Haraszti*: Two Secret Reports from the Hungarian Archives. The New Hungarian Quarterly. Vol. VIII. No. 27. 1967 Autumn. 107—134. l. Mint a békétetési politika új aspektusait tartalmazó közlést méltatja ezt *H. W. Koch*: Hitler and the Origins of the Second World War c. cikkében. The Historical Journal. XI. I. 1968. 143. l.

⁷ Londonderry említett feljegyzésével egyidőben ugyanis készült még egy feljegyzés az angol kabinet részére az angol és német légügyi felkészültségről. Ezt Sir John Simon külügyminiszter terjesztette elő (1935-ben) és tükrözte a Foreign Office, valamint a békétetés- és hitlerellenes Vansittart külügyminiszterhelyettes véleményét. Eszerint Londonderry véleménye 1935—1936-ra vonatkozóan reális volt, mert ő úgy ítélte, hogy a német élvonalbeli légierő gépeinek száma 1936-ban 1500—1600 lesz, de a jövőre nézve megítélésében tévedett, mert stagnálást jósolt. Vansittart sürgette a brit légierő fokozottabb kiépítését és 1939-re elő akarta irányoztatni a 3800 gépet. Ezt nem sikerült keresztülvitnie, úgyhogy a tervek szerint 1937-re 1500 brit gépnek kellett elkészülnie. Ld. Vansittart életrajzírója adatait: *I. Colvin*: Vansittart in Office. London, 1965. 124—138. l. Colvin még hozzáteszi, hogy ha a Vansittart által igényelt fegyverkezés folvt volna, ez más stratégiát eredményezett volna és valószínűleg más lett volna a brit politika is München idején. A szakfolyóiratok, Annuaire Militaire, napi sajtó, magyar Külügyi Szemle szerint 1937-ben Németországnak 3000 repülőgépe, Angliának 1125 + 546 gépe volt. Ld. v. *Németh Lajos*: A világ fegyverkezési versenye. Külügyi Szemle, 1937. 3. sz. 250—253. l. (Megjegyezzük, hogy Németh Lajos számai becslött számok.)

dorf (Viscount) Astor, a Cliveden-ház urai,⁸ továbbá T. Ph. Conwell-Evans, aki a náci Németország nagy csodálója és Lord Lothian közeli barátja volt. Ő szervezte meg Lothian látogatását Hitlernél, közreműködött, mint tolmács (kitűnően beszélt németül, 1932-től 1934-ig a königsbergi Egyetemen volt előadó), majd ő kísérte el Lloyd George-ot is Hitlernél tett vizitje alkalmával. Conwell-Evans évekig fáradozott azon, hogy tekintélyes liberális politikusokat, professzorokat, újságírókat és más közéleti embereket megnyerjen a békéltetés ügyének. Egyideig Ribbentropot is barátjának tekintette. A Cliveden kllkhez tartozott még G. G. Dawson, a *The Times* neves kiadója, Baldwin bizalmasa és Th. Jones közgazdász, kormányzati gazdasági tanácsadó, aki szintén igyekezett Baldwint a békéltetés, az angol—német barátság irányában befolyásolni. 1936-ban, amikor Toynbee professzor egy Hitlerrel folytatott beszélgetése során annak a véleményének adott kifejezést, hogy Hitler őszintén óhajtja az európai békét, Th. Jones sietett ezt Baldwin és Eden tudomására hozni, hogy az akkor éppen a Rajna-vidéket megszálló német csapatok elleni fellépéstől a brit kormányt visszatartsa.⁹ Mindnyájuk közül a legfontosabb és leghatékonyabb szerepe Lothian lordnak volt, aki Edenre, de főképpen Chamberlainre gyakorolt hatást. Ő is, mint a Cliveden-társaság többi tagja, a Rajna-vidék demilitarizált zónájának német csapatok által történt megszállását „tisztán politikai szempontok szerint ítélte meg”. Amint Liddell Hart kifejtette: „nem látták, hogy az nemcsak a versailles-i, hanem a locarno-i szerződés megsértése is”, nem látták át vagy nem akarták átlátni ennek stratégiai, hatalmi, gazdasági és katonai jelentőségét és a *The Times*-en keresztül a közvéleményt Németország megértésének irányába igyekeztek hangolni. Lord Lothian-nak ennyi volt az összegező véleménye a Rajna-vidék megszállásáról: „Mindössze csak visszavették saját hátsó kertjüket.”¹⁰

E békéltetőkre jellemző, hogy előbb-utóbb maguk fordultak szembe saját politikai nézeteikkel és dezavualni kényszerültek politikai ténykedésüket. Mint Londonderry nyilvános beszéde mutatja, 1939 elején már nem vállalta Hitler, illetve Ribbentrop iránti barátságát. Lothian lord viszont már 1938-ban vallott saját „bolondságáról” a békéltetés kérdésében és Vansittart előtt beismerte, hogy elhibázottan értékelte a német célokat, Conwell-Evans 1938 júliusban ábrándult ki az „appeasement”-ből és a cseh válság idején határozott Hitler-ellenes politikát sürgetett. A náciizmussal kapcsolatos bőséges ismereteit arra igyekezett már ekkor felhasználni, hogy Chamberlain politikáját megváltoztassa, szoros barátság fűzte már ezidőben Vansittarthoz és a háború kitörése után kapcsolatokat teremtett a Hitler-ellenes német ellenállókkal. Th. Jones úgyszintén 1938-ban csömörlött meg a megbékéltetéstől.

Az alábbiakban bemutatjuk a békéltetők Hitler-járásának néhány dokumentumát 1935 és 1937 között, tehát a baldwini előkészítő szakaszban, mindaddig, amíg 1937 szeptemberében Halifax külügyminiszter Hitlernél tett látogatásával a békéltetés aktívá nem vált — ez azonban már egy másik, a Münchenhez vezető szakasz. Ugyanakkor döntő szakaszhatárt nem jelent a halifaxi látogatás, és ez éppen az alább közölt okmányokból világossá válik: a magot elveti Lord Lothian, érlelik Lord Londonderry és mások,¹¹ Halifax és Chamberlain csak learatják.

⁸ Nancy Astor az első női képviselő volt az angol parlamentben. Erősen franciaellenes beállítottságú volt, férje közéleti férfiú, 1919—21-ben egészségügyi miniszter, később népszövetségi delegátus, az Observer konzervatív hetilap igazgatótanácsának elnöke, 1935—49 a Royal Institute of International Affairs elnöke.

⁹ Ld. *Sir Ch. Webster: Munich reconsidered: A Survey of British Policy. International Affairs.* 1961 ápr. Közli *Loewenheim: i. m.* 179. l.

¹⁰ *The Memoirs of Captain Liddell Hart. Vol. II. London, 1965.* 126. l.

¹¹ Természetesen nem minden békéltetőről szólunk e helyen; nem történt említés pl. Allen of Hurtwood-ról (R. Clifford Allen), a közismert pacifista-labourista politikusról, Macdonald

Némiképpen meglepő, hogy ebben a szakaszban a liberális Lloyd George, Nagy-britannia volt miniszterelnöke (1916—22) is a Hitlert látogató közéleti férfiak közt szerepel. De ha figyelembe vesszük, hogy már évekkel korábban helyeselte a német reparációs kötelezettségek eltörlését, hogy egyre jobban szembenőzővé vált franciaellenessége és elfogultsága Németország iránt, hogy helyeselte a németek újrafegyverkezési igényét, a látogatás önmagában nem lenne meglepő. Inkább az a szinte megmagyarázhatatlan tény lesújtó, hogy ilyen szellemi szintű és képességű, tapasztalt és intelligens, idős politikusra Hitler olyan nagy hatást gyakorolt. Amikor 1936 szeptemberében a munkanélküliség és egyéb szociális kérdések tanulmányozása végett Lloyd George Németországban és két alkalommal Hitlernél járt, annyira hatott rá Hitler külpolitikai fejtegetése, hogy hajlandó volt eltekinteni a tényektől, a Rajnavidék korábbi elfoglalásától, a köztársasági Spanyolország elleni hitleri segítségtől és elragadtatott cikket írt a *Daily Express* számára németországi tapasztalatairól. Csak Liddell Hart tudta a publikálásról lebeszélni, mondván, ha ez a cikke megjelenik, politikai hullá lesz. Még módosított formájában is sokat ártott az írás L. George tekintélyének. Liddell Hart, aki igen nagyra becsülte Lloyd George-ot, Hitler „hipnotikus erejének” tulajdonította e hatást.¹²

Természetesen ez a tény is, mint annyi más, felveti a Hitler-problematikát. Elszánt politikai gonosztevőnek és hazárdőrnek jellemeztük Hitlert fentebb, akinek portréját csak még plasztikusabban kidomborítják ezek a dokumentumok. Hatékony, célratörő volt, sőt ha kellett, igyekezett magát vonzóvá is tenni, hogy pokoli tervét valóra váltsa. Tömeghatását, egyéni szuggesztívóját, számítókészségét és tervszerűségét nem szabad lebecsülni vagy jellemzéséből kihagyni, mert csak így válik teljessé a huszadik század kiemelkedő politikai gengszterének arcképe. Ezek az okmányok sok más anyaggal együtt bizonyító erővel tanúskodnak arról, hogy Hitler szovjetellenes háborúra készült már 1935-től. Ekkor még joggal reménykedett, hogy számíthat az angol szövetségre vagy legalábbis semlegességre ebben a vonatkozásban. Törekvéseit és reményeit az angol békéltezők csak táplálták.

hívéről, aki Hitler hatalomrajtása után állandóan kereste a náci Németországgal a modus vivendit, főleg a versailles-i békeszerződés revízióját sürgetve. Britain's Political Future (1934) és Peace in our Time (1936) c. műveiben, felhívásokban, számos németországi látogatásával, a politikai foglyok ügyében való közbenjárásaival igyekezett a békéltezőnek vagy megegyezésnek valami konstruktív irányt és jelleget adni. Állandó fáradozása, aggodalma és kiábrándultsága — közvetíteni igyekezett a müncheni válság idején, 1938 nyarán Csehszlovákiában tevékenykedett — sietette leromlott, tuberkulotikus szervezetének hanyatlását. (1939 márciusában halt meg.) Nem említettük Lindbergh ezredet sem, aki csekély katonai repülési tudásával teljesen „bedőlt” a náciaknak és pánikot terjesztett London és Párizs befolyásos civil társaságaiban. Nem szólunk itt a hivatalban levő angol diplomatákról, közhivatalnokokról sem, mert az ő ténykedésük már a hivatalos angol külpolitika hatáskörébe tartozik, de nem hagyhatjuk említés nélkül Sir Neville Henderson berlini angol nagykövet káros működését, a béke minden áron való elfogadhatatlan tétel hirdetőjét, akivel olyan méltatlanul bánhatott Hitler és Ribbentrop, ahogy csak akart. Más alkalommal részletesen tisztázni kell Sir Horace Wilson miniszterelnöki tanácsadó szerepét is a chamberlaini békéltezői politika kialakításában. Wilson képességei és befolyása el nem túlozhatóan nagy volt, hatását, helyzetét Wolsey kardináliséhoz hasonlították a kor problematikájával mélyebben foglalkozó kutatók.

¹² Ld. *L. Hart*: i. m. I. köt. 371—373. l. Liddell Hart Churchillnél is többre becsülte Lloyd George-ot. L. G. előtt Churchill úgy viselkedett, mint egy tanítvány. L. George — Liddell Hart jellemzése szerint — rendkívül gyors felfogású, jól tájékozott, rendkívüli vitalitású, kedvességű és rábeszélőkészségű ember volt, aki mindig a lényegre tapintott a vitákban és gyorsan követte a szakemberek expozéit. I. M. Majszkij, londoni szovjet nagykövet visszaemlékezéseiből is kitűnik, hogy L. George e szakaszon túljutva, határozottan és harcosan küzdött a Cliveden-i politika ellen és leleplezően nyilatkozott Chamberlainról. Ld. *I. M. Majszkij*: Háborús Emlékeim. Bpest. 1968. Harmadik Könyv. A háború, 1939—1943. 100., 155. l. L. George München után vált a békéltező következő ellenzőjévé és sürgette az angol—szovjet együttműködést.

I.

**Lord Lothian 1935. január 30-i levele Sir John Simon külügyminiszterhez:
benyomásai Hitlerrel folytatott megbeszéléséről**

SEYMOUR HOUSE,
17, WATERLOO PLACE, S W; 1
30th January 1935

Kedves Simonom,

éppen most érkeztem vissza Berlinből, ahol 2 $\frac{1}{2}$ órás tárgyalást folytattam Hitlerrel, és találkoztam Neurathal, Bülowval, Blomberggel, Hess-szel, Ribbentropmal és Reichenau vezérkari főnökkel. Csatolom az egyidejűleg készült részletes feljegyzést, amelyet Conwell-Evans készített, aki tolmácsként kísért el a Hitlerrel folytatott megbeszélésre. Főbb benyomásaimat az alábbiakban közlöm.

(1) Mai álláspontjuk szerint a németek nem hajlandóak aláírni semmiféle szerződést, melyet nélkülük szerkesztettek, vagy amelyet azzal a kéréssel tesznek eléjük, hogy azt a kipontozott vonalon írják alá. „Egyenlőségen” nem kizárólag a katonai egyenlőséget értik, sőt valójában kétlem, hogy a jelen pillanatban ragaszkodnának a Franciaországgal való teljes katonai egyenlőséghez. Azt inkább úgy értelmezik, hogy a tárgyalásokon már azok kezdetétől egyenrangú felekként vesznek részt.

(2) Második megállapításom szerint egyikük sem gondol — legalább is a következő tíz éven belül kirobbanó — háborúra. Úgy vélem, Hitler valóban felismeri a béke előnyeit. Szerintem Németországban mások is úgy vélekednek, legalább 8—10 évre van szükségük ahhoz, hogy egy súlyos háború megvívására felkészüljenek. Katonáságuk felszerelésére bőven áll anyag rendelkezésükre, de a háború befejezése óta nincsenek kiképzett tartalékosaik, és egy valóban átütőképes motorizált hadsereg kiképzése hosszú időt vesz igénybe. Ehhez pedig békére van feltétlenül szükségük.

(3) Készen állnak arra, hogy a megítélésük szerint megfelelő béke árát megfizessék. A Lengyelországgal kötött szerződés, amely Németországban most már befejezett tény, az igen súlyos ellentétek ellenére is az elkövetkezendő tíz évre kizárja a háború lehetőségét. Elzász-Lotharingia kérdése véglegesen lezárt ügy. Hitler, amint azt Ön az interjúból láthatja, határozottan kijelentette, hajlandó szerződéses kötelezettséget vállalni, hogy Ausztriával kapcsolatban tartózkodik minden erőszakos beavatkozástól, feltéve, hogy a szerződés egyenlő jogokat biztosít a feleknek, és a kötelezettségek sem tartalmaznak hátrányos megkülönböztetést Németország rovására. Véleményem szerint ellentmond a nemzeti szocializmus elveinek, hogy eltapossa a kelet-európai nemzetiségeket és megkísérelje azok bekebelezését Németországba, jóllehet a határokkal kapcsolatban vannak bizonyos problémák, amelyeket azonban diplomáciai úton kell rendezni.

(4) Úgy látom, politikailag nyilvánvalóan fennáll a lehetőség olyan, egyenlőségen alapuló, megállapodásra, amely — ha élünk a kínálkozó alkalommal — tíz évre biztosíthatja Európa bekéjét. Ahhoz azonban, hogy odáig eljussunk, lényeges előfeltételnek tekintem, hogy Anglia és Németország között őszinte tárgyalásra kerüljön sor. A leghalványabb kétség sem fér ahhoz, hogy Hitler és a többiek szívesen egyeznének meg velünk, mert az a meggyőződésük, hogy a pártokra szakadt Franciaországban nem akad olyan kormány, amely elég erős lenne arra, hogy megállapodjék velük. Én viszont ugyanakkor értésére adtam, hogy Angliát csak olyan angol—német megállapodás érdekli, amely az egyenlő-

ség alapján tíz évre biztosítja Európa békéjét. Amint azt Hitlerrel készített interjúmból láthatja, félreérthetetlenül megkérdeztem, hajlandó-e két alapvető szempont figyelembe vételével olyan megállapodásba belemenni, amely tíz évre biztosítaná Európa békéjét. Elsőként lemond Lengyelország, Ausztria és Franciaország ellen irányuló minden háborús cselekményről, a második szempont pedig az egyenlőség. Hitler válasza ugyancsak világos „igen” volt. Hajlok annak a feltételezésére, hogy ha most megragadjuk az alkalmat, könnyebb lesz a feladat, mint azt ma hisszük, mert Németország jelenleg nem a Franciaországgal minden szempontból azonos műszaki egyenlőségre törekszik, hanem inkább az a terv foglalkoztatja, hogy kiépítse szerényebb méretű, de erős hadseregének alapjait, aminek megvalósítása nyolc-kilenc évet is igénybe vesz. Szerintem nem sokat törődnek azzal, hogy Franciaország ma náluk nagyobb haderővel rendelkezik, feltéve, hogy nekik maguknak meglesz a szükséges hadseregük, amelyre támaszkodva szembe nézhetnek a tíz év múlva esedékes orosz veszéllyel; Hitler gondolatvilágát láthatóan Oroszország foglalkoztatja elsősorban, és ennek okait az interjú során ki is fejtette. Érzésem szerint, amennyiben Anglia megnyugtató megállapodásra jutna Németországgal, hogy fenntartják a békét és „tíz évre megteremtik az egyenlőségen alapuló stabilitást”, Németország nem támaszt leküzdhetetlen akadályokat Franciaország biztonságát szavatoló, még a locarnoi szerződést is meghaladó megoldással szemben, sőt hozzájárulna még ahhoz a francia elgondoláshoz is, amely garancia-szerződések rendszerével kívánja Kelet-Európa jelenlegi helyzetét fenntartani, — feltéve, hogy őt magát nem kéri fel e szerződések aláírására, és azok egyértelműen védelmi jellegűek. Hitler ugyanakkor kijelentette, minden szomszédjával hajlandó megnemtámadási szerződést kötni. Mindezeknek a lehetőségeknek feltárására kizárólag angol—német tárgyalások nyújtanak módot; francia—német tárgyalások eredménytelenül végződnének, amint hogy kudarcra járna, ha Anglia csak olyan javaslatokkal próbálkoznék Németországban, amelyeket előzőleg Francia- és Olszország, valamint szövetségeseik már megszavaztak.

(5) Hátra van még a tárgyalások nehéz kérdése. A nehézségek egyik oka, hogy Hitler és a nemzetiszocialista vezetők járatlanok a diplomáciai eljárások terén, másrészt a német Külügyminisztérium, a Külügyi Hivatal és a nemzeti szocialisták sanda gyanakvással figyelik egymást, és rossz közöttük az együttműködés. A siker érdekében szerintem Önnek valamilyen közvetlen kapcsolatot kellene teremnie Hitlerrel.

Ha azt kívánja, hogy további részletes információk céljából személyesen is felkeressem, szívesen állok rendelkezésére akár ma este, akár holnap reggel.

Készséges hive
L(othian)

The Rt. Hon. Sir John Simon,
G.C.S.I., K.C.V.C.
Downing Street, S.W.I.
Lothian Papers
Scottish Record Office
G.D. 40. 17. 202.

II.

Feljegyzés Lord Lothian Hitlerrel

1935. január 29-én folytatott megbeszéléséről

Lord Lothian megállapította, hogy a veszély forrásai a következők:

1. A fegyverkezési verseny. Világos, hogy senki sem kívánja a háborút. 1914-ben senki sem nyomta meg a gombot, de a fegyverkezési verseny következ-

tében a hadseregek szervezete és a tervek úgy voltak előkészítve, hogy amikor a válság bekövetkezett, a háború kitörése már nem volt meggátolható.

2. A fegyverkezések korlátozására irányuló megállapodás csak abban az esetben jöhet létre, ha azt politikai rendezés előzi meg; Lord Lothian a washingtoni szerződést idézte*, mint az egyetlen sikeres ilyen természetű megállapodást, és az politikai megegyezésen alapult.

3. Mi lehetne a politikai rendezés alapja Kelet-Európa tekintetében? Ha helytálló az a feltevése, hogy a magyarok egy csoportját kivéve talán senkinek sem áll szándékában a határok erőszakos megváltoztatása, úgy ebben a tényben látja a rendezés alapját, ami egyben alapvető egyenjogúságot biztosítana Németország részére is.

Hitler egyetértett azzal, hogy a politikai rendezés elengedhetetlen előfeltétele a fegyverkezési egyezménynek; ilyen előzetes megállapodás hiányában, véleménye szerint, soha sem lehet fegyverkezési egyezményt megvalósítani.

Hitler így folytatta: De ha hosszú távra tekintünk előre, megállapíthatjuk, hogy a mai helyzetben figyelembe veendő politikai tényezők viszonylag rövid időn belül teljesen megváltoznak, és, bár idővel minden változik, azokat a tényezőket kell gondosan kiválasztanunk, amelyek tartósabbak és állandók.

Hitler példaként rámutatott, hogy Franciaországot politikai helyzetének bizonytalansága arra ösztönözte, hogy kalandos külpolitikával kösse le népe figyelmét, és szerezzen támogatást a kormány részére. Rámutatott Franciaország annak idején tanúsított magatartására, mikor az egységéért küzdő Olaszországgal kapcsolatos álláspontját hirtelen megváltoztatta, és a harc utolsó szakaszában rátámadt. Majd III. Napóleon kísérletét idézte, aki 1870-ben a Németország elleni háborúval akarta népszerűségét alátámasztani. Igaz viszont, hogy a sovinszta politika néha, mint Boulanger esetében is, ellenkező hatást vált ki, és a kísérletet kommunista felkelés hiúsítja meg. Franciaországban manapság azt látjuk, hogy a németbarátoknak aligha mondható konzervatív körök ellen-szenvvel nézik a francia—orosz szerződést.

A legbizonytalanabb tényező Oroszország:

A Távol-Keleten fennálló nehézségei folytán Oroszország ma szívesen működik együtt a legtöbb európai állammal a status quo fenntartására, hogy így szabad kezet nyerjen Ázsiában.

De mihelyt Ázsia lezárul előtte, figyelmét és terjeszkedési tevékenységét a Nyugat felé irányítja, mint azt 1905-ben tette, mikor a Japántól elszenvedett veresége után Európában keresett kárpótlást. Ő, Hitler, tudja, hogy miről van szó, ha a kommunizmus kerül szóba. Senki sem ismeri ezt a kérdést jobban, mint ő: látta annak németországi pusztításait, és az évek hosszú során át küzdött ellene. A kommunizmus nem olyan eszme, mely 10—20 év alatt letűnik. Az nem csak múló pártjelenség. Világhódító eszme, amelyet a nagy vallások, mint a kereszténység, buddhizmus stb. alapításához lehet hasonlítani. Nem szorítható az állam korlátai közé. Illúzió lenne így gondolkozni. Bárhol veti is meg a lábát, gyökeret ereszt, legyen az Amerikában, Spanyolországban, vagy bárhol másutt. Más filozófiát kell vele szembeállítani.

Mindehhez figyelembe kell venni továbbá annak az országnak, a kommunizmus hazájának hatalmát, nagyságát és erejét. Területe olyan mérhetetlenül nagy, hogy alig érintené, ha annak egy részét leválasztva, azt más ország területéhez csatolnák. Iparát mélyen az ország belsejébe, támadások ellen védett, távoli helyekre telepítették. Lakossága olyan nagyszámú, hogy egyidejűleg

* Utalás az 1922-es washingtoni flotta-egyezményre.

három arcvonalon is könnyen harcolhatna. Földjének gazdagsága és termőereje, valamint ásványi kincsei biztosítják Oroszország példátlan erejét, mellyel még a leghatalmasabb ellenfél támadását is kivédi. Nem képes ilyen ellenállás kifejtésére sem Anglia, sem Németország. Hasonlítsuk ehhez a német ipar helyzetét, mely nyugaton (Ruhr), és délkeleten (Szilézia) stb. egyaránt a határ mentén fekszik; ugyanakkor a német hadsereg egyharmada, vagy negyedrésze Oroszország hadseregének.

Ehhez az anyagi felkészültséghez járul a kommunista eszme ereje, melynek hatását a francia forradaloméhoz hasonlíthatjuk. Mit jelent ez? Ha Anglia Németország ellen harcol, az angol és a német nép egységesen áll kormánya mögött. De ha Oroszország kezd háborút más ország ellen, ott a lakosság nagyrésze a kommunista hatalom győzelmét kívánja saját hazája rovására. Kommunista ügynökök általános sztrájkokat szítanak.

Veszélyes Oroszország egy további lényeges vonatkozásban. Milliókat kényszerít durva eszközökkel alacsony színvonalra, és míg hasonló viszonyok Japánban természetesek, Oroszországban brutális hatalom tartja azokat fenn. Az angol munkás, akárcsak a német, érti a dolgát, és mindkettő elért bizonyos szintet, a verseny közöttük tisztességes. De az orosz ipari körülmények hatása pusztító. Példák állnak rendelkezésre: a 20 000 márkába kerülő német gépkocsit Oroszországban 740 márkáért állították elő és adták el; ott 10 márkáért árúsítanak olyan kerékpárt, melynek ára Németországban 39 márka. Oroszország ipara a következő 10 év alatt óriási méretűvé fejlődik, és romboló versenye aláássa a magasabb életszínvonalon álló országok gazdaságát és kultúráját.

E súlyos gazdasági kérdés megoldását leginkább úgy közelíthetnénk meg, ha összehozzuk az azonos nézetű és érdekű államokat. A londoni Világ gazdasági Konferencia (1933. jún. 12.—júl. 27.) kezdettől fogva bukásra volt ítélve, mert erősen eltérő érdekeltségű államok gyülekezete volt. Viszonylag közös érdekűek a következő országok: Németország, Francia- és Olaszország, Anglia, Amerika és Skandinávia; ezeknek az államoknak megegyezésre kell jutniuk, hogy népeik megakadályozzák olyan országok iparosításának támogatását, mint Kína vagy India. Az ipar fejlesztésének támogatása Ázsia mezőgazdasági országaiban öngyilkossággal ér fel. Ezekből az országokból inkább nyersanyagokat kell vásárolnunk iparcikkeink ellenében. Ilyen megállapodás hiányában Anglia, Németország és Amerika kiviteli kereskedelme tönkremegy. Ha a távolabbi jövőt nézzük, ilyen értelemben kell cselekednünk, hogy megmentsük azt a civilizációt, melyet ezek az államok építettek fel.

Tartós lehet egy megállapodás, ha olyan országok között jön létre, amelyeknek gazdasági és politikai érdekeik egybevágnak. Ha ezek az érdekek összeütköznek, a megállapodás csődbe jut, amint azt most láttuk a washingtoni konferencia példáján, melyet a japánok otthagytak. A washingtoni egyezmény nem fedi a politikai realitásokat, tartós jellegű politikai tényezők hiányában nincs talaja.

Az előrelátás hiányának csattanós bizonyítékát adják a versaillesi rendelkezések, melyek megfosztották Németországot gyarmataitól. Ha Anglia el is határozta, hogy megszerzi e gyarmatokat, azok egy csoportjához nem lett volna szabad nyúlnia, ha figyelembe veszi saját érdekeinek jövőbeli tartós követelményeit. A Csendes-óceán német szigetei hadászati központokká váltak, melyek pusztulással fenyegetik a távolkeleti dominiumokat, Anglia legértékesebb és legjelentősebb birtokait.

Természetesen tudta, hogy a háború életbevágó szükségszerűsége kényszerítette Angliát e szigetek átengedésére.

Lefegyverzés

Minden alkalommal megjósolta a leszerelési konferenciák sikertelenségét. A politikusok fényes beszédekert tartottak a nyilvános üléseken, majd bizottságokra hagyták a tényleges munkát, de mindenki igyekezett, hogy kibújjék a kötelezettségek vállalása alól. Az vált a diplomaták rátermettségének mércéjévé, hogy mennyiben sikerült a kötelezettségek elől kitérnie. Franciaország például mindig emlegette a leszerelést, de mikor annak megvalósítására került volna sor, semmiféle engedményre sem volt hajlandó, és magatartását a „biztonság” szócskával indokolta.

Franciaország a lefegyverzés lényeges elemeként a biztonságot jelölte meg, és a biztonság fogalmának londoni meghatározását fogadta el, mely a lakosság számához viszonyítja a háborús potenciált. Franciaország lakossága 40 millió, Németországé 65 millió. Ezért Franciaországnak kell nagyobb hadsereget tartania. Hasonló okfejtés szerint Németország hadseregének felül kell múlnia Olaszországét — és Luxemburg hadserege legyen nagyobb, mint a világ bármely más országáé.

A háborús potenciált nem lehet normalizálni, mert az az országok adottságai szerint változik. Vegye Németország esetét: blokáddal sújtható, és ipartelei a határai mentén fekszenek. Ha Baldwin kijelenti, hogy Anglia határa a Rajna, akkor ezzel már egyben el is vágta Németországot az ipartelepeitől. Viszont elveszett Anglia, ha elveszti uralmát a tengerek felett.

Mindebből arra következtethetünk, hogy ha egy állam nem kíván a leszerelési egyezményhez csatlakozni, magatartását kitűnően indokolhatja. A népek csak abban az esetben állapodhatnak meg, ha kívánják a megegyezést. A közeledés előfeltétele a jóakarát. Meggyőződésem, hogy az angolok részéről ez a jóakarát fennáll, és remélem, hisznek bennem az angolok, mikor kijelentem, hogy éppen olyan határozott jóindulattal keresem én is a kölcsönös megértést. Kétlem, hogy vajon állandó tényezőnek tekinthető-e a jóakarát Franciaország részéről. Meggyőződésem, hogy Oroszországból hiányzik a jóindulat. Csak azok a nemzetek juthatnak eredményes fegyverkezési megállapodásokra, melyeknél a jóakarát a döntő tényező.

Mint a washingtoni konferencia is mutatta, három vagy négy nagyhatalom megegyezésre irányuló kísérlete járhat csak sikerrel. E hatalmak különféle szempontjait néhány lényeges pontban kell kikristályosítanunk.

A tárgyalások előfeltétele a független államok egyenjogúsága. Egyedül ez lehet a kiindulás alapja. Előző kormányaink megálltak az ajtóban, és kéregettek — ez az idő elmúlt. Nem veszünk részt azokon a tárgyalásokon, és nem írunk alá olyan megállapodásokat, amelyek nem ismerik el Németország egyenjogúságát. Mint ahogy a magánéletben sem fogadnék el meghívást, ha nem hívnának az asztalhoz, és nem kezelnének társadalmilag egyenrangúként, a politikai életben sine qua non a politikai becsület. (Itt a kancellár felemelte hangját és szenvedélyesen beszélt.) Nem vállalunk soha többé alárendelt szerepet, és ettől az elhatározásunktól nem téríthet el sem kényszer, sem „terror”. Ha pedig döntésünk következményei Németországot katasztrófába és romlásba döntenék, becsülettel fogunk elpusztulni. (Ezt az álláspontot ismételen kifejezésre juttatta.)

Feltétlen és világos akaratumk, hogy egyezsére jussunk azokkal, akikkel közösek az érdekeink. Anglia egy hüvelyknyi német területre sem tart igényt, és kereskedelmünket sem akarja tönkre tenni. Határozottan bízom jóakarátában. Nagyrészt bízom Franciaország jóakarátában. Oroszország jóakarátában nem bízom (itt a kancellár a róka és a szőlő allegóriájára utalt).

Leszerelés

Egy megállapodás létrehozásának kiindulópontját azok a nemzetek teremthetik meg, amelyeket a legszorosabb érdekközösség fűz össze, vagyis Anglia és Németország. Három fontos érdekszférát kell figyelembe venni: 1. Hajóhad, 2. hadsereg és 3. légierő.

1. A flotta életbevágóan fontos Anglia számára. Németország nem érzi magát fenyegetve az angolok tengeri fölénye miatt. Mindaddig, míg Oroszország nem válik tengeri hatalommá, hajlandók vagyunk hajóhadaink tekintetében a 35 : 100 arányt elfogadni.

2. Hadsereg. Amint mi, németek, elismerjük, hogy Angliára nézve létfontosságú tengeri szupremáciájának fenntartása, éppen úgy el kellene viszont Angliának ismernie, hogy Németországnak erős hadseregére van szüksége. Németország a világ legsebezhetőbb országa. Franciaország és Oroszország félelmetes erejű koalíciójával kell szembenéznie. Helyt kell állnia a fenyegetéssel szemben. Érdektelenek vagyunk viszont abban, hogy milyen erős az angol hadsereg.

A német történelem legnagyobb lélektani tévedése az volt, hogy a háború előtti német politika vitássá akarta tenni az angol népnek a tengeri szupremáciára irányuló történelmi jogát. Éppen ilyen képtelen gondolat, hogy egy szerződés megszüntetheti azt a hagyományt, mely az Európa közepén élő németiség létérékéből fakadt, amelyet Németország ezer éven át ápolt, és utóbb Poroszország testősi tett meg, — nem, ez abszurd gondolat. Az angol nép hagyományos erényein alapszik Anglia tengeri fölénye. Éppen így alakultak ki a német katona erényei.

3. Légierő. Ez új fegyvernem, és ebben teljes egyenlőséget kérünk Angliával. De ha Németország viszont csak Anglia fejlődő légierejével tart lépést, úgy súlyos hátrányba kerül Franciaországgal szemben; ebben az esetben az említett paritás azzal a veszéllyel jár, hogy Németország nem lesz képes Francia- és Oroszország együttes támadásával szemben helytállni. Kétoldalú megállapodások ellen nem tiltakoznék. Az még mindig jobb a semminél.

Hiba lett volna talán, ha Németország és Anglia 1934 áprilisában javaslataik alapján, melyeket Franciaország elutasított, megegyeznek? Nem, Európára előnnyel járt volna, ha Németország és Anglia megállapodnak. Sajnálta, hogy Anglia elejtette ezt a kérdést.

Hajlandó volt kötelező szavatosságot vállalni Angliával szemben, hogy sohasem támadja meg Hollandiát vagy Belgiumot. A francia határookra vonatkozó álláspontja közismert volt; készen állt, hogy határait illetően garanciát adjon Franciaországnak.

Franciaország soha nem fog kézzelfogható javaslatot tenni a leszereléssel kapcsolatban. Én már néhány konkrét ajánlatot tettem. Egyiket sem fogadták el. Előnyös lett volna Európára nézve, ha javaslataim bármelyikét is elfogadják. Politikai helyzetének bizonytalansága folytán egyetlen francia kormány sem ismerheti el Németország egyenjogúságát. Németország és Anglia viszont megállapodásra juthatnak ennek az elvnek az elismerésével. Meggyőződése, hogy azután a francia kormány is elfogadhatná ezt a kész helyzetet, anélkül, hogy azzal veszélybe sodorná önmagát. A német kormány ezzel a javaslatával nem kívánta Angliát Franciaországgal szemben, vagy viszont, kijátszani. Nem él ilyen elavult diplomáciai módszerekkel. Ő már kijelentette, hogy a Saar-kérdés rendezése után sem akadályozza a Franciaországgal való jó viszonyt.

Lothian: Németország nem nyugtalanítja Angliát. Az angolok nem érzik magukat Németország részéről fenyegetve. De, angol szemszögből nézve, ez a tény nem oldja meg a kérdést. Anglia abban látja a veszélyt, hogy ha Európában

háború törne ki, az aligha volna lokalizálható, és abba Anglia is belesodrónék. Ez volt 1914—1918 fő tanulsága. Az egyedül Németországgal kötött egyezmény nem oldja meg Anglia problémáját. Anglia szempontjából olyan politikai megállapodás lenne kívánatos, amely legalább tíz éven át biztosítaná az európai egyensúlyt. Ez a kérdés veleje, mellyel foglalkozni kell. Nem tudhatjuk, milyenek lesznek a viszonyok tíz év múlva, és milyen helyzetben lesz Oroszország. Majd az akkor fennálló helyzetnek megfelelő újabb megállapodás hozhat megoldást. De ha ma nem tudunk megállapodni, és tovább vitatkozunk, az alkalmat adna Oroszországnak, hogy Európát megossza, ami a kommunizmus céljait szolgálná. Saját védelmünk érdekében is szükségünk van olyan megállapodásra, amelyben Oroszország is részt vesz, hogy meggátoljuk a fegyverkezési versenyt. Oroszország részvétele esetén az egyenlőség elve könnyebben volna megvalósítható. Európa egyensúlya a fegyverkezési megegyezésektől függ. A fegyverkezési verseny, bármennyire is igyekszik azt mindenki elkerülni, háborúhoz vezet.

Hitler: Nincs vita az elvek tekintetében. Ő fenntartás nélkül egyetért azokkal. De az eddig alkalmazott módszerek, melyek nem vették tekintetbe a lélektani körülményeket, természetellenesek voltak. Döntöek ebben a vonatkozásban az egyes országokban tapasztalható bizonytalansági tényezők. Angliában teljesen megbízunk korrekt magatartását illetően, minthogy magasan fejlett demokráciájának klasszikus eleme az egyenes jellem. Ha Anglia kijelenti, hogy elismeri Németország egyenjogúságát, az olyan ígéret, amelyben teljes mértékben megbízhatunk. Nem volt ennyire biztos néhány más ország felől.

Olyan utat kellett választania, amely sikert ígért. Elismerte a francia határokat, Német- és Lengyelország kapcsolataiban megszüntette az erőszakot. Két évvel ezelőtt senki sem beszélhetett egyenjogúságról. Ma az már gyakorlati kérdéssé vált. Ha a lefegyverzés kérdését nem közelítjük meg első lépésként az angol—német fegyverkezési megállapodás szemszögéből, véget nem érő, meddő vitákba bonyolódunk, és eredménytelenül kereshetjük a megoldást.

Lothian: Úgy hát a Führer helyeselné, hogy Anglia és Németország folytassanak tárgyalásokat olyan terv kidolgozására, amely tíz évre biztosítan Európa egyensúlyát?

Hitler: Igen, feltétlenül.

Lothian: Salisburyt idézi, aki szerint a feleknek már eleve alapvető egyetértésre kell jutniuk, mire egy szerződés nyilvános tárgyalásra kerül.

Hitler: Egyetért ezzel.

Lothian: Szükséges volna, hogy egy, Simonhoz hasonló súlyú államférfi utazzék Berlinbe, — vagy viszont, és a látogatás ne végződjék kielégítő eredmény nélkül. A siker azokon az előzetes tárgyalásokon múlnék, melyek a végleges pontok elfogadásához vezetnek. Ő maga nem tölt be semmiféle hivatalos tisztséget, és diplomáciai megbízatása sincs, éppen csak egy kis „felderítésre” vállalkozott. Azt kérdezi: Berlin és London szempontjait figyelembe véve lehetne-e valami alapja egy ilyen megegyezésnek? A következő kérdéseket tette fel.

Lothian: 1. Németország sohasem tér el a lengyel kérdés megoldásában a békés eszközöktől, mint azt a lengyel szerződés előírja.

Hitler: Igen, egyetértek ezzel.

Lothian: 2. A francia határok véglegesek. Erőszak alkalmazására soha többé nem kerül sor.

Hitler: Igen. Ez feltétlenül így van.

Lothian: 3. Nem tervezi az osztrák kérdés erőszakos úton történő rendezését, bár ez nem zárná ki a helyzet végleges, szabad népszavazáson alapuló megváltoztatását.

Hitler: (szenvedélyesen) Az erőszak feltétlenül elutasítandó.

Lothian: Ha a kérdések tekintetében tíz évre elutasítjuk az erőszakot, megtaláljuk az egyenjogúságon alapuló fegyverkezési megegyezés platformját. A döntő kérdés a katonai megegyezés, amely a fegyverkezési verseny elkerülésével biztonságot nyújt minden nemzetnek.

Hitler: Senki előtt sem lehet kétséges, Németország elhatározta, hogy kerüli a háborút. Mit tehetünk még ennek bizonyítására? Meg nem támadási szerződést ajánlunk minden egyes szomszédunknak.

Lothian: Leghelyesebb, ha megbeszélésünkről tájékoztatom a miniszterelnököt, Simont és Baldwint, és közlöm, hogy angol—német tárgyalásokat folytathatnánk egy olyan terv megvalósítására, amely tíz évre biztosíthatná Európa békéjét.

Hitler: Helyes.

Ha most úgy beszélhetne, mint egy történelemszakos diák — és nem mint kancellár — azt mondaná, Anglia és Németország leginkább azzal óvhatnak meg a békét, ha közösen kijelentenék, hogy ez a két ország mindenkit megbüntet, aki a békét megszegi — bárki legyen is az.

Lothian: Rhodés nézetét idézi — az USA, Anglia és Németország együtt fogják a világ békéjét megóvni. Az a véleménye, ez egy nap valóra fog válni. Anglia mostanában aggódott, mert nem tudta kellően megítélni, hogy az új Németország terjeszkedni kíván-e, vagy sem. Úgy véli, az ilyen kapcsolatok, mint azt a jelen megbeszélés is tanúsítja, igen hasznosak a félreértések eloszlatására. Egyetért a Führerrel, hogy Németország, az USA és Anglia együttműködése szilárd alapot biztosít a Népszövetségnek.

Hitler: A legnagyobb tragédiát okozták, és súlyos bünt követtek el azok a háború előtti német politikusok, akik a jobb megértést szolgáló angol javaslatokat 1900-ban elutasították. Biztosíthaták volna azzal a germán népek jövőjét. A háború nagy örülség volt. De a legnagyobb örülség 1914-ben az angol és német nép közötti háború volt.

(Közlő: *J.R.M. Butler: Lord Lothian*

(*Philip Kerr*) 1882-1940. London, 1960

III. sz. függelék 330-337. l.)

1934 végén Lord Lothian üzleti úton volt Németországban, s ekkor nyilvánította ki óháját, hogy náci vezetőkkel találkozzék. Conwell-Evans kezdeményezésére, Ribbentrop és a londoni német nagykövet, von Hoesch támogatásával jött létre az 1935. január 29-i Hitler—Lothian találkozó. Hoesch kormányát így tájékoztatta Lothianról: „Lord Lothian egyike Anglia nem hivatalos legbefolyásosabb embereinek és kétségtelenül a legfontosabb nem hivatalos személy, aki mindaddig fogadtatást kért a kancellártól. Németország irányában kedvezően hangolt ember, aki hozzá kíván járulni a Németország és Anglia közötti jobb megértéshez.” Lothiant Németországban a külügyminisztériumban fogadta Neurath, Bülow, a lefegyverkezésről tárgyalt Blomberggel, Hess-szel és Ribbentroppal. A Hitlerrel folytatott megbeszélés két és fél óra hosszat tartott, Conwell-Evans volt a tolmács, Hess és Ribbentrop is jelen volt. Lothian kifejtette, hogy nem hivatalos a küldetése, csupán óhajtott „Täter le terrain”. Lothian benyomásairól tájékoztatta Baldwint, Sir John Simon külügyminisztert, és ekkor kialakult nézeteiről két hosszú levelet tett közzé a *The Times*-ben. Erről az 1935. jan. 29-i megbeszélésről röviden említést tesz a *Documents on German Foreign Policy, 1918—1945. Ser. C. Vol. III. (H. M. S. O. 1959.)* A megbeszélést követő hetekben Lothian mint közvetítő működött a Whitehall és Wilhelmstrasse között, ennek lett az eredménye a Hitler—Conwell-Evans megbeszélés 1935. febr. 15-én, majd Sir John Simon és Eden március 25-i berlini látogatása. Eredetileg Simon márc. 8-án utazott volna Berlinbe, azonban a márc. 4-i, a fegyverkezésről kiadott angol White Paper miatt, továbbá a francia döntés miatt, amellyel meghosszabbították a katonai szolgálati időt, valamint a márc. 16-i német hadkötelezettséget bejelentő nyilatkozat miatt (36 hadosztályból, azaz 550 000 személyből álló német hadsereg bejelentése volt ez egyszersmind) eltolódott a találkozó március 25-re.

III.

**The Marquess of Londonderry beszámolója 1936. január 31-én
Göringgel, 1936. február 1-én Ribbentroppal,
1936. február 4-én Hitlerrel folytatott megbeszéléseiről**

Január 31. Dél előtt 11 órakor indult el kocsink az Adlon szállodától a Schorfheiden, Karinhall közelében tartandó vadászatra; ott áll Göring tábornok vidéki kastélya és a vadászlak. A napot ott töltöttük.

Teázás után, Schmidt úr tolmácsolásával, beszélgetést folytattam Göring tábornokkal. Megköszöntem a szívélyes fogadtatást és azt, hogy itt-tartózkodásomat egyaránt kellemessé és érdekessé tette. Ezután politikára fordult a szó, és én igyekeztem megmagyarázni, hogy az Európa-szerte fennálló félelem oka a német politika körüli bizonytalanság, és megítélésem szerint — ezt teljesen magánszemélyként mondtam — ha Németország közölné céljait és szándékait, messzeemenően hozzájárulhatna a nyomasztó atmoszféra tisztázásához. Göring tábornok azt válaszolta, a kétoldalú megállapodások híve, és a tengerészeti egyezmény mintájára* hajlandó is ilyen szerződéseket kötni. A következőkben Göring tábornok Franciaországról beszélt, hogyan utasította el előbb a 200 000, majd utóbb 300 000 főből álló német hadsereg tervét, és most a demilitarizált övezetet érintő bármilyen változásra válaszul mozgósítással fenyeget. Göring tábornok céltalannak tartja, hogy Németország közölje álláspontját: kérelmeit Franciaország mindenkor kereken elutasította. A németek feladták minden Elzász-Lotharingiával kapcsolatos elképzeléseiket és békében akarnak élni Franciaországgal. Ugyanakkor viszont Franciaország elszántan áll szemben Németország jogos igényeivel és törekvéseivel. Végére is, a németég hatvanmillió nép, amely számban tovább növekedve jogosan tart igényt arra, hogy kelet felé terjeszkedjék és gyarmatokkal rendelkezék. (Itt a mandatórikus rendszert említette.) Hogyan tudnék én, mint angol, olyan helyzetet elfogadni, amelyben hat millió saját fajtámbeli el volna vágva (hazámtól) és egy alacsonyabb életszínvonalú és kultúrájú idegen nemzetnek lenne alárendelve?

Azt válaszoltam, hogy most, miután a helyzet a múlthoz képest alapvetően megváltozott, ezeket a körülményeket fel lehet sorolni a német állásfoglalásban. Azelőtt Németországnak csak a kérelmezésre volt lehetősége, de most nem erről kívánok beszélni, bár mindenkor Németország iránti élénk rokonszenvvel figyelek a versaillesi békeszerződést és az azt követő eseményeket. Németország helyzete megváltozott. Ereje növekvőben van, és én világosan láttam, hogy a nemzetközi értekezleteken, bármennyire tagadják is azt a félrevezetett idealisták, milyen jelentős szerepük van a fegyveres erőknél. Szerény véleményem szerint Németország éljen a változott viszonyok adta lehetőségekkel, és vállalja a nagy szerepet, amely a nemzetközi politikában rá vár. Ha jogos követeléseit nem méltányolnák kellőképpen, vagy ha Franciaország továbbra is ragaszkodnék domináló szerepéhez, akkor meg kell vallanom, kétségbeesve néznék a jövő elé, de elutasítok minden ilyen borúlátó elképzelést. Az angol nép alapvetően igazságos érzelmű, és szilárdan hiszi, hogy sikerül majd a nemzetközi kapcsolatokat a Népszövetség alapokmányában rögzített elveknek megfelelően rendezni; határozott nézetem szerint az angol közvélemény teljes súlyával támogatná Németországot, ha az, lehetőleg a Népszövetség tagjaként — ami jelenleg túlzott kívánságnak tűnik — őszinte nyilatkozatával eloszlatná azt a homályt, mellyel céljait és törekvéseit övezi.

* Utalás az 1935 júniusi angol-német flotta-egyezményre.

Göring tábornok arról példálózott, hogyan tiltakozott Franciaország valójában csekély jelentőségű kérdésekben, és nyilván ugyanúgy járna el fontosabb ügyekben is — ezt a kijelentését a semlegesített övezetre vonatkoztatta. Bátorkodtam ettől eltérő nézetemet előadni, és azt javasoltam, hogy Németország, amennyiben őszinteségével valóban hatást akar kelteni Franciaországban, nemes gesztusként mondjon le a semlegesített övezet megszállásáról, és ajánlja fel, ha helyesnek tartja, hogy Franciaország is foglaljon el hasonló övezetet. Úgy képzelem, ilyen gesztus csillapíthatná a franciák félelmét, míg egy ezzel ellentétes lépés feltétlenül elmondhatatlan bajt okoz. Úgy éreztem, nem értem el különösebb eredményt, de azt észrevettem, hogy véleményem szerint égnek a vágytól, hogy jó viszonyt tartsanak fenn Angliával.

A lehetőségekhez képest igyekeztem felmérni az Oroszország iránti állítólagos félelmüket, amely szerintem semmiben sem különbözik attól az állandó félelemtől, amit minden más ország érez ebben a vonatkozásban. Amennyire megállapíthattam, a németek nem ismerik az orosz légierő számszerű adatait, de mérhetetlennek tartják annak lehetőségeit, és szívesen vennék a locarnoi szellem megerősítését. Az orosz fejlődés irányának látható jelei, szerintem, megerősítik a Németország részéről előterjesztett érveket, és ez olyan ügy, amellyel, remélem, foglalkoznak majd Genfben; ellenkező esetben a Népszövetség az egész világ előtt bizonyítaná, hogy teljességgel felesleges intézmény, és akkor ideális elképzelésünket jó néhány esztendőre felfüggeszthetjük.

Göring tábornok ezután megkísérelte, hogy — tényleges adatokat nem említve — elmagyarázza nekem a német légierő fejlesztésének módját, és mellékesen megjegyezte, hogy véleményem helyes volt. Céljuk instruktorok képzése, következésképp nem osztanak be annyi kiképzett pilótát repülő-rajokba, mint nálunk szokásos. Nagyobb fontosságot tulajdonított a repülőgépszerkesztésnek, és elmagyarázta, hogyan gyártják a gépek törzseit és szárnyait külön-külön, majd miként szerelik azokat össze három különálló gyártási műveletben; a tervek megvalósítására a gyárak három, egyenként ötszáz főből álló műszakban termelnek. Mellékesen megjegyezte, hogy az eltérő szervezeti felépítés folytán a mi repülő-rajaink száma a németekének a kétszeresét jelenti. Nem firtattam a részletkérdéseket, mert inkább általános képet igyekeztem szerezni a német terjeszkedési politikáról, de kifejtettem reményemet, hogy Németország vezető szerepet vállal majd a korlátozásokra irányuló politikában.

Szombat, február 1. Don kapitánnyal és feleségével lőncsöltünk, utána lőversenyre mentünk. A nehéz pálya tizenkét akadályát kitűnően vették a versenyzők. Vasárnap a kedves Don házaspár kivitt minket Potsdamba, ahol nagyon élvezetes túrát tettünk Sans Souci körül.

Két órakor Ribbentrop úrnál lőncsöltünk, aki kb. huszonöt vendéget hívott meg tiszteletünkre. Köztük volt Hess úr, Hitler helyettese, továbbá Schmidt úr, aki mint tolmács működött közre. Ez az eredetileg iskolai tanár kiváló hivatalos tolmács lett angol nyelvtudása révén. Lőncs után Ribbentrop, Hess, Schmidt és jómagam leültünk az egyik sarokban és kb. másfél órán át beszélgettünk. Ribbentrop német beszédét legnagyobbbrészt megértettem, de Hessnél a tolmács segítségére volt szükség.

A Göringgel folytatott beszélgetésemhez viszonyítva ez a vita inkább elméleti jellegű volt. Nyilvánvalóvá vált, hogy Németország Anglia barátságát keresi, és azt reméli, hogy, a flottaegyezmény példáját követve, kétoldalú megállapodásokhoz juthatunk. Ribbentrop véleménye szerint a kristályosodási folyamat kisszámú egységgel kezdődik, mert majdnem lehetetlen megállapodásra

jutni, ha nagyszámú résztvevőt gyűjtenek a tárgyaló asztal köré. Hangsúlyozták a németek, nagyon fontosnak tartják, hogy Franciaország is részt vegyen a megegyezésekben. Úgy gondolják, hogy a franciák először majdnem hiszterikus magatartást fognak tanúsítani, de utána viszonylag gyorsan csatlakoznak Anglia elgondolásaihoz. Fő kérdésként nem a terjeszkedés és a gyarmatok, hanem a bolsevizmus fenyegető veszélye került előtérbe. Mint mondták, nekik már vannak tapasztalataik a kommunizmussal kapcsolatban ami viszont nálunk még hiányzik, mert mi a kommunizmust az ott élő, feltevések szerint 26 000 kommunista alapján ítéljük meg. Az angol birodalomnak csak javára szolgál, ha Németországgal összefogva gátat szab a Nyugat felé terjeszkedő kommunizmus útjának; a múlt minden nagy mozgalmá Kelet-Nyugat irányban terjedt, és ezt az igazságot kellő időben kell felismernünk. Figyelemmel kísértem ennek az elméletnek a kibontakozását. Hitler, így mondták, szemben áll e keleti mozgalommal, és politikája arra irányul, hogy oly magas életszínvonalat teremtsen, amely lehetlenné tenné a szegénység és nyomor táptalajából fakadó kommunizmus terjedését. Erre a gazdasági kérdésre fordítják figyelmüket, és ennek megoldásához feltétlenül szükség van a nemzetközi kereskedelemre.

Ez viszont újból felvetette a gyarmatok problémáját, de képtelen voltam a kérdéseimre bármilyen határozott választ kapni. „Ha megegyeztünk, megtaláljuk majd a megoldást is.” „Az kívánják, hogy az angolok és franciák adják vissza a volt német gyarmatokat.” „Nyersanyag kérdése volt az egész.” Megkérdeztem, hogy nem a gyarmatbirodalomhoz fűződő presztizs kérdése volt-e itt a legfontosabb? Ribbentrop bevallotta, hogy igen.

Úgy látszik, hogy az európai terjeszkedést illetően Hess és Ribbentrop kevésbé határozott, mint Göring. Ribbentrop kijelentette, elismerik, hogy Lengyelország jogosan kíván kijáratot a tengerhez, és ezt a kérdést rendezni is lehet a lengyelekkel. Nem gondolnak Lengyelország elleni háborúra, ezt az ügyet barátságos úton kell rendezni. Az idegen uralom alatt élő németek áttelepítésére nem tesznek javaslatot.

A beszélgetésnek ez a része bizonytalanak hatott és nyugtalanított, mert úgy tűnt, mintha a német erők felkészülése — és ez aggaszt leginkább — az európai terjeszkedésre irányulna, amelynek egy nemzet sem lesz képes ellenállni. Ennek ellenére olyan tényleges alacsonyrendűségű érzést és kételyeket észleltem, melyeket angol támogatás és barátság későbbi időpontban feloldhat. A németek időt igyekeznek nyerni, a Népszövetséget nem tartják sokra. Ellenkezőleg, úgy látják, kilépésük óta Németország helyzete minden vonatkozásban javult, és minthogy Ribbentrop nem bízik az angolok támogatásában Népszövetségben, az a meggyőződés, hogy Hitler nem szándékozik oda visszatérni.

Azon az estén a vacsoránál kettesben tovább folytattuk ezt a beszélgetést Ribbentroppal, melynek során újra visszatért a mai nemzetközi helyzettel kapcsolatos komplex kérdéseknek angol—német megállapodások útján történő rendezésére, és hogy ebben Franciaországgal karöltve járjunk el.

Hétfő, február 3. Göring hárommotoros gépén Fassbergbe repültünk. A gépet Hlucke, Göring személyi pilótája vezette, aki 1911 óta repül. A röpteret egy fenyőerdő közepén fekvő tisztáson építették fel; a talaj teljesen fekete, és úgy látszott, helyenként egészen lágú. A levegőből a röptér alig volt észrevehető, és bár ez elég nagy állomás, legkevésbé sem feltűnő, mert az épületek az erdőben állnak. Több repülőraj állomásozhatik itt. A létesítmény, amely még nem készült el teljesen, egy alezredes parancsnoksága alatt áll, akinek viszonylag alacsony rangja nem áll arányban az állomás nagyságával. A legénységi szállások, kantinek

és konyhák kiválóak, és az épületek kivitelezése igen tetszetős. Az állomás tekintélyes távolságra van minden várostól. Több bombabiztos óvóhelyet láttam, amelyek az igazgatás céljaira készültek. Huzamosabb időt töltöttünk itt, majd a tisztekkal elfogyasztott igen kellemes löncs után háromnegyed óra alatt vissza repültünk Berlinbe. Idejövet útnk reggel másfél órát vett igénybe, mert erős ellenszéllel repültünk. Dr. Böttger, szerencsétlen tolmácsunk most repült először; az odautazásnál nagyon beteg volt, de visszafelé már jól helyt állt.

Kedd, február 4. Korán reggel, 10 órakor Göring tábornok gépén Dessaubába indultunk, ahol 10.30-kor, a leszállásnál, a Junkers cég tisztviselői fogadtak minket. Megszemléltük az igen korszerű gyárat, ahol nagy számban készülnek a Junkers gépek, és ahol a Jumo V diesel motorokat gyártják. Megtudtam, hogy itt 15 000 munkást foglalkoztatnak, akik egy műszakban dolgoznak. Véleményem szerint itt a tervezés és a szervezés egyaránt igen magas színvonalú. A gyárat most nagyobbítják, és közölték, hogy a tekintélyes munkával járó bővítést ápr. 1-re befejezik. Igen érdekes ember az értékesítési osztály vezetője, aki alig negyven éves, és készségesen szorgal felvilágosításokkal. Amerikában tanulmányozta az üzleti módszereket és járt már Kinában is. Minthogy a repgép-törzsek és motorok termelése meghaladja a katonai pilóták képzésének ütemét, nagy erőfeszítéseket tesznek az exportkereskedelem fejlesztésére. Göring tábornok gépe gyors és igen kényelmes, összehasonlíthatatlanul jobb, mint bármely ilyen kategóriájú angol gép. Gondolom ilyen gépe van Hitlernek és Ribbentropnak is.

Délután a Hitler úrral folytatandó tárgyalásra a kancelláriára mentem. Kettőnkön kívül jelen volt Hess birodalmi miniszter, Ribbentrop nagykövet és Schmidt követségi tanácsos, aki tolmácsként működött közre.

Bevezetésül közöltem, hogy baráti látogatásra jöttem Berlinbe azzal a céllal, hogy megismerjem Németország valódi helyzetét. Hangsúlyoztam, nem utazom semmiféle hivatalos minőségben, látogatásom tisztára magánjellegű, és éppen ezért személyemnek szóló megtiszteltetésnek tekintem, hogy mindenütt úgy fogadnak, mintha hivatalos személy lennék. A Führer válaszában kijelentette, hogy éppen nemhivatalos jellege miatt tartják látogatásomat örvendetesnek. Ilyen magánbeszélgetés során, mondta, sokkal nyíltabban beszélhetünk, mint egy nagykövet, miniszter, vagy hivatalos küldöttség jelenlétében. Olyankor minden szó súlyát le kell mérni, míg magánbeszélgetésben mindent nyíltan és világosan kimondhatunk. Azután megjegyezte, hogy jelenleg nemcsak az angol államférfiak gondterheltek, Németországban is le kell küzdeni bizonyos nehézségeket. Majd kijelentette: „Különösen aggaszt az oroszországi szovjet rendszer fejlődésének alakulása. Úgy vélem, megint nemzetközi szerepet kell vállalnom, mint Németországban tettem most 15 éve, mikor annak a prófétának a szerepe jutott rám, akit előbb kinevettek, de akinek jóslatai később beteljesedtek. Ma is az a helyzet, hogy a szovjet politika várható irányával kapcsolatos féltelmeimet sokhelyütt túlzásnak tekintik.”

Közöltem, hogy éppen ennek a kérdésnek tüzetesebb tanulmányozására jöttem Németországba és remélem, hogy vezető személyiségekkel folytatandó beszélgetések során helyes benyomásokat nyerhetek, amelyeket azután kifejtetek angol barátaim előtt.

A Führer ezután kijelentette, leginkább a világot fenyegető, egyre növekvő bolsevista veszély izgatja. A mai helyzet a 160 év előtti, a francia forradalmat megelőző időkhöz hasonlít. Akkor is voltak sokan, akik megjósolták a küszöbön álló katasztrófát, de azokat, mint pesszimistákat és fantasztákat, kinevezték. Hozzáfűzte: „Európa és az egész világ azon a ponton áll, hogy hasonló katasz-

rófába zuhanjon. A veszélyt gyakran nem ismerik fel.” Más politikusok viszont azért *nem látják* a veszélyt, mert az nem illik bele politikai terveikbe. Majd így folytatta: „Politikai pályafutásom során sohasem követtem ilyen struccpolitikát, hanem mindenkor világosan láttam és higgadtan figyeltem az eseményeket. Ez a módszer rendkívül eredményesnek bizonyult, és ezért úgy vélem, szükségessé vált a jelenlegi nemzetközi helyzet nyílt és őszinte elemzése, hogy így elkerüljük a szerencsétlenséget.”

Azzal folytatta, hogy érzése szerint határozottabban felismerte a bolsevizmusban rejlő veszélyt, mint bármelyik más európai államférfi, mert egész politikai pályafutása ez ellen az irányzat elleni küzdelemmel fonódott össze. Ezen túlmenően pedig véleményének parlamenttől vagy a pártoktól függetlenül adhat hangot.

Egyetértettem vele abban, hogy Németország jelenlegi kormányzati rendszere mellett a Führer könnyebben nyilváníthatja véleményét, mint más európai államférfi. Ráműtöttem, hogy viszont éppen a német és angol kormányzati rendszerek között fennálló különbség az, amelyből a két népet elválasztó félreértések származhatnak. Hozzáfüztem: „Azért jöttem Németországba, hogy módomban álljon honfitársaimat a fennálló eltérésekről felvilágosítani.” Csak akkor érthetjük meg egymást, ha tisztán látjuk a különbségeket, mert csak így lehet a kölcsönös jobb megértés útját eredményesen megnyitni.

Ezt követően a Führer rátért Németországnak a mai Oroszországgal fennálló kapcsolatára, melyet Angliában gyakran félreértének. „A német nép szükségletei szabják meg Németország magatartását a bolsevizmussal szemben.” „Németországban, akárcsak Angliában, tekintettel kell lenni a közvéleményre, és csak folyamatos felvilágosító munka árán lehetett a német népet meggyőzni arról, hogy Szovjet-Oroszországgal kapcsolatban kormányunk álláspontja helyes. Ezen az úton ma az egész nemzet önként követi vezetőit.”

Újságírók és politikusok, folytatta, attól tartottak, hogy Németországnak a Szovjet-Oroszországgal szemben tanúsított hajthatatlan magatartása egyben azt is jelenti, hogy Oroszországot háborúba akarjuk sodorni. A nemzetiszocialista rezsim kezdetén a rapallói, majd a berlini szerződésben szabályozott kapcsolatainkat Oroszországgal. Az ezekben a szerződésekben rögzített politikai szempontok érvényesülése esetén rendkívül szoros szövetség alakulhatott volna ki Szovjet-Oroszországgal. Kijelentette, hogy „megszakítottam kapcsolatainkat Oroszországgal. De ezt nem azért tettem, mintha meg akarnám támadni Oroszországot. Ez gyakorlatilag lehetetlen, mert, hála az égnek, 700 km-es távolság választ el tőle. Oroszország irányában azért változtattuk meg politikai kapcsolatainkat, mert ha ezt nem tesszük, Németország teljes mértékben bolsevizálódott volna.”

A Führer véleménye szerint az európai kontinens egyensúlya szembetűnően felborult. Bizonytalan, gyenge kormányok és kormányrendszerek kerültek uralomra. A legtöbb kormány tiszavirág életű volt. Ezért a népek nem becsülték sokra kormányaikat, amiből súlyos politikai és gazdasági bizonytalanság keletkezett. Súlyos kételyek támadtak az eddig elfogadott politikai és gazdasági elméletekkel szemben, amelyeket a kormányok képtelenek voltak elosztatni. Így folytatta: „Politikai és gazdasági szempontból tekintve kontinentális Európa ma bizonyos fokig máról-holnapra él. Egyes királyságokban a helyzet annyira bizonytalan, hogy az uralkodó jóformán csak két hétre hagyhatja el birodalmát. Másutt az államférfiak csak rövid időre lehetnek távol fővárosuktól, mert különben megeshet, hogy közben kormányuk, de esetleg egyúttal az egész

kormányzati rendszerük is eltűnik. Még oly nagy országban is, mint Franciaország akkora méretet öltött a bizonytalanság, hogy sem a pártok, sem az egyes mozgalmi irányzatok nem mernek esetleges céljaik megvalósításáért erőiesen küzdeni, mert attól tartanak, hogy ezzel a legsúlyosabb válságot idézhetnék fel.

Ezzel az Európa-szerete megnyilvánuló hanyatlással áll szemben a szovjet erők rendkívüli fejlődése. Szovjet-Oroszország a legnagyobb katonai hatalomná vált, és egyben egy eszme megtestesítője. A francia forradalom óta jól tudjuk, hogy mit jelent a nagy erőkre támaszkodó eszme. Még csak néhány esztendeje, hogy Németország a saját bőrén tapasztalta azt a fertőző veszélyt, amelyet a bolsevizmus terjeszt. Ezért rendkívül veszélyesnek ítéljük saját helyzetünket. A kép egyik oldalán a megzavarodott és bizonytalanná vált kormányok, és szemben velük a gigantikus szovjet kolosszus, amely területileg, katonailag és gazdaságilag egyaránt mérhetetlenül erős. Az ebből származó veszélyt jelenleg talán még nem mindenki ismerte fel, mert a veszély sem vált mindenütt annyira felismerhetővé, mint nálunk. De ha a fejlődés iránya nem változik, ha Európa széthullása még szembetűnőbbé válik, és ha ugyanakkor a Szovjet hatalom ereje az eddigi ütemben növekszik, milyen helyzetbe kerülünk tíz, húsz, vagy harminc év múlva?”

Akkor, mondta a Führer, a most kifejtett aggályai már nem feltételezések lesznek, de tagadhatatlan tények bizonyítják majd előrelátását. E tényeket az alábbiakban foglalta össze:

1. Oroszország 180 milliós nemzet,
2. Oroszország területe támadások ellen immunis,
3. Oroszországot nem lehet blokáddal legyőzni, és
4. iparát légi támadás nem veszélyezteti, mert jelentősebb ipari központjait 4—6000 km választja el a határoktól.

Majd így folytatta: „Ez a négy tényező már önmagában is kézzel foghatóvá teszi annak az országnak félelmetes hatalmát. De ezekhez járul még a forradalmi eszme ereje, és a hatalom birtokosainak elszánt törekvése, hogy megvalósítsák a világforradalmat. Erre a célre hozták létre hadseregüket, amelyet a legmagasabb műszaki színvonalon szereltek fel. Ugyanezt a célt szolgálja, hogy a gazdasági életben, a rabszolga-munkabérek adta lehetőséget kihasználva, veszélyes dömping politikát folytatnak, és azzal aláaknázzák más országok gazdaságrendszerét.

„Oroszország jelenlegi fejlődése gondolkodásra készítet”, folytatta. „1917-ben Oroszország teljesen tönkrement. 1920-ban polgárháború dúlt. 1924—25-ben, a vörös hadsereg létesítésével láthatóvá váltak a felépülés első jelei. 1927-ben indult az első ötéves tervük, amelyet teljesítettek. 1932-ben kezdődött a második tervidőszak, amely teljes lendülettel folyamatban van. Oroszország külkereskedelme szilárd alapokon nyugszik, a világ legerősebb tank-hadtestével és légierejével rendelkezik. Ezek olyan tények, amelyekre fel kell figyelniünk.”

Rámutattam, hogy Anglia egészen mostanáig — helyesen, vagy helytelenül — arra törekedett, hogy a világot a Népszövetségben egyesítse. Kifejtettem, hogy a Népszövetséghez nem kell szükségszerűen jelen felépítésében ragaszkodnunk. A Népszövetségben maga az elgondolás a lényeg. Megjegyeztem, hogy elgondolásban és elméletileg kétségen kívül és elvitathatatlanul a Népszövetség jelenti a fennálló nehézségek megoldását. Az volt a kérdés, miként lehet a Népszövetséggel kapcsolatos elképzeléseket gyakorlatilag megvalósítani.

Majd így folytattam: „Az Excellenciád által előadott elmélet szerinti politikai fellegás azért áll szemben a Népszövetség gondolatával, mert nézete

szerint az Oroszország és a világ többi része közötti konfliktus örökké fog tartani.” Hozzá fűztem, időpocsékolásnak tartom a Népszövetség fejlesztésére törekedni mindaddig, amíg az európai kisebb államok léte bizonytalan. „Eddig még nem nyertem tiszta képet Németország álláspontjáról, hogy vajon teljességgel és véglegesen elutasítják-e Népszövetség gondolatát, mert úgy vélik, hogy Oroszország oly nagy és örökös fenyegetést jelent, mely a világot két táborra osztja.”

A Führer azt válaszolta, hogy mikor Németország tagja volt a Ligának, a szovjet kérdés még nem vált ennyire akuttá, mert senki sem gondolta, hogy egy napon Oroszország is tagjává válhat a Szövetségnek. Az oroszok belépéséből származó előnyök tekintetében még ma is megoszlanak a vélemények, és mint a legutóbbi fejleményekből láttuk, még olyan államok is megszakították diplomáciai kapcsolataikat Oroszországgal, akik egyébként tagtársai a Népszövetségben. Németország nem veti el a Népszövetség gondolatát, mint olyant. De egy valóságos Népszövetség nem korlátozódhat azoknak az államoknak a szövetségére, melyeknek nézetei és általános érdekei azonosak. Eleve eredménytelen kísérlet, hogy egy Népszövetségbe tömörítsünk olyan elemeket, melyek úgy különböznek egymástól, mint tűz és víz. Oroszországot befogadták a Népszövetségbe, ami őt Ravaszdi Róka történetére emlékezteti, aki szerény viselkedésével elaltatta a többi állatnak iránta táplált gyanakvását, és miután tagja lett az állatok szövetségének, ott sorra ölte társait, mert megszűnt az ellene korábban rendszeresített közös védekezés.

Hozzá fűzte: „Pontosan ez a helyzet Oroszországgal és a valódi Népszövetséggel. Oroszország kizárólag arra használná fel tagságát, hogy a Népszövetségen keresztül megszilárdítsa helyzetét, és a Népszövetség csatornáin keresztül könnyebben intézzen erkölcsi támadásokat más országok ellen. Végül halálos csapást mérne magára a szervezetre is. Mint ahogy nem engedhető meg a mindennapi életben sem, hogy bacillusgazzák vegyüljenek az egészséges emberek közé, úgy kell Oroszországot is távol tartani. Ezért tehát Németország nem magával a Népszövetséggel, hanem a jelenlegi szervezettel áll szemben, mert az csak elkenődőzi a lappangó veszélyt.” Megjegyezte még, hogy ilyenformán a Népszövetség végül papírszagú elképzeléssé válnék, amelyet néhány írógép jelképezhetne. És mire ez az átalakulási folyamat befejeződik, ott áll majd a roppant crejű Oroszország, mely álarcát levetve a világforradalom megvalósítására tör.

Megjegyeztem, hogy eltérő viszonyaink folytán mi angolok nem tulajdonítunk a bolsevista veszélynek ilyen nagy jelentőséget, és az Angliára nézve nem is jelent fenyegetést. Németországi tartózkodásom során szert tettem bizonyos benyomásokra és, mint katona, véleményt alkothattam Németország katonai erejéről, nem kell tehát Lord Rothermere és mások elképzeléseire támaszkodnom. Azt mondtam: „Teljességgel megértem, hogy Németország valóban nagy nemzet, és hogy annak megfelelően kell felfegyverkeznie.” De ugyannakkor kötelességszerűen rámutattam, hogy Németország újrafegyverkezése, és főleg annak mértéke körüli bizonytalanság milyen aggályokat váltott ki Angliában. Most tehát arra kell törekedni, hogy megtaláljuk az utat, mely a kölcsönös kapcsolatok javításához vezethet, mert éppen a bolsevizmus iránti eltérő magatartás következtében félreértés támadt Angliában, míg Németországban viszont az angol kormány egyes tagjainak tevékenységét magyarázták hasonlóképpen félre.

Ennél a pontnál közbeszólt Ribbentrop nagykövet, és egy jelentésre utalt, amely szerint a nemzetközi zsidóság anyagi forrásait a velük azonos célokért küzdő bolsevisták rendelkezésére bocsátotta.

Ezek után a Führer kijelentette, hogy a kölcsönös megértést csak a két ország mentalitásának tanulmányozásával lehet megvalósítani, meg kell keresni a kölcsönös megegyezés alapjait. Ezért jelent számára oly nagy örömet, hogy alkalma nyílt ezt a kérdést egy angol mgánemberrel megvitatni. Folytatólag utalt az orosz—japán viszony alakulására, és hangoztatta, hogy véleménye szerint Japán esetleges veresége nem jelentene semmiféle előnyt Angliára nézve, sőt éppen ellenkezőleg áll a helyzet, mert akkor a bolsevisták egész Kelet-Ázsiát meghódítanák, és veszélyeztetnék Indiát is.

Megismételtem Göring tábornoknak korábban tett megjegyzésemet, amely szerint Németország helyesen járna el, ha tervezett politikájának célkitűzéseit világosan leszögezné. Azt is megjegyeztem, hogy, bár Anglia rokonszenvenvel viseltetik Németország céljai iránt, attól tartunk, hogy Németország jelenlegi fegyverkezésének egyedüli célja a gyarmati hódítás, és ezért egy napon a gyarmatok kérdésében szemben találjuk magunkat Németországgal. Hozzáfűztem, hogy „a német célok szabatos körülhatárolása sokban hozzájárulna az Angliában jelenleg fennálló gyanakvás feloldásához”.

Erre a Führer azt kérdezte, azt hiszik talán Angliában, hogy Olaszország gyarmati vállalkozása olyan csábítólag hatott volna Németországra, hogy e példát követni kívánna.

Azt válaszoltam, nem gondoltam közvetlen háborús cselekményre Németország részéről, de a két nemzet közötti baráti kapcsolatok fenntartása érdekében az eddig olyan zavarólag ható kételyeket feltétlenül meg kell szüntetni.

Hitler kijelentette, hogy „Németországban senki sem értené meg, miért kellene háborús kockázatot vállalni egy gyarmatért, de viszont azt sem értenék, hogy miért vállalna Németország aktív szerepet a nemzetközi politikában mindaddig, amíg fenntartás nélkül nem tekintik más nemzetekkel egyenrangúnak.” Németország egyetlen ország gyarmatait sem szándékszik elvenni, de a tőle elvett gyarmatoktól igazságtalanul fosztották meg hazáját. Egy 68 milliós népnek vannak életszükségletei és jogai, melyekkel Németország soha sem fog visszaélni, de azokat számításba kell venni.

„Egy nemzet örökké érvényes életszükségleteinek felmérése — mondta a Führer — az államférfi legfőbb célja és művészete; amilyen mértékben ezeket a szükségleteket a többi ország megérti és elfogadja, úgy válik könnyebbé a nemzetközi együttműködés. Németország szoros baráti szövetségben kíván élni Angliával, és eljöhét még annak az ideje, amikor Angliának fontolóra kell vennie, hogy minek tulajdonít nagyobb jelentőséget: a Németországhoz fűződő aktív kapcsolatának, vagy néhány, Anglia szempontjából jelentéktelen gyarmatnak.”

E kijelentése után Hitler felállt, és ezzel a két órát is meghaladó tárgyalás véget ért.

(Közi: *The Marquess of Londonderry: Ourselves and Germany*, London, 1938.
75–93. l.)

IV.

Lord Lothian levele Anthony Edenhez

Seymour House
17, Waterloo Place S. W. 1.
1936. június 3.

Kedves Anthony,
ismerve elfoglaltságát meg sem kísérlém, hogy személyesen keressem fel. De azt hiszem, elérkezett a háború óta felmerült legkritikusabb és legveszélye-

sebb döntés órája, és minthogy az utóbbi 30 év alatt elég szoros kapcsolatban voltam a nemzetközi ügyekkel, írásban terjesztenék Ön elé néhány javaslatot. Véleményem szerint a leglényegesebb kérdés, amellyel szembe kell néznie, nem Mussolinival vagy Abesszíniával kapcsolatos, hanem a Németországgal szemben követendő politikánk kérdése. Mert gyakorlatilag csak úgy tudjuk az abesszini-ügyben elszenvedett vereségünket ellensúlyozni, vagy politikánkat a Népszövetséggel és Európával kapcsolatban kialakítani, ha döntöttünk a német kérdésben követendő magatartásunkról.

I. Németország

Alapvetően el kell döntenünk, elismerjük-e, hogy a tartós béke alapfeltételeként Németországnak Európában és a világban azt a helyet kell elfoglalnia, mely történelme, civilizációja és ereje alapján megilleti, vagy pedig — akár szándékosan, akár a politikai sodrás folytán — tovább támogatjuk a Francia- és Oroszország irányítása alatt álló csoport politikáját, mely nyomasztó katonai szövetség fenntartásával igyekszik megakadályozni, hogy Németország hozzájusson azokhoz az engedményekhez, amelyek nélkül nem válhat egyenjogúvá. Döntésünknek részben az lesz az alapja, hogy mi az álláspontunk a Népszövetség alapokmányának felülvizsgálatát illetően (amire később visszatérek), de főként Ausztria jövőjével kapcsolatban követendő magatartásunk lesz döntő. (Feltéve, hogy a Rajna-vidék újbóli megerősítésének ügye már lezártnak tekinthető.)

Az osztrák ügy természetesen sokkal jelentősebb, mint az ausztriai és németországi németek egyesülése. Döntő kérdést vet fel egyrészt a bekerítésre alapozott európai rendszer, — tehát az elnyomás —, és másrészt az egyensúlyra épült megoldás, — tehát az egyenjogúság — között. Ha Ausztria, akár belső felkelés következtében, vagy más okból, Németország részévé válnék, úgy Németország lesz Közép-Európa, de nem egész Európa legnagyobb befolyású országa, és akkor a kelet-európai kis nemzetek Berlint tekintik majd vezetőjüknek, és nem Párizst. Ausztriát csak erőszakkal lehet távoltartani Németországtól, és az csak azért lehetséges, mert hatalmas erejű katonai szövetség áll vele szemben.

A magam részéről úgy vélem, ha hozzásegítjük Németországot, hogy bekerített helyzetéből kiszabadulva az európai egyensúly tenyezőjévé váljék, jó lehetőség nyílnék a Hitler által említett 25 éves békére, és ez esetben módunkban állna Mussolinivel tárgyalni; ha viszont szándékosan, vagy a körülményektől sodortatva a „bekerítőkkkel” társulunk, Németország felkészül, hogy kiszabaduljon a versaillesi szerződés szabta szűk korlátok közül, és miközben újrafegyverkezik, szövetségre lép Olaszországgal és Japánnal. Ez hozzásegíti majd Olaszországot a Földközi-tenger keleti medencéjében fekvő céljainak eléréséhez, de ezenkívül más módon is fenyegetheti a Brit Birodalmat. Nem hinném, hogy opportunizmus vagy határozatlanság segíthetne rajtunk, mert ha nem foglalkozunk most e kérdéssel legalább olyan mértékben, mint amennyire az saját szempontjainkat érinti, a legközelebbi jövőben nem lesz más választásunk, mint hogy háborút kezdünk Ausztria bekebelezésének megakadályozására, vagy megalázottan visszavonulunk. Ebben már volt némi részünk a múlt évben!!

A hagyományosan bölcs angol közvélemény úgy érzi, Németországnak még mindig igazságtalan bánásmódban van része; ugyanakkor felsőbb körökben nem ismerik fel a német igények jogosságát.

Nincs komoly történész, aki ma is vallaná azt a háború idején elfogadott legendát, hogy a háború egyedül Németország bűne. De 1919-ben elkerülhetet-

lenül ez a feltevés döntötte el helyzetét. Ezért történt, hogy megfosztották minden gyarmatától, tengerentúli befektetéseitől, európai területének egyheted részétől, és egyoldalúan leszerelték. Sziléziában elvesztette területének háromnegyed, iparvidékeinek öthetod és bányáinak háromnegyed részét, annak ellenére, hogy a népszavazásban résztvettek háromötöde, a franciák támogatta lengyel terror dacára, Németország mellett szavazott. A teljesíthetetlen jóvátétel behajtására megszállás alá került a Ruhr-vidék, jóllehet az angol külügyminisztérium ünnepélyesen kijelentette, hogy az ellentétben áll a békeszerződéssel és a Locarno-egyezménnyel; az utóbbi, melynek célja az volt, hogy angol szavatosság gátolja meg a Ruhr-vidék újabb megszállását, állandósította a Rajna-vidék egyoldalú demilitarizálását, és biztonságot nyújtott Franciaországnak azon az áron, hogy megfosztotta Németországot biztonságától. Bár utóbb felismerték a versaillesi szerződések szigorát és igazságtalanságát, sem a Népszövetség, sem a nagyhatalmak nem voltak hajlandóak önkéntes megállapodás útján jóvátenni ezt a súlyosan hátrányos megkülönböztetést, eltekintve olyan kisebb intézkedésektől, mint a Saar-vidék katonai megszállásának lejárát előtti kiürítése és önállóságának helyreállítása. Eltörölték a jóvátételi és háborús adósságokat. Egy 1930-ban, az egyenlő leszerelésre elhangzott ígéret megvalósítását 1933 októberében Sir John Simon négy évvel, M. Paul Boncour pedig meghatározatlan időre halasztotta el. A későbbi kísérleteket M. Barthou hiúsította meg. Németországnak 15 év után gyakorlatilag nem maradt más lehetősége, mint hogy egyoldalú akcióval biztosítsa a minden szuverén államot megillető jogait. Amint a francia—orosz szerződést ratifikálták, elhagyta a Népszövetséget, a békeszerződés ellenére újra fegyverkezett, és Locarno ellenére visszafoglalta a Rajna-vidéket. Nem tehetjük a szerződések szentségét külpolitikánk legfőbb szabályává, ha nem áll hatalmunkban, hogy azok felülvizsgálását harmadik személyekre rákényszerítsük.

Nézetem szerint politikánknak szembe kell néznie azzal a ténnyel, hogy bármint vélekedünk is a nemzetiszocialista uralomról, nem lehetséges békés rendezés Európában mindaddig, amíg Németország mai, a status quo fenntartásából származó helyzete nem változik meg; az angol diplomácia legelső feladata az lenne, hogy minden Németország ellen irányuló akcióban való részvételt utasítson el, és elősegítse ezt a változást, mielőtt még Németország megkísérli, vagy rákényszerül, hogy erőszakkal érje azt el. Ez azt jelenti, hogy mindenekelőtt világosan kijelentjük, ha eljön az ideje, nem ellenezzük Ausztria és Németország egyesülését (ha Ausztria úgy kívánja), sem a danzigi és a Memel-vidék kérdés Németország javára történő rendezését, vagy a magyar határok bizonyos kiigazítását. Ezután nyílt vita következhetné a gyarmati, gazdasági és nyersanyag kérdéstről, ahol nem jut szóhoz az erőfölény diplomáciája, legalább is addig nem, amíg az angol—német flottaegyezmény érvényben van.

Milyen érvet lehet felhozni a politika ellen, mely önmagában egyetlen nép törvényes jogait sem tagadja, de amely ellenkezőleg, ha békés eszközökkel megvalósítható, mindenki számára meghozza a biztonság és béke áldását? Két alapvető szempontot lehet említeni, először azt a feltevést, hogy a nemzetiszocialista Németországban nem lehet megbízni, és ilyen engedmények Európa urává tennek Németországot, ami viszont újabb háborús fenyegetéssel járó imperialista követelésekhez vezetne — másodsor pedig visszariadunk azoktól a vitáktól, amelyekre feltétlenül sor kerülne, ha a Németország irányában eddig követett francia politikától akár csak részben is, eltérünk. Én nem szállok síkra a nemzeti-szocializmus mellett.

A totalitárius állam minden formája ellenszenves és gyanakvást kelt, mert azokban az állam jólétének szempontjai felülmúlják az erkölcsi megfontolásokat. De ezekre az ellenvetésekre két válasz is lehetséges. Elsőként, biztos vagyok abban, feltétlenül kitör az általános háború, ha megkíséreljük, hogy erőszakkal tartjuk fenn a Németország iránti igazságtalanságot és egyenlőtlen helyzetét; ha viszont Németország elfoglalhatja jog szerinti helyét, esély nyílik a békére és leszerelésre, amit más úton nem érhetünk el, — mert, a kommunizmussal ellentétben, a nemzetiszocializmus nem exportálható hit. Nem törekszik más fajok bekebelezésére. Másodszor Ausztria és Danzig bekebelezése nem jelenti azt, hogy Európa a németek katonai hegemoniája alá került. A valóság az, hogy Németország stratégiai helyzete ma gyengébb, mint 1914-ben volt. Egyetlen új lehetőség, hogy mint parancsuralmi állam, jobban leplezett, kevesebb rohammal támadhat, mint az 1914. év Németországa. De Olasz- és Oroszország, akár csak néhány kisebb ország, szintén totalitárius államok, és Franciaország, velünk együtt, ugyancsak magas szintű háborús szervezetet épít ki. De döntő tény, hogy 1914-ben Németország, az Osztrák-Magyar Monarchiával szövetségben, valamint a hozzátartozó Elzász-Lotharingiával és Sziléziával, együttesen 110 millió emberrel, és az ott fekvő erődökkel rendelkezett; ma csak 66 millió embere van, el van vágva Kelet-Poroszországtól, és az erődök most a franciák és a lengyelek kezén vannak. Másfelől Orosz- és Olaszország ma, főként municio tekintetében, jóval erősebbek, a kis államok hadseregei és légierői magas szervezettségűek, Németországot viszont egyszerűbben, és minden oldalról érheti légitámadás. 1914-hez viszonyítva összehasonlíthatatlanul gyengébb helyzetből kísérelhetné meg Európa leigázását, és még tovább gyengülne, ha bekebeleznék is Ausztriát, és szövetségre lépne Magyarországgal. Ha pedig az Ausztria odaesatolását követő rendezés során néhány más, kisebb ország is Németország mellé sorakoznék, az európai egyensúlyt Franciaország és szövetségesei túlsúlyával kell helyettesíteni, amint ahogy az 1921 óta az európai helyzet alapját képezte. És feltehető, hogy még nélkülünk is jelentékeny túlerő áll majd szemben Németországgal.

Ami a második nehézséget, a Franciaországgal folytatandó vitát illeti, csak azt szeretném megjegyezni, hogy a francia közvélemény nagy része szívesen szakítana a bekerítés végzetes politikájával, melyet 15 év óta kényszerítenek bizonyos körök Franciaországra; felismerték, hogy a kis nemzetek függetlenségét csak úgy óvhatják meg, ha most megállapodásra jutnak Németországgal, és azzal megelőzik a háborút, mely elkerülhetetlenül megsemmisítésükhöz vezetne. Védelmi szövetséget kívánnak Angliával a bekerítés politikája helyett, mely egyaránt elkötelezi őket Oroszország és Mussolini mellett.

II. Olaszország

Most az olaszok szemszögéből vizsgálom az európai helyzetet. A Népszövetség alaptörvényében meghatározott kötelezettségeinek megsértésével győzött Olaszország Abesszíniában, mert egyrészt a feudális Abesszíniában a korszerű hadviselés csapásai folytán sokkal gyorsabban összeomlott az ellenállás, mint az várható volt, és másrészt annak megelőzésére a Népszövetség egyetlen tagja sem volt hajlandó a háború kockázatát vállalni. Következésképp Olaszország bízik benne, ha legközelebb nekünk támadnának nehézségeink másfelé, ráteheti a kezét a Földközi-tenger keleti medencéjében fekvő angol birtokokra és úrrá válhat a Szuezi-csatorna felett is. Ha egyenlenséget szítana köztünk és Németország vagy Japán között, aminek következtében flottánk fő erejét nem irányít-

hatnánk a Földközi-tengerre, elfoglalhatná Egyiptomot vagy a Szudánt. Parancsoló szükségszerűség, hogy ezen a helyzeten javítsunk.

Tavaly ősszel pártoltam azt a nézetet, hogy kérjük fel a Népszövetséget, zárja le a Szezei-csatornát, mert ez a hatásos módja annak, hogy Olaszországot béketárgyalásokra kényszerítsük. Még ma is sok szól e politika mellett, feltéve, hogy abban az esetben, ha Mussolini hadseregét Abesszíniából Közép-Afrikába vezényelné, az összes Földközi-tengeri hatalom csatlakozik a csatornalezárásához, és hajlandó Olaszországot blokád alá venni, és ha ugyanakkor Francia- valamint Oroszország nem ragaszkodnék ahhoz, hogy részt vállaljunk Németország bekerítésében. De biztosra veszem, hogy megfelelő megállapodások hiányában nem lehet ilyen tervet megvalósítani. Éppen ezért messzebbre kell néznünk. Ennek a politikának első lépéseként megállapodásra kell jutnunk Németországgal, vagy legalább is nem szabad gátolnunk, hogy Németország Kelet-Európában kiépítse az őt ott jog szerint megillető helyzetét. Mihelyt világosan kijelentjük, hogy semmiképp sem állunk útjába, hogy az osztrák kérdést a németek óhaja szerint oldják meg, ami azt jelenti, nem tiltakozunk, ha Németország megjelenik a Brenneren, Mussolininak súlyos nehézségei támadnak Európában. Vissza kell hoznia csapatait, és kísérletet kell tennie annak megelőzésére, hogy Ausztria szavazás útján egyesüljön Németországgal, vagy hogy német, magyar és jugoszláv együttműködéssel találkozzék északi és keleti határai mentén. Ilyen helyzetben Olaszország képtelen lenne, hogy egyidejűleg Anglia ellen irányuló terveket kovácsoljon a Földközi-tenger keleti medencéjének térségében, és rövidesen arra kényszerülne, hogy hozzájáruljon hajóhadának korlátozásához, és Abesszíniával kapcsolatban teljesítse a Népszövetség alapszerződésének XXII. cikkelyében előírt demilitarizálási kötelezettségét. Ha viszont továbbra is a németellenes irányzattal sodródunk, úgy gondolom, maga Mussolini ajánlhatja majd fel, a barátság kedvéért, Ausztriát Németországnak, amely azután, és valószínűleg Japán is, oly szörnyű nyomást gyakorol majd Angliára a gyarmatokkal kapcsolatban, hogy Olaszország szabad kezet kap a Földközi-tenger keleti övezetében. Amíg mi féken tartjuk Németországot, Mussolini teljes szabadságot élvez Afrikában. Ha nyíltan kijelentjük, hogy nem veszünk részt a németellenes kombinációkban és, főleg, ha ésszerűen barátságos viszonyba kerülünk Németországgal, akkor majd az európai egyensúly fenntartása Olaszország feladatává válik.

III. A Népszövetség

A fentvázolt politika azt jelenti, hogy Anglia, a biztonságot szem előtt tartva, Európával kapcsolatban visszatér hagyományos magatartásához — tehát nem kötelezi magát az erők európai regionális egyensúlyának egyik csoportosulása mellett sem. Egyetlen kivétel a nyugati védelmi garanciánk. Hogyan egyeztethető ez össze a Népszövetség támogatásával? Tökéletesen összeegyeztethető abban az esetben, ha felfüggesztjük részvételünket azokban az egyetemleges és automatikusan életbe lépő szankciókban, melyeket az alaptörvény X. és XVI. cikkelyei írnak elő. Azt hiszem, a Népszövetség fennmaradásának és aktivizálásának egyetlen módja e szankciók felfüggesztése. Az automatikus megtorlások voltak az alapszerződés legfőbb hibái; kezdettől fogva az volt az Egyesült Államok visszavonulásának oka, mert olyan akciókra kötelezte tagjait, amelyeket azok, helyzetüknél fogva, nem hajthattak végre. A Népszövetség gyökeres nehézségét az okozza (és ez a szuverén államok szövetségének velejárója), hogy a status quot csak abban az esetben változtathatja meg, ha ahhoz a közvetlenül

érdekelt államok hozzájárulnak. Viszont mindaddig, amíg a Népszövetségnek nem áll módjában, hogy biztosítsa a XIX. cikkely hatályosságát, a XVI. cikkely elkerülhetetlenül háborúhoz vezet, mert az minden, változtatásra törő erőszakos kísérlettel szemben a status quo fenntartására kötelez, végső esetben még háború árán is. Valójában a „kollektív biztonság” kifejezés hamarosan csupán néhány európai hatalom katonai szövetségét jelenti majd, melynek az a feladata, hogy a jelenlegi helyzetnek Németország előnyét szolgáló bármilyen kiigazítását megakadályozza. A Népszövetség gyengeségét mutatja, hogy francia befolyásra tevékenysége a múltban arra irányult, hogy egyoldalúan fenntartsa Németország hátrányos megkülönböztetését, most pedig, orosz befolyásra, antifasiszta szövetséggé válik. Ha a Népszövetség meg akarja tartani tagjait, vagy ezen túlmenően, arra törekszik, hogy azok számát megsokszorozza, — mert csak így érhet el eredményt, — az angol Commonwealth mintájára kell rendszerét felépítenie; tagjait ne kötelezze olyan akciókra, amelyek háborúval járhatnak, hanem mindenkor a körülményeknek megfelelő megegyezés legyen a közös akciók alapja. Ha ez a nézet megvalósul, a biztonság kérdése elsősorban regionális kérdéssé válik, bár a háttérben ott áll majd a Népszövetség, és revízióra bátoríthat, közvetítőként léphet fel, vagy ellenállhat az agresszióknak, ha tagjai a közös akciókban meg tudnak egyezni.

IV. Különválás az európai térségtől

A Népszövetség rendszerének ilyen felülvizsgálata után döntően fontos, hogy semmiesetre se képezzük részét az európai egyensúlynak, és (eltelkintve Franciaország és Belgium védelmének szavatolásától) függetlenítsük magunkat az automatikus európai kötelezettségektől; ez volt a múltban is a Birodalom biztonságának titka, mert míg az európai hatalmak maguk voltak kénytelenek Európa biztonságán munkálkodni, mi szabad kezet nyertünk másfelé. Ez életbevágóan fontos a következő okok miatt. Először is, Európa nem törekszik békés megegyezésre Németországgal, és, a revízió elől elzárkózva, az egyensúly politikája helyett továbbra is az elnyomáshoz ragaszkodnék mindaddig, amíg meg nem győződik arról, hogy nem vagyunk hajlandók a németellenes fronthez csatlakozni. Sőt, ha biztosra vehetné, hogy oda tud bennünket kényszeríteni, a németellenes csoport néhány hónapon belül kirobbantaná a háborút, mielőtt még Németország befejezte újrafegyverkezését. Másodsor, amilyen mértékben csökkentjük szerepünket az európai egyensúly fenntartásában, úgy növekszenek Olaszország feladatai, ami gyengíti a Földközi-tengeren és ez ugyanakkor minket erősít. Harmadsor pedig szabad kezet ad nekünk a Birodalom, — a Földközi-tenger és a Távol-Kelet védelmezésére, ami egyben — minthogy egyik irányban sem vállaltunk kötelezettséget — biztosítja befolyásunkat az európai béke fenntartására. És negyedszer, a Kelet-Európa iránti teljes érdektelenségünk kinyilvánításának, a Franciaországnak és Belgiumnak, nem provokált támadás ellen adott locarnói garanciánkkal egyetemben, az lesz az eredménye, hogy újabb európai háború esetén a német vezérkar valószínűleg változtat majd a Schlieffen-terven, és Kelet felé támad, miközben Nyugaton védekezésre szorítkozik. Nehéz lenne a következő európai háborúból annak végéig kimaradni, de nagy a különbség, hogy szabad kezünk van-e, vagy pedig kötelezettségeink alapján automatikusan benne vagyunk a háborúban valamelyik fél oldalán, ha valaki megindítja a háború gépezetét. Ha végleg elkötelezzük magunkat az európai egyensúly francia oldalán, Németországnak az ellenünk folytatandó háborúra is fel kell készülnie, és

megkísérli majd, hogy légierőjével sújtsa le ránk, remélve, hogy legerősebb ellenfelét gyengítve utat nyit tengerentúli utánpótlásának. Befejezésül, különállásunk biztosítja az egyetlen lehetséges, a dominiumokkal közösen folytatandó Európa-politikánk alapját, — és a hivatalosan nem deklarált együttműködésünket az Egyesült Államokkal a tengereken, azaz az USA a Csendes-óceánon, míg magunk az Atlanti-óceánon, ami a legbiztosabb módja, hogy megelőzzük a diktatúrák térhódítását az óceánok útvonalain, és ezzel biztosítsuk a fél világ szabad intézményeit.

V. A követendő diplomácia iránya

Néhány hét vagy hónap múlva döntő szakaszba kerülnek a következő kérdések: a Rajna-vidék újbóli megerősítése, az abesszín-kérdés felszámolása, az európai békéről folytatandó tárgyalások és végül a Népszövetség alaptörvényének revíziója. Nem hiszem, hogy e kérdések bármelyike is megoldható volna mindaddig, amíg Ófelsége Kormánya nem határozta el, hogy törölni kell a XVI. cikkelyben kimondott, önműködően életbelépő kötelezettségeket, hogy semmiestre sem harcol Ausztria és Németország egyesülésének megelőzésére, és — fenntartva a Franciaországgal és Belgiummal szemben Locarnóban vállalt kötelezettségeit, — nem vállal részt Németország bekerítésében, vagy valamely európai regionális egyensúly készítésében. Így, és csakis így válik lehetségessé világos állásfoglalásunk. Véleményem szerint céltalan lenne, ha azon az alapon kezdenénk tárgyalásokat Németországgal, amelyhez Franciaország, Oroszország és Csehszlovákia ragaszkodnak, — vagyis, hogy Kelet-Európában tartsuk fenn a jelenlegi helyzetet. Mindaddig nem lesz nyugalom Európában, míg világossá nem válik, hogy Ausztria és Danzig előbb vagy utóbb csatlakozhatnak Németországhoz, hogy vége a bekerítési politikának, melynek éppen az volt a célja, hogy távoltartsa Németországot Ausztriától, és mi pedig semmiféle regionális egyensúly-politikában sem vállalunk részt. Ausztria és Danzig ügyét nem szükséges most rendezni, de a szélesebbkörű tárgyalások sikerét csak az a felismerés biztosíthatja, hogy a mai álláspontunk szerint a kelet-európai helyzet revízióját záros határidőn belül végre kell hajtani. Ha megindítandó tárgyalásaink során nem fenti szempontokból indulunk ki, háborúba keveredhetünk, hogy Mussolinit Ausztriában tartsuk, vagy ismét visszavonulhatunk, mert nem jelentettük ki kellő egyértelműséggel, hogy az osztrák kérdésben érdektelenek vagyunk. Most kell mindezzel szembenéznünk és nem amikor már késő lesz. De Mussolinival sem kezdhünk tárgyalásokat mindaddig, míg ki nem jelentettük, hogy nem csatlakozunk semmiféle németellenes kombinációhoz, hajlandóak vagyunk Németországgal barátságra lépni, és Németországnak, mely nem maradhat elszigetelten az iránta ellenséges Európa közepén, nincs szüksége az olasz vagy japán szövetségre, hogy jogos helyét a nap alatt megtalálja. Ezt a politikát elsősorban Francia- és Olaszország, valamint a baloldaliak fogják gáncsolni, akik majd a Népszövetség nevében arra törekcszenek, hogy egy antifasiszta szövetséghez csatlakozzunk. Erre először az a válaszuk, hogy egyszer és mindenkorra szakítunk a szankciók automatikusan életbe lépő kötelezettségét előíró rendszerrel, de legalább is mindaddig, míg a XIX. cikkely egyaránt hatályossá és automatikussá nem válik. Másodszor pedig, nem leszünk hajlandóak, Németországra nyomást gyakorolni, hogy eltérítsük a Rajna-vidék remilitarizálásától. Az ott folyó erődtítési munkák valójában az európai béke ügyét szolgálják, mert gátolják a bekerítést. Harmadik válaszukként a nem provokált támadás esetére

vállalt locarno-i garanciánkat csak azzal a feltétellel tartjuk továbbra is érvényben, ha Franciaország feladja eddig folytatott bekerítő és elnyomó politikáját, amellyel tizennyolc éve az európai megbékélés minden lehetőségét meghiúsítja. Franciaország csak abban az esetben juthat biztonsághoz Európában és tengerentúli területein, ha idejében hozzájárul, hogy Németország Európában egyenrangúvá váljék, Kelet-Európában pedig döntő befolyásra tegyen szert; mi pedig valójában csak abban az esetben tudjuk erre rászorítani, ha Locarno-szavatoságunkat összekapcsoljuk azzal a határozott kijelentéssel, hogy semmiféle garanciát sem vállalunk a kelet-európai status quo fenntartására.

Ellenkező véleményekkel szemben én bízom abban, ha Németországnak igazságot szolgáltatunk, és visszanyerte egyenjogúságát, huszonöt éven át béke lehet a világban, mert a korszerű háború olyan megdöbbentően költséges, hogy egyetlen állam sem lesz hajlandó azt a mai, erősen felfegyverzett Európában vállalni, azok az alapvető okok pedig, amelyek a legutóbbi háborút kiváltották, — Törökország és az Osztrák-Magyar Birodalom akkor küszöbön állott felbomlása és az azt követő veszélyes rendezések — régen megszűntek. Ha a versaillesi szerződés szabta helyzet Németország javára módosult, azzal, nézetem szerint jó lehetőség nyílnék a tartós békére, és akkor a fegyverkezési verseny helyére a gazdasági újjáépítés kerülhetne. A végső döntés, hogy vajon ezt az irányt követjük-e, vagy pedig a veszély felé sodródunk, attól függ, hogy az angol külpolitika elég bölcs, határozott és erős lesz-e ahhoz, hogy szakítson az orosz—francia kombinációval; ezzel lehetővé tennék Kelet-Európa újjárendezését, és a bekerítést olyan regionális egyensúly váltaná fel, amelyben mi katonailag nem veszünk részt.

Öszinte híve:
Lothian

(Lord Lothian 1936. június 3-i levele
Anthony Eden külügyminiszterhez. Közli
Butler: i. m. 354 362. l.)

V.

Feljegyzés a Lloyd George és Hitler között Berchtesgadenben 1936. szeptember 4-én folytatott tárgyalásról (T. P. Conwell-Evans jegyzetei alapján)

Lloyd George du. 3-45 órakor indult el a Grand Hotelből a kancellár gépkocsiján annak vidéki kastélyába. Kíséretében voltak Ribbentrop nagykövet, dr. Schmidt, a német külügyi hivatal tolmácsa és T. P. Conwell-Evans.

A kocsii közeledtekor a kancellár már lefelé haladt a háztól az alpesi útig vezető széles lépcsősoron. Hitler szívélyesen üdvözölte Lloyd George-ot, akivel együtt ment fel a lépcsőkön dr. Schmidt társaságában, aki folyamatosan fordította beszélgetésüket. A kancellár egy igen széles folyosón át fogadó-szobájába vezette Lloyd George-ot, ahol egy olajfestmény előtt ültek le. „Ez Nagy Frigyes?” — kérdezte Lloyd George. Igen frappáns volt az azonosítás, mert a festmény egy gyermekről készült. Hitler válaszában megerősítette, hogy a kép valóban Nagy Frigyeszt ábrázolja, és ez az egyetlen portré, mely az élő modellről készült. Lloyd George azt mondta, úgy látszik a képen, mintha Frigyes szülei szigorától szenvedne. A kancellár mosolyogva nézett Lloyd George-ra, szeméből jóindulat és elismerés sugárzott.

A kancellár ezután kijelentette, nagyon örül, hogy Lloyd George-ot Berchtesgadenben üdvözölheti, és fokozza örömét az aznapi szép időjárás. „Csak jó

időben nyílik szép kilátás a távoli hegyekre, rossz időben még három méternyire sem lát az ember maga elé” — mondta Hitler.

Lloyd George közölte, hogy erről ő maga is meggyőződött, mikor vagy negyven évvel ezelőtt először járt Berchtesgadenben.

Hitler magatartása igen szerénynek és egyszerűnek tűnt. Nagy tiszteletet tanúsított vendége iránt, akiről alig vette le a szemét.

Ezután Hitler szerény mosollyal azt ajánlotta, hogy talán Lloyd George tenne fel kérdéseket. Hitler úgy vélte, ez lehetne a legmegfelelőbb bevezetés.

Erre Lloyd George nyugodt, meggyőző hangon elindította a tárgyalást. Kijelentette, sok év óta meggyőződése, hogy szükség van a két ország közötti egyetértésre. Már 1908-ban járt Németországban, hogy ott néhány szociális intézményt, elsősorban a betegbiztosítást, tanulmányozzon. Érdeklődése azóta sem szűnt meg, mindig kíváncsún tartotta a két ország szoros együttműködését. A háború okozta tragikus események után is erre irányult munkálkodása. Közeledésük feltétlen szükségszerűség, nem csupán a két nemzet jólétének fellendítésére, de a nyugati civilizáció fenntartásának biztosítására is.

Hitler olyan feszülten figyelt, mintha minden szót megértett volna. Az erre következő fordítás alatt Hitler dr. Schmidt felé fordult.

Válaszában Hitler is azt fejtette, hogy már mint fiatal embernek legheőbb vágya volt a két ország közötti egyetértés megteremtése. Ez volt az álma. A közelmúlt évek során is szakadatlanul ez a cél lebegett előtte, és ebben nem kételkedhetik senki sem, aki a háború utáni tevékenységét figyelemmel kísérte. Ő mindenkor elismerte az angol birodalom életbevágóan fontos érdekeit. Az angol —német flottaegyezmény a bizonyíték erre. Úgy gondolja, hasonlóképpen Anglia is ismerje el a maga részéről Németországnak érdekei biztosítására irányuló követeléseit; elsősorban vonatkozik ez Németországnak a kontinensen betöltött helyzetére, és ahhoz a feladatához, hogy lakosságának életszínvonalát a megfelelő szinten tudja tartani. Egyetért Lloyd George-zsal, hogy országaik együttműködésén múlik a világ civilizációjának jövője. Nem tartja szükségesnek, hogy bővebben foglalkozzék itt az angol és a német nép jellegzetes tulajdonságaival. E két rokon népnek a civilizáció fenntartására irányuló együttműködéséről vallott nézetei közismertek, és ezért a német nép örömmel üdvözli az erős brit birodalmat. Ezzel kapcsolatban a kancellár a bolsevizmusban rejlő fenyegető veszélyt taglalta. Bár tagadhatatlan, hogy Oroszország katonai ereje egyre félelmetesebb arányokat ölt, jelenleg mégis inkább az a bomlasztó hatás aggasztó, amellyel az európai nemzeti államok létét fenyegeti, és nem az ideológiáját kardjával terjesztő katonai nagyhatalom nyugtalanítja. A bolsevik veszélyre vonatkozó nézeteit egyesek megszállottságnak tekintik. Még azon az áron is, hogy fanatikusnak tartják, kötelessége népét szüntelenül figyelmeztetni, legyen résen a felforgató erőkkel szemben. Tapasztalata szerint Anglia népe, úgy látszik, képtelen felismerni, hogy mi van készülőben, de a németek ismerik a szovjet-rendszerben rejlő veszélyt, mint ahogy ő maga is már személyes tapasztalatból tudja, mit jelent egy országra nézve a kommunizmus. Az orosz kommunista állam és az a támogatás, melyet a lakosság egyes szektorainak részéről minden országban élvez, olyan jelenség, melynek súlya felér a legnagyobb történelmi eseményekkel, és éppen annyira jelentős, mint pl. a népvándorlás vagy a mohamedánok betörése Európába. Miért nem látják ezt a népek tisztábban? Anglia és Németország egymáshoz való közeledésének a legnagyobb fontosságot tulajdonítja; Nyugat-Európa államainak konszolidációját leginkább e két állam tudná megvalósítani.

Lloyd George kijelentette, őszintén egyetért ezekkel az irányelvekkel. Elismerte, hogy Oroszország katonailag fenyegetést jelent. Legutóbb két, Oroszországot járt angol tájékoztatta őt arról a szörnyű fegyverkezésről, amit ott folytatnak; ugyanakkor mégis egyetért Hitlerrel abban, hogy jelenleg nem kell onnan kiinduló katonai támadástól tartani. De hogyan járjanak el a pillanatnyi helyzetben? Melyik az a közvetlenül küszöbön álló feladat, amelynek megoldására Anglia és Németország egyesítsék erőiket, hogy úrrá legyenek ezeken a veszélyeken? Világos, hogy minden a következő locarno-i konferencia sikeres kimenetelétől függ. Nem tudja, hogy azt a jövő hónapban, vagy novemberben tartják-e meg, de biztos abban, ha ott az elkövetkező két-három hónap során nem egyeznek meg, a helyzet igen súlyossá válhat, és abban az esetben Anglia és Németország útjai különválnak. A két kormánynak mindent el kell követnie, hogy sikerrel záruljon ez a konferencia. Európának gondoskodnia kell védelméről, és ezt biztosítani lehet, ha Anglia, Franciaország, Németország és Olaszország, valamint a kicsiny, de földrajzi helyzete folytán kulcspozíciót betöltő Belgium összefognak. A helyzet sürgetően követeli, hogy új alapon éllesszék fel Locarnot, és az új alapot az összes résztvevő ország egyenjogúsága jelentse. Stresemann idejében az egyes hatalmak nem egyenlő feltételek mellett vettek részt a locarno-i paktumban, de ma más a helyzet, mert a Führer fáradozásai nyomán Németország elérte egyenjogúságát.

Lloyd George, méginkább a lényegre törve, megkérdezte a kancellárt, lát-e olyan nehézséget, ami gátolhatná a konferencia sikeres kimenetelét.

Hitler egyetértett azzal, hogy Németország, Franciaország, Anglia és Olaszország szempontjából, Belgiumot nem is említve, egyaránt fontos, hogy Locarnot az említett új alapon felelevenítsék. Németország egyenjogúsága ebben a vonatkozásban elengedhetetlen előfeltétel. Erről további vitának helye nincs. Nem gondolja, hogy az említett országok népei részéről ezzel kapcsolatban nehézségek merülhetnének fel. A mai Németország nézetei teljességgel megváltoztak; nyugati határainak rendezését kielégítőnek tartja, ami lehetővé teszi, hogy garanciális paktumokban részt vegyen.

A konferencia sikerét más oldalról fenyegetheti veszély; Moszkva befolyása jelenthet ilyen veszélyt. Oroszország törekvése arra irányulhat, hogy nyomást fejtessen ki a konferencia hatáskörének kiszélesítésére, ami azután bizonyos keleti problémák megvitatását is lehetővé tenné. Már most látja, ha nem járnak el kellő körültekintéssel, a legszerteágazóbb kérdések kerülhetnek ott napirendre — esetleg még olyan problémák is, amelyek az orosz—japán viszonyt érintik. A konferencia eltérne célkitűzéseitől, elsekélyesednék, ott jóformán minden kérdésről tárgyalnának, és végül is az értekezlet kudarccal végződne. Nagyon fontos, hogy a tárgyalandó témakört előre és szabatosan definiálják, és annak megfelelően szigorúan behatárolják.

Hitler úgy gondolja, hogy ebben a vonatkozásban éppen Angliát terheli leginkább a felelősség. Igen lényeges, hogy az angol kormány akadályozzon meg minden kísérletet, melyek további témák napirendre tűzését erőltetnék. Anglia az a nagyhatalom, amely leghatásosabban tudja ezt megakadályozni.

Lloyd George itt élt az alkalommal, és rátért a lényegre. A nehézségeket úgy lehetne legegyszerűbben kiküszöbölni, ha kijelentik, hogy ez az értekezlet, mint azt neve is mutatja, kizárólag a Locarno-hatalmak ügye. Egyetlen célja, hogy a Nyugat-Európában jelenleg fennálló tényleges helyzetet biztosítsa. Más kérdéseket, mint pl. a kelet-európai problémákat, egy későbbi értekezleten lehetne megvitatni. A kancellár, mondta Lloyd George, kijelentette, hogy Német-

ország bizonyos körülmények között hajlandó a Népszövetségbe visszatérni. Majd hozzáfűzte: „A Népszövetségben lehetőség nyílik bármilyen kérdés tárgyalására, ideértve a Kelet-Európát érintő kérdéseket is. Ezért egyik-másik kérdéssel kapcsolatban Németország bátran kijelenthetné, hogy azok nem tartoznak a locarnoi konferenciára, tárgyalják azokat egy későbbi időpontban a Népszövetségben, vagy ha úgy kívánják, egy másik értekezlet keretében.”

Lloyd George fentieket kiegészítette még azzal, hogy, amennyiben ezt az irányt követik, Hitler biztosan számíthat rá, hogy az angol kormány támogatni fogja a konferencia hatáskörének korlátozását célzó elképzeléseket.

Lloyd George nem tagadta, hogy a kormány tagjainak nézetei megoszlanak. Egyesek nehézségeket okoznak, mint azt Duff Cooper legutóbbi, Párizsban elhangzott sajnálatos beszéde világosan mutatta. Viszont megbízható támaszuk a miniszterelnök, aki azonban kissé határozatlan. Ha a német kormány az általa most vázolt kézenfekvő irányt követi, az angol kormánynak nem marad más választása, mint hogy ezt a politikát támogassa, és ezzel egyidejűleg az angol közvélemény támogatására is biztosan számíthatnak. Lloyd George szólt Hitler külpolitikai vonatkozású beszédeiről, és kijelentette, hogy azok kifogástalanok voltak, azokban, az angol közvéleményre gyakorolt hatásuk szempontjából, egyetlen hibát sem vétett. Boldogan ismerte el, hogy azok az angol—német kapcsolatok hasznos fejlődésére nagyon értékesek voltak.

A francia kormány magatartásával kapcsolatban Lloyd George elmondta, hogy a francia—orosz megállapodás igen komoly nehézséget jelent. Ennek ellenére a leghatározottabban sürgeti a német kormányt, működjenek közre annak érdekében, hogy a locarnoi értekezlet eredményesen végződjék. Mint volt miniszter, aki számos nemzetközi értekezleten vett részt, és e tárgyalásokon bőséges tapasztalatokat szerzett, a nézeteit bátorkodott fentiekben előadni.

Hitler egyetértően bólintott. Ha siker koronázza a locarnoi tárgyalásokat, a kelet-európai kérdések simán rendezhetők lesznek, ha előzőleg az erős nyugati tömb érdekszférájába vonja Csehszlovákiát, Romániát és Litvániát.

Hitler azzal folytatta, mindig szívesen gondolt egy Franciaország, Nagy-Britannia és Németország között létrejött háromhatalmi egyezményre, mire Lloyd George közbevetette és „Olaszország”.

Hitler azt válaszolta, Olaszország bármely pillanatban hajlandó csatlakozni, és semmiféle nehézséget sem fog okozni.

Lloyd George itt újra közbeszólt. „Hajlandó-e Németország egy esetleges háromhatalmi légi egyezményben részt venni?”

Hitler azt válaszolta „igen, de csak abban az esetben, ha a három hatalom közös védelmi rendszert állít fel, egyébként nem”. Már kísérletet is tett ilyen természetű szerződések kötésére, és első lépésként létrejött a flotta-egyezmény, mely garantálja Anglia elsőségét a nyílt tengereken, és ugyanakkor biztonságot nyújt Németországnak a Balti-tenger térségében. Franciaország nem fogadta el a szárazföldi haderőre vonatkozó javaslatait, és ez arra kényszerítette, hogy figyelemmel Németország sebezhetőségére, ő maga tegye meg a szükséges intézkedéseket hazája biztonságára.

Lloyd George kijelentette, ő úgy az alsóházban, mint másutt is, nyilvánosan tanújelét adta, hogy ezeket a lépéseket szükségesnek ítélte, és most sem habozik, hogy ennek a nézetének újra hangot adjon. Megállapította, ezeket az intézkedéseket az indokolja, hogy megghiúsultak a nagyhatalmak leszerelésére irányuló tárgyalások, és ugyanakkor tekintetbe kellett venni a közelmúltban létrejött francia—orosz szerződést is.

Hitler azzal folytatta, nem tekinti kellemes feladatnak az újrafegyverkezést. Szívesebben fordítaná a megnövekedett költségeket hazája fejlesztésére. Igaz ugyan, hogy a fegyverkezés munkaalkalmakat teremt, de ez nem jelent egyben produktív munkát. A biztonságuk növelésére tett intézkedései nem fokozták népszerűségét. Másfelől viszont ő nem diktátor; a német nép vezetőjének tekinti őt, és, mint kellemetlen szükségszerűséget, elfogadta intézkedéseit. Ha viszont létrehoznának egy közös európai védelmi rendszert, az egyes nemzetek csökkenő katonai védelmi kiadások mellett is megvédehetnék biztonságukat. A Franciaország, Anglia és Németország közötti megegyezés e kérdés egyetlen megoldása, mert a többi államnak nincs döntő jelentősége, ha az európai béke megőrzéséről kívánunk gondoskodni; Lengyelországban ugyan tekintély-uralmi rendszer van kormányon, de az nem élvez olyan nemzeti támogatást, mint amely a német kormányt oly erőssé teszi.

Lloyd George közbevetette, hogy Pilsudszky halálával a lengyelek elvesztették nagy vezetőjüket.

Hitler azzal folytatta, hogy a balti államok, jelentéktelen területük és földrajzi fekvésük folytán nagyon gyengék. Csehszlovákia a Szovjet-Oroszországgal fennálló szövetsége következtében pozitív veszélyt jelent. Fényképes bizonyítékaik vannak arról, hogy Csehszlovákia milyen katonai lehetőségeket biztosított területén Oroszországnak. Nyilvánvaló tehát, hogy Európa pacifikálása szempontjából döntő jelentősége lenne egy erős nyugati tömbnek.

Hitler, rövid szünet után, a spanyol helyzetről beszélt. Nagyon aggasztják az ottani körülmények. Ott mutatkoznak meg tragikus jelentőségükben azok a bomlasztó erők, amelyeket Oroszország támogat, és amelyekre már fentebb utalt. Spanyolország példázza azt a veszélyt, amely Európát fenyegeti. A nemzeti hagyományok fokozatos aláaknázását, valamint a törvény és rend összeomlását. Spanyolországban a baloldal sikere nem a spanyol kormány, hanem az anarchista szovjet rendszer győzelmét valósítaná meg. Más szóval, a barbárság győzelmét. És az átterjedne Franciaországra és Csehszlovákiára és utána, szövetségesként biztosan megjelennek Oroszország is a színen. Németország szigetté válnék a bolsevizmus tengerében.

Lloyd George megjegyezte: „Ez lenne Anglia sorsa is.”

Hitler azzal folytatta, hogy ilyen helyzet mérhetetlen veszélyt jelentene Németországra. A németek igen keskeny mesgyné élnek. Kivételük legkisebb csökkenése is már súlyosan érintené gazdasági helyzetüket, és ha a környező világuk szovjet rendszerbe, vagy anarchiába zuhanna, az végzetesen aláaknázná Németország gazdasági életét, és országuk elszegényednék. Ez kihatna az élelmiszerellátásukra, és az inséges területeken terjedne a morális fertőzés. Láttuk, hogy az anarchia győzelmét követően mi történt Spanyolországban. A német nép fegyelmezett és józan, de inség idején ennek ellenére sem tudna a fertőzésnek ellenállni, és a szélsőséges irányzatok kilengéseinek áldozatává válhatnék. Ebben közvetlenül a háború után volt már részünk. Ma a franciákat is hasonló veszély fenyegeti. Ezért tehát természetes, hogy a németek inkább a franciaországi jobb-, mint a baloldallal, Spanyolországban pedig a nacionalistákkal rokonszenveznek.

Válaszában Lloyd George kijelentette, Hitler Spanyolországra vonatkozó nézeteivel nagyjából egyetért, de Angliában az emberek többsége nem látja tisztán a spanyolországi helyzetet. Úgy tűnik, hogy Spanyolországban két szélsőséges elem között folyik a küzdelem. Utalt a nemzetiek badajosi tömeggyilkosságára, amelynek több, mint ezer fogoly esett áldozatul, és hozzáfűzte, hogy barbárok küzdenek mindkét oldalon. Mindkét fél szélsőséges szemléletű. A fel-

kelők csupán egyoldalú militaristák. Franco nem államférfi; vezetőjük, pedig jóformán semmi háborús tapasztalattal sem rendelkezik. Primo de Rivera legalább utakat építtetett, melyeken a gépkocsik bizonyos fokú biztonsággal közlekedhetnek. Ennél a megjegyzésnél Hitler elmosolyodott.

Lloyd George azzal folytatta, hogy Franco és barátai reakciós militaristák. Mennyire más a helyzet Németországban, ahol Hitler hosszú időn át keményen küzdött a krónikussá vált zavargások ellen. Tízennégy éven át folytatott politikai munkájával és a német nép nevelésével új szellemet ébresztett hazájában. Helyreállította a haza jövője iránti bizalmat és hitet, és reményt nyújtott, mely az élet minden területén éreztette hatását. A spanyolországi katonai párt mögött viszont nem áll más, mint a nyers militarista erőszak. A küzdelem valószínűleg sokáig elhúzódik, és ezért, semlegességük megőrzésében, a nagyhatalmaknak igen gondosan és körültekintően kell eljárniuk. Helyeselte a német kormány ez irányú politikáját. A locarno-i értekezlet eredménye valójában attól függ, milyen magatartást tanúsítanak a nagyhatalmak a spanyolországi eseményekkel kapcsolatban. A francia miniszterelnök, Blum, azon van, hogy Franciaország csatlakozzék az új locarno-i paktumhoz, de álláspontja miatt jelentős ellenzékkel kell szembenéznie. Helyzete, mely már most is igen nehéz, végleg elviselhetetlenné válnék, ha a Locarnóban tárgyaló többi állam a nemzeti Spanyolország mellé állna ahelyett, hogy megőrizné leghatározottabb semlegességét. Az új locarno-i egyezmény tagjaként Blumnak igen nehéz akadályt, a francia—orosz szövetségi szerződést kell leküzdenie. Csatlakozásával ezt a szövetséget valójában mellékvágányra terelné, és eljárása igen erős ellenállást váltana ki. Vissza kell ugyanis emlékeznünk, hogy ezt a francia—orosz szerződést a francia jobboldal, és nem Blum, a szocialista, kötötte. Ez csak súlyosbítja feladatát. Ha tehát, ismételte Lloyd George, Németország, vagy bármely más Locarno-hatalom állásfoglalása a spanyol nacionalisták iránti rokonszenvről tanúskodnék, úgy Blum helyzete tarthatatlanná válik. Ezzel túl nagy terhet venne magára, nem kapná meg a csatlakozáshoz szükséges felhatalmazást. Ez kudarchoz vezetne, és az azt követő káosz viszont Oroszország esélyeit növelné.

Lloyd George azzal folytatta, hogy véleménye szerint a spanyolországi harcok sokáig tartanak majd. Ha a locarno-i tárgyalások sikeresen végződnek, a részt vevő nagyhatalmak felajánlhatják Spanyolországnak közös jószolgálatukat és az ország rendjének helyreállítására irányuló, intervenció nélküli támogatásukat.

Hitlerre láthatóan nagy hatással volt ez az érvelés, és különösen feltűnt, mennyire kedvére volt a saját tízennégy évi kemény munkájának eredményeire történt utalás. Gondosan figyelt a tolmácsolásra, majd javasolta, hogy a további tárgyalásokat napolják el, és most menjenek teázni. A lépcsőn lefelé menet folytatták beszélgetésüket, és Hitler elismerte, hogy a nemzetiek győzelme Spanyolországban diktatúrához vezetne, ami legkevésbé sem volna örvendetes. Ez világosan mutatta, hogy Lloyd George érvei célba találtak.

A Lloyd George és Hitler között folytatott politikai tárgyalás végeztével a kancellár azt javasolta, menjünk mindannyian teázni. Így tehát mind az öten, a kancellár, Lloyd George, Ribbentrop, Conwell-Evans és dr. Schmidt (a hivatalos tolmács) lementünk a lépcsőkön, lent pedig bevezettek minket egy rendkívül tágas fogadó-terembe, amelynek mindössze egy hatalmas ablaka volt — egy különlegesen nagy, színpadi függöny méretű, töretlen síkú üveglap — mely lenyűgöző látványra, a bajor és osztrák Alpokra, és a távolabbi völgyben tisztán látható Salzburgra nyílt. Ez a látvány oly megkapóan szép volt, hogy szinte elállt a lélegzetünk. Egyik sarkában e nagy teremnek, mely egy régi kastély nagy

halljára emlékeztetett, leült a társaság, hogy teáját, vagy kávéját inkább, elfogyassa. Lloyd George a kancellár és Ribbentrop között ült.

Néhány perc múlva a kancellár felszólította a fehér katonai zubbonyokban felszolgáló SS-gárdistákat, hagyjanak mindent az asztalokon, mert mi is ki tudjuk magunkat szolgálni. Mint mondta, nem akart semmi további formalitást.

A kancellár ezután megkérdezte Lloyd George-ot, hogyan jött Berchtesgadenbe. Lloyd George azt válaszolta, hogy Münchentől gépkocsin tette meg az utat a nagy autópályán. A kancellár láthatóan megörült a válasznak, és nyilvánvaló volt, hogy Németország újjáépítésének keretében ezeknek a nagy autópályáknak a létesítése kedvenc tervei egyike volt. Nagy lelkesedéssel kezdett erről a témáról beszélni. Mint mondta, három úttípus terveit készítették el, ezek: körzeti, ill. helyi jellegű utak, országos hálózat kb. 54 000 km összhosszúságban és mintegy 7000 km-nyi nagy autópálya. Terveik szerint az utépítési munkák négy évet vesznek igénybe. Eddig (1936 szept.) 1000 km-t építettek meg. A jövő évben 2500 km-nyi út készül, és remélik, hogy az azt követő esztendő végére már 7000 km áll a forgalom rendelkezésére.

Lloyd George kifejtette, milyen nagyra értékeli ezt a teljesítményt, és közölte, hogy hazájában ő is hasonló munkát szándékozott megkezdeni.

Kitűnt, folytatta a kancellár, hogy az autópályák használatba vételével lényegesen csökkent a balesetek száma. Megfigyelték, hogy az autópályák megnyitását követően az autósok nyolc napig igen gyorsan hajtottak, de további tizennégy nap után rájöttek, hogy nem kell óránként 120 km-es sebességgel vezetni. Áttértek a 80 km-es átlagsebességre, és ilyen tempóban is rekordidő alatt értek célba, mert az autópályák forgalmi viszonyai mellett nem kellett sem fékezniük, sem megállaniuk. Nem voltak idővesztéseget jelentő útkeresztelések, és ami az autópályákra történő ráhajrást, illetve az onnan való lehajrást illeti, arra olyan megoldást terveztek, amely lehetővé teszi a forgalom lebonyolítását a sebesség csökkentése nélkül. Már is csökkent a balesetek száma az autópályákon, és építésük (Dr. Todt) szerint az egyéb utak baleseteinek, becslés szerint, mindössze 35 százaléka következik be ezeken az új utakon — ami kétharmados csökkenésnek felel meg.

A kancellár, mint elmondta, olyan törvényt léptetett életbe, mely a tehergépkocsik kivételével eltörölte a gépkocsik adóját. Intézkedésének eredményeként a Németországban üzemben tartott gépkocsik száma félmillióról már ezideig 1 800 000-re emelkedett.

A kancellár azután áttért az autópályák finanszírozásának kérdésére. Nagy lelkesedéssel beszélt. Elmagyarázta, elsősorban Lloyd George-nak szánt válaszként, hogy az utépítéseknél foglalkoztatott dolgozók nagyjából nem szakmunkások, akik ezért a munkáért havi 120 márka fizetést kapnak. Elmondta a kancellár, hogy ugyanezek az emberek korábban havi 60 márka munkanélküli segélyben részesültek, és így az állami kiadásokban mutatkozó költségtöbblet munkásonként a jelenleg kifizetett összeg 55 százaléka.

Nos, folytatta a kancellár, minden munkabérre fordított összeg 37 százaléka adók alakjában visszatérül. Más szóval, a munkabér minden egyes márkája 37 pfennig adóbevételt jelent (vagyis 1 shilling munkabér után 3.7 pence fizetendő). E két tényezőt figyelembe véve (a munkanélküli segélyt és az adótérítést) az autópályán dolgozó munkásoknak kifizetett többletköltség 25 márkával volna egyenlő. Ami azt jelenti, fejezte be a kancellár, hogy míg az autópálya egy adott szakaszára az állam 600 millió márkát előlegez, a többletkiadás valójában csak 230 millió márkára rúg, minthogy 400 millió márka megtérül a ki nem fizetett munkanélküli segélyek és az adóbevételek emelkedése révén.

Kiemelte a kancellár, hogy a szakképzetlen munkások részére teremtett munkaalkalmak következtében ennek a kategóriának az életszínvonala emelkedett, és ez kihatott az egyéb, szakképzett munkásokkal dolgozó iparok foglalkoztatottságára is. Minthogy az előbbieket most cipőt és ruhát vásárolhatnak, munkát adnak a cipészeknek és szabóknak. A foglalkoztatottság fellendülésével párhuzamosan az állami bevételek legutóbb, az adóztatás emelése nélkül is, 20 százalékkal haladták meg a múlt év négy azonos hónapjának számszerű adatait.

Megnövekedett állami bevételei következtében a kormánynak már nem lesz szüksége arra, hogy az útépités költségeit kölcsönökből fedezze. Így a példaként említett 200 millió márka többletköltséget felemészítő útszakasz kiadásait állami bevételekből fogják fedezni, elsősorban benzinre, tehergépkocsikra és a távolsági személyszállító autóbuszokra kivetett adókból — ez az egyetlen kocsitípus, amelyet megadóztatnak. Az autópályák mentén felállított összes benzinkút állami tulajdonban van. A jövőben nemcsak a folyó kiadásokat fogják az állami bevételekből fedezni, de futja majd az erre a célra már korábban felvett kölcsönök törlesztésére is. A tehergépkocsik adóztatása nem jelent további anyagi megterhelést a szállítási vállalkozókra, folytatta a kancellár, mert az autópályák használatával megtakarításokat érnek majd el. Így pl. a München—Berlin közötti távolság 100 km-rel csökken, és ezzel együtt csökken természetesen a kocsik benzinfelhasználása és a gumiabroncsok kopása is.

Ezt követően a kancellár négyéves tervéről beszélt, amelyet a következő héten Nürnbergben szándékozik bejelenteni. Beszélt azokról a műanyagokról, amelyeket Németországnak a következő négy év alatt elő kell állítania; gumit, benzint, amelyből már elérték az 1,700 000 literes termelést, és pamutot kell gyártaniuk. Feltétlen szükségszerűség, hogy ezeket a műanyagokat előállítsák, és ezzel felszabadítsák a rendelkezésre álló külföldi fizetési eszközöket a lakosság létfontosságú szükségleteinek, mint tojás, vaj, sajt, hús és zsiradék behozatalára, mert ezekben a cikkekben, bármilyen belterjesen művelték földjeiket, nem voltak önellátók. Népének meg kell értenie, hogy mindaddig, míg ezeket a nyersanyagokat előállítják, a fontosabb élelmiszerekből csak hiányos ellátásra számíthatnak, de ő mindenkor feltárja a való helyzetet, és a nép megérti, mennyire fontos, hogy a jelenlegi időszakban megbékéljenek ezekkel a korlátozásokkal. Bízunk benne, a vezetőjükben; ő nem diktátor. Megértik, hogy milyen nehéz körülmények között él az ország. Ennél a résznél a kancellár igen lendületesen beszélt, és közben célzást tett arra a tényre, hogy Angliában nem értik meg, milyen nehéz Németországban a megfelelő életszínvonalat elérni és fenntartani.

Másnap, 1936. szeptember 5-én, Lloyd George küldöttségének minden tagját meghívták Hitlerhez teára. Hitler ez alkalommal is elküldte autóját Lloyd George-ért. A fogadáson megjelentek Ribbentrop és felesége, valamint Henckel, Ribbentrop sógora. A kocsik érkezését Hitler most is a lépcsőn várta, és ott üdvözölte Lloyd George-ot. Kettesben megvárták a küldöttség tagjainak megérkezését, akiket azután sorban bemutatottak a kancellárnak. Ezt követően Lloyd George és Hitler vezetésével felmentek a nagy fogadó-terembe, melynek hatalmas méretű ablakából a bajor Alpok panorámája látható. A teázáshoz a következő sorrendben helyezkedtek el: Lloyd George, Ribbentrop, Hitler, Lloyd George felesége, dr. Schmidt (a hivatalos tolmács), Lord Dawson, Tom Jones, Gwilym Lloyd George őrnagy, Henckel, majd Meissner, Hindenburg volt belügyi államtitkára, a köztársaság volt elnöke és jelenleg Hitlernek, mint államfőnek, belügyi államtitkára; az ő szomszédja Conwell-Evans volt, aztán Ribbentrop felesége következett, aki Lloyd George mellett ült, és így bezárta a

kört. Közben Sylvester fényképész, Ciné-Kodak gépevel kezében, fel-alá járt a teremben és felvételeket készített a társaságról. A fényképezéssel nem alkalmazkodott, és nem látszott, hogy az zavarta volna a kancellárt. Egy ideig általános társalgás folyt, majd egyszerre azon vettük magunkat észre, hogy mindannyian Lloyd George és Hitler beszélgetésére figyelünk. Nehéz lenne azt a légkört leírni. Úgy tűnt, mintha az hirtelenül ünnepélyessé vált volna. Felismertük, hogy a brit államférfi, aki a nagy háború idején a birodalmat vezette, és a nagy vezér, aki Németországot mai helyzetére felemelte, azonos talajon állnak. Mintha a két nép megbékélésének jelképes aktusának lennénk tanúi. Mindenki feszülten figyelte ezt a megindító élményt. Rövid szünet után a kancellár intett az egyik felszolgálónak, aki erre behozta a kancellár ezüst keretes, Lloyd George-nak dedikált fényképét. Ezt Hitler átnyújtotta Lloyd George-nak, aki felállt, és kézfogással mondott meleg köszönetet a Führernek.

Lloyd George megkérdezte a Führert, hozzájárul-e, hogy ezt a képet Foch, Clemenceau és a nagy háború többi vezetőjének fényképe mellé állítsa.

A kancellár azt válaszolta, hogy ez ellen nincs kifogása. Ha viszont fényképét Erzberger vagy Bauer mellé akarnák állítani, erélyesen tiltakoznék. Mert nem azon van a hangsúly, hogy Németország elvesztette a háborút. Ez bármely országgal megeshet, és önmagában nem is szégyen. A lényeg abban a magatartásban jut kifejezésre, ahogyan ezt a vereséget a népek azok a szerinte legsilányabb elemei fogadták, akiket az események szerencsétlen összejátéka abban az időben a felszínre vetett. Nem él bennük gyűlölet volt ellenségeik iránt. Mindannyian megértették, hogy katonák voltak, egyszerűen kötelességüket teljesítették, harcoltak hazájukért. Mi, a magunk részéről, ugyancsak kötelességünket teljesítettük. Haraggal és gyűlölettel viseltetünk viszont a német nemzet akkori hitvány képviselői iránt, akik 1918-ban elárulták hazájukat.

Hitler ezután Lloyd George felé fordult, és így folytatta: „Azt is felismertük Németországban, hogy ha a szövetségesek a háborút megnyerték, azt elsősorban nem katonáik győzelmeinek, hanem egy nagy államférfinek köszönhetik, aki nem más, mint Ön, Lloyd George Úr. Ön volt az, aki népének a győzelemre irányuló akaratát ébren tartotta. Mindig is ez volt a véleményem, és örülök, hogy ezt személyesen mondhatom el Önnek.” Akárcsak a katonák, mondta Hitler, ő (Lloyd George) is teljesítette kötelességét, mikor hazája érdekeit védte, és ezért nem gondolkodik rá a németek gyűlölettel. Ezért nem tiltakozik legkevésbé sem az ellen, hogy fényképe azoknak a nagy államférfiaknak és katonáknak a társaságába kerüljön, akik az arcvonal túlsó oldalán szolgálták becsülettel hazájukat.

Hozzá fűzte a Führer, ha akadt volna 1918-ban alkalmas államférfi Németországban, másképp alakult volna a helyzet. Ha ő maga, ahelyett, hogy nyolc millió német katonával együtt állandóan, még néger katonákkal is szembe kerülve, halálos veszedelemben forgott, annak idején mint államférfi cselekedhetik, úgy gondolja, elhárította volna Németország bukását.

Lloyd George válaszában kijelentette, mélyen meghatják a Führernek személyével foglalkozó szavai, és büszkeséggel tölti el, hogy mindezt a kor legnagyobb németjétől hallotta. Teljes mértékben egyetért Hitler véleményével, és osztja nézetét, hogy egy tehetséges német államférfi elháríthatta volna a katasztrofát; egyébként emlékiratának utolsó kötetében, amelyen most dolgozik, megállapította, ha 1918 szeptemberében, októberében és novemberében Hitler áll Németország élén, az általa vezetett tárgyalások jobb békéhez vezettek volna. Mert ahogy az ügyek akkor álltak, nem is kerülhetett sor tényleges tárgyalásokra, minthogy teljes összeomlása folytán Németországnak nem volt olyan hivatalos szerve, mellyel tárgyalni lehetett volna.

Lloyd George elmondta egy beszélgetését, melyet 1919-ben folytatott Foch marsallal, akit megkérdezett, mint vélekedik Ludendorffról és Hindenburgról.

Foch azt válaszolta, hogy Ludendorff „jó katona”, Hindenburg pedig „jó hazafi”.

Hitler egyetértően bólintott és kijelentette, Ludendorff is jó hazafi, de lángoló hazaszeretete következtében annyira fanatikussá vált, hogy személyekről vagy dolgokról kialakult véleményét képtelen volt megváltoztatni, makacsul kitartott érzelmei mellett. Nem volt rugalmas, és nem tudott a változó körülményekhez alkalmazkodni, de vitathatatlanul jó katona volt, és ha 1918-ban rátermett államférfi állt volna mellette, aki politikailag támogatja, Németország nem zuhan akkor olyan mélyre.

Lloyd George ezután arról beszélt, milyen szerencse Európa szempontjából, hogy erőskezű vezetők vannak kormányon. Németországot 1914-ben gyenge emberek kormányozták. Erőskezű ember megakadályozta volna, hogy Európa nemzeti háborúba keveredjenek. Egy erőskezű államférfi már önmagában is a béke garanciája.

Hitler egyetértett ezzel. „Ha a világ méltányolná, hogy Németország 1918-ban bekövetkezett összeomlását követően első és legfontosabb feladatát abban látta (Hitler), hogy visszaállítsa hazája nemzetközi becsületét és hitelét, jobban megértenék politikáját. Németország annyira mélyre zuhant, hogy bizonyos kérdések megoldásához kissé esőkönyösebben kell ragaszkodnia, mint azt a normális körülmények között élő országok tennék, és ezért boldog, ha olyan külföldi államférfiakkal találkozik — mint elsősorban Lloyd George —, akik megértik ennek szükségességét. Lloyd George az egyetlen háborús miniszter, aki ezt megértette, és mint a Németországgal rokonszenvező nagyon kisszámú mai angol államférfiak egyike, legutóbbi beszédeiben világosan kifejezésre is juttatta, hogy teljes mértékben felismerte Hitler ezirányú különleges feladatait.”

Lloyd George azt válaszolta, a Führer ténylegesen megvalósította azt a célt, amelyet maga elé tűzött. Helyreállította Németország becsületét és egyenjogúságát, amit most a egész világ elismer. Angliában a közvélemény egyre fokozódó mértékben adja tanújelét, hogy megérti Hitler helyzetét, és aggódva várja, hogy a két ország között mielőbb megvalósuljon a legszorosabb együttműködés.

A Führer kifejtette, szenvedélyes érdeklődéssel figyeli e megértés fejlődését, és legutóbb azzal bizonyította az erre irányuló politikáját, hogy legjobb emberét küldte nagykövetségként Londonba.

Lloyd George azt válaszolta, hogy az angol nép Ribbentrop személyes tulajdonságaitól és a Londonban kialakított baráti kapcsolataitól teljesen függetlenül is örömmel üdvözli kinevezését, mert úgy látják, ebben a kancellárnak az a szándéka jutott kifejezésre, hogy legmesszebbmenően érvényre akarja juttatni békére törekvő politikáját.

E véleménycsere után, mely igen komoly hangon folyt le, és nagy hatással volt a társaság minden egyes tagjára, mindenki felállt, és a nagy teremben fel-alá járkálva csodálta a széles ablakból a bajor Alpokra nyíló kilátást.

Hitler elmesélte Lloyd George-nak a természet díszítő faliszőnyeg eredetét. Később Conwell-Evanshoz lépett, és a látványos környezetről, majd a tavaly karácsonykor a berchtesgadeni sítáborban tett látogatásáról beszélt. E pillanatban hozzájuk csatlakozott Lloyd George, és kérte Conwell-Evanst, mondja meg a Führernek, hogy, véleménye szerint, helyes lenne, ha Hitler Angliába látogatna, és hogy az angol nép lelkesen üdvözléne. Hitler e szavakra felemelte kitért karjait, ezzel a gesztussal jelezve, hogy szeretné, ha ez valóban így történhetné.

Lloyd George így folytatta: „Hamarosan elérkezik ennek az ideje.”
Mint ahogy az előző alkalmakkor történt, Hitler most is a kocsijához kísérté Lloyd George-ot, és nagyon szívélyesen elbúcsúzott tőle.

(Közli; *M. Gilbert; The Roots of Appeasement.*
London, 1966, 197—211. 1. 2. sz. függelék.)

VI.

Lord Lothian beszélgetése Hitlerrel és Göringgel

1937. május 4-én

Hitler du. négy órakor fogadta Lord Lothiant és Mr. Conwell-Evanst a kancelláriában, a Wilhelmstrassen; rajtuk kívül csak dr. Schmidt volt jelen a német külügyminisztérium részéről, aki tolmácként működött közre. Mindkét vendéget szívélyesen üdvözölték, de már az első percben érezhetővé vált, hogy a kancellár komor hangulatban volt; bár hangja, a Németország iránt tanúsított legutóbbi angol magatartás miatt, időnként keserúséget, vagy inkább kiábrándultságot árukt el, a két és fél óras tárgyalás azt mutatta, őszintén törekszik a kapcsolatok tartós javítására és együttműködésre.

L. Lothian azt kérdezte, német szempontból nézve mi az oka a két ország viszonyában az utóbbi hat hónap alatt bekövetkezett szemellátható romlásnak.

A kancellár azt válaszolta, hogy ez elsősorban a nemzetközi helyzet egyes, Angliát és Németországot csak közvetve érintő tényezők következménye. Abból származik, hogy Németország és Anglia eltérő módon ítéli meg az abesszín és spanyolországi eseményeket. További ok a gyarmati kérdés vitája, melyre később még visszatér.

Angliának és Németországnak az abesszín és spanyol kérdésben eltérő véleményének az a magyarázata, hogy Angliában másként látják a kommunizmust és annak veszélyeit, mint Németországban.

Lord Lothian azt kérdezte, mi az összefüggés az abesszín ügy és a kommunizmus között.

Hitler azt válaszolta, ha legyőzték volna Olaszországot, Európa elvesztette volna civilizációjának egy élenjáró védelmezőjét, mert Olaszország bolsevizálódott volna.

Mi, németek, mondotta a kancellár, megértettük volna, ha az angolok, saját szempontjaikra tekintettel, határozott irányvonalat követve, már az indulásnál lebeszéltek volna az olaszokat erről a kalandról. De a hadjárat megindulása után már veszéllyel járt a beavatkozás, mert azzal a következménnyel járhatott volna, hogy legyőzik azon kevés európai ország egyikét, amely immunis volt a bolsevizmussal szemben. Az angol miniszterelnök helyén ő, a német kancellár, két megoldás között választott volna: a Tana-tóhoz küld két-három angol zászlóalj, és meghatározta volna Abesszíniában a befolyási övezeteket, vagy pedig tartózkodik mindennemű akciótól. De nem ez történt, hanem ellenkezőleg, bekövetkezett a Népszövetség mozgósítása, élén a bolsevik Oroszországgal, ami, mint azt a kancellár kezdettől fogva előre látta, a teljes csödhöz vezetett. Olaszországnak a franciák részéről Laval adott szabad kezét Abesszíniában, és ezzel szemben elvárták, hogy Olaszország helyt áll a Brenneren; ilyen körülmények között Németországnak legkevésbé sem állt érdekében, hogy szembe szálljon Olaszországgal.

Spanyolországot illetően mondotta a kancellár, teljesen téves az az angol nézet, hogy Németország befolyást akar szerezni Spanyolországban. „Nem érde-

kel engem sem Spanyolországnak, sem gyarmatainak területe” — mondta a kancellár. De élethevágóan érintené Németországot, ha bolsevizmus seperne végig azon az országon. Érthetetlennek tartom Anglia politikáját. Ha valóban azt akarja megakadályozni, hogy Spanyolországban idegen befolyás érvényesüljön, úgy Francót kellene támogatnia. És ha ezt teszi, akkor a spanyolországi zavargások igen gyorsan véget értek volna.

A Führer, tüntetően meglepetést színlelve ráncolta a homlokát és kijelentette, teljesen érthetetlennek találta, hogy az angolok nem kívánják a nemzeti Spanyolország fennmaradását; Franciaország, mely „újabb társadalmi forradalom” előtt áll, nem jelent számottevő tényezőt. Kereskedelmi kapcsolataink már eddig is súlyosan érintve vannak, mondta a kancellár — 15 000 német, aki ott kereskedelemmel foglalkozott, kénytelen volt elhagyni az országot. Külkereskedelmünknek szüksége van a spanyol nyersanyagokra, gyümölcsre és olajra. A kancellárt csak a kereskedelmi kapcsolatok érdeklik és nem kívánta, hogy Olaszország berendezkedjék Spanyolországban. Miért ítelték meg politikáját Angliában ilyen tévesen? Anglia könnyedén szemlélhetné, hogy a kommunisták mint garázdálkodnak másfelé, de még terjeszkedésüket is viszonylag közömbösen fogadhatná. Ha Spanyolország bolsevizálódna, és Franciaország követné példáját, Anglia visszavonulhat, és birodalmára támaszkodhat. Nekünk németeknek nincs birodalmunk. Ránknézve a bolsevizmus terjedése létfontosságú kérdés, — lenni, vagy nem lenni. Ezért került sor négyéves tervükre, hogy azzal elérjék viszonylagos függetlenségüket. Hogy gondolhatná bárki is, hogy a nemzeti Spanyolország iránti magatartása Anglia ellen irányul? Azt óhajtáná, hogy Anglia pozitív módon támogassa a spanyol népet, de Angliának jelenlegi állásfoglalása, Németország véleménye szerint, nem akadályozza az angol—német megértést. Nem hinné, hogy Olaszországnak szándékában állna, hogy lábát Spanyolországban megvesse. Sajnálatos, hogy az angol és a német állásfoglalás ennyire eltérő, de csak az idő fogja eldönteni, kinek volt igaza. A kancellár mélységesen sajnálatosnak tartotta „a fantasztikus történeteket, melyek a németek guernicai feltételezett akcióiról az angol sajtóban megjelentek.” (Nyilvánvaló volt, hogy a The Times és más lapok célzatos beszámolóit hozták ki a kancellárt sodrából, és ez okozta a tárgyalások első órájának feszült hangulatát.)

A gyarmatok kérdése

A kancellár azután rátért a gyarmatok kérdésére, amely, szerinte, egyik további oka a feszült helyzetnek. Ennél a pontnál még komorabbá vált. Utasította dr. Schmidt tolmácsot, hogy különös gonddal ügyeljen a most következő pontos fordítására.

„Nem fogok azon fáradozni, hogy a gyarmatokra vonatkozó igényünk ügyét itt kifejtsem. Ez nem áll szándékomban. Teljesen elegendő, ha ismétlem, hogy Anglia ránk nézve türhetetlen módon vélekedik igényünkről.

Anglia azt mondja: Amerikának nagy területe van szüksége, hogy ellássa népét élelmiszerekkel. Így van. Teljesen helytálló.

Oroszországnak nagy területre van szüksége, lakosságának ellátására. Helyes.

Franciaországnak ugyanezen okból szüksége van gyarmataira. Teljesen igaz.

Lakosságának ellátására Angliának szüksége van birodalmára. Jól van. Teljesen igaz.

Hollandiának szüksége van gyarmataira, hogy lakosságát ellássa.

Belgiumnak hasonló célból kellenek gyarmatai. Így van. Helyes.
Portugáliának lakossága ellátására kellenek gyarmatai. Helyes. Magától értetődik.

De Németországnak — mondják az angolok — semmiesetre sincs szüksége gyarmatokra, hogy lakosságát ellássa.”

„Ez” mondta a kancellár nyomatékosan, „teljességgel tűrhetetlen. Ilyen álláspont nem mutat államférfiúi bölcsességre, sem józan észre, vagy politikai érzékre.”

A kancellár nem hiszi, hogy ezt az álláspontot fenn lehetne tartani. Az angolok azonban még tovább mentek. Nemcsak az ellenőrzésük alatt álló területekre vonatkozó igényeket hátrították el, de kijelentették, hogy Németország más államok gyarmataiból sem juthat területhez. Ez ellenkezik a józan ésszel. Viszakerültünk 1918 novemberének légkörébe.

„Számomra” folytatta a kancellár, „kettős nehézséget okoz, hogy ilyen magatartással kerültem szembe. Mindenkor angolbarát voltam. Jóval kancellárságom előtt, író koromban, az Angliával való együttműködés szószólója voltam. Soha nem irányult Anglia ellen egy sor írásom sem. Mindig kiálltam a két ország szoros együttműködése mellett. De Angliának ez a tisztára negatív magatartása tűrhetetlen; makaességük és ésszerűtlen szempontjaik elkeserítenek minket németeket.”

Világos azonban, mondta a kancellár, hogy amennyiben az 1914-es háború nem bizonyult volna az utolsó háborúnak, a két nép között vívott újabb háború e két ország pusztulását jelentené. Ez a végsőig folytatott háború mit használhatna az azt túlélőknek? Biztos benne, hogy a józan ész kerekedik felül, és a két, fajlag is rokon, nemes tulajdonságokban bővelkedő nép nem követ el öngyilkosságot.

Lord Lothian kijelentette, Angliának nincsenek tapasztalatai a bolsevizmus terén; a háború óta mindössze két kommunista képviselő jutott be a parlamentbe. Spanyolországot illetően a legtöbb angol úgy gondolja, Spanyolországra kell bízni, hogy megtalálja majd annak a módját, hogy a spanyol nemzet jellegének megfelelő kormányt hozzon létre, mely nem lesz a tábornokok — sem pedig a kommunisták kormánya, hanem valahol a kettő között foglalt állást. Ebben a kérdésben az angol—német surlódás teljesen el fog tűnni.

Ami a gyarmati kérdést illeti, az elválaszthatatlanul összefügg a gazdasági kérdésekkel. Területek cseréje rendkívül nehéz dolog. De helytelen feltevés, hogy az volna Anglia álláspontja, hogy Németország ne jusson gyarmatokhoz; a gyarmati területek nem nagy méretű kiigazítása lehetséges volna. Más kérdések is vannak, különösen Kelet-Európában. *Lord Lothian* hosszan fejtegette, hogy a modern világban alapvető tényezővé vált a nemzetiségi kérdés, és az angol Commonwealth talpköve, hogy elismeri, mindenkinek joga van az élethez. Ez a gondolat tette lehetővé az új kapcsolatok kiépítését az USA és a dél-amerikai államok között. Vajon a Németország és a kelet-európai országok között létesítendő hasonló kapcsolatok nem oldhatnák meg Németország európai problémáit? Mérhetetlen változást jelentene Anglia szempontjából, ha ott bizalmat lehetne kelteni Németországnak arról a szándékáról és eltökéltségéről, hogy tiszteletben tartja a kelet-európai nemzetek integritását. Ezen felül nem alapvető tétele-e a nemzeti szocializmusnak a nemzetiségi elv elismerése? Németország szerepe ezen a területen világos. Az angol külügyminiszter — folytatta *Lothian* — az 1936. november 20-i leamingtoni beszédében meghatározta a hivatalos angol külpolitikát. Az angolok ezzel járultak hozzá a létfontosságú érdekszférák helyzetének tisztázásához. Angliának nincsenek alapvető érdekei Kelet-Európában.

Mr. Eden kijelentette, szükség esetén háborúba lép, hogy megvédje 1. az Angol Birodalom integritását, 2. Franciaországot és Belgiumot, ha azok nem provokált támadás áldozataivá válnának, 3. Egyiptomot, vagyis a Szuezi-csatornát, 4. Irakot; Anglia szükségszerűen a másutt felmerülő problémákat is megfontolás tárgyává tenné, mert a dolgok természete szerint bárhol is lép fel a háború lehetősége, az mindenkit érint. E négy helyen kívül azonban Anglia sehol sincs katonailag elkötelezve, és Mr. Eden ezt világosan megmondta Leamingtonban.

Hitler kijelentette, hogy a kelet-európai nemzetekkel kapcsolatban ő semmiféle nehézséget sem okozott. Teljesen helyesli a cseh és más népek függetlenségét. Ha már Lothian kiemelte a nemzetiségi elvet, mit válaszoljon ő a csehszlovákiai 3,7 millió német, valamint az osztrák és a Memel-vidéki németek követelésére?

Reméli, a csehek kellően értékelik majd azokat a szempontokat, melyeket Lord Lothian kifejtett. Azzal kísérleteznek abban az államban, hogy elnemzetle-
nítsék a németeket, akik súlyosan szenvednek a hátrányos megkülönböztetésük miatt. Ez az elnyomás sokkal régebb keletű, mint az ő hatalomátvétele, évekkal megelőzte azt. Ez elviselhetetlen volt. És lehetséges, hogy hamarosan nyilvánvalóvá válik, hogy ez elviselhetetlen.

Éppen úgy, mint ahogy Mr. Eden kijelentése szerint Belgium és Egyiptom függetlenségének ügye közvetlenül érinti Angliát, Németországnak is vannak hasonló problémái Európában. Ha Csehszlovákia, az orosz állam „szekciójaként” (Sektion) folytatja német lakosságának elnyomását, Németország kénytelen lesz kijelenteni, hogy határai a jelenleginél jóval távolabb keletre fekszenek — mint ahogy Baldwin egyszer megállapította, hogy Anglia határai a Rajnánál vannak. Egyedül Csehszlovákia felelős azért, hogy a német—csehszlovák kapcsolatok nem kielégítőek. A leugyelek barátságosok irányunkban és nem tűrnék, hogy országunk Oroszország előőrsévé váljék. A következő sorsdöntő fontosságú kérdés a Memel-vidék. Az ott élő 160 000 német helyzete az utóbbi időben javult. De nem fogjuk eltérni, ha Litvánia a jövőben folytatni kívánná az elnyomás politikáját. Gyorsan fogunk cselekedni, és arra sem lesz szükség, hogy e célból az egész német haderőt mozgósítsuk.

További döntő esemény volna a Habsburg-monarchia visszaállítása Ausztriában, ami beavatkozásra készítené. A restauráció kihívás volna Ausztria lakosságának 90 százalékaival szemben. Ilyen lépést azonnal hatálytalanítana. A Lord Lothian által említett nemzetiségi elv különösképpen ide illik. Az osztrák népnek nem adtak módot arra, hogy maga válassza meg kormányát, pápai kormány uralkodik felette, mely nem élvezi a nép bizalmát. Gyakran állnak osztrákok a berlini Kancellária előtt, hogy érzelmeiknek kifejezést adjanak. Mi a véleménye Lothiannak olyan kormányról, amely bebörtönzi egy polgárát, mert megkoszorúzta az ő (Hitler) szüleinek sírját, jóllehet mindkét szülője osztrák állampolgár, apja pedig osztrák köztisztviselő volt?

Lord Lothian azt válaszolta, ebben nem Anglia, hanem Mussolini és a pápa okoznak nehézséget. Nyilván a pápa, mondta mosolyogva a *kancellár*. Lothian megállapította, sem Anglia, sem Németország nem nagyon kedvelik a pápa politikai tevékenységét, és tréfálkozva emlékeztette Hitlert, hogy a pápa volt Franco egyik fő támogatója. Nos, mondta a kancellár, a két rossz között ez volt a kisebbik; megtiltotta nagykövetének, hogy beleavatkozzék Franco katonai műveleteibe, és hogy a nemzetiszocializmusról beszéljen.

E kis kitérés után a légkör jelentősen enyhült és mosolygásra fordult.

Hitler a továbbiakban azt mondta, német részről Kelet-Európával kapcsolatban nem fognak nehézségeket támasztani. De a cseheknek nincs joguk ahhoz, hogy elnyomjanak három millió németet. Feltéve, hogy a németek mentek volna be Svédországba vagy Dániába, és ott úgy viselkednének, mint ahogy a csehek teszik, mit szólna Anglia? *Hitler* nem lát semmi okot egy Franciaországgal való konfliktusra. A Saar-kérdést megoldották. Lengyelországgal kapcsolatban az egyetlen nehézséget az okozta, hogy a Népszövetség beleavatkozott a danzigi kérdésbe. Német- és Lengyelország harmónikus megoldásra juthatnak, ha Genf távoltartja magát. Sajnálkozással látjuk a Népszövetség magatartását ebben az ügyben.

Lord Lothian azt kérdezte, kedvezőnek tartja-e a jelen pillanatot a nyugati paktum- és egyéb kérdésekben folytatandó tárgyalásokra. A maga részéről azonban úgy gondolja, hogy a jelenlegi időpontban a személyes kapcsolatoknak döntő fontosságuk van. Mindkét oldalon nagymértékű az indokolatlan gyanakvás; ez megszűnnék, mielőtt a közvetlen kapcsolatok létrejönnének, mert a valóság egészen más, mint az a kép, amely mende-mondák és olvasmányok alapján alakult ki. Szükség van a vezetők közötti, személyszerinti bizalomra, mert a feladatok komoly nehézségeket okoznak, és csak abban az esetben oldhatók meg, ha helyreállt a megértés és bizalom légköre a tárgyaló felek között.

Hitler egyetértett ezzel. A paktumokat illetően különösen nagy nehézségek vannak. A háborút elutasító egyezmény egyértelmű és vitathatatlan kell, hogy legyen. De valahányszor Németország ilyen elutasító szerződést javasolt, a franciák, csehek és a többiek azt csak fenntartással voltak hajlandók elfogadni, és arra hivatkoztak, szerződésük van Oroszországgal, Csehszlovákiával, és ez különleges elbírálást igényel. Sorozatos kifogásokkal élnek a háború elutasítását kimondó szerződésekkel szemben. Ez legkevésbé sem helyes. Németország a jövőben csak olyan háborúellenes szerződéseket ír alá, amelyek semmiféle megszorítást sem tartalmaznak. A Lengyelországgal kötött megnehtámadási szerződés valóban kifogásolható, mert azt lengyel részről feltételekhez kötötték. De a jövőben Németország olyan szerződésekhez fog ragaszkodni, melyek kifejezetten elutasítják a háborút. E feltételekhez kötött szerződésekben az ellenőrzéssel a Népszövetséget bízták meg. Ebben a vonatkozásban nincs bizalma a Népszövetséghez. Abesszínia példája világosan megmutatta, milyen következményekkel jár a Népszövetség iránti bizalom.

Továbbra is fennáll a Csehszlovákiának tett megnehtámadási szerződésre vonatkozó ajánlatom, folytatta a kancellár, de megkötésének lényeges előfeltétele a német kisebbség igényeinek teljes kielégítése.

Lord Lothian felvetette a fegyverkezések korlátozásának kérdését.

A kancellár ironikusan megkérdezte: hajlandó lesz-e Anglia korlátozásokra? Mi németek kezdtük? kérdezte a kancellár. Németország az újrafegyverkezést olyan szinten kezdte, mint a Berlin közelében fekvő alacsony kis domb, a Kreuzberg; Anglia viszont Bajorország legmagasabb hegycsúcsa, a Zugspitze magasságából indult. Majd így folytatta: több jelentős javaslatot tett a fegyverkezések korlátozására: 1934 áprilisában a légierők korlátozására, és idézte az erők arányosítására, a bombázások és támadó fegyverek eltiltására vonatkozó javaslatait. Aztán hivatkozott a 7000 tankot stb. számláló mérhetetlen orosz fegyverkezésre. Egyedül Anglia fogadta el javaslatai egyikét, és így jött létre a flottaegyezmény.

A kancellár kifejtette, hogy mindezek ellenére is az a meggyőződése, hogy Anglia szívesen tart fenn barátságos kapcsolatokat, és működik szorosan együtt

Németországgal. A spanyol ügy lezárásával azt remélte, Anglia meggyőződött Németország becsületes magatartásáról. Kifejezésre kívánja juttatni, hogy örömmel üdvözli az Anglia s Olaszország között létrejött gentleman's agreement-et. Az a véleménye, hogy Anglia, Olaszország, Japán és Németország egymásközi baráti kapcsolatai a legnagyobb előnyököt jelentenék ez országok részére. Azt a véleményét hangoztatta, hogy Japánnak az ázsiai kontinensen elfoglalt új helyzete kevésbé káros Angliára, mintha más irányokban terjeszkedett volna. A 90 milliós Japánnak valamerre csak terjeszkednie kell. A jelenlegi helyzet inkább megfelel Anglia szempontjainak. Reméli, hogy továbbra is fennmarad a hagyományos barátság Japán és Anglia között. Ő, Hitler, szívesen látná ezt a barátságot — reméli, az angol kormány felismerte, hogy ezen a téren arra irányult a politikája, hogy jó viszonyt és együttműködést hozzon létre e négy nagyhatalom között.

Angliának és Németországnak együtt kell működniük, a germán népek 120 milliós egyesült ereje ellenállhatatlan hatalmat jelentene. Hatalmas biztosítéka lenne a békének az angol tengeri erő, melynek a 35%-ra korlátozott német hajóhad segítkezik, és a német hadsereg, melynek képességeit egyik más országhoz sem múlhatja felül. Mások is szívesen csatlakoznának ehhez a hatalmas összefogáshoz. Olaszország ilyen körülmények mellett nem jelentene veszélyt, bár azt akarta kidomborítani, hogy Olaszország békét kíván és békés politikát folytat.

Lothian: És mint vélekedik a Németországra, Angliára és az USA-ra vonatkozó Rhodes-tervről?

Hitler így válaszolt: Ez a kombináció természetesen nagyon hatalmas lenne, de kétféle, hogy az USA feladná teljes különállását. Sajnálja azt a hibát, hogy 1900-ban nem fogadták el Joseph Chamberlain javaslatát. Anglia és Németország együttesen, csekély erőfeszítéssel és felkészüléssel is megvédehetik fontos érdekeiket. Energiáikat más célokra lehetne fordítani.

A kancellár végül Mr. Conwell-Evanshoz fordult, aki ekkor németül szólt és kifejezte örömét, hogy Herr Hitler, mint államfő, hangot adott annak a meggyőződésének, hogy Anglia szívesen tart fenn barátságos kapcsolatokat Németországgal és működik vele együtt. Kijelentheti, hogy tapasztalatai szerint Angliában a legmagasabb köröktől az utca emberéig félreérthetetlenül így vélekedik a többség. Határozottan javult a vélemény Angliában: az újságok nem tükrözik Anglia valódi arculatát. Az angol nép a Németországgal való jó viszonyt kívánja. Sajnálatos, hogy miközben a helyzet így javult, némi balszerencse, mint pl. a saját tudósítások (Guernica) tápot adtak bűnös erőknél, hogy azok a további haladást elgáncsolják; de az angol közvélemény olyan növekvő érdeklődéssel tekint a Németországgal való barátságos kapcsolatok elé, hogy — úgy érzi — a két ország jövőbeli viszonyát illetően meg kell erősítenie a kancellár meggyőző véleményét.

A kancellár kijelentette, az újságok nem közölnek majd e tárgyalásról tudósítást, de nincs kifogása ellene, ha Mr. Conwell-Evans feljegyzéseket készít.

Interjú Göring tábornokkal 1937. május 4-én

A két látogató érkezésénél Göring tábornok kijelentette, nincs szükség tolmácsra, minthogy Mr. Conwell-Evans beszél németül, és így a 2 $\frac{1}{4}$ óras tárgyaláson nem volt jelen senki más.

Göring tábornok fehér egyenruhát viselt és világos, kék szemei jóindulatot mutattak. A legnagyobb udvariassággal és komolysággal figyelt, és lassan válaszolt.

Azt mondta, Lord Lothian a nagyon is kisszámú angol államférfiak egyike, akik érdeklődést tanúsítottak Németország gondjai iránt. Az a tény, hogy Berlinbe látogatott, mikor sötét felhők tornyosulnak az égen, reménnyel tölti el őt (Göring tábornokot). Göring kijelentette, két okból szól az Angliával való együttműködés mellett:

1. mert hűséges híve a Führernek,

2. mert neki magának is az a meggyőződése, hogy e két nagy nemzet együttműködésén múlik a világ további harmonikus fejlődése. Reméli, Németország mindenkor az angol—német együttműködés útján fogja biztonságát keresni, és sohasem kényszerül más megoldásra.

Lothian kijelentette, teljesen egyetért a békére irányuló angol—német együttműködés jelentőségét illetően. Úgy véli, a megoldandó két fő kérdés: Kelet-Európa, valamint a gyarmati és gazdasági kérdés.

A Kelet-Európával kapcsolatos nehézség abból a tényből adódik, hogy, bár Anglia a nagy háborúban elsősorban saját biztonságáért küzdött, a közvélemény teljesen a vezetők, és elsősorban Wilson elnök nyilatkozatainak hatása alá került, és a háború után új államok keletkeztek; Csehszlovákia, Finnország, Lengyelország és Jugoszlávia; az angol birodalomban pedig Írország és Egyiptom önrendelkezéshez jutott, és erre mutat a fejlődés iránya Indiában és másutt is.

A nemzetiségi elv figyelemreméltó alapvető tényezővé vált. Hogyan alakul majd Németország viszonya a kelet-európai nemzetekhez? Ha Németország a helyes módszert választja — mert az a módszer kérdésén múlik — és ő úgy tudja, hogy a nemzetiszocializmus elismeri minden nemzet függetlenségére irányuló jogát, az angol közvélemény azt biztató jelnek venné, és helyreállna a bizalom. Mr. Eden rámutatott, hogy nincsenek döntő fontosságú angol érdekek azon a területen. Leamingtonban történt az első kísérlet, hogy a valóságos tények tükrében újra meghatározzuk Anglia politikai irányvonalát. Ebben a beszédében a külügyminiszter, a kormány jóváhagyásával, leszögezte azokat a kérdéseket, amelyekért Anglia háborúba bocsátkoznék, és e döntő fontosságú érdekek meghatározása jelentős hozzájárulás a béke ügyéhez. Ezek a következők:

1. Az angol birodalom integritása,
2. Franciaország és Belgium biztonsága nem provokált támadás ellen,
3. Egyiptom — a Szuézi-csatorna,
4. Irak.

Az a lényeges, hogy miként reagálna az angol közvélemény esetleges kelet-európai válság esetén, mondotta Lothian. Ez a körülményektől függ. De ha Németország meggyőzné az angol közvéleményt, hogy nem áll szándékában Kelet-Európában a nem német nemzetiségű népek függetlenségének eltiprása, az végtelenül leegyszerűsítene a helyzetet, kiváltképp, ha Németország megvédené a keleti államokat Oroszország növekvő erejével szemben. Lord Lothian rámutatott arra, mennyire hasonlóak az Anglia és dominiumai — illetőleg az USA és a dél-amerikai államok közötti kapcsolatok, melyek teljes felépítése a nemzetiségi elv elismerésén alapszik.

Másodsorban itt van a gyarmati kérdés, mondta Lord Lothian. A területek cseréje veszedelmes probléma, mindig ez a legnehezebb. Ez egyaránt érinti a nemzeti önérzetet és a szerzett jogokat. Anglia szerint Németország két politikai irány között választhat:

1. Bismarckot követi, és ez esetben Németország európai érdekei állnak első helyen;

2. II. Vilmos császár útját választja, a tengerentúli terjeszkedést, a tengeri fölényt Angliával vagy Amerikával szemben, ami végül összeütközéshez vezet. Nem hiszi, hogy Németország ma a második utat tervezné.

Ilyen alapon Lord Lothian nem lát leküzdhetetlen akadályt a szorosabb együttműködés felé vezető úton. Ha végül is sikerül a bizalmat helyreállítani, Anglia igen gyorsan reagálna; igen nagy jelentőségű volna e kérdések kimunkálása, mert a kölcsönös bizalom megkönnyítené a további problémák megoldását.

Göring tábornok kijelentette, hogy a tények alapján kíván a kérdésekkel foglalkozni. Nagy nyomatékkal beszélt arról, hogy mi Németország állásfoglalása a Brit Birodalom irányában.

Németországnak elsődrendű érdeke, hogy a Brit Birodalom ne gyengüljön meg. Németországnak nincsen a Birodalom területe ellen irányuló igénye. Sőt, annyira megy, hogy kijelenti, amennyiben súlyos fenyegetés érné a Brit Birodalmat, érdekében állna Németországnak, hogy segítségére siessen.

Németország nemcsak a Birodalom integritását tartja tiszteletben, hanem azon túlmenően, elismeri az egyéb fontos angol érdekeket is, mint a status quot Nyugaton, Belgiumban, a francia—német határon, a Földközi-tengeren és Kelet-Ázsiában. De Angliának 100 százalékosan saját érdekeit kellene szem előtt tartania ahelyett, hogy a Népszövetség bizonytalan követelményeinek megfelelő kétséges politikát folytat. Németország semmiesetre sem kíván beavatkozni az angol érdekekbe.

Ami a gyarmatokat illeti, folytatta a tábornok, Németország természetesen akar gyarmatokat. Szükségünk van nyersanyagokra.

De legalább ennyire jelentős, ha nem még ennél is inkább, jogszerinti befolyásunk a kontinensen. Nyilván nem ütközik angol szempontokba, ha Németország kiépíti érdekszféráját Kelet-Európában. Oroszország Indiában, Perzsiában és Kelet-Ázsiában fenyegetheti a Brit Birodalmat. Az angol érdekek szempontjából értékes lehet egy erős Németország. A reális politika területén nincsenek komoly ellentétek. Németország nyugati határai, a francia—német határ, örökre rendezettek. Azok megváltoztatására nem kerül sor. Még abban az esetben sem változtatnánk meg ezt a határt, ha Franciaország megtámadná Németországot, és Németország önvédelmében átlépné a határt — feltéve, hogy Anglia nem vesz részt a küzdelemben.

Vannak azonban lélektani nehézségek, folytatta Göring, amelyek abból adódnak, hogy eltérőek az egyes országok politikai rendszerei, egyik helyütt demokratikusak, másutt úgynevezett diktatúrák. Németországban nincs diktatúra, a nép akarata uralkodik, ha más formában is, mint Angliában. Tiszteletben tartjuk a demokrácia angliai értelmezését; nem támasztanánk a legkisebb nehézséget sem azzal kapcsolatban. De más formájú a mi demokráciánk, mely inkább megfelel jellemünknek és hagyományainknak. Angliának igen gondosan kellene őrködni demokráciáján, amelyet az angliai baloldali erők növekvő ereje láthatóan gyengít, mint ahogy gyengül a két-párt-rendszer is.

Különböznek a nézetek az egyházat illetően is. Mi egyetlen vallással vagy egyházzal sem állunk szemben, csak azt akarjuk meggátolni, hogy a szószékről politizáljanak. Ebben nincs alapvető különbség az angolok és németek között.

Nehézségek mutatkoznak, ha tekintetbe vesszük a német külpolitika összes célkitűzéseit. Az angol és a francia külügyminisztérium kapcsolatai jól ismertek. Mielőtt azonban e célkitűzéseket sorra vennénk, biztosítékot kellene kapnunk, hogy mindaz, amit ma a Foreign Office-szal közlünk, nem jut huszonnégy órán belül a Quai d'Orsay tudomására. Ez elengedhetetlen feltétel.

1. A 6 millió osztrák szerves része a német nemzetnek. A háború után Ausztria alkotmányának 1. §-ában kimondta, hogy része a Német Birodalomnak. Ellenséges hatalmak megakadályozták, hogy e nép éljen önrendelkezési jogával, és most egy pápai kormány tartja leigázva. Ausztria ügye nem tartozik más államokra.

2. 4 millió német él Csehszlovákiában. Göring tábornok megkérdezte, mit szólna Anglia, ha Irorszáiban 4 millió angol élne elnyomás alatt. Milyen megoldást ajánlana Anglia? Ebben a vonatkozásban a németek nem jobbak és nem rosszabbak, mint az angolok.

3. Itt van a német Danzig kérdése.

Ezekután, folytatta Göring tábornok, barátságos úton volna rendezhető a gyarmatok kérdése; Németországnak lehetőséget kell kapnia, hogy megalapozza kereskedelmét és befolyását Kelet-Európában; speciális övezetekre vonatkozó külön gazdasági megállapodások volnának köthetők, más zónákban az együttműködést kellene biztosítani. Angliának feltételek nélkül el kell ismernie Németország egyenjogúságát döntő érdekeit illetően, mint ahogy Németország is így jár el Anglia esetében.

Lord Lothian válaszában megállapította, Anglia felismerte, hogy Németország nem követi a császár politikáját — ezt bizonyítja az Angliával kötött flotta-egyezmény is, amit Anglia nagyra értékelt. Ennek következményeképp Anglia nem vezette be a sorozást.

Göring tábornok közbevetette, nem tartja a flotta-egyezmény kiegészítésének azt a körülményt, hogy az angolok nem soroznak. Őket, a németeket nem érdekli, ha Angliának nagy hadserege van.

Lord Lothian így folytatta: Nagy jelentőségük van az előre nem látható körülményeknek, mint azt Bismarck mondotta. A béke vagy a tartós egyensúly állapotát nem más nemzetek integritásának megsértésével érhetjük el. Bizonyos gyarmati rendezés lehetséges volna a Nyugat-Afrikai térségben, de, becsületesen meg kell mondania, nagyobb szabású változtatásokra nincs lehetőség. A közvélemény túl nagy nehézséget okozna.

Göring tábornok kijelentette, hogy a *Lord Lothian* által kifejtett nemzetiségi elvet alkalmazni kellene Ausztriával kapcsolatban. Mit szólna *Lothian*, ha az osztrák nép úgy döntene, hogy valamilyen módon visszatér a Német Birodalomba, és ez ellen csupán az osztrák kormány tiltakoznék? Fel sem merülne a háború kérdése. Ez esetben a nép akarata döntött.

Folytatólag azt mondta *Göring*, egyetlen osztrák sem fogna fegyvert Németország ellen, — ha háború törne ki, az osztrákok lengő zászlókkal állnának át a németek oldalára.

A továbbiakban *Göring* kijelentette, hogy Németország és Jugoszlávia kapcsolataiban teljes mértékben érvényesülnek a *Lothian* által említett elvek. Németország a legjobb viszonyban áll azzal az országgal, és segítségére sietne, ha bárki, Olasz-, Orosz- vagy Magyarország megtámadná. Kitérőnek a kereskedelmi kapcsolataik is Jugoszláviával.

Lengyelországgal és Csehszlovákiával kapcsolatban már nem ilyen világos a helyzet. A francia befolyás igen aktív. Mindkét országnak rossz a lelkiismerete, mert milliónyi a német állampolgáraik száma, és ezért Németország részéről fenyegetve érzik magukat. Csehszlovákiában olyan erős orosz befolyás érvényesült, hogy a *Lothian* által javasolt változás teljesen lehetetlenné vált: Lengyelországgal idővel barátságos kapcsolatba kerülhetünk, Csehszlovákiával soha.

Göring tábornok így folytatta: *Lothian*nak meg kell értenie, hogy Anglia mindennel el van látva. De Németországtól mindent elvettek; Németország

szűk határok között él növekvő lakosságával, a születések száma, mely 500 000-rel múlja felül a halálozást, hamarosan eléri az egy milliót. Mi fog velünk történni? Angliának be kell látnia, hogy egy megállapodás előfeltétele, hogy az tisztességes és reális legyen; értéktelen lenne az a szerződés, mely arra kötelezné Németországot, hogy mondjon le minden igényéről. A németek nem kívánják II. Vilmos politikáját folytatni. Nem küzdenek az erős hajóhadért. A flotta-egyezmény tanúsítja álláspontjukat. Anglia népei szétszórtaan élnek szerte a világban. Rossz néven venné Németországtól nehézségeinek e szerény megoldását?

Lothian a gyarmatok ügyében láthatóan csekély mérvű változást javasolt, és minden más úgy maradna, mint eddig volt. Németország mondjon le Ausztriára irányuló igényeiről stb. Ilyen egyoldalú javaslat nem szerződés, és nem szolgálhat a közeledés alapjául.

Göring azzal folytatta, sajnálja, hogy a Németországtól való hipnotikus félelme miatt Anglia politikája gyengül, és minden irányban tért veszít — ezért bukott meg az abesszin ügyben követett politikája is, és még más eseteket is felsorolhatna. Ezért magyarázták félre azt is, hogy Németország barátságos kapcsolatokra törekszik Olaszországgal és Japánnal.

Göring továbbá azt mondta, hogy egy sajnálatos érzés van kialakulóban. Az átlag német úgy érzi, valahányszor a német kéz „libatollat foszt”, rögtön megjelenik az angol csizma, hogy a német kezét lerúgja. Az átlag német szemében hamarosan Anglia lesz az az ország, mely Németország gyarmati igényeinek és kelet-európai jogainak ellenzője, és amely Prágában akadályozza a csehszlovákiai német kérdés megoldását; hogy az osztrák, a danzigi és a Memel-kérdés igazságos rendezését Anglia gátolja stb. Ez igen veszélyes. Reméli, nem folytatódik ez a politika. A német kormány mindent elkövet, hogy gátat vessen az ilyen érzelmek terjedésének, mert különösen nagy jelentőséget tulajdonít az angol—német együttműködésnek. Kérte Lord Lothiant, lássa be, e két nép nem tűrheti, hogy romlásba sodorják. Igen komolyan beszélt. Németország nem jelent fenyegetést Angliára nézve, miért folytat akkor Anglia ilyen politikát Németország ellen? Göring együtt kíván működni Angliával. Úgy érzi, kellemetlen és ellenszenves az Olaszországgal való együttműködés; ez nem az, amit tulajdonképp akartak, de még ez is jobb volt, mint ha egyetlen barátjuk sincs. Ünnepelesen kijelentette, Németország jelenleg egyetlen országgal sem áll szerződéses (szövetéses) viszonyban, sem Japánnal, sem Olaszországgal.

Eddig még semmi sincs veszve, folytatta Göring tábornok. De Angliának méltányolnia kell azt a tényt, hogy Németország nem fogja népe elnyomását eltérni. Németországot reális társként, felelősségteljes, egyenlő jogú partnerként kell kezelni.

Lord Lothian válaszában egyetértett azzal, hogy veszélyes szakaszhoz jutottunk. A század elején Anglia és Németország útjai elváltak, és mindketten szövetségeket kerestek. Ne ismételjük meg ezt a tragédiát. Miben mutatkoznak a reális nehézségek? Nézeteltérések merültek fel a gyarmati rendezés méreteit illetően. De Anglia Kelet-Európát Németország érdekszférájának tekinti, feltevé, hogy Németország megvédi a kis nemzetek függetlenségét. E kérdés megoldása igen egyszerű lehet: meg kell szüntetni az Orosz-, ill. Franciaországtól függő kis nemzetek ilyen kapcsolatait, ami viszont csak úgy volna lehetséges, ha Németország szavatolja e kis népek függetlenségét. Ezzel a megállapítással Göring lelkesen egyetértett és azt válaszolta Lothiannak, ilyen körülmények között Németország iránt barátságos Csehszlovákiával könnyen, és területcsere nélkül is megoldható lenne a szudéta-német kérdés.

Göring tábornokot annyira érdekelte a vita, hogy szárnysegédjének figyelmeztetése ellenére, tudatosan lekésett a Führerrel elfogyasztandó villásreggeliről.

Előző nap tért vissza Olaszországból.

(Közl: *Butler*; i. m. 337–350. 1.)

(Lothiannak ez volt a második és utolsó találkozása Hitlerrel és Göringgel. Két és félórás megbeszélése volt ezúttal is mindkettőjükkel, külön-külön, Göringgel reggel, Hitlerrel ebédután. Visszatérése után memorandumokkal árasztotta el az angliai vezető államférfiakat, a dominiumok államférfiait, Roosevelttel számára is eljuttatott egyet az USA-ba. Berlini látogatásáról az volt az összegező véleménye, hogy „a helyzet veszélyesebb és megoldhatóbb, mint feltételezte.”)

VII.

Lord Lothian beszélgetése dr. Schacht-tal a Reichsbank-ban Conwell-Evans jelenlétében 1937. május 5-én

Lord Lothian megismételte azokat a bizalom helyreállítását célzó szempontokat, melyeket a Führer és Göring elé tárt.

Dr. Schacht örömét fejezte ki, hogy a személyének szóló látogatásban az üzleti világ megbecsülése is kifejezésre jut; eddig ugyanis nagy fontosságot tulajdonítottak a nacionalizmusnak és a szocializmusnak, de mellőzték azokat, akik ezekért fizettek. Anglia arra bátoríthatná a németországi kereskedelmi köröket, hogy foglalják el az őket jog szerint megillető helyet. Jelenleg ugyanis teljesen háttérbe szorulnak az ellenőrzés és a nagyszabású közmunkák következtében.

Lord Lothiannak a kelet-európai népek integritására tett megjegyzésére Schacht azt válaszolta, hogy a kelet felé tekintő régi nemzetiszocialista politika már a párt tömegei előtt is elvesztette vonzerejét. Nincs reális alapja. Lengyelország, Csehszlovákia, Ausztria és a többi állam lakossága túlságosan felszaporodott. Még Nyugat-Oroszország is túlnépesedett. Mit kezdhetne Németország ezekkel az egyébként is szegény országokkal, ahonnan nem kaphatja meg a szükséges nyersanyagokat, és amelyeknek nincsenek jelentős, exportálható mezőgazdasági feleslegeik? Ezen felül területi terjeszkedés háborút jelent, igen költséges eszköz egy igen kétséges célra. Minden más megoldásnál végzetesebb a háború. De az önrendelkezés elvét éppen úgy alkalmazni kellene a németekre is, mint más népekre, — például az Ausztriában élő németekre. Csehszlovákia esetében az ott élő németeket már annak az országnak a neve is sérti. Csehszlovákia békeszerződésnek mesterséges szüleménye. Soha ilyen nemzet nem létezett. Egyetlen német sem nevezné magát csehszlováknak. Az ország lakossága németekből, csehokből és tótokból áll. Schacht egyidejűleg kijelentette, hogy amennyiben kulturális autonómiát kapnának, továbbra is ott élhetnének a németek. Nem helyeselné kiválásukat.

Schacht a következőkben a 67 milliós, és tovább szaporodó Németországról festett képet. Mi történnék vele? Táplálékra van szüksége. Helyzete egyedülálló a nagy államok között. Felesleges rámutatnia, hogy gyakorlatilag a kis államok mindegyike ellátja önmagát. Vegye tekintetbe ezt a helyzetet. Németország kivételével az összes nagy állam eltartja önmagát. Az USA, Oroszország, Franciaország gyarmataival, Anglia birodalmára támaszkodva. Egyedül Németorszá-

got korlátozták szűk területre, és fosztották meg tengerentúli birtokaitól. Gyarmatokra van szüksége: milyen gyarmatokra? Könnyű a válasz, természetesen a korábbi gyarmataira, de nem ragaszkodik azokhoz, ha másutt kapna azonos értékű területeket. Ehhez minden országnak hozzá kellene járulnia. Roosevelt bocsáthatna ki felhívást Németország gazdasági problémáinak megoldásához való hozzájárulásra, amihez számos ország csatlakoznék. Ő maga háborús adóságok címén járulhatna hozzá. Ez nem kis ügy. Ez döntő fontosságú kérdés. A világ békéje függ megoldásától, és ha a nemzetek felismerik, hogy viszonylag jelentős (sic!) engedményeikkel megmenthetik a békét, készséggel megfizetnék annak az árát. Általában stratégiai megfontolásokból szoktak tiltakozni. Ellenkezőleg, a gyarmatok lennének a siker kezei, különös tekintettel az angol—német flotta-egyezményre. Emellett Schacht hajlandó a legmesszebbmenő, kötelező korlátozásokat is vállalni. Nem ragaszkodnának ott szuverenitásukhoz, ha Németországra bízzák a gazdasági rendezést.

Schacht úgy gondolja, ha továbbra is kitartanak elutasító magatartásuk mellett, Hitler arra az álláspontra juthat, és azt nyilvánosan is kijelenti, hogy „Ő, Hitler számtalanszor megkísérelte, hogy Angliával békésen rendezze az ügyeket, ismételten békés megoldást javasolt a gyarmati kérdésben. Mindezt elutasították. És hozzáfűzné, hogy a béke fenntartásáért már nem ő felelős.”

Schacht a következőkben említette azt a tanácsot, melyet Amery adott Németországnak, — „nem lehetnek gyarmataik, de Kelet-Európa nyitva áll Önök előtt”. Ez felettébb embertelen tanács volt. Miközben Anglia bőségben és békében él, angolok azt tanácsolják Németországnak, indítson háborút a keleti országok ellen, hogy építő feladatok ellátása helyett az kösse le energiáit. Németország nem szándékozik így cselekedni.

Lothian megismételte érveit, melyek szerint Németország európai problémáit kizárólag azon az alapon oldhatja meg, hogy fenntartás nélkül elismeri a kis államok szuverenitását. Ebben az esetben lehetségessé válnék egy reális gazdasági megoldás, mint az USA-ban, vagy Angliában, és német védnökség mellett Kelet-Európa biztonságban volna.

Schacht szerint ez nem ütközik akadályba. Természetes, hogy a csehszlovákiai németekkel szembeni eljárás okozza a komoly nehézségeket; ott van továbbá Danzig és Ausztria. Másutt hol merülhetnének fel nehézségek?

Lothian azt mondta, a légkör annyira tele van gyanakvással, hogy sürgős szükség van a felelős személyek közvetlen, személyes kapcsolataira.

Schacht kijelentette, bármikor hajlandó Angliába utazni. Azt tartja helyesnek, ha miniszterek személyes találkozására kerül sor. Nem véli szükségesnek, hogy a találkozók előfeltételeként azokra a közvéleményt hosszasan előkészítsék — a közvélemény kialakítását legjobban a felelős személyek közeli találkozási fogják szolgálni.

Schacht így folytatta: ha Németország normális gazdasági körülmények között élne, eltűnnének az olyan idegenszerű eszmék, mint az antiszemitizmus vagy a fajelmélet. Annak a szörnyű nyomásnak és nélkülözésnek következményei ezek, melyeket a német népnek Versailles óta túrníe kell. Normális körülményekkel visszatérnének a normális gondolatok. Tévednek az angolok, ha úgy gondolják, normalizálódják előbb Németország, és azután kijelenthetik, hogy ezek után hajlandóak a helyzetén enyhíteni. Ez éppen fordítva áll. Különböző mód-szerekkel próbálkoztunk már: rábeszéléssel, teljesítéssel, hajlongással. Gondoljon Müller, Stresemann és Brüning fáradozásaira. 1923-ban nem szavaztam volna Hitlerre, de 1930-ban igen, mint ahogy minden német tette.

Schacht egyetértett, hogy eljárásuk a zsidókérdésben helytelen, de valamilyen módon csökkenteni kellett a zsidóknak a német nemzeti és kulturális élet feletti uralmát.

Schacht melegen pártolta azt a javaslatot, hogy személyes kapcsolatokat kell létesíteni. Ez nagyon sürgős, az idő viszont rövid.

(Közl: *Butler*. i. m. 350—353. l.)

Az új magyar történeti szintézis előmunkálatai

HANÁK PÉTER — LACKÓ MIKLÓS — RÁNKI GYÖRGY

Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában*

E tanulmány célja a magyarországi tőkés gazdasági és polgári társadalmi fejlődés fővonalainak felvázolása. A kapitalista formáció kora Magyarországon egy évszázadig tartott. Minthogy a kialakulás feltételei lényegesen befolyásolták a tőkés formáció további fejlődését és sajátosságait, gondolatmenetünkben a 18. század végéig nyúlunk vissza. Áttekintésünk így három nagy történelmi korszakot foglal magában: a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakát (a 18. század végétől 1848-ig), a kapitalizmus kifejlődésének, megerősödésének és első megdöntésének korszakát (1848—1919) és a kapitalizmus restaurálásának, válságának és második megdöntésének korszakát (1919—1945).

Referátumunkat műhelytanulmánynak szántuk, hozzájárulásnak a készülő szintézis néhány fontos elvi kérdésének tisztázásához. Minthogy az egyes kötetek szerkesztősége már kidolgozta, a szerkesztőbizottság megvitatta és elfogadta a kötetek tematikáját, nem tűztük feladatul a tárgyalat korszakok tematikájának részletes és módszeres kifejtését. Nem térünk ki azokra a kérdésekre, amelyeket a szintézis elvi összehangolása szempontjából kisebb jelentőségűnek, vagy ismereteink mai szintjén tisztázottnak tartunk (a politikátörténet, a munkás- és parasztmozgalmak történetének egyes kérdései). Nem foglalkoznak azokkal a történelmi problémákkal sem, amelyek körül a közelmúltban koncepcionális viták nem alakultak ki. Előterbe a gazdaság- és társadalomtörténet korszakos folyamatait állítottuk, ahol a kutatások a fő fejlődési folyamatokat új aspektusba helyezték, az 1950-es években kialakult álláspontokat erősen módosították, továbbá a társadalmi-politikai gondolkodás fő áramlatait, amelyeknek kutatása is, problémáinak tisztázása is elmaradt a történettudomány más ágaitól. Figyel-műnket azért is ezekre a területekre irányítottuk, mert nézetünk szerint itt erősen hiányzik a korszakokon átívelő folyamatok és áramlatok szinoptikus marxista koncepciója.

Referátumunkban tehát arra törekedtünk, hogy számos értékes tudományos munka, vita és folyamatban levő kutatás eredményeit is meszemenően felhasználva, összefoglaljuk a felmerült és vitatott elvi kérdéseket, kifejtsük velük kapcsolatos álláspontunkat, kiemeljük a tárgyalat korszakokon átvonuló gazdasági-társadalmi folyamatok és eszmei-politikai áramlatok általános és európai, különösen középkelet-európai viszonyításban sajátos vonásait. Célunk az volt, hogy a Magyarország Története 6—8. (részben az 5.) kötetének munkálataihoz a

* E tanulmányt az új- és legújabbkori történettel foglalkozó történészek széles köre 1969. október 10-én vitatta meg. — A tanulmány 283—296. és 298—307. oldalait Hanák Péter; 296—298., 308—318 és 325—330. oldalait Ránki György; 318—325. és 330—336. oldalait Lackó Miklós készítette.

gazdasági-társadalmi folyamatok és az eszmei-politikai áramlatok egységes, összefüggő és koherens gondolatmenetét felvázoljuk, s ezzel beható megvitatásukat, illetve további kutatásukat előmozdítjuk.

1. A kapitalizmus előfeltételeinek kialakulása a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet korszakában

A lajtántúli és a magyarországi megalapozó szakasz kölcsönhatása

A kapitalizmus kialakulása és uralkodó formációvá válása sokoldalú történelmi folyamat, amelynek gazdasági, társadalmi és politikai-tudati feltételei összefüggnek, de nem azonosak egymással. Közülük itt csak a magyarországi kapitalizmus gazdasági előfeltételeinek* kialakulását vizsgáljuk, és pedig a Habsburg-monarchia egészének keretében, a lajtántúli** résszel való kölcsönhatásában. Magyarország ugyanis a 18. században a korábnál szervezettebben bekapcsolódott a Monarchia gazdasági rendszerébe. Ez egyrészt az ország politikai helyzetéből — amint újabb kutatás kimutatta —, másrészt a Nyugat- és Kelet-Európa közötti kereskedelmi kapcsolatoknak a 17. század második felétől bekövetkezett beszűküléséből következett. Magyarország külkereskedelme a 18. században Középkelet-Európára, túlnyomórészt (a század végén mintegy 80%-ban) a lajtántúli részre korlátozódott. A piaci kapcsolatokban a Lajtántúl vette át a Nyugat szerepét. Ennek megfelelően Magyarország gazdasági fejlődését — a belső feltételek mellett — a Monarchiában spontánul rögződő munkamegosztás és az abszolutizmus céltudatosan irányított gazdaságpolitikája szabta meg, amely a birodalommal már mint gazdasági egységgel számolt. A kapitalizmus előfeltételei tehát a lajtántúli résszel szoros kölcsönhatásban alakultak ki.

A lajtántúli tartományokban a kapitalizmus előfeltételeinek kialakulása egy történelmi periódussal (mintegy 60—80 évvel) korábban indult meg, mint Magyarországon, és a 18. század második felében már jelentősen előrehaladt (a tőkefelhalmozás növekedése, a mezőgazdaság meginduló modernizálása, a manufaktúrák fejlődése stb.). Az előfeltételek lényegében azonosak voltak, mint a nyugati országokban, kialakulásuk menete és szintje azonban több ponton külön-

* A kapitalizmus kialakulása hosszú, a polgári forradalom előtt kezdődő, de a forradalommal még nem lezárt folyamat. A kapitalizmus kialakulási szakaszát akkor tartjuk befejezettnek, amikor a gazdaság minden szektorában létrejöttek a tartós, rendszeres növekedés előfeltételei. Ezt a szakaszt a tanulmányunkban a kapitalizmus kialakulása szakaszának, vagy ezzel egyenlő értelemben: *megalapozó* szakasznak nevezzük, minthogy megalapozza a következőt, az *ipari forradalom* szakaszát. A kapitalizmus kialakulásának *előfeltételein*, azaz a megalapozó szakasz tartalmi kritériumain a következőket értjük:

1. a tőkefelhalmozás üteme, volumene, investálása,
2. a belső és külső piac terjedelme, bővülési lehetősége,
3. a mezőgazdaság modernizálása, a termelési viszonyok, a művelési módszerek, eszközök átalakulása,
4. az infrastruktúra, elsősorban a modern közlekedés kiépülése,
5. a szabad munkaerő létrejötte, szakképzettsége, alkalmazási lehetősége,
6. a tőkés nagyipart megelőző (preindusztriális) termelés és üzemmódszerek színvonala.

A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet időszakában ezek az előfeltételek általában csak részlegesen, alacsonyabb színvonalon jönnek létre, a polgári forradalom gyorsítja meg teljes kialakulásukat. A gazdaság növekedéséről a megalapozó szakaszban is beszélünk, ezt preindusztriális növekedésnek nevezzük.

** A rövidség kedvéért *Lajtántúl*-nak nevezzük a Habsburg-monarchia Magyarországon és Horvátországon kívüli részét, a dualizmus korában a „Reichsratban képviselt királyságokat és tartományokat”.

bőzött azokétól. Az egyik lényeges különbség abban állt, hogy amíg Nyugaton a feudális földjáradék átalakulóban volt, vagy — Anglia esetében — már átalakult tőkés földjáradékká, ami előkészítette, ill. megerősítette a polgári tulajdonviszonyok és a szabad munkaerő kialakulását, addig a lajtántúli tartományok zömében fennmaradtak a középkelet-európai késői feudalizmusra jellemző feudális járadékformák, a polgári tulajdonviszonyok és a szabad munkaerő kialakulása lassan haladt előre. A másik döntő különbség az volt, hogy amíg a nyugati országok — elsősorban ismét Anglia — fejlődése a belső és a tengerentúli gyarmati piacok gyors bővülésére támaszkodhatott, addig a lajtántúli tartományoknak nem állt módjukban sem a nyugati piaci terjeszkedés, sem a gyarmatszerzés. A keleti tartományok felé irányuló piaci terjeszkedést viszont azok elmaradottsága fékezte, amint számukra is fölöttébb hiányosan pótolta a Lajtántúl a nyugat-európai kereskedelmi kapcsolatok visszaesését. A folyamat egységét tekintve a kvalitatív különbséget úgy fogalmazhatjuk meg, hogy amíg Nyugaton a tőkefelhalmozás, a piacok gyors bővülése és a munkaerő felszabadulása egymást feltételező és erősítő folyamatok voltak, addig a Monarchiában ezek a folyamatok nem haladtak párhuzamosan, vagy éppen ellentétben állottak egymással.

Egyrészt a lajtántúli tartományok felhalmozása számottevő külső piacok és gyarmatok híján a keleti tartományok csekély felhalmozását és természeti erőforrásait szívtta el, és ezzel nemcsak a preindusztriális üzemformák, de — legalábbis a 19. század elejéig — a mezőgazdasági árutermelés és modernizálás lendületes fejlődését is erősen korlátozta. Az előfeltételek kialakulását, másrészt, fékezte a feudális abszolutizmus, amely a merkantilista protekcionizmus eszközeivel támogatta ugyan a tőkefelhalmozást, a mezőgazdaságot, a manufaktúrákat, de — II. József kísérletétől eltekintve — a birtokos nemesség érdekében akadályozta a feudális földtulajdon polgári tulajdonná alakulását.

A kapitalizmus megalapozó szakaszát a Lajtántúlon az jellemezte, hogy a mezőgazdaság és a manufaktúra-ipar fejlődése az abszolutizmus erős támogatásával, a mezőgazdaságban uralkodó feudális viszonyok közt, a piaci expanzívitás csekély lehetőségei alapján folyt, a preindusztriális növekedés szerény méretű volt. A lajtántúli tartományokban a kapitalizmus kialakulásának gazdasági előfeltételei csak a 19. század első felében értek meg. A rendszeres tőkés növekedés megindításához azonban ekkor is szükségük volt a külföldi tőkére, a magyarországi mezőgazdasági termelés és piac jelentős fejlődésére, és mindenképp: a feudális viszonyok felszámolására.

*

Magyarországon a kapitalizmus gazdasági előfeltételei a 18. század végén — a 19. század elején hiányoztak, legfeljebb egyes elemek kezdtek bontakozni a fejlettebb területeken, néhány termelési ágban, uradalomban. A gazdasági élet, elsősorban a mezőgazdasági árutermelés és forgalom fejlesztésének igénye pedig ekkorra már felébredt a vezető körökben. A kormányzások iratai között, az országgyűlési határozatokban, a korabeli irodalomban a modernizálás számos tervét, javaslatát találhatjuk meg. Az előfeltételek folyamatos kialakulását ekkor a lajtántúli megalapozó szakasz szükségletei és az abszolutizmus ezeket favorizáló gazdaságpolitikája, illetve a hazai feudális viszonyok béklyói akadályozták. A napóleoni háborúk alatti konjunkturális fellendülés nem bizonyult tartósnak. A mezőgazdasági termelés 1780 és 1825 között csekély mértékben nőtt. A külkereskedelem főként a lajtántúli tarto-

mányokkal gabonában, gyapjúban kibővült, de struktúrája és iránya változatlan maradt. A konjunkturális időszakban meggyorsult a tőkefelhalmozás is, de a zömmel külföldi kereskedők, illetve egyes földbirtokosok, egyházak, alapítványok kezén felhalmozott tőkecsekély mértékben került az országban produktív investálásra. A 19. század első negyedében a nyugati országok, mindenekelőtt a lajtántúli tartományok szükségletei még nem indukálták kényszerítő erővel Magyarországon az előfeltételek gyorsabb kialakítását, a hazai feudális gazdaság s az infrastruktúra primitív színvonala pedig nem tette lehetővé a gyorsabb ütemű fejlődést, még a meglevő lehetőségek teljesebb kihasználását sem. Változás a század második negyedében következett be.

Az 1830-as évektől megindult az előfeltételek lendületes kibontakozása (a mezőgazdaság modernizálásának előrehaladása, növekvő tőkefelhalmozás és belső investálás, az élelmiszeripar kezdetei, a modern közlekedés kiépítésének első lépései), ami együttjárt a gazdasági-társadalmi átalakulás szükségességének felismerésével. A növekedés üteme a forradalom előtti két évtizedben szerény méretű volt, évi rátáját 0,50%-ra becsüljük, éppen hogy lépést tartott a lakosság növekedésével. A belső előfeltételek lassú érlelődésének ebben a szakaszában döntő lökést adott az ipari forradalom kibontakozása Nyugat- és Közép-Európában és az előfeltételek nagy részének létrejötte a lajtántúli tartományokban. A nyugat- és közép-európai gazdasági fejlődés lehetőséget nyújtott a piac dinamikus bővülésére. Ez a *külső piac* azonban egyértelműen a mezőgazdasági termékek piaca volt, ami döntő módon befolyásolta a magyarországi kapitalizmus fejlődési menetét és az induló tőkés gazdaság struktúráját.

Az 1830-as — 40-es években a kapitalizmus egyes gazdasági előfeltételei Magyarországon is kialakulóban voltak, ámde ezek teljessé tételéhez — elsősorban a mezőgazdaság modernizálásához — a feltárló piaci lehetőségek realizálásához és a hiányzó feltételek megteremtéséhez importált termelési tényezőkre és mindenekelőtt: a feudális viszonyok felszámolására volt szükség.

A gazdasági és az eszmei-politikai előfeltételek kölcsönhatása

Minthogy Magyarországon a kapitalizmus előfeltételei még a 19. század második negyedében is csak kialakulóban voltak, kezdetlegesebb fokon, mint a nyugati országokban a megfelelő korszakban, felvetődik a kérdés: mennyiben szolgálhattak a forradalmi átalakulás alapjául, és milyen mérvű radikalizmusát tették lehetővé? Az első kérdést illetően először arra mutathatunk rá, hogy a tőkés viszonyok megjelenése, az árutermelés kiszélesedése önmagában véve is elmélyítette a feudális gazdaság válságát, előmozdította a feudális gátak — legáltalában részleges — lebontását. Másodsor azt hangsúlyozzuk, hogy a folyamat nem az önmagábazárt, hanem a Monarchiába beleilleszkedett Magyarországon zajlott le: a lajtántúli fejlődés pozitív indukáló és negatív gátló hatásaiban egyaránt a gyenge, vagy hiányzó magyarországi feltételek megteremtésére ösztönzött. Ezzel kapcsolatban említhetjük, hogy a gazdasági-társadalmi viszonyok elmaradottságát bizonyos fokig a politikai és tudati tényezők, a nyugati gazdasági-politikai berendezkedés és eszmék hatása, példája, elsősorban a liberalizmus és a nacionalizmus ellensúlyozta. S ha a magyar liberalizmusban és nacionalizmusban az abszolutizmusellenes rendi ellenállás motívuma össze is fonódott a polgári átalakulás igényével, az 1830-as—40-es években az utóbbi, a polgári nemzetállami törekvés vált a domináns tényezővé.

A nemzeti önállóság *szorosan gazdasági szempontból* nézve nem volt a kapitalizmus kifejlődésének elengedhetetlen feltétele, a Habsburg-monarchia konk-

rét viszonyai között azonban a nemzeti önrendelkezés elősegítette az elmaradott területek felzárkózását, a kapitalizmus előfeltételeinek gyorsabb és sokoldalúbb kialakulását. *Társadalmi és tudati oldalát tekintve* a nemzeti önrendelkezés a polgári átalakulás teljességének integráns részét alkotta, minthogy a nemzet szükségszerű és tartós közösségi forma a feudális partikularizmustól a nemzetek feletti integráció, az elnyomás primitívebb formációitól a magasabbrendűek, majd az elnyomás megszüntetése felé vezető fejlődésben. A nacionalizmus progresszív szerepet játszott a polgári forradalom előkészítésében, tömegelőmozdításában, erősítette a liberalizmust, hozzájárult a feudalizmus felszámolásához, sőt a polgári átalakulás objektíve lehetséges határai között egy radikálisabb variáns realizálásához.

Az átalakulás objektíve lehetséges határait alapvetően a késői feudalizmus korában kialakult, a Habsburg-monarchia keretei között megrögződött és a kapitalizmus éppenhogy megindult megalapozó szakaszában lényegesen nem változott gazdasági-társadalmi struktúra jelölte ki. Ezekben a határokon belül, a polgári forradalom kimenetelétől függően, többféle variáns volt lehetséges. 1848—49-ben valóban a polgári-nemzeti átalakulás különböző irányzatai léptek fel, küzdöttek egymással, és a radikálisok győzelme, amit nem csupán gyengeségük, hanem elsősorban a külső intervenció hiúsított meg, a feudális viszonyok s a régi struktúra gyökeresebb átalakítására vezetett volna. De még ez a variáns sem léphette túl azokat a határokat, amelyeket a monarchiai, ill. magyarországi gazdasági-társadalmi és nemzeti struktúra, s általában a középkelet-európai viszonyok húztak meg. A befejezetlen forradalom még kevésbé tudta gyökeresen megváltoztatni a régi struktúrát.

A régi feudális struktúra, a formációváltás ténylegesen realizált formája és az új struktúra egymással szoros kölcsönhatásban alakították ki az új kapitalista formáció társadalmi és politikai viszonyait. Így vált a 16—17. századi elkanyarodás és a 18. század folyamán rögződött monarchiai helyzet következtében kialakult struktúra — a társadalmi és politikai harcok eredményeitől függő formában — a kapitalizmus „porosz típusú” útjának szerves előzményévé és meghatározójává.

2. A gazdasági és társadalmi fejlődés problémái a kapitalizmus kialakulásának és megerősödésének korszakában

Az 1848-as forradalom alapjában felszámolta a feudális viszonyokat. Ezzel döntő mértékben hozzájárult a kapitalizmus gazdasági előfeltételeinek és politikai-jogi kereteinek megteremtéséhez, alkalmassá tette az országot arra, hogy a szabadversenyen alapuló kapitalizmus felívelő szakaszában, kedvező körülmények között adaptálódhasson a nyugat- és közép-európai ipari forradalom nyújtotta piaci lehetőségekhez, bekapcsolódhassék a század harmadik negyedét kitöltő agrárkonjunktúrába. A Nyugat- és Kelet-Európa, illetve a Monarchia nyugati és keleti része közötti munkamegosztás most magasabb szinten reprodukálódott, azzal a lényeges különbséggel, hogy ez a kooperáció nem fékezte, hanem nagyrészt ösztönözte a kapitalizmus előfeltételeinek létrejöttét. Amíg a megelőző szakaszban az előfeltételek megteremtése a lajtántúli tartományokban részben Magyarország rovására történt, addig a 19. század derekától Ausztria is növekvő mértékben érdekeltté vált a magyarországi kapitalizmus megalapozó folyamatainak támogatásában. Úgy látjuk, hogy a polgári forradalom teremtette új ter-

melési és jogi viszonyok alapján elsősorban külső tényezők, a piac dinamikus bővülése és a termelési tényezők nagy mértékű importja tette lehetővé a kapitalizmus hiányzó feltételeinek létrejöttét, a megalapozó szakasz gyors ütemű kiteljesedését Magyarországon. Hozzájárult ehhez az 1867. évi kiegyezés által teremtett tartós konszolidáció is.

A kiegyezés

Történetírásunk az elmúlt évtizedben érdemleges eredményeket ért el a kiegyezés vitás kérdéseinek tisztázásában. Elsősorban a közelítés módját választotta meg helyesen: az 1848-as forradalom eredményeiből, befejezetlenségének következményeiből, a kiegyezéshez vezető út elemzéséből indult ki.

Az 1848-as forradalom a Monarchiában kivívta azt, ami feladatában alapvető és egyetemes volt: a jobbágyfelszabadítást és a polgári jogegyenlőséget. Ez maradandónak bizonyult, az ellenforradalomból sarjadt neoabszolutizmus is elfogadta és — bár retrográd szűkítésekkel — végrehajtotta. A forradalom azonban nem oldotta meg, ami feladatában sajátos volt: egy soknemzetiségű terület polgári államrendszerének, a nemzeti fejlődés relatíve kedvező feltételeinek a megteremtését. A neoabszolutizmus pedig mereven elutasította a polgári alkotmányosságot, a liberális szabadságjogokat, a nemzeti önrendelkezést, illetve autonómiát. A polgári-nemzeti átalakulás megoldásra érett kérdései tehát a következő időszakban is napirenden maradtak, és a történelmi fejlődés fő mozgató erejét alkották.

Az 1848-as forradalmak veresége után egész Európában uralomra jutott konzervatív rendszer nem kedvezett a polgári átalakulás forradalmi befejezésének, de a rendkívül szűk bázisra épített, „nemzetek feletti” neoabszolutizmus konszolidálásának sem. Az 1850—1870 közötti időszakot Közép- és Kelet-Európában az 1848-as örökség felülről irányított, antidemokratikus végrehajtása jellemezte. Az 1867. évi kiegyezést tehát olyan történelmi koordinátarendszerben helyezhetjük el, amelynek egyik tengelyét a befejezetlen polgári-nemzeti átalakulás megoldást sürgető feladatai és tömegeirői, a másikat a konzervatív európai rendszer uralma és a konzervatív társadalmi erők vezető szerepe, a reális megoldások tartományának egyik határát a forradalom megismétlésének, a másikat az ellenforradalmi abszolutizmus tartósításának lehetetlensége alkotta.

E határokon belül ezúttal is többféle variáns volt lehetséges. A kiegyezést tehát nem tekintjük eleve adott, szükségszerű formának. Befolyásos képviselői voltak a centralizmusnak, erős tábora a föderalizmusnak (trializmusnak) is, és az 1859—1861. évi válságperiódusban Magyarországon is széles tömegebázisra támaszkodott a kiegyezésnél radikálisabb újjárendezés irányzata. A kiegyezéssel ellentétes irányú demokratikus politikai programot, a szomszéd népekkel való megbékélés és állami együttélés haladó koncepcióját, a kossuthi emigráció dolgozta ki és képviselte. A centralizált, abszolutisztikus Monarchia 1859—1861. évi válsága azonban lényegesen különbözött a feudális abszolutizmus 1848 előtti válságától.

Először is abban különbözött, hogy a forradalmi erjedés nem terjedt ki Európára, s ahol kibontakozott is, a polgári átalakulást, a nemzeti egyesítést ott is felülről hajtották végre. Magyarországot illetően pedig abban különbözött, hogy a feudalizmus felszámolása után megváltoztak a nemzeti és a nemzetek közötti összefogás feltételei, s hogy a vezető osztály, a birtokos nemesség zöme nem vállalta az „új érdekegyesítés” demokratikus követelményeit sem, az abszolutizmus elleni forradalmi harcot sem, hanem részben a külpolitikai fejlemények-

től, részben a válságtól szorongatott dinasztiával való megegyezéstől várta a 48-as alkotmány helyreállítását.

Az 1859—1861. évi válságperiódus alapos feltárása mellett történetírásunk megvilágította azokat a mozzanatokat, amelyek a birtokos nemesség zömét az 1860-as években a kiegyezés felé hajlították. Csak egészen röviden utalunk itt az úrbérrendezéshez fűződő földbirtokosi és paraszti érdekek divergenciájára; a területi és hatalmi birtokállomány integritásához ragaszkodó magyar uralkodó osztály és a kollektív nemzeti jogokat, autonómiát követelő nemzetiségi vezető rétegek közötti ellentétekre; a kapitalizmus előfeltételeinek kialakulását gyorsító konjunktúrára, amely a magyar földbirtokosokat és tőkéseket erősen a Monarchiára utalta, és a politikai konszolidációra ösztönözte. Történetírásunk azt is részletesen feltárta, hogy a nemzetközi erőviszonyok sem tették lehetővé Középkelet-Európa nemzetállami újjárendezését. A nagyhatalmak, bár a Monarchia reorganizációját támogatták, nem kívánták, vagy éppen ellenezték felbomlasztását. Az ilyen tendenciákat magában rejtő két nagy átalakulás: Olaszország és Németország egyesítése végül is nem követelte meg a Habsburg-birodalom szétbontását. Sőt, Németország egyesítésének bismarcki végrehajtása egyenesen feltételezte a soknemzetiségű szomszéd fennállását. Az Oroszország támogatását élvező bismarcki egyesítés és általában a cárizmus terjeszkedésétől való félelem a magyar vezetőrétegszámára külpolitikai szempontból is kívánatosabbá tette a Monarchia fennmaradását.

Mindezek a konkrét körülmények arra a mélyebb meghatározó mozzanatra vezethetők vissza, hogy a feudális formációt felszámoló forradalom nem változtatta meg gyökeresen Középkelet-Európa történetileg kialakult társadalmi és etnikai struktúráját, nemzeti és osztályviszonyait. A számszerűen és anyagilag erősebb nemzetek és osztályok, elsősorban az osztrák-német burzsoázia, a lajtántúli és a magyarországi földbirtokosok továbbra is fölényben voltak más osztályokkal és a többi nép vezető rétegeivel szemben. Az 1860-as évek objektív körülményei mellett, végső soron a mélyrenyúló történelmi előzmények politikai téren is meghatározták a polgári forradalom 19. századi szakaszának lezárását. Ebben az aspektusban megerősítettnek látjuk történetírásunknak azt a korábbi megállapítását, hogy a kiegyezés az örökölt és közvetlenül meglevő körülmények, az európai, a monarchiai és magyarországi erőviszonyok között reális kompromisszum volt, annak ellenére, hogy felülről, antidemokratikus módon, csupán időlegesen és tökéletlenül rendezte a soknemzetiségű birodalom polgári átalakításának állami formáját és politikai viszonyait.

A kiegyezés helyének és funkciójának ez a megfogalmazása azonban nem ad választ egy régi — és ma sem lezárt — vitakérdésre: volt-e más, kedvezőbb és az adott viszonyok között ténylegesen megvalósítható megoldás? Az „antidemokratikus, de reális kompromisszum” értékeléssel szemben a legsúlyosabb ellenérv az, hogy a kiegyezés meghosszabbította a történelmileg pusztulásra ítélt Habsburg-birodalom létét, hozzákötötte Magyarországot és olyan hatalmi rendszert teremtett, amely a magyar társadalom konzervatív erőt támasztotta alá, meghiúsította egy kedvezőbb alternatíva választását, és így elkerülhetetlenül az 1918-as felbomláshoz vezetett.

Ez az érv a kiegyezés kritikájának reális mozzanatait tartalmazza, de véleményünk szerint túlértékeli meghatározó jelentőségét, és nem tár fel reális ellenalternatívát. Eltekintve attól, hogy az 1918-as kifejléhez félévszázad számos új tényezője, az erőviszonyok teljes megváltozása is hozzájárult, értékelésünk objektív alapjának azt tartjuk, hogy a kiegyezés idején s a 19. század

második felében még nem alakultak ki vagy nem értek meg a Monarchia megdöntésének külső és belső feltételei. Létének prolongálása tehát elsődlegesen nem a kiegyezés, hanem az adott körülmények következménye volt, és hogy a konzerválás más formája milyen körülményekre vezetett volna, azt aligha lehet egzakt módon megválaszolni.

Ami pedig a kiegyezésnek Magyarország további sorsát determináló szerepét illeti, ismét arra kell rámutatnunk, hogy a soknemzetiségű Magyarország polgári átalakulásának útját alapjában a társadalmi és etnikai struktúra, az uralkodó osztályoknak a nemzeti és osztályhegemóniájuk megőrzéséhez fűződő érdekei határozták meg. Ha fentebb, az 1848 előtti korszakkal kapcsolatban a nacionalizmus progresszív szerepét emeltük ki, most ezt ki kell egészítenünk azzal, hogy *már akkor is* negatívan hatottak, a forradalom után pedig fokozatosan előtérbe kerültek a nacionalizmus retrográd, elnyomó vonásai. A magyar uralkodó osztályoknak a hegemóniához—és ezen keresztül a Monarchiához — fűződő érdekeit, szociális konzervativizmusát és nacionalizmusát nem a kiegyezés teremtette meg, hanem ezek a kiegyezést. Kétségtelen viszont, hogy a kiegyezés az 1848—49-ben kibontakozó és a kossuthi emigráció programjában továbbfejlesztett tendenciákkal ellentétes erőket szilárdította meg, a polgári átalakulás kedvezőtlenebb, több ellentmondással terhelt, befejezetlen variánsát rögzítette, és ezzel jelentősen hozzájárult a folytatás és befejezés feltételeinek romlásához is.

A dualista Monarchia strukturális ellentmondásai

A dualista rendszer osztályjellegének meghatározása korábban sem volt vita tárgya, az elmúlt években a megállapodás felé közelít társadalmi és állami rendszere ellentmondásainak elemzése is. Mindazonáltal hiányzik még a Monarchia strukturális ellentmondásainak konzisztens kidolgozása.

A birodalmi struktúra ellentmondásai abból fakadtak, hogy a Habsburgmonarchia nem organikusán, azonos etnikumú vagy gazdaságilag összeforrt területek egyesítéséből, hanem a dinasztikus öröklés és hódítás útján szerzett, nagyon különböző etnikumú, fejlettségű, hagyományú és jogállású országok és országrészek laza összefűzéséből alakult ki. A Monarchia 11 nemzetet (ill. nemzeti kisebbséget) fogott össze, de hatot el is vágott a határokon túl levő anyaországoktól, ahol a nemzeti etnikum többsége élt. A Monarchiába zárt nemzetek az alá- és fölérendeltség bonyolult viszonylatain alapuló hierarchiában helyezkedtek el. Ez a soknemzetiségű struktúra a nemzeti államalakulás 19. századi folyamatában állandó belső és nemzetközi konfliktusok forrása volt. Az anorganikus kialakulásból következett az is, hogy az egyes területek és tartományok között a tőkés fejlettség, ill. a feudális maradványok tekintetében nagy — sok szempontból kvalitatív — színvonalkülönbségek állottak fenn. A regionális szintkülönbségek többnyire egybeestek a nemzetek közötti egyenlőtlenségekkel, és így elmélyítették a birodalmi struktúra ellentmondásait.

Nem szükséges bővebben kifejteni, hogy a mezőgazdaság termelési viszonyaiban és művelési módszereiben szívósan továbbélő feudális maradványok a tőkés fejlődés súlyos teherterét jelentették. Ezt az általános kelet-európai jelenséget a Monarchiában az színezte, hogy a kapitalizmus fejlettségi, ill. a feudális maradványok erősségi foka szorosan összefüggött a regionális (s egyúttal nemzeti) szintkülönbségekkel — és ezek konzerválása irányában hatott. Ez a strukturális ellentmondás nyilvánult meg a fejlett polgári struktúrájú és a feudális

eredetű földbirtokos osztályok által vezetett nemzetek, illetve mindkét típus és a sem saját földbirtokos osztállyal, sem erős burzsoáziával nem rendelkező, fejletlen strukturájú nemzetek közötti ellentétekben. Mindebből következően a Monarchiában a szociális és a nemzeti elnyomás — ha nem is minden esetben, de többnyire — összekapcsolódott. Így a szociális és a nemzeti elnyomás elleni harc is gyakran összefonódott, legalábbis fennállott a nemzeti küzdelem szociális elemekkel való bővítésének, illetve a szociális mozgalmak nemzetiekbe olvasztásának a lehetősége.

A Monarchia strukturális ellentmondásai rányomták bélyegüket az államrendszerre is. A dualista államot az osztrák és a magyar földbirtokos és burzsoa osztályok uralma, a nemzetek hierarchikus politikai függése, az abszolútizmusnak az alkotmányosság keretében továbbélő intézményes szervei és imparlamentáris módszerei, a jogállam keretében a diszkrecionárius joggyakorlat, az alkotmányos ellenőrző, törvényhozó és önkormányzati szervekkel szemben a végrehajtó hatalom túlsúlya jellemezte. Soknemzetiségű birodalom — dualista állam-szervezettel; jogilag paritásos alapon álló dualizmus — centralizált, abszolutisztikusan vezetett hadsereggel, külüggyel; abszolutisztikus „közös kormányzat” — a két birodalomrész belkormányzatában való részvétel joga nélkül; alkotmányos parlamentarizmus felfelé, az abszolútizmus maradványai, intézményei ellen — jogkorlátozás és diszkrecionárius joggyakorlat lefelé az alkotmányos parlamentarizmus ellen: olyan ellentmondások, amelyek labilissá és nehézkessé tették az államrendszert.

Az ellentmondások feltárása azt is jelenti, hogy a retrográd jelleg megállapítása mellett rá kell mutatnunk az államrendszer liberális vonásaira is. Ha a parlamentarizmus szűkkörű, a polgári szabadságjogok és a nemzetiségi jogok korlátozottak voltak is, *de voltak*, s a kelet-európai országoknál nagyobb teret biztosítottak a demokratikus erők, a munkásmozgalom szerveződésének, a nemzeti fejlődésnek. A dualista állam, ha fenntartotta és védelmezte is a kiegyezéssel rögzített uralmi viszonyokat, támogatta a gazdasági fejlődést, a polgárosodást, a kor civilizatorikus vívmányainak terjedését is. A Monarchia és Magyarország e tekintetben is előbbre járt a kelet-európai országoknál, és valamelyest a Nyugathoz közelített. A liberalizmus sorvadása hosszú, szakaszos folyamat volt, az általános európai folyamat része, bár a retrográd vonások korábban, élesebben, durvább formákban jelentkeztek, mint Nyugaton.

Magyarország helyzete a dualista Monarchiában

Amíg a dualista rendszer ellentmondásainak feltárásával és általános jellemzésével kapcsolatban nagyobb nézetkülönbségek nem merültek fel, legfeljebb hangsúlyeltolódások, addig Magyarország monarchiai helyzetének meghatározása ma is élénk viták tárgya. Történetírásunk az elmúlt évtizedben kimutatta a „félgyarmati függés” definíció megalapozatlanságát és kiiktatta a tudományos munkák terminológiájából, de a helyette használatos „függés”, bár formájában rövidebb, — tartalmában elmosódottabb lett: a régi felfogású félgyarmati függéstől a tőkés országok közötti interdependenciáig sokféleképpen értelmezhető és értelmezett. A „félgyarmati” jelző mellőzése után is nyitva maradt tehát a kérdés: milyen jellegű és mértékű függésben volt Magyarország a Monarchiában? — vajon az elnyomott, függő helyzetben *belül* rendelkezett-e csupán bizonyos autonómiával, vagy az alapjában véve realizált önállóságát korlátozták-e csak a birodalmi egység követelményei?

Magyarország monarchiai elhelyezkedésének sokféle vonatkozását, úgy véljük, nem lehet egyetlen jelzőbe, néhány szavas definícióba sűríteni, vagy csak akkor, ha a definíciót a kötődés és függés különböző aspektusainak konkrét elemzésével indokoljuk. Megítélésünk szerint a tisztán belügyi kérdésekben Magyarország nem függött a lajtántúli résztől („Ausztriától”), alkotmányos önállóságát a birodalom egységét képviselő, kiterjedt abszolutisztikus jogokkal rendelkező uralkodó korlátozta. Az ún. „közös érdekű” ügyekben (vámszövetség, jegybank stb.) interdependencia állott fenn a birodalom két része között, amelyben a főlényt vagy alárendeltséget a mindenkori erőviszonyok határozták meg, — a századfordulóig többnyire Ausztria, azután több ízben Magyarország javára. Az ún. „pragmatikus” közös ügyekben (külügy, hadügy) Magyarország alá volt rendelve a birodalmi egység és nagyhatalmi állás követelményeinek, az abszolutisztikus vezetésnek.

A függés vagy befolyás mértékét illetően azonban különbséget kell tennünk a külügy és hadügy között. Külügyi vonatkozásban az önrendelkezés csönkasága jobbadán formális volt. A külügyek vezetésében, elveinek és irányának meghatározásában a magyar vezető réteg jelentős befolyással rendelkezett, alapvető érdekei megegyeztek vagy összeegyeztethetők voltak az osztrák vezető réteg és a birodalmi uralkodó körök érdekeivel.

Ez az érdekközösség azon alapult, hogy az 1870-es években a kiegyezéssel kölcsönhatásban álló fordulat következett be a Monarchia külpolitikájában. A Monarchia a forradalom utáni két évtizedben még a közép-európai status quo fenntartására és a hegemonia megszerzésére irányuló hagyományos külpolitikát folytatta, ami a polgári-nemzeti átalakulással való szembeszegülés külső vetülete volt. Ez a külpolitika az 1860-as években a Monarchia krónikus válságának konstans tényezőjévé vált és kudarca — mint ismeretes — jelentősen közrejátszott a magyarokkal való kiegyezésben is. Itália és Németország egyesítése és az 1867. évi kiegyezés a Monarchia szempontjából ugyanannak a folyamatnak két oldalát alkotta, amint a kettős- majd a hármasszövetség megkötése külpolitikai síkon éppúgy a legerősebb, állammá szerveződött közép-európai nemzeti mozgalmakkal való megegyezést jelentette, mint a belpolitikában a magyarokkal való kiegyezés. Az Itáliából és Németországból kiszorult, dualista Monarchiának szükségképpen a külpolitikában is irányt kellett váltania, arra kellett fordulnia, ahol uralkodó osztályainak és külső partnereinek érdekei egybecstek: a Balkán felé.

Ez az irányváltás azonban nem jelentett egyúttal funkcióváltást is. A visszavonhatatlan közép-európai átalakulással való megbékélés után a Monarchia a balkáni status quo fenntartását és befolyásának kiterjesztését tekintette fő feladatának, ami most már a dualizmus belső konzerválásának külpolitikai vetülete volt. Ez az új orientáció jelentős mértékben a magyar vezető réteg befolyására és aktív közreműködésével alakult ki.

A balkáni orientációban megnyilvánuló érdekközösség nem teremtett teljes azonosságot a magyar vezető réteg és a birodalmi uralkodó körök között. A magyar vezető réteg külpolitikájának meghatározó motívuma a 48-as liberális örökségből és a nemzeti hegemonia féltéséből fakadó oroszellenesség, fő célja Oroszország közép- és délkelet-európai befolyásának megtörése, a dualizmust veszélyeztető területi hódításának elhárítása volt. A dinasztia viszont a konzervatív együttműködés hagyományait folytatva, Oroszországgal egyetértésben szerette volna a birodalom nyugati veszteségeit a Balkánon kárpótolni. A dualizmuskori külpolitika a részcélokban és módszerekben eltérő két koncepció

közötti keskeny sávon mozgott, hol az Oroszországgal való egyezkedés, hol a távolodás, hol a balkáni befolyás kiterjesztése, hol a status quo szigorú fenntartása irányában, de alapvető funkciója, a Balkán gyökeres nemzeti újjárendezésének, egy erős délszláv állam kialakulásának megakadályozása, változatlan maradt.

A magyar uralkodó- és középosztály zöme, az ellenzéki pártok többsége is támogatta a hármasszövetségre támaszkodó balkáni orientáció külpolitikáját. És ha közvetlen befolyásuk időnként csökkent is a külügyek irányításában, alapvető érdekeik — s egyúttal provincializmusuk — mindvégig döntő súllyal esett latba a Monarchia tényleges külpolitikai tevékenységében.

Más volt Magyarország helyzete a hadügy vonatkozásában. A közös hadügy-miniszter közjogi állását a kiegyezési törvény nem tisztázta, őt külön nem is említette. A magyar parlament jogköre csupán a hadsereg létszámának megállapítására, kiegészítésére, elhelyezésére terjedt ki, minden egyéb a dinasztia abszolutisztikus hatalmában maradt. A hadügyekben nem érvényesült a *dualizmus* elve, a hadsereg vezérlete, vezénylete, szelleme ellentétben állt a „magyar állameszmével”, keretei között a magyarok nem az egyik uralkodó nemzet, a magyarországi nemzetiségek nem a „magyar politikai nemzet” másajkú polgárai, hanem az *egységes* birodalom és a császár alattvalói voltak. Amíg a dualista Magyarország nem volt jelen a hadseregben, a hadsereg állandóan és szembetűnően jelen volt a dualista Magyarországon. Önálló hatalomként működött, gyakran kihívó magyarellenességgel viselkedett, megsértette a nemzeti érzést és hagyományt. És ami a legfontosabb: a hadsereg volt a rendszer fegyveres biztosítóka nemcsak a néptömegekkel és a nemzetiségekkel szemben, hanem a dualizmus megváltoztatására irányuló magyar hatalmi igényekkel és a mindvégig eleven önállósági törekvésekkel szemben is.

A hadsereg — fő funkcióját tekintve — természetesen védelmezte a magyar uralkodó osztályok területi és hatalmi birtokállományát is, de csak akkor és annyiban, amikor és amennyiben az uralkodó a birodalmi egység és egyensúly érdekében szükségesnek tartotta. A *hadügy terén* tehát Magyarország ténylegesen függő helyzetben volt, és ez a függőség bizonytalanná tette az egyéb viszonylatokban érvényesülő paritást, korlátozta az uralkodó osztályok meglevő hatalmát, távolabbi igényeit és érzékenyen érintette, zaklatta a középrétegeket, a népet is. A szuverenitást lényegesen csorbító, az alkotmányosságot erőtlennítő katonai függés volt az ára a nemzeti és osztályhegemónia fenntartásának, a területi és uralmi integritás fél évszázados biztonságának.

*

Magyarország politikai függésének árnyaltabb meghatározása az elmúlt években kisebb érdeklődést, csendesebb vitákat váltott ki, mint gazdasági helyzetének újraértékelése. E téren még erősen tartja magát az a függetlenségi eredetű és az 50-es években sokoldalúan kifejtett koncepció, hogy az Ausztriával való gazdasági közösség alapján fékezte Magyarország gazdasági fejlődését, elsorvasztotta, ill. elnyomta fejlődő iparát, az iparosodottabb Ausztria kizsákmányolta az agrár Magyarországot. Az iparfejlődés oldaláról nézve — és egyes részjelenségeket kiugratva — kétségtelenül erősen kidomborodnak a gazdasági közösség hátrányai. De ha a kapitalizmus fejlődési szakaszait és magyarországi feltételeit történeti módon — közgazdasági szempontokat is figyelembe véve — vizsgáljuk, akkor a gazdasági közösség előnyei is előtűnnek, sőt a javukra billen a mérleg.

Magyarországon, amint rámutattunk, a polgári forradalom idején még csak kialakulóban voltak a kapitalizmus gazdasági előfeltételei. Ezek — elsősorban a mezőgazdaság modernizálása, a korszerű közlekedés kiépítése, a tőkefelhalmozás bizonyos színvonalra — minden országban nélkülözhetetlen előfeltételei voltak a tartós, rendszeres tőkés növekedés szakaszába való átmenetnek, az ipari forradalom kibontakozásának vagy kiterjesztésének. Különösen ez volt a tőkés fejlődés átugorhatatlan menetrendje a kelet-európai országokban, ahol a preindusztriális iparosodás gyengesége miatt a belső felhalmozás fő forrása csak a mezőgazdaság lehetett. A 19. század második felének hazai gazdasági fejlődését tehát elsődlegesen nem az iparosodáson, hanem a rendszeres tőkés növekedés előfeltételeinek kialakulásán kell lemérnünk.

Ebből a szempontból a múlt század derekán Magyarországnak a Nyugattal, mindenekelőtt a Lajtántúllal való kapcsolata, a Monarchiában elfoglalt helyzete kedvezően megváltozott. Különösen kedvező mozzanat volt, hogy az ipari forradalom szakaszába lépő országok a legközelebb eső agrárterületeket akarták bekapcsolni, és hogy a feudális viszonyok felszámolása után Magyarország gyorsan be tudott kapcsolódni a konjunkturális ciklusba. A nyugat- és közép-európai ipari forradalom a tőkés növekedés két döntő — és Magyarország belső fejlődése alapján aligha megteremthető — előfeltételét hozta létre: a piacok dinamikus bővülését és a termelési tényezők (elsősorban a tőke) importját.

Amíg a piac bővülésének serkentő szerepét illetően nem volt vita, a külföldi tőkeimport hatását illetően korábban általánosan elterjedt — és olykor ma is visszhangzik — az az álláspont, amely a külföldi tőkebehatolás alapján negatív, kizsákmányoló oldalát, a „függést” fokozó funkcióját hangsúlyozza. Az természetesen nyilvánvaló, hogy a külföldi burzsoázia nem altruista alapon, hanem a magasabb profit kedvéért és reményében exportálta tőkéjét Magyarországra, Kelet-Európa más országaiba, és a kölcsönök, investálások, technikai újítások mellett a profit egy részét kivitte az országból. Az sem kétséges, hogy kedvezőbb lett volna, ha az ország a megalapozó szakasz költséges és lassan megtérülő (magas tőkeefficiensű) beruházásait túlnyomórészt saját belső erőforrásaiból tudta volna realizálni. Csakhogy a 19. század középkelet-európai elmaradt országaiban a történelem nem úgy tette fel a kérdést, hogy igénybeveszik-e a külföldi tőkét, vagy saját erejükből kísérlik-e meg a modernizálást, az iparosítást, hanem hogy a *nélkülözhetetlen* tőkeimportot produktívan, gazdasági növekedésük megindítására, ill. meggyorsítására tudják-e hasznosítani, vagy az improduktív felhasználás miatt csak eladósodásuk és függésük nő, anélkül, hogy gazdaságuk, belső felhalmozásuk fellendülne. E tekintetben pedig nem az állami szuverenitás kisebb vagy nagyobb mértéke, hanem az adott fejlettségi fok és az importált termelési tényezők volumene, költségei, felhasználásuk módja volt a döntő tényező.

A monarchiai gazdasági közösség előnyét abban látjuk, hogy a birodalom széles piacán a termelési tényezők nagyfokú mobilitása valósult meg, ami egyrészt éppen azon ágazatok gyors fejlődését mozdította elő (mezőgazdaság, extraktív ágak, infrastruktúra), amelyek a rendszeres tőkés növekedés nélkülözhetetlen előfeltételei voltak, másrészt a magas komparatív költségelőnyök biztosítása révén a vezető szektorok (a mezőgazdaság, az élelmiszeripar stb.) gyors ütemű akkumulációját tette lehetővé. A gyors felhalmozáshoz a mezőgazdaság számára tartósan kedvező áralakulás (ipari nyílású árolló) is hozzájárult. A Monarchia mindvégig bővülő belső piacának jelentősége a század végén még inkább meg-

nőtt, amikor a tengerentúli gabona versenye a vámkülföldi piacok nagy részét elhódította, és megzavarta a Nyugat- és Kelet-Európa közötti hagyományos piaci kapcsolatokat.

E jelentős előnyök mellett természetesen érvényesültek a gazdasági közöség már említett hátrányai is, elsősorban a megalapozó szakaszban is realizálható iparosodás fekezése, egyoldalúvá torzítása. Itt azonban, úgy véljük, nem egyenlő nagyságrendű hatásról van szó, amire az „egyrészt—másrészt” formula alkalmazható. A gazdasági közösség domináns hatása az volt, hogy a magyarországi nem-ipari szektoroknak az uralkodó osztályok érdekközösségén alapuló fejlesztése az ipari forradalom feltételeit is megteremtette. A gazdasági közösség stabil piaci ösztönzése, a termelési tényezők nagymérvű és a legrentábilisabb ágak felé irányuló áramlása viszont a népgazdasági ágazatok közötti és az ágazatokon belüli struktúra, a túlnyomóan extenzív agrárjelleg konzerválásának tendenciáját hordozta magában. Ez a tendencia természetesen az agrár Magyarországnak bármelyik fejlett országgal való lazább, tisztán külkereskedelmi kapcsolataiban is érvényesült volna.

A gazdasági közösségnek a strukturális elmaradottságot rögzítő spontán — és tudatos — tendenciájával szemben a századvégen hatékony ellentendenciák léptek fel. Ilyennek tekinthetjük a gabonaválságot, amely szinte rákényszerítette a mezőgazdaságot az intenzívebb, specifikáltabb és produktívabb gazdálkodásra, továbbá a 90-es évektől felívelő iparosodást, amelyet a magyar burzsoázia jó részét már belső erőforrásokból finanszírozott, és nem jelentéktelen eszközökkel a kormányok is támogattak. Ha a dualizmus első negyed századát a rendszeres tőkés növekedés előfeltételeinek nemzetközi viszonylatban gyors kialakulása, de egyoldalú, extenzív fejlődés és az ágazati struktúra konzerválásának domináns tendenciája jellemzi, akkor a második negyed században már a rendszeres növekedés mgindulásáról, a belterjesség és a specifikáció előhaladásáról, az ágazatok közötti és az ágazatokon belüli arányok kedvező módosulásáról beszélhetünk.

Egészében véve az ország gazdasága gyorsan növekedett (a növekedés évi rátáját 2,6—2,8%-ra becsüljük, ami európai viszonylatban is gyorsnak számít, felülmúlta Olaszországot, Oroszországot, és csekély mértékben a lajtántúli részt is). A kapitalizmus megerősödött, uralkodóvá vált, bár még nem fogta és formálta át a gazdaság minden ágát, területét. Magyarország függött a birodalom egészének gazdaságától, de nem abban az értelmezésben, amely a függést a gazdasági elnyomással, a tudományosan már elvetett, de gyakran kísértő „félgyarmat” fogalommal asszociálja. Magyarország, mint fejletlenebb fél, a *tőkés kooperáció* értelmében függött a lajtántúli résztől. Küszködött az elmaradottság történelmi tehertételével, a tőkés gazdaságra való áttérés, a modernizálás, az infrastruktúra, az iparosodás finanszírozásának problémáival. Adózott is, gyakran terhes engedményeket is tett a külföldi tőkének. Gazdaságának egyes ágai, köztük az iparosodás és polgárosodás szempontjából fontos multiplikátor szerepét betöltő ágak az átlagosnál lassabban, egyenletlenül fejlődtek. Ez volt az ára — kelet-európai egységgel mérve nem is túlságosan drága ára — annak, hogy kijusson a feudális elmaradottságból, a hagyományos stagnálásból, felzárkózzék Európa szerencésebb fekvésű és sorsú országaihoz. Ez a felzárkózás a korszak folyamán szerény mértékben sikerrel járt. Bizonyítható, hogy a lajtántúli rész és Magyarország közötti színvonalkülönbség valamelyest csökkent, a Monarchiában bizonyos fokig érvényesült a kiegyenlítődség tendenciája.

A felzárkózás eredményei ellenére Magyarország gazdasági struktúrája erősen különbözött, fejlettsége jóval elmaradt a nyugati országokétól. A fő kü-

lónbségeket a gazdaság ágazati struktúrájában, a mezőgazdaság, ezen belül a feudális eredetű nagybirtokrendszer túlsúlyában, a belterjesség és produktivitás alacsonyabb színvonalában, az iparosodás' elmaradottságában, a modernizálás finanszírozásának forrásaiban foglalhatjuk össze. Magyarország a tőkés fejlődés középkelet-európai típusához tartozott, de különbözött egyrészt a balkáni országoktól a mezőgazdaság struktúrájában, a termelés, a termelékenység és az iparosodás magasabb színvonalában, az importált termelési tényezők lényegesen produktívabb hasznosításában, másrészt Oroszországtól az előfeltételek korábbi kialakulásában, a tőkés növekedés korábbi megindulásában, szélesebb kiterjedésében, magasabb produktivitásában. A középkelet-európai típuson belül tehát egy fejlettebb variánst sikerült realizálnia.

A monopolkapitalizmus megjelenésének kérdéséhez

A gazdasági növekedés megalapozó szakasza a 80-as évek végén lezárult. Az 1890-nel kezdődő új szakaszban, amely egybeesik a politikatörténetben is elfogadott periódushatárral, a tőkés fejlődés meggyorsult, új területekre és ágakba hatolt be, és új szervezeti formákat hozott létre. Ezek a jelenségek történetírásunkban már az 50-es években is hangsúlyozást nyertek. Jóllehet gazdasági válság, belső politikai krízisek jónéhány esztendőn keresztül zavarták a gazdasági életet, mégis a háború előtti negyedszázad a magyarországi kapitalizmus fejlődésének legrohamosabb időszaka. Lényegében ez az a periódus, midőn a magyarországi kapitalizmus fejlődésében a hangsúly kezdett áttolódni a mezőgazdaságról az iparra, s az utóbbi került a tőkeberuházások és a fejlődést befolyásoló egyéb tényezők szempontjából a vezető helyre.

A 19. század végén a gazdaságilag fejlettebb országokban, mindenekelőtt Németországban, egyre több, először csak a kapitalizmus szervezeti formáit érintő, de mindinkább az egész struktúrát átfogó új gazdasági jelenségek mutatkoztak. Ezek a jelenségek, amelyek a világkapitalizmus nagyjából a századfordulóval datálható új monopolista szakaszának tüneteivel voltak, hamarosan a magyar gazdasági életben is mind nagyobb szerephez jutottak, mind általánosabbá váltak. Ismeretes, hogy a későn kifejlődő magyar nagyipar — e tekintetben élvezve a későnjövők bizonyos előnyeit — technikai, üzemi szempontból az európai fejlettebb szint átvételére törekedett. Így a századforduló körül már igen magas koncentrálttság jellemzi, ami viszonylag korán alapot teremtett a *monopoliszervezetek* kibontakozásához (a háború előtt már közel száz fonta át a gazdasági élet különböző területeit). Az ipari és bankmonopóliumok élén nálunk is összefonódott a fináncelőke, hogy birtokába vegye, vagy legalábbis ellenőrzése alá vonja a gazdasági élet kulcspozícióit. A modern kapitalizmus Európa-szerte kitermelt jelenségei Magyarországon nem elszórt, efemer jelenségek, hanem olyan tényezők, amelyek legadekvátábban kifejezték a fejlődés lényegét és irányát.

Ha egyfelől meg is állapíthatjuk, hogy a monopolkapitalizmus kialakulásának folyamata Magyarországra is kiterjedt, másfelől nem térhetünk ki néhány olyan kérdés megválaszolására, legalábbis felvetése elől, amelyet az 50-es években nem tettünk meg. Az imperializmus lenini elmélete világosan leszögezi, hogy a monopolkapitalizmus kialakulása a kapitalizmus érettségének vagy túlrettségének a következménye. Ami viszont Magyarországot illeti, még ha a mai szemlélet európai — vagy még szélesebb — perspektívába illesztve messzemenően értékeli is a félvszázad gazdasági előremenetelét, lényegében nem módosít azon a képen, amely az ország mennyiségi — sok vonatkozásban minőségi — el-

maradottságára utal a világ azon területeivel szemben, amelyek a kapitalizmus fejlettebb szakaszát belső fejlődésük szerves következményeként termelték ki. Ha tehát a kapitalizmus új szakaszát a kapitalizmus érettségének következményeként tekintjük, joggal merül fel a kérdés, hogy Magyarországon, — amely a gazdasági-társadalmi fejlődés alacsonyabb szintjén állt, ahol azonban a monopolkapitalizmus formái, ha nem is azonos intenzitással, de mégsem a balkáni országokhoz hasonló elszigetelt jelenségeként léptek fel, milyen összefüggésben áll a monopolkapitalizmus kialakulása a belső fejlődéssel, vagy mennyiben magyarázható ez külső hatásokkal.

Hiszen a kapitalizmus klasszikus fejlődésmenete a kisárutermeléstől a nagyiparig vezet, s ennek viszonylag hosszabb történeti szakaszán keresztül jut el a monopolkapitalizmus kibontakozásáig. Az a körülmény azonban, hogy a kapitalizmus szélesebb kibontakozása Magyarországon viszonylag később történt, számos folyamatot időben eltölve, egymáshoz való viszonyukban és formájukban torzultan idézett elő. Igaz ugyan, hogy a magyar kapitalista fejlődés későn, a lajtántúli fejlődéstől korlátozva indult, mégsem szabad figyelmen kívül hagyni azt a hatást, amely abból adódott, hogy Magyarországnak földrajzi fekvésénél fogva — Európa közepén — viszonylag szoros gazdasági kapcsolata volt a fejlett tőkés országokkal. Mint az Osztrák-Magyar Monarchia egy részében — s a Monarchia, ha el is maradt Nyugat-Európától, mégis a világ gazdasági szempontból fejlettebb területei közé tartozott — mindazon gazdasági folyamatoknak mutatkoznok kellett, amelyek a Monarchia fejlettebb gazdasági részében jelentkeztek, — akkor is, ha erre Magyarországon a belső feltételek nem is értek meg teljesen. Ezek a hatások a 19. század második felében meggyorsították a fejlődést, a történetiszakaszokat egymáshoz közel hozták, sőt egymásbamosták.

Az 1890-es években egyszerre több folyamat jelentkezik, illetőleg viszonylag gyorsan, alig egy évtized alatt végbemegy. Egyfelől néhány iparágban a kisáruterelés konzerválódik, elsősorban azokban az iparágakban, ahol a nagyipar ugyan felválthatná a kisárutermelést, de a lajtántúli nagyipar versenye ezt jórészt lehetetlenné teszi; — másfelől az urbanizáció folytán ez az időszak a városi kézműipar — főleg szolgáltatási ipar — kibontakozásának az ideje, s végül, de nem utolsósorban, ebben az évtizedben gyorsul meg a nagyipar fejlődése, az erős koncentráció alapján megjelennek a monopolkapitalizmus jellemző formái: a kartellek, a fináncióke stb. Az elkésett és eltorzult kapitalista fejlődés eredménye tehát, hogy a kisiparnak a kapitalizmus első szakaszára jellemző fellendülése időben az imperializmus európai — s bizonyos fokig magyar — kibontakozásával esik egybe. Ez sajátos bázist teremtett a monopolkapitalizmus kialakulása szempontjából, részben leszűkítette azt a gazdaság bizonyos szféráira, részben — tekintettel arra, hogy a kapitalizmusra jellemző új modern formák mellett a gazdaság viszonylag széles területei még a kapitalista fejlettség alacsonyabb színvonalán maradtak — a monopolkapitalizmus és a kispolgárság társadalmi-gazdasági ellentéteit sokkal élesebben tartalmazta, sokkal inkább felépitményé tette a modern formákat az elmaradott szinten álló régi kapitalista alapon. (Utalni kívánunk itt Lenin általános megjegyzésére, mely szerint az imperializmus települt meg a régi kapitalista alapon.)

Éppen a régi kapitalista alap — s tegyük hozzá: az új kapitalista alap kérdése is, hiszen már Lenin is vitába szállt a tiszta monopolkapitalizmus elképzelésével — arra int, hogy ne túlozzuk el a monopolkapitalizmus megjelenésének szerepét, sokoldalúbban elemezzük nemcsak a monopolkapitalizmusnak a kapitalizmus előtti termelési viszonyokkal kialakult szimbióziséát, de

magának a kapitalizmus nem-monopolista és monopolista jelenségeinek egymáshoz való kapcsolatát, egymásra gyakorolt kölcsönhatását is. Utalhatunk arra, hogy Magyarország a századforduló után sem jutott el addig a fejlődési fokig, midőn a nagyipar már a kisipar abszolút pusztulását idézi elő. Az imperializmus jelentkezése ugyan véget vetett a kisipari konjunktúrának, érvényre juttatta a monopolkapitalizmushoz szükséges termelési formákat, fokozta a koncentrációt, sőt azt mondhatnánk, lényegében megteremtette Magyarországon a modern nagyipart, de a kisiparra gyakorolt fejlesztő befolyása még mindig erősebb volt, mint a kisárutermelésre gyakorolt bomlasztó hatása. A magyarországi monopolkapitalizmus tehát nemcsak a feudális maradványokkal fonódott össze, de a kapitalizmus kezdetlegesebb formáit is sokkal kevésbé küszöbölte ki, mint a nyugati országokban. Mindez azt jelentette, hogy a modern kapitalizmusra jellemző ellentmondások részben élesebben, részben torzultabb formában jelentkeztek. A modern, fejlett hitelszervezet, az európai viszonylatban erősen koncentrált nagyipar a gazdasági élet szférájának csupán egy részét hatotta át, de ott volt a feudális maradványokkal terhelt mezőgazdaság, s a széleskörű kisipar — nemcsak mint a modern civilizáció fejlődésének, hanem mint az elmaradottságnak, a termelőerők fejletlenségének következménye. A monopolkapitalizmus kialakulása tehát egyrészt kiélezte, másrészt új elemekkel bővítette a gazdaság és társadalom ellentmondásait.

A magyar társadalomfejlődés sajátosságai

A kapitalizmus lényeges változásokat, eltolódásokat idézett elő a társadalomfejlődésben is. Megváltoztatta az ország településföldrajzi és népesedési viszonyait. A dualizmus korában a természetes szaporodás átlagos évi rátája 10/0, a tényleges szaporodása 0,750/0 volt, négy évtized alatt a lélekszám a másfél milliót meghaladó kivándorlási veszteség ellenére több mint egyharmaddal nőtt. A tőkés fejlődés erős sodrású települési és szociális mobilitással járt együtt. A nagyarányú belső vándorlás fő iránya a város, meghatározó tartalmi jegye az urbanizáció, a szociális mobilitás fő tendenciája az ipar-forgalmi népesség ugrás-szerű növekedése volt. A gazdasági és demográfiai folyamatokkal járó mobilitás megbontotta a feudális struktúra arányait és viszonyait.

A leglényegesebb változás a burzsoázia és a proletariátus kialakulása, megerősödése, továbbá a jobbágyparasztság polgárosodása, másodlagos, de nem mellékes fejlemény a tisztviselők és értelmiségiek önálló réteggé formálódása volt. Ezeket a változásokat történetírásunk regisztrálta, s az elmúlt években némi előrehaladás mutatkozik a társadalmi struktúra kutatásában is. Ehelyütt azonban nem tekinthetjük feladatunknak az osztálystruktúra alkotóelemeinek és változásainak elemzését. Csupán a magyar polgári társadalomfejlődés néhány sajátosságára kívánunk rámutatni. Ahhoz, hogy a valóban sajátosat körülhatárolhassuk, ezúttal is elsősorban a nyugati fejlődéssel való összehasonlítás módszeréhez folyamodunk.

A nyugati polgári forradalmak eredményeként a már korábban kialakult burzsoá középosztály* uralkodó osztállyá emelkedett, kisebb-nagyobb mértékben felszámolta, félreszorította, vagy a hatalomban osztozva is a maga érdekeinek

* A polgári forradalom előtt általában a burzsoáziát nevezték „középosztály”-nak (middle class, Mittelstand), utóbb a *felső középrétegeket*, amelyeket a tudat, az életforma, a morál bizonyos foku közössége fűzött össze. Ebben az értelemben használjuk a rövid „középosztály” megjelölést.

szolgáltatába állította a feudális nemesi uralkodó osztályt, amely maga is részben polgárosodott, beolvadt az uralkodó burzsoáziába, nagyjából lesüllyedt, provinciális dzsentrivé vált, vagy belevegyült az új középosztályba. Az uralkodó és a középosztály jellegét mindenesetre a nagy-, ill. a középburzsoázia és a polgári értelmiség határozta meg. A régi kispolgárság és parasztság részben fel-emelkedett a burzsoá középosztályba, részben kistőkessé, ill. falusi kispolgárrá (farmerré) alakult, jelentős részben pedig lesüllyedt a városi és falusi proletariátus soraiba. Ezeket a folyamatokat az ipari forradalom tette véglegessé az új struktúra két alapvető osztályának, az ipari burzsoáziának és proletariátusnak a létrehozásával.

A polgári társadalomfejlődés kezdeti szakaszát tehát egy kettős irányú mozgás: a régi elemek süllyedése — részben beolvadása — és az új vagy újjáalakult elemek emelkedése jellemezte. E kétirányú mozgás a polgári forradalom után is éles szociális konfliktusok közepette zajlott le, mígnem konszolidálódott az új struktúra, amely nemcsak jellegében, de az alkotóelemek strukturális pozíciójában is lényegesen különbözött a feudális struktúrától.

Európa középső és keleti régióinak polgári társadalomfejlődése több vonatkozásban eltért a vázolt sémától, de mozgástendenciája alapján hasonló volt. Így a balkáni országokban — és bizonyos fokig a saját földbirtokos osztállyal nem rendelkező, fejletlen struktúrája középkelet-európai népeknél — a nemzeti felszabadulás töltötte vagy teljesítette be a polgári forradalom funkcióját. A más nemzetiségű földbirtokos osztály elűzése, felszámolása után a vékony középpolgárságból, értelmiségből, a parasztság felső rétegéből emelkedett ki az új uralkodó osztály, a régi kispolgárságból és parasztságból a középosztály. A kései és gyenge iparosodás helyett a polgári földtulajdon konstituálása szilárdította meg az új struktúrát, ami egyúttal a balkáni társadalomfejlődés elmaradottságát is mutatja.

A polgári átalakulás általános mozgástendenciája a magyar társadalomfejlődésben is érvényesült. A közép- és kisbirtokos nemesség, valamint a régi városi polgárság és a kispolgárság egy része a tőkés szabadversenyben felmorzsolódott, lesüllyedt, a jobbágyfelszabaduláskor már erősen differenciált parasztság tovább bomlott, alsó rétegei gyorsan proletarizálódtak. Ugyanakkor a másik oldalon, mint utaltunk rá, kialakultak, felmelkedtek s az ipari forradalom során megerősödtek a polgári társadalom új osztályai. Az átalakulás jellegének és mozgásának hasonlósága ellenére, a magyar társadalomfejlődés több lényeges vonásában különbözött a nyugattól.

a) A tőkés viszonyok és előfeltételek kialakulásának kezdeti szakaszán lezajlott forradalom nem változtatta meg gyökeresen a régi struktúra pozícionális viszonyait. A nagybirtokos nemesség és a középbirtokosok hozzá kapcsolódó felső rétege maradt továbbra is az uralkodó osztály, belőlük került ki a politikai vezető réteg túlnyomó része. Nemesi eredetű elemek, jórészt földbirtokosok alkották a középosztály zömét is, annál inkább, mert a forradalom előtti időszakban nem alakult ki számottevő burzsoá középosztály.

b) A magyarországi kapitalizmus fejlődésmenete, mindenekelőtt a mezőgazdaság primátusa, ami a népgazdasági struktúra módosulását is fékezte, még erősebben hozzájárult a társadalmi struktúra konzerválásához, a kapitalizáló nagybirtok és más árutermelő agrárretek korábbi pozíciójának megtartásához. A nagybirtokos osztály gazdálkodását tekintve több-kevesebb sikerrel kapitalizálódott, de nem vált tőkés vállalkozóvá, és társadalmilag kevésbé polgárosodott. Az arisztokrácia és a nemesi nagybirtokos réteg megőrizte exkluzivitását, el nem

vitatott vezető szerepét, tradicionális életformáját, legfeljebb egyes külsőséges formákban alkalmazkodott a polgári viszonyokhoz. A nagybirtokosok zöme támogatta a tőkés fejlődés megalapozó szakaszát, de az új szakaszban a burzsoázia erősödésével, a rendszer ellentéteinek élesedésével párhuzamosan liberalizmusuk megtorpant, konzervatív gazdaságpolitikai és szociális áramlatok (agrárizmus) erősödtek körükben.

c) A *burzsoázia és az ipari munkásság* számszerűen és funkcionálisan jelentős rétegei részben a magyarországi városok német és más nemzetiségű polgáraiból, nagyrészt a külföldről (a Monarchia más területeiről) folyamatosan bevándorolt elemekből — német és zsidó polgárság, szakértelmiség, szakmunkásság — alakultak ki. A felemelkedő burzsoázia felső rétege gazdaságilag uralkodó pozíciókat foglalt el, középrétegei is megerősödtek, de társadalmi súlyuk jóval gyengébb volt a gazdaságinál, politikailag nem játszottak vezető szerepet, nem olvasztották magukba, maguk sem olvadtak bele a régi struktúra azonos pozíciójú osztályaiba, rétegeibe, legfeljebb igyekeztek hozzájuk asszimilálódni.

d) A másik oldalról nézve, a *birtokos nemesség* süllyedő elemei sem olvadtak bele a burzsoáziába, hanem — minthogy többségükben amúgyis a korábbi nemesi középosztályhoz tartoztak — *töretlen kontinuitással* változtak át az új rendszer jellemző módon „történelmi”-nek nevezett középosztályává, illetve annak jellegadó rétegévé. Még a gazdasági süllyedés, az ősi birtok kisebb-nagyobb darabjának elűzése sem jelentette feltétlenül a strukturális pozíció elvesztését, mert a nagybirtokos osztályhoz fűződő szociális kapcsolatok, az államapparátus kiépülése lassították az intragenerációs mobilitást, lehetővé tették a dzsentri strukturális pozíciójának és társadalmi presztízsének megőrzését, illetve többé-kevésbé egyenértékű transzformációját.

A kapitalizmus megalapozó szakaszában a kisiparosság süllyedése is a kispolgári formán belül maradt, a kispolgárság zöme nem tudott alkalmazkodni a tőkés rendszer teremtette új feltételekhez.

e) A *parasztság* polgárosodása — különösen az elmaradt tájegységeken — vontatott és korlátozott volt. Csak kis része vált egyes fejlettebb területeken társadalmi értelemben is polgárrá. A kiemelkedő gazdagparasztság zöme inkább paraszti méreteiben nőtt s az úri kisbirtokos réteg felé tendált. A birtokos parasztság nem emelkedett fel és nem olvadt bele az úri középosztály, ill. az új burzsoázia vidéki, falusi közösségeibe. Az agrárproletariátus zöme korszakunkban még a földhöz, a faluhoz kötődött, relatíve csekély része vált véglegesen proletárrá, városban megtelepült ipari munkássá. A parasztság tehát alul is, felül is megrekedt a polgárosodás átmeneti fokozatain, túlnyomó többsége nem tudott kitörni a régi struktúrában elfoglalt pozíciójából.

f) Az ország gazdasági és nemzeti struktúrája meghatározta a *munkásság* összetételét. A preindusztriális iparosodás gyengesége miatt a kialakuló gyáripar a szakmunkásokat jórészt külföldről toborozta, a tanulatlan munkások, napszámosok jelentős része pedig a hazai nemzetiségek közül került ki. Az osztályá szerveződés tömörítő eleme a szakmunkás réteg volt, ennek megfelelően a szervezkedés és a mozgalom a munkásság összetételét tükröző proletár szolidaritás és internacionalizmus jegyében indult meg. Ez azt jelentette, hogy a munkásosztályt nemcsak a szociális ellentét állította szembe az uralkodó osztályokkal, és nemcsak a feudális eredetű tagozódás és tudatmaradványok válaszfalai, hanem összetétele és szelleme is elkülönözte a nacionalista alapon álló nemzeti vezető rétegektől, a földbirtokos és burzsoa „úri” osztályoktól, amelyek nemcsak kizsákmányolták és elnyomták, de hosszú ideig a nemzetből is kizárták a munkásságot.

A századforduló idején számszerű növekedése és erősödő szervezettsége következtében megnőtt a munkásosztály társadalmi súlya, ugyanakkor más nemzetiségű elemeinek gyors magyarosodása és az utánpótlás hazai forrásainak kibővülése folytán változás jelei mutatkoztak nemzeti elhelyezkedésében is. Megindult a nemzet antagonisztikus közösségébe való betagozódás folyamata, ami egyrészt a demokrácia táborának nagy erőgyarapodását, másrészt viszont a munkásmozgalom internacionalista egységének bizonyos megbomlását vonta maga után. Ezek a folyamatok azonban a dualizmus korában, egészen a világháború utolsó évéig nem bontakoztak ki.

g) Mindebből következően a régi struktúra felbomlása, átalakulása lassan haladt előre. Fő alkotóelemei hosszú ideig hagyományos formáikba zárkózva inkább szimbiózisban, mint szerves közösségben éltek a tőkés rendszer mellettük, de nem belőlük kifejlődő új osztályaival, rétegeivel. E „kettős struktúra” a középkelet-európai — alkalmasint különösen a magyar — társadalomfejlődés sajátos vonása volt. A két struktúra közeledése, szervesebb összekapcsolódása a múlt század végén indult meg, anélkül, hogy a feudális eredetű elkülönülés keretei, tudatformái véglegesen feloldódtak volna.

h) A társadalmi mobilitás nemgazdasági sajátossága volt, hogy a süllyedés döntően a magyar társadalom „törzsökös” nemesi és kispolgári rétegeit érintette, az emelkedést viszont jelentős részben a bevándorolt, asszimilált polgári elemek realizálták. Ebből az következett, hogy a polgári átrétegződés tartalmukban szociális konfliktusai nemzeti formában, illetve az antiszemitizmus formájában jelentkeztek, vagy ilyen jellegűvé alakulhattak.

Ezen a ponton érdemesnek látszik kissé bővebben kitérni a középosztály-fejlődés és az asszimiláció problémáira.

A nemesi középosztály történelmi kontinuitását és benne a dzsentri vezető szerepét nemcsak a nagybirtok fennmaradása és dualista állama tette lehetővé, hanem az is, hogy a magyar nemesség számszerűen igen széles, társadalmi-politikai szervezettségét és tudatát tekintve — erős differenciáltsága ellenére is — nagy mértékben egységes volt. A dzsentri vezető réteg bázisát tehát nagyszámú kisbirtokosság és széles nemesi értelmiség alkotta. Ez a bázis a korszak folyamán jelentékenyen kibővült, „feltöltődött” a régi polgárságból, kispolgárságból felemelkedett, az asszimiláns nemzetiségiekből befogadott értelmiségekkel. Így az ekkor kialakult tisztviselői-értelmiségi réteg jó része is a dzsentri szellemű középosztályból került ki, illetve beleolvadt abba.

A korszak folyamán bekövetkezett másik változás abban állt, hogy a hanyatló úri közép- és kisbirtokosok intergenerációs mobilitása már társadalmi süllyedéssel is járt: a „történelmi” középosztály egy része a birtokosi lét alsóbb kategóriáiba, a hivatali-értelmiségi pálya alsóbb grádusaira szorult vissza, tehát strukturális pozíciója is romlott. Ez a süllyedés egybeesett a polgári elemek megerősödésével, a középosztály polgári magjának, sűrűsödési centrumának kialakulásával. A társadalmi helyzetében, öntudatában megerősödött magyar és magyarrá vált burzsoázia második—harmadik nemzedéke a századforduló után lépett fel a nemesi hagyomány és vezetés alóli emancipálódás igényével. A fővárosban és a vidéki központokban szétszórt csoportok az 1900-as években kapcsolódtak össze, maguk köré vonzva a régi középosztály radikalizálódó demokratikus elemeit is. A középosztály e két ellentétes pólusa között szükségképpen kiéleződött a pozicionális és eszmei-politikai konfliktus.

A középosztály polarizálódásának, csakúgy mint az egész polgári átrétegződésnek egyik konstans konfliktusforrása a zsidóság társadalmi elhelyez-

kedése volt. Az ún. „zsidókérdés” erősen befolyásolta a társadalom és a társadalmi tudat fejlődését, felszítva és eltorzítva végigkísérte a kapitalista korszak közéleti mozgalmait, politikai harcait, a jobboldali radikalizmus és konzervatívizmus fő szervező elvévé vált. A kérdést két oldalról közelíthetjük meg.

A feudalizmus rendi kereteiből kirekesztett, megvetett, gyakorta üldözött zsidóság felemelkedése, 19. századi pályafutása szorosan a kapitalizmus, különösképpen a középkelet-európai kapitalizmus fejlődésével függött össze. A birtokbirhatásból, hivatalviselésből kizárt zsidó polgárság a pénzüzetben, a terménykereskedelemben, a házalásban, a céhenkívvüli kontáripárban szerzett pozíciókat és készséget, vagyis éppen azokban az ágakban, amelyek a feudalizmust legyőző tőke varázsütésére a felhalmozás fő forrásai, emeltyüi lettek. A kapitalizmus sodró áramlatán felemelkedő zsidó polgárság Középkelet-Európa számos országában fontos funkciót töltött be, gazdasági szempontból tényleges társadalmi hiányt pótol. Társadalmi-politikai szempontból azonban történelmi előzményei, helyzete, asszimilációjának befejezetlensége miatt nem tölthette be a nemzeti burzsoázia szerepét.

A zsidóság társadalmilag és tudatilag a reformkorban sem volt egységes, még kevésbé a kapitalizmus korában. A századvégen — parasztság híján — már kifomálódta a tőkés formáció alapvető osztályai és rétegei (30% földbirtokos, bérlő, tőkés, 41% kispolgár, 20% tisztviselő-értelmiségi, 35% munkás). Nagy különbségek mutatkoztak az asszimilálódás fokában és az életformában is a különböző korszakokban bevándorolt és a különböző vidékeken megtelepült zsidóság között. Egy részük már a reformkorban elmagyarosodott, tudatilag is a magyar polgárság részévé vált, más részük a század második felében asszimilálódott, s egy harmadik rész, főként az északi-északkeleti megyékben, az asszimiláció kezdeti fokán megrekedt, maga is elkülönült zárt vallási közösségeiben.

Az asszimiláció folyamatát kétségtelenül lassították, intenzitását gyengítették a bevándorlás újabb, bár a század második felében már elapadó hullámai, és a lassan bomló régi struktúra elemeinek elzárkózása is. Így a zsidó polgárság felemelkedése, annak ellenére, hogy többsége viszonylag gyorsan asszimilálódott és — erős nemzeti burzsoázia híján — a nemesi vezető rétegekhez igyekezett idomulni, nem tudta feloldani a „kettős struktúrát”, inkább mélyítette és bonyolította az átalakulással járó szociális mobilitás elkerülhetetlen konfliktusait.

A másik oldalról közelítve, a kérdés lényegét abban látjuk, hogy a régi pozíciókat védő, vagy süllyedő rétegek antikapitalizmusa, amely Nyugaton többnyire tiszta formában („hűbéri”, „kispolgári szocializmus”, reformkonzervatívizmus) jelentkezett, Közép- és Kelet-Európa több országában az antiszemitizmusban találta meg adekvát ideológiai-politikai formáját. Színezték ezt hagyományos vallási előítéletek is, alapjában véve azonban két szociál-ökonómiai töltésű áramlat találkozott össze benne: a „nemzeti” földbirtok agrárius érdekeltségű, a „keresztény” polgárság kapitalista jellegű konkurrencia-harca és a pusztuló földbirtokosok, kispolgárok, értelmiségiek konzervatív antikapitalizmusa. Az általuk kialakított politikai antiszemitizmus időnként befolyása alá tudta vonni a tőkés kizsákmányolástól, főként a primitív; kiszípolyozó formáitól sújtott néptömegek ösztönös antikapitalizmusát is.

Az antiszemitizmus tehát többágú, komplex jelenség volt, alapjában a kapitalista formációváltás és struktúraváltozás keltette rétegharcok leplezett és eltorzított formája, de egyben a gyors gazdasági növekedéstől elmaradó társadalomfejlődés ellentmondásainak és az asszimiláció jelzett problémáinak megnyilvánulása is.

Mert a társadalmi átalakulás üteme és intenzitása, hogy végül a középkelet-európai fejlődés még egy lényeges sajátosságára rámutassunk, nem volt adekvát a gazdasági növekedésével. És itt nem egyszerűen elmaradásról, arról az általános jelenségről volt szó, hogy a lassabban mozgó társadalom mindig megkésve követi a mozgékonyabb termelőerők, gazdasági folyamatok változásait, hanem az inadekvancia ellentmondásos jelenségeiről is. Amíg Nyugaton, elsősorban ismét Angliát idézzük, a kapitalizmus felívelő szakaszának gazdasági fejlődése alapján összhangban állt a társadalmi fejlődéssel, addig Középkelet-Európában a kapitalizmus gazdasági szempontból haladó mozzanatai — a mezőgazdaság modernizálása az árutermelő nagybirtok vezető szerepével — társadalmi szempontból súlyos hátrányokkal, a régi struktúra fennmaradt elemeinek konzerválásával, a polgári átalakulás fékezésével, szociális konfliktusainak kiélezésével, nemzeti és „faji” transzformálásával járt együtt.

Referátumunk e része elsősorban a sajátosságokat és ellentmondásokat emelte ki. Ezzel semmiképpen sem kívánjuk kissebbíteni a polgári átalakulás korszakos eredményeit, elhomályosítani azt a minőségi változást, amit az új osztályok kialakulása, különösen a munkásosztály megerősödése, osztállyá szerveződése jelentett. Éppen ez teremtette meg az ország demokratizálásáért, majd a rendszer megdöntéséért vívott harc társadalmi feltételét. Nem kevésbé fontos fejleménynek tartjuk a nemzetiválás gazdasági-társadalmi alapjainak megerősödését, a nemzeti keretek kiszélesedését, a burzsoázia, a parasztság zömének, a munkásság egy részének a nemzeti társadalomba való folyamatos betagozódását, ami az osztályharc sikeres megvívásának, a dolgozó osztályok társadalmi emelkedésének is lényeges feltétele volt.

Társadalmi-politikai eszmeáramlatok

A társadalmi átalakulás problémáinak vázolása során már igyekeztünk érzékeltetni, hogy a társadalmi struktúra magábfoglalja a történetiség elemét is, amit az élő nemzedék számára a hagyomány, a tudatformák, a társadalmi gondolkodás eszmeáramlatai közvetítenek, és ezzel a társadalomfejlődést is befolyásolják. A kultúrtörténeti kutatások jelenlegi állása nem teszi lehetővé a kulturális fejlődés fő vonalainak összegezését. Ezért ehelyütt csak a főbb társadalmi-politikai eszmeáramlatok néhány problémáját vetjük fel.

A kiegyezés időszakának uralkodó eszméje a reformkor és 48 messzesugárzó öröksége: a liberális nacionalizmus volt. Ez a liberalizmus még sokat megőrzött fogantatásának antifeudális és abszolutizmusellenes motivációjából, ifjúkorának európai hatásaiból és perspektívájából. Voltaképpen a dualista Magyarország volt Európa keleti határa, ahol a liberalizmus az államrendszer törvényesen és intézményesen rögzített uralkodó eszméjeként érvényesült. De éppen mint a hatalmát megerősített nagy- és középbirtok államának uralkodó eszméje, szükségképpen korlátozódott, mindinkább elfelejtette fogantatásának motivációját és ifjúkorának európai ösztönzéseit. A magyar szabadelvűség lassacskán a vezető rétegeket képviselő parlamentarizmusra, a szabadságjogok egyre formálisabb és korlátozottabb megtartására, a gazdasági liberalizmusra, a vallási türelemre szűkül, és kiütköztek antidemokratikus vonásai.

A magyar liberalizmus és nacionalizmus egymást erősítve összecsendült az abszolutizmussal, az udvar és Ausztria felől fenyegető veszélyekkel szemben, de a nemzetiségi kérdés rendezését és kezelését illetően ellentmondásban állt

egymással. Ezt a világosan felismert ellentmondást a magyar vezetőréteg a „politikai nemzet” fogalmának megalkotásával és törvényes körülbástyázásával igyekezett áthidalni. Ennek jegyében támogatta — időnként erőltette — az asszimilációt, mindazokat befogadta a nemzetbe, akik elfogadták a „politikai nemzet” fogalmából kifejlesztett „magyar állameszmét”. A feudális „natio Hungarica” fogalmának modernizált változata azonban nem volt adaptálható, legfeljebb ráerőszakolható, a polgári korszak soknemzetiségű országának valószínű viszonyaira. A liberális nacionalizmus belső ellentmondása igazából a dualizmus korában ütközött ki, és nem a „politikai nemzet” fikciójának törvényesítésével, hanem a liberalizmus vereségével oldódott fel.

A dualizmussal szembeni ellenzéki eszméje ugyancsak a liberális nacionalizmus volt, de a kezdeti időszakban erősebben kidomborodtak a liberalizmus demokratikus vonásai és a nacionalizmus függetlenségi igényei. A függetlenségi eszme és a társadalmi demokratizmus összekapcsolását, a magyar nemzeti és a nemzetiségi önrendelkezés ellentmondását azonban az ellenzéki nacionalizmus sem tudta megoldani. A függetlenségi eszme mindazonáltal a korszak végéig megtartotta a sokágú elégedetlenséget összegyűjtő-szervező szerepét, akkor is, amikor a liberalizmussal való kapcsolata meggyengült, majd antiliberalis-antidemokratikus elemekkel telítődött.

A nacionalizmus roppant befolyása a nacionalizmus klasszikus századában nem szorul bővebb magyarázatra. Érdemes azonban a területi integritás és magyar hegemonia védelmezésével összefonódott függetlenségi eszme nagy vonzerejének okaira rámutatni. Ez egyrészt abból következett, hogy a nemzeti szuverenitás valóban csonka volt, az ország az államélet lényeges területein függött a dinasztától, a monarchiai uralkodó köröktől. Másrészt azon alapult, hogy a magyar uralkodó osztályokon túlmenően a középrétegeket és a nép nagy részét is a közvetlen érdekek, vagy a hagyomány és érzelmek erős szála fűzték a korabeli Magyarországhoz, — amely számukra történelmi és földrajzi realitás volt, — és az ország magyar jellegéhez, amelynek megőrzését történelmi vívmánynak, kiteljesítést természetes fejleménynek tekintették. A függetlenségi eszme és a nemzeti hegemonia igénye a nemzeti ellenzéki politikai gondolkodásában és érzelmevilágában egymást erősítve olvadt össze. Ez a függetlenségi nacionalizmus volt tehát az a legszélesebb eszmei-érzelmi áramlat, amellyel a nemzet többségét, az ellentétes osztályokat, pártokat, érdekcsoportokat — nem annyira valamiért, mint inkább valami ellen — összefogni és mozgósítani lehetett.

A vezető réteg ellenzéki irányzatai a 48-as hagyományhoz, a kiegyezéssel szembeni elégedetlenséghez kapcsolva tudatosan is ápolták, szították ezt a nacionalizmust, mert felismerték benne a tömegek befolyásolásának, a szociális ellenzéki eszme eltérítésének, levezetésének hatékony eszközét. Ennyiben a nemzeti ellenzéki eszme a rendszer fenntartásában stabilizátor szerepet töltött be. A nemzeti eszme roppant befolyása, végül, azon is alapult, hogy a korszakban folytatódott és jelentősen előrehaladt a nemzeti integráció folyamata. Ebben az aspektusban a nacionalizmusnak az az antifeudális öröksége, hogy a nemzeti közösség tagjai egyenjogúak, a feudális elzárkózás falaitól tagolt magyar — és más kelet-európai — társadalmakban burkoltan a társadalmi-politikai egyenlőség gondolatát is magában rejtette.

A magyar nacionalizmus tartalmi elemei a múlt század utolsó negyedétől kezdve fokozatosan megváltoztak. A liberalizmussal kötött fél évszázados házassága megromlott, majd felbomlott. Az úri közép- és kisbirtokosság hanyatlásával együtt a liberalizmus szociális bázisa, a rendszer felhalmozódó ellentéteinek

élesedésével együtt a tartalma is összeszűkül. Ugyanakkor a strukturális pozíciójukban fenyegetett, vagy pozíciójukból kivetett rétegekben új konzervatív áramlatok hódítottak tért. A múlt század végén, majd a századforduló után az uralkodó osztályok és a „történelmi” középosztály soraiban megerősödött a konzervativizmus. Itt azonban világos különbséget kell tennünk a konzervativizmus két irányzata között.

Az egyik irányzat eszmei alapjait tekintve liberális platformon maradt, a fennálló közjogi és uralmi viszonyokat akarta konzerválni a társadalmi-politikai demokratizmussal, a nemzetiségek és a néptömegek erősödő mozgalmával szemben. A dualista konzervativizmus, amely magát „ortodox liberalizmus”-nak nevezte, a századfordulótól kezdve tudatosan törekedett a liberalizmus intézményes formáinak (parlamentarizmus, szabadságjogok, szabadkereskedelem stb.) korlátozására, a liberalizmus antidemokratikus tartalmi elemeinek érvényesítésére. Élesen szembeszállt a polgári radikalizmussal és szocializmussal, de támadta, elítélte a nemzeti ellenzékiiséget és az új konzervativizmust is.

A másik irányzat nem egyszerűen a fennálló uralmi viszonyok maradtalan konzerválására törekedett, hanem a burzsoázia felemelkedésével bekövetkezett strukturális eltolódások revíziójára, a társadalom retrográd, hanyatló erőinek konzerválására. Eszmei alapja a liberalizmus konzervatív, a romantikus antikapitalizmusból, a filozófiai irracionalizmusból is merítő kritikája volt. Ennek jegyében a liberális elvek és intézmények megváltoztatását tűzte célul, s a szociális reform gondolatát is felvetette, amivel a felgyülemlett szociális elégedetlenséget kívánta nagytökeellenes és szocializmusellenes irányban levezetni. Az új konzervativizmus gondolatrendszerébe olvasztotta a politikai katholicizmust, az antiszemizmust és a nacionalizmus hasznosítható elemeit is.

Az új konzervativizmus a múlt század végén jelentősen megerősödött, de nem tudott uralkodó eszmévé válni: a vezető rétegek egy részének ortodox liberalizmusa és főként a függetlenségi eszme uralkodó szerepe — az integritás és hegemonia megőrzésének minden más érdeket és eszmeáramlatot maga alá rendelő primátusa — megakadályozta felülkerekedését. Az új konzervativizmus politikailag szervezett erői és spontán társadalmi mozgalmak előbb-utóbb beletorkollottak a függetlenségi ellenzékiiségbe, vagy az ortodox liberalizmus kormányzó irányzatába (az 1880-as évek antiszemita fellobbanása a véderővitába, a 90-es évek agrárius és katolikus előretörése az 1903—1906 közötti nemzeti ellenállásba, az agráriusok vezető csoportjai a függetlenségi, illetve a munkapártba). Ha az önállóságra erőtlen új konzervativizmus beolvadt a nemzeti ellenzékiiség hagyományos áramlatába, ez viszont átítatódott a konzervativizmussal; az ortodox liberalizmushoz csapódva pedig annak konzervativizmusát erősítette. A dualizmus korában tehát a vezető rétegek képtelenek voltak a nacionalizmust a szociális „reformpolitikával” vagy demagógiával tartósan összekapcsolni.

Az új konzervativizmus a századforduló után — részben éppen emiatt — két ágra szakadt: a nagybirtokos érdekű agrárius konzervativizmusra és a „történelmi középosztálytól” ihletett modern antikapitalizmus jobboldali irányzatára, amely az antiszemita antiliberalizmust és a szocializmusellenességet a fennálló közjogi és uralmi viszonyok radikálisabb, jobboldali reformjával párosította. Ez a szakadás egyrészt az agrárius nagybirtok újabb erősödésével, a dualizmus platformján való konszolidálásával, másrészt a „történelmi középosztály” strukturális pozíciójának hanyatlásával, feltöltődésével és a középosztály polgári elemei ellen élesedő pozícióharcával függött össze.

A dualista rendszerben a legszélesebb út a nemzeti ellenzékiesség számára nyílt, hosszú ideig ez szívta magába a középrétegek politikai és szociális ellenzékiességét is. A rendszer eleve meglevő és fokozatosan megerősödő antidemokratizmus, szociális egyenlőtlensége — és ugyanakkor viszonylag liberális berendezkedése — lehetőséget nyújtott a demokratikus politikai és társadalmi ellenzékiesség kibontakozására is.

A középosztály polgári elemeinek haladó értelmiségi csoportja alakította ki a századforduló után a polgári radikalizmus irányzatát. Észmei alapját a modern polgári szociológia, filozófia és jogelmélet, továbbá a klasszikus liberalizmus és a marxizmus elemei, politikai tartalmát a feudális maradványok s az egész hagyományos nemesi értékrend átfogó, humanista kritikája és a konzervatív reformmal szembeállított demokratikus reform alkotta. A polgári radikalizmus nagy hatást gyakorolt a századforduló után kibontakozó szellemi-művészeti forrongásra, a nemzeti ellenzékiesség baloldali irányzatának önállósulására és a munkásmozgalomra.

A marxista szocializmus Magyarországon a múlt század utolsó évtizedeiben terjedt el, először a szakmunkásság, majd az ipari munkásság egyre szélesebb rétegeiben. Befolyása kiterjedt az agrárproletariátusra, az értelmiség egy vékony rétegére, és bizonyos fokig a paraszti demokrácia önállósuló irányzataira is. A szocializmus és a szocialista munkásmozgalom történelmi szerepét történetírásunk sokoldalúan feltárta. Rámutatott a tőkés rendszer megdöntésének szükségességét megalapozó és tudatosító marxi tanítások, a szervezkedés, az osztályharc s a mozgalom által vallott nemzetköziség jelentőségére. Rámutatott arra is, hogy a szociáldemokrácia nem elemezte, nem mérte fel teljességükben — és nem is vette kellően figyelembe a magyarországi fejlődés sajátosságait, a Nyugattól való strukturális eltéréseit a hazai munkásosztály forradalmi feladatainak kitűzésében. E taktikai és elméleti gyengeség okainak kutatásában, úgy véljük, az eddigieknél tovább mehetünk.

a) A kialakuló európai szocializmus a felvilágosodás radikális örököséként lépett fel. Tőle örökölte racionalizmusát és ezzel együtt azt a racionális illúziót, hogy a szabadságesszme és a nemzeti eszme tökéletesen harmonizálnak egymással: a zsarnokságot megdöntő szabadság a népek testvériesülését is meghozza.

b) Ezt a gondolatot sugallta a kapitalizmus törvényszerűségeinek marxi diagnózisa és mozgástendenciájának prognózisa is. Marx abból az alapvető felismerésből, hogy a modern gazdasági fejlődés szekuláris trendje a koncentráció, az elszigetelt kis egységek regionális, kontinentális, majd világgazdasági integrációja, azt a következtetést vonta le, hogy a tőkés társadalom minden országban gyorsan polarizálódik, a középrétegek történelmileg rövid idő alatt felbomlanak, zömükben proletárrá válnak, a nemzeti különbségek és ellentétek pedig a kapitalizmus uniformizáló, integráló hatására lassan elhalványodnak, elenyésznek.

A kapitalizmus fejlődési tendenciájának elemzéséből következően a marxista szocializmus ellenzett minden olyan törekvést, amely a koncentráció és integráció folyamatát lassította vagy keresztezte. A II. Internacionálé idején e fejlődésprognózis dogmatikus felfogása terjedt el, amikor pedig már szembe-tűnően jelentkeztek a koncentrációval és integrációval szemben érvényesülő ellentendenciák, s amikor a Középkelet-Európában megerősödő szocializmus a nyugatitól eltérő struktúrákkal és feladatokkal találta magát szemben. A II. Internacionálé pártjai továbbra is, és itt is elvetették a földosztás gondolatát, a parasztsággal csupán mint potenciális proletárokkal számoltak. A nemzeti

önrendelkezést az állammá konstituált nemzetek elvitathatatlan jogának ismerték el, és általában felléptek minden faji, nemzeti és vallási megkülönböztetés és elnyomás ellen, de a nemzeti, különösen a kismemzeti dezintegrációt haladásellenesnek tartották. A nemzeti eszmét és érzelmet, mint a proletariátus internacionális integrációját akadályozó tényezőt (vagy szimplifikálva: mint a burzsoázia megosztó manőverét) elutasították. A politikai demokrácia konkrét feladatai mellett s a szocialista végcél perspektívájában a nemzeti kérdést alárendelt jelentőségűnek tekintették azzal a meggyőződéssel, hogy a kapitalizmus felszámolása egyúttal a nemzeti elnyomást, ergo a nemzeti ellentéteket is megszünteti.

c) A sajátos magyarországi viszonyok elemzésének hiányossága belső társadalmi és politikai okokból is fakadt. Ilyen tényező volt a munkásság, elsősorban a mozgalom vezető rétegét és stabil bázisát adó szakmunkásság összetétele, hagyományai. Nehezítette a szocializmus adaptációját a szociáldemokrata pártnak az uralkodó nacionalizmus és konzervativizmus elleni harcában rejelő elméleti dogmatizmus. Gátlólag hatott a magyar értelmiség zömének antiszociális nacionalizmusa, a szocializmus eszméinek átgondolásától, átvételétől való idegenkedése is.

A magyarországi szociáldemokrácia az elméleti dogmatizmust a századfordulótól a gyakorlati reformizmussal társította, és objektíve egy korszerű, szociálreformer polgári radikalizmus funkcióját töltötte be, politikai szövetségesét is elsősorban a polgári radikalizmusban találta meg. Ez a szociális és politikai radikalizmus azonban a századelő Magyarországon nagyon aktuális, progresszív és mozgósító erejű volt, s az elméleti dogmatizmus-gyakorlati reformizmus sajátos társítása ellenére, széles tömegek számára tette ismertté és vonzóvá a szocializmus eszméit, keltette fel a radikális szociális változás reményét. Így a gyors tőkés fejlődéssel járó szociális mobilitás nemcsak a jobboldali irányba radikalizálódó nacionalizmus, hanem a baloldali radikalizmussal összefogó szocializmus erős befolyása alatt ment végbe, főként a városi és falusi munkásság tömegeiben, a haladó értelmiség vékony, de nagy szellemi erőket koncentráló csoportjában. E rétegek tudatában a társadalmi-politikai radikalizmus volt a domináns motívum.

Az első világháború előtti években mind a nacionalizmus, mind a szocializmus orientációjában pozitív változás jelei mutatkoztak. A nemzeti ellenzék baloldala demokratikus irányba fordult, a szociáldemokrácia és polgári radikalizmus pedig a nemzeti kérdés jelentőségének felismeréséhez közeledett. E kölcsönös közeledés új perspektívát tárt fel a magyar progresszió számára. Azt a lehetőséget rejtette magában, hogy nem a konzervatív nacionalizmus vonzza magához a szociális elégedetlenség tömegeit, hanem a hazai viszonyokhoz adaptálódott szocializmus kapcsolja magához a nemzeti érzésben rejelő tömegenergiákat. Ez a lehetőség a történelem meglódult eseményeinek sodrában nem tudott átfogó programmá és tömegcselekvéssé realizálódni. A magyar progresszió tábora nem tudta kielégítően áthidalni a társadalom szociálökonomiai tagozódása és politikai-tudati megosztása közötti diszkrépanciát, de tömörítette, bizonyos fokig kiszélesítette és előkészítette a rendszer forradalmi megdöntésének belső erőit.

3. A Monarchia felbomlása, a kapitalizmus első megdöntése az 1918—19-es forradalmak időszakában

Az első világháború borzalmas pusztításaival, s a nagy októberi szocialista forradalom diadalmas eseményeivel felszínre került, nyilvánvalóvá vált a kapitalista rend történelmi krízise, amely egyaránt felölelte az államokat, a nemzetközi kapcsolatokat, a gazdasági és társadalmi struktúrát, a politikát, az ideológiát, úgyszólván az egész tőkés rendet.

A szocialista forradalommal kezdődő nagy történelmi fordulóponthoz keretében merült fel ismét a 19. századi polgári forradalmakkal és reformokkal felemásan rendezett középkelet-európai társadalmi és nemzeti probléma. Az imperialista háború és az októberi forradalom teremtette meg azt a szélesebb keretet is, amelyben a magyarországi belső társadalmi és nemzeti ellentétek végső soron az 1918 októberi forradalmakhoz vezettek.

Az imperializmus korszaka élte ki s vitte megoldáshoz Magyarország belső problémáit. Következik ebből, mintahogy már eddigi fejtegetéseinkből is kiderült, hogy az imperializmus megjelenésének kérdését, a belső fejlődés és külső hatások közti arányok megtalálását sem közvetlen hatásában, sem távolabbi következményeiben nem tekintjük Magyarország esetében sem pusztán gazdaságtörténelmi problémának. Magyarország népeinek további történetét ugyanis döntően az határozta meg, hogy olyan ország, ill. birodalom keretében éltek, mely szerves részét képezte az imperializmus világrendszerének, s amely maga is az imperialista konfliktusok egyik aktív résztvevője volt. Másrészt — mint jeleztük — Magyarország esetében nem csupán a monopolkapitalizmus általános nemzetközi rendszeréről volt szó, — az imperializmus nem csupán mint külső hatás jelentkezik, — de belső viszonyokról is, melyeket az ország gazdasági, társadalmi s politikai viszonyaiból szervesen következő ellentmondás termelt ki, vagy, pontosabban megfogalmazva, élezett ki, vetett a felszínre.

A modern gazdaság integrálódási folyamata sem tudta már ellensúlyozni mindazokat a kohézióellenes erőket, melyeket éppen a modernizálás erősített meg. Annál is kevésbé, mivel a modernizálás gazdasági, társadalmi és tudati hatása egy olyan feudális dinasztikus integráció alapján létrejött államban, mint amilyen az Osztrák-Magyar Monarchia volt, éppen a strukturális ellentmondásokat erősítette mind a polgári fejlődés előrehaladása, mind annak elégtelensége következményeként. Akár a szociális ellentétekre gondolunk, melyeknek különös élessége részben az elmaradottság következménye, mégis előrelöbbanása csakis a gyors előrehaladás, a monopolkapitalizmus megjelenésének folyamánya volt — akár a nemzeti konfliktus éleződő viharait vesszük számba —, hol a magyar és osztrák uralkodó osztály ellentétében magyar részről ugyanúgy keveredett az elmaradottabb és erősödő magyar burzsoázia piacigénye, mint a feudális, arisztokratikus politikai vezetőréteg hatalomvágya, sajátos magyar „imperializmusa, vagy a magyarországi nemzetiségek között a kapitalizmus fejlődése elégtelenségéből, s egyben meggyorsulásából származó nemzeti emancipáció célkitűzése, — mindezek az ellentmondások csak az új viszonyok teremtette új helyzetben éleződhettek ki robbanásig, s vihették az eseményeket a feudális maradványokkal erősen átszőtt, ugyanakkor a monopolkapitalizmus rendszerébe beilleszkedő országban a forradalomig.

A dualista Monarchia, mely a polgári átalakulás ellentmondásokkal tele formáját valósította meg, éppen ellentmondásai folytán csak a történelmi fejlődés s politikai erőviszonyok meghatározott szakaszán tölthette be az áta-

lakulás állami kereteit. Felbomlásának történelmi tendenciáit kezdettől fogva magában hordta, jöllehet, mint minden történelmi folyamatot csak tendenciaként foghatjuk fel, mely nem végzetszerű szükségszerűséggel, hanem emberi cselekvésen elsősorban az uralkodó osztályok politikáján keresztül érvényesült, mely a kiegyezés kereteit nem a dunavölgyi polgári átalakulás igényeihez tágitotta, hanem a két uralkodó osztály hatalmi igényeihez merevítette, s ezáltal elősegítette, hogy a felbomlás tendenciája kerekedjék — az elnyomott osztályok erősödő aktivitása révén (munkásmozgalom, nemzetiségi mozgalmak) — egyértelműen felül. S ez a tendencia éppen a századforduló után az imperializmus viszonyai között vált történelmileg megérett szükségszerűséggé. Ha a Monarchia létrejött a XIX. századi polgári forradalom felemás lezárásának meghatározott folyamata volt, úgy impliciten következik, hogy a Monarchia felbomlása csakis a polgári forradalom befejezése, sőt esetleges továbbfolytatása széles történelmi, társadalmi keretei között mehetett végbe. Az imperialista háború ill. elvesztése kétségtelenül döntően előmozdította a Monarchia szétbomlását, sőt szélesebb keretet teremtett — a hatalmi politika lehetőségein, a befolyási zónák megteremtésén túl a kis országok uralkodó osztályainak terjeszkedéséig — a felbomlás meghatározott formáinak. Egyfelől tehát hangsúlyozni kívánjuk, hogy a Monarchia felbomlását a háború kimenetele, a győztes nagyhatalmak politikája s a kapitalista rendszer ellentétei — nem utolsó sorban az új szocialista rend megjelenése és elterjedése elleni harc — keretében lehet csak megérteni. Másfelől viszont nem kevésbé fontos hangsúlyozni, hogy a felbomlás nem csupán, nem is elsősorban a külső körülmények erőszakolta megoldás volt, hanem a belső fejlődés logikus következménye, illetve a belső fejlődés egyik variánsának logikus következménye. 1918-ban a magyar társadalomban megvoltak az erők, — amelyek saját maguk ki tudták használni a nemzetközi körülmények adta lehetőségeket, sőt maguk is hozzájárultak aktívan a lehetőségek megteremtéséhez. 1918-ban és 1919-ben ebben az értelemben *elsősorban a belső erők* hajtották végre sikeresen a forradalmat. — 1918—1919 mélyen a magyar múltban gyökerezett s annak régen feszülő problémáira próbált választ adni. A felbomlás folyamata — s abban a forradalmak szerepe — egyben arra is utalt, hogy a háború előtti s alatti bonyolult társadalmi konfliktusokban az osztályellentétek, a szociális problémák voltak a döntőek, a forradalomban résztvevő tömegek elsősorban ezen problémák megoldását várják a forradalomtól, ezért szállnak harcba. Utalt arra, hogy a társadalmi erőviszonyok egyértelműen a forradalmi erők javára alakultak: hogy a századforduló után formálódó két tábor közül a progresszív tábor diadalmaskodott, hogy sikerült összhangba hozni a társadalom szociálökonomiai tagozódását a politikai, tudati megoszlással, hogy a forradalmi mozgalom kapcsolta magához a nemzeti érzésben rejlő tömegenergiákat. Az osztályharc elsőbbsége nyert tehát kifejezést 1918—19 eseményeiben, ugyanakkor világosan kell látnunk, hogy mind 1918 októberében, mind 1919 márciusában nagy előrelendítője, segítője volt a forradalmi mozgalomnak, hogy a progresszív nemzeti eszme s a nemzeti érzés nem került semmilyen vonatkozásban — még látszólag sem — szembe a forradalmi cselekvéssel. 1918 októberében nem csekély szerepet játszott a Habsburg-ellenesség, mint ahogy 1919 márciusában az érlelődő proletárforradalomnak a nemzeti sérelmek adják a Vix-jegyzék révén az utolsó lökést. A nemzeti eszme ugyanakkor bizonyos fokig kétélű fegyvere volt az átalakulásnak, előmozdítója, ugyanakkor más vonatkozásban korlátja; lehetett a forradalom győzelemrejuttatója, de ugyanakkor sírásója is.

A nemzeti eszme két irányzata — az uralkodó osztályok legfőbb ideológiai fegyvere a nacionalizmus és a néptömegek ösztönös szociális tartalommal megtelt hazafisága — egyfelől ugyanis poláris ellentétet képeztek, másfelől azonban számos érintkezési pont, mondhatnók érintkezési felület is volt a két irányzat között, átfolytak egymásba, különválasztásuk olykor-olykor csak a történelmi körülmények egészében lehetséges. Ilyen körülmények között a nemzeti eszme felhasználható volt mind a forradalmat kiobbantó, végigvinni akaró, mind azt leszerelni akaró, vérbefojtani kívánó erők között. A nemzeti eszme segítségével széles tömegek voltak a forradalom táborába vonhatók, de jelentős erőket lehetett — új körülmények között — nemzeti jelszavakkal a forradalom ellen felsorakoztatni, vagy éppen a forradalom táborából az ellenforradalom seregébe átvinni. Az a körülmény, hogy a felbomlás végső soron a burzsoá államok kereiteiben realizálódott, a burzsoá nemzeti eszme diadalát jelentette, s a nemzeti eszme, illetve annak haladó oldalának a polgári forradalommal, illetve proletárforradalommal való egybeesése nem akadályozta meg, hogy a nemzet-eszme — természetesen konzervatív, reakciós tartalommal — a forradalmat leverő ellenforradalomnak váljék fő szellemi fegyverévé. Űgyis fogalmazhatnók, hogy a Habsburg-monarchia ellenes belső erők jellege összetett volt; a polgári demokratikus-kapitalista, kispolgári, nemzeti illetve paraszti, — és szocialista anti-kapitalista. A Monarchia-ellenességben, — különösen a háborús összeomlás következtében — egységes, azontúl azonban igen heterogén tömegek és nemzetiségek, progresszív, olykor viszont retrográd erők is találkoztak 1918 őszén ideiglenesen. Belső ellentmondásaik csak a győzelem után kerültek felszínre, mikor a történelmi mozgás további iránya merült fel. Ez a belső ellentmondás jelentkezett abban is, hasonlóan, mint azt már az 1848-as forradalmak időszakában tapasztalhattuk, hogy a dunavölgyi népek történelmi mozgása ismét nem volt szinkronban, az elavultat legyőzni, s az újat keresni akarók ismét nem összefogva indultak harcra, hanem jórészt külön vagy egymással szemben, ami az 1918—19-es forradalmak során számos tragikus konfliktust eredményezett.

Ezek a később kialakult problémák azonban 1918 októberének történelmi jelentőségét nem kisebbítik, mint ahogy nem kisebbítik ellentmondásai sem. Kétségtelenül tragikus ellentmondásokkal volt terhes az 1918-as forradalom.

Ez a forradalom akkor óhajtotta a legdemokratikusabb módon megoldani a nemzetiségi kérdést, amikor az már megoldhatatlan volt; akkor óhajtott bölcsességet tanúsítani a szomszéd népekkel szemben, amikor már azok részéről kellett volna bölcsesség; akkor realizálta az ország nemzeti függetlenségét, amikor az már nemcsak a nemzetiségi területek elszakadását jelentette — a nemzetiségi területek megtartásával ugyanis magyar önállóság 70 évvel korábban sem létesülhetett volna —, de a vesztes háború s a formálódó imperialista béke következtében ez az önállóság a magyarlakta területek súlyos veszteségével járt együtt. Akkor hozott messzemenően szociális intézkedéseket a dolgozók helyzetének javítására, mikor a tönkrement gazdaság ezt legkevésbé tudta elviselni s realizálását jórészt lehetetlenné tette. Akkor valósította meg a legmesszebbmenő politikai demokráciát, amikor a lakosság többsége ennél már jóval többet, szociális demokráciát követelt.

1918 történetének ilyen értelmű felfogása egyben kifejezi, hogy 1918 és 1919 szembenálló, de egymást feltételező ellenpólusok, s 1919 történelmi szerepét és jelentőségét nem 1918 negligálásával egyoldalú, vagy jórészt negatív beállításával emelhetjük ki. Ellenkezőleg, a két forradalom bizonyosfokú egységét kell bemutatnunk, azt kell bemutatni, hogy 1919 elképzelhetetlen lett volna

1918 nélkül, mivel a proletárforradalom szükségszerű folytatása, betetőzése volt mindannak, ami 1918-ban rejtett. A polgári forradalom nemcsak számos gátat távolított el a proletárforradalom útjából, de eredményei és kudarcai érlelték meg a tömegekben is csupán a proletárforradalom gondolatát; a proletárforradalmat tehát 1918 magasabb szinten való folytatásaként kell kezelnünk, a századfordulótól a magyar társadalomban kibontakozó új erők harcának szerves folytatásaként és logikus betetőzéseiként.

1919 történelmi szerepének a XX. századi magyar történelem menetébe való elhelyezésének kérdése az utóbbi évek eredményes kutatómunkája, az évfordulóval kapcsolatos viták, konferenciák után aligha vet fel olyan új problémát, melyet e referátumban kellene tisztáznunk. Ez alkalommal csupán egy szempontra szeretnénk felhívni a figyelmet, melynek 1919, illetve a Tanácsköztársaság bukásának leírásánál nagy hangsúlyt kell kapnia. Ha 1918 illetve 1919 győzelmének történelmi ábrázolása során különösen világosan kell bemutatni, hogy mindezen események *elsősorban* a magyar társadalmi fejlődés logikus következményei voltak, hogy a *belső erők* hajtották végre, s ezek elégségesek voltak 1918—19-ben a forradalmakhoz, úgy 19 bukásának leírásakor a történelmi tényeknek megfelelően a *külső erők* döntő szerepét fogjuk hangsúlyozni. Mégis részben a külső és belső erők dialektikájának bemutatása, másrészt a belső erőviszonyok helyes ábrázolása megköveteli néhány szempont fokozottabb hangsúlyozását. A forradalmi erők többsége Magyarországon egyáltalán nem jelenti azt, hogy akár a tudatos ellenforradalomnak, méginkább pedig az átalakulás más, nem proletárforradalmi — végső soron természetesen restaurációt jelentő — formáinak ne lett volna széles bázisa. Sem objektív társadalmi helyzete, sem társadalmi tudata nem teszi akár a kispolgárságot, akár a parasztságot egyértelműen és fenntartás nélkül a proletárforradalom hívévé. A történész nem racionalizálhatja utólag a történelmi folyamatokat, s az az alternatíva, amely ma a történész vagy talán már nemcsak a történész számára kézenfekvő, az adott körben és időben távolról sem volt világos. A forradalmak időszakában a polgári államapparátus összeomlása, vagy megingása megteremti a tömegek ideológiai, hangulati fejlődésének gyors lehetőségét, a régi konvenciók, intézmények, tekintélyek a tömeg-tapasztalatok alapján elvesztik korábbi jelentőségüket, a tömegek mozgása meggyorsul, de nagy kilengéseket is mutat, a viszonylag rendkívül gyors radikalizálódás távolról sem jelentett egy megállapodott felfogást a tömegek hangulatában, gondolkodásában, (sőt esetleg) tetteiben. 1918 októbere és 1919 márciusa között rohamos gyorsasággal radikalizálódnak a tömegek a forradalom iskolájában (de illúziójában is), 1919 nyarán viszont megtorpanás van, ellenkező folyamatok indulnak, s a bukás ilyen belső körülmények között történik. Ez meghatározza, hogy van lehetőség — nem utolsósorban — a nemzeti gondolat kijátszásával a belső erők átcsoportosulására: a falunak a várossal való szembeállítására, a parasztság semlegesítésére, a kispolgárságnak az ellenforradalom mellé állítására. A magyar társadalom összetétele mellett a konzervatív ellenforradalom is bír (nem csupán az uralkodó osztályokra korlátozódó) belső tartalékokkal annál is inkább, mivel a forradalom maga még utóéletében is befolyásolja az ellenforradalmat s bizonyos aspektusait, tartalmukból kifordítva, más összefüggésekbe helyezve az ellenforradalom is felhasználja. Mindez ugyanakkor nem teszi kétségessé, hogy 1919 sorsát elsősorban a külső erők, a nemzetközi erőviszonyok döntötték el, — bár ennek egyoldalú hangoztatása az 50-es évek hivatalos sematizmusát eleveníti fel — és semmiesetre sem vonhatja el a figyelmet attól a körülménytől, hogy kis országok

történetében a forradalom és ellenforradalom küzdelme, e két erő nemzetközi erővonalán halad, s a XX. század politikai, technikai és hadászati körülményei között a nemzetközi erőviszonyok — különösen ilyen alapvető társadalmi kérdésben —, ha a mozgás lehetőségét nem is határozzák meg, eredményét, végső kifizetését nagymértékben befolyásolják.

Az 1918—19-es forradalmak veresége Magyarországon természetesen csak egyik — bár az egész Dunavölgy sorsát negyedszázadig döntően befolyásoló — aspektusa volt annak a sokoldalú folyamatnak, mely az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával a Dunavölgyben megindult. Nem kétséges, hogy nemcsak közvetlenül, de közvetett vonatkozásában is meghatározta a Magyar Tanácsköztársaság sorsát az átalakulás módja a szomszéd országokban, hogy itt a folyamat jórészt a hazai burzsoázia hatalomra kerülésével, nemzeti jellegűnek hirdetett államhatalom megteremtésénél megállt. A felbomlás után keletkezett új államokban mindenütt jelentős eltolódás ment végbe az osztályerőviszonyokban, kialakultak (ill. megszilárdultak) az önálló uralkodó osztályok vagy a nemzeti burzsoázia vagy a földbirtokos illetve katonatiszti réteg formájában. Általában az új rendszerek kiszélesítették bázisukat a középrétegek felé, amit a 20-as évek elején végrehajtott, egyes esetekben elég jelentős földreformok is alátámasztottak. A Monarchia felbomlását, a Dunavölgy 1918—19 utáni átalakulását, az önálló államok létrejöttét tehát a történelmi fejlődés menetébe vágó eseménynek tekinthetjük akkor is, ha világos, hogy nem teremtett tiszta nemzeti államokat, és nem oldotta meg a nemzeti kérdést s nem rendezte a dunavölgyi népek egymásközti helyzetét; maga az újrendeződés nagyon viszonylagosan jelentette a demokrácia elvének érvényesülését, és végül, a megosztott kis államokat továbbra is — vagy egyes vonatkozásokban méginkább — a nagyhatalmi politikának és befolyásának szolgáltatta ki.

4. A kapitalizmus restaurálásának és válságának korszaka 1919—1944

A gazdasági fejlődés új feltételeihez való alkalmazkodás: változás és megrekedés

A 19. század közepétől tartó folyamat, amelyben a tradicionális feudális gazdaság egész Európában s ezen belül, ha ütemben ugyan elmaradva, de a kontinens délkeleti területén és Magyarországon is a modern gazdaság kialakulásának ad fokozatosan helyet, a világháborúval ideiglenesen véget ér. A háború s a forradalmak utáni középkelet-európai gazdaságot, s ezen belül Magyarországot is lehetetlen a háború előtti gazdaságok egyszerű kontinuitásaként felfogni. Ezt a területi változások pusztá regisztrálása is nyilvánvalóvá teszi. Hatalmas birodalmak helyén önálló országok keletkezése, korábbi területi-gazdasági egységek megszűnése, a korábbinak egyharmadára zsugorodó, vagy éppen fordítva, kétszeresére, sőt háromszorosára duzzadó területek és lakosság-szám, vagy éppen különböző birodalmakhoz tartozó, különböző fejlettségű területek összekapcsolásából újonnan születő államok gazdasága gyökeresen új helyzetet teremtett. Ez önmagában is hosszabb időt ügyszólván történelmi periódust igényelt volna az új körülményekhez való alkalmazkodáshoz, egységes gazdasági egészként történő integrálódásához, ami új fejlődési lehetőségeik kialakulását és állandó gazdasági növekedés elérését alapozhatta meg. A törté-

nelem azonban nem csupán így tette fel a kérdést. A háború utáni újrendezés támasztotta követelmények ugyanis olyan körülmények között jelentkeztek, amikor a háborús kimerültségtől visszahanyatlott gazdaságokban a hadigazdálkodásról béketermelésre való átállás önmagában is súlyos gondjai vártak megoldásra.

A területileg, népességszámban és gazdasági erőforrásokban jelentősen megcsappant Magyarország különösen elmaradt társadalmi s politikai szerkezetétől, éles osztályellentétekkel áthatottan áll szembe az új gazdasági körülményekkel s indítja el a háború után a gazdaság rekonstruálásának és továbbépítésének folyamatát. Az új helyzet azonban nemcsak Magyarország vagy akár Délkelet-Európa vonatkozásában jelentkezik, hanem az egész tőkés világgazdaság gyökeresen új feltételek között fejlődik. A háború és a forradalmak okozta megrázkódtatás, az egységes tőkés rendszer megszűnése folytán a két világháború közötti időszakot a kapitalizmus nagy válságperiódusának tekinthetjük. (Történetileg nézve nyilvánvaló, hogy ez a válság az átalakulás, az új viszonyokhoz való alkalmazkodás megindulásából is származott.) Ez a válság tartalmazta a kapitalizmus extenzív fejlődésének megszűnését; mégpedig kettős értelemben:

1. nem lehetett többé új területeket bevonni a kapitalizmus rendszerébe, sőt a Szovjetunió kiválásával jelentősen csökkent a kapitalizmus területe;
2. az egyes fejlett országokon belül is jórészt megszűnt a piac mennyiségi, a hagyományos technikai és fogyasztási struktúráján nyugvó kiterjesztési lehetősége.

Ez a válság abból adódott, hogy előrehaladt az Európa-centrikus világgazdaságnak tényleges világgazdasággá való átalakulása, vagy legalábbis az amerikai kontinensnek a világgazdaságba való tényleges bekapcsolása, s ezzel a korábban kialakult európai munkamegosztás teljesen felbomlott.

Ez a válság jelentette ténylegesen a régi kapitalizmusnak a liberális kapitalizmusnak a monopolkapitalizmuson át az állammonopolista kapitalizmusba való átmenetét.

Ez a válság kifejeződött — kisebb fellendülésektől eltekintve — az egy-két évtizeden át húzódó kedvezőtlen depressziós konjunktúraszakaszban, amely többé-kevésbé valamennyi gazdaságot, de különösen azon országok gazdaságát, melyeket nyílt gazdaságnak tekinthetünk, melynek a piac érzékenysége, a nemzetközi piactól való függése igen erős, hátrányosan érintette. Magyarország pedig ilyen ország volt.

Az új helyzetben tehát Magyarországnak a nemzetközi piactól való függése elmélyült. Ez a nyersanyagszegénységgel, kettős értelemben (lakosság száma, és jövedelme is) szűk belső piaccal és tőkehiánnyal küzdő ország esetében teljesen természetes. Magyarország gazdasági feltételei ebben az értelemben kedvezőtlenebbé váltak, hiszen korábban az Osztrák-Magyar Monarchia piaca bizonyos védelmet jelentett a világpiacon hatásoktól, különösen mivel a Monarchia piaca a háborúig dinamikus piac volt. De a nemzetközi dekonjunktúra a régi ipari-mezőgazdasági munkamegosztás felbomlása folytán méginkább elmélyült Magyarország számára. A piaci ösztönzés, mely korábban alapvetően segítette az elmaradt agrárország fejlődését, rendszeres tőkés növekedését, jórészt megszűnt. Megszűnt egy olyan szakaszban, amikor Magyarország ugyan már rálépett az ipari forradalom útjára, de nem fejezte be azt, mikor már kimozdult agrárjellegéből, de még nem tudott átlendülni olyan ipari agrárországgá, ahol a belső önindukciós és önfinanszírozási tényezőknek már vezető szerepük van, megszűnt akkor, mikor az új helyzet folytán Magyarországnak gazdasága fejlesztéséhez nemcsak továbbra is, de az eddiginél nagyobb mértékben lett volna szüksége dinamikus piacra és termelési tényezők importjára.

Az új helyzet ugyanis Magyarországon — gazdasági, politikai s társadalmi szempontból egyaránt — az eddiginél sokkal parancsolóbban követelte meg a gazdaság modernizálódását, strukturális átalakítását. A Monarchia megszűnése a korábbi egység felévszázados együttes, összekapcsoló tőkés fejlődés megbontásának közvetlen hatásain túl egy korábbi munkamegosztási rendszer bizonyos előnyeitől fosztotta meg, másrészt hátrányos hatásai alól mentesítette az önálló Magyarországot. Az útkeresés, a választott és alkalmazott gazdasági stratégia eredményességénél, világgazdasági összefüggésénél figyelembe kellett venni, hogy a Monarchia felbomlásának pozitív hatásaival egyidőben a Dunavölgy gazdasági kohéziós erői is szétbomlottak, hogy a háborút követő gazdasági káoszban az új közép- és kelet-európai államok első törekvése a régi gazdasági szálak mind teljesebb szétvagdalása, a mind teljesebb gazdasági önállósulás volt. A korábban egyetlen gazdasági egységet képező birodalomból kivált területek és országok egyik legfőbb törekvésüknek tekintették, hogy a korábbi birodalmi munkamegosztás nyomát is eltüntessék.

Figyelembe kellett venni, hogy az elmaradottság leküzdésének feladata most az önálló nemzeti keretek között merül fel. A gazdasági önállóság ilyen irányú megteremtése természetesen hagyományos igénye volt a magyar uralkodó osztályoknak, amelyek az önálló államiságban korábbi gazdasági elmaradottságuk és hátrányaik egyes tényezőinek és hatásainak leküzdési eszközt látták. Az önálló gazdaságpolitika azonban felvetette az alternatívát, hogy mennyiben őrzik még az együttműködés korábbi formáit, vagy pedig nemzeti sérelmekről elvakítva, nacionalista törekvésektől felhevítve, korlátozott gazdasági lehetőségeik ellenére a minden oldalú, rendkívül költséges s kevés eredménnyel járó fejlődési útra lépnek, s az együttműködést a minimumra szorítják.

A megvalósult gazdaságpolitika s a tényleges gazdasági fejlődés sajátos ellentmondásokkal volt terhes. Az önálló gazdaságpolitika az 1925-ben bevezetett vámtörvényekkel elősegítette az iparosítást, de az iparosítás jórészt egyoldalú, a fejletlen — a közös vámterület által fejlődésében eddig elmaradott — ágakra korlátozódik. Részen javítja a népgazdaság ágazati struktúráját, de nem képes egy általánosabb ipari fejlesztésre, ezért a többi ágazatok vagy visszaesnek vagy alig érik el a háború előtti szintet. Így egészében az iparfejlődés dinamizmusa is rendkívül lassú, sem gazdasági, sem társadalmi szempontból nem képes lényeges átalakító hatásra az adott struktúrában. Másrészt a gazdasági előrehaladás szemben a háború előtti időszakokkal, midőn a modern viszonyok kialakulása gyorsan haladt előre a népgazdaság minden szakaszában, midőn az infrastruktúra alapvető kiépítése, a mezőgazdaság gyors ütemű kapitalizálódása, a lakosság életszínvonalának emelése mellett indult meg az iparosodás, most a jóval lassabb (évi 4—5% helyett 1—1,9%/o-os) iparfejlődés a többi szektor stagnálása mellett történik, ezért a nemzeti jövedelem emelkedése csekély. Valójában az iparosodást úgy tudják csak biztosítani, hogy más szektorokból elvonják a felhalmozási lehetőségeket, illetőleg a felhalmozódás jórészt a lakosság életkörülményeinek rosszabbodása mellett megy végbe. Ebből a szempontból meghatározó jelentőségű volt a mezőgazdaság megváltozott helyzete. Míg a 19. század második felében éppen a mezőgazdaság átalakulása alapozza meg a tőkés fejlődést, s válik a felhalmozás fő forrásává, most a mezőgazdaság ezt a szerepét már egyáltalán nem tölti be. Termelése stagnál, exportképessége, illetőleg piaca csökken, termelékenységére, belső struktúrája alig változik, tehát akár a külföldi kölcsönök külkereskedelmi fedezésére, akár az iparosodási folyamat ilyen értelmű finanszírozására mindinkább képtelen. Majdnem azt mond-

hatnók, hogy a magyar gazdaság egy duális gazdaság-módelnek felelt meg egy önfenntartó, s nem akkumuláló ágazattal, s egy fejlődő ágazattal, ahol van akkumuláció. Ez a jelenség a gazdaság termelő faktorai és tevékenységei közötti differenciálódás lelassulását eredményezi.

A mezőgazdaság helyzetének megváltozása a magyar gazdaság növekedésében számos belső és külső, társadalmi és gazdasági ok következménye.

Nem kétséges az a körülmény, hogy Magyarország maradt az egyetlen ország Középkelet-Európában, ahol a világháború után semmi sem történt az agrárviszonyok megváltoztatása, demokratizálódása terén, nagymértékben hozzájárult, hogy nem folytatódott a mezőgazdaság iparivá válása, az ágazati tevékenység differenciálódása, nem szélesedett a belső piac stb. Ilyen értelemben beszélhetünk a porosz út zsákutcájáról, de beszűkült, lényeges okokat elmellőző szemlélet lenne a külső okok figyelmen kívül hagyása. A már említett nemzetközi munkamegosztás felbomlása, s piaci hatásai ugyanis majdnem ugyanakkora hatást gyakoroltak, pontosabban *nem lényegesen* — kevésbé kárhóztatták stagnálásra a délkelet-európai kisparaszti bázisra épülő mezőgazdaságokat. A földbirtokstruktúra megváltoztatása ellenére ugyanis, amennyiben más feltételek nem változtak, s a tőke- és piachiány fennmaradt, ez a változtatás önmagában a mezőgazdaság fejlődését és helyét egy dinamikus nemzetgazdaságban nem biztosítja. A földbirtokreform mindamellett enyhített bizonyos gazdasági, s megoldott fontos társadalmi problémákat, hiánya pedig Magyarországon különösen terhessé tette mindazon folyamatokat, melyek az egész agrárjellegű Délkelet-Európában jelentkeztek.

További ellentmondást jelentett, hogy az önálló nemzetgazdaság jegyében fogant iparosítási politika a textiliparra, a könnyűiparra összpontosult, mivel az korábban hiányzott s mivel itt a befektetések viszonylag rövid távon gyors megtérüléssel jártak. Tehát azokra az ágazatokra, melyek a 19. század ipari, technikai fázisában játszottak döntő szerepet. Nyugat-Európában, a fejlett országokban ugyanis a 20. század első felében a textilipar által képviselt fogyasztási iparok már általában hanyatló tendenciát mutattak.

Az első világháborút követően ugyanis az iparban hatalmas átalakulás játszódik le. Ekkor sikerül új eljárások kidolgozásával jelentősen csökkenteni a villamosíráram előállítás költségeit, s az olcsó villamosenergia tömeges ipari alkalmazása ezzel lehetővé válik. A villamosság megindul hódító útjára. A nehézkes gőzgép mellett most rendkívüli gyorsasággal terjed el a rugalmasan alkalmazható villamosmotor. Ezzel egy időben és összefüggésben az ipar átalakulásának másik fontos tényezőjeként tűnik fel az új üstökös: a robbanómotor, melynek gyártásában most gyökeresen új, nagyipari módszerek alakulnak ki. Elsőként éppen az autóiparban alkalmazzák az új tömegtermelést, a modern szériagyártást, ami a korszerű üzemszervezés útjait, a termelékenység növelésének új lehetőségeit tárta fel. Nem véletlen, hogy az új tömegtermelési módszerek hamarosan átterjedtek az ipar más területeire is, elsőként a szerszám-gépgyártásra, s ezzel az ipar minden ágában új önköltségi viszonyokat teremtettek. Mindezek a folyamatok természetesen az ipar szerkezetében is változásokra vezettek, s a fejlett tőkésországokban a nehézipar ugrásszerű előretörését eredményezték.

A közép- és kelet-európai országok többsége azonban nem tudott lépést tartani ezzel a fejlődéssel, s elsősorban éppen a könnyűipari ágak termelés-növekedése mutat csak fel előrehaladást, míg a dinamikus és az új technika hordozójának szerepére egyedül alkalmas korszerű nehézipari ágak általában stagnálnak.

A két világháború között, tehát a magyar gazdasági fejlődésben még az ún. későnjövők sajátos előnye sem érvényesült, mivel ténylegesen nem a legmodernebb ipari struktúra kiépülésébe kapcsolódtak, s nem tudták a legelőnyösebb technikai-technológiai szintet alkalmazni.

A nacionalista gazdaságpolitika továbbá a vámvédelemben jelentkezhetett, s külföldi áruk kiszorítására irányulhatott. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az ország képes lett volna tőkeszükségletét belső felhalmozásából fedezni, sőt a korábbi időszakhoz képest nagyobb mértékben volt ráutalva importált termelési tényezőkre. A 20-as évek második felének átlagos tőkebehozatala meghaladja a háború előtti tőkebehozatal színvonalát. De míg a háború előtti tőkebehozatal a gyors gazdasági fejlődés egyik indukáló tényezője volt, a 20-as évek tőkebehozatala nem tudott hasonló növekedési szakasz kiinduló pontjává válni. Ennek oka az általános világgazdasági s hazai konjunkturális tényezőkön túlmenve a kölcsönök magas terheiben, a felhasználás improduktív voltában is rejlett. Így a nacionalista gazdaságpolitika sajátos ellentmondásaként jelentkezik, hogy erősíti a külföldi tőkétől való pénzügyi függést, s ugyanakkor az eladósodás fokozódása ellenére sem tudja a gazdasági fejlődést érdemlegesen meggyorsítani, a gazdasági életet szilárdabbá, kiegyensúlyozottabbá tenni, belső arányait a fejlettebb szektorok javára érdemlegesen módosítani.

Jóllehet a 20-as évek második fele — a nagyarányú tőkeimport, valamint a még viszonylag kedvezőbb agrárexport lehetőségei folytán — konjunktúrát jelentett, ez a konjunktúra sem tud lényeges impulzust adni ahhoz, hogy az ipari forradalom folyamata lezáródjék Magyarországon. Ez szerves összefüggésben áll Középkelet-Európának s ezen belül Magyarországnak a világgazdaságban betöltött helyével. Az a gazdasági munkamegosztás, melyet az ipari forradalom az iparos Nyugat, s a mezőgazdasági Kelet között létrehozott, s mely Európa két része között jelentős gazdasági szintkülönbségben realizálódott, a 20. század elején két fontos tendenciát mutatott: egyrészt úgy tűnt, hogy a munkamegosztás egyoldalú előnyei csökkenőben vannak, s Nyugat-Európa a maga fejlődésébe vonja Középkelet-Európát is, másrészt hogy a fejlődésbe bekapcsolódó országok gazdaságuk modernizálásával képesek lesznek elmaradottságuk viszonylagos csökkentésére. Ezek a tendenciák a háború előtti Magyarországon erősen érvényesültek. A 20-as évek fejlődése viszont már ezen tendenciák egyikét sem erősítette. Így Magyarország (és Középkelet-Európa) gazdasági fejlődése már a különbségek viszonylagos csökkentésére sem volt elegendő; tőke, piac, technika s életkörülmények szempontjából ismét nőtt az elmaradás Nyugathoz képest.

Az 1929—33-as gazdasági világválságot ma már az egész tőkés világgazdaság fejlődése egyik csomópontjaként kezelhetjük. A válság az utolsó lökést adta a régi tőkés gazdaság korábbi formáinak lezárásához, annak mintegy összes súlyos ellentmondását, s ezek következményét a legélesebb formában feltárva, a tőkés gazdaságot a végpusztulás szélére taszítva. De az 1929—33-as válság adta a döntő lökést ahhoz az alkalmazkodási folyamathoz is, melyben a tőkés rend az állami beavatkozás révén a rajta kívül álló és rajta mindinkább felülkerekedni látszó változásokhoz igazodik. Az 1929—33-as világválság végleg aláásta, megszüntette azokat a faktorokat is, melyeken a 20-as évek nemzetközi konjunktúrája, illetve Magyarország fejlődése nyugodott: nevezetesen a kedvező agrár-exportot s a külföldi tőke importjának a lehetőségét. Mindkettő, mint jeleztük, még a régi világgazdasági mechanizmus maradványa volt; megszűnésük nem csupán a válság következménye, de a világgazdaság fejlődési irányának logikus kiteljesedése.

A gazdasági válság tehát Magyarországon is megszüntette a lassú előrehaladási folyamatot. A világpiaci agrár-árak összezsugorodtak, a hitelkapcsolatok pedig — 1931-től kezdve — megszakadtak; a konjunkturális tényezők visszajukra fordultak. A mezőgazdasági export-kiesés s a kibontakozó agrárválság a gazdasági fejlődés gyenge lábakon álló agyagvázat teljesen összeomlasztotta

- a) a nagyfokú jövedelem-kiesés s a belső piac leszűkülése,
- b) az ipari és agrár-árak különbsége, a mezőgazdaság s ipar szektorális kapcsolatainak felbomlása, s a ezzel kapcsolatos súlyos társadalmi összeütközések,
- c) az ország fizetési és külkereskedelmi mérlegének súlyos egyensúlyzavara révén.

A hitelválság, a külföldi hitelek megszűnése, sőt, a régebbi hitelek hirtelen visszavonása gazdasági létalapjában rázza meg az országot; teljessé tette a hagyományos gazdaságfejlesztés és fejlődés csődjét s kiváltotta Magyarországon is az állami beavatkozás irányába történő fordulatot. Egyben kiindulópontja volt annak, a 30-as években jelentkező új gazdasági folyamatnak is, melynek révén a hitleri Németország vonja Magyarországot (s Délkelet-Európát) gazdasági érdekszférájába. Mervé egyoldalúság lenne a két folyamat között elkerülhetetlen, szerves kapcsolatot feltételezni, mégis szükséges utalnunk arra, hogy a válság — s a magyar gazdasági fejlődésnek benne rejlő, de lényegében a gazdasági válságon túlmutató — problémái világossá tették, hogy a magyar gazdasági élet belső tartalékai a modern világ gazdaság követelményeihez képest elégtelenek; hogy fejlődésének sine qua non-ja valamilyen nagyobb gazdasági egységhez vagy területhez való közvetett vagy közvetlen kapcsolódás; hogy a magyar gazdasági fejlődés a világ gazdasági folyamatok függvénye. A Monarchia felbomlása, a 19. századi európai gazdasági munkamegosztás összeomlása után a magyar gazdaság fejlődésének ezek a külső feltételei még erősebben kellett hogy hassanak; ebben az értelemben a német gazdasági behatolásnak megvolt a belső hatása, mivel pillanatnyi előnyökkel szolgált s ideig-óráig meg tudta teremteni a fejlődés külső feltételeit. A magyar gazdaság objektív integrációs igénye nyert tehát a németekhez való csatlakozás formájában olyan kielégítést, mely — figyelembe véve a náci gazdaságpolitika hosszútávú gazdasági elképzeléseit — nemcsak politikai, de gazdasági veszélyekkel járt. A partner megválasztásának (mely nem is volt teljesen önkéntes) elhibázottsága a partnerszükségen nem változtat. Mivel mindaddig, míg a középkelet-európai országok gazdasági együttműködése nem tudja a magyar gazdaság szükséges integrációs igényét kielégíteni, addig a magyar gazdaságnak más orientációval kell az igény kielégítését biztosítani.

A 30-as években a német piachoz való igazodás s a háborús konjunktúra ismét bizonyos gazdasági élénkséget teremt, ez azonban az ipartól eltekintve a népgazdaság többi szektorában inkább csak a válságból való regenerálódás, a mélypontról való lassú felemelkedés, semmint tényleges gazdasági növekedés.

A második világháború kitöréséig a gazdasági folyamatokat tehát összefoglalóan a 19. század végétől megindult modernizálódási folyamat megtörése, a gazdaság minden oldalú dinamizmusa helyett egyes ágazatainak előrehaladása jellemzi. A növekedés lelassul s inkább csupán részleges módosulásokban jelentkezik. A háborús évek gyorsítják fel ismét a növekedést, s járulnak hozzá, hogy a kapitalizmus második megdöntésére már egy közepesen fejlett agrár-ipari országban kerül sor, ahol az agrár-népességnek és a mezőgazdaságnak már csak relatív túlsúlya van. A kapitalista forináció vége, a szocialista forradalom már egy olyan kapitalista struktúrát talált Magyarországon, melyben ugyan megvolt

a régi kapitalizmus előtti struktúrájának maradványa — több a politikában és ideológiában, de nem kevés a gazdaságban is —, mégis az új elemek tekinthetők dominánsnak; ahol a fejlett tőkés országoktól való eltérésben a kvalitatív tényező mellett a kvantitatív kapott fokozott hangsúlyt, anélkül, hogy Magyarország elhelyezkedését a világgazdaságban annak elmaradottabb területei között — módosította volna.

A társadalmi fejlődés mozgástendenciái

Amikor Magyarország társadalmi és politikai fejlődésének problémáira térünk, kiindulópontul és általános keretül ismét visszautalunk arra, amit már korábban hangsúlyoztunk: a két világháború közötti korszak világméretekben a polgári rendszer nagy válságperiódusa volt. Ez a válságperiódus Európaszerte növelte a társadalmi forradalom erőit. De ezen a talajon jött létre a fasizmus is, mint a válságból való kilábolás szélső retrográd — a tőkés rendszer ellentmondásait tovább mélyítő, majd zsákutcába torkolló — útja. A súlyos válságjelek, a tömegmértetű reakciós bomlásjelenségek azokban a gazdaságilag legerősebb, a korábbi többévszázados fejlődés előnyeit birtokló országokban is megerősödtek, amelyekben a tőkés rendszernek végül is — nagy gazdasági és politikai erőforrásaira támaszkodva, a progresszív erők nyomására, s nem utolsósorban a fasizmusra való visszahatásként — sikerült megtalálnia a technikai-gazdasági fejlődés új követelményeihez való alkalmazkodás útját, s a polgári rendszer fenntartásához, sőt bizonyos mértékű megújításához erőt merítenie.

Ez a válságperiódus nemcsak gazdaságilag, hanem társadalmi-politikai szempontból is különlegesen súlyos teherpróba elé állította a középkelet-európai régió országait, s e régióon belül méginkább Magyarországot. Végző következménye a középkelet-európai országok többségének a tőkés rendszerből való kiszakadása volt. Ebben — az egész régióra vonatkozóan — a nemzetközi erőviszonyok megváltozása játszott döntő szerepet. A fordulat előkészítéséhez azonban a legtöbb országban jelentős belső progresszív erők is hozzájárultak. Az első világháború utáni magyar történet egyik kulcskérdése: Magyarország, minden régóta halmozódó társadalmi torzulás ellenére, az első világháború végén bekövetkezett forradalmi időszakra az 1918—19-es kezdeményezéssel tudott válaszolni. A második világháború végén — természetesen egészen más feltételek között — felmerülő progresszív fordulat aktív társadalmi erőit viszont csak gyengén, korlátozott mértékben tudta kitermelni magából; a progresszív tábor — e negatív folyamaton belül is előrehaladó — fejlődése csak az 1944-es, döntően külső tényezők által megteremtett fordulat után szerveződött iránytszabó erővé.

Az előzőekben rámutattunk azokra a tényezőkre, amelyek e folyamat legáltalánosabb gazdasági feltételeit alkották, — de természetesen önmagukban meg nem magyarázták. A kielégítő magyarázat csak a gazdasági, társadalmi, kül- és belpolitikai, ideológiai tényezők és kölcsönhatásaik elemzésével adható meg.

Hogy a magyar társadalom fejlődésének a korszakra jellemző fő jegyeit reálisan közelíthessük meg, röviden utalnunk kell a fejlett tőkés országokban megfigyelhető új társadalmi folyamatokra. Ezekben az országokban, a tőkés gazdaság extenzív fejlődési korszakának lezárulásával, lezárultak azok a szám-

szerőségükben is nagyszabású átalakulások, amelyek voltaképpen az ipari forradalommal vették kezdetüket, s a társadalmat egész szélességében és mélységében átformálták. Az új szakasz kifejezésre jutott a mezőgazdasági népesség aránycsökkenésének, méginkább az ipari népesség növekedésének erős meglassúbbodásában, az ún. produktív munkásság számarányának igen lassú emelkedésében, sőt stagnálásában stb. Az új technikai-gazdasági feltételek, amelyek az Egyesült Államokban nem sokkal a századforduló után, Nyugat-Európában az első világháború idején és után bontakoztak ki, a társadalmi struktúra változásainak is új irányt szabtak: a mozgások a nagy átrétegződésekről a már kialakult struktúra belső átformálódása és differenciálódása felé tolódtak el. Az egyes társadalmi osztályokon és rétegeken belül meginduló új átrétegződések, szerkezeti átalakulások az adott korszakban maguk is hozzájárultak ugyan az országok belső válságjelenségeinek fokozódásához, mégis a társadalmi struktúra — tőkés viszonyok között elkerülhetetlenül ellentmondások — új, előremutató fejlődésirányát jelentették. Közülük a legjelentősebbek: a produktív munkásság átformálódása a modern specializáció irányába (s ezzel pl. a régi típusú szakmunkásság visszaszorulása); az ún. „tercier szektor” fejlődésének meggyorsulása és kiszélesedése; a középrétegek összetételének átalakulása (az önálló gazdasági alappal rendelkező középrétegek háttérbeszorulása, részben az új feltételekhez való idomulása, a tisztviselő-hivatalnoki rétegek előtérbenyomulása, a technikai-gazdasági értelmiség számának növekedése), valamint a már többé-kevésbé szűk agrárnépesség „iparosodása”.

A középkelet-európai országokban azonban az első világháború előtt még távolról sem fejeződtek be — a balkáni országokban csak megindultak, Magyarországon csak előrehaladtak — a tőkés-ipari társadalommá válás nagy társadalmi alapfolyamatai. Ezek továbbhaladásához viszont a két világháború közötti nemzetközi gazdasági viszonyok igen kedvezőtlenül alakultak, s Magyarország vonatkozásában még speciális gátló tényezőkkel is párosultak. Ilyen körülmények között Magyarország a társadalmi fejlődés terén sem csak az új technikai-gazdasági korszak új követelményeihez nem tudott felzárkózni; az előző szakasz befejezése felé is csak vontatottabban volt képes előrehaladni.

A forradalmak veresége egy sor belső ellentmondást is tartalmazó, de viszonylag dinamikus társadalmi fejlődést zárt le és tört meg Magyarországon. Az 1919-től a 30-as évek végéig terjedő időszakra a monarchiai keretből örökölt, s az új államterület keretei között már eleve valamelyest fejlettebb és iparosodottabb társadalmi struktúra fejlődésének erős lelassulása, a dinamikus fejlődéssel járó társadalmi mobilitás megrekedése volt a jellemző. E mintegy két évtized alatt néhány százalékkal csökkent az agrárnépesség, s nőtt az iparforgalmi népesség aránya, — e változások azonban a korszak követelményeihez képest már igen lassú üteműnek mondhatók. A megrekedés különösképpen kifejezésre jutott a városi munkásság növekedésének igen lényeges meglassúbbodásában, a városfejlődés megtorpanásában (a városi lakosság csak Budapest peremövezetében nőtt számottevően, a vidéki városok jelentős részének a lakossága egyenesen csökkent), a középrétegek stagnálásában és hanyatlásában. A társadalmi mozgások nálunk is nagyjából az egyes osztályok, illetve rétegek belső keretei közé szorultak, elsősorban azok belső szerkezetében okoztak kisebb-nagyobb átalakulásokat. Ez azonban túlnyomórészt nem a fejlett országok új adaptációs folyamatainak érvényesülését jelentette, — bár, természetesen korlátozott mértékben, ez is megfigyelhető —, hanem éppen a megrekedés következménye volt.

A paraszti polgárosodás azelőtt is szűk útjai még jobban eltorlaszolódtak. Ebben — az általános gazdasági tényezők mellett — döntő szerepe volt az ország változatlan agrárstruktúrájának: Magyarország Kelet-Európa egyetlen országa volt, amelyben a feudális eredetű nagybirtokrendszer töretlenül megőrizte túlsúlyát. A Nagyatádi-féle földreform csak az agrárproletariátus és a félproletariátus arányában okozott módosulásokat ez utóbbi javára, a hatalmas tömegű szegényparasztság számának bármiféle lényeges csökkenése nélkül. A szegényparasztság helyzetének súlyosbodása nemcsak az ipari-városi munkássá válás nehézségeiben jutott kifejezésre, hanem abban is, hogy jelentős „átmeneti” rétegei (pl. kubikusság) zömükben ismét visszakényszerültek a mezőgazdasági proletariátus soraiba. A parasztság birtokos rétegeiben a kasztszerű megmerevedés tendenciái erősödtek. Ez a helyzet, párosulva a népesség közel egyharmadát kitevő szegényparasztság kiúttalanságával, nyomorúságos gazdasági, szociális és kulturális életviszonyaival (amelyek az új körülmények között politikailag és tudatilag is nyíltabban kiütköztek) az agrárkérdést a magyar társadalom kiáltó, akut alapproblémájává tették.

A városi munkásosztály korszakunkra már levetette kialakulásának sajátos jegyeit, s az új országhatárok keretében soknemzetiségű összetételét is. A nemzeti társadalomba való betagozódása befejeződött. A két világháború között azonban nemcsak létszámnövekedése lassult meg; a korábbi dinamikusabb gazdasági fejlődés megtorpanása, az ipar szerkezeti arányainak eltolódása összetételét is jelentősen átalakította. A régi (nagyreszt vas-gépipari) szakmunkásság visszaszorult; vele szemben azonban túlnyomórészt nem egy modern értelemben vett specializált munkásság, hanem a tanulatlan (vagy lényegében tanulatlan) nő- és segédmunkásság súlya és szerepe erősödött meg. S mert korszakunkban a számszerűség a társadalmi küzdelmeknek (a munkásmozgalomnak is) már sokkal lényegesebb elemét alkotta, mint azelőtt, ezek az új, nagy munkásrétegek pusztá számszerűségükkel is a munkásosztály „fellazítása” irányában hatottak.

A középrétegek modern értelmű átalakulása is igen lassan, vagy csupán torz formában haladt előre. Mindenesetre fontos új jelenségnek tekinthető, hogy a középosztály két fő (dzsentri-középosztályi és városi polgári) magja mellett, formálódni kezdett egy harmadik is: részben a parasztság polgárosult, részben értelmiségivé váló elemeiből. A középrétegek fejlődési lehetőségei azonban nagymértékben beszűkültek. S miközben gazdaságilag önálló rétegeinek aránya és társadalmi súlya is stagnált, vagy visszahanyatlott, elsősorban az *államhoz kötött* (s a területváltozások, valamint egyéb tényezők hatására is földuzzadt) hivatalnoki-tisztviselői csoportok súlya és szerepe növekedett. Az értelmiség új, modern csoportjai (pl. a technikai-gazdasági értelmiség) csak igen kismértékben jelentek meg.

A 30-as évek végétől, főleg a második világháború alatt, a 20-as évek második felében csupán valamelyest enyhülő, a gazdasági válsággal viszont a végsőkig súlyosbodó megrekedés gyorsabb társadalmi mozgásoknak adta át a helyét. E rövid, de politikai-tudati szempontból nagyhatású időszak azonban súlyos, torzító ellentmondást tartalmazott: a konjunktúrát, az iparosodás föllendülését, az életviszonyok átmeneti javulását, a dinamikusabbá váló társadalmi mobilitást s a mindezzel járó életforma-változásokat, az ipari „tömeg-társadalom” magyarországi kezdeteire jellemző — s nagyrészt csak egyes felszíni területekre kiterjedő — vonásokat szélső-retrográd tényezők (hadigazdaság, a fasiszta agresszióba való bekapcsolódás, a társadalom legreakciósabb

irányzatainak térhódítása, az intézményesített antiszemitizmus stb.) közvetítették, illetve nagyjából ezek váltották ki.

Amint látható, a társadalmi struktúra objektív, statisztikai adatokkal ábrázolható változásai, s e változások belső problematikája közvetlenül átvezet a társadalmi-politikai erőviszonyok, a politikai-hatalmi rendszer s a politikai irányzatok területére.

Társadalmi erőviszonyok — uralmi struktúra

A gazdasági problémák tárgyalásánál rámutattunk arra, hogy a háború és a forradalmak utáni Magyarország gazdaságát nem lehet a háború előtti gazdaság egyszerű kontinuitásaként felfogni. Ez a megállapítás nem áll, pontosabban nem így áll az ellenforradalmi rendszer politikai-hatalmi struktúrájára: ez a struktúra minél teljesebben, minél épebben igyekezett helyreállítani a régi vezető osztályok uralmát. A kontinuitás azonban nem jelent azonosságot: a restaurációt nemcsak új nemzetközi, hanem jelentősen megváltozott belső feltételek között kellett végrehajtani és biztosítani.

Ha az ország társadalmi szerkezete kevésbé is, társadalmi erőviszonyai lényegesen módosultak. A munkásosztály a proletárdiktatúra leverésével nemcsak a hatalomból szorult ki, hanem a politikai színpad előteréből is. De — már a Tanács hatalom utolsó szakaszában megfigyelhető kifáradása, a csapások, vérvesztések, az ellenforradalmi talajon múlhatatlanul fellépő demoralizáció stb. ellenére, — megmaradt mint részben tényleges, méginkább mint potenciális erő. Ez nemcsak 1919 hatásának, hanem azoknak a — Kelet-Európában általánosnak tekinthető — új feltételeknek a következménye is volt, amelyekről fentebb már több vonatkozásban szóltunk. A magyar — és hozzátehetjük: közép-kelet-európai — társadalom belső szociális feszítő erői olyan nagyok voltak, hogy a rendszer ereje vagy erőtlensége nem függött a munkásosztály és mozgalmának (általában a baloldalnak) pillanatnyi politikai erejétől. Annál kevésbé, mert a munkásmozgalom potenciális erejét az új világhelyzet, a Szovjetunió léte is aláátmasztotta. Ezzel kapcsolatban ismét hangsúlyozni kell: a kis országokban az első világháború utáni korszak egyik jellegzetes tünete az a folyamat, amelyet a külső hatások fokozottabb belsővé válásának nevezhetünk. Végül: a munkásosztály és a tőle akkor elválaszthatatlan (s elválaszthatatlannak is tartott) szocialista mozgalom potenciális erejét támasztotta alá természetesen 1918, méginkább 1919 hatása és az a sokk, amelyet a forradalom a magyar reakciós osztályokban kiváltott. E hatások alól az egész korszakban nem tudtak (hozzátehetjük: joggal) megszabadulni, akkor sem, amikor — főleg a 30-as években — a munkásosztály politikai erőtlensége fokozódott és a felszínen is világosan megmutatkozott. Az uralkodó osztályoknak a munkásosztályhoz való viszonya a rendszer szélsőségesen ellenforradalmi jellegét eleve meghatározta. Ebben a rendszerben a kommunista mozgalom mindvégig a legnyersebb erőszak ügye, rendőri ügy volt. De igen korlátozott hely jutott benne a szociáldemokráciának is, s még e korlátozott hely fennmaradásához is nagymértékben hozzájárultak az uralkodó körök külpolitikai érdekei: az ellenforradalmi erőknek a szociáldemokráciához való viszonyát — saját, polgári értelemben is retrográd arcukat mellett — az 1918—19-es forradalmak összefonódása, a két munkáspárt 1919 márciusi egyesülése, végső soron az a történelmi tapasztalat determinálta, hogy az adott társadalmi talajon föllépő válsághelyzetekben elkerülhetetlen a szociáldemokrácia radikalizálódása.

Az összeomlásból s a forradalmakból meggyengülve kerültek ki a régi uralkodó osztályok is; nemcsak a közvetlen társadalmi befolyását tekintve korábban sem nagyerejű, nagyobbbrészt zsidó eredetű nagyburzsoázia, hanem a nagybirtokos osztály befolyása is visszaesett. Az a tény, hogy a forradalmat nem belső ellenforradalom verte, vagy szerelte le, hanem a külső intervenció erői, a régi uralkodó osztályok erőtlenségének kiáltó jele és bizonyítéka volt; ennek hatása alól a vezető osztályok az egész ellenforradalmi korszakban ugyancsak nem tudtak megszabadulni.

A társadalmi erőviszonyok változása különösképpen kifejezésre jutott a középrétegek társadalmi-politikai súlyának növekedésében. A középrétegek önállósodásának ez az Európa- és Középkelet-Európa-szerthe megfigyelhető, a háborús viszonyok, a nacionalista hullám s a forradalmi időszak által meggyorsított folyamata (amely egyébként Középkelet-Európa több országában a középrétegek nemzeti-demokratikus és demokratikus paraszti mozgalmainak a megerősödésével is járt) Magyarországon két, a korábnál jóval erősebb mozgalom: egyrészt a középrétegek úri-középosztályi és kispolgári csoportjainak, másrészt a módos-birtokos parasztságnak az önállóbb jelentkezésében jutott kifejezésre.

Ilyen körülmények között annak az uralmi rendszernek a helyreállítása, amely a dualista korszak Magyarországot jellemezte, nem volt járható út a régi uralkodó osztályok számára: ez a régi rendszer, a forradalmak utáni szemzőből tekintve, egyrészt *túl liberális*, másrészt *túl szűkkörű* alapokra épült. Ez a háttere annak, hogy a politikai vezetőszerpet csakhamar ismét kezébe vevő nagybirtokos osztály azon (bethlenista) szárnya vált alkalmassá az ellenforradalmi konszolidáció végrehajtására, amely — éles harcban a nagybirtokos arisztokrácia nagytőkések által is támogatott, Andrássy-Apponyi képviselte legitimista, a dualista rendszer uralmi formáihoz jobban vonzódo csoportjával — világosabban átlátta nemcsak a nemzetközi, hanem a belső erőviszonyok változásait is, s az uralkodó osztályok ellenforradalmi érdekeit jobban hozzáidomította a középrétegek megváltozott társadalmi szerepéhez.

Ezt annál is inkább megtehetette, mert azok a középrétegek, amelyek az ellenforradalom nyomán előtérbe kerültek, alkalmasak voltak e szerep betöltésére. Magyarországon, szoros összefüggésben a középrétegek fejlődésének korábbi torzulásaival, valamint 1918 és 1919 összefonódásával, a polgári demokráciának a forradalmakban tanúsított „gyengeségével”, a Tanács hatalom veresége nemcsak a munkásosztály, hanem a középrétegek — egyébként is szűk és a magyar társadalom nagy tömegeitől meglehetősen elzárt — demokratikus részének a vereségét is jelentette. A középrétegek zöme viszont a proletárdiktatúrára és a szocializmusra való visszahatásként aktivizálódott; hogy ez a kispolgárság és a birtokos parasztság jórészének vonatkozásában megtörténhetett, abban jelentős szerepe volt a tanács hatalom több szempontból merev, doktriner szocializmus-konceptiójának is. Ezek a körülmények a középrétegek mozgalmait antiszocialista és antidemokratikus tartalommal telítették. Ezen az általános kereten belül, a módos-birtokos parasztság mozgalma demokratikus paraszti igények jelentkezését is tükrözte, ezek azonban az ellenforradalom viszonyai között — az önálló paraszti demokratizmus hagyományos gyengeségével is terhelt — határozott körvonalat nem nyertek; a kispolgármozgalom csakhamar beolvadt a nagybirtokos vezetésű „agrár”-mozgalomba, s önállóságát elveszítve, az ellenforradalmi vezető osztályok alá rendelődt.

A középrétegek középosztályi-kispolgári csoportjai — jöllehet egy ré-

szük, főleg a demokratikus progresszióhoz közeledő, az indokolt nemzeti sérelmel által megerősödött függetlenségi nacionalizmus révén, 1918 őszén és 1919 tavaszán átmenetileg a forradalmi mozgalmak hatása alá került — a Tanács-hatalomra lappangó, vereségére éles ellenforradalmi hangulattal válaszoltak. E középrétegek hangadó elemeit részben már 1918 előtt is, 1919 után pedig méginkább azok az úri-középosztályi katonatiszti-államhivatalnoki-értelmiségi csoportok alkották, amelyek arculatára, mint láttuk, már korábban is súlyos retrográd vonások nyomták rá bélyegüket. Ez a gentry-nemesi magból való eredetét már nagyobb részben csak tudatában őrző (s a kispolgárság fiaiból feltöltődött), az ellenforradalom élvonalába került, magát a múltban is potenciális vezető rétegnek tekintő, szélső nacionalista és antiszemita, a jobboldali radikalizmusra hajló „harmadik erő” az ellenforradalmi rendszer új és nélkülözhetetlen stabilizátoraként jelentkezett. Célja azonban nem a régi dualista erőviszonyok változatlan helyreállítása volt, hanem olyan rendszer megteremtése, amelyben — politikai súlyának növekedésével párhuzamosan — szabadabbá válnak az utak gazdasági-hatalmi térfoglalása előtt is (s ami ennek fő tartalmát alkotta: lehetővé válik az erősen zsidó eredetű burzsoázia összetételének a saját javára való megváltoztatása). Ezek a törekvések a 20-as évek elején annyiban realizálódtak, hogy e „harmadik erő” vezető garnitúrája bekerült a rendszer uralkodó rétegébe és kormányzó csoportjába. S bár a konszolidáció folyamán szerepük és súlyuk visszaszorult, a rendszer faszizálására irányuló szélső-retrográd politikai és ideológiai hatásuk erősen — a 30-as évektől, a német és olasz faszizmustól új támogatást nyerve, egyre erősebben — rányomta bélyegét az egész ellenforradalmi korszak Magyarországra; társadalmi-politikai befolyásuk jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a konszolidáció után csak alig csituló, a válság alatt elmélyülő kispolgári-értelmiségi elégedetlenség nagyobb részben szélsőjobboldali irányba terelődött.

A hatalmi rendszer, amely a belső társadalmi és nemzetközi erőviszonyok összehatására kialakult, — ahogy azt az utóbbi évek kutatásai kimutatták — a nagybirtokos osztály, a nagybuzsoázia és a nagybirtokos osztályhoz sok szállal kapcsolódó felső katonai-államhivatalnoki csoportok éles harcok közepette létrehozott és fönntartott kompromisszumán nyugvó ellenforradalmi diktatúra volt. E sajátos szövetséget a három réteg közös ellenforradalmi érdekei — a tőkés-földesúri rendszer fönntartása s a területi revízió célja — tartották össze. Benne a fő gazdasági súlyt a nagybuzsoázia, a fő politikai-hatalmi erőt a nagybirtokos osztály, a legnagyobb tömegbefolyást a „harmadik erő” képviselte; a nagybuzsoázia inkább a konzervatív-liberális, a nagybirtokos osztály a konzervatív-autoritatív, a katonai-bürokrata réteg a faszizáló tendenciákat képviselte. A három réteg között az alapvető érdekközösségen belül többé-kevésbé éles — s korszakonként is változó — ellentétek feszültek (a nagybuzsoázia és a nagybirtokos osztály között elsősorban a gazdasági és a politikai túlsúly egyenlőtlenségéből, valamint az eltérő gazdasági érdekekből fakadó ellentétek; a nagybuzsoázia és a katonai-bürokrata réteg között az egymás erőteljes háttérbe, sőt kiszorítására irányuló törekvések; a nagybirtokos osztály és a katonai-bürokrata réteg között a rendszer szélsőjobboldali irányú kiszélesítésének mértéke körüli ellentétek stb.). A rendszer különböző szakaszainak sajátosságait a három utalkodó csoport — nemzetközi feltételektől különösképpen erősen befolyásolt — változó belső erőviszonyai szabták meg. Így az ellenforradalmi konszolidáció körüli időszakot a nagybirtokos és katonai-államhivatalnoki rétegek erős túlsúlya, a gazdasági válságig terjedő időszakot a

nagyburzsoázia előrenyomulása, a 30-as éveket a szélső-jobboldali katonai-államhivatalnoki rétegek növekvő térhódítása, a háború alatti időszakot — már egy erőteljes jobboldali eltolódás talaján — a nagybirtokos osztály és a nagyburzsoázia erősebb szövetsége, a szélsőjobboldal visszaszorítására irányuló — változó erejű és eredményű — törekvése jellemezte. A politikai szempontból elhatározó erőt a nagybirtokos uralkodó csoportok jelentették; végső soron, a nagy fordulópontokon (1920—22; 1931—32; 1942—43) ezek orientációja döntötte el — az első két esetben a szélsőjobboldali „harmadik erő” irányában, 1942—43-ban óvatos és következetlen módon az ellenkező oldal felé — a hatalmi súlypont eltolódásának irányát.

Az ellenforradalmi rendszer a dualista rendszer hatalmi struktúrájánál is lényegesen antiliberalisabb, diktatórikusabb szerkezetű volt, s ugyanakkor — főleg megszületésekor — a középrétegek egyes csoportjainak beépítésével, bizonyos mértékig szélesebb politikai bázison nyugodott. A konszolidáció folyamán azonban a rendszer újabb beszűkülése következett be. Ez az uralmi struktúra a tőkés-földesúri rendszer belső labilitásának a kifejezője volt, kifejezője annak, hogy ez a rendszer a mély és egyre mélyülő társadalmi ellentétek megközelítően adekvát politikai kifejeződését se tudja elviselni; képtelen alkalmazkodni lényegesebb politikai erőltolódásokhoz; egy halfelé (nemcsak a polgári demokrácia, hanem egy liberálisabb konstrukció felé is) teljesen zárt, csupán a szélsőjobboldal felé szélesíthető, bár efelé is csak bizonyos határig nyitott uralmi struktúra.

Ami a rendszer és a faszizmus viszonyára vonatkozó régi vitakérdést illeti, megítélésünk szerint ez az uralmi rendszer alapszerkezetében nem volt fasiszta típusú, de nem tekinthető egyszerűen konzervatív-autoritatív jellegűnek sem. Az uralmi formákat a gyenge s a háború utáni nemzetközi erőviszonyok által megkövetelt, hagyományos liberális elemek (parlamentari forma, többpártrendszer, korlátozott szabadságjogok stb.) mellett erős konzervatív-diktatórikus vonások s ezeknek az ellenforradalom „korszerűbb” formáiba való átmenete (a nép döntő tömegeinek a politikai életből való kirekesztése, nyílt szavazás, állami totalitarizmus, a végrehajtó hatalom döntő túlsúlya, mindenkori készenlét egy katonai diktatúra bevezetésére stb.) jellemezték, s mindezeknek — a különböző időszakokban különböző mértékű — összekapcsolódása erőteljesebb fasiszta típusú uralmi módszerekkel (a középrétegek egy részének ellenforradalmi-félmilitarista szervezeteire való támaszkodás, demagógiával összekötött szélsőséges terror a demokratikus és szocialista mozgalmakkal, elsősorban a kommunista mozgalommal szemben, a lakosság nacionalista-antiszemita-militarista manipulálása stb.).

A 30-as évektől erősödtek a hatalom fasiszta vonásai. Ennek fő jellemzője, hogy a rendszer — egyrészt idomulva a szövetséges fasiszta hatalmakhoz, a fasiszálódo Közép- és Kelet-Európához, másrészt a megerősödött ellenzéki szélsőjobboldal nyomására — alapvető szerkezetének lényeges megváltoztatása nélkül, maga vett fel újabb fasiszta vonásokat. E folyamatnak is megvoltak azonban a korlátjai: a fasiszálódo nem terjedt túl az úri-katonatiszti-államhivatalnoki szélsőjobboldal igényeinek és politikai módszerei egy — bár jelentős — részének teljesítésén. A 30-as évek második felében, e rétegek alsóbb csoportjainak vezetése alatt kialakuló, s befolyását szélesebb kispolgári és elmaradott városi és falusi proletár- és félproletár tömegekre is kiterjesztő fasiszta tömegmozgalom a német megszállásig ellenzéki mozgalom maradt; az uralkodó csoportoknak (illetve azok számottevő részének) a fasiszta tömegmozgalommal

való szövetsége nem jött létre. Ebben kül- és belpolitikai okok egyaránt közrejátszottak. Az adott uralmi struktúra és politikai-ideológiai erőviszonyok (különösen, miután a szélsőjobb felé kiszélesítették) alkalmasnak mutatkoztak a baloldal fékentartására és erősödésének megakadályozására; egy radikális fasiszta hatalomátvétellel szemben a tömegeknek még demagógikus mozgósításától is rettegő nagyburzsoázia és nagybirtokos osztály élesen ellenállt; egy ilyen hatalomátvétel a Németországnak való alárendelődés olyan mértékét jelentette volna, mely a magyar uralkodó köröknek a saját önálló uralmi rendszerükről való teljes lemondását eredményezi; egy ilyen fordulatot a fasiszta Németország sem szorgalmazott, sőt 1944 nyaráig egyenesen ellenezett: Németországnak a magyar uralkodó körökkel kialakult szövetségi kapcsolata a háború utolsó szakaszáig számukra kielégítően funkcionált.

Az 1919 után kialakult hatalmi konstrukció csak a német megszállás után — s akkor is csak fokozatosan — bomlott fel.

Az önálló Magyarország nemzetközi elhelyezkedése

Az Osztrák-Magyar Monarchia összeomlása gyökeresen megváltoztatta Magyarországnak nemzetközi helyzetét, annál is inkább, mivel a Monarchia összeomlása maga is csak egyik, nem is a legdöntőbb eseménye és jelzése volt annak az erősen új politikai rendnek, amely az első világháború vérvizatarából Európában kifejeződött.

A Monarchia felbomlása egy csapásra megoldotta az évszázados politikai problémát — mely csaknem úgy állt korábban a közvélemény külpolitikai horizontjában, mint a belpolitikai ellentétek tengelyében: — Magyarországnak Ausztriához való viszonyát. A közjogi probléma, mely évtizedeken keresztül oly sok végeláthatatlan tárgyaláson, bonyolult jogi szörszálhasogatáson keresztül hatotta át a dualizmus politikai életét, s bizonyos értelemben betöltötte a külpolitika funkcióját, megszűnt. Egyidejűleg megszűnt az a helyzet, mely az önálló külpolitikát fölöslegessé vagy lehetetlenné tette, megszűnt az a helyzet, melyben a magyar uralkodó osztályok külpolitikai érdekei, amennyiben egybeestek a Habsburg-ház elképzeléseivel Európa vagy Európa egy részének sorsát formáló erővel, illetve igénnyel léphettek fel, megszűnt az a helyzet, mely a Duna-menti népek együttélésének formáit és kereteit bizonyos fokú magyar vezetéssel biztosította.

Az önálló magyar állam létrejötte semmiképp sem jelentette tehát valamilyen külpolitikai vonal kontinuitását. Ellenkezőleg, mind a gyökeresen megváltozott nemzetközi viszonyokban — az egységes kapitalista világ megszűnte —, mind a közvetlen délkelet-európai színtér módosulásában — bizonyos fokú hatalmi vákuum Európa e részében, rendkívül ingatag nemzetközi rendszer —, mind legközvetlenebb *külpolitikai feladataiban* — a védekező helyett a *támadó momentum* előtérbe kerülése most már elsősorban nem valami ellen, hanem valamiért küzdöttek — gyökeresen *új helyzettel* találta magát szemben.

Mindezek a tényezők, mondhatjuk kezdettől fogva, 25 éven keresztül végighúzódtak a Horthy-rendszer külpolitikáján.

1. Amíg a tőkés világ egysége fennállt — jóllehet a bel- és külpolitika ismert összefüggése akkor is érezhetően hatását — az uralkodó osztályok kül- és belpolitikai érdekeinek esetleges szembekerülésére sokkal kevésbé nyílt mód. A külpolitikai eszközök és szövetségesek megválasztása ugyan természetesen korábban sem nélkülözötte az osztályszempontokat, a két világháború

között azonban ez a jelenség — s tegyük hozzá nemcsak Magyarországon, gondoljunk a 30-as évek angol békéltetési politikájára — állandósult, vagy legalábbis erősebbé vált, s az ellenforradalmi Magyarországon a forradalomtól, a baloldali erőktől való különösen erős félelem következtében különös élességgel került felszínre. Ebből következően a magyar külpolitika minden szovjetellenes akcióhoz készséggel csatlakozott, akkor is, ha az nem esett egybe semmiféle közvetlen külpolitikai célkitűzésével, s a Szovjetunióval való minden érintkezés-től, együttműködéstől elzárkózott, jóllehet ez erősíthette volna külpolitikai helyzetét s bizonyos támogatást nyújthatott volna egyes külpolitikai célkitűzései realizálásához. Ebben az értelemben a szovjetellenesség a magyar külpolitikai vonalvezetés egyik vezérmotívuma, jóllehet a konkrét külpolitikai lépésekben ez csak meghatározott időszakokban jelentkezik.

2. Középkor-Európa térképének újjárendeződése a nemzetiségi viszonyokat általában a korábnál jobban szemelött tartó államalakulatokat hozott létre, s a korábban létező kis államokat jelentősen megerősítette részben területi, gazdasági s népességi gyarapodásuk révén, részben megszabadítva őket a Monarchia közvetlen külpolitikai s gazdasági nyomása alól. Ugyanakkor a létrejött, 7—15 millió lakost számláló kis országoknak be kellett illeszkedniük a háború után kialakult új nemzetközi rendbe. A Monarchia elsőprése ideig-óráig hatalmi vacuumot teremtett a Dunavölgyben, s a különböző nagyhatalmak részéről már 1919-től tudatos törekvés mutatkozott e vacuum kitöltésére. A nagyhatalmi befolyás *mérvét* mindenekelőtt az illető nagyhatalom politikai, gazdasági ereje, a délkelet-európai térségnek egész külpolitikájában betöltött szerepe határozza meg. Nyilván a gazdaságilag s politikailag gyengébb Olaszországtól való függés más, mint a hatalmas katonai s gazdasági erővel rendelkező s Délkelet-Európát első számú befolyási övezetként tekintő Németországtól, vagy a gazdaságilag más területeken érdekelt, a délkelet-európai befolyást elsősorban külpolitikai okokból forszírozó Franciaországtól való függés. Másrészt a külső erők befolyásának formáját meghatározta a versailles-i rendszer — ameddig érvényben volt —; biztosította a kis országok formai szuverenitását, s a függésnek közvetet-*tebb*, elsősorban pézmügyi, részben külpolitikai eszközeit tette lehetővé. Ugyanakkor az önállóság bizonyos formái fenntartása mellett, annak tartalmát eleve meghatározta a 20. század azon politikai és gazdasági tendenciája, mely főleg katonai és gazdasági okok következtében a nagyhatalmak döntő szerepét előtérbe állítja, s a világpolitikában a kis országokat az addiginál hátrányosabb helyzetbe hozza. Ha mindezek a tényezők valamennyi délkelet-európai ország külpolitikájában meghatározó erővel érvényesülhettek, úgy mindinkább hatottak a magyar külpolitikára. Egyrészt, mint vesztes ország, Magyarország éveken át eleve korlátozott szuverenitással rendelkezett, másrészt mivel külpolitikája kizárólag egyetlenegy pontra, a trianoni szerződés teljes revíziójára összpontosult, Magyarország a többi kis országnál általában kevésbé tudott élni a nagyhatalmak közti lavírozás lehetőségével (csak addig, amíg nem folytatott aktív külpolitikát), mivel bel- és külpolitikai meghatározottságából következően csak a Versailles-ellenes erők szövetségese lehetett.

Ugyanakkor a nagyhatalmaktól való függés nem jelentette az önálló külpolitikai érdek érvényesítésére való törekvés hiányát. A 20-as évek elején a békeszerződés, a háború alatt a német hatalmi nyomás miatt a külpolitikai szuverenitás korlátozására, de nem megszűnésére került sor. A külpolitikai önállóság teljes hiányát csak a német megszállás idején konstatálhatjuk.

3. Az előbbi két szempont a magyar külpolitika kereteit, formáit hatá-

rozta meg, bizonyos fokig osztálytartalmát tükrözte; aligha kétséges viszont, hogy e külpolitika lényegét s célját a trianoni békeszerződés, illetve annak teljes revíziójára való törekvés szabta meg. Nyilván a trianoni békeszerződés szerepének a magyar külpolitika formálódására gyakorolt hatásának vizsgálatánál néhány speciális problémát kell figyelembe vennünk:

a) a trianoni békeszerződés nem csupán egyszerűen az imperialista békeszerződés része, hanem annak különösen súlyos igazságtalansága. Minden vitás kérdés Magyarország kárára oldódott meg — Soprontól eltekintve —; az ország saját etnikumú lakosságának közel egyharmada kerül más államokhoz, ami egyedülálló Európában. Mindennek következtében Magyarország a Duna-völgye terület és lélekszám tekintetében egyik legkisebb, katonai és gazdasági szempontból a legebezhetőbb országgá vált.

b) A trianoni békeszerződés igazságtalanságai s a szomszéd országokban élő magyar kisebbség problémái elsősorban csak ürügyet jelentettek, eszközt alkottak a magyar uralkodó osztályok kezében, hogy külpolitikájuk belső bázisát erősítsék. Valójában az általuk célul tűzött alternatíva, a teljes revízió, a régi Nagy-Magyarország visszaállításának gondolata az adott korszakban ugyanolyan igazságtalan, sérelmes, a történeti fejlődéssel szemben álló programot jelentett.

c) A trianoni békeszerződés revíziója távolról sem csupán az uralkodó osztályok ügye volt. Mint igazságtalan, imperialista béke, a trianoni békeszerződés a soknemzetiségű Magyarország történetileg megérlelődött szétesési folyamatát a tömegek szemében a győztes hatalmak Magyarországra kényszerített igazságtalan hatalmi intézkedésének tüntette fel. A trianoni béke igazságtalanságait az uralkodó osztályok sajtója, oktatása stb. messzemenően megerősítette a dolgozó tömegek körében, s nem kétséges, hogy erős revizionista hangulatot is kialakított. Ez újabb alkalmat adott az uralkodó osztályok számára, hogy az 1918 előtti Magyarország visszaállítására irányuló reakciós imperialista törekvéseiket összevegyítsék a tömegek körében élő ösztönös vagy mesterségesen erősített tiltakozással a trianoni béke területi igazságtalanságai ellen. Volt nemzeti elkeseredés a trianoni béke miatt, de ez a nemzeti elkeseredés — mivel a Tanácsköztársaság leverése megvonta a tényleges nemzeti felszabadulás lehetőségét — az adott időpontban reakciós befolyás alá került, s a magyar nagyhatalmi ábránd, a Dunavölgyi vezető szerep imperialista célkitűzésének agresszív eszközévé vált.

A nemzeti elkeseredés és az események menetének egyoldalú interpretálása következtében Trianon problémája meghatározott, nem elhanyagolható funkciót tölt be a rendszer megerősítésében. Szerepe nem csupán a külpolitikai, de a belpolitikai egység — reakciós vezetésű egység — megszilárdítása, az egész társadalom, vagy a társadalom többsége gondolkodásmódjában az agresszív nacionalizmus előtérbe állítása, nagyhatalmi illúziók, Duna-völgyi vezető szerepre törekvés felélesztése, a militarizáló, faszáló tendenciák segítése.

d) Volt-e Magyarországnak külpolitikai alternatívája? Volt-e szükség-szerűség — akár földrajzi, akár történelmi — a magyar uralkodó osztályok politikájának alakításában a két világháború között? Ez volt-e az egyetlen lehetséges külpolitika az adott időszakban? Vajon a magyar kormányok az igazságtalan trianoni béke felszámolására törekedve tettek-e tényleges kísérletet a középkelet-európai problémák rendezésére? Szükségszerű volt-e, hogy ellenséges, államoktól körülvéve, Magyarország Németország oldalára kerüljön?

Kétségtelen, voltak olyan objektív faktorok, melyekkel bármiféle korabeli magyar külpolitikának számot kellett volna vetnie. De a külpolitikai vonal-

vezetés bizonyos szükségszerűsége elsősorban a belpolitikában rejlett; az ellenforradalmi rendszer politikai rendszerének szerkezetében, hatalmi viszonyaiban, uralkodó osztályának jellegében, tehát a Horthy-rendszerben. Ez nem jelenti, hogy akár egy polgári demokratikus kormány, mely nem nagyhatalmi ábrándokat, a „mindent vissza” lázalmát kergeti, hanem valóban a dunavölgyi problémák rendezésére törekszik, ne folytathatott volna más külpolitikát nagyobb eredmény eshetőségével. A szomszéd országokkal való megyegezés nem volt teljesen kizárva, s egy alapjában más hozzáállást, még a határok bizonyos korrekciójának a lehetőségét sem zárta volna ki teljesen. A külpolitika és belpolitika összefüggése itt teljesen adekvát. A külpolitikát, ismét a belpolitikai rendszerből következően, szűk hatalmi csoport csinálta; az ellen-erők, amelyek befolyásolhatták volna a külpolitika vonalát, ki voltak rekesztve a politikai életből; szavukat — ha egyáltalán — csak elfojtottan hallathatták, sőt, mintegy legalitásuk egyik feltétele volt, hogy külpolitikailag nem formálnak ellenkező vonalat, — még akkor sem, ha képesek lettek volna különbséget tenni a dualista soknemzetiségű Magyarország felbomlásának történelmi szükségszerűsége és az igazságtalanul elszakított területek ténye között. Más külpolitikát csak más hatalmi rendszer folytathatott volna.

A magyar külpolitika tehát kimondottan a dunavölgyi demokratikus rendezést kizáró, akadályozó funkciót töltött be, s ugyanakkor minden eszközt jogosnak s elfogadhatónak tartott revíziós célja érdekében (ebből is adódott olykor erősen kalandor jellege). Külpolitikai koncepciója (éppen a „mindent vissza” miatt) csak gyökeres új nemzetközi konstellációban volt végrehajtható, új nemzetközi konstelláció pedig csak háború útján volt végső soron megteremtethető. A magyar külpolitikát tehát súlyos felelősség terheli a 30-as évek dunavölgyi problémájáért, a német behatolás — melynek később maga is áldozatává válik — elősegítéséért, mégis egyoldalú lenne a külpolitikai képben a csehszlovák, román s a jugoszláv külpolitikát a magyar külpolitika demokratikus alternatívát nyújtó ellenpólusaként feltüntetni. Igaz, hogy főleg Csehszlovákiában — ahol a szélesebb demokratizmus következményeként a külpolitika sem válhatott egy szűk hatalmi csoport monopóliumává — merültek fel olykor halvány, megbékélést sugalló tervek, egészében azonban a kisantant status quo-n alapuló külpolitikája egy igazságtalan béke területrendezésén s elvein nyugszik, annak gyümölcseit akarja élvezni, még ha a 30-as években olykor objektív németellenes vonala néha más aspektust is ad ennek a külpolitikának. Helytelen lenne a dunavölgyi problémák rendezetlenségéért kizárólag Magyarországot vagy a nagyhatalmakat hibáztatni.

Ha a náci német imperializmus brutalitása és bizonyos magyar törekvésekkel való szembenállása akárcsak taktikai elhallgatásának hiánya némi óvatosságot, s olykor-olykor ellenpontokat, taktikai lavirozásokat eredményezett is a magyar külpolitikában, — aminek érvényesülése szinte valamennyi magyar kormány külpolitikájában a németektől való eltávolodás, más szövetségi rendszer kiépítése révén ellensúlyok szerzése kísérletében mutatkozott, de végül a revízió miatt elsősorban mindig kudarcra ítéltetett, s végül valamennyi kormánynál a korábbinál erősebb német függéshez vezetett — egész vonalvezetésében ez a külpolitika nem elsősorban taktikai ügyetlensége, hanem egész koncepciója folytán jutott el szükségszerűen a 30-as évek második felében a fasiszta Németországgal való mind szorosabb szövetséghez, mind teljesebb együttműködéshez.

A magyar külpolitika német orientációja s ennek hatása az ország életére, közvéleményére, a második világháború időszakának nemzetközi arénájában

ugyanakkor nem nélkülöz néhány olyan sajátosságot, melyek nélkül aligha érthetőnek meg, ábrázolhatnánk helyesen azt a folyamatot, melynek során Magyarország e szövetség keretében csatlóssá és megszállt országgá vált.

Egyetlen más ország sem volt a korabeli Európában, mely külpolitikai célkitűzéseiben ennyire egyértelműen s kezdettől fogva objektíve csak Németországra támaszkodott, még ha ez Németország belső és nemzetközi helyzete miatt eleinte nem is mutatkozott meg, s a fasiszta Olaszországon kívül nem volt más olyan ország Európában, ahol a németekkel való együttműködés lényeges belpolitikai fordulat nélkül történt volna.

Ez a két tényező meghatározta a háború alatti német—magyar viszonyt; a magyar uralkodó osztályok, s amennyiben az uralkodó osztályok külpolitikai céljait nemcsak feltüntették nemzeti céloknak, de a lakosság jelentős többségében ezt a hiedelmet fenn is tudták tartani, a kispolgárság, parasztság, munkásság jelentős körei nem erőszakolt, tisztán a megváltozott hatalmi helyzetből származó kényszerű szövetséggként értékelték a náci Németországgal való együttműködést, hanem mintegy természetes szövetségesként. Talán a szlovák, talán a horvát nacionalizmuson kívül egyetlen más nacionalizmus sem volt Európában, mely képes lett volna ideig-óráig annyira a német terjeszkedés haszonélvezőjévé válni, mint a magyar. De német—magyar sorsközösség és szövetség gondolata hosszú ideig azért sem tűnik idegennek a magyar nemzeti céloktól, mivel Németország sem törekedett arra, hogy ezt a szövetségi viszonyt formailag alárendeltséggé változtassa. Nemcsak arra gondolunk, hogy nem törekedett lényeges belső hatalmi változásra s a szélső jobboldalt legfeljebb a nyomás eszközeként, tartalékként használta, de arra is, hogy nem zárta le *teljesen* 1941-ig például a magyar külpolitika mozgásterületeit; a diplomáciai, katonai, gazdasági nyomás mindig a magyar érdekesség megcsillantásával ment együtt, és sohasem öltött nyílt brutális formákat, a belpolitikai területre csak közvetve terjedt ki.

Így a nemzeti függetlenség gondolata Magyarországon kevésbé volt közvetlenül németellenesen felhasználható, az uralkodó osztály németellenes körei például éveken át fontosabbnak tartották a német támogatás által elérhető külpolitikai eredményeket, — a tömegekben pedig kevésbé közvetlenül formálódott ki a történelmi tapasztalat, mely ezt meggyőződéssé érlelte volna. A látszatvilágban, 1941-ig, a revíziót, a területi gyarapodást, a nemzeti felemelkedés látszólagos útját jelentette a német szövetség, s viszonylag szűk meggyőződéses antifasiszta réteg ismerte csak fel, hogy Magyarország olyan útra lépett, melynek során azt is elvesztheti, ami Trianon után megmaradt: a nemzeti szuverenitást.

A háború első szakaszában tehát nem csupán az addigi külpolitika szerves kontinuitásaként tart a magyar—német szövetség, de eredményes, végső soron hasznosnak tűnő szövetséggként; a magyar külpolitika zsákutcája csak 1942 után bontakozik ki, midőn bizonyossá válik, hogy a németek elvesztik a háborút. Ha az egész Horthy-rendszer időszakára áll, hogy a rendszer jellege különös erősséggel határozta meg a külpolitikát, úgy éppen a háború második szakaszában tapasztalható: a belpolitikai meghatározottság miként bénítja meg a külpolitikát. A külpolitika taktikai feladata a háborúból való kiugrás előkészítése és politikai biztosítása lenne, de mivel 25 éven keresztül a magyar külpolitika az európai rend felborítására épült, ennek a felismerésnek végrehajtásához gyökeresen új külpolitikai koncepció, a revízió más szemlélete lenne szükséges. Ez az új külpolitikai koncepció viszont belpolitikai okokból sem lehetséges. Egy új Duna-völgybe való beilleszkedésre a Horthy-rendszer alkalmatlan. A

külpolitika tehát zsákutcába került, mivel a németek oldalán való megmaradás a rendszer és az ország pusztulásához vezethetett, de a kiválás is a rendszer bukását követelte. A magyar külpolitika viszont a rendszer érdekeit azonosította az ország érdekével, ezért nem tud döntésre jutni, ezért várja passzívan s egyezik bele ellenállás nélkül a német megszállásba; különösen azért, mivel a német megszállás némileg még 1944 októberéig is különbözik más európai országok német megszállásától, amennyiben a kormánynak és a közigazgatásnak továbbra is bizonyos belső tevékenységi lehetőséget, belpolitikai mozgásszabadságot biztosítanak.

A politikai-ideológiai áramlatok néhány új vonása

Az összetorlódott gazdasági, nemzetközi, társadalmi ellentmondások, párosulva a magyar társadalom legreakciósabb rétegeinek előtérbe kerülésével, különlegesen súlyos feltételeket teremtettek az ország haladó erői és irányzatai számára. Annál is inkább, mert mindezek a körülmények nem egyszerűen mint külső tényezők álltak szemben a progresszív kiutat kereső erővel, hanem azok arculatát, belső kötöttségeit is meszemenően meghatározták.

A két világháború közötti korszaknak általában jellemzője — mind a polgári rendszert védelmezők, mind az azt tagadók táborában — a kiútkeresés, a korszak kiélezett ellentmondásai közötti eligazodás útjainak-módjainak és eszközeinek, a társadalmi-politikai hatékonyság lehetőségeinek a kutatása az új körülmények között. A történeti folyamatok felgyorsulása, amely a külső és belső erőviszonyok gyors változásaiban, éles fordulataiban jutott kifejezésre, ugyanakkor a korábbinál sokkal kiélezetebben hozta felszínre a különböző régiók és országok fejlődését meghatározó alapkérdéseket, — így azoknak a korlátoknak és torzulásoknak a politikai-ideológiai következményeit is, amelyek Középkelet-Európa újkori fejlődését jellemezték. Magyarországon ezek a tendenciák — mint az eddigiekben láttuk — még speciális új tehertételekkel is bővültek.

Az 1930-as évekig a fő politikai-ideológiai áramlatok — bár már megjelentek a korszak új, később jelentőssé váló irányzatai — Európa-szerte nagyjából még a háború előtti irányzatok „korszerűsített” változatai; Középkelet-Európa több országában ezeknek (így a régi típusú liberális-demokratikus áramlatoknak) átmeneti megerősödése is megfigyelhető. Magyarországon azonban a reakciós fordulat, s így a politikai-ideológiai áramlatok reakciós irányú átrendeződése természetesen már 1919 után erőteljesebb volt, mint a többi középkelet-európai országban. Az átrendeződést elősegítette az a körülmény, hogy a Monarchia felbomlásával kiiktatódott a különböző politikai-ideológiai áramlatokat összemósó, kifomálódásukat akadályozó közjogi kérdés. Ennek következményeként, a már 1918 előtt kialakult, de a közjogi kérdésben pro vagy kontra újra és újra egyesült irányzatok most már határozottabb, világosabb körvonalakban jelentkeztek.

A konszolidáció nyomán uralkodó politikai irányzat két fő áramlat ötvözetéből alakult ki: egyrészt a régi uralkodó osztályok által képviselt ellenforradalmi-nacionalista konzervativizmusból, amely most már az éles antiliberalizmus jegyében lépett fel a vezető rétegek korábbi — széttagolt, — (48-as ill. 67-es, agrárius ill. liberális) politikai áramlatainak egyesítése érdekében. Másrészt a századforduló utáni „harcos” új-konzervativizmus, valamint a függetlenségi nacionalizmus jobboldali elágazásából már 1918 előtt kifomálódó, a háború alatt az európai prefasiszta irányzatok ideológiai elemeivel telítődő, a szélsőjobboldali

„harmadik erő” által kitermelt, s az ellenforradalmi konzervativizmussal sok ponton érintkező fajvédő-nacionalista áramlatból. A kurzus — széles körökre ható — politikai-ideológiai arculatán elsősorban a fajvédő-nacionalista áramlat jegyei voltak az uralkodóak, s maradtak, halványabb körvonalakkal, az ellenforradalmi konszolidáció időszakában is.

Az 1919-es éles fordulat ellenére, ebben az időszakban a reakció és a haladás erői még többé-kevésbé a „hagyományos” jobb- és baloldaliság keretében álltak szemben egymással. A viszonyok megváltozása nagyobbrészt a demokratikus és legális szocialista irányzatok pozíciójának igen erős meggyengülésében, elbizonytalanodásában, az ellenforradalmi rendszer által megszabott keretekbe való beilleszkedésében, valamint új elemként éles szovjet- és kommunista-ellenességben jutott kifejezésre.

A polgári demokratizmusnak Magyarországon — a modern polgári rétegek gyengesége és társadalmi elszigeteltsége következtében — nagyobb súlyt 1918 előtt is jórészt csak a szocialista munkásmozgalommal való kapcsolatai adtak. 1919 után e kapcsolatok felbomlása, társadalmi bázisuk összeszűkülése és defenzívába szorulása teljesen elerőtlenítette a polgári demokratikus-liberális irányzatokat. Együttal arra vezetett, hogy — szakítva a forradalmakban „kompromittált” radikalizmussal — többségük politikai arculatán a konzervatív liberalizmus vonásai erősödtek meg, emellett az antikommunizmus és a nacionalista revizionizmus vonalán az ellenforradalmi rendszerhez is idomultak. A kurzus körülményei között természetesen így is sok régi polgári és humanista érték védői voltak; politikai hatóerejük azonban nemigen terjedt túl a védekezésbe szorított, nagyobbrészt zsidó városi közép- és kispolgárság érdekeinek defenzív képviselőitén.

A szociáldemokrata munkásmozgalom visszaszorult, s ugyanakkor módosult helye a politikai élet új spektrumában. A forradalmak s az 1919 utáni nemzetközi erőviszonyok hatására, a rendszer legbaloldalibb és legjelentősebb legális ellenzékéeként — a régi uralmi szisztéma „modernizálódásának” a csenevész bizonyítékául — parlamenti párttá vált. Fő politikai súlyát az adta, hogy továbbra is ő tömörítette a magyar progresszió egyetlen nagy, jórészt érintetlenül maradt tömegerejét, a szervezett munkásságot. De a szociáldemokrácia pozicionális súlya alapvetően megváltozott: fölfelé ívelő, dinamikus mozgalmából elszigetelődő, visszaszoruló mozgalmommá változott. Ebben — az ellenforradalmi terror és nyomás, valamint egyéb tényezők, így a munkásosztály összetételének változásai mellett — nagy szerepet játszott a szociáldemokrácia politikai arculata: a párt politikáját megszabó vezető réteg most már éles szovjet- és kommunista-ellenességgel kiegészülő, s a radikális baloldali elemektől „megtisztított”, de továbbra is hagyományos politikai-ideológiai fegyverzetét párosította az 1918 előttinél jóval megalkívóbb reformista gyakorlattal.

A legális baloldal politikai-ideológiai elszíntelenedésével és konzervativizmusával egy, a 19-es forradalom hagyatékát töretlenül őrző, munkás- és forradalmi értelmiségi kisebbségre támaszkodó, halálra üldözött, az 1919-es problematikában azonban jórészt megmerevedett, a szűkkörű elzártágból csak esetenként kitörni képes „szélsőbaloldali” kommunista irányzat állott szemben.

A gazdasági válság talaján, a föllendülő népmozgalmakból is erőt merítő baloldal átmeneti térnyerése, majd visszafojtása után, a 30-as évek elején a politikai-ideológiai áramlatok újabb nagyarányú erjedése és átrendeződése indult meg. Az új nemzetközi politikai erőviszonyok, a fasizmus térhódítása, győzelme Németországban, az új nacionalista hullám, a baloldal közép-európai

veresége, a baloldali alternatívának, mint politikailag hatékony erőnek a gyengülése (melyben a 30-as évek közepétől szerepet játszott a szovjet rendszer nehézségeinek és belső torzulásainak a hatása is), — nemcsak a jobb- és szélsőjobb-oldali áramlatok nagy térhódítását, hanem több vonatkozásban a jobb- és baloldal hagyományos frontjainak összezavarodását eredményezték.

Ebben a legdőntőbb szerepe a nacionalizmusnak volt. Nemzetközi és ezzel összefüggő főbb belső vonatkozásaira már utaltunk. Ahogy a dualizmus korában a magyar birodalmi integritás és a Monarchiához való viszony, úgy 1919 után általában, a 30-as évektől különösképpen a területi revízió eszméje vált nemcsak az ellenforradalmi osztályok, de jelentős dolgozó rétegek politikai-ideológiai orientációjának irányítójává is. A nacionalizmus tömeghatását, mint láttuk, mindenekelőtt az a körülmény magyarázza, hogy a nemzeti sérelmek elleni küzdelem ügye az ellenforradalmi erők kezébe ment át, s ott egyhemosódott ezeknek az erőknek a régi magyar birodalom visszaállítására irányuló imperialista törekvéscivel.

Nem teljes azonban a kép, ha nem hívjuk fel a figyelmet azokra a további módosulásokra, amelyek 1919 után, méginkább a 30-as években, a magyar nacionalizmuson végbementek. Mint már korábban rámutattunk, a késő dualizmuskori Magyarországon a demokrácia és a szocializmus eszmeköre a nacionalizmustól éles elkülönülésben fejlődött, — jóllehet a paraszti és kispolgári rétegekben a nacionalizmus (s ez általános kelet-európai jelenség) ekkor is burka volt. A legtöbbször tisztázatlanul és retrográd mozzanatokkal keveredve, demokratikus és szociális törekvéseknek is. A demokratikus és szocialista irányzatok, miután megerősödtek, az 1910-es években az ellenzéki nacionalizmus egyes áramlatait is kezdték a maguk vonzási köréhez közelíteni. Ezzel — ha korlátozottan és belső ellentmondásoktól nem is mentesen — Magyarországon hosszú idő után először, megindult a demokrácia, szociális gondolat és nemzeti-függetlenségi eszme baloldali, progresszív ötvözetének a kialakulása. Ez a folyamat 1919-ben, az új, közvetlen proletár-világforradalmi perspektíva alapján, háttérbe szorult, illetve mint korszerűtlen, lekerült a napirendről, 1919 után viszont megbomlott és elemekre esett szét. Ugyanakkor azonban reakciós vezetés alatt megindult, pontosabban: régi elemekre építve, de a korábnál szélesebb alapon folytatódott, s a 30-as években megerősödött egy ellenkező irányú folyamat: a három eszmekör retrográd, egészségtelen ötvözetének az „újraépülése”; a szociális gondolatnak, sőt torz formában (a „nemzeti” osztályokhoz és rétegekhez tartozók egyenlőség-tudatának formájában) az elfojtott vagy fejletlen demokratizmus igényének is, a nacionalizmus alá rendelődése. Mivel a szegényparasztságot, a munkásságot, valamint a középrétegeket eltöltő, egyre nagyobb szociális feszítőerők olyan körülmények között kerestek — a korábnál sokkal követelőbben — érvényesülési formát, amikor egészséges politikai-ideológiai kifejeződésük elé súlyos gátak tornyosultak, — ezek a feszítőerők, a történeti feltételek által elősegítve, a legkönnyebben a nacionalizmus irányába terelődtek. Ezzel a nacionalizmus a korábnál sokkal erőteljesebben vált keretév, burkává, sajátos ébrentartójává s fasiszta eltorzítójává és retrográd levezetőjévé is, igen különböző szociális törekvéseknek; egyik ágaként alakult ki a nacionalizmusnak az a szélsőjobboldali-radikális formája, amely, magába olvasztva az olasz ill. német fasiszmus számos elemét, most már a középrétegeken túl az elnyomott, kizsákmányolt osztályok tömegeibe is behatolhatott. De nemcsak erről volt szó: ebben a helyzetben veszélyes érintkezési pontok jöttek vagy jöhettek létre fasiszmus, kiutat kereső nacionalista reformirányzatok, harmadik utas áramlatok, népi-nacionalista radikalizmus között is.

A magyar nacionalizmus arculatán végbement s a fentiekkel szorosan összefüggő, további módosulás: a területi revízió mellett az antiszemitizmusnak, mint e nacionalizmus másik fő integráns elemének az előtérbe nyomulása. Már volt szó azokról a körülményekről, amelyek a zsidókérdést korábban is — túl annak szociális oldalán — nemzeti problémává változtatták. Ez a Középkelet-Európában kisebb-nagyobb mértékben mindenütt megfigyelhető jelenség Magyarországon különösképpen éles formákban jelentkezett; ebben, mint láttuk, összefüggésben a modern kapitalizmus kialakulásának sajátosságaival, a zsidóság s főleg a zsidó polgárság — kelet-európai viszonylatban is kiemelkedő — magas aránya mellett, a lesüllyedő, de az állami-társadalmi pozíciókban lábát megvető régi magyar úri középosztály arculata játszott döntő szerepet. Az 1919 utáni helyzet azonban új elemeket vitt a zsidókérdés korábbi problematikájába.

Az ellenforradalom a magyar társadalom azon retrográd tényezőinek a nagy erőgyarapodását s társadalmi befolyásának növekedését jelentette, amelyek már korábban is az antiszemitizmus legagresszívabb (s a nacionalizmussal leginkább összekapcsolt) formáinak hordozói voltak. S ha az ellenforradalom első évtizedének külső-belső erőviszonyai nem is, a 30-as évek már mint reális lehetőséget vetettek fel a magyar középosztály két, egymástól eltérő úton fejlődött rétege között régóta feszülő ellentéteknek a zsidó polgárság és értelmiségiek rovására való „megoldását” — ez utóbbiak kiszorítása, a polgári-értelmiségi pozíciók gyökeres újra-elosztása útján.

A polgárság és értelmiség ez elődsí-fasiszta úton való „nemzetivé” tételéhez a benne érdekelt szélső-reakciós körök a korábbinál sokkal szélesebb társadalmi erőket voltak képesek befolyásolni és aktivizálni is. Ebben az egészséges úton kibontakozni kevésbé tudó paraszti, sőt proletár antikapitalizmus erősödése mellett, nagy szerepet játszottak az adott talajon felemelkedésükben vagy fejlődési lehetőségeikben gátolt szélesebb kispolgári-értelmiségi rétegek körében felhalmozódó feszítőerők is. Annál is inkább, mert az antiszemita demagógia részben a kispolgárság előtt is mint reálisan megvalósítható — s hatásában különösképpen torzító és korrumpáló — „újraelosztás” ígérete jelent meg.

Az antiszemitizmus újabb politikai-ideológiai elemekkel is bővült: egyrészt 1918—19 hamis interpretálásával, másrészt a fasiszta-fajelméleti hatások megerősödésével. Ami az elsőt illeti, az úri-középosztályi szélsőjobboldalnak, de a régi vezető osztályok nagyrészenek a tudatában — és demagógiájában is 1918—19 a „nemzetietlen” osztályok (a munkásosztály, de mindenekelőtt a zsidó polgárság és értelmiség) hatalmi kísérleteként jelent meg; ezt a széles körben elterjedő, torz nézetet a baloldali mozgalmak értelmiségi rétegének továbbra is többé-kevésbé erős zsidó összetétele is alátámasztotta. A nemzeti illetve nemzetietlen osztályokról szóló hamis tudati tükröződésen korszakunkban azonban jelentős módosulás ment végbe: előrehaladt a munkásosztálynak a magyar nacionalista társadalmi tudatba való „beemelése”. Az a felfogás, amely a munkásságot a nemzettestől idegen alakulatnak tekintette, a munkásosztály eredetéből fakadó, korai összetételére jellemző vonások háttérbeszorulásával — már elveszítette fő érveit; hogy 1919 után is fennmaradhatott, az az 1918—19-es forradalmak hatásával, valamint azzal magyarázható, hogy az uralkodó osztályok a munkásosztályt — mint a szocializmustól elválaszthatatlannak tartott erőt — továbbra is minél teljesebb társadalmi elzártságba igyekeztek szorítani. A 30-as évektől kezdve azonban, miután hebizonyosodott: a munkásság jelentős rétegei elválaszthatók a baloldali irányzatoktól, ez a helyzet tudati síkon is oldódni kezdett. Súlyos tehertétel volt viszont az a körülmény, hogy a munkásság nemzeti osztály-

nak való elismerését nagymértékben szélsőjobboldali-fasiszta irányzatok közvetítették. Az ellenforradalmi nacionalista tudatban tehát lényegében egyetlen „nemzetiellen” réteg maradt: a kapitalizmussal azonosított zsidóság, amelynek asszimilációja nemcsak hogy megrekedt, hanem — a diszkrimináció tudati-érzelmi, később törvényekkel rögzített válaszfalainak emelkedésével — végső kifejtésében a zsidóságnak a nemzeti társadalomból való kirekesztésére vezetett.

Az időszak alapkövetelménye: a baloldal politikai-ideológiai megújítása. Ez a faszizmus elleni küzdelem konkrét, égető szükségleteiből indulhatott csak ki, és tartalmaznia kellett a magyar progresszió korábbi korlátjainak és gyengeségeinek a feloldását is: belső vonatkozásban demokrácia, szociális átalakulás és nemzeti eszme új tartalmú egyesítését; külső vonatkozásban a középkelet-európai — immár önálló államokba szerveződött — népek összefogásának, az összefogás útjainak a tisztázását. E nagy feladat megoldásának a lehetőségei — ha a faszizmus térhódításához képest időben jelentős késéssel is — a 30-as évek közepétől kezdenek kirajzolódni.

Az 1920-as évek végén, a 30-as évek elején meginduló politikai-ideológiai erjedés és újabb átrendeződés, mint láttuk, fő vonalában jobb- és szélsőjobboldali irányba mutatott. De ez az időszak egyúttal a régi életképes progresszív irányzatok megújulási törekvéseinek és új irányzatok megjelenésének a kezdő ideje is. Az új irányzatok közül politikai súlyban és hatóerőben a legjelentősebb a módosbirtokos parasztság demokratikus irányú mozgalma volt, amely később a régi városi demokratizmustól függetlenül létrejövő újabb polgári értelmiségi csoportokat is magához vonzotta. Módosbirtokos paraszti és polgári-értelmiségi pártként való önállósodása azonban még mindig lassú folyamat; csak a korszak legvégén és akkor is csak részlegesen volt képes elszakítani azokat a (főleg nacionalista, agrárius és antiszocialista) kötelékeket, amelyek őt az ellenforradalmi rendszerhez fűzték.

Ha közvetlen politikai hatóerőben nem is, de ideológiai-politikai szempontból figyelemreméltó a különböző színezetű, gyakran egyszerre progresszív-útkereső és szélsőjobboldali kötöttségű, vegyes összetételű, nacionalista indítású reformmozgalmaknak a megjelenése. Ezek az irányzatok, annak ellenére, hogy törekvéseikben összemosódtak — s nagyrészt összemosódva is maradtak — a szélsőjobboldal fasiszta jellegű „reform”-mozgalmával, a reakciós magyar középosztályi ideológia válságának és bomlásának tükrözői.

Sokkal nagyobb jelentőségű a népies irányzat jelentkezése. A népiesség két áramlat ellenkező irányú mozgásából alakult ki: a fentebb említett, nacionalista reformirányzatoknak az ellenforradalmi-fajvédő vonalból kiábránduló, s attól progresszív irányban elkülönülő ága találkozott benne a városi radikalizmustól és a szocialista munkásmozgalomtól eltávolodó népi (főleg paraszti) értelmiségiek útkeresésével. A népies irányzat történelmi jelentőségét elsősorban abban látjuk, hogy megtörte azt a régi kettősséget, amely egyrészt egy fővonalában retrográd ideológiai areculatú magyar középosztályi értelmiség, másrészt és ezzel szemben egy elszigetelt városi radikális és szocialista értelmiség létében fejeződött ki. A népies mozgalom balszárnya és centruma, levonva a szélsőjobboldali reform-irányzathoz való 1935-ös közeledése tanulságait, politikai irányzattá kezdett szerveződni, s a kommunista mozgalommal létrejött szoros kapcsolatainak hatására, eljutott egy alapvonalában progresszív demokratikus-nemzeti program körvonalainak a fölvetéséig. Az újabb fasiszta nyomás, a progresszív tábor megosztó tényező hatására azonban e vonal megtört, s különböző irányzataiban különböző mértékben megerősödtek azok az ideológiai tisztázatlanságok,

amelyektől az egész áramlat kezdettől fogva nem volt mentes. Ennek fő oka, megítélésünk szerint, az volt, hogy — bár a nacionalizmust lényegesen új, népi-radikális tartalommal igekezett, sok eredménnyel, megtölteni — a népies irányzat ideológiájának fő rendező gondolatköre a nemzeti-nacionalista eszme maradt, s így nem tudta radikálisan elszakítani az őt a középosztályi nacionalizmussal összekötő szálat. Ennek következtében demokratizmus-konceptiója is korlátozott, bizonytalan (egyes csoportjaiban kifejezetten eltorzult) maradt.

Megújulási folyamat indult meg a munkásmozgalomban is. Ez a szociáldemokrácia arculatán is jelentős, részleges változásokat eredményezett; a kommunista mozgalomban — ami a politikai ideológiát illeti — mélyrehatóbb, s az egész baloldali megújulása szempontjából döntő jelentőségű. Ennek a nagy fordulatnak, nemzetközi és hazai összetevőinek az elemzése nem feladata áttekintésünknek. Csupán arra utalunk, hogy a Komintern VII. Kongresszusa szellemében átformálódó kommunista politikai koncepció tartalmazta az új baloldali alternatíva legfontosabb elemeit, elsősorban a demokráciához (ezen belül főleg a radikális paraszt-demokráciához) és a nemzeti kérdéshez való viszony újraértékelését. Az új baloldali koncepció a szociális átalakulás, a demokrácia és a nemzeti eszme új, korszerű, progresszív ötvözetét, egy radikális, antifasiszta, népi demokratikus alternatíva kialakítását tartalmazta.

Az antifasiszta erőik szerveződése azonban súlyos megtorpanásokon, visszaseséseken keresztül haladt előre. Ennek igen sok, egymással összefonódott kül- és belpolitikai s ideológiai oka és magyarázata van, amelyek közül csupán néhányat kívánunk hangsúlyozni.

1. Az ellenforradalmi diktatúra léte; a 30-as évek végére s a háború első szakaszára döntően jellemző szélsőjobboldali-fasiszta nyomás, s az így kialakult általános légkör, amelynek retrográd elemei 1919 óta különösképpen halmozódtak.

2. A magyar reakciós nacionalizmussal szinte elválaszthatatlanul összefonódott nemzeti probléma. Ennek egyik vetülete az a már jelzett tragikus körülmény, hogy a magyar nacionalizmusban „integrálódott” két elem: a nemzeti sérelmek keltette jogos nemzeti elégedetlenség, s a reakciós nacionalista áramlat szétválásához a körülmények igen kedvezőtlenek voltak; a nemzeti sérelmek ügye ilyen viszonyok között igen nehezen terelődhetett a racionális politikai megfontolások útjára; ez végeredményben arra vezetett, hogy a magyar nacionalizmus fő vonalában az antifasizmus ellen ható erő maradt. A nacionalizmus e retrográd irányú fővonala mellett csak megkésve bontakozott ki s csak a háború utolsó szakaszában kezdett erősödni a németellenes nemzeti függetlenségi irányzat. A másik vetület: a nacionalizmus — elsősorban a fentiekkel, de más elemekkel is, így az antiszemizmussal összefüggésben — a tényleges vagy lehetséges progresszív tábor is megosztó erőként szerepelt (népies — urbánus ellentét).

3. Az antifasiszta-szocialista tábor belső ellentétei, mindenekelőtt a baloldalon is továbbélő, s álláspontjához a 30-as években s 1939-ben újabb érveket merítő szovjet- és kommunista-ellenesség. Ezen kívül az „urbánus” radikális baloldalnak a korábbi korszakba nyúló, részben továbbra is érvényesülő kötöttségei, s ezeknek a széles értelmiségi-kispolgári, paraszti, sőt az elmaradott új proletárrétegekben is megmerevedett tükröződései; különösképpen ez irányzatoknak — s a 30-as évekig doktriner alapon álló kommunista irányzatnak is — közömbössége a nemzeti kérdésben, illetve dogmatikus internacionalizmusa. Elsősorban azonban e tábor vezető rétegének — összetételével is összefüggő — elzártsága, amely súlyosan akadályozta társadalmi hatékonyságának kiszélesítését.

Az antifasiszta tábor Magyarországon időben elkésve szerveződött, s politikai ereje korlátozott maradt. Azt a nagy ellentmondást, amely egyfelől a magyar társadalom tényleges szociális szerkezete, másfelől politikai-tudati arculata között feszült, 1944-ig csak részlegesen sikerült feloldani. Mindez természetesen nem azt jelenti, hogy lebecsüljük az antifasiszta ellenállás, a haladó erők és útkeresők teljesítményét, — sőt: véleményünk szerint történetírásunk még mindig nem vette kellően számba a magyar progresszív törekvések körét a felszabadulás előtti időszakban. Csupán azt jelenti, hogy a fent jelzett ellentmondás széleskörű feloldásának alapfeltételeit külső erőnek, a fasiszmus háborús vereségének, a szovjet hadsereg felszabadító háborújának kellett megteremtenie.

Szabadságharc és kiegyezés között

Reflexiók egy témához¹

Az a szép monográfia, amelyet Szabad György írt 1860—1861 kérdéseiről, szakmai kvalitásaival kiemelkedő helyet foglal el az utóbbi évek magyar szakirodalmában. Igényessége, a részletekre is széles körben kiterjedő, gazdag anyaggyűjtése, vizsgálati módszereinek sokoldalúsága, vagyis, mindezzel együtt, magas szakmai színvonala már magában véve, témájától függetlenül is figyelmet és elismerést érdemelne. Mindjárt hozzátehetjük azonban, hogy témája is jelentős, hiszen közelről kapcsolódik múlt századi történetünk nagy sorsfordulója: a polgári-nemzeti átalakulás kérdéskomplexumához. A nagy forduló fő problémáiról már sokat írtak és vitatkoztak, és fognak is még sokat. De azt is meg kell mondanunk, hogy ez az elemző vizsgálat, az eredmények és álláspontok kifejtése, végiggondolása, szembesítésük dialektikája, csak akkor viszi előre érdemben dolgainkat, ha valóban oly szakmai igényességgel történik, mint e könyvben. Vitázni, látjuk nem egyszer, más igényű szinten is lehet, erről is, másról is. De csak e szinten érdemes. Itt viszont termékeny, mert újabb átgondolásra ösztönöz. Tulajdonképpen valamilyen folyamat során született meg az alábbi néhány reflexió is, a monográfia olvasása, bírálata alkalmából ugyan, de igazában véve inkább magukat azon nagy, történeti problémákat illetően, amelyeket a szerző, s ez nem kis érdeme, ily további elmélkedésre, visszhangra készítően fölvetett.

A munka meggyőzően mutatja be, hogy a magyar politika 1849-től nem egyenes uton, hanem hullámvonalban jutott el a kiegyezésig. A feszültségek, írja szerzőnk, 1860—61 körül újra halmozódtak. A küzdelem hevesebb volt a szembenálló erők között, mint az korábban tudni véltük. Kossuth, olvassuk tovább, az emigrációban, külpolitikai téren, a nagyhatalmakkal való kapcsolattól a felszabaduló nemzetekkel való összefogáshoz jutott mind közelebb, programjában pedig egy új érdekegyesítés bizonyos potenciális elemei bukkantak fel társadalmi és nemzeti vonakozásban egyaránt. Ami a hazai bázist illeti, az 1860 elején újra „éledező” mozgalom őszre már tömegmozgalommá erősödött. Viharrá bontakozását a könyv az adatok tömegén át mutatja be. A lendület magasra ívelt, de aztán egyszer csak kifulladás, lehanyatlik, és miután a vízváltáson átbukik, meg lefelé tovább.

Igen. De miért?

Miért tört meg e nagy lendület, ha ily magasra ívelt? S ha ennyi erőt és ígéretet hordott magában, miért e szomorú átfordulás? *A hogyant*, ahogy a fordulat

¹ Részlet a szerző opponensi véleményéből, amelyet *Szabad György: Forradalom és kiegyezés* választóján c. értekezésének doktori vitáján adott elő.

végbement, pontos adatok rögzítik hosszú sorban egymás után, nem egyszer különösebb kommentár nélkül is, mintha feladatul kapták volna azt, hogy önmaguktól beszéljenek. Nézzük meg azonban itt, hogy közben mi választ adnak a másik kérdésre is: *miért*.

Először talán Kossuth 1861 januári tájékoztatója kapcsán esik szó az emigrációra zúdult „csapásokról” és a „kévebomlás” első jeleiről (306. l.). Vagyis még az országgyűlés és a hazai fordulat előtt. A szerző mintha már-már helytelennek tartaná, hogy Kossuth ily nyílt és lehangoló beszámolót küldött haza, ezzel a hazai szervezet vezetésének átmeneti bomlását is előidézve. A tájékoztató mindenestre cáfolja azon egykori vádakát, amelyek szerint Kossuth felelőtlen derülátással és illúziókkal biztatta volna hazai híveit. A fordulatot magában aligha magyarázza még, hiszen a könyvet tovább olvasva látjuk, hogy ezen az átmeneti szakaszon mind az emigráció, mind a hazai politika viszonylag hamar túljutott. E mozzanat tehát még nem a döntő átfordulást, hanem inkább csak azt jelzi figyelmeztetőn, hogy mily nagyon sok függött a nemzetközi viszonyoktól itt, és hogy mennyire éppen ezekre reagált érzékenyen a hazai politika. Lényegében véve ugyanezt állapíthatjuk meg Kossuth újabb, 1861 márciusi tájékoztatójáról és annak hatásáról is (455. sk. l.). Kossuth közölte, hogy egyelőre mégsem lesz osztrák—olasz háború, mire a határozati párt vezetői (Tisza Kálmán, Podmaniczky, Károlyi Ede) revideálták politikájukat, Deák felíratának szövegét tették magukévá határozatként, és ezt Teleki László is kénytelen volt elfogadni. A könyv legszebb részeinek egyike az, amely Teleki politikáját, halála körülményeit elemzi (461. sk. l.). A szerző meggyőzően mutatja ki, hogy a ránkmaradt, utolsó „beszédtöredék” lázadás volt a saját pártjának többi vezetői által rákényszerített döntés ellen. Lázadás közjogi-nemzeti téren, hiszen Teleki itt az alkunak próbált útjába állni. De hozzátehetjük, hogy Telekit más, így főleg nemzetiségi vonatkozásban is lényeges, vagy még lényegesebb különbségek választották el saját pártjától és annak vezető garnitúrájától. Vagyis Teleki halála szintén nem oka, hanem inkább következménye volt a hazai politika ellentmondásainak. Oka tehát a készülő, nagy fordulatnak sem lehetett.

De nem lehetett oka ennek nyilván az a manőver sem, amelynek során Almásy Pál és a határozati párt más vezetői országgyűlési többségüket „öncsontkítás”, önleszavaztatás útján kisebbséggé csökkentették (516. l.). Céltudatos, előretörő politikai mozgalmat nem lehet elbuktatni ily intrikákkal, az ilyen kivetné magából az Almásy-féle mesterkedőket. Nem, az elsoroltak mind csak részjelenségek csupán. A legfontosabb feltétlenül a nemzetközi viszonyok alakulásának, annak hatása volt, hogy a magyar mozgalom végül is nem kapott oly kedvező lehetőségeket, mint az olasz. De a kifulladás ily jellegű előidézésében e hatás is belső okok miatt érvényesülhetett ily nagy mértékben. Az alapvető ok ugyanis, nézetünk szerint, magában a politikai vezetést képviselő társadalmi osztály, a volt nemesség saját feltételeiben keresendő.

Azon burzsoá és polgári-nemesi osztályokat, amelyek Európában 1848 polgári forradalmait vezették, mind érte valami sokk, olyan új erők jelentkezése folytán, amelyek által fenyegetettnek érezvén pozícióikat mind kezdtek visszahátrálni a forradalomtól. A francia burzsoázia, tudjuk, saját proletariátusával találta szemben magát, és Párizs munkásainak ontotta véréit már 1848 júniusában. Magyarországon, a fejletlenebb kelet-európai társadalmi viszonyok között, a volt nemességnek nem Budapest munkásaitól kellett még félnie: őt e sokk 48—49-ben a parasztság, illetve főként a nemzetiségi mozgalmak által mozgósítható nemzetiségi parasztság részéről érte. E sokk hatásán nem igen változtat az,

hogy a francia proletariátus szerepe más volt, mint e nemzetiségi parasztké, vagy hogy ez utóbbiak a Habsburg-hatalom támogatói közé kerültek 48—49-ben. Kétségtelen, hogy a magyar nemesség politikai irányvételének, a forradalom kérdéséhez való viszonyának fő, ha nem is egyetlen tendenciáját társadalmi és nemzeti hegemoniájának féltése, biztosítása szabta meg, minden korábnál határozottabban. Akkor is, midőn az abszolutizmus elnyomása ellen kész volt, természet szerint, a saját nemzeti önrendelkezésért küzdeni. Hiszen a függetlenségi küzdelem erejét, az új erő kifejtés, a belső erők mozgósításának lehetőségeit is eleve motiválta e sokk és mögötte az adott realitások hatása. Éppen ezért vált a nemesség számára ily mértékben döntővé a nemzetközi faktor, a remélt, de végül is elmaradt külső segítség kérdése is. A nemességtől várható volt, hogy a nemzeti önállóságáért küzdjön adott lehetőségei szerint. De nem volt várható, hogy ezt társadalmi forradalommal kapcsolja egybe, hogy egy, a demokratikus vívmányokat tovább fejlesztő új polgári forradalom élére álljon. Már pedig, ha találkozunk is forrongás jeleivel az alsóbb, kispolgári rétegekben (99. sk. l.), ezek képtelenek voltak arra, hogy a vezetést a nemességtől átvegyék. A könyv adatai világosan mutatják, hogy a bizottmányok alakítása (174. l.), a megyei és városi önkormányzatok újjászervezése során a régi uralkodó osztály döntő túlsúlyt biztosított magának. Az országgyűlési képviselők 80%-a volt nemes (420. l.), vagyis a hazai politika vezetését továbbra is a nemesség tartotta kézben.

Ha a felívelést követő hanyatlás, mint hisszük, alapvetően ebből, a nemesség saját feltételeiből, azok hatásának fő irányából érthető, akkor sem a nekilendülést nem fogjuk egészen egyértelműnek, sem a megtorpanást váratlanak és meglepőnek tartani. A könyv adatai természet szerint igazak és pontosak. De a sok helyi konfliktus és rendőri jelentés legpontosabb felsorakoztatása (55. sk. l.) is kelthet egy kissé túlzott benyomást, mert rögzít egy sor hivatalos, de szubjektív aggodalmat, egy sor olyan esetet, amely más időkben is előfordult, nemcsak 1860—61-ben, meg egy sor olyat is, amely nem egyszerűen a Habsburg-hatalom, sőt esetleg éppen a nemesség ellen (46. l.) irányult. S kelthet egy kissé túlzott benyomást az elhangzott szavak pontos idézése is. Tisza Kálmán, olvassuk, 1861 áprilisban azokra mondott pohárköszöntőt, akik az országgyűlés sikertelensége esetén fegyverrel fogják majd jogainkat megvédeni (443. l.). Szavainak súlyát azonban visszamenőleg is csökkentti az, amit utóbb, a továbbiak során ugyan ezen Tisza állásfoglalásáról az országgyűlés záró szakaszában olvasunk.

Igazán nem szeretnék olyan színben feltűnni, mint aki minden politikai jelenségben azonnal, közvetlenül, erőszakoltan is osztályjelleget próbál felfedezni. De ha van jellemző példája annak, hogy egy-egy osztály zömének alap-tendenciája, egyéni kivételek és más árnyalatok figyelembe vételével is, tetten érhető, akkor e 48 utáni megtorpanás, úgy hiszem, e példák közé sorolható, nemcsak a francia burzsoázia, hanem a magyar nemesség részéről is.

Lépjünk azonban túl az általánosságokon, és közelebb a nemzetközi és hazai politika tényeihez.

A szerző 1860—61 eseményeit tárgyalja könyvében. A téma időbeli elhatárolása jogos, annyiban, amennyiben a hazai mozgalom, a krími háború konjunkturális időszakának hullámvölgye után, valóban 1860-ban éledt fel újra határozottabban. Ez azonban ismét csak azt mutatja, hogy némi tempókülönbséggel mennyire a nemzetközi viszonyok visszhangját követte. Innen nézve viszont talán helyesebb abból a nemzetközi keret-jelenségből kiindulnunk, amelyen belül a magyar politika egykorú fordulója is elhelyeződtek. Vagyis azon tényből, hogy az 1857-i gazdasági válság nyomán 1859—1861 közt bontakoztak ki a

nemzetközi politikai válság és vele egy esetleges új forradalmi fellendülés feltételei. Nem szükséges itt arról bővebben és ismételten szólnunk, hogy a feszültség most már nem, mint 48 tavaszán, forradalmak sorában, hanem főként az itáliai háborúban és az olasz egységmozgalomban talált levezetőre, mely utóbbi sem a forradalmi erők, hanem végül is Piemont útját, a felülről való végrehajtását követte az elképzelhető utak közül. Maradjunk csak annál, hogy az új helyzet alaképletét 1859 és nem 1860 alakította ki magyar vonatkozásban is. 1859-ben jött létre Kossuth új kapcsolata a francia és olasz politikával, ekkor hozta nyilvánosságra 1851-i alkotmánytervét, ekkor született meg az emigráció szervezeti egysége, ekkor alakult meg idehaza a Komáromy-féle csoport. S ami ezek után 1860—61-ben az országon belül végbement, az is 1859—1861 komplexumának időben és térben szélesebb, nemzetközi keretén belül érthető meg teljesen.

A könyv maga is sűrűn utal, indulóban, ez előzményekre. Így az 1859 tavaszi francia—orosz szerződésre az olasz háború előtt. Talán érdemes volna itt azonban a szerződést előkészítő, bizalmas tárgyalásokra és azok magyar vonatkozásaira is utalni. III. Napóleon először közös akciót javasolt a cári udvarnak, Ausztria ellen, Kelet-Európa újraosztása és egy független Magyarország felállítása érdekében. Gorcsakov külügyminiszter elzárkózott az akcióban való részvétel elől, de akkor, 1859 tavaszán, még hajlandónak mutatkozott a magyar függetlenséget elfogadni, ha létrejön. Utóbb hamar megnöttek aggodalmai, főként a lengyel kérdés miatt. 1860-ból már a disszertáció is számos adatot hoz arra, hogy Thouvenel, Kossuth (127. l.), Bismarck (128. l.) és Cavour (291. l.) stb. valószínűnek vagy fenyegetőnek tartotta az új cári intervenció lehetőségét. A fordulatot azonban alighanem még korábban kell tekintenünk. Már a villafrancai fegyverszünet megkötésébe is nagymértékben belejátszott a cári politika azon törekvése, hogy a háborút, a változások viharzónáját lokalizálja és minél előbb lezárja. Szerzőnk külön kiemeli, hogy Ferenc József elsősorban a magyar zendüléstől félve kötötte meg Villafrancát (7. l.). Igen. Dehát az érdekes nem az, hogy a legyőzött fél miért köt fegyverszünetet. Persze hogy köt, ha köthet. Sokkal érdekesebb, hogy a győztes, vagyis III. Napóleon miért látta jobbnak megállni. Ha így megint az egészet nézzük, akkor világosabban látszik, hogy a cári intervenció sokat mérlegelt eshetőségének szemszögéből a viszonylag legkedvezőbb időpont egy magyar fait accompli elfogadtatására alighanem 1859 tavaszán volt, az olasz háború megindulásakor, midőn azonban még a hazai mozgalom feléledése előtt vagyunk.

A továbbiak során már áradattá szélesült mozgalom célkitűzéseit a könyv három egymást követő szakaszban elemzi, külön mérlegelve, hogy a három fő kérdésben, vagyis közjogi-nemzeti, társadalmi és nemzetiségi vonatkozásban miként állta ki (mint írja) a „negyvennyolcasság próbatételét”. A három sarkú programnak, ha jövőt akart, nyilvánvalóan összefüggő egészként, a fő problémák mindegyikére, minden irányban kellett válaszolnia. A könyvből kiderül azonban, egyrészt, hogy e válaszok igen egyenlőtlenek (erélyesek nemzeti-közjogi, de annál szegényesebbek társadalmi és nemzetiségi vonatkozásban), másrészt, hogy nem mindig ugyanazok adták mindhárom vonalon egyszerre, összefüggő elgondolásból, a leghatározottabb válaszokat. Aki messzebb ment az egyik, esetleg elmaradt a másik vagy harmadik oldalon. Arról a somogyi nemes szolgabíróról, Bárány Gusztávról, aki, kivételként, oly őszintén a feudális maradványok demokratikus felszámolását követelte, hogy nemes társai lázítással vádolták (418. l.), a könyv másik helyén kiderül, hogy nem a függetlenség, hanem a 48-as alapon követendő kiegyezés híve volt (423. l.). Vagy: Pest megye nemesei,

olvassuk, visszautasították a Helytartótanács felszólítását, hogy a céhtanyákat és a munkanélküli iparösszállásokat külön rendőri ellenőrzés alá helyezték, ugyanakkor viszont Pest város szigorú rendelkezéseket hozott a legények, napszámosok ellenőrzése, a munkátlanok javítóházba küldése felől (352. l.). Csak hát ez utóbbi tervet éppen az a Szilágyi Virgil, nemes ügyvéd dolgozta ki, aki egyébként másutt, nemzeti-közjogi téren, a radikális függetlenségek közé tartozott. Vagyis magyarul: a programnak nem volt oly biztos belső egysége, hogy a radikális nacionalisták lettek volna mindig szükségképpen a társadalmi haladás radikális hívei is.

A nemesség programja, érthetően, nemzeti-közjogi vonatkozásban volt a leghatározottabb, legkidolgozottabb.

A nemesség társadalmi programja jóval szegényesebb, bár a könyv meszesemenő lelkiismeretességgel összegyűjt minden idevágó mozzanatot. Egy helyen (254. l.) Ghyczy Kálmán jellemző nyilatkozatát olvassuk, ragaszkodásukról a 48-as törvényekhez. Ezt, Ghyczy szerint, a „legszenbetűnőbbben tanúsítja az, hogy ezen . . . törvényekhez híven ragaszkodnak a nemzetnek azon osztályai is, melyeknek specifikus érdekei általuk megsértettek és most is folyvást veszélyeztetnek”. Vagyis magyarul: a nemesség ragaszkodik a nemzeti önállóságot kimondó 48-hoz, annak ellenére, hogy az számára előnytelen változásokat is hozott társadalmi-gazdasági vonatkozásban, az előjogok és főként az úrbériség eltörlésével, mert hiszen ez érintette a nemesi érdeket, és ez maradt érvényben úgy, hogy hatása utóbb is „folyvást” érvényesült. A szerző viszont e kijelentéshez az alábbi magyarázatot fűzi: „Értsd: a volt kiváltságosok, a feudális előjogok felszámolása és a törvények demokratikus továbbfejlesztésének lehetőségei ellenére” (254. l.). Azt hiszem, a kommentár második fele a nemesi progresszív hajlamok némileg túl optimista megítélésén alapszik. Ghyczy evidensen megtörtént lépésekről és azok „folyvást” érvényesülő hatásáról beszélt csupán és nem ezek demokratikus továbbfejlesztésének lehetőségéről, amely még hátsó gondolatként sem érezhető a nyilatkozatban.

Persze voltak haladóbb megnyilatkozások. A könyv külön kiemeli ezek közül Bars megye javaslatát, amely a maradványföldek megváltása dolgában az úrbéri pátenst rendelkezésétől (hogy ezt a parasztok maguk fizessék) a 48-ban elfogadott állami kárpótlás elvéhez óhajtott visszatérni (340. l.). A szerző szerint ebben „a reformkori érdekegyesítő politika felújításának . . . tudatos szándéka” érvényesült (340. l.). Ezt elfogadva is jeleznünk kell azonban, hogy oly érdemű érdekegyesítő politikáról, mint amelyet 48 előtt az ellenzéki párt képviselt, itt már nemcsak azért nem lehetett szó, mert e szándék, Bars javaslatával együtt, csak csekély kisebbség pártfogásában részesült, hanem azért sem, mert a viszonyok azóta lényeges változáson mentek át. Az érdekegyesítés akkor, 48 előtt, polgárosult nemesek és jobbágyok összefogását segítette elő a feudalizmus ellen. A feudális rendszer azonban azóta megdőlt. Maradványai pedig nagyrészt oly zónába estek, amely eleve is többé-kevésbé kívül állt a nemesi érdekegyesítő politika fő vonalán. A maradványok teljes felszámolása, mint új alap, persze szintén fontos pozitívumnak ígérkezett, ha nem is 48-as méretűnek, amennyiben ugyanezen nemesség, zömmel, ezt utólag mégis, valóban hajlandó végrehajtani. A nemesség azonban erre nagyobb részében, zömmel hajlandónak érthető módon nem mutatkozott.

Mellőzve itt mind a gazdasági vonatkozásban elhangzott, meglehetősen retrográd nemesi megnyilatkozásokat, vegyük végül a harmadik fő kérdést, a nemzetiségekét.

A ma távlatából visszanezve ez, éppen akkor, talán a másik kettőnél is jelentősebbnek tűnik. Mert a nemzeti önállóság, ha elveszett, egyszer még visszavívható. Még a társadalmi reform és forradalom is, ha elmaradt vagy elbukott, ha másként nem lehet, más nemzedéken, de egyazon nemzeten belül később kiharcolható. De az, hogy magyarok és szomszéd nemzetek, a régi ország lakói akkor, együtt, közös célokat követve, egymással összefogva nőhetnek-e külön, önálló nemzetekké, vagy pedig a megnőtt feszültségnek robbanásként kell őket szétvetnie: ez, benyomásunk szerint talán ekkor, 1861 körül állt a választás döntő és utolsó alkalma előtt, ha ily választás történelmileg egyáltalán elképzelhető. A kérdés, tudjuk, végleg eldőlt. S ha ezután, ma és a jövőben, új korszak új feltételei közt, valóban közös célok és utak követésében tudnak a Duna-medence népei egymásra lelni, ez egészen új, más változatban, más formációkban megy végbe már, nem a régiek folytatásaként.

„A forradalom és szabadságharc tanulságai — írja a szerző (42. l.) — de nem kevésbé a Kossuthék kezdeményezte ez irányú propaganda nyomán is mind szélesebb körben terjedt el a nemzetiségekkel való összefogás szükségességének gondolata.” Igen. Kossuthék valóban igyekeztek, nem is eredménytelenül, ilyen tanulságokat levonni és propagálni. Mind elvi-politikai okokból, mind azért is, mivel a szerb és román fejedelemségeken át készültek felszabadító akcióra. De a nemességet, mint társadalmi osztályt, zömében, láttuk, éppen más irányban: pozíciói védelme, nemzeti hegemoniájának biztosítása felé ösztönözték 48/49 élményei. E dialektikából következik, hogy kivételek, kevesek jó irányú erőfeszítésén túlmenően nagyrészt csak az olyanféle általánosságban mozgó „fraternizálás” elszórt jeleivel találkozunk, amelyről Kossuth találoan írta 1860 szeptemberében: semmi nem történik otthon a nemzetiségekkel való megegyezés érdekében, „kivéven itt-ott néhány magán kívül senkit sem képviselő egyénnel való fraternizációt, poharak közt, aminek nincs teste s amire nem lehet munkálati tervet alapítani” (132. l.). Maga Kossuth, mint a könyv pontosan kimutatja, irányelvként 1851-ben kidolgozott alkotmánytervét vette alapul, ezt adatta ki Irányi és Chassin könyvében 1859-ben, és ezt igyekezett idehaza is elfogadtatni, hogy „tökéletes megnyugvást” lehessen elérni. Ehhez talán még hozzáfűzhetnénk, hogy az elv alkalmazásának mértékét Kossuth természet szerint a konkrét erőviszonyok alakulásától tette függővé. 1859 tavaszán éppen az alkotmányterv megküldésekor írta azt Irányinak, hogy az erdélyi únióról és a horvát államjogi kapcsolatról is kész lemondani „ha másként velök meg nem alkudhatunk”, de ezt bizony „nagy nemzeti szerenestlenségnek” tartaná, és ha több külső erővel, francia katonai segítséggel indul a magyar felkelés, akkor talán „a végszélsőségig menés nélkül is egyetértésre jutunk”. Az egyik probléma itt az, hogy Kossuth elképzelése végül is mennyiben számíthatott elfogadásra a nemzetiségek részéről, amelyek vezetői ekkor, tudjuk, főként a területi autonómiát emlegették, míg az alkotmányterv inkább egyházi típusú, felső szinten területi elvtől függetlenített szervezetek alakítására irányult. E vonatkozásban tanulságos lett volna talán egy kissé a terv létrejöttének körülményeire és más elképzelésekkel való viszonyára is kitérni, bár mindenképpen kétségtelen, hogy Kossuth e tervvel is messze túlmel 48/49 megoldásain és az átlagos hazai nemesi állásponton egyaránt. S éppen itt van a másik, de a politika sorrendjében első probléma, az, hogy a hazai politika s egyben a nemesség vezetői valóban magukévá tudják-e tenni ezt az elképzelést. A könyv, mint másutt, itt is pontos adatokkal, őszintén előadja, hogy a többség ezt nem tudta elfogadni, hogy a felirati vita során mondhatni pártkülönbség nélkül mint fordult szembe a nemzetiségi képviselőkkel

Tisza László, a volt 48-as kormánybiztos Bónis Samu és a volt 48/49-es radikális Madarász József egyaránt (550. l.), és hogy 1861 nyarán végül is felülmaradtak az egységes magyar politikai nemzet fogalmának hirdetői (553. l.). Kossuth, mindezzel elégedetlenül, 1861 őszén újra összefoglalta álláspontját (557. l.). A szerző, szemrehányással, „történelmi mulasztásnak” nevezi Kossuthék részéről azt, hogy nemzetiségpolitikai elveik ezen összefoglalására és hazajuttatására nem az országgyűlés tárgyalásai *előtt* került a sor (599. l.). Mulasztás volt? Lehet. Bár az is lehet, hogy éppen a konkrét nemzetiségi program mondjuk „hivatalos” jellegű, nyílt közzététele és megkövetelése viszont, a hazaiaktól, elidegenítőleg hatott volna sok nemesre, megoszthatta volna az erőket, és hogy e lehetőséggel Kossuthék is tisztában voltak. Hiszen a szerző maga mutatja ki, hogy még a határozati párt önleszavaztató manőverébe is mennyire belejátszott éppen a nemzetiségi kérdés.

Mint látjuk, e reflexiók során, ami a könyv gazdag anyagának részleteit illeti, végül is csak néhány olyan pont akadt, ahol a szerző konkrét megoldásaitól némileg eltérő interpretációval vagy kiegészítéssel próbálkoztam. A nagyobb tanulságok viszont, melyek fenti reflexióimból leszűrhetők, tulajdonképpen magából a könyvből, annak adataiból is lényegében véve így adódnak, ha végiggondoljuk, ami belőlük következik. S e tanulságokról legyen szabad még néhány záró mondatot mondanom.

Vegyük kézbe e szép könyvet, azzal a komoly szakmai elkötelezettséggel nemzeti múltunk iránt, amellyel a szerző megírta. Címlapján e szavak állanak: „Forradalom és kiegyezés válaszútján”. Az előszó megjegyzi ehhez, hogy Magyarország alig két évtized alatt a forradalomtól a kiegyezésig vezető utat járta meg, és ez úton, 48 és 67 között, volt egy választó vonal, tetőző és egyben forduló: 1860/61. Ez, így értve, valóban helytáll. A „válaszút” fogalmán azonban inkább azt szoktuk érteni, hogy az út egy adott időpontban előttünk kétféle ágazik, és választanunk kell és lehet, hogy merre menjünk. Vajon mint állunk e másik értelmezéssel, ha a fogalmazás ezt, vagy ezt is sugallja? Azt hiszem, így: a magyar politikáról ekkor elvben és általánosságban mondható, hogy forradalom vagy kiegyezés közt kellett választania. Gyakorlatilag azonban a politikát kézben tartó nemességről, saját helyzetéből következőleg, e könyv tanulságaként sem mondhatjuk már azt, hogy tényleg ily választása volt, hogy választhatta volna a forradalmat is. Mondhatjuk talán azt, hogy saját feltételei választást engedtek számára a kiegyezés és egy új szabadságharc megindítása közt, amennyiben ez utóbbihoz a nemzetközi viszonyok kellő alakulása kedvező alkalmat és egyben külső segítséget nyújt neki. Forradalom és szabadságharc két egymást követő, összefonódó, de külön és nem azonos jelenség volt már 1848-ban is. A 67-es publicisztika, tudhattuk róla ezt, hamisan állította, hogy Kossuth, kevesed magával, pusztán illúziókat kergetett, mintha a négy méteres szakadékot másfél méteres pallóval próbálná áthidalni, s ezt a kiegyezés többségbenlevő, józan hívei mind kiábrándultabban nézegették. Most ez az alapos monográfia, körütekintő vizsgálat és sok részletadat alapján ellenőrizte, hogy milyen valóság rejlett e beállítás mögött. Kiderült, hogy a Kossuth-emigráció, funkcióját betöltve, azon lehetőségeket próbálta megragadni, amelyek akkor, az adott viszonyok között, egyáltalában adva voltak, hogy a szakadék keskenyebb volt némileg, a palló pedig, mondjuk, a valóságban több mint két méteres, és hogy annyi sok, a nagy többség, tömegben, erejét megfeszítve és kétségbeesett reménnyel próbált átjutni azon az alig egy méteren, amely azonban a megoldáshoz, sajnos most már végképp így kell mondanunk, még mindig hiányzott.

Sajnos. Mondjuk a vesztett ügyel érző szerzővel együtt így, mert ennyi szubjektívum, a valóság pontos és őszinte feltárása mellett, talán megengedhető, midőn a történész, funkcióját teljesítve, múltunk egy részét, mai társadalmi tudatunk higiéniája érdekében is, az olvasóval együtt újra gondolja és újra éli. A szabad fejlődés útja, új lehetőségeké, amelyen saját jövőnk felé más népekkel együtt, egyetértve haladhatunk, és amelynek eszménye, testet nem öltvén, folttalan maradt, emberi és nemzeti perspektívából egyaránt vonzóbbnak tűnik, mint az, ami azután megvalósult. A polgári-nemesi garnitúra messze néző szándékainak bukása pedig a sajnálattal regisztrálható tények egyikének.

Azaz vigyázzunk: bukása? Fejezzük ki magunkat pontosabban. Nem valósult meg Kossuth elképzelése a független fejlődésről. Sőt még Eötvös Józsefé sem 67 államának belső képletéről. De ha nem az élvonalban állók arcvonásait próbáljuk, történelmi alibiként, a mögöttük igen messze húzódó mezőny hátsó soraiban is mindenkin fölfedezni, akkor azt kell mondanunk, hogy a nemeség, mint társadalmi osztály politikai fő tendenciája nem bukott el, hanem lényegében véve győzött és érvényesült. Mert saját társadalmi és nemzeti hegemoniájának fenntartásához és biztosításához oly viszonylag önálló államot s azon belül oly szabad kezet kapott, amilyennel addig, az előző évszázadok sorántartósan soha nem rendelkezett. S még hagyományait is, jókat rosszal együtt, sokban sikerült az utókornak átadnia. Fogadjuk meg a szerző figyelmeztető óvását azon leegyszerűsítés ellen, amely „a végső credót a folyamattal téveszti össze”. Áll ez az előzményekre, a kiegyezés előtt. De áll a kiegyezésre is, a későbbi végkifejlés előtt. Az uralkodó osztályok történelmi funkcióját, a volt magyar nemességét is, egészében, megvalósulásában kell lemérnünk, amelyen belül a legjobbak elképzelései kivetítik, megfogalmazzák, eszményítik és motiválják, de nem változtathatják meg lényegükben a nagy többség alapvető tendenciáit.

Kosáry Domokos

Nicolae Titulescu történeti ábrázolásához

(I. M. Oprea: Nicolae Titulescu's diplomatic activity.
Bucharest, 1968. 189 l.)

A román történetírás az utóbbi években feltűnően nagy figyelmet szentelt Nicolae Titulescunak, a két világháború közötti időszak kimagasló román diplomatájának. Számos cikk, tanulmány, közlemény mellett 1968-ban a román történészek idegennyelvű folyóirata külön számban foglalkozott a jeles államférfi életével és tevékenységével. M. Oprea tollából pedig 1966-ban terjedelmes monográfia rajzolta meg a nagyhírű diplomata életpályáját. (A jelen könyv ennek a román nyelven publikált munkának rövidített változata.) A nagyfokú érdeklődés felkeltése nyilván számos — köztük jónéhány, e sorok írója előtt ismeretlen — tényező eredménye. És ha e tényezők között feltételezhetően találhatók politikai szempontok is, nem kétséges, hogy az érdeklődés a történetírás belső fejlődéséből is következik. A román történetírás ugyanis — benyomásom szerint — nem kevésbé szenvedett, vagy szenved az 50-es évek dogmatikus felfogásának súlyos béklyóitól, mint a 60-as években a magyar történetírás szenvedett, s így bizonyos történeti események, személyiségek szerepének kritikai újraértékelése, a román nemzet történeti múltjának újbóli átvizsgálása e szellemi béklyóktól való megszabadulás jogos óhajából is fakadhat. Titulescu személye alkalmasnak mutatkozott egy ilyen újraértékelésre. Kimagasló államférfiúi képessége, magas szintű s hatékony diplomáciai tehetsége, az a nagyfokú elismerés, mely személyét a Népszövetségben s a nyugati országokban övezte, messze túlemelték őt a kor tucatpolitikusainak szintjén. Pályafutásának eredményei mellett politikai bukása is — mely a fasiszta és antifasiszta erők nemzetközi küzdelméhez kapcsolódott — állásfoglalásra készítette személyét illetően az új román történetírást. Oprea könyve Titulescu tevékenységének jelentőségét elsősorban abban látja, hogy „jelentős épületelemekkel járult hozzá a világ-diplomácia épületéhez, mivel megértette a népek békeharcának jelentőségét, átérezte a nemzetközi politikai élet ritmusát s tendenciáját azon polgári korlátainak keretén belül, amelyben élt, s tevőlegesen hozzájárult ahhoz a harchoz, mely a népek célkitűzéseinek megvalósításáért folyt”.

E következtetésekhez úgy jut el a szerző, hogy rendkívül sokirányú anyaggyűjtő munkával kíséri végig Titulescu életét s pályafutását. Az 1882-ben birtokos családból született Nicolae Titulescu családi körülményeit és briliáns egyetemi pályafutását a craiovai levéltár, az egyetemi újságok s parlamenti napló segítségével rekonstruálja a monográfia. Diplomáciai tevékenységének kezdete, a békekonzferencián való részvétele, majd londoni nagyköveti munkája, szerepe a magyar optánsok problémájának nemzetközi diplomáciai csatározásaiban az irodalmon kívül ismét az újságok, a Take Jonescu levéltári hagyaték, valamint a román párttörténeti levéltár anyaga alapján rajzolódik ki az olvasó előtt. A Népszövetségben kifejtett aktivitásának leírása az általános diplomáciatörténeti

irodalmon túlmenően, elsősorban a román külügyminisztérium rendkívül érdekes dokumentumaira alapozódik.

Jórészt hasonló forrásokat használ a Titulescu külügyminiszteri tevékenységét feldolgozó — egyébként legérdekesebb — fejezet. Itt azonban a külügyminisztérium iratai mellett a királyi ház irataiból is olvashatunk, de a francia angol, német külügyminisztérium kiadott dokumentumaira és Horthy Miklós irataira is támaszkodott a szerző következtetései összefoglalásában.

Az emberi és politikai kvalitások — ma már ez nem újság a marxista történetírásban — nem esnek feltétlenül egybe a politikusok világnézetével, állásfoglalásával. A kiváló diplomata, nyelvtelenség, lenyűgöző szónok és nagyfokú analízáló, meggyőzői készséggel rendelkező Titulescu betörhetett volna — mint ahogy tényleg be is tört — a nemzetközi diplomácia élvonalába, anélkül, hogy kapcsolatba került volna a kor haladó áramlataival. De került-e vajon? Oprea könyvének tanulsága szerint igen. Titulescu, mint külügyminiszter a 30-as évek közepén harcolt az agresszió fogalmának helyes meghatározásáért, a Népszövetség hatékonyra tételéért, felismerte a német fasiszmus veszélyét, a kollektív biztonsági rendszer szükségességét, arra törekedett, hogy e rendszer kialakítása érdekében létrejöjjön a román—szovjet diplomáciai kapcsolat, majd a segélynyújtási egyezmény. Ez vezetett bukásához is. Az erősen franciás műveltségű, francia orientációjú liberális Titulescu régóta „bête noir”-ja volt az egyre erősödő román szélsőjobboldali fasiszta pártoknak. A Szovjetunióhoz való külpolitikai közeledése miatt betelt a pohár, annál is inkább, mivel ennek az elgondolásnak az uralkodó liberális pártban is tevékeny, befolyásos ellenzéke volt.

Utolsó éveit Titulescu hazájától távol, mondhatni politikai száműzetésben, Franciaországban tölti, újból és újból azokért a külpolitikai célkitűzésekért harcolva, melyeket egész életében hirdetett. Ezek az elvek, melyek a versailles-i rendszer bizonyos liberális értelmezéséből és védelméből álltak, a 30-as évek végén egyre vesztettek erejükből, befolyásukból, hogy a második világháború kirobbanásával, a fasiszta támadással, tehát éppen abban az időszakban, mikor eredeti erkölcsi és politikai értékük ismét megerősödött, s a világpolitikában pozitív tartalommal bírt, látszólag végleg elmerüljenek. Hazájának bukását, a fasiszta kormány hatalomrajutását és a német „tancsapatok” „önkéntes” behívását Titulescu már alig élte túl —; 1941 márciusában Cannesban elhunyt.

Hangsúlyoztuk már, hogy Oprea könyvének érdeme mindenekelőtt elkészültében, a megmozgatott nagy forrásanyagban, Titulescu pályafutása egyes mozzanatainak alapos elemzésében, stílusos összefoglalásában áll. Egy olyan polgári liberális, hazáját forrón szerető, fasiszmu ellenes államférfi képe rajzolódik ki Oprea könyvében, aki tehetségével, politikai meggyőződésének erejével a 30-as évek fasiszmu felé tendáló, vagy avval megbékülni kívánó politikusaival szemben méltán sorolható a kor legjobbjai közé. Ebben az értelemben Titulescu személyisége valóban megköveteli és megérdemli a történelmi megközelítést, méltó helyére állítását. Oprea könyve elsősorban ezt szolgálja, s ennek az igénynek bizonyos vonatkozásban eleget is tesz. A szerző s a mű érdemeit szem előtt tartva is meg kell azonban jegyeznünk, hogy észrevételeink a könyvvel szemben túlmennek a szokásos néhány kisebb vagy nagyobb jelentőségű megjegyzésen, s érintik a könyv szemléletét, módszerét, forrásközlését s ebben az értelemben értékét is.

Mit értünk szemléleten? Mi is úgy véljük, hogy ideje szembenéznie a marxista történetírásnak a dogmatikus szemlélettel, illetve annak erős maradványaival. Ezen belül különösen nehéz, bonyolult feladat a 20. század polgári

politikusainak történelmi ábrázolása. Oprea könyve ennek a feladatnak megfelelő leegyszerűsítéssel próbál eleget tenni. Titulescu pályafutása nála teljesen egyenesvonalúvá válik. Harcolt a román nemzeti érdekekért, s e harc a 30-as években a németellenesség, vagy mondjuk az antifasizmus vonalába torkollott. Tehát a dogmatikus történetiszemlélet esetleges nemzeti szűkkeblésével szemben — esetleges, hiszen emellett az 50-es évek írásait az ellenkező véglet is jellemezte — az új történetiszemléletet az 1918—19-es és akét világháború közötti román külpolitika ábrázolásában a teljes kritikátlanság jellemezné, — amennyiben és ameddig ez a külpolitika a status quo-t védte, és német-, ill. fasiszta-ellenes volt. Az ilyen felfogásban a dogmatizmust, nevén nevezve a gyereket: bizonyos nacionalista tendencia, a két világháború közötti román külpolitika alaptételének átvétele váltja fel. Ilyen tételek: 1. a versailles-i rendszer segítségével létrejött Romániának, mint a román nemzeti egység megvalósításának kritikátlan szemlélete. Ebből adódik, hogy azok a nemzetközi problémák, melyek 1919 után Romániával kapcsolatban felmerülnek, a szerző számára előre eldöntöttek. „A románok a status quo-t védték, tehát igazuk volt.” Anélkül azonban, hogy a legesekélyebb mértékben is a korszak magyar revizionista követeléseinek álláspontjára helyezkednénk, meg kell említenünk, hogy a román határok három irányban legalábbis vitatottak voltak, s nem csupán a román nép nemzeti egyesülésének, hanem a versailles-i békeszerződés egyoldalúságának, s a pillanatnyi hatalmi helyzetnek voltak a következményei. Míg egyfelől a román külpolitika ennek a kétségtelenül súlyos problémának valami ésszerűbb, igazságosabb rendezésétől elzárkózott, — nem kétséges, hogy a magyar külpolitika, mely szintén nem az igazságos rendezést akarta, ebben erősítette — másfelől a korabeli román belpolitika s nemzetiségpolitika az egész ún. kisebbségi kérdést még súlyosabbá tette s a rendezés nehézségeit méginkább elmélyítette. Az a körülmény, hogy egyes, a versailles-i békerendszer revíziójára törekvő országok a 30-as években a náci Németország szövetségesei lettek, még nem teszi a versailles-i rendezést akár igazságossá, akár Európa békéjét előmozdítóvá, sem annak kritikátlan védelmezőjét feltétlenül progresszív politikussá. Sőt, továbbmenve, a történetírásnak szembe kell néznie avval a ténnyel, hogy éppen a rendezés hibái is hozzájárultak a második világháború érlelődéséhez. S ha ennek megítélésében a történeti irodalom sok vonatkozásban meg is oszlik, az bizonyos, hogy a mai európai történetirodalomban aligha található olyan könyv, amely annyira kritikátlan lenne a versailles-i békerendszerrel szemben, mint Oprea munkája.

2. Másik alaptételnek tekinthető a könyvben a nagyhatalmak s a kis országok viszonyának egyoldalú beállítása. A szerző a kis országok belpolitikai erőit figyelmen kívül hagyja, külpolitikájuk hódító törekvéseit elmellőzi, nemzetiségi politikájukról hallgat, s egyoldalúan azt a 20. században kétségtelenül erősen érvényesülő tendenciát hangsúlyozza, hogy a nagyhatalmak állandóan s többnyire nem sikertelenül arra törekednek, hogy akarataikat a kis országokra rákényszerítsék. Ez kétségtelen igazság, sőt fontos igazság. Mégsem a teljes igazság, hiszen a kis országok reakciós konzervatív erőiről, imperialista hatalmi törekvéseiről a szerző nem ejt szót, elsiklik afelett, hogy a háború utáni rendezések körüli vitákban sok esetben a szélsőséges román hódító törekvéseket egyes nagyhatalmak voltak kénytelenek szűkebb keretek közé szorítani, s nem említi, hogy a háború utáni rendezés során az ellentétek általában nem Románia és a nagyhatalmak között polarizálódtak, hanem a román külpolitika ügyesen kihasználva a nagyhatalmak ellentéteit, többnyire az agresszívabb francia

imperializmus védőszárnya alatt próbálta s tudta is érvényesíteni elképzeléseinek jó részét. Természetesen a francia külpolitika elsősorban saját érdekeit, s nem a román érdekeket nézte; ezért volt kénytelen egyes esetekben már angol és amerikai partnerével együtt fellépni a terjeszkedési törekvések, a nemzeti szuverenitást pajzsul tartó, a román nép egységescsedését ürügyként felhasználó, szabad nemzetiségi elnyomást biztosítani kívánó román politikával szemben. Ennek az egyoldalú beállításnak a következménye az is, hogy az első világháború utáni békeszerződésekről nem tudjuk meg, hogy ezek nem csupán a román nép egyesülését szentesítették jogilag is, hanem Románia területének és lakosságának megháromszorozását is, de megtudjuk, hogy Romániát a nagyhatalmak egyoldalú gazdasági engedményekre kényszerítették, amennyiben meg akarták vele fizettetni a Monarchia adósságainak azon részét, mely a Romániához csatolt területekre esett. Hasonlóan a nagyhatalmakat vádolja a könyv a belügyekbe való beavatkozással, a román nemzeti szuverenitás megsértésével amiatt is, hogy azok a Románia lakosságának 30⁰/₀-át kitevő nemzetiségek jogait a békeszerződésben nemzetközileg biztosítani kívánták (35. l.).

Vitatható a könyv forráskezelése is. Titulescu szépen fogalmazott beszédei nem mindig adekvát kifejezői külpolitikájának, Oprea viszont ezekre alapozva „tisztá” diplomáciatörténetet ír, amelyben a gazdagság és politika bonyolult érdekeit nem egyszer elmellőzve, sokszor stilizált, szépített képet nyújt mind a román külpolitikáról, mind annak vezetőjéről.

Nem kellően-elemzett a könyvben a Kis-Antant kérdése sem. Nincs ábrázolva a 30-as évek bonlási folyamata, melyet részben — mindenekelőtt éppen Romániában — a fasiszta erők, ekkor még erősen belpolitikai indítású erősödése idéz elő, részben pedig gazdasági érdekek, melyeket a szerző teljesen figyelmen kívül hagy. A pohárköszöntők, a szép nyilatkozatok így jórészt elfedik a politika tényleges hajtóerőit (83. l.), nem beszélve arról, hogy a Kis-Antant kohéziós erőin belül Románia nagyobb jelentőséget kap, mint Csehszlovákia, ami aligha felel meg a történelmi tényeknek. Nem jár jobban a Balkán-Antant kérdése sem. Hiába a szerző jószándéka: ha nem elemzi behatóan az 1919 után kialakult helyzetet, határvitákat, konfliktusokat, akkor nem tudja megérteni, mi az oka a kis országok ellentétéinek, szövetségi rendszerük gyengeségének és ellentmondásainak. Nemesak a könyv általános elemzésében lelhetők fel ilyen hiányosságok. Nem csupán a diplomáciai vitákat, nyilatkozatokat szakítja el a gazdaság s politika erőitől, de a szorosan diplomáciai ténykedés figyelemmel kísérésében is felfedezhetünk hiányokat. Titulescu politikája a szovjet—román megegyezés kérdésében sem olyan egyenesvonalú, mint azt a könyv ábrázolja. Ez alkalommal elegendő csak egy iratra hivatkozni, mely, úgy tűnik, elkerülte a szerző figyelmét. A francia külpolitikai iratok I. kötetének 241. sz. dokumentumára gondolunk, melyben Titulescu 1932. október 11-i Herriot-val folytatott beszélgetéséről van szó. Ennek során Titulescu bejelentette, hogy átveszi a külügyminiszteri tárcát, de a román—szovjet megnemtámadási szerződésbe olyan pontot kíván beiktatni, mely előreláthatóan a tárgyalás kudarcához vezet. Így érthető, hogy ugyanezen kötet 251. sz. iratában arról van szó: „M. Titulescu semble bien s'être fait l'instrument conscient ou inconscient des intrigues allemandes.” Távolról sem állítjuk, hogy ez volna a hiteles Titulescu-kép, de ez is hozzátartozik.

Hosszan sorolhatnánk még hiányérzeteinket, nem utolsósorban számon kérhetnénk Titulescu bukásának belpolitikai okait, a román külpolitika további menetét s más kérdéseket. Oprea könyve egy nagy román államférfinak óhajtott megérdemelt emléket állítani. Ha munkáját — benyomásunk szerint — nem koro-

názta teljes siker, akkor az forráskezelési hiányosságai mellett a kritikai szellem hiányából származik.

A nemzeti érdekek megbecsülése marxista történészeknél — bizvást állíthatjuk, nemcsak marxista történésznél, de minden színvonalas történésznél, — sohasem lehet az adott külpolitika feltétlen igazolása, a nemzeti és nemzetközi konfliktusok leegyszerűsítése. *Right or wrong my country* — szép mondás, de történésznek rossz tanácsadó. Míg a történeti körülmények sokoldalú elemzése hiányzik, míg egyes dokumentumok kiemelődnek, mások pedig elmellőztetnek, amikor a történész a szavakat nem mindig veti egybe a tettekkel, s a frázisok mögött nem keresi a politikai lényegét, addig Titulescu képe sem lehet teljes.

Sok érdekes tanulással, benyomással, új értesüléssel tettük le tehát kezünkől Oprea életrajzát a kiváló román diplomatáról, de annak olvasása után teljesen meggyőzve csak arról voltunk, hogy Romániában még rosszabbul fordítják a történeti munkákat angolra, mint Magyarországon.

Ránki György

Válasz egy tiltakozó kritikára

A pozsonyi Irodalmi Szemle 1969. évi 3. számában Janics Kálmán — mintegy a csehszlovákiai magyarság nevében — tiltakozását fejezte ki „Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941” című, az Akadémiai Kiadónál Budapesten, 1967-ben megjelent könyvem ellen.¹ Tiltakozására egy olyan szituációban került sor, amikor a csehszlovákiai magyarság még rendezésre váró — egyik oldalról eltűzöttnek, másik oldalról lekicsinyeltnek érzett — problémái körül kibontakozott vitában rendkívül sajnálatos módon feltépődtek azok az amúgy is nehezen gyógyult sebek, amelyeket Dél-Szlovákia magyar és szlovák lakossága a közelmúltból őriz. A sajtóban is a nem is oly régi bűnök kölcsönös felhánytorgatása folyt: szlovák részről az 1938—1945 közti magyar uralom sérelmeinek, magyar részről viszont különösen az 1945—1948 közti bánásmód, kitelepítés stb. felidézésével.² 1967 decemberében megjelent könyvem, amely az „országgyarapító” magyar ellenforradalmi rezsim nemzetiségpolitikájának 1938—1941 közti szakaszával foglalkozik, s azt szlovák vonatkozásban is súlyosan elmarasztalja, ilyen körülmények között a csehszlovákiai magyarság harci pozícióit gyengítő momentumként jelentkezett Janics és mások szemében, akik nem ok nélkül tartottak attól, hogy vitapartnereik kihasználhatják munkásságomat.³

Igy került bele könyvem egy — véleményem szerint — nemzeti elfogultságoktól kölcsönösen befolyásolt harcba, amely során sem azok, akik dicsérték,⁴ sem azok, akik támadták, nem vettek tudomást annak éppen alapvető mondanivalójáról, arról a tárgyalt témából igazolt, mára is érvényes tanulásgról, hogy ti. „ami a nemzetiségben érték, nem védhető meg, nem bontakoztatható ki a nacionalizmus alapján” (334. l.). Janics Kálmán is mélyen hallgat például könyvem záró sorairól, amelyek mégegyszer összefoglalják, magyarok és szlovákok számára egyaránt, a múlt történetéből kiolvasott, morálisan és reálisan egyaránt egyedül helytállónak érzett feladatot: „Közös kötelességünk, hogy azok nyomán, akik annakidején a kölcsönös nacionalista elvadultságok közepette is bátran hirdették internacionalista meggyőződésüket, egymást támogatva küzdjünk a mai társadalmi rendszerünktől idegen nacionalizmusok még ma is élő maradványai ellen, a szocialista nemzetek szoros baráti együttműködésének további elmélyítéséért” (uo.). Ilyen és hasonló sorok jelzik a tényleges koncepcióját annak a könyvnek, amely ellen Janics tiltakozást jelentett be a csehszlová-

¹ Janics Kálmán: „Az önbírálat torzulásai.” Irodalmi Szemle, 1969. évf. 3. sz. 270—275. l.

² Ennek a vitának néhány sajtóbeli terméke előttem is ismeretes. Így Janics D. Okálival vitakozó, „A demagógia nem megoldás” (Új Szó, 1968. máj. 9.) és M. Lavová egy cikkére reflektáló „Becsületből elégtelen” (Új Szó, 1968. júl. 12.) című írása.

³ Pl. M. Lavová, J. Zvara könyvét bíráló írásában (Historický Časopis, 1967. évf. 2. sz. 301—308. l.). — Zvara könyvét a szlovákiai magyar kérdésről önkritikus szlovák álláspontja miatt — bizonyos fogyatékségei ellenére — nagyra értékelem.

⁴ Így M. Lavová, a Historický Časopis 1968. évf. 4. sz. 617—620. lapjain.

kiai magyarság nevében. Bizom benne, hogy a szenvedélyek lehiggadtával teljesen nyilvánvaló lesz, hogy valójában mi árt a dél-szlovákiai magyarság és szlovákság közös érdekének: az osztályszempontú „nemzeti önkritikát” mindkét részről meglehetősen nélkülöző, kölcsönösen egyoldalú vádaskodás, avagy a történelmi valóság szenvedélyektől mentes ábrázolására törekvő, és a nemzetiségi problémák útvesztőiből szocialista internacionalista módra kiutat kereső tudományos történetírás?

A hazai kritika nem vonta meg e könyvtől sem az erkölcsi fedezetet, sem a történelmi hitelt, s úgy vélte, hogy épp ezért a szocialista hazafiságra nevelésnek is érdemleges tudományos támasza lehet.⁵ Janics ezzel szemben azt akarja elhíttetni mindazokkal, akik könyvem elolvasására talán nem is vállalkoznak, de minden további nélkül hajlamosak rezonálni az ilyenfajta demagógiára, hogy egyoldalúan a magyar nacionalizmus bírálataival foglalkozom, a szlovák nacionalizmust pedig szervilis kíméléssel kezelem. A Janics által elhallgatott alapkonceptió és az arra történő állandó utalásokon túl könyvem több olyan részletet tartalmaz, amely a szlovák nacionalizmus és fasizmus jellemzésében és megítélésében⁶ épp azért lehetett messzemenően határozott, mert a magyar nacionalizmus bírálataiban következetes volt, s nem tett annak semmi engedményt.

Könyvem az 1938—1941 közti magyarországi revíziós és nemzetiségi politikával foglalkozik. Ez a téma, amelyet 1961 óta folytatott ezirányú kutatómunkám során dolgoztam ki, a Magyarország két világháború közti története rendszeres feldolgozását célul tűző tudományos tervnek képezi részét, azon megfontolás alapján, hogy a revíziós országgyarapítások és az ezidőtájt folytatott magyarországi nemzetiségpolitika feltárása a korszak tudományos megértése szempontjából nélkülözhetetlen. A szóbanforgó revíziós politikát és nemzetiségpolitikát a népellenes magyar uralkodó osztályok űzték, amelyekkel történetírásunk nem vállal nemzeti alapon közösséget, következésképpen e politika legérelyesebb bírálatait sem tartja a magyar nép becsületére károsnak. Janics nem osztályalapról, hanem attól függetlenül nemzeti sikről közelíti meg a kérdést, amikor azt veti szememre, hogy a nemzeti önbírálatot beteges önvádaskodássá torzítom, s ezzel rossz hírért költöm a magyarságnak a világ közvéleménye előtt. Kritikájában nagyonis jól ismert sablonok szerint emel szót a nemzet becsületének védelmében, véleményem szerint azonban egy szocialista nemzet esetében a nemzeti becsület fogalmának tartalma más: a volt uralkodó osztályok bűneinek díszkrét kezelése helyett az azokkal való határozott leszámolást követeli meg. Jól ismert az az ellenvetés is, hogy ennek az álláspontnak az érvényesítése egyoldalú lefegyverzéshez vezethet, sőt tápot adhat a szomszédnépek nacionalizmusának. Tudományos meggyőződésem és erkölcsi érzékem mégis azt diktálja, hogy nincs más út, mert különben bekövetkezik a lezüllés a kölcsönös nacionalista torzalkodások azon szörnyű világába, amelyről éppen könyvem ad képet. Meg kell továbbá azt is jegyeznem, hogy az idegen nacionalizmusokra hivatkozás — történjék az például magyar vagy szlovák részről — nagyon sokszor csupán

⁵ Könyvem hazai kritikái: Élet és Irodalom, 1968. márc. 23, 12. sz. 3. l. (*E. Fehér Pál*); Valóság, 1968. évf. 5. sz. 98—100. l. (*Berend T. Iván*); Petőfi Rádió, 1968. jún. 5. (*Kerekes István*); Párttörténeti Közlemények, 1968. évf. 2. sz. 243—246. l. (*Sipos Péter*); Hadtörténelmi Közlemények, 1968. évf. 2. sz. 318—322. l. (*Faragó Tamás*); Népszabadság, 1968. szept. 19. 7. l. (*Ságvári Ágnes*); Történelemtanítás, 1969. évf. 1. sz. 28—29. l. (*Szabolcs Ottó*); Élet és Irodalom 1969. febr. 22. 8. sz. 4. l. (*E. Fehér Pál*); Társadalmi Szemle, 1969. évf. 2. sz. 85—86. l. (*Blaskovits János*). Külföldi kritika — az 1. és 4. jegyzetben jelzettek kivül: — Československý Časopis Historický, 1968. évf. 4. sz. 634. l. (*J. Novotný*).

⁶ E tekintetben különösen könyvem 110—115. lapjaira hivatkozhatom.

álcája a saját nacionalizmushoz ragaszkodásnak, és többnyire ezzel is összefüggésben áll más népek saját nacionalista elfogultságaik leküzdésére irányuló törekvései kellő figyelemre méltatásának hiánya, vagy éppen teljes tagadása.

Janics Kálmán például a maga egészében nacionalistának, tendenciózusan magyarellenesnek ítéli a mai szlovák történetírást; azt állítja, hogy munkásságom ennek hatása alá került, könyvemről azt szeretné kimutatni, hogy érveit, gondolatait ebből a forrásból meríti, így M. Vietor professzor könyvéből, — amely az én munkámnál később jelent meg.⁷ Valóban tanulmányoztam a szlovák történetírás több alkotását. Találtam bennük nemzeti elfogultságot, mint ahogy a magyar történetírás sem mentes ettől; vitatkoztam is szlovák kollégáimmal több ilyen kérdésben, így 1966-ban egy pozsonyi konferencián, amikor az „agresszív magyar nacionalizmus”-sal szemben a szlovák nacionalizmus „védekező jellegének” hangsúlyozását kifogásoltam, konkrét példákon kimutatva, hogy a szlovák nacionalizmus is agresszív volt, s az egymás ellen acsarkodó nacionalizmusokat egyenlőképpen kell megítélni.⁸ E viták ellenére a szlovák történetírásban nagyra értékelem a tudományos elmélyülésre, a marxista szemlélet érvényesítésére, a szlovák történelem kényes és nehéz kérdéseivel való szembenézésre irányuló őszinte törekvést, amelyet számos értékes tanulmány, monográfia tanúsít. Szlovák történész kollégáinkkal fennálló baráti kapcsolatainkat, amelyek nem elvtelenek, hanem vitakozóan-konstruktívak, fontosaknak, hasznosaknak tartjuk.⁹ Számos történeti kérdés tudományos tisztázását, köztük nem utolsósorban azokat, amelyek a dél-szlovákiai magyar és szlovák lakosságot közelről érdeklik, csak közös tudományos erőfeszítéssel oldhatjuk meg.¹⁰

A Janics-féle bíráló minden elképzelhető módon könyvem „magyarelleneségét” igyekszik bizonyítani. Így rámutat arra, hogy abban a magyarság csak mellékszerelő, holott számszerű többségben van a dél-szlovákiai területen. Sehogysémi akarja megérteni, hogy témám a magyarországi nemzetiségpolitika volt, amelynek tárgya természetesen nem a magyar, hanem a nemzetiségi, ez esetben a szlovák lakosság. Könyvemnek a magyar nemzetiségpolitikát elítélő, s az attól sokat szenvedett nemzetiségek iránt részvevő hangja nincs ínyére, mert szerinte a nemzetiségi elnyomásról és a szlovákság sorsáról festett kép túlzó. A könyvemben gazdagon dokumentált tények ellenére azt akarja elhitetni, hogy a szlovákok többsége a nemzetiségi elnyomás ellenére nem volt rosszabb helyzetben a dél-szlovákiai terület magyar lakosságánál, sőt, még azt

⁷ M. Vietor: „Dejiny okupacie Južného Slovenska 1938—1945”. Bratislava, VSAV. 1968.

⁸ Ezt az álláspontomat M. Lavová bírálta az 1966. okt. 25—27-i konferenciáról írt beszámolójában (Historický Časopis, 1967. évf. 2. sz. 342—343. l.). — A hazai sajtóban magam számoltam be erről a vitáról (Magyar Nemzet, 1966. nov. 27. 8. l.), a Társadalmi Szemlében pedig Lackó Miklós (1967. évf. 2. sz. 87—89. l.).

⁹ Janics bizalmatlansága e kapcsolatok iránt odáig megy, hogy kifogásolja könyvem egyes — szerinte „legvitathatóbb” — fejezeteinek előzetes publikálását a szlovák történész folyóiratban, s erre a „gyanús sietségre” nem talál magyarázatot. Pedig bevett szokás, hogy a szerző készülő könyvének egyes fejezeteit már korábban publikálja a hazai és esetleg külföldi szakfolyóiratokban. Így könyvem szlovák vonatkozású részéből a magyar szakfolyóiratokban (Századok, Történelmi Szemle, Agrártörténeti Szemle) 1964-ben három, a szlovák Historický Časopisban 1964-ben és 1965-ben egy—egy tanulmányt publikáltam. Ez utóbbiak egyike a földreformrevízióról szóló fejezetet is a maga teljes egészében tartalmazza, amely Janics szerint „Tilkovszky művének legelfogadhatóbb fejezete”.

¹⁰ Erre utaltam az említett pozsonyi konferencián „A szlovák kérdés a magyar uralkodó osztályok politikájában, 1938—1945” címmel tartott referátumomban is, amely Szlovákiában (Predvoj, 1966. évf. 43—44. sz.) és itthon is (Valóság, 1968. évf. 3. sz. 71—79. l.) megjelent.

az állítást is megkockáztatja, hogy az anyanyelvi iskoláztatás szempontjából előnyösebb helyzetben voltak, mint a magyarok!¹¹

Az általam felhasznált, és könyvemben lőven idézett hatalmas forrás- anyagra utalva ki kell jelentenem, hogy nem túlzott, nem torzított, hanem való- sághű, történelmileg hiteles ábrázolást nyújtottam. Janics azon állítására, hogy forrásaimat célzatosan válogattam össze, csak annyit válaszolhatok, hogy forrás- használatomat a levéltárakban bárki végigellenőrizheti, s meggyőződhetik arról, hogy valami előre meghatározott tétel bizonyítására önkényesen válogattam-e ki és csoportosítottam az anyagot, vagy pedig a tények tisztelete vezetett, s azokból vontam le megállapításaimat. Kénytelen vagyok azonban azt is meg- jegyezni, hogy az engem történelemhamisítással vádoló Janics többrendbeli hamisításhoz folyamodik egy, úgy látszik, valóban előre meghatározott cél: köny- vem sikeresebb elmarasztalása és szerzőjének minél hatásosabb megbélyegzése érdekében. A könyvem valódi koncepciójának elhallgatásával történt hamisítás- ról már szoltam. Forráshasználatomra utalva, kifogásolja például, hogy egy, a szlovák bábállamban kibocsátott röpcédula — tehát egy ellenséges forrás — állításait teszem magamévá a magyar uralom alá került szlovákok sorsára vo- natkozóan. Valójában éppen bírálom ennek a röpcédulának állításait, és megírom: „Az igazság az, hogy a Csehszlovák Köztársaság felbomlasztásával Szlovákiában elveszett a függetlenség éppúgy, mint az a polgári demokrácia és viszonylagos jólét is, amely Magyarországtól a Csehszlovák Köztársaságot olyannyira meg- különböztette, a szlovákoknak csak egy náci típusú szlovák fasizmus, és egy sajátos magyar fasizmus között adódott választás.” Ugyanakkor, amikor em- lítem a magyarországi szlovákságnak osztályrészül jutott — a szóbanforgó röpcédula szövegében szereplő — „csendőröklöt és csizmát”, utalok a Hlinka- gárda szlovákiai garázdálkodásaira is (114—115. l.). A tendenciózus válogatás vádja tehát Janics ellen fordul.

Az egyik legnyomatékosabb kifogás kritikusom részéről az, hogy könyvem szorosán az 1938—1941 időhatárok közt tárgyalja témáját, s a csehszlovákiai magyarság megelőző sorsára alig, a magyar uralom megszűnte utáni további sorsára pedig egyáltalán nem tér ki, már pedig ezek összefüggő láncszemek, ame- lyek „elszigetelése vagy eltüntetése” a valóság deformációjához vezet. Janics itt megint nem vesz tudomást arról, hogy nem a dél-szlovákiai magyarság törté- netét írom. Különben is egyrészt az előzmények tárgyalására jutott néhány bevezető lap nem nyújtott lehetőséget mélyrehatóbb elemzésre, másrészt pedig könyvem végéről, 1941-ből még kissé korai volna a háború utáni időkre való kitekintés. Szemére veti a szerzőnek, hogy „még homályos célzásokban sem veszi tudomásul a dél-szlovákiai magyar kisebbség háború utáni katasztrófáját, ne- hogy akaratlanul is összehasonlításokra kényszerüljön”. A Janics által említett összefüggő láncolat a nacionalista megtorlások és visszatorlások szörnyű lánco-

¹¹ A Nyitra-Pozsony és Bars-Hont megye vonatkozásában Janics által felhozott adatok egyes magyar iskolák elnéptelenedéséről, s ugyanakkor a szlovák iskolák tanulóinak megsza- porodásáról, nem azt bizonyítják, hogy a magyar gyermekek is szlovák iskolába lettek volna kénytelenek járni, hanem egyszerűen azt a könyvemben is (94. l.) említett jelenséget tükrözik, hogy a szlovák szülők, akik 1938 decemberében magyarnak vallották magukat, s gyermekeik ennek alapján magyar iskolába kerültek, idővel bátorságot vettek maguknak gyermekeik szlo- vák iskolába való átíratásához. Az az elv, hogy magyar gyermek csak magyar iskolába járhat, Nyitra-Pozsony megyében sem maradt „jámbor óhaj”, a szórvány-magyarok magyarnyelvű oktatásának kérdése a megye alispánjának az 1941. okt. 29-i törvényhatósági bizottsági rendes közgyűlés elé terjesztett jelentése szerint maradéktalanul, s „a lehető legjobb és legideálisabb módon nyert megoldást”.

lata, amely a magyar és a szlovák nép mérhetetlen szenvedésével járt. Bármelyik láncszemet ragadja is meg a történetíró, el kell ítélnie a nemzeti elnyomást, amelyet semmiképpen nem menthetnek az előzmények, s nem helyezhetnek szelidebb megvilágításba a rendszerint mindig súlyosabb következmények. A történetírónak az a tudományos és erkölcsi kötelessége, hogy munkájával e láncolat végérvényes megszakításáért küzdjön. Annak ellenére, hogy a csehszlovákiai magyarságra az 1945-ös fordulat után rendkívül súlyos megpróbáltatások vártak, országaink új, szocialista társadalmi alapokra helyeződése folyamatában — és csakis ezúton — létrejött ennek lehetősége. Szlovákoknak és magyaroknak egyaránt nagy a felelősségünk abban, hogy a nacionalizmusok korának még ma is annyi bajt okozó örökségétől szabadulva, higgadtan és okosan élni is tudjunk ezzel a történelmi lehetőséggel.

Amit könyvem bevezetőjében a csehszlovákiai magyarság 1938 előtti helyzetéről, a csehszlovák köztársaság nemzetiségi politikájával szembeni jogos sérelmeiről írok, Janicsot nem elégti ki: a már említett okokból ide keverné a sötétebb színeket. Nem tetszik neki a magyar nacionalista párt revíziós politikájának elmarasztalása, vezetői horthysta kormányügynök mivoltának tényszerű megállapítása, mert ez „a magyarságra” rossz fényt vethet. Azt állítja, hogy a szerző „az azonos nemzetiségű tömegek közti szolidaritást” magyar viszonylatban nem értékeli, sőt a dél-szlovákiai magyarok 1938-as magatartását egyszerűen „árulásnak tekinti”. Az igazság viszont az, hogy egyrészt könyvemben ilyen banális leegyszerűsítés nem található, másrészt sohasem azonosítom a magyar nacionalista párt vezetőivel az általuk befolyásolt dél-szlovákiai magyar tömegeket.

Janics könyvvel szemben felhozott egyik legsúlyosabb vádja, hogy a magyar kisebbség haladó irányzatait, törekvéseit — valami rosszindulatú célzatossággal — „elhallgatja, vagy jelentőségét megnyírbálja”. Méltatlan és alaptalan ez a vád. Könyvemben nyomatékosan utalok arra, amit magam részéről e tekintetben a legfontosabbnak tartok: a magyar dolgozók nagyrányú részvételére Dél-Szlovákia kommunista internacionalista mozgalmaiban. Janics azonban arra való hivatkozással, hogy ez „nem jelentett olyan tényezőt, ami a nemzetiségi kérdést megoldhatta volna”, megróvóan figyelmeztet, hogy „a történetíró nem csendesítheti el a zajt a nemzetközi osztályharc jelenlétének kiemelésével”. Az én nézetem az, hogy a legnagyobb nacionalista lármában is a történetírónak azok szavára kell elsősorban felfigyelnie, akik a társadalmi és nemzeti elnyomás megszüntetése felé az egyedül lehetséges utat törik, ha a siker még várat is magára. Bizonyára helyes lett volna, ha emellett utalok könyvem bevezetőjében a kisebbségi magyar értelmiségi ifjúság 1928—1933 közti nevezetes Sarló-mozgalmára, amely a magyar faluromantikától — legalábbis legjobbjai révén — eljutott a forradalmi szocializmusért való harc vállalásáig, a kommunista pártig. Azzal azonban már nem érthetek egyet, hogy Janics a Prohászka nevével fémjelzett katolikus főiskolai diákmozgalmat is a csehszlovákiai magyarság egyértelműen haladó hagyományává avassa. A prohászkságok Janics által figyelembe ajánlott Új Élet című lapja évfolyamainak áttanulmányozása ugyanis arról győz meg, hogy — tisztelet néhány kivételt képező józan és becsületes tanulmányírónak, — egy, a szélsőjobboldal felé tendáló reakciós, antimarxista és antikommunista, fajvédő, antiszemita irányzatot képviselt.¹² Meg kell állapí-

¹² A legkirívóbb ez a címében is magyartalan „Kérdések vonalán” rovatban, ahol harsány hadakozás folyt a „zsidó trükkökkel dolgozó szellemi frontok” ellen, amelyek „megérdemlik, hogy a zsidósággal együtt kitegye őket a nemzet közösségéből”. (Új Élet, 1941. augusztus—szeptember. 238. l.)

tanom, hogy azok az idézetek, amelyeket Janics e lap évfolyamaiból kiragadott, jelentős mértékben félrevezetők.¹³

Mint Janics utal rá, a kommunista Fábry Zoltán méltán értékelte pozitívan a számottevőbb magyarpárti egyéniségek közül Gömör János szerepét, akiről könyvemben szintén nem esett szó. Épp Gömör emlékiratai tanúsítják azonban néhány fontos vonatkozásban a Janics által idealizált Esterházy politikájának a csehszlovákiai magyarság valódi nemzeti érdekei szempontjából való károságát.¹⁴ Amikor kritikusom kifogásolja az 1939 utáni szlovák köztársaságban működő Magyar Pártról festett képet is, tagadva annak a szlovák klerofasiszta állam viszonyai közé való beilleszkedésével együttjárt fasizálódását, szememre veti, hogy elhallgatom a párt vezérének és parlamenti képviselőjének, Esterházy János grófnak 1942. évi — tehát témám időhatárain ezúttal kívüleső — állásfoglalását, a szlovákiai zsidók deportálásával szemben. Semmi okom arra, hogy munkám második részében, amely az 1941—1945 közötti időszakot tárgyalja majd, híven számot ne adjak ezzel kapcsolatban a teljes igazságról, amelyhez az is hozzátartozik, hogy Esterházy a szlovák parlamentben a zsidókérdés megoldásának ezt a módját nem szavazta ugyan meg, s ennek az egyetlen „nem” szavazatnak természetesen megvan a maga jelentősége, a parlament elnökének ez alkalommal adott nyilatkozatában azonban egyszersmind hangot adott töretlen antiszemitizmusának.¹⁵ Fel kell tennem a kérdést: az antiszemitizmus — ha a deportálás igenléséig nem megy el — már „az emberiesség hangja”?¹⁶ A másik kérdés, amelyet fel kell tennem, az, hogy kisajátíthatja-e magának a szlovákiai magyarság „az emberiesség hangját”? Fábry Zoltán eredeti megfogalmazásában a „vox humana” antifasizmust jelentett: az antifasiszták voltak az „emberek” a fasizmus embertelenségében. Ha elfogadjuk az Esterházy állásfoglalására hivatkozó Janics azon állítását, hogy „a szlovákiai Magyar Párt a háború alatt az emberiesség hangjának egyetlen bástyája volt”, ugyan hogy vélekedjünk például a szlovákok 1944. évi felkeléséről?¹⁷

A dél-szlovákiai kérdések történelmi megítélésében Janics hangsúlyozza az eseményeket ott átélt személyek tapasztalatainak jelentőségét. Én ilyen személyes tapasztalatokkal nem rendelkezem, viszont felhasználhattam a nemzetiségpolitikát legfelsőbb szinten irányító központi, és az azt végrehajtó területi szervek bizalmas iratanyagát, amelynek ismeretével a legkitűnőbb helyi megfigyeléseket tevő szemtanúk sem rendelkezhetek. Ez nem jelenti azt, hogy a szemtanú kortárs személyes benyomásait lebeesülni akarnám. Meg kell azonban jegyezni, hogy a dél-szlovákiai események más átélői Janicsétól eltérő személyes tapasztalatokat szereztek például arról, hogy szlovák telepesek, tisztviselők,

¹³ Különösen megtévesztő eljárása a nemzetiségi kérdésben elfoglalt álláspont érzékeltetése tekintetében. Elhallgatja, hogy ez a nemzetiségpolitikai felfogás birodalmi törekvést szolgált, a magyar szupremáciához való ragaszkodást fejezett ki, a lassú de biztos magyarosítás érdekében hirdetett mérsékletet, s az évezredek együttélés során végbement vérkeveredésre utalva a dunamedencei népek valamiféle faji egységének hangsúlyozásával is kísérletezett. (Pongrácz Kálmán: „A magyarországi nemzetiségi kérdés művelésének főbb szempontjai”. Új Élet, 1941. máj. 151—159. l.)

¹⁴ Gömör János: „Emlékeim egy letűnt világról”. Bpest. 1964. Lásd különösen: 171—173, 181—193 és 206. l.

¹⁵ Esterházy János jelentése, Kuhl Lajos pozsonyi magyar követ 1942. máj. 19-i jelentésének csatolmányaként. OL. Küm. pol. 430. es. 65. tétel, 84/1942.

¹⁶ Esterházy a magyarországi zsidótörvények meghozatalának sürgetője volt. Ezt bizonyítja 1939. jan. 26-i jelentése. OL. Küm. res. pol. 72. es. 461/1939.

¹⁷ Janics felfogását e tekintetben az határozza meg, hogy a magyarok kitelepítésére vonatkozó tervek gyökereit a szlovák felkeléshez vezeti vissza. (Új Szó, 1968. júl. 12. 7. l.)

tanítók távozása hogyan történt a magyar uralom alá jutott területről. A bizalmas utasítások és jelentések is tanúsítják, hogy nemcsak előzetes és önkéntes, „tökéletesen megszervezett polgári kiűritésről volt szó”, hanem számos atrocitásokról, megfélemlítésről, menekülésről, kiűzésről, határon való át-dobásról is. Hogy szlovák részről egyesek a megszállás előtt elköltöztek számát egybeolvasztják a magyar közigazgatás életbelépése után távozottak általam pontosan körülhatárolt számával, arról nem én tehetek. Nem áll továbbá, hogy könyvemben csak a szlovákság rovására történt intézkedésekről számolnék be, s az azok reparálását célzó bizonyos kísérletekről hallgatnék. Így például megemlékezem a nemzethűségi igazolóeljárások során elszenvedett legkirívóbb sérelmek orvoslásáról (104. l.). Egyéb, már 1941—1945 közt történt reparációs kísérletekről természetesen könyvem folytatása során esedékes számot adnom. Nem vontam kétségbe, hogy az igazoló-eljárást a dél-szlovákiai magyarság is bírálta. Ez a bírálathoz azonban nem volt egyértelmű. Voltak, akik azt bírálták eljárásában, hogy nem volt elég következetes és szigorú. Erre talán elég éppen a Janics Kálmán által oly nagy figyelemre méltatott Új Élet egyik 1939-es cikkét idéznem: „Ma minden csehbérenc besugó és aktivista vezérke nemzethűségi bizonyítvánnyal rendelkezik.”¹⁸ Az ilyen és hasonló megnyilatkozások mutatják, hogy sok tekintetben arról a „felvidéki szellemről” van szó, amelyet könyvem egyetlen — Janics által jelentéktelennek talált — Fábry-idézete (61. l.) méltán tart szigorúan megkülönböztetendőnek a felvidéki magyarság valódi demokratikus szellemétől.

Budapest, 1969 április

Tilkovszky Loránt

¹⁸ Janics Kálmán: „Új felvidékiség”. Új Élet, 1939. május—június. 290. l.

A mai nyugat-német történetírás főbb irányzatai

1969. május 9-én a Történettudományi Intézet munkatársai ideológiai továbbképzés keretében a nyugat-német történetírás főbb irányzataival foglalkoztak.

„A mai nyugat-német történetírás tendenciáiról” Ságvári Ágnes referátuma hangzott el. Mindenekelőtt azon véleményének adott kifejezést, hogy a „nyugat-német történetírás” mint összefoglaló megjelölés tulajdonképpen ellentmondó, de egymás mellett létező jelenségeket takar, s igen nehéz azokat a személyeket, fórumokat, intézményeket és folyóiratokat számbavenni, amelyek a „nyugat-német történetírást” reprezentálhatják.

Előadásának első részében a következő fontosabb történeti intézmények és folyóiratok funkciójáról, profiljáról adott áttekintést: a 100 éves „Historische Zeitschrift”; a müncheni Institut für Zeitgeschichte és folyóirata: a „Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte”; az Institut für politische Wissenschaft; az „Aussenpolitik” és a „Das Parlament” c. folyóiratok; az Arbeitsgemeinschaft deutscher Lehrerverbände a „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht” c. folyóiratával; az Internationales Schulbuchinstitut az „Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht” c. évkönyvével és az „Archiv für Sozialgeschichte” c. folyóiratával.

Az e folyóiratokban publikáló kutatókról viszonylag széles tablót vázolt fel az előadó a továbbiakban. Véleménye szerint a jelentősebb aktív történészek között náciakat vagy olyanokat, akik a náci időkben tudománypolitikai fontosságú helyet töltöttek be, esetleg kifejezetten náci ideológiát képviselő történeti munkákat készítettek, — nem találhatunk. Gerhard Ritter — aki a leginkább tekinthető az Adenauer-korszak reprezentáns történészeinek — maga is inkább konzervatív, az első világháború előtti alkotmányos monarchista történetírás folytatója. Ma tudománypolitikai szempontból a legfőbb pozíciókat a Ritternél későbbi generáció tölti be. Ezen, a német hagyományokat már a nyugati „integráció” jegyében szemlélő, s a monarchista felfogástól magukat elhatároló történészek legnevezetesebbjei: Hans Rothfels, Werner Conze, Dietrich Erdmann, Theodor Schieder és Friedrich Eschenburg. Határozottan elkülönül e lényegében polgári demokrata, részben szellemtörténeti, objektív idealista alapokon álló historikusoktól Golo Mann, Dietrich Bracher, vagy akár Fritz Fischer, akik a német történelem demokratikus tendenciáit kutatják, s szenvedélyesen támadják a reakciós hagyományokat.

Előadása következő részében Ságvári Ágnes áttekintette az 1945 utáni német történetírás alakulásának főbb szakaszait. Hangsúlyozta, hogy az egyes periódusok szinte törvényszerűen kötődnek az ország politikai életének élesebb fordulataihoz. Megmutatkozik ez a témaválasztás jellegében, a finanszírozó intézmények igényeiben, azaz a kormányzat politikájának általános légköréből adódó jelenségekben éppúgy, mint a két Németország fennállásának lényegéből

következő éles politikai polémiákban, a viták tárgyát képező történeti jelenségek erős aktualizálásában egyaránt.

1945—49 között, a nagy összeomlás után a „Geschichtsrevision” került előtérbe. A német történelem egész folyamatának megítélésére és értékelésére három tényező nyomta rá bélyegét: az antibolsevizmus, a Nyugattal való kibékülés igénye s a hidegháború fellángolása. Az előadó itt bemutatta, hogyan hatottak e tényezők a német történelem legfontosabb állomásainak ábrázolásmódjára, értékelésére.

1950-től, a „gazdasági csoda” teremtette nyugodtabb szociális viszonyok között, az államiság megteremtésének biztonságában, a hidegháborús légkörben a nyugat-német történetírásra is elsősorban reakciós vonások nyomták rá a bélyegüket. A nyugodtabb kutatás lehetőségeinek kibontakozása azonban lehetővé tette a másik tendenciának fokozatos felerősödését is; növekedtek a pozitív kutatások, teret kaptak önkritikus hangok is. A kép így tarkává vált: az éles szovjet- és kommunistaellenes irányzatoktól, a német birodalmi nacionalizmus újjáéledésétől, az e nacionalizmus ellen ható, a „nyugati egység” elméleti alátámasztását szolgáló műveken keresztül a memoár-irodalomig s a pozitivisták és a szellemtörténeti hagyományokat felelevenítő hatalmas dokumentum-kiadó ill. új szintézis létrehozását célzó művekig — a történeti munkák tetemes mennyisége jelent meg ebben a korszakban.

Előadásának ebben a részében a megjelent főbb munkák tematikáját is sorra vette. Ezek: a poroszság szerepe és európai hivatása, majd tragédiája; a Wehrmacht, a Beamtentum és a német egyházak mint az ellenállás bázisai; a német történet betagozása a nyugati egységbe; a két világháború közötti történet számos témája — népszövetség, a kollektív béke biztosításának kérdései stb. —, a német történet nagy fordulatait — 1848, 1870—71, 1918 — egy fonálra fűző koncepció; a különböző szellemtörténeti jellegű munkák: állam és társadalom a kor változásaiban, a politikai pártok történetét, e pártok geneziséét, struktúráját és típusait tárgyaló különböző tanulmányok és könyvek stb. Mintegy összefoglaló jellemzőként a következőt emeljük ki a referátumból: „A nyugat-német történetírás fő, legalábbis a tudománypolitikában vezető szerepet betöltő csoportjának tevékenységét kettős kötöttség terhelte: a nemzeti önbecsülés jegyében a nagynémet birodalmi hagyományok átmentése egyrésztől és a múlttal való fájdalmas szembesítés elkerülése végett a történeti folytonosság tagadása másrésztől.”

Az Adenauer-rezsim bukása után a kormányzati válságból való kilábolásra, az új út keresésére irányuló politikai igyekezet „friss szél erejével” mozdította meg a történettudomány művelőit is. Míg az Adenauer-korszak bizonyos mértékig — legalábbis egyeseknél — a múlt problémáira is megoldást jelentett, addig a ma történetfilozófiai és történeti-leíró munkáinak egy része a jelenlegi, az adenauerinél „nyitottabb” belpolitikát is kritikával fogadja. A tarkaság természetesen továbbra is jellemzője a nyugat-német történetírásnak. Egyik tendenciaként világosan kitapintható — éppen az NSzK bizonyos konszolidációjával, az NSzK katonailag és nemzetközileg történt nyugati elismerésével összefüggésben — az az igyekezet, hogy megrajzolják a német történet egységes, Bonnig vezető vonalát.

Kétségtelen, hogy a német történet Bonnig vezető egyenes vonala megrajzolásának igénye magában rejti a rendszer apologetikáját. A legújabb kor nagy kérdéseit mintegy koncentráltan prezentálja a „Weimar-irodalom”. A Weimar-kutatás ma éli reneszánszát. Weimar a példakép, az előd. E felfogás

szerint Hitler csak a folyamatosságot szakította meg. Ezért tapasztalható a weimari köztársaság bizonyos idealizálása, sőt a weimari demokrácia sajátosságainak normatív jellegű, „modell”-szerű ábrázolása: „Bonn s a mai Weimar, de egyben több is, annak tökéletesített kiadása.”

A napjainkban divatos politológia központi tematikája a pártok és állami intézmények története. Sok tanulságos adatot és összefüggést tárnak ill. elevenítenek fel a politológus szerzők, csak sajnos többnyire mélységesen elfogultak, kommunistaellenesek.

Élesen kirajzolódó tendencia a leninizmus elutasítása. Ennek ellenére is él a leninizmus, s elevenségét színezi a különböző, a kommunista mozgalmon kívülálló marxista irányzatok és csoportok fellépése is.

A képet tarkítja azoknak a gondolkodásukban, kérdésfeltevésükben fiatalabb generációhoz tartozó történészeknek munkássága, akik az utolsó pár évben mind szenvedélyesebb bírálatokban utasítják vissza a porosz-német nemzeti vonal érzelmesebb hangvételét, „akik keresik a mai — szerintük kommunistaellenes alapon kibontakoztatható — baloldal elődjét, s akik racionális bírálatokkal komoly vitákat is kiváltanak (Fritz Fischer, Maier, Broszat, Stammer, Fraenkel stb.)”.

Végül: felnőtt már egy nemzedék a háború óta is, amely az új élet berendezésének modelljét nem a weimari formák felújításában keresi. Ők már rámutatnak a weimari rendszer strukturális hibáira is, s a demokrácia megtestesülését az 1918-as tanácsokban látják (Kolb, Oertzen). Ezek segítése — fejezte be előadását Ságvári Ágnes — bizonyos fokig feladata is marxista történetírásunknak. Kitikával kell figyelemmel kísérnünk őket, s állandó jellegű, tárgyi ismeretekkel felvértezett tudományos vitákban kell rájuk hatnunk.

Az ankéton „Karl Jaspers és a német történelem” címmel Kovács Endre tartott referátumot. Ebben kísérletet tett Jaspers 1966-ban megjelent „Merre tart a Szövetségi Köztársaság” (Wohin treibt die Bundesrepublik. München, Piper Verlag) c. művének értékelésére. A könyv úgyszólván az egész világ figyelmét magára vonta, mert a szerző „ebben a történet-publicisztikai számvetésben meglehetősen határozottsággal revideálta számos korábbi nézetét”. Ezzel a könyvével „Jaspers csatlakozott azokhoz a német történészekhez és filozófusokhoz, akik harcot folytatnak a német társadalom gondolkodása s a nyugat-német kormány ellen.” Jaspers egész háború utáni tevékenységét Kovács Endre azzal jellemezte, hogy ő is egyike azon ritka egyéniségeknek, — még ha nem is mentes a tévedésektől és illúzióktól — „akiknél a filozófiai és a történelmi gondolkodás politikai konzekvenciái a való helyzet gyökeresebb feltárása — és nem meghamisítása — irányában mutatnak”.

Kovács Endre a továbbiakban röviden áttekintette az egész Jaspers-i életpályát. Kiemelte, hogy Jaspers a 30-as években eszméileg nem tett engedményt a német fasizmusnak, pedig mestere, Heidegger egyetértett a náci párt politikájával. 1937-ben meg kellett válnia katedrájától, s 1938-tól már nem is publikálhatott. 1945-ben pedig csak az amerikai csapatok megjelenése mentette meg őt a koncentrációs táborból. A német tragédia átélése után, meglehetősen egyedülállóan, mint történészt a német nemzet bűne és felelőssége foglalkoztatta (Die Schuldfrage. 1946). „Meggyőződése volt — hangsúlyozta Kovács Endre —, hogy a német népet a nürnbergi per sem mentette fel a felelősség alól; ellenkezőleg: a per csak jobban kidomborította e felelősséget.” 1957-ben megjelent Filozófiai Önéletrajza is azt tanúsítja, hogy Jaspers „a németek háborús felelősségének megállapításával és a belőle folyó morális-politikai-filozófiai következtetések

hangsúlyozásával szinte egyedül állt a háború utáni német szellemi életben⁷⁷. Ennek ellenére, az 50-es években mégis messzire eltávolodott attól a demokratikus tábortól, melyhez 45 utáni megnyilatkozásai alapján tartoznia kellett volna. A hivatalos nyugat-német politika exponensévé vált, a „NATO filozófusa” lett. Az előadó a továbbiakban éppen arra kereste a választ, hogyan nyer munkáiban ez a szerepvállalás történetfilozófiai megalapozást. Az 50-es években írt történetfilozófiai művei a kor néhány alapvető kérdésére keresik a választ. A történelmi haladás kérdését boncolgatva, s végül mint mítoszt elvetve, eljut a „totális államrendszerek” tagadásához, s itt semmi különbséget nem lát szocializmus és fasizmus között. Filozófiai elveit a totális rendszerek azonosságáról a gyakorlati politikában is demonstrálta. Az eredmény az lett, hogy az új világhelyzetben a Német Szövetségi Köztársaság helyét a polgári demokrácia táborában, a nyugati nagyhatalmakkal való szövetségben látta. Jaspers pályája ezen „atlanti koncepció” szakaszának adalékait tartalmazza „Freiheit und Wiedervereinigung” (1960. München) c. gyűjteményes kötete.

1961-ben a Bundestag választások idején a nyugat-német vezető körök által meghirdetett „nagyhatalommá válás” programjával új szakasz kezdődik Jaspers életében is. Továbbra sem mond le ugyan az USA-val való szövetségről, „de első helyre a nemzetközi feszültség enyhítésének követelményét állítja, ami szakítást jelent a Dulles—Adenauer vonallal”. Morálisan és jogilag nem fogadja el ugyan a háború minden következményét, de revansra nem gondol. A jelenleg fennálló két Németország tudomásulvételét ajánlja, s a maga részéről hajlandó elismerni a német—lengyel határt is. „A jelen viszonyai között a németiséget a történelmi múlt reális tanulságainak felhasználására szeretné rábírní.” 1966-ban megjelent könyve pedig méltán keltett nagy érdeklődést, mert Jaspers szembenállását mutatja a mai rendszer politikájával. Mély aggodalommal szemléli a német katonai körök lépéseit, melyek a személyi diktatúra előkészítői is lehetnek. „Jaspers e veszélyekkel szemben szeretné felvértezni a német népet, ezért száll le az egzisztencialista filozófia absztrakt fogalmainak világából a mindennapi politika területére, ezért és erre használja fel kétségtelen erkölcsi tekintélyét — vállalva azt is, hogy a mai nyugat-német vezetőkörökből sokan szembefordulnak vele, ellenségeivé válnak. És amerika-barát illúziói, történetírói tévedései vagy elfogultságai ellenére, ezért igényli és érdemli meg a mi érdeklődésünket is” — fejezte be Kovács Endre előadását.

Zimányi Vera referátumában a nyugat-német „Unternehmungsgeschichte, Unternehmensbiographie és Firmengeschichte irányzatáról” beszélt. Bevezetőben arra utalt, hogy az üzemtörténet s az ennek keretébe sorolható történelmi művek rangos helyet foglalnak el ma már a szakmában, s ha túlnyomó többségük csak a propaganda szintjéig jut is el, egy részük már történetírói igényvel mérhető, mert rájuk az általánosabb gazdaságtörténelmi összefüggéseknek legalábbis felvetése, az általánosítható módszerek és tanulságok levonásának igénye a jellemző.

Franz Decker tanulmányára utalva (Betriebswirtschaft und Geschichte) megállapítja, hogy ez a történelmi műfaj Németországban bontakozott ki, szoros összefüggésben a múlt század végének hatalmas ipari fellendülésével, de csak fokozatosan alakult ki speciális profilja: az egyes üzemek történetének elemzése. Lényegében csak a második világháború után lépett az üzem mint sajátos gazdasági és társadalmi képződmény az érdeklődés előterébe. Zimányi véleménye szerint ez összefüggésben áll a nyugat-német „Wirtschaftswunder” jelenségével, hiszen éppen a széleskörű ipari fellendülést követő életszínvonal-emelkedést

használták fel a „jóléti állam” megvalósulásának hirdetésére, ahol dolgozók és vállalkozók érdeke közös, ahol a minél nagyobb termelést az egész társadalom érdekeinek tüntethetik fel. Az előadó a továbbiakban a vállalkozástörténetnek fenti szerző által adott idealista történetfilozófiai megalapozását bírálta, rámutatott azonban arra, hogy ugyanakkor hallatlanul jó gyakorlati érzékről tesz tanúságot, amikor az üzemvezetés problémáival, s főként a magával a dolgozó emberrel való bánásmóddal és gazdálkodással („Menschenökonomie”) foglalkozik.

Zimányi Vera hangsúlyozta, hogy az egyes konkrét művek rendszerint sokkal értékesebbek, mint az irányzatra vonatkozó történetfilozófiai fejtegetések, „mert a legjobbak közülük igen hasznos, nagy mennyiségű konkrét anyagot tárnak fel a legújabb gazdaságtörténeti, statisztikai, szociológiai módszerek alkalmazásával. A termelésre, üzemszervezésre, üzempolitikára vonatkozó nagy mennyiségű információ rendkívül hasznos, s az általános gazdaságtörténet jelentősen gazdagodott e munkák révén.”

Ezen ágazat külön típusát a vállalkozók életrajza, az *Unternehmensbiographie* képezi, melynek döntő többsége a sikeres üzletember, a széles tömegek által irigyelt, befutott gyáros meggazdagodásának, tevékenységének történetével foglalkozik. E műfaj leghasznosabbjait kétségtelenül azok a munkák jelentik, amelyek a vállalkozóknak a politikában betöltött szerepével foglalkoznak. Az előadó itt mindenekelőtt Zorn: *Unternehmer in der Politik* c. referátumára utal, amely éppen ezeket a feldolgozásokat tárgyalja összefoglalóan. (*Lochner: Die Mächtigen und der Tyrann. Die deutsche Industrie von Hitler bis Adenauer* [1955]; *Hallgarten: Hitler, Reichswehr und Industrie. Zur Geschichte der Jahre 1918—1933* [1955]; *Liesebach: Der Wandel der politischen Führungsschicht der deutschen Industrie von 1918 bis 1945* [1957]).

Előadásának második részében Zimányi Vera a korábbi, a XVI—XVII. századi üzemtörténetre és vállalkozókra vonatkozó kutatásokról beszélt. Megállapította, hogy az üzemtörténeti műfaj eredményei, módszerei, — amelyek tíz újkori kapitalizmus modern vállalatainak történetét tárgyaló művekben formálódtak ki elsősorban — nem maradtak hatástalanok a korábbi évszázadokkal foglalkozó gazdaság- és társadalomtörténészekre sem. Véleménye szerint nagy általánosságban a legnagyobb eltérést a modern kori témájú üzemtörténethez képest abban lehet megjelölni, hogy „a XVI—XVIII. században működött vállalkozóknak és »üzemeknek« általában nincs mai leszármazottjuk, ill. üzemi kontinuitásuk, s így az ilyen irányú kutatásokat nem is modern iparvállalatok finanszírozzák”. Ilymódon nagyobb szerepet kap az anyagi szempontból függetlenebb, kifejezetten szaktörténész, s nem burjánozhatott el a brosúra-jellegű üzemi kiadvány. Elméleti vonatkozásban ez a XVI—XVIII. századot tárgyaló *Unternehmensgeschichte* sem áll magasabb szinten, mint a modern kapitalizmussal foglalkozó munkák. Az alkalmazott kutatás területén azonban itt is számos értékes eredményre kell felfigyelnünk, különösen két kiváló nyugat-német gazdaságtörténeti professzor: Hermann Kellenbenz kölni és Friedrich Lütge müncheni professzorok, valamint tanítványi körük munkásságában.

Az előadások után először *Juhász Gyula* szólt a modern nyugat-német történetírásról elhangzottakhoz. Felhívta a figyelmet arra, hogy a Német Demokratikus Köztársaság marxista történetírásának csupán a léte is hat a nyugatiak történetírására, de ez a hatás természetesen fordítva is fennáll. Vitára készteti őket, vagy pedig egyenesen olyan kérdések kiművelésére, amelyeket a másik fél elhanyagol, vagy éppen túlságosan is tencenciózusan ábrázol. Példa-

ként az ellenállási mozgalom kutatását említette. Míg — véleménye szerint — a katonai, a polgári és az egyházi ellenállás ábrázolása a nyugati történeti irodalomban tűnik túlméretezettnek, addig a népi és kommunista ellenállás a kelet-német történeti irodalomban ábrázoltatik gyakran valóságos súlyánál erőteljesebben. A továbbiakban részletesen beszélt a nyugat-német ellenállás-irodalomról, majd a legújabb nyugat-német történeti irodalomnak Magyarországot is érintő termékeivel foglalkozott, s megállapította, hogy sajnálatos módon a nyugati történetírók tájékozatlanok hazai történetkutatásunk eredményeiben, s egyetlen forrás-bázisukat a korabeli magyarországi követségek anyaga jelenti. Befejezésül az egész kultúrpolitikánkat érintő jó idegennyelvű könyvkiadói politika szükségességéről beszélt.

Borus József a nyugat-német hadtörténeti kutatásokról, a hadtörténeti — különösen a második világháborús — irodalomról beszélt felszólalásában. Megállapította, hogy ennek egyik fő jellemzője az utóbbi években különféle nagyobb, elsősorban okmányokat, eredeti feljegyzéseket tartalmazó sorozatok, kiadványok megjelentetése. Ilyen pl. a Helmuth Heiber által kiadott „Hitlers Lagebesprechungen” c. munka, vagy a Wehrmacht főparancsnoksága hadműveleti naplóját tartalmazó terjedelmes összeállítás, mely 4 nagy kötetben, összesen 7 könyvben látott napvilágot.

Külön kellene foglalkozni — hangsúlyozta Borus József — az emlékiratokkal, ezek között a józanabb hangúaktól (régebben Heinz Guderian: *Erinnerungen eines Soldaten*, újabban Edgar Röhrich: *Pflicht und Gewissen*; főleg 1944. július 20-ra ad sok érdekes anyagot és szempontot) a ma is Hitlert dicsőítő és uszító kiadványokig (Hanns-Ullrich Rudel, Erich Kernmayr). Ezek között az emlékiratok között mindenféle árnyalat megtalálható, még olyanok is vannak, amelyek (pl. Steiner volt SS-tábornok) Himmlert az SS ellenségének tüntetik fel. Előfordul, hogy az egyik emlékiratban egy másik emlékirat cáfolatát találhatjuk meg.

Olyan átfogó munka, mint a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története, Nyugat-Németországban eddig nem jelent meg, s tudomásunk sincs ilyen tervekről — fejezte be felszólalását Borus József.

Stier Miklós felszólalásában először a nyugat-német történetírás decentralizáltságáról, a kutatásoknak bizonyos atomizáltságáról tett említést, majd főként 1 éves németországi útjának tapasztalatairól beszélt. Röviden vázolta a mainzi Institut für Europäische Geschichte profilját, struktúráját, tudományos és politikai légkörét. Kiemelte, hogy a kérdéses intézet életére liberális és szociáldemokrata vezetés nyomja rá bélyegét, s mint ilyen, alkalmas kutatóhely marxista kutatók számára is. Az Intézet programjának ismertetése közben kitért a nyugat-németek fasizmusmal foglalkozó kutatásaira is. Megállapította, hogy számos finom megközelítés és megfigyelés mellett a leghaladóbbak is rendkívül egyoldalúan, a fasizmusnak csak a tömegmozgalom-jellegét hangsúlyozzák. A továbbiakban elidőzött a — ma még többnyire ösztöndíjas, doktori disszertációját éppen készítő, vagy fiatal tanársegédként már az egyetemen működő — legfiatalabb történészgeneráció problémáinál, arculatánál. Véleménye szerint is nagy fontossággal bír a tudományos kapcsolatok kibővítése, a tudományos viták légköre.

Benda Kálmán a nyugat-német történészfolyóiratokkal való kapcsolatok jelentőségét emelte ki. A publikálási lehetőségek megnövekedése mind az önálló tanulmányok, mind pedig az ismeretetések terén lényeges hozzájárulást jelentene a tudományos eszmecsere megvalósításához.

Ránki György felszólalásában — mintegy lezárva az előadásokat s az elhangzott hozzászólásokat — a konferenciát egészében eredményesnek, színvonalasnak ítélte. Rámutatott arra, hogy a három előadás lényegében a nyugat-német történetírás vizsgálatának három — gazdaságtörténeti, történetfilozófiai azaz: eszmetörténeti és politikatörténeti — aspektusát jelentette. Az irányzatok kérdéséhez szólva megemlítette, hogy a gazdaság-történetírás területén kétségtelenül könnyebb a különböző irányzatok elkülönítése, mint a ténylegesen sokszínűbb politikatörténetírásén. Véleménye szerint azonban — még ha kifejezetten, egymástól jól kivehetően elkülönülő irányzatokról nem is beszélhetünk — nagy különbség van abban, ahogyan a nyugat-német történetírók az alapvető, a megrázó élményt jelentő fasizmus és a háború kérdéseire reagálnak. A szerzők rendszerint egy-egy folyóirat vagy kiadó köré tömörülnek, de az őket egymáshoz közelítő, vagy éppen szétválasztó tényező az a válasz lesz, amelyet a múlt lényeges nagy kérdéseire adnak. Ezért tartozhatnak — ha úgy tetszik — „egy irányzatba” az idősebb s a fiatalabb generáció tagjai egyaránt. (Igy tekinti pl. az ún. „nemzetek felettség” híveit egy irányzatnak.)

Juhász Gyula hozzászólására reflektálva megállapította, hogy valóban fennáll egy bizonyos fajta „kiegészülés” a kelet-német és a nyugat-német történetírás között, mindenekelőtt abból kifolyóan, hogy a két történetírás szükség-szerűen polemizál egy sor kérdésben.

Benda Kálmán javaslatával kapcsolatban, a külföldi történészek tájékoztatásának céljából felvetette egy idegennyelvű intézeti folyóirat megindításának szükségességét.

Stier Miklós

HÍREK

1969. november 14-én tartotta a Történettudományi Intézet a Nagy Októberi Szocialista Forradalom 50. és az Intézet fennállása 20. évfordulójának ünnepségét. A TIT Kossuthklubjában tartott ünnepségen *Pach Zsigmond Pál* igazgató megnyitója után *Niederhauser Emil* mondott megemlékező ünnepi beszédet. Az MSzMP KB alosztályvezetője *Nagy Miklós*, az MSzMP Párttörténeti Intézetének igazgatója, a MTA Irodalomtörténeti Intézetének igazgatóhelyettese és más meghívott vendégek is jelen voltak.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának Párttörténeti Intézete és Politikai Főiskolája 1969. március 3-án tudományos ülésen emlékezett meg a Kommunista Internacionálé megalakulásának 50. évfordulójáról. Az ülést *Nemes Dezső*, a Politikai Bizottság tagja nyitotta meg. A referátumot *Szántó György*, a Politikai Főiskola tanszékvezető tanára tartotta. Hozzászólt többek között *Jemnitz János*, aki „A nyugat-európai munkásmozgalom problémái az első világháború idején” című előadást tartotta.

A Magyar Történelmi Társulat, az MSzMP KB Párttörténeti Intézete, Politikai Főiskolája és Társadalomtudományi Intézete, a MTA Történettudományi Intézete, a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum, az ELTE Bölcsészettudományi Karának Új- és Legújabbkori Magyar történeti Tanszéke a Magyar Tanácsköztársaság megalakulása 50. évfordulójának ünneplésére tudományos ülésszakot rendezett 1969. március 17—19-én. Az ülést *Pach Zsigmond Pál* akadémiai levelező tag nyitotta meg, majd *Ajtai Miklós*, az MSzMP KB Politikai Bizottságának póttagja, miniszterelnökhelyettes tartott előadást. Ezt követte *Hajdú Tibor* „Az októberi polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság története kutatásának új eredményei”; *Liptai Ervin* „A Magyar Tanácsköztársaság nemzetközi politikai és katonai helyzetének főbb elvi-történeti kérdései” című referátuma. Az ülésszak két szekcióban folytatódott, számos kül- és belföldi kutató korreferátuma hangzott el. Az Intézet tagjai közül *Jemnitz János* „A Magyar Tanácsköztársaság angol—francia szocialista sajtóvisszhangjához”, *L. Nagy Zsuzsa* „Ellenforradalmi csoportok és irányzatok a forradalom idején” címmel tartottak korreferátumot. Az ülésszakon 60 külföldi küldött vett részt, legnépesebb delegációval a Szovjetunió és az NDK. A népi demokratikus országokon kívül nyugat-német és francia kutatók is felszóltak az üléseken.

A MTA Történettudományi Intézete és a Magyarország Története című tizkötetes összefoglaló mű szerkesztőbizottsága 1969 folyamán két vitát rendezett.

1. A MTA nagytermében április 21-én a művelődéstörténet módszertani kérdéseivel foglalkozó vitán referátumot tartott: *R. Várkonyi Ágnes*: Művelődéstörténeti törekvések az európai és a hazai polgári történettudományban; *Elekes Lajos—Székely György—Sinkovics Imre—Balogh Sándor*: A művelődéstörténet helye, funkciója a történelmi szintézisben; *Pamlényi Ervin*: A művelődéstörténet fogalmáról. Korreferensek: *Hermann István*: A kultúra fogalma az újabb polgári történelem elméletben; *Makkai László*: Az anyagi kultúra történetének kutatásáról; *Kabos Ede*: A munkáskultúra kutatásának kérdései, helyzete és feladatai; *Vörös Károly*: A tömegek kulturális helyzetének rajza a művelődéstörténetben; *Szűcs Jenő*: Az eszmétörténet fogalmáról és módszertanáról; *Aradi Nóra*: Művészettörténet és művelődéstörténet; *Zibolen Endre*: Neveléstörténeti kutatásunk helyzetéről; *Földes Éva*: Neveléstörténet és művelődéstörténet; *Márkus László*: A magyar politikai gondolkodás és a sajtó történetéről. Felszóltak még *L. V. Cserepyin*, *N. P. Gardanov*, *Györfly György* és mások.

2. A Párttörténeti Intézet tanácstermében 1969. október 10-én rendezett egésznapos vitát *Pach Zsigmond Pál* vezette be. A vita alapjául *Hanák Péter—Lackó Miklós—Ránki György* „Gazdaság, társadalom, társadalmi-politikai gondolkodás Magyarországon a kapitalizmus korában” c. közös referátuma szolgált. A vitán az intézeti munkatársakon kívül számos egyetemi oktató és a rokontudományok képviselői is felszólaltak.

A MTA másfél százados fennállásának évfordulójára a MTA elnöksége nagyszabású feladat elé állította a Történettudományi Intézetet azzal, hogy rábízta az „Akadémia Története” megírását. A megírandó mű az Akadémia tudományos és tudományszervezési tevékenységét kíséri nyomon; tudománytörténet lesz, különös tekintettel a MTA szerepére.

A munkát az Intézet 2 kötetre, 80 ív terjedelembre tervezi. Ebből az általános intézménytörténeti rész 30—35, a tudománytörténeti fejezetek 45—50 ívet vennének igénybe. Főszerkesztő az Intézet igazgatója, *Pach Zsigmond Pál*, a szerkesztőség tagjai: *Várkonyi Ágnes* (XIX. század), *Ránki György* (XX. század), *Makkai László* (tudománytörténeti fejezetek).

Az intézménytörténeti rész szerzői:

Kezdetektől — 1869-ig *Várkonyi Ágnes*
 1869—1889-ig *Vörös Antal*
 1889—1919-ig *Hanák Péter*
 1919—1949-ig *Tilkovszky Lóránt*
 1949-től napjainkig *Kónya Sándor*.

A tudománytörténeti rész szerzői:

Társadalomtudományok	<i>Kosáry Domokos</i>
természettudományok	<i>Vekkerdi László</i>
alkalm. természettud.	<i>Makkai László</i> .

A munkálatokban számos nem intézeti munkatárs is részt vesz.

A Brémában működő Gesellschaft für Deutsche Presseforschung *Márkus László* főmunkatársunkat 1969 októberében levelező tagjai sorába választotta. Ez a Társaság, a brémai állami könyvtár önálló sajtótörténeti osztálya, egyben tudományos bázisa, a NSzK-ban 1957 óta működő, jelentős technikai és tudományos apparátussal rendelkező intézmény. Mikrofilmtára a maga nemében egyedülálló. A *Márkus László* levelező tagságával megerősödő kapcsolatok lehetőséget teremtenek dokumentációs és módszertani tapasztalatok kicserélésére és elősegíthetik marxista sajtótörténetünk eredményeinek terjesztését is.

Somlyai Magda 1969 folyamán folytatta a magyar népi demokrácia történetéről szóló iskolai oktatófilm sorozatát. Az 1945—49-es tavaly készült rész után, ez évben elkészítette az 1949—1955 és az 1955—1960-as időszakot felölelő kétszer húszperces film forgatókönyvét és aktív részt vett az összeállításban is. Az oktatófilm nagyrészt eredeti dokumentumok és hirdófilmek alapján készült.

Az Intézet munkatársai a szakszervezeti bizottság rendezésében 1969. szeptember 27—28-án tanulmányi kirándulást tettek Sárospatakra. A kétnapos út során Eger, Diósgyőr, Sárospatak, Sátoraljaújhely, Telkibánya, Monok, Széphalom műemlékeit, múzeumait tekintették meg.

Molnár Erik, az Intézet elhunyt igazgatója születésének 75. évfordulójáról országsszerte megemlékeztek. 1969. december 11-én a MTA II. osztálya és a Magyar Történelmi Társulat emlékülést rendezett az Akadémián, melyen *Ránki György*, az Intézet igazgatóhelyettese „*Molnár Erik történetírása*” címmel tartott előadást. — Válogatott tanulmányai jelentek meg az Akadémiai Kiadó kiadásában, melyeket *Ránki György* rendezett sajtó alá és írt bevezető tanulmányt. — Újságcikkekben és a TV-ben méltatták a nagy marxista történész és filozófus életművét.

Az Intézet ideológiai továbbképzése keretében 1969-ben két vita zajlott le. 1. „A nyugat-

német történetírás irányzatai” címmel, melyen *Kovács Endre*, *Ságoári Ágnes* és *Zimányi Vera* tartott referátumot, 2. „A nyugat-európai történetírásban alkalmazott strukturalista elméletek” témakörből, melyen *Katus László* és *Makkai László* elemezte előadásában ezeknek az elméleteknek a marxista történetfelfogással ellenkező és egybeeső vonásait.

1970 tavaszán, a Corvina Kiadónál jelenik meg a „Magyarország története” című mű kb. 600 oldalas terjedelemben, elsőnek német nyelven, intézeti szerzők tollából.

Az Intézet igazgatóságának döntése alapján az Intézet könyvtára bibliográfiai, valamint dokumentációs csoportja és reprográfiai részlege 1970. január 1-től egy egységes osztályba kerül. Vezetésével *Incze Miklós*t bízta meg az igazgatóság.

Spira György „A Pilvax forradalma — közelről” című előadást tartotta a Magyar Történelmi Társulat és a TIT 1969. március 12-i ülésén.

Sarlós Béla 1969. április 11-én, az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a Tanácsköztársaság 50. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésszakon előadást tartott a nemzetek jogairól.

Hegyí Klára 1969. május 13—14-én Székesfehérvárott, az Alba Regia napok tudományos ülésszakán referátumot tartott „Török közigazgatás és magyar városi autonómia” címmel.

1969. május 23—25-én a vajai várkastélyban Vay Ádám halálának 250 évfordulójára tudományos ülésszakot tartottak. 23-án hangzott el *Esze Tamás* előadása „Vay Ádám és a Rákóczi-féle szabadságharc”. Korreferensek voltak: *Várkonyi Ágnes* „A társadalmi törvényszerűség és az egyén a Rákóczi-szabadságharcban”, *Benczédi László* „A Thököly- és Rákóczi-kor nemzeti és társadalmi problémái”, *Benda Kálmán* „Nemzeti szabadságharc és európai fejlődés”, *Hopp Lajos* „Vay Ádám és a Rákóczi-emigráció Lengyelországban” című előadásokkal.

L. Nagy Zsuzsa a tanácsi levéltárak tudományos dolgozóinak szakmai-ideológiai továbbképzése keretében 1969. január 27-én „Az 1918—1919-es forradalmak és a helytörténeti kutatás néhány problémája”, *Incze Miklós* pedig 1969. július 2-án „A helyi gazdaságtörténetírás elvi és módszertani problémái az ellenforradalmi rendszerben” címmel tartott előadást.

Glatz Ferenc a Magyar Jogtudományi Társaság 1969 májusi ülésén korreferátumot tartott „A két világháború közötti jogtörténetírás néhány kérdése” címmel.

A MTA Történettudományi és Régészeti Bizottsága 1969. június 16-án közös ülést tartott melynek napirendjén *Bartha Antal* „A régészet és a történettudomány együttműködésének kérdései” című referátuma szerepelt.

A Magyar UNESCO Bizottság, a Magyar Történelmi Társulat és a MTA Történettudományi intézete 1969. június 27-i emlékülésén *Csatári Dániel* „Bálcescu emlékezete” címmel tartott előadást a Kultúrkapcsolatok Intézetében.

Incze Miklós, az Országos Pedagógiai Intézet által a Világnézetünk alapjai tantárgyat oktató középiskolai tanárok részére rendezett tanfolyamon 1969. június 30-án előadást tartott „A fejlett tőkés országok gazdasági-társadalmi viszonyai. Az állami monopolkapitalizmus kialakulása, hatása a termelési viszonyokra” címmel.

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet és a TIT 1969. augusztus 26—27. között rendezte Országos Történetész Vándorgyűlését Budapesten. A 26-i gyűlésen a főreferátumot *Incze Miklós* tartotta „A kortörténet kutatásának elvi és módszertani problémái” címmel. 27-én a XX. századi történelem tanításának sajátos kérdéseit tárgyalták *Hinora Sándor* előadásában.

Benda Kálmán 1969. augusztus 29-én, Debrecenben tartott előadást a debreceni Déry Múzeum konferenciáján „Zoltai Lajos a történetíró” címmel.

A MTA Névtudományi Kongresszusán *Benda Kálmán* előadást tartott 1969. szeptember 2-án „A hajduk eredetének megállapítása családnevek alapján” címmel.

Szemere Bertalan halálának 100. évfordulójára emlékünnepeket rendeztek Miskolcon, 1969. szeptember 26-án. Az Intézet részéről *Katus László* vett részt „Szemere Bertalan az emigrációban” című előadással.

Somlyai Magda 1969. november 28-án a székszárdi helytörténeti konferencián tartott előadást Magyarország felszabadulásának sajátosságairól.

Vörös Antal Szombathelyen, a Magyar Agrártudományi Egyesület 1969 novemberében tartott ülésén „Az Őrség mezőgazdaságának múltja” című előadással szerepelt.

INTÉZETI VITÁK

Györffy György 1969. november 18-án védte meg doktori disszertációját, melynek címe: A magyar városfejlődés kezdetei és Budapest kialakulása. Opponensek voltak: Gerevich László, Kumorovitz Lajos a történettudományok doktorai és Székely György kandidátus.

Az Intézet *feudáliskori magyar osztálya* 1969. június 2-án vitával összekötött beszámoló keretében *Granasztói György* „Becslés Sopron XVI—XVII. századi lélekszámáról” c. munkáját tárgyalta.

Az *újkori magyar osztály* 1969. szeptember 22-én vitát rendezett a „Magyarország története az abszolutizmus és a dualizmus korában, 1849—1918” egyetemi tankönyv kéziratáról. A vita hozzászólói a dualizmuskori történet szinte valamennyi vitatott kérdésében véleményt nyilvánítottak. A vita alapján a szerzők a kéziratot kijavítják.

Az *újkori és legújabbkori magyar osztály* 1969. június 9-én rendezte *Szabó Miklós* „A magyar jobboldali radikalizmus történeti előzményeihez” c. munkájának vitáját.

A *legújabbkori magyar osztály* vitát rendezett *Vas István*: Nehéz szerelem és Félbemaradt nyomozás c. önéletrajzi írásairól, a költő részvételével. — December 12-én *Lackó Miklós* „Fasizmus—kelet-közép-európai fasizmus” c. tanulmányát vitatták meg.

Az *egyetemes történeti osztály* 1969. február 17-én vitatta meg *Mayer Mária* készülő kandidátusi disszertációjának egy részletét „Skizmatikus parasztmozgalmak Kárpátalján a XX. század elején” címmel. Május 2-án *H. Haraszti Éva* „Az 1935. évi angol—német flotta-egyezmény” című munkájának vitáján több rokonintézmény kutatója is felszólalt. November 17-én *Incze Miklós* „A kortörténet elvi és módszertani problémái” című munkáját vitatta meg az osztály. A vitán az Intézeten kívüli kutatók és az Intézet más osztályának tagjai is részt vettek.

1969 október folyamán az Intézet valamennyi osztálya megvitatta az Intézet 1970-es feladatait, különös tekintettel a tizkötetes Magyar Történet, az Akadémia Története, valamint az előttünk álló nagy történelmi évfordulók megünneplésére (hazánk felszabadulásának 25. évfordulója, Lenin centenáriuma).

AZ INTÉZET TAGJAINAK 1969-BEN MEGJELENT MUNKÁI

Berend T. Iván—Ránki György: Közép- Kelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX—XX. században. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 416 l.

Incze Miklós—Malkai László: A polgári forradalmak és az újkor. (Az idő sodrában, 3.) Minerva, Bp. 279 l.

Jemnitz János: A legújabb kor. (Az idő sodrában, 4.) Minerva, Bp. 220 l.

Jemnitz János: A szocialista pártok és a háború, 1914—1918. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 327 l.

Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája, 1919—1945. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 375 l.

M. Lackó: Arrow-cross men, national socialists, 1935—1944. Akadémiai Kiadó, Bp. 113 l. (Studia Historica, No. 61.)

„A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai.” IV. II. rész, 1914—1918.

A kötetet összeállította és szerkesztette: *Mucsi Ferenc*, Kende János, Erényi Tibor, S. Vincze Edit. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 672 l.

Molnár Erik válogatott művek. Szerkesztés és bev. tanulmány (7—41. l.) *Ránki György*. Akadémiai Kiadó, Bp. 519 l.

Ormos Mária: Franciaország és a keleti biztonság, 1931—1936. Akadémiai Kiadó, Bp. 453 l.

Sarlós Béla: A Tanácsköztársaság jogrendszerének kialakulása. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 444 l.

Tilkovszky Lóránt: Teleki Pál. Legenda és valóság. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 192 l.

Varga János: Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban, 1556—1767. Akadémiai Kiadó, Bp. 614 l.

Az Intézet gondozásában megjelenő Értekezések a Történeti Tudományok Köréből.

Új sorozat-ban megjelent:

45. sz. „Vita a feudális-kori magyar történelem periodizációjáról.” 183 l.

46. sz. *Kiss József*: Jászkunsági agrárszocialista mozgalmak a kiegyezéstől a milleniumig (1867—1895). 141 l.

47. sz. *S. Lengyel Márta*: Reformersors Metternich Ausztriájában (A. J. Gross-Hoffinger). 115 l.

48. sz. *Szakács Sándor*: Állami gazdaságaink helyzetének alakulása, 1945—1948. 144 l.

49. sz. *Szakály Ferenc*: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. 151 l.

50. sz. *Fehér András*: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt és az ellenforradalmi rendszer, 1919 aug.—1921. 220 l.

NEMZETKÖZI KAPCSOLATOK

Anglia

Z. A. Zeman, a St. Andrews egyetem professzora 1969. április 18-án meglátogatta az Intézetet és előadást tartott a Habsburg-birodalom felbomlásának diplomáciai hátteréről.

H. Haraszi Éva 1969 májusában négy hetet töltött Angliában, hogy tervmunkájához (Nagybritannia és Középkelet-Európa, 1933—1940.) levéltári kutatásokat végezzen és a kérdés brit szakértőivel konzultáljon.

Hugh Seton Watson, a londoni egyetem professzora, magyarországi tartózkodása során többször meglátogatta az Intézetet. Konzultációt folytatott az újkori magyar osztályon; 1969. szeptember 26-án pedig előadást tartott az értelmiség társadalmi és politikai szerepéről az új- és legújabb korban.

C. A. Macartney, oxfordi egyetemi tanár, 1969. november 14-én látogatott Intézetünkbe és konzultációt tartott a Habsburg-Monarchia történetéről írt könyvéről, valamint a Képes Krónika tervezett angol kiadásáról.

Walter E. Minchinton, az exeteri egyetem gazdaságtörténeti tanszékének tanára 1969. november 17-én felkereste az Intézetet. Informálódott a XVII—XVIII. századi magyar gazdaságtörténeti kutatásokról és a korabeli magyar—angol gazdasági kapcsolatokról.

Michel Vooterflynn, az edinburghi egyetem társadalomtörténeti tanszékének professzora, 1969. december 5-én látogatást tett az Intézetben.

Ausztria

Maria Stipsits, ösztöndíjas történész Grazból érkezett hazánkba, hogy témájához, a magyar historiográfia XVII—XVIII. századi történetéhez kutatásokat végezzen.

A bécsi Institut für Österreichische Geschichtsforschung 30 tagú csoportja *Fichtenau* és *Zöllner* professzorok vezetésével Budapesten járt. Levéltárakat, múzeumokat és történész intézményeket látogattak meg. 1969. április 15-én keresték fel az Intézetet.

Paulinyi Oszkár, 1969. május—júliusában a bécsi Collegium Hungaricum 3 hónapos ösztöndíjával anyagfeltáró kutatásokat végzett a bécsi, innsbrucki és grazi levéltárakban, a magyarországi bányagazdaság XVI—XVIII. századi történetéhez.

Spira György 1969. június 4-től július 29-ig tartózkodott Bécsben a Collegium Hungaricumban, hogy az 1848—49-i magyar forradalom történetére vonatkozó forrásokban kutasson az Österreichisches Staatsarchiv és az Österreichische Nationalbibliothek anyagában.

Friedrich Gottas, a salzburgi egyetem docense, 1969 július—augusztusában Budapesten kutatott az Országos Széchényi Könyvtár, az Országos Levéltár és az Akadémia kéziratárában, hogy „A magyar középnemesség és Tisza Kálmán” c. témájának anyagát kiegészítse. Az Intézetet többször felkereste.

Hegyi Klára részt vett 1969. július 28.—augusztus 2. között a Mogersdorfban „Österreich und die Türken” témakörben rendezett kultúrtörténeti symposionon.

A Linzben, 1969. szeptember 16—20-án rendezett nemzetközi munkaszorgalmi konferencián magyar részről *Erényi Tibor*, *Jemnitz János*, *Mucsi Ferenc* és *Pamlényi Ervin* vettek részt. *Jemnitz János* referátuma a II. Internacionálé 1914 nyarán c. témához kapcsolódott.

Bendu Kálmán 1969. szeptember 25.—november 25. között a grazi tartományi, majd különböző bécsi levéltárakban a magyar országgyűlési iratok történetével kapcsolatos anyagban kutatott.

Szűcs Jenő 1969. október 6—28. között tanulmányúton volt Bécsben. A Nationalbibliothek és a Staatsarchiv anyagában kutatott és az egyetem kelet-európai intézetében előadást tartott „Eredmények, vitakérdések és új kérdésfelvetések a magyar feudalizmus történetkutatásában”.

Benczédi László 1969 november—decemberében tartózkodott a Collegium Hungaricumban Bécsben. A tizkötetes Magyar Történet megfelelő fejezeteihez végzett kutatásokat a Wesselényi-összeesküvés és a Thököly-felkelés iratanyagában.

Kosáry Domokos 1969. november 4—7. között Ausztiában 2 előadást tartott. A salzburgi egyetem történeti intézetében a magyar politikai törekvések és a Monarchia problémájáról; Bécsben, a Collegium Hungaricumban az októberi szocialista forradalom nyomán Kelet-Közép-Európában előállt új helyzettel foglalkozott.

Pach Zsigmond Pál igazgatót az osztrák Kelet- Délkelet-Európai Intézet felkérte előadás tartására. A „Kelet-Európa és a modern nemzetközi kereskedelem kialakulása a XVI—XVII. században” című előadást A. Hoffmann professzor, a bécsi egyetem gazdaságtörténeti intézetének igazgatója vezette be. Az előadáson és vitán részt vett a bécsi egyetem történész professzorainak többsége.

Ádám Magda 1969. november 16.—december. 1. között kutatásokat végzett Bécsben a Staatsarchiv magyar külügyi iratanyagában, hogy kiegészítse a 20-as évek külpolitikájáról készülő munkáját.

Bulgária

Peter Koldarov, a szófiai Történettudományi Intézet munkatársa, 1969 júniusában két hetet kutatással töltött Magyarországon. Az Intézetet több ízben meglátogatta.

Zdravko Pljakov kandidátus, a szófiai Történettudományi Intézet munkatársa, 1969 júniusában 3 hetet töltött Magyarországon. Az Intézet munkatársaival konzultált.

M. Bur Márta, a szófiai Történettudományi Intézet munkatársa, 1969 június—júliusában Magyarországon kutatott „A görög kereskedők magyarországi és balkáni szerepe a XVIII. században” című témájához.

Pjotr Miatev, a szófiai balkáni intézet osztályvezetője, 1969 július—augusztusában Bulgária történetére vonatkozó kutatásokat végzett budapesti és magyar vidéki levéltárakban.

Ságvári Ágnes részt vett Szófiában 1969. szeptember 4—6. között a Felszabadulási ünnepség alkalmával rendezett jubileumi tudományos ülészakon.

Sztojan Radev, a szófiai filmgyár igazgatója, 1969. november 25-én látogatta meg az Intézetet, hogy „Az 1876-os áprilisi felkelés és Magyarország” c. készülő kandidátusi disszertációja tárgyában konzultáljon egyes munkatársakkal.

Csehszlovákia

A Szlovák Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmából a szlovák történe-
nészek 1969. június 5—6-án ünnepi ülést tartottak Eperjesen. Magyar részről *L. Nagy Zsuzsa*,
Hajdú Tibor, *Milei György* vettek részt az ülésen.

Heckenast Gusztáv a kassai Technikai Múzeum meghívására 1969. június 11—12-én részt vett
a nemzetközi symposiumon, amely a Szepes-Gömöri Érchegység bányászatának és kohászatá-
nak történetével foglalkozott. Heckenast Gusztáv referátumot tartott a Gömör-Szepesi Érc-
hegység vasbányászatának és kohászatának XVI—XVII. századi történetéről.

1969. augusztus 28—30. között rendezték meg Prágában a „Fasizmus Európában”
nemzetközi konferenciát. Az Intézet részéről *Lackó Miklós* referátummal, *Ormos Mária* hozzá-
szólással vett részt.

A magyar—csehszlovák csereegyezmény keretében magyarországi levéltárakban és könyv-
tárakban 1969-ben a következők kutattak: *Juraj Žudel*, *Radoslav Fundarek*, *Pavel Horváth*,
Uherová-Bokesová, *Katarína Habovštinková*, *Jana Skladaná*, *Radislav Deák*, *Richard Marsina*,
Jaroslav Dubnický, *Peter Ratkoš*, *Vincent Sedlak*, *Lubomír Juck*, *Julius Sopko*, *Kvestoslavá-*
Kucerová Anton Spiesz, *Július Mészáros*, *Michal Suchý*, *Ján Tibenský*, *Vadkerty Katalin*.

Csehszlovák levéltárakban és könyvtárakban a következő magyar kutatók dolgoztak:
Incze Miklós, *Szabolcs Ottó*, *Granasztói György*, *Kovács Endre*, *P. Somogyi Éva*, *Szűcs Jenő*, *Dancs*
Istvánné, *Benczédi László*, *Mészáros István*, *Kolossa Tibor*.

Franciaország

Domenique Gross, a dijoni egyetem munkatársa 1969 júliusában látogatta meg az Inté-
zetet, hogy a Tanácsköztársaság kérdéseiről konzultáljon egyes munkatársakkal.

Makkai László, *Kovács Endre* és *Zimányi Vera* az École Pratique des Hautes Études ven-
degeként, 2 ill. 3 hónapig kutattott Párizsban.

Jugoszlávia

L. Nagy Zsuzsa részt vett 1969. január 17—18-án a Zágrábban tartott Horvát Történelmi
Társulat konferenciáján.

Igor Karaman, a zágrábi egyetem docense, 1969 elején érkezett hazánkba, hogy 6 hónapig
kutasson dualizmuskori gazdaságtörténeti témájához. Az Intézetet többször felkereste.

Zimányi Vera 1969. szeptember 16—28. között Zágráb és Rijeka levéltáraiban tájékozó-
dott a XVII. századi Zrínyi-birtokokra vonatkozó kutatásokról.

Juhász Gyula részt vett 1969. szeptember 1—14. között a II. világháború története nemzet-
közi bizottság konferenciáján, mely az „Ellenállás a Balkánon, 1941—1945” c. témát tárgyalta.
Juhász Gyula korreferátumot adott át „A magyar háborús kormányok és a balkáni ellenállás
mozgalmak” címmel. Majd Belgrád és Újvidék levéltáraiban végzett kutatásokat.

Ivan Beuc, a belgrádi Történettudományi Intézet főmunkatársa és *Miljenko Pandzić*
munkatárs 1969 szeptemberében Magyarországon jártak a magyar levéltári selejtezés ill. a családi
evéltárak szisztémájának tanulmányozására. Az Intézetet több ízben felkeresték.

Vuk Vinaver, a belgrádi újkori Történeti Intézet főmunkatársa 1969. október 15.—novem-
ber 15. között kutattott budapesti levéltárakban a „Magyar—jugoszláv kapcsolatok a két világ-
háború között” c. témájához. Az Intézet egyes munkatársaival többször konzultált.

Andrija Radenić, a belgrádi Történettudományi Intézet munkatársa 1969. december 2-án
látogatta meg az Intézetet. Kutatása a XIX. századi magyar történelemre vonatkozó, utóbbi
években megjelent munkákra terjedt ki.

Lengyelország

1969. április 28-án látogatta meg az Intézetet *Henrik Jabłoński* lengyel felsőoktatásügyi miniszter. Maga is legújabbkori történettel foglalkozik, így az egyetemi történészképzés kérdésein túl, a XX. századi lengyel munkásmozgalom témájáról tárgyalt.

St. Novak, a varsói Nemzetközi Kapcsolatok Intézete tudományos kutatója hat heti tanulmányútra érkezett Magyarországra. Témája „A II. világháború előzményei”, ezen belül a magyar—lengyel kapcsolatok. Az Intézetet többször felkereste.

Lublinban, 1969. szeptember 8—14. között tartották a Lengyel Történelmi Társulat X. Kongresszusát, melyen magyar részről *L. Nagy Zsuzsa* és *Unger Máttyás* vettek részt.

Pach Zsigmond Pál igazgatónk 1969. november 21—25-én a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság Végrehajtóbizottságának Varsóban tartott ülésén vett részt, melyen az V. (leningrádi) Kongresszus előkészületeiről tárgyaltak. A tervek szerint az V. Kongresszust 1970. augusztus 10—14-én tartják és magyar részről 3—4 előadás ill. korreferátum fog elhangzani. Mintegy 400 résztvevőre számítanak nyugati, 300-ra szocialista országokból, ezenfelül nagyszámú szovjet gazdaságtörténészre.

Wacław Felczak, a Jagelló-egyetem tanára 1969. november 27-én kereste fel az Intézetet, hogy Niederhauser Emillel konzultáljon az 1868-as horvát—magyar kiegyezésről szóló könyvről.

1969. december 2—3-án a lengyel Akadémia Történettudományi Intézetének kelet-európai osztálya konferenciát rendezett „Középkelet-Európa az I. világháború után” címmel. A vitán intézetünk részéről *Lackó Miklós* főmunkatárs vett részt.

Német Demokratikus Köztársaság

Mucsi Ferenc 1969. június 9—30. között az akadémiai csereegyezmény keretében Berlin és Potsdam levéltáraiban kutatott a német és magyar munkásmozgalom közötti kapcsolatok témakörében.

Karl Obermann, a berlini Történettudományi Intézet osztályvezetője 1969. június 27-én látogatta meg az Intézetet.

A MTA Történettudományi Intézete és az Institut für Wirtschaftsgeschichte an der Deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin 1969. szeptember 1—2-án Berlinben konferenciát rendezett az ipari forradalom kérdéseiről. A konferenciát *Pach Zsigmond Pál* igazgató nyitotta meg, majd *Wolfgang Jonas* „A munkaerővándorlás problémája az ipari forradalomban” és *Katus László* „Ipari forradalom és gazdasági növekedés” c. előadása hangzott el. *Jürgen Kuczynski* akadémikus „Termelés és tudomány az ipari forradalomban”, *H. Haraszti Éva* „A brit ipari forradalom néhány kérdése az újabb angliai és amerikai gazdaságtörténeti feldolgozásokban”, *Berend—Ránki* „Az ipari forradalom fogalma” c. előadásokkal folytatódott a konferencia. 2-án *Hans Heinrich Müller*, a Gazdaságtörténeti Intézet munkatársa „Az ipari forradalom és a mezőgazdaság fejlődésének kérdése”, *Kolossa Tibor* „Az ipari forradalom és a mezőgazdaság”, *Gyimesi Sándor* „Az iparfejlődés Magyarországon az ipari forradalmat megelőző időszakban” címmel tartott előadást. — Az előadásokat élénk vita követte. A konferenciára érkezett kutatók közül többen felkeresték az Intézetet, *Helga Nussbaum*, a Gazdaságtörténeti Intézet osztályvezetője „Die Herausbildung von Elementen des staatsmonopolistischen Kapitalismus in Deutschland vor dem I. Weltkrieg unter besonderer Berücksichtigung der Triebkräfte dieser Entwicklung” címmel előadást is tartott.

Benda Kálmán 1969. október 2—5-én részt vett a Német Demokratikus Köztársaság 20. évfordulója alkalmával a Karl-Marx egyetem által rendezett történelmi szimpozionon Lipcsében, amelynek témaköre „Klassen und Ideologien in Epochen des Revolutionären Umbruchs” volt.

* a berlini tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézetének igazgatója,

Benda Kálmán előadást tartott „Nemzeti és társadalmi törekvések a magyar felvilágosodásban” címmel.

Glatz Ferenc 1969. október 12.—november 3. között a potsdami Zentralarchivban és lipcei könyvtárakban végzett kutatásokat.

Manfred Weisbecker, a jeni egyetem professzora 1969. október 24-én konzultált a faszimus kérdéseiről *Ránki György* igazgatóhelyetttel.

Pach Zsigmond Pál, az Intézet igazgatója, a Hansischer Geschichtsverein által 1969. október 29.—november 2. között Mühlhausenben rendezett nemzetközi gazdaságtörténeti konferencián vett részt. Előadást tartott „Kelet-Európa helye a XV—XVI. századi nemzetközi kereskedelemben” címmel. Majd Berlinben tárgyalt a Tudományos Akadémia Gazdaságtörténeti Intézetének vezetőségével az együttműködési megállapodásból folyó 1970—1971. évi munkatervi teendőkről.

Német Szövetségi Köztársaság

Stier Miklós megérkezett Mainzba, ahol egyéves ösztöndíjjal tartózkodott. (1968 február—1969 február). „A náci Németország kelet-európai politikája” témához végzett kutatásokat; a mainzi, Európa történetével foglalkozó intézetben előadást tartott „Német követjelentések — magyar belpolitika” címmel.

Márkus László 1969. április 16.—július 27. között kiküldetéssel dolgozott az NSzK-ban, hogy a Horthy-korszak uralkodó elitjének és a politikai gondolkodás története c. témák irodalmát feltérképezze és a sajtótörténet módszertani eredményeit megismerje.

Holm Sundhausen, müncheni történész 1969 augusztusában Magyarországon végzett kutatásokat a II. világháború témakörében.

Olga Zobel, müncheni történész, disszertációja anyagának kiegészítésére 1969 szeptember—október hónapokban Magyarországon folytatott kutatásokat. Témája: Polgári radikálisok Magyarországon.

Tilkovszky Lóránt 1969 szeptember—novemberében kutatott ösztöndíjjal Mainz, Koblenz, Bonn levéltáraiban a két világháború közti nemzetiségi politika és a magyarországi német behatolás kérdéseiről. A mainzi intézetben előadást tartott kutatási eredményeiről.

1969. október 20-án *Martin Brosat*, az Institut für Zeitgeschichte főmunkatársa, előadást tartott az Intézetben „Náci párt és náci állam” címmel.

1969. november 7.—december 3-ig *Hanák Pétert* meghívták az NSzK különböző egyetemeire előadások tartására. A müncheni Collegium Carolinum rendezésében „A párizsi békekonferencia 1919” témával foglalkozó tudományos ülészen referátumot tartott „Magyarország a Monarchia felbomlási folyamatában” címmel. A bochumi Ruhr-egyetemen Mommsen professzor előadásainak keretében ismételte meg Münchenben tartott előadását; a kölni egyetem kelet-európai tanszékén pedig „A néphangulat változása az I. világháború alatt. Kísérlet a népi levelezés kvantitatív elemzésére” című előadást tartotta.

Olaszország

Csatári Dániel 1969. február 22.—május 22. között a római Magyar Akadémia ösztöndíjával könyv- és sajtóanyagban kutatott témájához „Az olasz diplomácia Kelet-Európa politikája, 1918—1943”.

Hanák Péter 1969. május 8—14. között Olaszországban előadókörutat tett a KKI megbízásából Torinó, Firenze és Genova egyetemlein. Előadásának címe: „A szocializmus Magyarországon a XIX. és XX. században”. Az előadásokat mindenütt rendkívül élénk vita követte. Torinóban ezenkívül megemlékező előadással vett részt a Risorgimento múzeumban felállított Kossuth-szoba megnyitási ünnepségén.

Ormos Mária egy hónapos tanulmányutat tett 1969. május 24.—június 21. közt a római Magyar Akadémia ösztöndíjával. Célja volt „Az európai fasiszta mozgalmak és rendszerek összehasonlító vizsgálata” c. téma feldolgozásához kutatásokat végezni.

Györffy György 1969. szeptember 18.—október 17. között volt a római Magyar Akadémia tanulmányúton. A XI—XII. századi okmánytár nyugati vonatkozású anyagának ellenőrzése és kiegészítése volt célja.

Benda Kálmán a Fondazione Cini meghívására 1969. szeptember 6—24. között a velencei Állami Levéltárban végzett kutatásokat az 1607—1608. magyar országgyűlések történetévei kapcsolatban.

Zimányi Vera 1969. szeptember 11.—27. között kutatott Velencében a Velencébe irányuló marhaexportra vonatkozó és más magyar vonatkozású iratanyagban.

Niederhauser Emil részt vett a Nápolyban 1969. november 1—7. között tartott nemzetközi konferencián, melynek tárgya „Parasztmozgalmak és az agrárkérdés a XVIII. század végétől”.

Vittorio Branca, a velencei Cini-alapítvány igazgatója, november 6-án meglátogatta az Intézetet és tárgyalta a vezetőséggel a Cini-alapítvány és a Történettudományi Intézet együttműködéséről, valamint az olasz—magyar történelem konferenciáról.

Románia

Petre Nasturel, a bukaresti Délkelet-Európa Intézet munkatársa bizantinológus, szakmában megbeszélést tartott az Intézetben 1969. június 13-án, Kelet-Európa középkori történetének kérdéseiről.

Ránki György igazgatóhelyettes 1969. június 23.—július 3. között Romániában tartózkodott a román—magyar történelem vegyesbizottság megalakításának előkészítése, valamint a bukaresti és a kolozsvári történelem intézményekkel való kapcsolatok felvétele céljából.

Spanyolország

Makkai László technikatörténeti kutatásokat végzett Barcelona és Madrid levéltáraiban 1969 augusztusában.

Svédország

Györffy György 1969. május 2—16. között a stockholmi Svenska Institutet vendégként kutatta a X—XI. századi magyar—varég kapcsolatok és a városfejlődés párhuzamainak területét. Előadást tartott az állami történeti múzeumban az Árpád-kori történeti földrajz módszeréről.

Ránki György 1969. május 25.—június 6. között a stockholmi egyetem vendégként tartózkodott Stockholmban, hogy a svéd—magyar kapcsolatok fejlesztéséről tárgyaljon.

Szovjetunió

1969. január 10—17. között *A. A. Guber* akadémikusnak, a Szovjet Történelem Nemzeti Bizottsága elnökének és a Nemzetközi Történelem Szövetség alelnökének vezetésével Budapesten tartózkodott a magyar—szovjet történelem vegyesbizottság alakuló ülésére érkezett szovjet delegáció. Tagjai: *Ju. V. Bromlej*, akadémiai lev. tag, *V. P. Susarin* és *T. M. Iszlamo*v, a történettudományok kandidátusai.

A vegyesbizottság január 13-án tartotta alakuló ülését. *Pach Zsigmond Pál* igazgató üdvözlő beszédében méltatta a magyar—szovjet történelem kapcsolatok eredményeit és kifejezte reményét, hogy a vegyesbizottság megalakulása és tevékenysége az együttműködés további

távlatait nyitja meg. A. A. Guber válaszában kitért a két ország történészei közötti kapcsolatok kölcsönös hasznosságára, megjegyezte továbbá, hogy a vegyesbizottság tevékenysége a szovjet történészek eddiginél szélesebb köre számára teszi lehetővé a magyar történészek eredményeinek megismerését. A vegyesbizottság ezzel megalakult, elfogadta működési szabályzatát, 1969. évi munkatervét. A magyar tagozat elnöki tisztét *Pach Zsigmond Pál*, az alelnököt *Zsigmond László*, titkári tisztét *Bartha Antal* tölti be. A szovjet tagozat elnöke: A. A. Guber, alelnöke *Ju. V. Bromlej*, titkár *V. P. Susarin*.

A vegyesbizottság 1969. évi munkaterve mindenekelőtt a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója alkalmából Budapesten és Moszkvában tartandó ünnepi tudományos ülésszakokon, továbbá egyéb tudományos rendezvényeken való kölcsönös részvételt, valamint tudományos információk és lefordításra javasolt történeti művek jegyzékének cseréjét irányozza elő. A szovjet történeti delegáció a magyar történészek tiszteletére a Szovjet Nagykövetségen fogadást adott. Az alakuló ülésen elfogadott dokumentumok fogadással egybekötött aláírására a MTA klubjában került sor. A SzU Nagykövetségének képviselőjében mindkét alkalommal megjelent N. N. Szikacsov követségi tanácsos. Az aláírás alkalmából a MTA elnökségének és osztályainak képviselőjében megjelentek Erdei-Gruz Tibor főtítkár, Mátrai László és Ortutay Gyula osztálytitkárok, az MSzMP KB tudományos és közoktatási osztályának vezetője, Óvári Miklós. — A szovjet vendégek budapesti tartózkodásuk alatt meglátogatták különböző társadalom- és történettudományi intézményünket, ahol tájékoztak eredményeinkről és magyar kollégáikkal kötetlen eszmecsere formájában vizsgálták a magyar—szovjet együttműködés elmélyítésének lehetőségeit.

1969. január 17—20-án az Örmény SzSZK Tudományos Akadémiájának képviselőjében *C. Agajan* akadémikus, *J. S. Szargiszjan*, a történettudományok doktora, *V. Voszkanjan*, az Örmény Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének osztályvezetője tárgyaltak az Intézet igazgatóságával és megállapodtak, hogy a jövőben együttműködnek elsősorban a magyarországi örmények történetének kutatásában ill. a magyarság őstörténetére vonatkozó korai örmény történeti források kiadásában.

Az 1970-es moszkvai Történész Kongresszus előkészítésének munkálatain, 1969. február 19—21. között *Ránki György* vett részt, mint a Magyar Történészek Nemzeti Bizottságának titkára.

A Tanácsköztársaság kikiáltásának 50. évfordulója tiszteletére tudományos tanácskozást tartottak szovjet és magyar történészek számára Moszkvában, 1969. március 12-én. A konferencia előadását *N. Pospelov* akadémikus tartotta, ehhez négy szovjet és három magyar korreferátum csatlakozott. Az Intézet tagjai közül *L. Nagy Zsuzsa* vett részt a magyar delegációban.

1969. március 24-én észk küldöttség kereste fel az Intézetet, *Paul Ariste* akadémikus, a tallini finn-ugor tanszék vezetője és *Paul Kokle* kandidátus. A látogatás célja kölcsönös tájékoztatás volt.

A tizkötetes Magyar Történet művelődéstörténeti vitájára Magyarországra érkezett szovjet delegáció fogadása 1969. április 25-én volt az Intézetben. *L. V. Cserepnyin*, a történettudományok doktora és *B. Gardanov*, a Moszkvai Etnográfiai Intézet osztályvezetője, eszmecserét folytatott az Intézet munkatársaival.

A. V. Tarasenko, a kievi egyetem egyetemes újkori történeti tanszékének professzora, 1969. május 23-án látogatta meg az Intézetet.

V. A. Usztyinov, a történettudományok doktora, 1969. június 6-án kereste fel az Intézetet.

Pach Zsigmond Pál igazgató 1969. június 6—10. között részt vett Leningrádban a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság végrehajtóbizottsági ülésén. A NGT vezető szerve ez alkalommal ülésezett először szocialista országban. A bizottság véglegesítette az 1970 augusztusában ugyancsak Leningrádban rendezendő V. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus programját.

Ormos Mária 1969. augusztus 6—22. között Moszkvában és Leningrádban sajtóanyagban kutatót és konzultált a kelet-európai fasizmus kérdéseiről a téma kutatóival.

L. Nagy Zsuzsa 1969. szeptember 25—27. között a Nagy Októberi Szocialista Forradalom története nemzetközi témabizottság III. értekezletén vett részt Leningrádban. A tanácskozás a beszámoló meghallgatása után kidolgozta a következő évek feladatait.

Granasztói György 1969. október 2.—december 19. között tett tanulmányútja során *V. A. Usztyinov*, a matematikai tudományok doktorával a tömegszerű adatokat tartalmazó történeti források gépi feldolgozásának módszerét tanulmányozta.

Benda Kálmán és *Jennütz János* vettek részt az Intézet részéről a Szovjet Tudományos Akadémia egyetemes történeti intézetének rendezésében „Lenin és a francia történelem” témakörben 1969. november 21—25. között tartott konferencián. Mindketten felszólaltak a vitában.

A Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság soron következő ülésére 1969. december 6—12. között magyar részről *Pach Zsigmond Pál*, a vegyesbizottság magyar tagozatának elnök, letével utazott Moszkvába a delegáció, melynek tagjai: *Zsigmond László* alelnök, *Bartha Antal* a bizottság titkára, *Mucsi Ferenc* és *Niederhauser Emil* voltak. Az ülésen az 1969. évi terv teljesítését és az 1970. évi tervet tárgyalták meg.

Jurij Poljakov akadémikus, a Szovjetunió Története Intézet vezetője és az Isztorija SzSzSzR folyóirat szerkesztője Budapesten tartózkodott; 1969. december 8-án megbeszélést folytatott az Intézetben.

Szabó Miklós 1969. december 10—22. között Moszkvában és Leningrádban folytatott konzultációkat az ideológiai történetírás módszertani kérdéseiről.

USA

William McCag, a Michigan állami egyetem docense 1969 júniusában 6 hétre érkezett Magyarországra, hogy témájához „A zsidó burzsoázia helyzete, politikai elhelyezkedése 1919 után” kutasson és konzultáljon az Intézet kutatóival.

Peter Pastor, a New-Yersey-beli Monmouth College adjunktusa 1969 júliusában kereste fel az Intézetet, hogy konzultáljon „Az 1918—19-es forradalmak külpolitikája” című témájáról.

Ivan Völgyes, a Nebraska egyetem docense, 1969 júliusában Magyarországon tartózkodott, hogy anyagot gyűjtsön „A Tanácsköztársaság története” című témájához.

Keith Hitchins, az Illinois egyetem docense a „Magyarországi románok a dualizmus korában” című témára vonatkozó kutatásokat végzett 1969 szeptember—októberében a Széchényi Könyvtár, Akadémiai Könyvtár és az Országos Levéltár anyagában.

Samuel Goldberger, a Columbia egyetem kelet-európa intézetének tagja, 1969 április—decemberében tartózkodott Magyarországon. Az 1917—19-es évek (Szabó Ervin) témakör foglalkoztatta.

Thomas M. Barker, a New York állami Albany egyetem tanára, 6 hónapot töltött hazánkban, hogy anyagot gyűjtsön „Montecuccoli életrajza” című következő munkájához. Az Intézetet többször felkereste.

B. I. Vardy, a pittsburghi egyetem docense, 10 hónapig kutat Magyarország levéltáraiban és könyvtáraiban. Készülő monográfiájának címe: „A XIX. század magyar liberalizmusa Eötvös József”. Az Intézet munkatársaival többször konzultált.

K. E.

СОДЕРЖАНИЕ

Д. Ранки. Институт истории ВАН 20 лет	165
Историческая наука и формирование исторического сознания (Анкета журнала «Történelmi Szemle»)	170

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

И. Банкути: Переселение проживающих в с. Немети греков в г. Токай, в 1705 г. . .	208
Ж. Л. Надь: Фашизм, каким его видела венгерская либеральная оппозиция	213
Э. Х. Харасту: Умиротворители	231

ПОДГОТОВИТЕЛЬНЫЕ РАБОТЫ НОВОГО СИНТЕЗА ПО ИСТОРИИ ВЕНГРИИ

П. Ханак, М. Лацко, Д. Ранки: Хозяйство, общество, общественно-политическая мысль в Венгрии во время капитализма	283
--	-----

ДИСКУССИЯ

Между борьбой за свободу и соглашением. Замечания к одной теме (Д. Кошари)	337
I. M. Orgea: Nicolae Titulescu's diplomatic activity. Bucharest, 1968. 189 p. (Д. Ранки)	345
Ответ на выражающую протест критику (Л. Тилковски)	350

ОБЗОР

Главнейшие течения современной западногерманской историографии (М. Стиер)	357
ИЗВЕСТИЯ	364

INHALTSVERZICHNIS

<i>Gy. Ránki</i> : Zwanzig Jahre Geschichtswissenschaftliches Institut	165
Geschichtswissenschaft und geschichtliche Bewußtseinsformung (Enquete unserer Zeitschrift)	170

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>I. Bánkúti</i> : Umsiedlung der Griechen von Némethi nach Tokaj im Jahre 1705	208
<i>Zs. L. Nagy</i> : Der Faschismus — wie ihn die ungarische liberale Opposition sah	213
<i>É. H. Haraszti</i> : Appeaser	231

VORARBEITEN ZUR NEUEN UNGARISCHEN GESCHICHTSSYNTHESE

<i>P. Hanák—M. Lackó—Gy. Ránki</i> : Wirtschaft, Gesellschaft, sozial-politische Denkweise in Ungarn im Zeitalter des Kapitalismus	283
--	-----

DISKUSSION

Zwischen Freiheitskampf und Ausgleich. Reflexionen zu einem Thema (<i>D. Kosáry</i>)	337
<i>I. M. Oprea</i> : Zur geschichtlichen Darstellung Titulescus (<i>Gy. Ránki</i>)	345
Antwort auf eine protestierende Kritik (<i>L. Tilkovszky</i>)	350

RUNDSCHAU

Die hauptsächlichsten Richtungen der heutigen westdeutschen Geschichtschreibung (<i>M. Stier</i>)	357
NACHRICHTEN	364

TABLE DES MATIÈRES

<i>Gy. Ránki</i> : L'Institut des Sciences Historiques a 20 ans	165
La science historique et la formation de la conscience historique (L'enquête de la revue Történelmi Szemle)	170

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>I. Bánkuti</i> : L'établissement à Tokaj des Grecs de Némethi en 1705	208
<i>L. Zs. Nagy</i> : Le fascisme vu par l'opposition libérale hongroise	213
<i>H. É. Haraszti</i> : Consiliateurs	231

LES TRAVAUX PRÉLIMINAIRES DE LA NOUVELLE SYNTHÈSE DE L'HISTOIRE DE HONGRIE

<i>P. Hanák—M. Lackó—Gy. Ránki</i> : Économie, société, mentalité socio-politique en Hongrie à l'ère capitaliste	283
---	-----

DISCUSSION

Entre la guerre de l'indépendance et le compromis. Reflexions à un thème (<i>D. Kosáry</i>)...	337
<i>I. M. Oprea</i> : Nicolae Titulescu's diplomatic activity. Contribution à la représentation historique de Titulescu (<i>Gy. Ránki</i>)	345
Réplique à une critique protestataire (<i>L. Tilkovszky</i>)	350

REVUE

Les principales tendances de l'historiographie ouest-allemande d'aujourd'hui (<i>M. Stier</i>)	357
NOUVELLES	364

CONTENTS

<i>Gy. Ránki</i> : 20 years of the Institute of Historical Sciences of the Hungarian Academy of Sciences	165
Historical science and forming of historical conscience (The conference of the Történelmi Szemle)	170

ARTICLES AND COMMUNICATIONS

<i>I. Bánkuti</i> : The colonisation of Greeks from Némethi to Tokaj in 1705	208
<i>Zs. L. Nagy</i> : The fascism — as seen by the Hungarian liberal opposition	213
<i>É. H. Haraszti</i> : Appeasers	231

PREPARATION OF THE NEW HUNGARIAN HISTORICAL SYNTHESIS

<i>P. Hanák—M. Laczkó—Gy. Ránki</i> : Economy, society, social-political thought in Hungary in the era of capitalism	283
--	-----

DISCUSSION

Between the war of independence and the compromise. Reflexions to a theme (<i>D. Kosáry</i>)	337
<i>I. M. Oprea</i> : Nicolae Titulescu's diplomatic activity (<i>Gy. Ránki</i>)	345
Answer to a protesting criticism (<i>L. Tilkovszky</i>)	350

REVIEW

The principal tendencies of the present West-German historiography (<i>M. Stier</i>)	357
--	-----

NEWS.	364
------------	-----

A kiadvány előfizethető a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL, Budapest
V., József nádor tér 1 és bármely postahivatalban.

Csekk számlaszám egyéni: 61.257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 8.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓ-nál, Budapest V., Alkotmány u. 21.

Pénzforgalmi jelzőszámok 215—11488 Telefon: 111—010.

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN: Budapest V., Váci u. 22.

Telefon: 185—612.

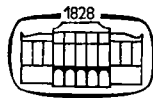
Előfizetési díj egy évre 40 Ft.

Ára : 24— Ft

Előfizetési ára egy évre : 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST